

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

А. І. Кудряченко,
Г. І. Калінічева, А. А. Костиця

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ 2006

ББК ??Оя??
К??

Рецензенти: *Ф. М. Рудич*, д-р філос. наук, проф.
(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України),
О. В. Шуба, д-р політ. наук, проф.
(Апарат Верховної Ради України),
Г. Я. Рудий, д-р іст. наук, проф.
(Президія НАН України)

*Схвалено Вченою радою
Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 10 від 30.11.05)
Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-514 від 10.02.04)*

Кудряченко А. І.

Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костира. — К.: МАУП, 2006. — 696 с. — Бібліогр.: с....

ISBN 966-608-575-5

У пропонованому підручнику розглянуто характерні риси й практика політичної історії України ХХ ст. Викладено матеріали, пов'язані з політичними процесами в Україні на різних історичних етапах, їх особливості, з'ясовано логіку і причинно-наслідковий зв'язок, відмінності політичних режимів, політичних систем, а також внутрішню та зовнішню політику України чи ставлення стосовно неї інших держав. Висвітлено питання формування української державності, процеси сучасного державного поступу, роль у цих процесах людського фактора, зокрема політичних партій, рухів, політичних лідерів тощо. Подано термінологічний словник, хронологію основних подій і визначних постатей вітчизняної політичної історії минулого століття.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисним аспірантам, викладачам, а також усім, хто прагне об'єктивно розібратися в історичному політичному минулому України та мати своє бачення її майбутнього.

ББК ??Оя??

ISBN 966-608-575-5

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
------------------------	----------

Розділ 1

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ В КОЛІ

СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ НАУК	14
1.1. Предмет політичної історії.....	14
1.2. Методологія, методи і джерела вивчення політичної історії	20
1.3. Завдання та функції політичної історії	28
1.4. Категорії політичної історії.....	36

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (1900–1917 рр.)	46
2.1. Соціально-економічні та політичні чинники структурування українського суспільства	47
2.2. Виникнення політичних партій та їх діяльність в Україні. Сходження вітчизняної політичної думки	58
2.3. Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії та легалізація національно-демократичних рухів і політичних партій України	73
2.4. Практика парламентської діяльності українських фракцій в Росії і Австрії та їх підходи щодо вирішення українського питання	86
2.5. Наслідки аграрної реформи для України. Перші молодіжні організації. Політичні перспективи українського народу в Першій світовій війні	92

Розділ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ВАРІАНТИ

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917–1920 рр.)	104
3.1. Національно-демократичне піднесення та державотворча діяльність Української Центральної Ради	105
3.2. Українська держава гетьмана П. Скоропадського	126
3.3. Політика Директорії: прорахунки і наслідки	137
3.4. Західна Україна у 1918–1920 рр.	149
3.5. Остаточне встановлення радянської влади. Комуністичний молодіжний рух	153

Розділ 4

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ НА УКРАЇНСЬКИХ

ЗЕМЛЯХ У 20–19-х роках	175
4.1. Утвердження радянського ладу в Україні та обмеження її суверенного статусу у складі СРСР	175
4.2. Становлення монопартійної системи. Політика коренізації і український націонал-комунізм	186
4.3. Ідейно-політична боротьба та суперечливість соціально-економічних і культурних перетворень	200
4.4. Сутність деформацій політичної системи. Тоталітаризм і його антиукраїнська спрямованість	222

4.5. Зміцнення національної самосвідомості в західноукраїнських землях.....	236
--	-----

Розділ 5

ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.).....

5.1. Українське питання в європейській політиці напередодні Другої світової війни	254
5.2. Початок Другої світової війни і возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР	264
5.3. Велика Вітчизняна війна і боротьба проти окупаційного режиму	270
5.4. Визволення України від німецьких загарбників та політичні наслідки завершення Другої світової війни	285

Розділ 6

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

В 1945–1964 рр.	292
6.1. Зміна геополітичного становища України.....	292
6.2. Суперечливість політичних та економічних перетворень у західних областях республіки	302
6.3. Десталінізація суспільно-політичного і культурного життя України	312
6.4. Соціально-економічний розвиток України у повоєнний період	323

Розділ 7

УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАСТОЮ (1965–1985 рр.)

7.1. Зміни в кремлівському керівництві та їх наслідки для України.....	333
7.2. Політико-духовне життя в Україні за часів застою	346
7.3. Нові тенденції в діяльності українського опозиційного руху	352
7.4. Політика мирного співіснування двох суспільно-політичних систем	359

Розділ 8

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО СВОБОДИ І НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У 1985–1991 рр.	365
8.1. Посилення кризових явищ в соціально-політичному житті.....	365
8.2. Радикалізація суспільно-політичних рухів в Україні.....	379
8.3. Участь молоді і комсомолу в перебудові.....	393

Розділ 9

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ

ДЕРЖАВИ	399
9.1. Національне волевиявлення українського народу	399
9.2. Складові зміцнення української державності	408
9.3. Особливості перехідного етапу	423

Розділ 10

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

10.1. Становлення вітчизняної політичної системи.....	433
---	-----

10.2. Верховна Рада України на шляху до утвердження парламентаризму.....	440
10.3. Конституційно-правовий статус інституту президентства.....	452
10.4. Особливості формування багатопартійності.....	461
Розділ 11	
КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	
11.1. Соціальні виміри трансформаційних перетворень.....	471
11.2. Конституція — засаднична база розбудови соціально-правової держави.....	486
11.3. Пріоритети соціальної політики в незалежній Україні.....	495
Розділ 12	
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ — ВТІЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ.....	
12.1. Засади зовнішньополітичного курсу.....	507
12.2. Вектори зовнішньої політики України.....	512
12.3. Пріоритети українсько-російських відносин.....	525
12.4. Піднесення двосторонніх відносин.....	534
Розділ 13	
ГЕОПОЛІТИЧНЕ СХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	
13.1. Україна в системі сучасних геополітичних координат.....	541
13.2. Україна і світ у ХХІ столітті та визначення національної стратегії в контексті глобалізації.....	561
ПІСЛЯМОВА.....	574
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ.....	577
КОРОТКИЙ ЛІТОПИС ПОДІЙ ДО КУРСУ.....	579
ПЕРСОНАЛІ.....	529
КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ.....	647
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	670

*Нашим батькам і їхньому
поколінню, — учасникам і свідкам
бурхливих і суперечливих
подій, — присвячується.*

ПЕРЕДМОВА

Україна, поповнивши у 1991 р. коло країн світової спільноти як самостійна та незалежна держава, стверджує нині свій суверенний поступ. У цей, ще доволі короткий, історичний період усе повніше набирає реальних

обрисів і конкретних вимірів прагнення попередніх поколінь борців за волю, за державно-політичний статус нашого народу. Відтак на порозі третього тисячоліття перемогла історична справедливість. Один з найдавніших і найчисельніших слов'янських народів, здобувши державність, має значно кращі можливості та перспективи, ніж у попередні історичні епохи для свого політичного розвитку й рівноправного утвердження серед світової співдружності держав і народів.

Зрозуміло, що відлік політичної історії України сягає в сиву давнину віків. Державно-політичні утворення на вітчизняних теренах за минулих епох добре відомі сучасним дослідникам. Саме тоді було започатковане наукове підняття й аргументоване обґрунтування питання щодо розроблення політичної історії та сходження України як самостійної держави в “Історії Русів”. У цьому історико-політичному трактаті невідомого автора кінця XVIII ст. на історичному тлі стверджується імперативна необхідність відновлення та утвердження національної свідомості, політико-правових засад українського народу на державну незалежність й подальший суверенний поступ.

Розвиваючи патріотичний дух “Історії Русів” та державотворчі підходи, у XIX — першій половині XX ст. свій вагомий внесок до розроблення вітчизняної проблематики політичної історії зробили М. Костомаров, В. Антонович, Д. Яворницький, М. Міхновський, Д. Багалій, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, І. Крип'якевич та інші вітчизняні мислителі. Їх хвилювали нагальні питання розвитку українського народу і принципові підходи його державотворення. У працях цих діячів в історико-політичному контексті розглядалися проблеми самоуправління народу й можливих форм реалізації влади, настійно формувалася орієнтація щодо утвердження державної самостійності українського народу.

Ґрунтовно й найповніше у другій половині XX ст. політичну історію України систематизував і представив науковець української діаспори Іван Лисяк-Рудницький. Його творчим доробком стало здійснення глибокого аналізу історії української політичної думки з другої половини XIX ст. до середини 80-х років XX ст. Діяльнісними державотворчими висновками він підняв політичний вимір історії України на нову висоту.

Однак лише здобуття Україною державного суверенітету зумовило відверте й відкрите і на цій основі більш потужне розроблення усього спектра вітчизняної політичної історії. Упродовж сучасної доби незалежного сходження України вагомий внесок зробили не лише окремі відомі історики та політологи, а й цілі авторські колективи науковців академічних інститутів та вищих навчальних закладів (О. Апанович, Я. Грицак, Я. Ісаєвич, С. Кульчицький, М. Михальченко, Ю. Павленко, В. Смолій, В. Солдатенко, А. Трубайчук, П. Толочко, Ю. Шаповал, В. Шевчук та ін.).

Серед авторитетних сучасних розробок слід назвати монографічні дослідження та підручники: “Політична історія України. XX століття” в 6-ти томах, підготовлена Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України на чолі з академіком І. Курасом; “Україна: проблеми самоорганізації” у 2-х томах (В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко); “Політична історія України” (за редакцією В. Танцюри); “Політична історія XX століття” (керівник авторського колективу В. Салабай); “Цивілізаційна історія України (М. Горелов, В. Моця, О. Рафальський) та ін.

Зазначимо, що 6-томне видання на основі ретельного аналізу процесів і явищ політичного буття українського народу у XX ст. переконливо доводить, що політична історія України є однією з ключових форм легітимації української нації. У праці “Україна: проблеми самоорганізації” проаналізовано історичний досвід як багатівікової національно-державницької практики українського народу, так і досвід трансформаційних перетворень нашого суспільства впродовж останнього десятиліття. Ґрунтовні академічні видання свідчать і про те, що державотворча парадигма українства належить до кардинальних питань історичного минулого нашого народу, що вона є надійним дороговказом для сучасних і прийдешніх поколінь.

XX ст. привнесло вельми глибокі, порівняно з попередніми віками, суспільні зрушення для всіх народів планети. Поступальна прогресивність соціального розвитку ствердила новий спосіб життя, сучасну цивілізацію. Головними ознаками цивілізації стали не лише радіо й телебачення, авіація, космонавтика й Інтернет, а й утвердження та значне географічне розширення демократії як способу суспільного буття. Водночас саме у XX ст. відбулися дві світові війни, застосована атомна зброя та існували жахливі тоталітарні режими. Й нині чимало викликів людству кидають руйнівні інстинкти та потяги до політичного тероризму, що спроможні призвести до нових масштабних суспільно-політичних катаклізмів.

З огляду на це, не випадково виділяється саме XX ст., оскільки воно уможливило для України перетворити її державність із віртуальної мрії у реальну дійсність, довести, що українська нація — це не політичний міф. Саме протягом цього століття український народ реалізував шанс поповнити світову спільноту власною державою і посісти своє місце в колі інших народів світу, які створюють власну державність. Український народ, як і багато інших народів, так званих молодих держав Європи й Азії, що постали останім часом на політичній арені, переконливо довели свої креативні можливості щодо власного державотворення.

Справді, одвічна мрія про власну державність українського народу реалізувалася не відразу. На початку ХХ ст. Україна як цілісність не існувала, вона була лише об'єктом політики більш сильніших сусідів. Метаморфозою історичного поступу стало те, що нинішні територіальні межі і землі України були встановлені під час перебування її у складі соціалістичної радянської держави. Вельми показово, що централізаторські й асиміляторські зусилля тоталітарного режиму стосовно українського народу, як з'ясувалося з плином часу, були малоефективними. Сили метрополії не змогли перемогти прагнення українства ствердити свою національну самобутність, свій інтелектуальний потенціал і державотворчий потяг.

Водночас політична історія України є не лише історією етнічних українців, це історія усіх без винятку 134 народів і народностей, які населяють нашу державу. Вітчизняна політична думка і практика — це рівнодіюча всіх складових широкого спектра самих різних політичних течій: від національно свідомих — до крайніх лівих чи правих угруповань. Історико-політичний вітчизняний досвід переконливо завідує, що більшість далеко не завжди права, політичну та державотворчу цінність може мати й опозиційний рух. І це особливо важливо тоді, коли ідеологічними засадами його постають прагнення до власної держави та самостійного розвитку.

Зосереджуючись на непростій і багатотрудній політичній історії України в ХХ ст., оцінці тогочасних політичних явищ, авторський колектив прагнув висвітлити події в усій багатогранності, уникаючи категоричності та безапеляційності. Відійшовши від побутуючих ідеологем, автори сповідують засади об'єктивного аналізу, історизму, вираженості та врахування усіх складових державотворення, що існували в минулому столітті. Конструктивним і багатообіцяючим принципом подальшого утвердження України є нагальна необхідність синтезу західної (соціально-політичної) і східної (християнсько-духовної) традицій. Адже у розвитку політичної історії України та практичній політиці відіграють й, певно, матимуть значення в подальшому сходженні геополітичні виміри держави. Історія свідчить, що на політичні процеси в Україні завжди, й особливо протягом бурхливого ХХ ст., неабиякий вплив мав геополітичний чинник.

Незалежна Україна, ставши одночасно дією спонукую і уособленням геополітичних зрушень на континенті, обрала шлях демократичних перетворень, створення ринкової економіки, суспільства, що сповідує засади гуманізму, верховенства законів й визнання прав людини. Саме цей шлях спроможний бути інтегруючим чинником діяльності всіх національних і етнічних складових українського народу. За таких умов імперативно постає завдання формування громадянина сучасної України з новою державотворчою свідомістю, з новою політичною культурою — справжнього патріота своєї Батьківщини.

Важливу роль у формуванні такого громадянина-патріота покликана відіграти вища школа. Саме вона, навчаючи і виховуючи сучасних фахівців, спроможна сприяти формуванню нової генерації інтелігенції, яка політично й національно свідомо, відкрита до співпраці й добре сприймає нові ідеї та готова втілювати їх у повсякденній практиці. В процесі формування фахівця з високими громадянськими якостями важливе місце посідає й політична історія. Знати й розуміти місце і роль вітчизняної політичної історії минулого ХХ ст. — це складова успіху, запорака дієвої участі в тих процесах, що відбуваються у сучасну історичну добу, на початку ХХІ ст.

Справедливість таких підходів засвідчує практика останнього періоду вже незалежного сходження нашої Вітчизни. Це стосується як початку 90-х років ХХ ст., коли страйки студентів мали неабиякий вплив на політичний перебіг вітчизняних подій, так і останніх президентських виборчих перегонів і так званої помаранчевої революції вже на початку ХХІ ст. (наприкінці 2004 — на початку 2005 рр.). Щодо останніх подій, показовим стало свідоме прагнення широких верств українства змінити життя на краще. А заперечення суспільством брутального ставлення владних інституцій до засад демократії змусило його громадян рішуче стати на захист права демократичного вибору нового глави держави. Саме врахування громадянами України уроків історії та рішуче заперечення неприглядної вітчизняної політичної практики останніх років разом із самовідданою діяльністю опонентів тогочасної влади стали витоками нової якості нашого суспільства. Це було не лише виявом широких протестних настроїв, а й обранням стратегії наступного розвитку країни. Без знання уроків політичної історії та відповідної активності громадян вважається малоімовірним перетворити Україну в економічно розвинену, демократичну державу з високою політичною культурою.

Відповідно до навчальних планів, викладання гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах передбачає вивчення широкого кола суспільствознавчих, гуманітарних курсів. Надто важливо, що серед них чільне місце посідає не лише історія, філософія, соціологія, політологія, а й політична історія України. Однак твердження про те, що політична історія вивчається повсюдно у системі вищої школи було б хибним, або свідомим перебільшенням. Певно, щоб це стало реальністю потрібен час та відповідні рішення оновлених директивних органів нашої країни. Проте — це лише справа найближчого майбутнього.

Досвід вивчення студентами багатьох вітчизняних вищих навчальних закладів політичної історії України вказує на перспективність такого підходу, що зумовлюється низкою чинників. Визначальним є той факт, що вищі навчальні заклади готують кадри для нинішньої та майбутньої України на рівні сучасних вимог та

міжнародних стандартів. Фахівець із вищою освітою (лікар, педагог, інженер, економіст, юрист, психолог, соціолог чи менеджер будь-якої галузі) зможе досягти значно більшого й тоді, коли він є свідомим патріотом своєї держави, який добре розуміється на попередньому й нинішньому вітчизняному політичному досвіді. Політична історія відіграє важливу роль у соціалізації молоді людини, формуванні належної суспільної свідомості майбутніх фахівців, їхніх громадянських якостей, активної життєвої позиції.

Слід наголосити, що ґрунтовні знання політичної сутності суспільних явищ і суспільно-політичних процесів набувають особливої ваги та нагальної потреби для кожного сучасного фахівця, підприємця саме на нинішньому етапі значного розширення міжнародної співпраці української держави з іншими країнами світу, залучення усе більшого числа ділових кіл до співробітництва із зарубіжними партнерами. Без ґрунтовних політичних знань складно орієнтуватися, а без якостей патріота — вистояти у глобалізованому світі.

Беручи до уваги вищевикладене, авторський колектив підготував підручник, основний матеріал якого було вже апробовано в окремих навчальних закладах міста Києва та схвалено як в аудиторіях вищих навчальних закладів, так і на фахових науково-практичних конференціях.

Видання цього підручника є важливим аргументом на користь запровадження широкого вивчення у вітчизняних вищих навчальних закладах нової навчальної дисципліни — політичної історії, а також значним доробком з політичної історії України ХХ ст. Саме тому автори з розумінням та вдячністю сприймуть конструктивні зауваження і побажання щодо його змісту, тих чи тих положень і будуть готові врахувати їх у подальшій роботі над цією проблематикою.

Розділ 1

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ В КОЛІ

СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ НАУК

Політична історія — невід’ємна складова загальної історії та політичної теорії розвитку суспільства. Вона вивчає процеси формування і розвитку політичних світоглядних засад, становлення державних та політичних структур і окремих інститутів, а також функціонування політичної сфери, її складових як окремої країни, так і в межах союзів держав, блоків чи всього світового співтовариства.

1.1. Предмет політичної історії

Загальновідомо, що історія здавна є учителем життя і подій нині живущих та прийдешніх поколінь. Саме уроки суспільного буття, політичних відносин ще з давніх часів робили можливим набуття політиками і державотворцями мудрості, здатності орієнтуватися в тому чи тому перебігу суспільних подій і явищ. Ознайомлення з писемними пам’ятками і творами мислителів різних епох від Конфуція, Демокріта, Платона, Арістотеля, Цицерона, Нестора літописця, Фоми Аквінського й до наших сучасників засвідчують звивистий шлях, яким проходить суспільно-політична організація різних держав і народів світу.

Соціально-політичні процеси минулого й ті, що відбуваються нині у світі і в нашому суспільстві, спонукають не лише політичних лідерів та представників суспільної еліти, а й широкі верстви громадян до пізнання сутності цих явищ, осмислення минулого і сучасного буття народу, засад творення держави. Усе це зумовлює більш об’єктивне оцінювання всієї складності поступу як окремої країни, так і людської спільноти. В такому контексті вельми доцільно навести слова видатного російського історика В. Ключевського, який стверджував: “Не квіти винні в тому, що сліпий їх не бачить... історія учить навіть тих, хто у неї не вчиться; вона їх провчає за невігластво і зневагу. Хто діє всупереч їй, той завжди врешті-решт жалкує про своє ставлення до неї”. Справді, встановлення чи відновлення істинного стану справ у минулому додає впевненості щодо посилення нинішніх можливостей справедливого та прогресивного розвитку.

До кола політичних проблем, які завжди хвилювали мислителів і державних діячів, належать питання оптимального правління, раціонального державного устрою, суспільної моралі, загального добробуту та ін. Час від часу в політичній думці постає питання побудови самого справедливого суспільства. У цьому контексті в історії відомо чимало прикладів спроб теоретичного осмислення розвитку світової цивілізації та відповідної діяльності на різних географічних теренах.

Вивчення усіх цих питань і з'ясування чи відтворення практичних проблем, які мали місце в суспільствах різних епох, належить здійснити історичній науці. Проте, якщо вона вивчає весь спектр матеріальної і духовної діяльності людей, то політична історія покликана вивчати здебільшого політичні відносини та політичну діяльність держав, народів чи окремих його діячів.

Політична історія — це наука, яка синтезує окремі складові історичної й політичної науки. Її назва походить від грецьких термінів: *historia* — розповідь про минулі події, дослідження, знання та від *politika* — цілі й завдання, що їх ставлять суспільні класи в боротьбі за свої інтереси. Тобто, як говорили в давні часи, — це знання з мистецтва мудрого ведення державних справ. Це також діяльність у сфері відносин між великими соціальними групами, націями та народностями у середині тієї чи тієї держави. Формуючи узагальнювальне визначення, слід зупинитися на наступному. *Політична історія* — це самостійна історична дисципліна, яка вивчає закономірності розвитку політичного життя суспільства у просторово-часових вимірах і конкретних формах, а також політичні погляди, ідеї, формування і розвій політичних систем суспільства, роль і співвідношення, функціонування їх головних компонентів — держави, класів, політичних партій та визначних політичних діячів у межах національних держав та у світовому масштабі. Опанування цією проблематикою дає можливість чітко зрозуміти зміст і специфіку політичної історії.

Важливо, що політична історія є необхідною умовою системнішого та поглибленішого розуміння як подій і явищ минувшини, так і сучасних історичних процесів, їх політичної складової. Вона зорієнтована на міжгалузевий дискурс та значно ширше охоплює здобутки різних суспільствознавчих наук. Нині політична історія перебуває у щільному просторі динамічного розвитку та функціонування соціальних і гуманітарних наук. Вона безпосередньо взаємодіє з такими історичними дисциплінами, як: загальна історія, джерелознавство, археологія, а також із суспільними дисциплінами — філософією, політологією, соціологією, географією, економічною теорією, психологією, правознавством.

Таким чином, політична історія як наука і галузь знань перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими суспільствознавчими дисциплінами. Вона доповнює їх і водночас сама збагачується новітніми досягненнями та напрацюваннями всіх інших суспільних наук. Саме в сукупності всі ці дисципліни уможливають відтворення цілісного процесу суспільного і світового розвитку, допомагають з'ясувати принципи його єдності, багатомірності та відповідну спрямованість.

Предметним полем політичної історії виступають її об'єкти і суб'єкти. До числа *об'єктів* за спрямованістю належать соціальна, політична, правова, міжнародна та інші сфери людської діяльності. За характером вирізняють також духовну, економічну, наукову, гуманітарну, воєнну та інші сфери чи об'єкти діяльності. *Суб'єктом* цієї діяльності є політичні й державні діячі, лідери, а також політичні партії, класи, нації та відповідні соціальні групи.

У політичній історії як науці чільне місце посідає вивчення політики, яка виступає цілеспрямованою діяльністю щодо досягнення інтересів, запитів і потреб держави, тих чи тих політичних сил, політичних партій. Політика охоплює сфери відносин між великими соціальними групами, класами, націями та народностями всередині держав, і відносини між державами у колі світової спільноти. Будь-яка проблема набуває відповідного політичного звучання за умови спрямованості її до державних чи владних інститутів, коли вона стосується завоювання чи утримання влади, або заторкує класові, соціальні чи національні інтереси.

Як окрема класична наука, політична історія остаточно сформувалася у другій половині XIX ст. у німецькій історичній школі. Увага цієї науки до політичної сфери була пов'язана в тогочасних умовах з підвищенням рівня національної самосвідомості в межах європейських національних держав. За таких умов політична історія була покликана відігравати консолідуючу роль. “Історія без політики, — наголошував німецький дослідник А. Шлецер, — це просто монашеські хроніки”. Саме виходячи з цього, представники німецької історичної школи основним предметом дослідження обрали державу й націю, на основі яких сформулювали проблеми традиції та наступності як чинників, що покликані забезпечувати стабільність розвитку держави-нації. Політика у творчості німецьких істориків тривалий час посідала місце домінанти у визначенні форм історичного детермінізму як системи причинно-наслідкових зв'язків у просторових межах соціально-історичного розвитку.

Для дослідників політичної сфери суспільства саме історія практично повністю перебуває в зоні особливої уваги, оскільки вивчає реальні історичні процеси й різноманітні погляди на них різних людей. Вона є також надзвичайно важливою для політології насамперед у вивченні політичних подій минулого, аналізі генезису сучасної політики, її зумовленості подіями і процесами попереднього часу. Історія приділяє увагу процесам

генези і функціонально-інституціональним поясненням при дослідженні політичних подій і явищ, що є істотними для інших суспільствознавчих наук.

Головними проблемами політичної історії є процеси становлення, розвитку і функціонування різних політичних систем, режимів, а також політичних сил і партій, пов'язаних переважно з владою і державою. “Партія, яка не прагне влади, завдяки якій вона зможе виконати свою програму, недостойна називатися партією”, — говорив Л. Троцький. Тому доля й значущі питання влади, її досягнення та утримання вирішуються в процесі гострої боротьби за неї, а також шляхом реформ, революцій, воєн. *Предметом* політичної історії є конкретно-історичні вияви закономірностей розвитку і функціонування всієї політичної надбудови суспільства.

Як наукова дисципліна, політична історія особливу увагу надає дослідженню політичних систем та їх структурних компонентів. Серед останніх слід виокремити політичні режими, політичних лідерів і їхній вплив на перебіг подій, політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи. Йдеться про суб'єктивні чинники політичного розвитку суспільства, які мають волю, свідомість і здатність впливати на конкретну ситуацію. Залежно від побутуючих теорій, концепцій, ідеологічних засад, а також інтересів і рівня свідомості людей, у суспільстві формуються державні органи, політичні партії, громадські рухи та інші інституції.

У політичній історії людства все більшу роль відіграють різноманітні міжнародні структури, такі як Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, військово-політичні блоки, державні, міжпартійні та профспілкові об'єднання. Зрештою, саме політичні структури відображають особисті, класові, національні й загальнолюдські інтереси. Політичні структури, з одного боку, відносно самостійні і мають свою історію, а з іншого, відіграють важливу роль в усіх політичних подіях. Обидва аспекти взаємопов'язані й потребують комплексного вивчення.

Наукові пошуки політичної історії мають непересічне значення для підвищення обґрунтованості висновків політичних теорій, прогнозів, рекомендацій, утвердження тенденцій до раціонального поєднання традицій і суспільно-політичних новацій, зростання політичної культури всього населення. В останні роки звернення вітчизняних дослідників до політичної історії як науки набуває все більшої актуальності, а як навчальна дисципліна вона усе ширше впроваджується у навчально-виховний процес багатьох навчальних закладах України.

Тож постає питання, що є предметом, методами, категоріальним апаратом і функціями політичної історії. **Предметом політичної історії** є аналіз і вивчення:

- 1) закономірностей розвитку політичного життя суспільства в конкретних формах, просторово-географічних і часових межах;
- 2) діяльності державних інститутів, політичних партій і громадських організацій;
- 3) структури політичних систем і відповідних їхніх змін;
- 4) ролі впливових і визначних політичних діячів;
- 5) розвитку і втілення політичних ідей, поглядів, настанов, які істотно впливали чи впливають на політичне життя відповідних історичних етапів.

Слід пам'ятати, що ті чи ті уподобання, політичні підходи і погляди як окремих діячів, так і політичних партій, груп чи класів можуть носити прогресивний чи консервативний, а то й реакційний характер. Щодо правлячих керівників і політичних партій, то вони проводять відповідну політику.

Зауважимо, що прогресивність діяльності оцінюється з позицій її відповідності характеру та змісту історичної епохи. Останні визначаються тими подіями, які мали доленосне значення для світового розвитку та визначних суспільно-політичних рухів і подальших перетворень. Характеризуючи ХХ ст., слід назвати дві світові війни, великі соціальні революції, які розкололи світ на два протилежні табори і які наприкінці 80-х років протистояли у політичній, духовній, воєнній, міжнародній та інших сферах. З іншого боку, саме у ХХ ст. відбулася науково-технічна революція, люди стали використовувати ядерну енергію, літати в космос. Водночас людство зіткнулося насамперед з проблемами процесів глобалізації, потеплінням клімату, а також зі значним техногенним навантаженням, різними тяжкими хворобами, від розв'язання яких залежить його подальша доля.

З огляду політичних процесів, то характер і зміст ХХ ст. визначалися величезними соціально-політичними експериментами, сходженням демократії, розвалом величезних імперій та виходом на політичну арену десятків нових держав. Отже, **політична історія України ХХ ст.** є складовою загальної історії нашої Вітчизни і вивчає процеси генези, розвитку політичних ідей української державності й опанування їх народом, формування і діяльність державних, політичних структур та реального сходження самостійної, суверенної і незалежної держави Україна. Саме з урахуванням останнього, надто важливим для нашої Вітчизни є утвердження серед світової спільноти України як повноправної самостійної держави. Політичні виміри цієї події та наступного розвитку мають непересічне, доленосне значення.

1.2. Методологія, методи і джерела вивчення політичної історії

Політична історія має свої особливості, властиві їй методи дослідження і методологічні засади. Правдиве, істинне пізнання минулого і його політичного виміру, як засвідчує весь досвід розвитку історичної науки, можливе лише з правильних, наукових методологічних позицій. Методологія політичної історії, як такої, спирається на загальну методологію історичної науки. Остання вбирає в себе теорію і принципи пізнання історичного процесу, сукупність дослідження суспільно-політичних процесів. Саме в такому розумінні методологія виступає як загальний підхід історичної науки, усіх її напрямів, як інструмент пізнання об'єктивних явищ та процесів.

Слід нагадати, що понад 2 тис. років тому виникли два основні підходи стосовно розуміння історичного розвитку, які існують і дотепер: **ідеалістичний** і **матеріалістичний**. Прихильники ідеалістичної концепції в історії вважають, що дух і свідомість є первинними й важливішими, ніж матерія і природа. Тим самим, представники ідеалістичних засад стверджують, що людська душа і розум визначають темпи і характер історичного розвитку, а інші процеси, в тому числі й в економіці, вторинні, похідні від духу. Отже, на їхню думку, в основі історичного процесу лежить духовне, моральне вдосконалення людей, а суспільство розвиває сама людина, оскільки здібності їй дані Богом.

Прихильники матеріалістичної концепції стверджують протилежне: матеріальне життя первинне щодо свідомості людини. За їхнім баченням, саме економічні структури, процеси і явища в суспільстві визначають увесь спектр духовного розвитку та інших міжлюдських стосунків.

Сучасна історична наука ґрунтується на **діалектико-матеріалістичному методі**, який розглядає суспільно-політичний розвиток як природничо-історичний процес. Останній визначається об'єктивними закономірностями та істотним впливом суб'єктивних чинників: діяльністю мас, класів, партій, визначних діячів тощо.

Історична наука загалом, і її складова — політична історія, спираються на певні методологічні принципи. Так, **принцип об'єктивності** вимагає виходити з фактів та їх істинного сенсу, без перекохань, підлаштування до тієї чи іншої схеми та політичних оцінок. Сповідування цього принципу зумовлює необхідність розглядати кожне явище в його багатогранності й суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних сторін розвитку.

Принцип історизму передбачає вивчення усіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього. Він вимагає з'ясування генези й розвитку суспільно-політичних явищ у так званій горизонтальній та вертикальній площині. Цей підхід у політичній історії, як і у філософії, історії, політології та соціології, є вельми важливим.

Сповідування засад історизму спонукає оцінювати події, історичні факти, конкретну особу не з абстрактних часових меж, а виходячи з конкретних історичних умов, позицій, коли ці події чи факти мали місце; бачити, що нового вони привнесли і яким чином впливали на подальший перебіг та розвиток подій. “Кращий спосіб прийти до істини, — зауважував видатний англійський філософ-просвітник XVII ст. Д. Локк, — це вивчати речі, якими вони є в дійсності, а не вирішувати, що вони такі, якими ми їх уявляємо собі самі або як нас навчили уявляти їх інші”.

Дотримання принципу історизму уможливило так би мовити занурення дослідника в досліджувану епоху, щоб відчути й передати своєрідний політичний колорит історії. Цей принцип дає можливість зрозуміти як мотиви вчинків, так і оцінити самі вчинки історичних діячів, їх реальний внесок у політику й практику відповідної держави, суспільства.

Наступним постає **принцип альтернативності**, який допомагає з'ясувати ступінь ймовірності здійснення того чи того явища, події, процесу з огляду на об'єктивні реальності, можливості та суперечності. Цей принцип дає змогу по-новому і значно ширше оцінити шлях становлення кожної країни. З огляду на історичний процес і на основі принципу альтернативності значно легше з'ясувати його невикористані можливості діяльність політичних сил, окремих лідерів, а також винести належні уроки для майбутнього поступу.

Справедливо стверджуючи, що політична історія — це наука про великі політичні, міжнародні, суспільно-економічні та інші процеси і мистецтво керування ними, слід з'ясувати її **методи**. Так, політична історія послуговується різними методами вивчення відповідних явищ і процесів. Перший російський професійний соціолог М. Ковалевський (1851–1916), розробляючи підходи щодо глибини та науковості пізнання подій і явищ минувшини, на основі порівняльного й історичного методів, запропонував **історико-порівняльний метод**.

Крім того, розроблялися й інші методи дослідження в різних науках: історії, політології, соціології тощо. Політична історія може використовувати такі загально-наукові методи: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, до якого прилягає структурно-функціональний аналіз, інституціональний, антропологічний, загальнологічний, емпіричних досліджень тощо.

Спираючись на провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, потрібно до головних методологічних принципів додати визначення і головні методи.

Серед найважливіших методів політичної історії слід виокремити **системний метод**. Завдяки йому як основний принцип використовується структурно-функціональний підхід, яким добре володіли К. Маркс (1818–1883), Т. Парсонс (1902–1979) та інші мислителі, економісти, соціологи, політологи. Прийнято вважати, що системний метод у соціології і політології детально розроблений у 50–60-х роках ХХ ст. Т. Парсонсом. Сутність його полягає в розгляді будь-якої сфери громадського життя, науки, зокрема політики, як цілісного, організованого й саморегульовального організму, що перебуває у безперервній взаємодії з навколишнім середовищем через входи і виходи системи. Будь-яка система, в тому числі й політична, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, найважливішою серед яких є розподіл цінностей і ресурсів та забезпечення прийняття громадянами відповідних розподільчих рішень як обов'язкових. Усе це відповідним чином належить і до політичної сфери суспільства.

Діяльнісний метод у науці (особливо політичної історії, політології, психології, соціології та ін.) називають психологічним або соціально-психологічним. Він зорієнтований на вивчення залежності поведінки відповідних політичних діячів або груп від їхнього включення у більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, політичних груп, навіть юрби.

У політичній історії діяльнісний метод спрямований на аналіз суспільно-політичної картини в динаміці. Він розглядає її як специфічного виду живу й упредметнену діяльність, як циклічний процес, що має визначені стадії або етапи визначення цілей діяльності, прийняття рішень; організації мас і мобілізації ресурсів на їхнє здійснення; регулювання діяльності класів, груп, мас; контроль за досягненням поставлених цілей; аналіз результатів діяльності і постановка нових цілей і завдань. Діяльнісний метод є методологічним підґрунтям теорії політичних рішень.

На думку багатьох учених, специфічним розвитком і конкретизацією діяльнісного підходу є **критико-діалектичний метод**. Він орієнтує на критичний аналіз явищ, фактів, течій у політиці, політичній історії, з'ясування суперечностей як джерела саморозвитку суспільства, джерела економічних, соціально-політичних і політичних зрушень. Слід зауважити, що цей метод є ефективним й вельми активно використовувався марксистами, неомарксистами (Ю. Хабермас, Т. В. Адорно та ін.), а також у ліволіберальній і соціал-демократичній думці.

Порівняльний метод розповсюджений у різних науках про суспільство, зокрема в історії і політології, соціології й географії. Його використовували Платон, Арістотель та інші мислителі Античного світу і Стародавнього Риму. Він був уведений у соціологію французьким філософом О. Контом (1798–1857). Політична історія, а за нею й політологія, яка бере свої витоки від соціології, взяла його на озброєння. Політична історія як синтетична наука також широко послуговується цим методом. Він припускає зіставлення однотипних політичних явищ, історичних подій для виділення їхніх загальних і особливих рис та специфіки, пошуку оптимальних шляхів вирішення завдань тощо. Завдяки цьому методу можна плідно використовувати досвід інших народів і держав. Безумовно, це має бути не сліпе копіювання тих чи тих способів досягнення політичних цілей, а творче і раціональне вирішення завдань щодо умов, місця і часових меж.

Нормативно-ціннісний метод визначається самою назвою. Він містить у собі з'ясування значення тих або тих чинників, фактів, політичних явищ для держави, особистості, оцінювання цих фактів і явищ для блага країни, індивіда. Оцінювання здійснюється з позицій справедливості або несправедливості, поваги або поспрання волі народів інших країн. При цьому передбачається, що політик, державний діяч має у своїй діяльності, при прийнятті рішень, виходити з етичних цінностей і моральних норм та відповідно до них поводитися. Цьому методові, безумовно, притаманні й багато недоліків. Найчастіше реальна політика і моральні норми розглядаються з різних позицій.

Зазначимо, що нормативний метод зазвичай ідеалізує політиків і політичних лідерів, які іноді приймають непродумані політичні рішення, що докорінно змінюють політичний перебіг подій, міжнародне становище. Відповідним прикладом нормативного методу можуть слугувати рішення щодо розпуску Організації країн Варшавського договору або рішення колишніх глав держав — Росії, України і Білорусі — Б. Єльцина, Л. Кравчука, В. Шушкевича про ліквідацію СРСР і створення СНД. Нормативний метод часто буває відірваний від реальності. Його недоліком є відносність ціннісних суджень, а також їх залежності від соціального стану й індивідуальних особливостей людей. Однак цей метод додає політичній історії людського виміру, вносить у неї визначені морально-етичні витоки.

Функціональний метод вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами політичного і громадського життя або відносин між країнами чи групою країн: їх економічними, політичними відносинами, рівнями військових контактів або протистояння, ступенем урбанізації населення, його щільності розселення, політичної активності, рівня морально-психологічного духу тощо. Цей метод практично далекий від етичних

оцінок політичних рішень і ґрунтується на позитивістсько-прагматичних настановах. Одним із перших його використав відомий італійський політик, мислитель Н. Макіавеллі (1469–1527). У книзі “Монарх” він проголосив відмову в реальній політиці не тільки від релігійних догм, а й від етичних цінностей. Його методологічною засадою був аналіз реального життя, політики в усіх її суперечностях.

Біхевіористський метод, який долучається до функціонального й доповнює його, широко використовує методи природничих наук, а також конкретних соціологічних досліджень. Він вимагає ясності, чіткості, однозначності й можливості перевірки знань досвідом. Вимоги цього методу стосовно політики сформулював В. Вільсон у 1880 р. Сутність їх зводилася до наступного:

? політика (політична історія) має особистісний вимір. Дії людей (їхні інтереси) фокусує і виражає конкретна особистість, яка може і мусить бути головним об’єктом дослідження;

? головними мотивами поведінки, дій людей є психологічні мотиви. Вони можуть бути суспільно і політично зумовлені, але мати специфічну індивідуальну природу походження;

? широко використовуються методи природничих наук, зокрема кількісні виміри, тоді як можна застосовувати математичні, статистичні дані, можливості комп’ютерної техніки тощо.

Структурно-функціональний метод розглядає суспільство, державу, союз держав як систему, що володіє складною структурою, кожен елемент якої виконує специфічні функції, що задовольняють визначені потреби й очікування системи. Діють елементи системи відповідно до визначеної програми, заданої самою структурою організації. Головна задача організації (союзу) — зберегти рівновагу системи, належне виконання функцій (ролей) елементами.

Інституціональний метод орієнтує на вивчення діяльності інститутів, завдяки яким здійснюється політична діяльність — функціонування держави, партій, організацій, об’єднань тощо. Інституціональний метод на початку ХХ ст. був провідним не тільки в політології, а й широко застосовувався в соціології, геополітиці. Саме поняття “соціальний інститут” прийшло в науку із соціології, а ввів цей термін у науковий обіг англійський соціолог Г. Спенсер (1820–1903). Цей метод значно розширює можливості аналізу в політичній історії стосовно складових політичної системи.

Антропологічний метод на перше місце за важливістю ставить не соціальні чинники, а природу людини, яка має великий спектр потреб, насамперед матеріальних (у повітрі, воді, їжі, одязі, житлі, безпеці, духовному розвитку тощо). Прихильники цього методу вбачають у людині родову істоту і це поняття вважають принципово важливим. Вона сприймається як істота біологічно соціальна і розумна, що вміє володіти волею. Рід людський єдиний незалежно від расових, географічних, соціальних та інших розбіжностей, усі люди рівноправні. Цей метод пропонує не обмежуватися вивченням соціально-політичного середовища або раціональної мотивації при прийнятті важливих рішень — політичних, економічних, соціальних, військових та інших, а виявляти, вивчати ірраціональні, інстинктивні мотиви поведінки, детерміновані людською природою.

Загальнологічні методи значною мірою стосуються організації і процедури пізнавального процесу, пов’язаного з політичними діями, змінами та трансформаціями. До цієї групи належать аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і сходження від абстрактного до конкретного, сполучення історичного і логічного аналізу, усі види експерименту, моделювання, кібернетичні, математичні, прогностичні та інші методи.

Звичайно, застосування багатьох інших конкретних, але вже часткових методів дає змогу більш глибоко й науково дослідити історичні явища та процеси. Серед них вельми ефективними є: *проблемно-хронологічний, наукового аналізу та синтезу*, а також *логічний*, який реалізується через *системний аналіз; компаративно-історичний метод* (метод історичних аналогій); *ретроспективний*, або *метод історичного моделювання*. Безперечно, в історико-політичному дослідженні застосовуються і спеціальні методи: *математичного аналізу процесів, статистики* тощо. Нині у вивченні політичної історії, зокрема близької у часі, дедалі більшого значення набувають методи конкретних соціологічних досліджень, наприклад, *контент-аналізу*. Все це дає можливість більш конкретно визначити становище, настрої та уподобання населення регіону, народу, окремих його верств, які безпосередньо впливають на розвиток історичних процесів, відповідний перебіг подій.

Цікавою для пізнання і прогнозу є інформація про учасників політичних подій, подробиці їхньої соціально-моральної орієнтації, дані про їхні потреби й інтереси, рівні культури, мотиви і факти реальної і вербальної поведінки і навіть їхніх пристрастей (хобі). На основі емпіричних досліджень можна зібрати інформацію про суспільну думку в регіоні, який цікавить дослідника, або думку народу, а також вивчити морально-психологічний настрій населення.

Отже, розглянуті методологічні вимоги до свідомості людини з боку суспільно-політичної реальності, безумовно, не вичерпують усіх аспектів методологічного арсеналу політичної історії як науки. Слід відзначити лише те, що вивчення суспільно-політичного буття здійснюється на *макро-* та *мікрорівнях*. У першому випадку — це дослідження політичних процесів і явищ, які виникають у межах основних інститутів влади та управління і стосуються всієї системи суспільно-політичних відносин. У другому — описуються та аналізуються факти,

пов'язані з поведінкою соціальних суб'єктів у значно ширшому, а то й міжнародному політичному просторі. В обох варіантах можуть застосовуватися різні соціологічні методи. Справді, неможливо пояснити сутність того чи того політичного феномена, характер різних суспільно-політичних процесів без аналізу впливу на політичну сферу соціального чинника, в тому числі й політичних та соціальних інтересів суспільних груп, класів, прошарків.

Щоб Україна могла вийти з нинішнього становища, потрібен значний теоретико-методологічний масив, система знань про суспільство, світ, науку, техніку, комунікації, про сучасні політичні технології. Без цього неможливе впровадження нових підходів і технологій, а без них наша держава в усіх сферах економічного, політичного, соціального, духовно-морального життя, в управлінні тощо може виявитися на узбіччі історії, перетворитися в сировинний придаток розвинених країн. Звідси одне з найважливіших завдань політичної історії як науки — сформулювати теоретичні, концептуально виважені засади, на основі яких можна сформулювати відповідну стратегію раціонально виважених соціально-політичних змін у сучасній Україні.

Тож як загальні, так і часткові методи дослідження спрямовані на виявлення історичних закономірностей, належного осмислення законів історії загалом і політичної зокрема. Для вітчизняних дослідників використання цих методів сприяє більшій активізації вивчення умов і напрямів національного відродження та розвитку державотворчого процесу.

Щодо **джерел політичної історії**, то вона, як і кожна наука, має свої, коло яких вельми широке й різноманітне. Серед них потрібно насамперед виокремити ті документи, що утворилися в процесі діяльності органів державної влади і державного управління, документи політичних партій та інших політичних утворень і суспільних рухів, включаючи твори їхніх лідерів (промови, статті, теоретичні праці), періодичну пресу, мемуари, дані конкретних досліджень тощо. До цього спектра джерел та літератури має бути прикута увага дослідників.

Стосовно міжнародних аспектів дослідження політичної історії слід брати до уваги також відповідну джерельну базу. До її кола належать різноманітні за характером та змістом політико-правові акти, конвенції, двосторонні й багатосторонні договори та угоди досліджуваних часово-просторових меж, а також резолюції, постанови відповідних органів зазначених організацій тощо. Інша низка джерел — це впровадження рішень, вимог міжнародних організацій, а також дво- чи багатосторонніх рішень завдяки проведенню внутрішньо-політичних заходів та здійснення відповідної політики.

Вельми істотними й корисними для з'ясування сутності перебігу подій міждержавного та міжнародного виміру, переговорів та їх впливу на історико-політичний процес, наступних явищ у нагоді стають відповідні джерела та література, а саме: дипломатичне листування, записи бесід політиків та урядовців, що зазвичай зберігаються в архівах, а також спогади, мемуари. Звичайно, стосовно тих документів, які мають на собі відбиток суб'єктивного погляду чи оцінок, при вивченні та аналізі потрібно робити відповідні застереження й проводити порівняння та необхідні уточнення.

1.3. Завдання та функції політичної історії

У житті кожної людини надзвичайно важливу роль відіграють історія, її пізнання. **Історія** — це збережена пам'ять про далеке й близьке минуле країни, у якій живе людина, про минуле й сучасне людства, його матеріальну й духовну культуру. Справедливо стверджується, що без минулого немає сучасного, а відповідно — не може бути майбутнього. Адже історія, особливо політична, — це політика, що звернена в майбутнє. Народ, який втрачає історичну пам'ять, надбання попередніх поколінь неминуче деградує, перетворюється на манкурта.

Роль історії як хранителя пам'яті усвідомлювали вже давні історики. У своїй знаменитій “Історії” Геродот у зверненні до читача писав: “Геродот із Галікарнаса зібрав і записав ці відомості, щоб минулі події з плином часу не прийшли в забуття і великі, і подиву гідні діяння як еллінів, так і варварів не залишились у безвісті”.

В історичному поступі людства чимало прикладів фіксації історичної пам'яті, набутого досвіду людством протягом тисячоліть. Саме такими формами виступали релігійні міфи, народні перекази, найпростіші хроніки історичних подій, літописи тощо. Щоправда, вони мали водночас і недоліки. Так, відомості, які вони містять, надзвичайно складно відтворювати й передавати від покоління до покоління. Водночас ті, хто їх творив, вносили чимало свого, суб'єктивного, що з плином часу відчутно змінювало зміст, а то й істотні складові відповідної інформації, історичного фактажу.

Звичайно, з поступом людського суспільства, з прогресом у галузі освіти, науки, культури змінюються і форми збереження історичної, політичної пам'яті, історичних знань та форми їх передавання новим поколінням:

збірки законів, міждержавні договори й угоди, державні акти, тобто документальні джерела, а в умовах сьогодення ще й фоно- і відеозаписи, комп'ютерна техніка тощо.

Людина долучається до культури свого народу, світової культури завдяки вивченню історії, пізнаючи її. Загалом історія, як і політична історія зокрема, виконує вельми важливі функції. Знання історії насамперед збагачують не лише загальну освіченість і ерудицію людини, а й розширюють світогляд і межі їх знань про суспільство, умови та шляхи його розвитку. Не випадково один із найосвіченіших людей свого часу М. Чернишевський (1828–1889), наголошуючи на значенні історії, зазначав, що можна не знати багатьох наук і бути освіченою людиною, але не можна бути освіченим, не знаючи історії. Отже, одним із найважливіших покликань історії, зокрема політичної, є пізнавальний або інтелектуально-розвивальний напрям позитивного впливу.

Серед функцій політичної історії як науки слід виокремити такі: *теоретично-прогностичну, практично-політичну* або *управлінську, ідеологічну, методологічну*, а також *пізнавально-інформаційну, культурологічну, виховну*. Слід зауважити, що кожна з них можна розглядати як окремо, так і в поєднанні з іншими функціями. Скажімо, невід'ємну частину пізнавальної функції становлять емпіричні дослідження, за допомогою яких можна виявляти нові тенденції політичного розвитку й тим самим значно збагачувати теорію.

Теоретично-прогностична функція політичної історії, випливаючи з пізнавальної, тісно поєднується з нею. Вона визначає теоретичні засади та настанови, а також найближчі, середньо- і довгострокові перспективи розвитку політичних сил, виокремлює можливі конфігурації міжнародних акторів та відповідних відносин. Власне, будь-які дослідження — теоретичні чи емпіричні — проводяться для того, щоб здійснити теоретичні узагальнення і на їх основі більш-менш вірно спрогнозувати перебіг політичних подій. Реалізація цієї функції покликана визначити їх вплив на розвиток тієї чи іншої держави, відповідно міждержавних, міжетнічних відносин, а також з метою улагодити можливі протистояння, а то й локальні політичні конфлікти і виробити превентивні заходи, рекомендації для їхнього запобігання або розв'язання.

Цінність будь-якого дослідження із політичної історії, починаючи від конкретних, емпіричних, і завершуючи теоретичними, в яких аналізується емпіричний матеріал, полягає в тому, наскільки адекватно, точно вони визначають тенденції різноманітних суспільно-політичних процесів. Важливість досліджень і в тому, на якому ступені вони завершуються науково обґрунтованими прогнозами, наскільки ці прогнози спроможні сприяти реалізації прогресивних політичних змін в інтересах людини, країни, регіону, людства загалом. У підготовці короткострокових і довгострокових прогнозів політичних змін регіонального або глобального характеру важливу роль відіграє моніторинг — спостереження за процесами, що відбуваються. Застосування методів порівняння, аналогій і деяких інших дає змогу заздалегідь запобігати небажаним суспільно-політичним подіям, зрушенням.

Практично-політична або **управлінська функція** політичної історії виявляється насамперед у доборі й аналізі емпіричної інформації, у виробленні конкретних суспільно-політичних пропозицій та рішень з огляду на попередній перебіг політичних подій. Без оптимального обсягу інформації, без належного її аналізу, висновків і рекомендацій науковців політичним і партійним лідерам, економістам чи військовим керівникам неможливо приймати вірні рішення, керувати політичними процесами та й узагалі керувати конкретною сферою суспільного, політичного, фінансово-економічного життя.

Керуючи будь-яким видом діяльності чи готуючи управлінські рішення, важливо проаналізувати проблемну ситуацію, правильно оцінити співвідношення різних сил, чинників — політичних, суспільно-політичних, економічних, а також військових, визначити рівень впливу суб'єктів усіх подій та ступінь ризику — політичного, соціального, економічного чи військового та накреслити конкретні заходи протидії опозиційним, контраверсним силам тощо.

Отже, практично-політична, управлінська функція політичної історії конкретно виявляється в тому, що її прикладний вимір спрямований на участь у підготовці та розробленні практичних рекомендацій для керування суспільно-політичними подіями і процесами, формування варіантів можливого управління. Практичні рекомендації в політиці поділяються найчастіше на дві групи: *об'єктивні* та *суб'єктивні*. Перша група припускає врахування об'єктивних умов людської життєдіяльності. Аналізуючи їхній вплив на конкретну систему політичних відносин, дослідник, політичний лідер чи керівник спирається на конкретну інформацію, отриману в процесі дослідження, збору розвідувальних даних тощо. Після аналізу інформації визначаються тенденції розвитку подій: від факту, конкретного випадку або явища до узагальнення. Потім даються рекомендації для теоретичного узагальнення.

Однак рівень рекомендацій нерідко залишається прикладним, утилітарно-прагматичним, що носить швидкоплинний характер і не має істотного значення для науки. У цьому разі багато що залежить від уміння аналізувати, від рівня підготовки фахівця-аналітика. Іншими словами, велике значення має суб'єктивна сторона справи. Крім того, суб'єктивна складова рекомендацій включає інтереси, мотиви, цілі, наміри, ціннісні

орієнтації й установи, ідеологічну та світоглядну позиції тощо. Це все необхідно знати, щоб визначити ступінь вірогідного відхилення від прогнозованого управлінського рішення. Отже, політична історія — наука, що допомагає керувати й управляти суспільно-політичними процесами та явищами.

Ідеологічна функція політичної історії так само багатогранна, як і попередні. Сама собою ця дисципліна упродовж багатьох десятиліть була яблуком ідеологічного розбрату і їй не надавалося належного значення в колишньому СРСР. Цікаві й змістовні та багато в чому повчальні можливості вивчення політичної історії у тогочасній практиці здебільшого носили суто апологетичний характер. Звичайно, не можна забути народну мудрість: “У сильного та в пана завжди сіромаха винуватий”. Тому на практиці нерідко політична історія виступає захисником сильних цього світу.

Зауважимо, що постбіполярний світ, який сформувався після руйнування Ялтинсько-Потсдамської системи безпеки на континенті, після розвалу СРСР підтверджує значне посилення ідеологічної сторони політичної функції політичної історії. І прикладів тому безліч.

Методологічна функція політичної історії ґрунтується на комплексі ідей про практичну політику, що акумулюються у її аналізі, підходах та орієнтаціях. Вони є в сучасних суспільно-політичних концепціях аналізу явищ і процесів політики, які зазвичай розробляються в інших науках: політології, політичній географії, історії, соціології тощо. Тим самим, з'ясування і опанування методологічними засадами дає змогу більш успішно знаходити шляхи і, власне, розв'язувати проблеми, з якими стикаються суспільства.

Вельми важливим є той факт, що завдяки вивченню політичної історії можна з'ясувати, які і чий інтереси відображає політика тих чи тих партій, суспільних груп, громадських і політичних формувань і рухів, їхніх лідерів. Це дає можливість зіставити соціальні інтереси із загальнолюдськими, показати пріоритет загальнолюдських на конкретних прикладах суспільних явищ. Знання історії, а, отже, й розуміння закономірностей розвитку суспільства, допомагає виробити науково-обґрунтований політичний курс, уникнути суб'єктивних рішень, помилок попередніх етапів. Щоб визначити, куди і як іти суспільству у своєму розвитку, потрібно знати, з якого стану воно вийшло і який пройшло історичний шлях.

Слід наголосити на практичному значенні вивчення політичної історії безпосередньо для підготовки нинішніх фахівців для народного господарства України. Кожному відомий взаємозв'язок і взаємозалежність економіки й політики, економічної і політичної історії. Відомо, що корені багатьох животрепетних питань будь-якої держави лежать у суспільних відносинах виробництва, що саме з питаннями можливостей і розвитку економіки пов'язується вирішення соціальних та значною мірою і політичних питань країни.

З огляду на це, певно можна сказати, що знання закономірностей і сутності політичних процесів дає змогу фахівцю передбачити, спрогнозувати можливі варіанти розвитку як суспільно-політичних, так і суто економічних процесів, уникнути як непомірного форсування деяких із них, так і запобігти зволіканню зі здійсненням потрібних заходів чи перетворень у відповідних сферах. Знання політичної історії уможливорюють зростання політичної свідомості фахівців, інтелігенції, а все це врешті-решт допомагає запобігати катаклізмам у політичному житті суспільства.

Запровадження політичної історії у вищих навчальних закладах України як обов'язкової навчальної дисципліни — не тільки важливий крок на шляху гуманізації і гуманітаризації освіти. Воно зумовлене надзвичайним зростанням останнім часом політизації мас, що викликана процесом демократизації суспільного життя, відновленням суверенітету і національної державності нашого народу. Відлучені від політичного життя протягом попередніх десятиліть (наприкінці ХХ ст.), усі верстви народу пробудилися і втягнулися в активну політичну діяльність у найрізноманітніших формах: від участі в мітингах до безпосередньої участі в суспільно-політичних рухах, формуваннях і партіях.

Як показав досвід останніх років, зростання політичної активності народних мас значно випереджає зростання їхньої свідомості й політичної культури. Крім того, суспільна свідомість зазнавала періодів серйозної кризи, що створювалась унаслідок краху її колишньої основи — марксистсько-ленінської ідеології як державної, а потім — упередженості правлячих кіл перших років незалежного поступу. Різноманітні ідеї і погляди, носіями яких нині є близько сотні вітчизняних політичних партій, здебільшого не тільки не сприяють формуванню свідомості, а навпаки — розмивають її. Не завжди формуванню свідомості сприяють і засоби масової інформації, особливо в ті роки, коли вони під тиском тоталітарного режиму намагалися прислужитися виключно владі, навіть не українській, або в останні роки, коли більшість із них були підпорядковані окремим економічним та політичним угрупованням. Усе це вельми відчутно пригнічувало інтерес до політичних знань, духовних цінностей і культурних надбань України.

Тому на сучасному етапі розвитку України одним із головних завдань політичної історії є формування в молодого покоління суспільної свідомості, політичної культури, моралі, самостійного творчого мислення, формування державотворчої політичної орієнтації.

Важливою складовою, елементом суспільної свідомості є історична свідомість, яка передбачає насамперед знання історії. Проте вона не обмежується знанням фактів історії, не ототожнюється тільки з уявленням про історичний досвід, а включає їх у свій зміст. **Історична свідомість** — це така форма суспільної свідомості, в якій поєднуються три виміри історичного часу — минуле, теперішнє і майбутнє. Історичній свідомості властиве відчуття зв'язку часів, злитості й нерозривності минулого — теперішнього — майбутнього, як по чергово змінюючих одне одного поколінь, як ланцюга взаємозв'язаних подій і відповідного розуміння історичної відповідальності суспільства загалом і кожного його члена зокрема за свої дії перед пам'яттю предків і прийдешніх поколінь.

Добре відомо, що історична свідомість містить у собі момент соціального прогнозування на підставі вивчення реальних суспільних процесів і властивих їм провідних тенденцій. У цьому розумінні історична свідомість — це важливий засіб і умова наукового розуміння сутності і форм соціального розвитку в їх історичній перспективі.

Потреби демократичного розвитку вітчизняного суспільства імперативно вимагають формування історичної свідомості, яка набуває особливого значення й тому, що вона є водночас основою формування політичної свідомості та політичної культури. **Політична свідомість** — це сукупність поглядів і настанов, що характеризують ставлення людей до держави, партій, суспільно-політичних організацій, політичних цінностей і цілей розвитку, традицій і норм політичного життя. Інакше кажучи, це опосередковане відображення політичного життя суспільства, сутністю якого є проблеми влади, формування, розвиток, задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів і оцінок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності. У сфері політичної свідомості виокремлюють три рівні: *емоційно-чутливий* або *психологічний* (політичні відчуття, настрої, воля, спрямованість), *ціннісно-нормативний* (політичні цінності, доктрини, ідеали), *теоретичний* (політичні теорії, концепції, гіпотези).

Політична історія покликана сприяти формуванню і піднесенню політичної культури суспільства, як невіддільної від загальної. Як особливий вид культури суспільства вона об'єднує в собі низку важливих етичних і політичних норм. **Політична культура** — це рівень засвоєння громадянами й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ; форма політичної етики, поведінки, вчинків та дій. До останніх належать толерантність, демократизм, терпимість до позиції чи доказів опонента, вміння його вислухати, чесність, людська порядність у виборі засобів політичної боротьби. Адже вітчизняна історія переконує нас у тому, що прагнення завадити опонентові, перевернути його позицію, віднайти на нього “компрокат”, звичка до наклеювання політичних ярликів, різного роду змови дорого обійшлися поколінням українства.

Дотримуючись усіх згаданих умов, політична культура та активність набувають не тільки цивілізованого характеру, а й спрямовуються на подолання політичної байдужості, того відчуження від влади і політики, яке стало одним із найтяжчих наслідків панування командно-адміністративної системи.

Таким чином, курс політичної історії має пізнавальну або інтелектуально-розвивальну, світоглядно-виховну функції, а також практично-політичну орієнтацію. Вивчення його має сприяти моральному розвитку особистості, формуванню історичної та політичної свідомості, політичної культури, а також збереженню і зміцненню загальнолюдських ціннісних орієнтацій, розвитку самостійного творчого мислення, позитивному ставленню до активної суспільно-корисної діяльності з будівництва української незалежної держави, вихованню патріотизму, тобто любові до своєї Вітчизни.

Отримані знання і навички історико-пізнавальної діяльності формують у студентської молоді вміння самостійно аналізувати історичні факти і явища на основі наукової методології, оцінювати історичну аргументацію в сучасній літературі, робити ґрунтовні історичні висновки, обирати правильну політичну позицію, що так потрібна на історичному зламі в розвитку суспільства, особливо в умовах сьогодення. На таких поворотних етапах найбільшій відчувається негативний вплив старого, віджитого, гострішою стає потреба в подоланні інерційних явищ. Це важливо пам'ятати, оскільки на зламі історичних епох відбуваються зрушення й у свідомості покоління, яка формується і змінюється разом зі змінами в самому житті.

1.4. Категорії політичної історії

Варто пам'ятати, що на сучасному етапі суспільного розвитку плідно збагачується і розширюється проблематика політичної історії, усе більше розробляється її категоріальний апарат. Саме він є інструментом дослідження конкретних суспільно-політичних процесів. До категорій політичної історії належать: політика, політична система суспільства, політичні партії та громадські рухи, інтереси політичних сил, політичні процеси, поділ влади, політична доктрина, політичний протест, політичний плюралізм, політичний режим, політична

ідеологія, політичне лідерство, демократична модель розвитку держави і світу, політичний простір, політична стратегія, політичне суперництво і конфлікти, національна безпека держави, національні інтереси, національна могутність тощо.

Використовуючи названі та інші категорії, політична історія вивчає особливості функціонування політичної системи суспільства на відповідних етапах його розвитку. Крім пререлічених категорій, політична історія широко застосовує категоріальний апарат насамперед політології, суспільної теорії, науки державного управління. Вона активно оперує такими поняттями, як “агресія”, “баланс сил”, “полярність у політиці”, “багатополярність, багатовекторність у політиці”, “політичний компроміс”, “цивілізація”, “паритет” тощо.

Для розгляду основних категорій наукової галузі політичної історії можна скористатися коротким термінологічним словником, який вміщено наприкінці підручника. Розглянемо також визначення деяких вельми важливих категорій політичної історії. Крім історичної та політичної свідомості, політичної культури, у формуванні яких роль політичної історії постає функціональною складовою, слід виокремити й інші категорії. Так, **громадська думка** є одним із виявів масової суспільно-політичної свідомості. Саме вона відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; сукупна, надособистісна позиція певної структурно означеної спільноти людей щодо конкретних подій, проблем, рішень державних чи суспільних інститутів.

Держава — категорія базового інституту політичної системи та політичної організації суспільства. Він створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства загалом і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальнонаціональних потреб.

Еліта політична — це категорія, яка вказує на меншість суспільства і становить достатньо самостійну, вищу, привілейовану групу. Еліта володіє високими соціально-психологічними і соціально-політичними якостями, бере безпосередню участь у затвердженні та впровадженні рішень, пов’язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична система — це категорія, що, з одного боку, уособлює синтез державних і недержавних соціальних інститутів, які виконують певні політичні функції щодо захисту інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, можливостей їхньої гармонізації. З іншого боку — покликана забезпечити неперервність, взаємозв’язаність і координацію діяльності різних суб’єктів для досягнення поставлених цілей. Категорія *політична система* охоплює всю політичну сферу суспільства: політичні процеси, політичну культуру і традиції, які забезпечують відповідне суспільно впорядковане життя громадян. Політична система є невід’ємною складовою суспільного буття й активно взаємодіє з його іншими складовими: економічною і соціальною сферами, з ідеологією і правом. Вона впливає на всі ці складові, зумовлює їх особливості й водночас зазнає зворотного взаємозв’язку. На спрямованість розвитку політичної системи відповідної країни відчутний вплив мають як власні традиції та історичний досвід, так і прогресивна практика інших держав.

Політична влада — категорія, що постає провідним елементом усієї структури політичної системи, яка повсюдно є складною та багатоманітною. Як один із найважливіших видів, політична влада — це спроможність певного класу, стану, групи, індивіда реалізовувати свою волю в політиці та правових нормах. Роль і значення такої влади визначається тим, що вона спроможна і справляє потужний вплив на політичну поведінку і діяльність людей завдяки власних політичній волі та авторитету, права та примусових заходів. Політична влада реалізується у формі планування, координації, насильства, управлінських і контролюючих механізмів й характеризується такими ознаками:

- ? легальністю використання сили в межах держави;
- ? верховенством щодо інших видів влади;
- ? публічністю, тобто звертанням за допомогою права від імені всього суспільства до всіх громадян;
- ? моноцентричністю, тобто наявністю єдиного легітимного центру ухвалення рішень;
- ? використанням крім спонукальних також економічних, соціальних і культурно-інформаційних ресурсів.

Історичний розвиток політичної влади підтверджує поступову модифікацію та вдосконалення владних структур. Упродовж останніх кількох століть інтенсивно здійснюється процес *демократизації політичної влади*. Тут слід нагадати про поділ влади на кілька незалежних, але тісно взаємодіючих гілок. Так, ще у XVIII ст. теорія поділу влади тлумачилася у сучасному розумінні, а саме — поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. До характерних ознак політичної влади належать: легітимність використання сили, верховенство і обов’язковість її рішень для будь-якої іншої влади, багатоманітність ресурсів та методів здійснення влади.

Політична партія — категорія політичної історії, яка означає добровільне об’єднання частини людей. Такі об’єднання прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів. Це організована певним чином частина відповідної соціальної верстви, класу, покликанням якої є захист інтересів цієї спільноти, прагнення їх дотримання й виконання. Найважливішою ознакою політичної партії є її прагнення до завоювання чи утримання політичної влади.

Політичне життя — категорія, яка визначає частину суспільного життя, пов'язаного з конкретно-історичною, свідомою, предметною і цілеспрямованою політичною діяльністю людей. Покликанням політичного життя є виявлення, узгодження та реалізація їхніх соціально-політичних інтересів у процесі формування та реалізації політичної влади в суспільстві.

Політичний процес — категорія, яка визначає динаміку подій, явищ та діяльності, що відбуваються в політичній сфері суспільства у контексті функціонування політичної системи суспільства, яке аналізується чи розглядається. Політичний процес є виміром, ознакою соціально-політичної діяльності, яка певною мірою забезпечує відтворення політичних ресурсів і творення нового в політиці чи окремій її сфері — внутрішній, зовнішній тощо.

Політичний режим — категорія, що визначає форми організації та функціонування політичної системи. Ця категорія передбачає конкретні процедури та способи організації установ влади та врядування, стиль ухвалення владних рішень, відносин між державою та громадянами. За типологією виокремлюють демократичні, авторитарні та тоталітарні режими. Різновиди політичних режимів визначаються за рівнем демократії та дотримання прав і свобод, а також за ідеологічними ознаками.

Демократичний режим характеризується гармонійним поєднанням правової соціальної держави та розвиненого громадянського суспільства, в якому реалізовано демократичні принципи.

Авторитарний режим утримується завдяки жорсткому примусу та значному зосередженню влади в руках однієї особи чи обмеженої групи людей, де значно звужені можливості й права громадянського суспільства. Політичні права і свободи громадян та суспільно-політичних організацій, демократичних інституцій за авторитаризму вельми відчутно обмежуються.

Тоталітарний режим характеризується майже повним поглинанням державою громадянського суспільства, всеохоплюючим контролем і репресивним примусом громадян до виконання настанов та вимог владних інституцій. Зазвичай такий режим прагне контролювати усі сфери суспільного життя адміністративно. Позбавляючи конституційних прав і свобод громадян, він реалізовує домінування однієї політичної партії та ідеології. У межах тоталітарного режиму слід виокремлювати фашистський, нацистський і комуністичний режими.

Державне правління — категорія, яку використовують для визначення різних форм верховної державної влади залежно від їхньої структури, правового статусу, співвідношення між вищими органами державної влади. Основними сучасними формами державного правління є парламентська та президентська республіки і конституційна монархія.

Парламентська республіка — це категорія, що визначає форму організації суспільства, де вибудовується влада на засадах рівноваги законодавчої, виконавчої та судової її гілок. Головою парламентської республіки зазвичай є обраний парламентом президент, функції якого суто представницькі. Реальна влада в такій державі належить урядові, який формується двопалатним парламентом. Перед парламентом уряд несе політичну відповідальність.

Президентська республіка — категорія політичної історії, що передбачає побудову суспільства на засадах розподілу влади, на чолі якої стоїть всенародно (прямо або опосередковано через колегію виборців) обраний президент. Здебільшого, президент має повноваження глави держави й водночас глави уряду, який призначається ним особисто і не підзвітний парламенту. Зі свого боку, парламент наділений всією повнотою законодавчої влади та відповідними контрольними функціями. Парламент не залежить від президента, який не має права на його розпуск. Однак президент має право вето, тобто можливість заблокувати прийняття парламентом небажаного (з його погляду) закону.

Президент не підзвітний парламенту, проте в разі порушення ним конституції, відповідно до процедури імпічменту, він може бути усунений з посади й притягнутий до кримінальної відповідальності.

Парламентаризм — категорія, що в широкому розумінні означає систему державної влади, за якої важливу роль відіграє народне представництво, тобто парламент. Парламентаризм у вузькому розумінні — це система владних відносин, з чітко розподіленими функціями законодавчих і виконавчих органів, в якій провідну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький, законодавчий і контролюючий орган влади. Отже, парламентаризм — це широке за змістом поняття, яке охоплює форму організації державної влади, конкретний спосіб управління державою, механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої і судової гілок влад, систему взаємодії держави і суспільства.

Криза влади — це відповідна категорія, що слугує для визначення: 1) різкого, крутого повороту в розвитку влади і її долі, важкого перехідного стану; 2) різкого загострення труднощів у діяльності того чи того правителя, системи або органів влади, яка вимагає кадрових змін на рівні уряду або його частини, на рівні парламенту, його розпуску і переобрання тощо. Криза влади — один із найвиразніших виявів потрясінь, змін, тупикових ситуацій взагалі в політичному житті суспільства, держави. Це явище породжене практикою формування спільного життя

людей. Кризи влади пронизують усю історію людства, особливо його політико-правову історію, і відбиваються у численних повстаннях, доктринах, концепціях. Вони знайшли відображення у багатьох політичних процесах і катаклізмах ХХ ст.: війнах, революціях, скиненнях законних урядів і правителів, їхніх стратах та ін.

Криза політична — термін (категорія), який визначає особливий стан у розвитку і функціонуванні політичної системи суспільства, насамперед її державних структур, і характеризується нестабільністю, розбалансованістю діяльності політичних інститутів, зниженням рівня керованості всіма сферами життя суспільства, наростанням соціально-політичної активності мас. Політична криза у своєму розвитку проходить такі етапи:

? передкризовий стан суспільства або його політичної системи — соціальні суперечності вже не можуть бути розв'язані за допомогою компромісів;

? виникнення кризи — означає нездатність влади розв'язувати проблеми політичними методами, характерними для нормального функціонування політичної системи;

? розвиток і загострення кризи — виявляється в розпаді існуючих політичних структур, що призводить до анархії або розмивання центру влади.

Загострення кризи може стати початком її розв'язання, шляхом уникнення конфліктних ситуацій, а також подальшим розвитком, що супроводжується наростанням можливості політичної катастрофи. Звичайно, політичні кризи є поворотним пунктом у розвитку суспільства, і з цього боку вони мають здебільшого позитивний вимір, даючи початок новому етапові в розвитку суспільства і його політичної системи.

Політичне суперництво — категорія для визначення протистояння і зіткнення протилежних інтересів політичних партій, рухів, а також держав чи їх об'єднань. Воно може мати різний характер і відрізнятися гостротою та історичною протяжністю.

Політична стратегія — категорія, яка синтезує політично обґрунтовані стратегічні цілі, принципи та напрями як окремих політичних партій, об'єднань, так і окремої країни з питань внутрішньої чи зовнішньополітичної діяльності. Вона класифікується за масштабами (в тій чи тій галузі, сфері, а також урядова, державна, глобальна, регіональна: регіони ЄС, ЦСЄ та ін.) і за призначенням (виборча, перетворень, реформ тощо). Залежить від розуміння владою, політичними силами і громадськістю національних інтересів і пріоритетів, підходів щодо тих чи тих політичних заходів, відносин з окремими країнами, їх об'єднаннями. Державна політична стратегія визначається також історично сформованим упорядкованим тривалого часу характером відносин з іншими державами — дружніми, нейтральними чи ворожими.

Національна безпека держави — це категорія, що визначає відповідну політику, скеровану на створення внутрішніх і міжнародних умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стану, який забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства і кожного громадянина зокрема. Тобто це сукупність властивостей системи “особистість — суспільство — держава — природа”, яка характеризує здатність цієї системи до самозбереження та стійкого розвитку. Історично національна безпека ототожнюється з військовою безпекою, захищеністю від збройного нападу ззовні. Військовий компонент зберігає свою значущість і нині. Водночас загострення глобальних проблем сучасності додає поняттю “національна безпека” принципово нові виміри — інформаційний, екологічний, демографічний, енергетичний, продовольчий та ін.

Національні інтереси — це категорія, яка визначає рівень усвідомлення і відображення корінних потреб суспільства у державній політиці. Цей термін в українську політичну науку запозичено з англійської літератури, й означає “державний інтерес”. Національні інтереси формуються із нарощування економічного, політичного, інформаційного, наукового, військового, фінансового, науково-технічного та інших потенціалів держави, у посиленні їх політичного впливу, зростанні добробуту населення, інтелектуальному й моральному прогресі суспільства. На зміст національних інтересів впливають такі чинники, як відповідна специфіка країни, соціально-економічна і політична ситуація в ній, національно-культурні та цивілізаційні особливості. Природними кордонами національного інтересу є обмеженість ресурсної бази і національні інтереси інших країн.

Національна могутність — категорія, що традиційно відображає такі компоненти, як територія держави, її природні ресурси і чисельність населення, економічний і військовий потенціал. Сучасне розуміння національної могутності включає також інтелектуальний та гуманітарний потенціали народу, здатність економіки до інноваційного розвитку і якісні характеристики політичної системи взагалі.

Військова могутність держави — це категорія, що слугує для визначення сукупності матеріальних і духовних можливостей держави, використовуваних для досягнення військово-політичних цілей як на міжнародній арені, так і всередині окремих держав: для підготовки війни та її ведення, з метою запобігання війни та агресії, забезпечення безпеки глобальної, регіональної, національної тощо. Військова могутність буває

як реальною, так і потенційною; остання вказує на максимальні можливості держави, що можуть стати дієвими чинниками під час війни при напруженні всіх сил суспільства і його військової організації.

Багатополярність у політиці — це категорія для відображення варіанта системи “балансу сил”, що відрізняється взаємодією кількох чи багатьох центрів сили, більш-менш прирівняних у потенціалі. Трансформація біполярної системи міжнародних відносин у багатополюсну розпочалася наприкінці 60-х років і виявилася в утворенні, крім США і СРСР, таких “полосів сили”, як Китай, Японія і Західна Європа.

Політичний простір — категорія політичної історії для визначення сфери дії політичних суб’єктів, ідей, теорій, гасел, процесів. Він є частиною загальної системи соціальних просторів: економічних, правових, ідеологічних, культурних та ін. Довжина політичних просторів має фізичний територіальний вимір, що може збігатися з кордонами держав, регіонів, міст тощо.

Політичний час — категорія, яка слугує для визначення часу діяльності політичного суб’єкта, терміну перебігу політичних подій і процесів, періоду життєздатності і дії тих чи тих ідей. Він може прискорюватися або сповільнюватися залежно від своєї подійної насиченості. Політичний час включений у безупинний хід астрономічного часу, але, на відміну від нього, протікає неоднаковими темпами для різних політичних суб’єктів і в різних процесах. Може бути функціонально насиченим для одних політичних суб’єктів і беззмстовним, екстенсивним, для інших.

Виграш у часі нерідко здатний визначити результат політичного суперництва. На використання політичного часу значно впливають особливості політичного простору. Більш складний, різномірний і протяжний політичний простір може сповільнити протікання політичного часу, утворити паузу в політичному процесі.

Політика стримування — це категорія, що визнає: 1) комплекс заходів, спрямованих на запобігання прямої агресії чи інших форм експансії однієї держави чи групи держав стосовно іншої держави (чи держав). Основним компонентом політики стримування є відкрита демонстрація несприятливих наслідків для самого агресора чи експансіоніста; 2) комплекс заходів, спрямованих на звуження масштабів агресії, що почалася, чи експансії з метою зведення їх наслідків до мінімуму.

Політика з позиції сили — категорія, яка характеризує сповідування засад політики, що проводиться однією державою (чи блоком держав) стосовно іншої держави (чи держав) на основі демонстрації дійсної переваги (чи її імітації) у військовому, воєнно-технічному, економічному чи демографічному відношенні. Відрізняється використанням відкритої погрози чи тиску, застосуванням тиску в одній чи кількох із зазначених сфер.

Цивілізація — це категорія політичної історії, яка характеризує форму спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів. Поняття “цивілізація” у політичній історії використовується насамперед у культурологічному розумінні (соціокультурне утворення, основою якого є релігія) і географічному (форми кооперації людей, що виникають відповідно до географічного середовища). Вживається також у значенні цілісної системи, що саморозвивається, і включає в себе всі соціальні й несочіальні компоненти географічного процесу, всю сукупність створених людиною цінностей.

Крім розглянутих категорій, політична історія широко використовує категоріальний апарат насамперед політології, суспільної теорії, науки державного управління. Вона активно оперує такими категоріями, як агресія, баланс сил, полярність у політиці, багатовекторність у політиці, політичний компроміс, паритет, безпека міжнародна, бюрократія, волонтаризм, геополітика, законність, курс політичний, опозиція політична, ресурси влади, реформа політична тощо.

Контрольні запитання і завдання

1. Що є сутністю предмета політичної історії?
2. Визначте основні джерела політичної історії.
3. Розкрийте мету та головні функції політичної історії.
4. Визначте предмет політичної історії України ХХ ст.
5. Якими головними принципами і методами користується політична історія?
6. Визначте сутність історичної і політичної свідомості та політичної культури суспільства. Яке їх покликання у сучасному українському суспільстві?
7. Схарактеризуйте основні категорії політичної історії.

ОСОБЛИВОСТІ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1900–1917 РР.)

Початок ХХ ст. для України характеризується істотними соціально-політичними змінами. Детермінанти цих змін полягають у глибинних зрушеннях як в економічному, так і політичному житті країн усього Європейського континенту. Для багатьох держав Європи промисловий переворот та розвиток буржуазного суспільства привніс якісно нові відмінності від попередньої історичної доби. Водночас усе чіткіших характеристик набували національні та буржуазно-демократичні риси провідних країн. Саме політична демократія із розгалуженою мережею політичних партій, парламентською боротьбою, численною політичною пресою, масовими рухами (робітничим, профспілковим, кооперативним, жіночим, молодіжним) визначали обличчя рубежа нового століття. Значно ускладнилися й ставали дедалі напруженішими міжнародні відносини.

Для нашої Вітчизни, терени якої залишалися розділені між Російською та Австро-Угорською імперіями, вельми важливими були наслідки буржуазних реформ, піднесення як національно-визвольного, так і суспільно-політичного рухів. Крім того, визначальним стало ще й те, що в політичному лексиконі Європи з'явився, власне, термін “українське питання”. Воно стало одним із найгостріших серед міждержавних і внутрішніх суперечностей великих держав. Увесь спектр наростаючих суперечностей значно актуалізував політичні завдання українського національно-визвольного руху, імперативно вимагаючи нових теоретичних та організаційних зрушень.

Відповідаючи на ці виклики часу, виникли й розгорнули свою діяльність політичні партії, масові громадські організації, які мали чітке українське забарвлення. Показово, що гарячі дискусії серед еліти стосовно вибору між культурно-просвітницькою та політичною діяльністю все частіше поступалися місцем обговоренню, власне, стратегії і тактики здобуття автономії, політичної самостійності, соціальних та політичних прав для українського народу. Саме в такому напрямі розгорталася політична історія України на початку ХХ ст.

2.1. Соціально-економічні та політичні чинники структурування українського суспільства

Для українського суспільства початок ХХ ст. ознаменувався новим етапом подальшого розвитку продуктивних сил на все ширших засадах капіталістичного ладу. В цей період продовжувалося розшарування та структурування суспільства з огляду на формування тих верств, які характерні для буржуазного суспільства. Розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві призвів, по-перше, до зміни соціальної структури суспільства через формування нових класів — пролетаріату і буржуазії, і, по-друге, до становлення ринку робочої сили.

Ці процеси значно впливали на формування великих економічних районів на підросійських українських землях, переростання капіталістичного способу виробництва у його вищу, імперіалістичну, стадію й значне загострення соціально-економічних і політичних суперечностей, формування широкого спектра політичних партій та рухів тощо. Так, у цей час в Україні формуються великі регіони зі своїми особливостями в соціально-економічному та політичному розвитку. Водночас вони стають важливими складовими у справі національно-визвольного руху.

У цей період на Сході (у Харківській, частині Катеринославської губерній) динамічно розвивалася важка промисловість, що притягувала капітали із Західної Європи, а робочу силу — з усієї Російської імперії; Донбас став центром видобутку вугілля та залізної руди, виплавки чавуну, сталі; у правобережних та деяких лівобережних губерніях (Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Чернігівській) переважало сільськогосподарське виробництво; на Півдні України (Херсонська, Таврійська, частина Катеринославської

губернії) розвивалося виробництво та експорт товарного зерна; торгівля, сільськогосподарське і транспортне машинобудування сконцентрувалися в Одесі, Києві, Миколаєві, Олександрівську, Херсоні, Харкові.

Соціально-економічне становище українських земель у складі Російської імперії мало чим відрізнялося від напівколоніального. Царизм розглядав Україну здебільшого як сировинну базу, ринок збуту для російської промисловості, почасти стримуючи розвиток її економіки. Проте питома вага України зростала не лише у видобувній галузі, а й у переробленні сировини. У 1900 р. вона давала близько 65 % загального видобутку кам'яного вугілля, близько 60 % сталі та понад 50 % чавуну.

Водночас робітничий клас, який забезпечував розвиток цих та інших галузей промисловості в Україні, зазнавав вельми відчутних економічних та політичних утисків. Надто низька заробітна плата, непомірні штрафи, численні каліцтва, професійні захворювання, жакливі умови, безробіття були постійними супутниками життя більшості робітництва, національний склад якого був вельми строкатим.

Переважаю більшість населення України становило селянство. На вітчизняних теренах, як і в Російській імперії загалом, були відчутні пережитки феодально-кріпосницьких відносин, зберігалося велике поміщицьке землеволодіння. У пореформенній Росії ще на початку ХХ ст. залишалося невирішеним найважливіше питання сільського трударя — земельне. За період після проведення реформи 1861 р. станом на початок ХХ ст. в Україні 220 тис. селян залишалися безземельними, близько 100 тис. отримали наділ до однієї десятини і 1600 — не більше ніж три десятини. І це тоді, коли практично кожний поміщицький маєток перевищував наділ у 2300 десятин землі. Доходи більш як 90 % селян не досягали навіть прожиткового мінімуму.

Соціально-економічні умови на Галичині, Буковині й Закарпатті були ще гіршими. На цих землях панували злидні, голод, а трудящі зазнавали різних форм соціального, політичного та релігійного гніту. Українці як на сході, так і на заході перебували під подвійним тиском монархічних кіл і буржуазної верхівки. Для Східної Галичини, разом із збереженням сільськогосподарської структури економіки, став характерним інтенсивний розвиток нафто- та вуглевидобувної промисловості. Нафта експортувалася до Німеччини, Австрії. Натомість Буковина та Закарпаття залишалися депресивними периферіями Австро-Угорської імперії.

Усе це додавало нерівномірності економічного розвитку українських земель, які дедалі більше втягувались у загальноєвропейський поділ праці. Капіталістичні відносини вельми відчутно набирали сили, впливаючи на зміни соціальної структури суспільства. Зростала чисельність пролетаріату, особливо в Донбасі, а також у галузях, пов'язаних з переробленням сільськогосподарської сировини. У великих містах більшість пролетарів-українців опинилася під російським та польським впливом. Значна кількість підприємств належали іноземцям або акціонерним товариствам. Це означало, що на українських теренах була відчутно мала питома вага головних суб'єктів капіталістичного розвитку — ініціативних підприємців, ділків, комерсантів місцевого походження. Відносно великі групи заможних українців — представників середнього класу, переважно селян-землевласників, почали з'являтися на Наддніпрянській Україні лише за часів Столипінської аграрної реформи (1906–1916).

За підсумками загальноросійського перепису населення 1897 р. на Наддніпрянській Україні мешкало 23 млн осіб, на Східній Галичині переписом 1900 р. зафіксовано близько 3 млн українців. Проте на провідних ролях у суспільному житті були російська або польська еліта. Середні й нижчі верстви міст становили росіяни та євреї. До нижчої сільської верстви належали переважно українці. Загалом у дев'яти українських губерніях українців налічувалося більш як 80 %, росіян — 12 %. На Східній Галичині українці становили 63 % від загальної кількості мешканців, поляки — третину. Відносно низьким був рівень урбанізації українців — 5,5 %, тоді як 38 % росіян і майже 44 % євреїв підросійської частини України проживали у містах. У великих містах частка українців коливалася від 6 % (Одеса) до 25 % (Харків), і тільки у середніх та малих містах вони становили більш як 50 % від загальної кількості мешканців.

Отже, на початку ХХ ст. в Україні тільки починав формуватися потенціал для більш потужного сходження національної еліти. Так, за переписом 1897 р. в Росії рідною мовою українську визнавали менш як 57 тис. спадкоємних дворян, 50 тис. священників (разом із сім'ями). Водночас для багатьох із них характерною була подвійна лояльність та ідентичність: Україні та Російській імперії. Така ситуація сприяла тому, що ці верстви не стали беззастережно на чолі національно-визвольних змагань, як у Польщі чи Угорщині. Характерно, що в цей період буржуазія в Україні, на відміну від західноєвропейських держав, не була революційним класом, вона шукала підтримки і допомоги монархічної влади в боротьбі проти своїх робітників.

Варто звернути увагу на зростаючу спільність економічного життя, що відчутно стимулювало історично закономірний процес консолідації української нації. Спостерігалося позбавлення і зміцнення торговельно-економічних зв'язків, які об'єднували регіони в одне ціле. Натомість посилення процесів соціального розшарування населення, здебільшого, не сприяли консолідації українства. Відчутним гальмом на цьому шляху поставали дворяни-поміщики, які й на цей час ще зберігали сильні позиції на селі.

Зростання самосвідомості українців, ідеї свободи, рівності народів нещадно придушувалися з боку владних інститутів. Особливих утисків зазнавав український народ за своє прагнення встановити демократичні свободи, запровадити українську мову в усі сфери суспільно-політичного та культурного життя. За наказом царя Олександра II від 1876 р. заборонялося не лише друкувати будь-які книги українською мовою чи завозити таку літературу з-за кордону, а й користуватися українською мовою на театральній сцені.

Зростання національної свідомості та національного руху на зламі віків розвивалося в найрізноманітніших формах і напрямках, а також охоплювало всю Україну — як Східну, так і Західну. Відбувається помітний процес і в політизації українського національного руху. На ґрунті суспільно-політичних течій в Галичині утворюються перші політичні партії. Основним програмним завданням цих партій визначалося здобуття культурної, економічної та політичної самостійності українського народу, об'єднання всіх українських земель. Політизація національного руху охоплює і східноукраїнські терени. Ідеї визвольної боротьби Т. Шевченка та інших сподвижників українського національного визволення отримують усе ширше усвідомлення в середовищі інтелігенції в обох частинах України. Громадівські традиції та просвітницька діяльність багатьох товариств спиралися на благодатний соціальний ґрунт.

Однак на початку ХХ ст. бракувало освічених людей серед господарських верств міст і сіл. Саме тому єдиною політичною силою українського руху на цьому етапі стала світська інтелігенція. Звичайно, у своїй практичній діяльності вона тісно взаємодіяла із селянством через земства, судові установи, початкові школи, лікарні. Передова українська інтелігенція переймалася проблемами селянства, прагнула захищати його інтереси. Більше того, встановлюючи контакти із селянством, інтелігенція прагнула його просвітити, спонукала до подолання пасивності, національної проблематики. Напередодні Першої світової війни майже половина активістів українського руху походила із села.

Відчутні розбіжності мали місце у розвитку політичного життя у двох монархіях. У західноукраїнських землях, наприклад, діяли крайові законодавчі установи — сейми, з 1867 р. відбувалися вибори до парламентів Австрії та Угорщини. Це надавало населенню певного досвіду публічної політичної діяльності. На Лівобережній та Південній Україні діяли губернські, повітові та місцеві земства — органи самоврядування з обмеженими повноваженнями. Населення Правобережної України на початку ХХ ст. не мало щонайменшого долучення до практики політичної діяльності. Розділеність території України між двома імперіями, регіональні відмінності, а також офіційні заборони на використання української мови та друкованого слова відчутно стримували, якщо не гальмували, зростання національної самосвідомості. Такий стан речей на вітчизняних теренах об'єктивно консервував відмінності в політичній культурі наддніпрянських і галицьких українців.

Водночас прогресивні буржуазні тенденції кінця ХІХ ст. набули на початку нового століття не тільки незворотної сили, а й вступили в свою вищу фазу розвитку. Загальне зміцнення економічного поступу стало наслідком загострення суспільно-політичних суперечностей, оскільки влада все ще знаходилася в міцних монарших руках. Тому боротьба за владу в повному обсязі, в радикальних або інших формах, стала основним змістом політичного життя українців в обох імперіях у перші півтора десятиліття ХХ ст.

Саме у цей період розпочався перехід до капіталістичної індустріалізації, сутність якої полягала в розбудові великої машинної індустрії, якісній зміні структури господарства. Ці широкомасштабні, кардинальні зміни відбувалися в надзвичайно складних умовах. Російська імперія, як і більшість країн світу, в 1900–1903 рр. пережила економічну кризу. 1904–1908 рр. стали періодом депресії, і лише в 1909–1913 рр. відбулося помітне піднесення промисловості.

На початку ХХ ст. капіталізм переростає в імперіалізм — свою вищу стадію розвитку. Основними рисами імперіалізму є: концентрація виробництва і капіталу, що дійшла до вищого монопольного ступеню розвитку; злиття банківського капіталу з промисловим і утворення на цій базі “фінансового капіталу”, фінансової олігархії; зростання вивозу капіталу на відміну від вивозу товарів; утворення міжнародних монополістичних союзів капіталістів, які ділять світ; завершення територіального поділу світу найпотужнішими капіталістичними державами.

Незважаючи на досить високі темпи промислового зростання на початку ХХ ст., спостерігається тенденція до закріплення і посилення загальної економічної відсталості країни вже не тільки на суто кріпацькій, а й на змішаній кріпацько-монополістичній основі. Це зумовлювалося безпосереднім зрощуванням фінансового капіталу з латифундистською системою. Так, із більш як 40 млн десятин землі, закладених поміщиками в банках, уже в 1914 р., половина належала приватним банкам. Широкомасштабною ставала особиста унія дворянських і сановно-бюрократичних верхів з великим капіталом. Специфічним становищем поміщицько-буржуазного підприємництва ставали додаткові можливості для інтенсифікації експлуатації у формі відробітку та кабальної залежності орендаря-селянина.

Істотними наслідками розвитку імперіалізму в Російській та Австро-Угорській імперіях стали глибокі зміни в соціально-класовій структурі суспільства. Вони спонукали до наростання визвольної боротьби через зростання

чисельності й особливо суспільної ваги промислового пролетаріату. Визрівав і конфлікт пролетарських та напівпролетарських верств села із селянською та частково міською фінансовою буржуазією. За цих умов загострювалася боротьба всього селянства проти поміщицької монополії на землю. Водночас антиколоніальна й антифеодальна боротьба зближувалася із загальноросійською проблемою визволення виробничих сил від монархічних кайданів.

Українська промисловість формувалась як складова загальноімперського економічного комплексу, хоча й мала низку особливостей. Економічна криза на початку ХХ ст. загострила конкуренцію, посилила поляризацію підприємств. Це змушувало буржуазію максимально об'єднувати й концентрувати власні сили. На початку століття Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях не тільки домінувала в Російській імперії, а й посідала одне з перших місць у світі. П'ять найбільших південних металургійних заводів — Юзівський, Катеринославський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'євський продукували майже 25 % загальноросійського чавуну. Заводи Бобринського, Бродського, Терещенка, Харитоненка та Яроминського виробляли 60 % цукру-рафінаду імперії.

Унаслідок концентрації промисловості утворюються великі монополні об'єднання саме у найбільш “концентрованих” галузях — металургійній, кам'яновугільній, залізорудній тощо. На початку ХХ ст. з'являються могутні синдикати: “Продвагон” (1901), “Продамет” (1902), “Турбопродаж” (1902), “Цвях” (1903), які стали могутніми об'єднаннями. Наприклад, утворений в 1904 р. синдикат “Продвугілля”, до складу якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75 % видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні.

Характерно, що поруч з концентрацією, монополізацією виробництва відбувався процес концентрації промислового пролетаріату. На великих підприємствах в Україні працювало понад 44 % усіх робітників, тоді як у тогочасних США — лише 33 %. Однак, забезпечуючи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, стримували технічний прогрес, звужували сферу регулювальної дії ринкових відносин, посилювали експлуатацію робітників.

Монополістичні об'єднання України були тісно пов'язані не лише з російською буржуазією, а й з іноземним капіталом. Західну буржуазію приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, широкий ринок. Показово, що понад 25 % іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадало саме на Україну. Через це у вугільній промисловості 63 % основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії — 90 %. Могутній синдикат “Продвугілля” фактично повністю контролювався французькими інвесторами.

Поступово в українських землях сформувалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової. Важливо, що ці осередки промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидші, порівняно із загальноросійськими, темпи розвитку важливих галузей промисловості. За період з 1900 по 1910 рр. в Україні частка промисловості в загальному обсязі продукції усього народного господарства сягнула 48,2 %, тоді як еквівалентний загальноімперський показник становив лише 40 %. Українські землі на початку ХХ ст. стали одним із головних промислових районів Російської імперії. Саме тут у 1913 р. вироблялося 69 % загальноросійського чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату. На Україну тоді припадало також 10,2 % усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії.

Проте водночас спостерігався нерівномірний розвиток регіонів у самій Україні. Якщо південь досить швидко перейшов на капіталістичні рейки і бурхливо розвивав промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор з домінуванням дрібнобуржуазного укладу. Загалом, незважаючи на те, що на території України зосереджувався могутній промисловий потенціал, вона все-таки залишалася сільськогосподарським районом імперії, де в сільських місцевостях проживало 80 % населення.

В аграрному секторі України на початку ХХ ст. налічувалося понад 32 тис. поміщицьких господарств. Частина з них, переважно великі земельні латифундії, створили ефективні, багатогалузеві господарства. Решта поміщиків, не пристосовавшись до буржуазних відносин, продавала свої землі. Про масштабність цього процесу свідчить той факт, що загалом в українських землях поміщики до початку першої російської революції 1905 р. розпродали понад 1/3 своїх земель.

Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не лише дворянства, а й селянства, втягнувши його в масштабний процес майнової диференціації. Характерною рисою цього процесу стало як розшарування, так і катастрофічна поляризація сільського населення. У 1917 р. частка заможних господарств із наділом понад 15 десятин становила 5,1 %, а відсоток безземельних і малоземельних селян в Україні сягнув 80,5 %. Якщо брати до уваги, що селянин сплачував викупні платежі, численні податки та виконував натуральні повинності, то стає зрозумілим, чому на початку ХХ ст. значно зросло соціальне напруження на селі.

Не кращими були умови й у робітників України. Незалежно від їхнього національного походження вони жорстоко експлуатувалися. Тривалість робочого дня не була обмежена законодавством. Він тривав 11 год на добу, але здебільшого ця норма перевищувалася. Низька оплата праці, постійні штрафи (у 1904 р. оштрафовано майже 32 % робітників імперії), жахливі умови праці і побуту, низький рівень медичного обслуговування, відсутність політичних прав і свобод поглиблювали катастрофічне становище пролетаріату України.

Унаслідок цих причин початок ХХ ст. в Україні характеризується значним піднесенням робітничого, селянського, загальнодемократичного рухів. Цьому сприяли стрімкий розвиток імперіалізму та соціально-економічна криза 1900–1903 рр. У 1900 р. в Харкові відбулася багатотисячна першотравнева демонстрація. У 1900–1902 рр. страйки та демонстрації пройшли в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Економічні вимоги, висунуті робітниками, полягали в наступному: запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати та видача її готівкою, а не продуктами, зниження штрафів тощо.

Страйковий рух пролетаріату невпинно наростав. Нового розмаху він набув у 1903 р., коли Україну охопив загальний страйк, в якому взяли участь понад 115 тис. осіб. У багатьох містах відбувалися великі робітничі демонстрації та мітинги, які супроводжувалися кривавими сутичками з поліцією та військами. Загальний страйк 1903 р. істотно відрізнявся від попередніх виступів, а саме: масовістю, поєднанням економічних і політичних вимог, організованістю й узгодженістю дій. З 1904 р. масові робітничі виступи спрямовувалися не тільки проти гноблення і царату, а й проти війни, яка розпочалася між Росією і Японією.

Антивоєнні виступи робітників стали поштовхом до посилення антивоєнного руху серед солдатів і селянства. Усього протягом 1904 р. в Україні відбулося понад 90 антивоєнних виступів.

Страйковий рух охопив і міста Східної Галичини. У перші три роки нового століття тут відбулося 42 робітничих виступи за участю понад 18 тис. осіб. Найпомітнішим став у 1904 р. виступ працівників нафтової і озокеритної промисловості, в якому, за офіційними даними, брали участь понад 6 тис. осіб. Проте слід відзначити, що страйкарі висували переважно економічні вимоги.

На початку ХХ ст. внаслідок тяжких умов життя посилюються селянські виступи та заворушення, основною причиною яких стало безземелля та малоземелля. Із 95 повітів України селянські заворушення у 1901 р. відбулися в 64 повітах. Загалом аграрний рух у 1900–1902 рр. охопив усі райони України. Так, на півдні в 1900–1901 рр. відбулося 30 селянських заворушень, на Лівобережжі — 50, а на Правобережжі — понад 200. Однак за своєю сутністю селянський рух залишався ще розрізненим, стихійним, неполітизованим.

Важким було становище українських селян і в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Тут більша частина земель належала поміщикам, серед яких переважали чужинці: поляки, румуни, мадяри. На початку ХХ ст. у цих регіонах постійно зростає кількість селянських страйків. Страйк 1902 р., в якому взяли участь 20 тис. селян, охопив усі східні райони Галичини. Селяни виявили надзвичайну стійкість і домоглися для себе деяких поступок з боку поміщиків.

На початку ХХ ст. складовою загальнодемократичного руху стали виступи студентської молоді — вихідців із різночинних верств населення. Студенти, незадоволені реакційним університетським статутом 1884 р., на своїх зібраннях протестували проти поліцейського режиму у вищих навчальних закладах, вимагали автономії університетів. У січні 1901 р., за спробу студентів Київського університету провести страйк, 183 учасника сходки влада віддала в солдати. У зв'язку з цим по всій країні прокотилася хвиля студентських страйків, на що уряд відповів масовим виключенням студентів. Однак студентський рух не припинився, а вийшов за стіни навчальних закладів і почав зливатися з політичними акціями робітників. Так, у листопаді-грудні 1901 р. відбулися спільні виступи харківських студентів та робітників.

Прагнучи заспокоїти студентство, уряд у грудні 1901 р. видає нові “Тимчасові правила”. За цими правилами студенти мали змогу створювати під наглядом керівників навчальних закладів гуртки, каси, бібліотеки, скликати збори. Однак така регламентація не задовольнила їх. Третій Всеросійський з'їзд студентів, який відбувся в Одесі наприкінці листопада 1903 р., констатував, що рух студентської молоді, виникнувши на академічному ґрунті, почав переростати у політичний. Підтвердженням цього стали не лише політичні вимоги студентства, а й те, що він зливався із загальнополітичною боротьбою пролетаріату, інших пригноблених верств населення.

Рух українського студентства на початку ХХ ст. охопив і Західну Україну. Віча та зібрання студентської молоді Галичини й Буковини висували як академічні, національно-культурні, так і політичні вимоги, пов'язані насамперед із наданням українським землям статусу національно-територіальної автономії у межах існуючої імперії.

Поряд із наростанням боротьби робітників, селян, студентів на початку ХХ ст. дещо посилюється й опозиційний рух ліберальної буржуазії. Незадоволена жорстокою внутрішньою політикою самодержавства, вона прагнула часткових демократичних реформ, у тому числі й у сфері влади. У 1902 р. відбувся всеросійський земський зліт, на якому було складено програму звернення до уряду. Першим пунктом у ній стояла вимога

реформи земств на всестанових підставах та прирівняння у правах селян з усіма іншими станами. Восени 1904 р. по всій країні хвилею прокотилася банкетна кампанія лібералів, яку приурочили до 40-річчя судової реформи. В усіх губернських центрах і провінційних містах України земці та ліберальна інтелігенція ухвалювали петиції з вимогами конституції та демократизації суспільного і політичного життя.

Отже, характеризуючи початок ХХ ст. слід наголосити на подальшому розвитку капіталізму і вступу його в епоху імперіалізму. Це спонукало до структурних змін і українського суспільства. Передусім формувалися провідні класи капіталістичного суспільства — буржуазія і пролетаріат. Водночас залишки кріпацтва гальмували розвиток капіталістичних відносин у промисловості та аграрному секторі, де селяни потерпали від безземелля і малоземелля. Імперіалізм посилює експлуатацію усіх верств населення. Саме такий перебіг подій спричинив невдоволення буржуазії та значне піднесення робітничого, селянського і студентського спротиву. Тобто така ситуація зумовлювала загострення соціально-економічних суперечностей. При цьому буржуазія не посідала провідних позицій і не була силою першої ваги у боротьбі за утвердження нових суспільно-політичних відносин, як це було у західноєвропейських країнах. Натомість пролетаріат усе більше згуртовується і виходить на політичну арену як самостійна сила, що усвідомлює власні інтереси. Все це мало неабиякий вплив на політичне життя і процеси, до яких долучалися усе ширші верстви українського суспільства.

Питання боротьби за економічні та політичні права порівняно з проблемами консолідації української нації усе більше висувалися на перший план. Доволі низьким залишався рівень національної самосвідомості буржуазії і пролетаріату — головних класів тогочасного вітчизняного суспільства. Процес консолідації української нації ще не можна було вважати завершеним. Адже тільки за умови возз'єднання українських земель, як це було характерним для західноєвропейських капіталістичних націй-держав, можна було б стверджувати про досягнення загальноукраїнських інтересів. Проте за перше десятиліття ХХ ст. у політичному розвитку українства цього не сталося.

2.2. Виникнення політичних партій

та їх діяльність в Україні. Сходження

вітчизняної політичної думки

Політична історія і практика політичної боротьби доводять, що за належних об'єктивних умов виникають відповідні організації. Їхні лідери чи керівні органи, здебільшого, висувають економічні, соціальні, політичні вимоги та розробляють відповідні напрями для їх досягнення, власні програми перебудови суспільства. Політичні партії організують народні маси на перетворення програмних настанов у практику суспільно-політичного життя. Також вони використовують наростання невдоволення народних мас умовами життя і праці та надають політичного звучання національному питанню. Зрозуміло, що піднесення робітничого, селянського, студентського, ліберального рухів зумовило утворення політичних партій, які намагалися очолити ці рухи, зробити їх соціальним підґрунтям, рушійною силою для усунення з панівних позицій ненависний царат.

Політична партія — це організація, яка об'єднує найбільш політично активну й організовану частину соціальної спільноти, класу. Вона покликана відображати й захищати інтереси відповідного загалу, спільноти, здійснювати практичну роботу для задоволення їхніх потреб. Основний зміст діяльності будь-якої партії — це завоювання політичної влади в державі і реалізація своїх програмних засад: економічних, соціальних, ідейно-теоретичних, політичних за допомогою владних інститутів.

Класифікація партій за різними критеріями багато в чому умовна, проте найзначнішими є такі підходи:

? за класовою приналежністю — буржуазні, селянські, робітничі (комуністичні, соціал-демократичні), до них належать і відповідні прошарки інтелігенції;

? за формами і методами роботи — ліберальні, демократичні, диктаторські;

? за відношенням до влади — правлячі, опозиційні, центристські (нейтральні);

? за типом організаційної структури — кадрові, масові партії;

? за правовим станом — легальні та нелегальні;

? за віросповіданням та світоглядом — християнські, мусульманські та інші партії.

На початку ХХ ст. політизація національного і соціального руху охоплює східноукраїнські землі. Як свідчать автори навчального посібника “Історія України” за редакцією В. Смоля: “Загалом “українське питання” було в центрі суспільного життя Наддніпрянської України перших десятиліть ХХ століття”. Так, група молодих патріотів у складі: В. Боровика, І. Липи, М. Кононенка, В. Степаненка, В. Самійленка, Є. Тимченка, М. Міхновського, М. Коцюбинського та інших, відвідавши могилу Тараса Шевченка в Каневі, організували в 1891 р. “**Братство тарасівців**”. Ця організація патріотів ставила своїм завданням захищати інтереси українського

народу. Проте вже у 1893 р., після арешту кількох членів товариства, воно припинило свою діяльність. З ініціативи членів цього товариства, у Харкові в 1900 р. формується **Революційна українська партія (РУП)**. Її засновниками стали Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич та ін. Слід наголосити, що в Харкові, Києві, Полтаві, Львові та деяких інших містах партія мала свої осередки. Вони називалися “вільними громадами”.

РУП видавала журнал “Гасло”, газету “Селянин”, поширювала відозви, листівки, прокламації, в яких лунали заклики до революції. Вельми важливо, що вже на самому початку своєї діяльності ця партія висунула ідею самостійності України. Однак за своїм складом РУП була неоднорідною партією. Саме тому, з огляду ускладнених умов наростання революційного руху та його направленості, ця партія розкололася. Окрема група радикального спрямування на чолі з харківським адвокатом М. Міхновським вийшла з РУП і заснувала **Народну українську партію (НУП)**. Згодом, у грудні 1904 р., з РУП вийшла група, яку очолив М. Малиновський. Вона заснувала **Українську соціал-демократичну спілку (“Спілка”)**.

У Західній Україні ще наприкінці XIX ст. з’явилися політичні партії, які шляхом парламентських реформ намагалися поліпшити становище трудового народу. В 1892 р. у Львові була створена **Соціал-демократична партія Галичини**. Певний час вона була складовою Соціал-демократичної партії Австрії. На початку 1890 р. створюється **Соціал-демократична партія Угорщини**, яка поширює свою діяльність і на Закарпатті. У 1896 р. Буковинські соціал-демократичні гуртки об’єдналися у Буковинську соціал-демократичну організацію. Після поділу Соціал-демократичної партії Австрії на самостійні національні партії, восени 1899 р. сформувалася **Українська соціал-демократична партія (УСДП)** на чолі з М. Ганкевичем, В. Вітиком, В. Охримовичем.

У жовтні 1890 р. прихильники радикально-демократичної течії на з’їзді у Львові створили **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Її засновниками стали І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький. Ця партія певний час мала деякий вплив на суспільне життя і східноукраїнських земель. Її програма-максимум пов’язувала справу визволення українського народу безпосередньо з перемогою соціалізму. Дехто з радикальних діячів партії висував соціальні гасла та вимоги вище національних ідей. Ці та інші розбіжності незабаром спричинили внутрішню кризу новоутвореної партії, яка закінчилася її розколом.

Вельми важливим було створення у грудні 1899 р. у Львові **Української національно-демократичної партії (УНДП)** за ініціативи М. Грушевського, Ю. Романчука, Є. Левицького, В. Охримовича, В. Будзинського, І. Франка, який залишив радикальну партію, а також К. Левицького, С. Стефановича та ін. За баченням організаторів, ця партія покликана була запобігти розпорошенню українських політичних сил. Вона задекларувала найважливішою метою народних змагань здобуття, як тоді називали, українсько-руським народом культурної, економічної та політичної самостійності, а з часом і об’єднання в один національний організм, в якому весь народ діяв би задля власної загальної користі. Провідники українства прагнули на західноукраїнських землях використати наявні можливості конституційної монархії та паростків демократії.

Дещо по-іншому проходив цей процес у підросійській частині України. Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. не існувало й натяку з боку влади на перехід до конституційної монархії, введення парламенту та інших, притаманних розвиненим капіталістичним країнам форм вияву демократії. Тому виникнення тут політичних партій, як уже зазначалося, йшло дещо іншим шляхом, а програмні положення, організаційні засади стали більш різноманітними, ніж на західноукраїнських землях.

Новостворені партії за політичною та соціально-економічною спрямованістю, стратегією і тактикою можна поділити на дві великі групи — ліворадикальні та ліберально-демократичні.

До **ліворадикальних** належать: Революційна українська партія (РУП, 1900 р.), Українська соціалістична партія (УСП, 1900 р.), Українська народна партія (УНП, 1902 р.), Українська соціал-демократична спілка (“Спілка”, грудень 1904 р.), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та ін. До складу **ліберально-демократичних** входять: Українська демократична партія (УДП, 1904 р.), Українська радикальна партія (УРП, 1905 р.), Українська демократично-радикальна партія (УДРП, 1905 р.).

Слід нагадати, що першою політичною партією в Наддніпрянській Україні була **Революційна українська партія**. Вона виникла 11 лютого 1900 р. у Харкові на так званій “радї чотирьох” (Д. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича та М. Русова). Метою цієї першої у Східній Україні політичної організації було об’єднання різних поколінь і класів у боротьбі за соціальну революцію і національні права. За соціальним станом до РУП входили студенти, представники інтелігенції, частина селянства та пролетаріату. Від початку свого існування РУП гуртувала українців різних ідейно-політичних поглядів, об’єднаних ворожістю до самодержавства та прагненням революційної боротьби з існуючим ладом. У ній виділялося кілька течій: соціал-демократична, народницько-революційна, національно-радикальна. Згуртувати представників різних течій на першооснові ідеї революційної боротьби спочатку стало можливим. Проте невдовзі розбіжності виявилися вже під час розроблення програмних документів.

Унаслідок розходжень, що чітко визначилися в РУП між двома соціал-демократичними течіями, в грудні 1904 р. на з’їзді партій у Львові стався розкол. Прихильники єдиної соціал-демократії створили Українську

соціал-демократичну спілку (“Спілка”). У січні 1905 р. члени новоствореної організації випустили спеціальну листівку, в якій заявлялося, що Спілка готова розпочати переговори з РСДРП про входження до її складу на засадах автономії. Та частина РУП, яка обстоювала організаційно-політичну самостійність партії, замість з’їзду провела в грудні 1904 р. у Львові нараду, обравши на ній центральний комітет РУП у складі Д. Антоновича, В. Винниченка, А. Жука і М. Порша.

На початку 1905 р. “Нарис програми Революційної української партії”, поданий Київською “вільною громадою”, був затверджений на II з’їзді РУП у грудні цього самого року. Проте з’їзд перейменував організацію в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. Лідерами цієї оновленої української соціал-демократичної робітничої партії стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич. УСДРП висловлювалася за автономію України у складі Російської держави, проголошувала поділ соціал-демократичної партії за національною ознакою. Наголосимо, що УСДРП разом з Українською партією соціалістів-революціонерів відіграла важливу роль у створенні Української держави в 1917 р.

Отже, РУП активізувавши українське громадянство, внесла чимало оптимізму в політичне життя. На жаль, розкол цієї партії значно ослабив соціал-демократію України напередодні бурхливих революційних подій 1905 р.

У 1900 р. незалежно від РУП було створено іншу соціалістичну організацію. Це була **Українська соціалістична партія (УСП)**, яку заснував і очолив українець польського походження журналіст Б. Ярошевський. Він був палким прихильником польської соціал-демократії. Створення УСП відбулося під безпосереднім впливом польської революційної думки та практики.

У 1905 р. УСП припинила своє існування, її члени у своїй переважній більшості перейшли до лав ППС. Однак партія залишила помітний слід у суспільно-політичному русі тим, що її програма вимагала утворення незалежної Української республіки.

У 1902 р. ще однією українською політичною організацією Наддніпрянщини стала **Українська народна партія (УНП)** на чолі з М. Міхновським. З перших днів існування вона обстоювала ідею самостійності України, обґрунтовану М. Міхновським ще в 1900 р. у часописі “Самостійна Україна”. Логічним завершенням оформлення нової політичної ідеології самостійництва стали написані М. Міхновським у 1903 р. “Десять заповідей УНП”. У них він сформулював основні ідеї та принципи партії.

Наголосимо, що національним ідеалом проголошувалася “одна єдина, нероздільна від Карпат аж до Кавказу, самостійна вільна демократична Україна”. Акцент робився на тому, що “Україна тільки для українців”.

“Десять заповідей” зазнали найжорстокішої критики з боку політичних партій, які характеризували цей “маніфест” як націонал-шовіністичний. С. Петлюра застерігав українську громадськість від шкідливого впливу УНП.

Ідеологія і практична діяльність УНП створювали підґрунтя для поширення серед українського народу таких явищ, як антисемітизм, русофобія та негативне ставлення до національних меншин в Україні. С. Єфремов писав, що ця партія рішуче стала на позиції крайнього відвертого шовінізму й, прикриваючись жупаном захисту інтересів трудящих, проповідує неприборкане людиноненавистництво. У зв’язку з цим УНП мала вельми обмежені можливості для співпраці з іншими українськими політичними організаціями. Не сприяла співробітництву та зростанню авторитету УНП і створена в 1903 р. при партії бойова терористична організація “Оборона України”. Бойовка провела низку терористичних актів, здійснила пограбування місцевої скарбниці.

В УНП у 1906 р. стався розкол, унаслідок якого від партії відійшла група, яка прагнула легалізуватися (у 1905 р. вона перетворилася в нелегальну). Після цього УНП починає занепадати. Однак теоретичні погляди М. Міхновського і практична діяльність УНП і її бойовки не пройшли даремно. Основні постулати М. Міхновського лягли в основу теорії “інтегрального (дієвого) націоналізму” Д. Донцова, який дещо пізніше став головним ідеологом ОУН–УПА.

На початку ХХ ст. на хвилі загального піднесення політичного руху в Україні крім соціалістичних, ліворадикальних партій зростає активність і ліберальних сил української буржуазії, виникають також національні ліберально-демократичні організації. Зокрема, восени 1904 р. із Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації відокремилася **Українська демократична партія (УДП)**, лідерами якої були О. Лотоцький, Є. Тимченко та Є. Чикаленко. Програма УДП передбачала такі завдання: встановлення конституційного правління; здобуття національно-територіальної автономії України; забезпечення участі народу в державних справах через загальне, безпосереднє, рівне, пропорційне, таємне голосування; надання демократичних свобод. Проіснувала УДП близько одного року, залишаючись увесь час недостатньо міцним політичним об’єднанням.

Навесні 1905 р. частина членів УДП вийшла з неї і заснувала **Українську радикальну партію (УРП)** на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим. Новостворена УРП виступала з критикою існуючого ладу в Росії, проти

експлуатації робітників і селян, за політичні свободи. Партія обстоювала ідею автономної України та виступала з вимогою вільного користування українською мовою у школах і адміністративних установах.

Першочерговою метою УРП вважала встановлення в Росії конституційного ладу, який би захищав як права особистості, так і права націй і народностей. Враховуючи реальні обставини, оптимальним варіантом розв'язання національної проблеми радикали вважали надання кожній національності права на автономне самоуправління з крайовою Радою. Віддаючи перевагу легальним формам і методам діяльності, радикали не виключали й інших шляхів. Незважаючи на те, що своїми вимогами УРП намагалася знайти підтримку серед верств демократичної інтелігенції та пролетаріату і селянства, вона так і залишилася переважно ліберально-інтелігентською організацією.

Отже, на початку ХХ ст. в силу політичних, економічних, соціальних передумов, у Наддніпрянській Україні розпочався процес політичного піднесення і загострення політичної боротьби. Водночас йшла розбудова політичних партій, які намагалися стати виразниками інтересів трудящих мас та інтелігенції й опанувати робітничим, селянським, загальнодемократичним рухами.

Створені на початку ХХ ст. українські ліво-радикальні та ліберальні партії висували багато в чому подібні соціально-економічні програмні вимоги, різнили їх тільки мета — конституційна монархія чи соціалістична республіка та шлях досягнення — революція чи поступові реформи. Усі вони намагалися спиратися на одне підґрунтя — пролетаріат і селянство, демократичну інтелігенцію. Проте через слабкість і еkleктичність ідеологічних та організаційних засад українські партії не змогли посісти в революційних подіях 1905–1907 рр. провідні позиції, бути всеозброєними та виступати з ясними, зрозумілими гаслами для широких народних мас.

На українських землях, що входили до складу Російської імперії, на початку ХХ ст. діяло чимало загальноросійських партій, які виражали та захищали інтереси окремих класів та соціальних груп або різних верств російського суспільства в Україні.

Однією з російських політичних партій, які проголошували захист інтересів робітничого класу, селянства, національних меншин особливе місце посідала **Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП)**. Її було створено в 1898 р. на I з'їзді в Мінську, який проходив нелегально. Важливу роль у розвитку РСДРП відіграв II з'їзд РСДРП, який відбувся в липні–серпні 1903 р. у Брюсселі, а потім у Лондоні. Із 26 соціал-демократичних організацій, які взяли участь у роботі з'їзду, 6 — представляли соціал-демократів України. Це — Харківська, Київська, Одеська, Миколаївська, Катеринославська організації та група “Південний робітник”. На II з'їзді РСДРП була прийнята програма, яка поклала реальний початок пролетарській партії більшовиків.

Програма РСДРП мала принципове значення. У ній визначалися цілі, завдання (перспективні й найближчі), шляхи і засоби їх досягнення. Розроблена з урахуванням конкретних історичних і політичних умов, вона визначила розгорнуту перспективу, стала керівництвом до практичної діяльності та основою об'єднання усіх членів партії в єдиний союз однодумців.

Програма РСДРП складалася з двох частин: програми-мінімум і програми-максимум. У програмі-мінімум йшлося про найближчі завдання партії — повалення царизму, встановлення демократичної республіки, повної рівності усіх націй, їхніх прав на самовизначення і навіть відокремлення, введення 8-годинного робочого дня, знищення залишків кріпацтва на селі. В програмі також містилися вимоги загального, рівного і прямого виборчого права, місцевого самоврядування, необмеженої свободи совісті, слова, друку, зборів, страйків і союзів, відокремлення церкви від держави і школи від церкви, знищення станів і встановлення повної рівності громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності.

Програма-максимум націлювала робітничий клас на проведення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Вона вказувала на виняткову роль самостійної пролетарської партії, яка керує усіма виявами класової боротьби, об'єднує навкруги пролетаріату всі верстви трудящих, і готує їх до великої боротьби за соціальне, політичне визволення.

При розгляді і прийнятті програми на з'їзді виникли серйозні суперечки з національного та аграрного питань. Вони мали особливо велике значення для такої багатонаціональної і селянської держави, як Російська імперія. В. Ленін і його прихильники обстоювали положення про повну рівність усіх громадян незалежно від їхньої національності, визнання права на самовизначення за всіма націями, об'єднання робітників усіх націй в єдині класові організації. Під самовизначенням націй ленінці розуміли їх безумовне право на відокремлення і утворення самостійних держав. Ця вимога розглядалася як один із засобів, який забезпечував інтернаціональну єдність багатонаціонального робітничого класу, оскільки розв'язанню національної проблеми передувало розв'язання класових завдань пролетаріату. Право на національне самовизначення — це насамперед боротьба проти будь-якого національного гноблення, але не обов'язкове відокремлення за рівних умов.

Проти такого тлумачення національного питання виступили представники загального єврейського робітничого союзу Литви, Польщі та Росії. Вони запропонували доповнити пункт програми про права націй на самовизначення словами “...і створення установ, гарантуючих націям повну свободу культурного розвитку”. Це

стало відгуком на позицію австрійської соціал-демократії, яка вирішення національного питання звужувала тільки до того, щоб пригноблені нації мали свої культурні установи, свою культурно-національну автономію. З'їзд не підтримав цю пропозицію і залишив вимогу права націй на самовизначення з можливим державним відокремленням.

Гостра полеміка також розгорнулася під час обговорення аграрної частини програми, яка містила вимогу визволення селян від поміщицької кабали, знищення залишків кріпацтва і забезпечення умов для розвитку класової боротьби на селі. Сутність цієї аграрної програми полягала в тому, щоб домогтися створення і зміцнення союзу робітничого класу з усім селянством на етапі буржуазно-демократичної революції, коли проти залишків кріпацтва і поміщиків виступає єдиним класом селянство. За визначенням більшовиків, на соціалістичну революцію робітничий клас іде вже в союзі тільки з бідними верствами села при нейтралізації сільської буржуазії. Після тривалих дебатів аграрна частина програми була затверджена з'їздом без змін.

Прийняттям програми з'їзд заклав основи ідейної єдності РСДРП, але це не було закріплено організаційною єдністю. Це завдання мав вирішувати статут партії, який було прийнято на II з'їзді РСДРП. Статутом передбачався порядок прийому в партію, скликання з'їздів на засадах повного представництва партійних організацій, колегіальність керівництва, обговорення і прийняття рішень простою більшістю, автономія місцевих організацій у місцевих справах тощо.

У проекті статуту, запропонованого В. Леніним, зазначалося, що член партії має підтримувати партію як матеріально, так і особистою участю в одній із партійних організацій. На противагу цьому формулюванню один із керівників партії Ю. Мартов запропонував своє, в якому йшлося про членство за умови лише регулярного особистого сприяння партії під керівництвом однієї з партійних організацій. Такий підхід, на думку лєнінців, був уразливим через можливість розчинити партію в класі, суспільстві, а також принижував значення партії, до складу якої входили тільки справжні революціонери.

З'їзд затвердив статут у редакції Ю. Мартова. Ці принципові розбіжності поклали початок розколу в РСДРП на дві фракції — більшовицьку (прихильників В. Леніна) і меншовицьку.

Прийняті II з'їздом програма і статут РСДРП знаменували перехід соціал-демократії від окремих гуртків до всеросійської партійної організації з чіткою програмою і завданнями, статутом, всеросійською структурою і залізною дисципліною. Усе це істотно відрізняло РСДРП від інших партій.

Напередодні першої буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. в Україні діяло 25 більшовицьких організацій. При цьому слід виокремити кілька моментів. По-перше, більшовики поряд із вимогами політичних змін, соціального захисту проголошували право народів на самовизначення, скасування всіх обмежень щодо мови і культури українського та інших народів. І саме на цьому наполягали українські соціал-демократи. По-друге, за короткий термін (3 роки) — партія пройшла шлях від окремих гуртків до розгалуженої всеросійської політичної організації. По-третє, РСДРП, прийнявши в 1903 р. свою першу програму, через 14 років виконала не тільки її мінімум, а й максимум. І це об'єктивна історична реальність, яка останніми роками замовчується. За радянської історіографії в Україні не існувало інших партій крім РСДРП (більшовиків). У новітній історії — навпаки, почасти не існує РСДРП, що історично необ'єктивно.

Іншою політичною силою в масштабах всієї Російської імперії на початку ХХ ст. постала дрібнобуржуазна партія, а саме всеросійська **Партія соціалістів-революціонерів (есерів)**. Вона виникла внаслідок об'єднання народницьких гуртків і груп, що виникли з уламків “Народної волі”. Партія есерів стояла на позиціях захисту інтересів селянства. Есерівські організації утворювалися й на теренах України. Однією з дієвих партій була дрібнобуржуазна — **Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів)**, створена в 1906 р. колишніми рупівцями. Проте установчий з'їзд, на якому офіційно було затверджено програму української партії, відбувся лише у квітні 1917 р.

За основну мету партія есерів ставила повалення царизму, здійснення революційного перевороту, скликання Земського собору (Установчих зборів), побудову соціалістичного суспільства. Провідною силою революції есери вважали селянство. Отже, їхня ідеологія ґрунтувалася, з одного боку, на народницьких, а з іншого — на марксистських ідеях, включаючи застосування тактики політичного терору.

Діяльністю есерівських організацій в Україні керував український обласний комітет партії. Лише у Волинській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях діяли близько 5,5 тис. есерів. При цих організаціях створювалися військові, студентські, шкільні, робітничі, селянські групи. Партія мала бойові дружини, які діяли в Одесі, Бердичеві, деяких інших містах України. Восени 1906 р. праве крило есерів виділилося в окрему **Народно-соціалістичну партію (енеси)**, яка виступала проти терору. Ліве крило партії есерів утворило **Союз соціалістів-революціонерів-максималістів**, який, переоцінивши роль терору, поставив утопічне завдання негайного здійснення соціалістичного перевороту.

Слід зауважити, що в тогочасних умовах виникали також партії на національному ґрунті. На початку ХХ ст. у Російській імперії проживали 5,2 млн євреїв, із яких понад 2 млн — в Україні. Таким чином, вони становили 4

% населення імперії, а в Україні загалом — 8 %. У Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. утворилися і діяли єврейські політичні організації. У єврейському політичному русі виділялися дві основні течії — сіонізм і автономізм. Сіонізм як самостійна політична течія сформувався ще у 80–90-х роках ХІХ ст. і відстоював відродження ізраїльської держави в Палестині. Автономізм проголошував боротьбу за національно-культурну автономію євреїв на території тієї країни, де вони мешкали.

Серед партій сіоністського напрямку варто виділити **Поалей-Ціон (Робітники Сіону)**, перша організація якої була створена в 1900 р. у Катеринославі, а в 1902 р. вони з'явилися в Києві та Одесі. У 1906 р. партію перейменували в Єврейську соціал-демократичну робітничу партію Поалей-Ціон. Своїм основним завданням вона вважала відродження демократичної єврейської держави в Палестині.

На засадах автономізму стояла одна з найвідоміших і найвпливовіших єврейських соціал-демократичних організацій — **Бунд**. У 1903 р. його осередки діяли в Одесі, Київській, Чернігівській, Подільській і Полтавській губерніях. Делегати Бунду брали участь у роботі ІІ з'їзду РСДРП в 1903 р., де Бунд намагався ввійти до її складу на правах федералізму. Після того, як з'їзд відхилив це прохання (статут РСДРП не передбачав такої норми), бундівці покинули з'їзд, а партія продовжила самостійну діяльність.

Інтереси польського населення в Україні представляла **Польська партія соціалістична (ППС)**, яка відстоювала самостійницькі позиції. У 1906 р. партія розколотися на **ППС-революційну фракцію** і **ППС-лівцю**.

У Галичині, на Буковині й Закарпатті крім українських на початку ХХ ст. діяли польські, угорські, румунські партії, які репрезентували інтереси відповідних соціальних верств окремих національностей. Так, партії польських поміщиків відстоювали поміщицькі порядки на селі, виступали за колонізацію українського населення, створення польської держави та включення до її складу споконвічних українських земель. Румунська консервативна партія, що об'єднала румунських і молдавських поміщиків, і Націонал-демократична партія, до складу якої входили провідні кола дрібної буржуазії, здійснюючи проавстрійську політику, також відстоювали поміщицьке землеволодіння.

На Закарпатті активно діяли угорські партії: ліберальна, яка підтримувала двоєдину монархію, та “47 років незалежності”, яка виступала проти засилля австрійської буржуазії, проводячи націоналістичну політику. Обидві партії об'єднувало вороже ставлення до українського національно-визвольного руху. Свої національні інтереси відстоювали на західноукраїнських землях і єврейські партії — Бунд і Поалей-Ціон.

Отже, на початку ХХ ст. наростає національний рух як у східноукраїнських, так і на західноукраїнських землях. Політичні партії Наддніпрянських терен усе більше схилялися до вимог демократичного розвитку, в якому вбачали усамостійненість, автономність поступу України. Активні діячі українського національного руху на Заході проводили боротьбу за українські школи, розвиток вищої школи для українців, повноправне представництво українців у галицькому селі. У справжню академію наук перетворилося тут наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка “Просвіта”, очолюване М. Грушевським. З моменту його заснування у 1897 р. і до революційних подій 1905–1907 рр. у Росії члени товариства створили розгалужену мережу філій, культурно-освітніх осередків, читалень, підготували близько 3 тис. томів різних видань з українознавства.

З'ясування особливостей розвитку тогочасної політичної думки українства, його партій буде неповним без урахування вагомого доробку М. Грушевського, М. Міхновського, В. Липинського та ін. Так, М. Грушевський у ці роки розробляє монументальне дослідження “Історію України-Руси”. Вже в перших томах роботи він переконливо доводить, що початок формування українського народу сягає глибини віків, а “порогом історичних часів для українсько-руського народу” є ІV ст. н. е.

Особливу увагу слід звернути на той факт, що завершення формування національної концепції української історії здійснив маститий учений і майбутній провідник української державності М. Грушевський. Він створив власну схему історії України, побудовану на величезному фактологічному матеріалі, а також на основі досягнень новітньої європейської та вітчизняної науки. Провідною в ній є ідея державності, одвічного демократизму українського народу, його високої духовної культури. Особливу роль у цій концепції посідає схема історії українського народу як самостійної спільноти.

Монументальність, доказовість історико-політичних положень багатотомної праці М. Грушевського “Історія України-Руси” сприяли все більшому згуртуванню всього свідомого українства в тогочасних умовах та в подальших випробовуваннях. Непересічне значення мають усі складові доробку українського вченого, зокрема концепція народу, нації, яка проводиться ним через тисячоліття як підґрунтя самостійного життя, звивистого історичного шляху і плідної творчості українців. Такий фундамент, за баченням М. Грушевського, існував завжди, навіть у часи втрати української державності.

Для вітчизняної політичної думки цього та наступного історичного періоду, подальшого перебігу подій також принципово велике значення мали обґрунтування М. Міхновським у програмній роботі “Самостійна Україна” та його прибічниками із революційної української партії необхідності відновлення національно-

державницького самостійного статусу Батьківщини; встановлення в Україні справедливого соціального ладу і переорієнтації класової боротьби на боротьбу за права нації; теорія української державності і вчення про національну еліту у творчості В. Липинського та настанови інших мислителів, діячів культури і представників передової української інтелігенції.

Так, роблячи справедливі застереження щодо радикалізму і навіть шовіністичних підходів М. Міхновського, варто пам'ятати що саме ним уперше в новітній історії доказово заперечувалася легітимність української залежності від Москви та була обґрунтована низка справедливих звинувачень до російського уряду в порушенні закладених у Переяславському договорі принципів рівноправних відносин. М. Міхновський з'ясував і рельєфно показав роль національної інтелігенції у справі побудови української державності.

Доробок цих та інших мислителів, подвижників української національної ідеї мали потужний вплив на свідомість прогресивної громадськості, сприяли усвідомленню усе ширшими верствами окремішнього значення української національної культури, історії та відповідних демократичних прагнень до самостійного розвитку українського народу. Ці підходи, які обстоювалися представниками передової інтелігенції, зокрема дослідниками українознавства, мали непересічне значення в контексті утвердження ідеї консолідації української нації, обґрунтування націотворчої концепції історії України. Така парадигма і відповідні підходи були викликом офіційній політиці царизму, а також альтернативою твердженням і теоріям провладних науковців, які заперечували сам факт існування українського народу.

Отже, кінець XIX — початок XX ст. в Україні характеризується загостренням соціально-економічних і політичних суперечностей, значною активізацією українського руху. У боротьбі за соціальне і національне визволення дедалі чіткіше окреслювалися програмні вимоги основних політичних сил, спроби вирішення економічних, політичних та національних проблем України.

Напередодні революції у 1905–1907 рр. Російській імперії в Україні загострилися суперечності між потребами подальшого розвитку капіталізму та пережитків попередньої історичної доби — кріпацтва. За цей період вітчизняної історії політичного значення й особливої ваги набувають зростаюча активність робітничого, селянського, загальнодемократичного і національно-визвольного рухів.

У боротьбі за політичне, соціальне і національне визволення наприкінці XIX — початку XX ст. проходив перший етап партійного будівництва в Україні. Протягом цього етапу утворюється більшість партій, окреслюються їхні програмні вимоги, тактичні підходи до розв'язання політичних, економічних і національних проблем українського народу. На початку XX ст. чіткіших українсько-національних обрисів набуває вітчизняна політична думка. На Наддніпрянщині поряд з українськими національними партіями розгортають свою діяльність також всеросійські, польські, єврейські та інші партії, діяльність яких була широкою і розмаїтою, оскільки включала організацію лівого, центристського та правого напрямів. Серед всеросійських партій виділялися РСДРП і партія есерів.

2.3. Революція 1905–1907 рр. у Російській імперії та легалізація національно-демократичних

рухів і політичних партій України

Найточніше визначення цього періоду за новітньою історіографією — це “перша буржуазно-демократична революція в Російській імперії 1905–1907 рр.”. Підтвердженням цього є те, що революція мала вирішити насамперед такі завдання, як повалення самодержавства і встановлення буржуазно-демократичної республіки. Саме тому вона характеризується як буржуазно-демократична. Крім того, революція охопила, власне, не лише Росію, а й територію всієї величезної імперії, в тому числі й Україну.

Початок XX ст. — це не тільки період істотних соціально-економічних змін, а й час радикальних суспільно-політичних зрушень. Останні зумовлені тим, що існуючі тогочасні суперечності набули критичної маси, які й вибухнули революційним спалахом 1905–1907 рр. Зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу і селянства, об'єктивне прагнення буржуазії до політичної влади, відсутність демократичних свобод, національне гноблення тощо створили підґрунтя для революційного натиску невдоволених багатомільйонних мас. Вони вже не могли жити по-старому, а правляча верхівка вже не могла в нових умовах правити по-старому. Гостроти ситуації додала поразка самодержавства у Російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Перша російська революція розпочалася подіями “кривавої неділі” 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Цього дня за наказом царя Миколи II війська розстріляли 150-тисячну мирну демонстрацію робітників, які намагалися передати цареві петицію зі своїми вимогами. Розстріл викликав гнів і глибоке обурення робітників і всіх трудящих. По всій імперії розпочалися страйки, які пройшли під гаслом: “Геть самодержавство!”. Тільки у січні

в Російській імперії страйкувало майже півмільйона осіб, тоді як напередодні страйкуючих налічувалося близько 50 тис. на рік.

Буржуазно-демократична революція в Російській імперії пройшла три основних фази: піднесення, кульмінацію, спад. Кожна з цих фаз мала свої особливості.

Перша фаза — піднесення (січень–жовтень 1905 р.) — характеризується такими рисами: політизацією народних мас; наростанням масової боротьби і переходом від економічних до суто політичних вимог; поширенням революційної хвилі серед селян та армії; активізацією процесу самоорганізації суспільства (утворенням нових партій, нової форми влади — рад депутатів, громадських організацій, профспілок тощо); переплетенням та взаємовпливом робітничого, селянського, студентського, армійського та національно-визвольного рухів; активним привнесенням партійних ідей у повсталі маси.

Друга фаза — кульмінація (жовтень–грудень 1905 р.) — це посилення пропаганди, агітації та впливу лівих партій — більшовиків та есерів; перехід від маніфестацій, окремих страйків до всеросійського політичного страйку (у жовтні) та збройних повстань (у грудні 1905 р.); активне формування багатопартійної системи; значне розмежування політичних сил після публікації царського маніфесту від 17 жовтня; взаємодія між опозицією та владою.

Третя фаза — період спаду революції (січень 1906 — червень 1907 р.). Справді, маневр царизму з жовтневим маніфестом 1905 р. досяг мети. Він розколов революційний рух, виключив з участі в ньому навіть буржуазні та ліберальні кола. Спала гострота революційного натиску пролетаріату, селянства, національно-визвольних сил. Цей період характеризується переходом реакції в наступ; посиленням політичних репресій; помітним зменшенням масштабів та інтенсивності робітничих страйків і селянських виступів; переходом більшості партій у підпілля; поширенням у деяких партій, особливо есерів і анархістів, терористичних форм боротьби (1906–1907 рр. у Російській імперії було вбито та поранено 97 тис. посадових осіб, а на прем'єр-міністра П. Столипіна здійснено 10 замахів).

Специфічною особливістю суспільно-політичного життя доби революції стали взаємовплив та взаємопроникнення робітничого, селянського, студентського, військового та національно-визвольних рухів. Це посилювало демократичний фронт і сприяло широкомасштабності народних виступів, їх масовості, територіальній поширеності, тривалості. Революційні події прокотилися по всій багатонаціональній імперії. Вони відбулися й на українських теренах. Так, лише з квітня по серпень 1905 р. в Україні відбулося понад 300 страйків, у яких взяло участь більш як 110 тис. осіб. Тільки жовтневий політичний страйк підняв до боротьби майже 2 млн осіб, з них в Україні — 120 тис. Червневі 1905 р. виступи українських селян охопили 64 із 94 повітів.

Накалу політичній ситуації додавали широкомасштабні повстання, застосування збройних форм боротьби. Повстанськими центрами в Україні стали Харків, Олександрівськ, Катеринослав, Горлівка та інші міста. Почалися виступи солдатів і матросів. Найбільшим із них було повстання на броненосці “Потьомкін” у червні 1905 р., у листопаді цього самого року лейтенант П. Шмідт узяв на себе командування повсталими матросами Севастополя. Повстання у Києві та інших містах свідчили про те, що революційні настрої заповнили армію і флот. Нестабільність у збройних силах, вагання, а то й пряма підтримка революційного руху армією — стало відмінно новою складовою суспільно-політичної ситуації.

Революційну хвилю 1905 р. не вдалося зупинити силою і царизм удався до поступок. Наслідком всеросійського політичного страйку стало підписання 17 жовтня царем маніфесту, який “дарував” народові певні демократичні свободи, а саме: недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів, а також декларувалося скликання законодавчої Державної думи. До її виборів залучалися усі верстви населення. Це дещо послабило в Україні тиск на політичні організації, українські школи, мову та ін. Українські політичні партії взяли участь у виборах до I та II державних дум. Загалом наслідками маніфесту стали, по-перше, розширення меж легальної політичної та культурної діяльності, по-друге, надання можливості відповідної самоорганізації суспільства.

Характерно, що в цей період відбувається другий етап партійного будівництва в Україні: утворюються ради робітничих, солдатських, селянських депутатів, профспілок, кооперативних та інших суспільних організацій. Саме перша революція дала можливість уже існуючим партіям вивірити свої ідейно-організаційні засади, внести необхідні корективи і набути практичного досвіду революційної боротьби. Водночас перша буржуазно-демократична революція в Російській імперії 1905–1907 рр. стала істотним поштовхом до створення нових партій, які мали значно більший вплив на характер та динаміку другої буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій в 1917 р.

Під час революції виникають і набирають сили українські партії, які стають домінуючими в Центральній Раді. 1905 р. частина рупівців, які перейшли на марксистську платформу, створюють **Українську соціал-**

демократичну робітничу партію (УСДРП). У 1907 р. на основі гуртків есерів, які вийшли з РУП ще 1903–1904 рр., виростає **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)**.

Зростання чисельності заторкують російські партії, зокрема, есерів та більшовиків. Так, заснована 1904 р. “Спілка” у квітні 1905 р. на Женевській конференції РСДРП визнається автономною складовою цієї партії. Показово, що “Спілка” намагалася охопити своїм впливом частину сільськогосподарських робітників, які володіли рідною мовою. На конференції у листопаді 1906 р. делегатами було обрано головний комітет “Спілки” у складі М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського та представників від місцевих організацій РСДРП — Г. Довженка, П. Туганського, С. Завадського, С. Подольського, Г. Соколова.

Для посилення свого впливу на селянство “Спілка” вимагала негайної конфіскації поміщицьких земель. Це давало їй можливість успішно конкурувати з УСДРП в організації селянських виступів. Під час жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р. члени “Спілки” входили до коаліційного комітету революційних сил Києва. Після перевороту 3 червня 1907 р. лідери “Спілки” емігрували і створили в 1908 р. у Відні закордонну групу, проте з часом вона розпалася.

Під час революції легалізував і посилив діяльність РУП. Його лідери: М. Порш, В. Винниченко, Д. Антонович, С. Петлюра скликали в грудні 1905 р. з’їзд, який проголосив створення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і поклав кінець офіційному існуванню УРП. У резолюції з’їзду основний акцент було зроблено на парламентські, конституційні форми боротьби. В аграрному питанні УСДРП відстоювала муніципалізацію землі з конфіскацією удільних, церковних і монастирських земель та передачі їх у власність самоуправлїн. У національному питанні партія уже на II з’їзді (грудень 1905 р.) висувала вимоги національно-територіальної автономії при рівних правах усіх націй. Соціальну базу партії становили студентська молодь, дрібні службовці, промислові та сільськогосподарські робітники, селяни. В березні 1907 р. в лавах партії налічувалося близько 3 тис. членів. У тактичному плані основним засобом боротьби визнавався страйк.

Характерно, що політичні партії робили спроби охопити своїм впливом солдатські, шкільні та студентські маси, інтелігенцію, професійні спілки, кооперативні організації. Осередки УСДРП відіграли важливу роль в українізації освіти, рух за яку розгорнувся восени 1906 — навесні 1907 р.

Прагнення посилити свої позиції серед народних мас, врахування подібності ідеологічних та організаційних засад привело керівництво двох партій — УДП і УРП наприкінці 1905 р. до об’єднання в одну організацію — **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Визнаними лідерами цієї партії стали В. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко. Центральним пунктом програми нової партії проголошувалося знищення абсолютизму й утвердження конституційного ладу в імперії. При цьому УДРП повторювала програму російської Конституційно-демократичної партії народної свободи (кадетів). Розходження були лише в національному питанні. УДРП крім вимог національної школи і користування українською мовою в державних установах висувала ще й вимогу перетворення російської конституційної держави на федерацію рівноправних держав.

Хвиля арештів на початку 1906 р. ослабила УДРП. Подальші репресії, виникнення двох течій — прокадетської та соціалістичної, перехід частини кадрів до суто культурницької діяльності майже вивели партію з політичної арени. Напівлегально партія існувала до утворення восени 1908 р. непартійного **Товариства українських поступовців (ТУП)**, яке успадкувало значну частину майна УДРП. Це дало змогу ТУП розгорнути культурно-просвітницьку діяльність. Товариство стояло на кадетських ідеологічних засадах, обстоюючи принципи конституційного парламентаризму та автономії України у складі рівноправних народів Російської держави. Щорічно на з’їзді обиралася рада, до складу якої в різні часи входили М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко, Є. Чикаленко, І. Шраг, С. Петлюра, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький та інші політичні діячі, які під час наступних національно-визвольних змагань після лютого 1917 р. зробили значний внесок в їх розвиток і кінцевий підсумок.

Під час першої буржуазно-демократичної революції виникли і нові всеросійські партії і течії, які поширювали свою діяльність на відповідній території України. Ліберальні інтереси інтелігенції, буржуазії, поміщиків виражала **Конституційно-демократична партія народної свободи** (кадетів), яку було створено в жовтні 1905 р. У своїй програмі кадети виступали за конституційну й парламентську монархію в Росії, проголошували можливість часткового відчуження поміщицьких земель, необхідність демократичних свобод. Із 50 тис. членів кадетської партії в 1906 р. в Україні налічувалося близько 8 тис. Виникнення партії конституційних демократів сприяло поживленню ліберального руху, який розгорнувся на початку ХХ ст.

30 жовтня 1905 р. після видання царського маніфесту крім кадетської утворилася ще одна буржуазна партія — **Союз 17 октябрю** (“октябристи”). Союз об’єднав у своїх лавах представників великої буржуазії та поміщиків, які представляли буржуазний розвиток господарства. Ці дві партії, підтримавши царський маніфест, вважали, що основна мета революції досягнута.

Унаслідок царського маніфесту активно утворюються монархічні організації, які вбачали у збереженні монархії запоруку успіху. Монархічні партії об'єднали найреакційніші сили різних національностей, протистояли революційно-національному рухові, застосовуючи погроми, політичний терор, залякування народних мас, убивства лідерів революційних партій. Серед них виділялися насамперед **Союз руського народу**, **Союз Михайла Архангела**. У своїй діяльності вони керувалися трьома ідеологічними принципами: самодержавство, православ'я, народність.

Усього в Україні налічувалося не менш як 200 тис. членів монархічних чорносотенних спілок і організацій. Це свідчило про велику підтримку самодержавства з боку народу, особливо селянства, яке продовжувало сліпо вірити, що влада від Бога, що “царь-батюшка” — помазаник Божий, що влада і держава єдині й непорушні, а боротьба проти них — великий гріх, тож “москалів, євреїв, своїх “христопродавців”, які піднялися проти влади, треба якщо не вбити, то видати владі. Тим самим підтверджувалося, що ні соціалістичні, ні ліберальні програми партій не дійшли до широких народних мас. У цьому полягала одна із причин поразки революції.

Під час першої буржуазно-демократичної революції в Україні набув певного поширення **анархістський рух**. Ця дрібнобуржуазна політична течія відстоювала абсолютну особисту свободу, відкидала будь-яку державну владу і політичну боротьбу, організацію суспільства вбачала у вільній федерації, промисловій та землеробській асоціаціях. Найактивніше анархісти діяли в Одесі, Ніжині, Катеринославі та деяких інших містах України. Анархістські групи створювалися і в сільській місцевості. Так, у с. Гуляй-Поле з вересня 1906 р. по червень 1908 р. діяв Союз бідних хліборобів на чолі з А. Семенютою, членом якого був Н. Махно.

Незважаючи на певні успіхи, анархізм не отримав широкої підтримки. “Економічний” терор анархістів став приводом для закриття підприємств, а “політичний” — спричинив масові репресії з боку самодержавства. До лав анархізму притягнувся злочинний елемент. Ці чинники відштовхували багатьох прихильників, унаслідок чого соціальна база анархізму звужилася до верстви декласованих елементів. По закінченню першої революції анархістський рух занепав, і заявив про себе лише в 1917 р.

На лівому фланзі революційно-демократичних сил під час першої буржуазно-демократичної революції в Російській імперії 1905–1907 рр. особливе місце посідала **РСДРП(б)**. Вона мала потужні осередки в основних промислових центрах підросійської України. Під час революційних подій організації РСДРП в Україні брали участь у всіх важливих політичних подіях того періоду. Революція висунула нові практичні завдання, а кожний її етап вимагав миттєвого реагування партії зміною тактики на зміну ситуації на трьох етапах революції. Ці завдання було вирішено на трьох з'їздах РСДРП, що відбулися під час революції.

III з'їзд партії відбувся у квітні–травні 1905 р. в Лондоні. Відзначаючи політичну слабкість буржуазії, більшовики стверджували, що рушійними силами революції в Російській імперії є пролетаріат і селянство при керівній ролі пролетаріату. На з'їзді відзначалося, що пролетаріат зацікавлений у перемозі цієї революції, оскільки вона полегшить йому боротьбу за основну мету — соціалізм.

Іншу позицію зайняла Женевська конференція меншовиків, які вважали, що гегемоном революції має стати буржуазія. Вони відкидали необхідність союзу робітничого класу із селянством, входження соціал-демократії до тимчасового уряду з тим, щоб не відштовхнути ліберальну буржуазію.

Розкол партії значно послабив потенційні революційні можливості РСДРП. Спробу відновити єдність партії було зроблено на IV з'їзді РСДРП у травні 1906 р., який проходив у Стокгольмі. Із 108 делегатів 62 члени — меншовики і 46 — більшовики, що значною мірою визначило зміст багатьох рішень з'їзду. Делегати розглянули аграрне питання, дали оцінку поточному моменту, визначили класові завдання пролетаріату, висловили своє відношення щодо Державної думи.

Аграрне питання розглядалося з позицій націоналізації, розподілу, муніципалізації поміщицьких земель. Націоналізація земель передбачалася як основне гасло для перемоги буржуазно-демократичної революції і негайного переростання її в соціалістичну революцію. Це стало основною вимогою більшовиків, частина яких, у тому числі Й. Сталін, обстоювали вимогу розподілу поміщицьких земель і передачі їх в особисту власність селян.

Меншовики стояли за муніципалізацію, згідно з якою поміщицькі землі мали відійти в розпорядження муніципалітетів, тобто місцевих органів самоуправління і земств. Селяни повинні були орендувати ці землі. Більшістю голосів з'їзд затвердив програму муніципалізації земель. Він також відкинув ідею гегемонії пролетаріату, збройного повстання, виступив за співпрацю з кадетами і їхню підтримку в I Державній думі.

Гостра полеміка на з'їзді між двома фракціями майже за всіма питаннями порядку денного, керівне меншовицьке представництво в ЦК, подальші події дають підстави стверджувати, що з'їзд не виконав завдання об'єднання двох течій в РСДРП, хоча в радянській історіографії його й називають “об'єднавчим”.

V з'їзд РСДРП відбувся у період спаду революції, наступу реакції у травні–липні 1907 р. в Лондоні. За фракційними поглядами на з'їзд обрано 105 більшовиків і 97 меншовиків. Підтримка польських і латиських

соціал-демократів забезпечила на цей раз перевагу на з'їзді більшовикам. На з'їзді розглядалися питання стосовно буржуазних партій, “робітничого з'їзду”, профспілок, щодо Державної думи, організаційні та ін.

Питання, що стосувалося діяльності буржуазних партій виявилось на той час одним із головних. Маніфест 17 жовтня 1905 р. зумовив створення як нових, так і поляризацію існуючих політичних партій. Меншовики виступили за блокування з усіма буржуазними партіями та спільну роботу в Думі. Проте на з'їзді було прийнято більшовицьку резолюцію, в якій вказувалося на необхідність беззастережної боротьби проти чорносотенних партій. Щодо дрібнобуржуазних партій, то відзначалася можливість йти з ними на окремі угоди для спільної боротьби проти реакції.

Меншовики висунули ідею “робітничого з'їзду”, на який пропонувалося запросити меншовиків, більшовиків, есерів, анархістів і представників інших партій та створити широку робітничу партію. На погляд більшовиків, така партія втратила б організаційну самостійність, а в безперервних балачках, погодженнях позицій (що могло й не відбутися) загубилася б жива революційна діяльність. Тому більшістю голосів з'їзд відхилив ідею робітничого з'їзду.

У період спаду революції Державна дума залишилася чи не єдиним важливим легальним засобом боротьби, тому з'їзд відкинув ідею її бойкоту і висловився за необхідність посилення пропагандистської роботи більшовицької фракції в Думі, викриття буржуазно-поміщицьких законопроектів. На з'їзді було внесено деякі зміни до статуту партії та обрано ЦК у складі 5 більшовиків, 4 меншовиків, 2 представників соціал-демократів Польщі і Литви та 1 представника соціал-демократів Латиського краю. Цей з'їзд був останнім загальним з'їздом більшовиків і меншовиків. Напрацьований досвід став у нагоді більшовикам у 1917 р. і значною мірою зумовив їхню перемогу.

Таким чином, налякане піднесенням революції, особливо політичним страйком, самодержавство змушене було піти на поступки. Однією з них став царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., яким дарувалися політичні свободи та утворювалася законодавча Державна дума. Маніфест дав поштовх для розвитку культурно-просвітницької, національної діяльності в Україні. Почали виходити періодичні видання українською мовою, розгорнули діяльність товариства “Просвіти”. На західноукраїнських теренах політичну та національну свідомість громадськості піднімали культурно-освітні осередки, зокрема товариство “Просвіта”, яке до 1914 р. мало в краї 78 філій, близько 3 тис. читалень та майже 110 тис. членів.

Український національно-визвольний рух у роки революції зазнавав періодів піднесення і спадів. Особливостей руху додавала боротьба за розвиток національної освіти, представництво у нових політичних структурах. У Галичині гостра боротьба велася за український університет у Львові, оскільки він був полонізований. Українські студенти виступили з протестом і вимогою створити окремий український університет. 1907 р. відбулася низка демонстрацій проти університетських властей. Питання українського університету не знімалося з порядку денного до 1918 р.

У роки першої російської революції 1905–1907 рр. відбулося короточасне піднесення українського національного життя на Наддніпрянській Україні. Це було пов'язано зі скасуванням Емського указу 1876 р., а також з активізацією пропаганди та агітації українських політичних партій. У цей час відкриваються нові кафедри українознавства в Одеському та Харківському університетах. У Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Кам'янці-Подільському та інших містах за галицьким прикладом розгорнули також діяльність осередки культурно-освітньої організації “Просвіта”. До її складу входили Борис Грінченко, Леся Українка, Микола Лисенко — у Києві; Михайло Коцюбинський — у Чернігові; Панас Мирний — у Полтаві; Дмитро Яворницький — у Катеринославі. Просвітянський рух, виступаючи як опозиція царизму, відіграв важливу прогресивну роль.

Якісно новими для українства стали україномовні газети та суспільно-політичні часописи. Так, у 1905 р. в Лубнах друкується перша в Російській імперії україномовна газета “Хлібороб”. Невдовзі з'являються газети українською мовою в Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах. Виходять друком перші українські суспільно-політичні журнали — “Дзвін”, “Українська хата”, “Рідний край”, “Село” та ін. Загалом упродовж 1905–1907 рр. видавалися 24 україномовні видання. Водночас практично усі вони попадали під жорстоку підозру і у світ виходили тільки перші номери.

Слід зауважити, що напередодні та в роки революції в Україні загострилися соціально-економічні та політичні суперечності, значно активізувався український національний рух. Дедалі чіткіше окреслюються програмні вимоги основних політичних сил. Однак українське національне питання, як і багато інших суспільно-політичних проблем, розв'язати в процесі революції не вдалося.

Період спаду революції характеризується наступом царизму на демократичні завоювання народу. Саме 3 червня 1907 р. відповідним царським маніфестом було розпущено II Думу і запроваджено нове виборче право. Фактично відбувся державний переворот, який звів нанівець проголошену в 1905 р. демократію. Влада знову повернулася до поміщиків, хоча й змушена була визнати деякі вимоги крупної буржуазії.

Крім маніфесту царат зробив й інші кроки, спрямовані на придушення революційних буревіїв. У багатьох регіонах імперії було введено “воєнний”, або “особливий”, стан з військово-польовими судами, зі спрощеною формою судочинства, із надзвичайними заходами, арештами, засланнями без суду і слідства, погромами, заборонами свобод слова, друку, зібрань, союзів. Тривалий час в особливому стані перебували Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська та Херсонська губернії. Зауважимо, що за період 1907–1909 рр. було засуджено 26 тис. осіб, з яких 5 тис. страчено.

Логічним наслідком наступу політичної реакції стало посилення національного гніту. Проїшло тотальне, насильницьке закриття українських клубів, наукових товариств, культурно-просвітницьких організацій. Скасовано циркуляр міністра освіти 1906 р., який надав учителям право “використовувати малоросійську мову для роз’яснення того, що учні не розуміють”. Новим циркуляром учителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою навіть у позаурочний час і за межами школи. У 1910 р. комітет у справах друку заборонив періодичній пресі, іншим виданням вживати терміни “Україна”, “український народ”. Трет’ю червневий переворот започаткував широкомасштабний наступ реакції, що означало остаточну поразку першої буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. у Російській імперії.

Таким чином, революція виникла на хвилі різкого загострення економічних, політичних, соціальних і національних суперечностей, які посилювалися поразкою царизму в Російсько-японській війні 1904–1905 рр. Революційне піднесення та відповідні події мали величезний вплив на розвиток українства. Уперше в політичній історії України ХХ ст. об’єдналися робітничий, селянський, військовий, ліберальний, буржуазний, національно-визвольний рухи.

Під спільним натиском різних революційних сил всієї Російської імперії царизм пішов на політичні поступки, створивши Державну думу та надавши деякі демократичні свободи. Внаслідок цього активізувався процес самоорганізації суспільства через утворення профспілок, кооперативних організацій, нових політичних партій. Істотно розширилися межі легальної політичної та культурної діяльності. Особливе місце в системі самоорганізації суспільства зайняли Ради робітничих, селянських, солдатських депутатів.

Під час першої революції значно активізувалася діяльність політичних партій; відбувалося справжнє випробування ними власних програмних, організаційних, тактичних засад і настанов; їхня корекція революційною практикою; політичне розмежування як унаслідок жовтневого 1905 р. маніфесту царизму, так і щодо кінцевої мети вирішення національного питання. Розкол у революційному і ліберальному таборах спричинив поразку революції, наступ реакції в усіх сферах життя, ліквідацію навіть тих, незначних, демократичних завоювань революції.

Перша буржуазно-демократична революція започаткувала другий етап партійного будівництва в Російській імперії. Поряд зі створенням нових партій у цей період остаточно сформувалися політичні обриси та пройшли випробування революційною практикою теоретичні, організаційні та тактичні засади діючих партій. Особливістю другого етапу партійного будівництва стало різке розмежування політичних партій між трьома основними таборами революційних сил: пролетарським, ліберально-буржуазним, монархічним.

Розмежування політичних сил у період першої буржуазно-демократичної революції в Росії відбулося на принциповій основі — внаслідок ставлення до царського маніфесту. Варто мати на увазі, що три табори революційних сил цього періоду становлять і три варіанти, альтернативи подальшого політичного розвитку. Саме поразка перших двох напрямів уможливила подальший поступ на засадах зумовлених царським маніфестом та за умов збереження монархічного режиму.

Проте ставлення до національного питання не лише розподілило політичні партії по різних таборах, а й спричинило розділ і в середині самих партій. Так, октябристи та монархічні партії захищали єдність і неподільність імперії. Ліберально-буржуазна партія домагалася перетворення Росії на конституційну монархію і визнавала право на територіальну автономію тільки за Польщею і Фінляндією.

Соціалістичні партії, такі як РСДРП, ПСР, обстоювали право націй на самовизначення та відокремлення. Однак деякі соціалістичні партії виступали за федералістський устрій демократичної держави з національно-територіальною автономією України і лише УСР і УНР виступали за самостійну українську державу.

Поряд із партійним будівництвом, самоорганізація суспільства відбувалася за умови утворення профспілок, кооперативних організацій, культурницьких об’єднань. Революція надавала перший досвід самоорганізації, партійно-політичної боротьби.

У жовтні–грудні 1905 р. в 13 містах України (Юзівці, Горлівці, Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Кременчуці та ін.) з’явилися нові політичні організації — **Ради робітничих депутатів**. У Севастополі було обрано Раду матроських, солдатських і робітничих депутатів. За своєю сутністю вони стали органами революційної влади. Захоплюючи друкарні, ради видавали свої постанови та розпорядження, вводили 8-годинний робочий день на підприємствах. Під час страйків арештовували поліцейських, контролювали роботу комунальних і торгових підприємств, ціни. Большевики вважали ради формою тимчасового революційного

уряду, а в подальшому і формою диктатури пролетаріату. Після поразки першої революції ради відродилися лише в 1917 р. На початку ХХ ст. більшовики, використовуючи напрацьований досвід, ще не утворювали страйкові комітети, а одразу створювали ради робітничих, селянських, матроських депутатів на протигагу органам Тимчасового уряду.

Аналізуючи причини поразки першої буржуазно-демократичної революції в Росії, слід виокремити головні з них. *По-перше*, революція наштоткнулася на ще достатньо міцну і сильну державницьку машину.

По-друге, революційний рух розколовся внаслідок жовтневого маніфесту 1905 р. про надання демократичних свобод і скликання Державної думи.

По-третє, не лише сили революції були ще недостатньо згуртованими й організованими, а й не було досягнуто згоди між класами і партіями.

По-четверте, радикальне соціал-демократичне крило було також розколоте. Революційному табору бракувало єдності, досвіду, сили. Характерною залишалася відсутність єдності і в більшості провідних революційних партій.

По-п'яте, селянський рух, об'єднуючи значну масу селянства, ще не набрав достатньої критичної маси і залишався найменш політизованим. Значну роль відіграла і вірнопідданська психологія населення. Монархія, проголошуючи численні обіцянки, відіграючи на монархічних, патріотичних настроях не лише перемогла, а й дуже швидко відновила більшість попередніх порядків.

2.4. Практика парламентської діяльності українських фракцій в Росії і Австрії та їх підходи щодо вирішення українського питання

Значним явищем у суспільно-політичному житті стали нові можливості вирішення українського національного питання на основі реформ. Під натиском революції у Росії в 1906 р. була скликана Державна дума, а в Австро-Угорщині з 1907 р. запроваджено загальне виборче право. У чотирьох скликаннях російської Державної думи та тогочасному австрійському парламенті українське питання поставало як одне з головних. Парламентська діяльність українських фракцій відкривала значно ширші й відмінні від попередніх років можливості для постановки та шляхів вирішення як невідкладних поточних, так і перспективних питань усього українства в цих двох імперіях.

Водночас особливості боротьби українських національно-визвольних сил на парламентській арені були зумовлені трьома істотними чинниками. *По-перше*, несправедливі виборчі системи в обох тогочасних імперіях. Виборча система в Росії обмежувала права основних верств населення — селянства і робітництва. Вибори проводилися на куріальній основі, коли населення поділялося на курії згідно зі станом, майновим, освітнім, податковим цензом. Крім того, для селян і робітників вибори були не прямими, а триступневими. Для мешканців міст і землевласників вибори були двоступневими. Внаслідок такої виборчої системи один голос поміщика прирівнювався до 3 голосів буржуазії, 15 — селян, 45 — робітників. У 1907 р. після прийняття нового виборчого закону один поміщицький голос прирівнювався 4 голосам буржуазії, 68 — середніх міських верств, 260 — селян і 543 — робітників.

Загальне виборче право в Австро-Угорщині супроводжувалося створенням у Галичині великих сільських виборчих округів, за якими закріплювалися 30–40 тис. виборців, що мали тричі з'являтися на виборчі дільниці. Такі умови і навіть двомандатність округів обмежували можливості селян визначитись й організуватись. Водночас віддавалася перевага місцевим освіченим верствам населення (полякам), що уможливило зловживання в адміністрації. Крім цього, існували привілейовані міські округи, в яких 1–2 тис. виборців могли обирати депутата відразу. Це породжувало абсентеїзм серед виборців, тобто пасивність і відмову брати участь у голосуванні, погіршувало можливості українських політичних партій.

По-друге, парламентська боротьба, з одного боку, відкривала нові легальні можливості політичної боротьби, а з іншого, — сковувала політичні сили українства. Адже парламентська діяльність означає визнання існуючого політичного режиму, його легітимності та лояльного до нього ставлення. Однак така, загалом об'єктивна позиція, мала для українців у ті роки далекоглядні наслідки, оскільки йшлося про існування парламентів двох імперій — Російської та Австро-Угорської, які начебто представляли інтереси й українців. Якщо українці в Державній думі мали підтримувати російське самодержавство, то українці в парламенті Австрії та сеймі Галичини, в свою чергу, підтримували уряд Австро-Угорщини. Це ділило націю на дві ворожі частини, що трагічно виявилось під час Першої світової війни.

Крім того, існувала ще одна, третя відмінність. Українці в Російській імперії мали можливість спиратися на представників інших поневолених націй та партій в боротьбі за демократизацію суспільства. Існувала й етнічна та конфесійна спорідненість з панівною російською нацією. Іншим було становище українських парламентарів в Австро-Угорщині. Для поляків, наприклад, співпраця з українцями означала обмеження власних прав і привілеїв. За економічним, культурним рівнем, конфесійною приналежністю українці в Австро-Угорщині істотно відрізнялися від інших поневолених імперією народів. Тому українські парламентарі в тактичному плані тісніше співпрацювали з урядом та німецькою фракцією.

Вибори до I Державної думи (діяла з 10 травня по 21 липня 1906 р.) революційні радикальні партії бойкотували, стверджуючи, що соціалістична революція ще не закінчилася. Ліберальні партії стверджували, що маніфестом від 17 жовтня 1905 р. досягнута мета революції, тому вони взяли активну участь у виборах. Із 497 членів I Думи 94 представляли Україну, з яких 62 українці, 22 росіянина, 5 поляків, 4 єврея і 1 німець. Для обстоювання своїх інтересів українці створили у травні 1906 р. **Українську парламентську громаду (УПГ)**, до якої увійшли 44 депутати. На чолі думської організації став адвокат і громадський діяч І. Шраг. Для висвітлення діяльності в Думі громада заснувала видання місячника “Украинский вестник”. У цьому часописі співробітничали М. Грушевський та І. Франко, хоча вони й не були депутатами Думи. У журналі була надрукована національна програма української думської фракції, розроблена М. Грушевським. Однак проголосити програму в Думі не вдалося, оскільки на початку липня 1906 р. за наказом царя Думу було розпущено.

На виборах до II Думи (діяла з 20 лютого по 30 червня 1907 р.) українські політичні партії створили виборчий блок УДРП та ПНС у Києві, Одесі, Полтаві. У Чернігові українські депутати пройшли як члени ПНС. Показово, що там, де угоди не було досягнуто, перемагали праві партії. У II Думі також була створена УПГ у кількості 47 депутатів. У ній відчувалася гострота й розбіжності підходів різних партій. Українська думська громада видавала україномовний журнал “Рідна справа — Вісті з Думи”. На основі програми, розробленої М. Грушевським, громада домагалася автономії України, місцевого самоврядування, української мови у школі, органах влади й управління. УПГ виробила декларацію, яка передбачала включення до чинного законодавства права України на національно-територіальну автономію, рівноправність української мови в громадських та державних установах, викладання літератури й історії в середніх і вищих навчальних закладах рідною мовою. Українською громадою II Думи були внесені поправки до законопроекту про народну освіту, які передбачали організацію курсів української мови, літератури й історії для вчителів, запровадження викладання рідної мови в учительських семінаріях України, організацію українських кафедр у Київському, Харківському і Одеському університетах.

Нетривале існування I і II Думи не дало можливості досягти вагомих практичних результатів у розв’язанні української проблеми. Проте вона пролунала з трибуни Державної думи і знайшла відображення у друкованих виданнях.

Діяльність фракції налаштовувалася на засадах західноєвропейських парламентів. Так, у 1906 р. було організовано групу експертів з різних проблем на чолі з М. Грушевським, яка розробила план національно-територіальної децентралізації царської Росії. Передбачалося створення загальнодержавного парламенту і територіальних сеймів. Проте українській громаді не вдалося і в II Думі відстояти свої задуми.

Після розгону II Думи і третьочервневого перевороту 1907 р. настала доба реакції. Проте українське питання висувалося на передній план захисниками українського національного відродження і в III та IV Думах.

У III Думі (1907–1912 рр.) та IV Думі (1912–1917 рр.) вже не було української фракції. Причиною цього став антидемократичний виборчий закон, який було прийнято за поданням уряду П. Столипіна, та репресивна політика центральної і місцевої влади. Майже всі депутати, обрані в Україні, пройшли за списками правих партій. Тому лише у березні 1908 р. 36 депутатів різних фракцій внесли на розгляд законопроект про запровадження української мови в початковій школі. Проте поданий законопроект не був розглянутий, його передали до думської комісії з народної освіти для висновку щодо доцільності прийняття, звідки він і не вийшов. “Поховали” в Думі й пропозицію кількох депутатів на чолі з професором Київського університету І. Лучицьким щодо рішення про введення української мови у судочинстві. За всі п’ять років існування III Дума не тільки не прийняла законів чи рішень, які б наближали українське питання до вирішення, а навіть скасувала ті закони, які вже були прийняті, наслідком чого стало закриття різних українських товариств, які не мали ніякого політичного самоспрямування.

До IV Державної думи з України було обрано 97 депутатів, із них 59 монархістів, 21 октябрист, 14 кадетів і прогресистів, 1 трудовик. У 1908 р. 37 депутатів від України внесли проект про запровадження навчання української мови у початковій школі. Однак його було відхилено. Наступного року Дума також відхилила пропозицію І. Лучицького щодо введення української мови в судах України.

IV Дума виявилася дещо лівішою попередньої. Проте новий виборчий закон позбавляв селянство України можливості посилати своїх представників до Думи. Позиції робітничого класу та селянства України в Думі відстоювали робітничі депутати Г. Петровський (від Катеринославської курії) та М. Муранов (від Харківської курії). Зрозуміло, що за таких умов висувати та відстоювати українське питання було майже неможливо.

Російські ліберали, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки Україні. З цією метою серед трудовиків і кадетів було зібрано 37 підписів під законопроектом про запровадження української мови у навчальній школі в місцях компактного проживання українців. Дискусія з цього питання ще раз висвітлила ставлення різних політичних сил щодо українського питання. Чорносотенці з думської трибуни заявляли, що українське питання загрожує єдності і безпеці Росії.

Відомий ліберал П. Струве обстоював ідею “Великої Росії” і гостро критикував український рух за відсутність патріотизму. Він стверджував, що окремої української культури не існує. Не відставали в захисті існуючого порядку й українські депутати-поміщики. Особливо “відзначився” екатеринославський поміщик, голова IV Думи М. Родзянко, який стверджував про неможливість викладання у школах українською мовою, оскільки такої мови взагалі не існує. Він вказував на некоректність твердження про гноблення України Росією. IV Дума також не прийняла ніяких рішень з українського питання.

Отже, за часів свого існування Державна дума не виправдала надій прогресивного українства щодо вирішення національного питання. І якщо за період діяльності I та II Думи було створено УПГ, яка винесла на розгляд низку законопроектів, то в III та IV Думах не зроблено і цього. Такий перебіг став ще одним наслідком наступу реакції, зміни виборчого законодавства щодо проведення до Думи в основному представників панівного класу, буржуазії, чорносотенно-монархічних сил. Проте не тільки ці сили, а навіть ліберальні кола не визнавали вимоги автономії України, розвитку української мови, культури, оскільки вважали, що конституційна монархія дасть можливість її “вільного” розвитку, але тільки в межах єдиної Російської держави.

Подібним чином вирішувалось українське питання і в парламенті Австрії. Під час виборів 1907 р. до австрійського парламенту потрапили 27 депутатів-українців, із них 17 представників національно-демократичної партії, 3 радикала, 2 соціал-демократи, 5 москвофілів. Крім того, було 5 депутатів від Буковини. Фракція українців, під керівництвом УНДП, домагалася українізації освіти, відкриття українського університету у Львові, адміністративного поділу Галичини на українську і польську частини, створення українського Коронного краю, реформи виборчої системи. Водночас українська фракція виказувала повну лояльність стосовно влади, розраховуючи, що на підтримку уряду він відповість підтримкою українських пропозицій. Однак ці надії виявилися марними.

Антиукраїнська кампанія, яку розгорнули поляки, та урядовий тиск під час виборів до крайового сейму Галичини мали негативні наслідки для українців, які програли вибори. У сеймі народовці отримали тільки 12 місць, а москвофіли — 8. Проте напружена боротьба, шлях спроб і помилок додавали практичного досвіду українським політикам. Діяльність парламентської та сеймової фракцій викликали дискусію в УНДП щодо координації дій між проводом партії та депутатами, можливості критикувати дії фракції тощо.

Вельми показово, що реальну допомогу парламентській діяльності надавав М. Грушевський. У своїх статтях він ретельно аналізував здобутки та прорахунки українських парламентарів, вказував на необхідність подолання романтичних уявлень, проведення принципової політичної лінії, розширення контролю за діями народних обранців. З 1909 по 1913 р. у Галицькому сеймі українські делегати неодноразово вдавалися до практики “голосної обструкції”. Вони унеможлилювали обговорення і прийняття рішень під час розгляду ключових бюджетних питань.

У 1910 р. питання про поділ Галичини на дві частини розглядалося Державною Радою у Відні. Східною Галичиною прокотилася хвиля масових віч. На виборах до сейму в червні 1913 р. українці здобули 31 місце. В січні 1914 р. було запроваджено загальне виборче право до сейму, надано можливості українцям обирати своїх представників до сеймових комітетів і крайових установ. У новому сеймі мало бути 228 місць, з яких 62 надавалося українцям. Подібний перебіг подій свідчив про зародження елементів політичної автономії українців у Галичині. Однак Перша світова війна перервала ці реформи й спричинила розвиток подій в іншому напрямі.

2.5. Наслідки аграрної реформи для України.

Перші молодіжні організації. Політичні

перспективи українського народу

в Першій світовій війні

Царизм розумів, що тільки репресіями не загасити революційний рух. Тому було зроблено спробу еволюційним шляхом, провівши реформи, сприяти буржуазному розвитку країни. Очолив цей процес прем'єр-міністр П. Столипін під гаслом “Революції — відсіч, країні — реформи”. Програма реформ царського уряду передбачала реорганізацію місцевого самоврядування, судових установ, запровадження страхування робітників, загальної початкової освіти тощо. Особливе місце посідала аграрна реформа, яка передбачала піднесення агрокультури сільськогосподарського виробництва через розвиток хутірського та відрубного господарства, переселення малоземельних селян. Виконання програми реформ було розраховане більш як на 20 років.

Відповідно до царського указу від 9 листопада 1906 р. селяни мали право виходити з сільської общини на хутори і відруби, отримувати банківські кредити для створення фермерських господарств. Реформуванням аграрного сектора царський уряд намагався вирішити низку таких важливих завдань, як підняття ефективності сільськогосподарського виробництва, підвищення його товарності, зміцнення соціального опертя самодержавства на селі через створення прошарку заможних селян-одноосібників та розв'язання проблеми аграрного перенаселення. Однак такий підхід не влаштовував ні правлячі кола, ні праві та ліві політичні сили. Перші два загони виступали проти руйнування традиційного поміщицького сільського укладу, а ліві не були зацікавлені в послабленні аграрних суперечностей. Основна маса селянства, через свій консерватизм та урівнювальну психологію, дуже насторожено поставилася до реформи.

Однак, беручи до уваги особливості сільської общини в Україні, де вона мала менший вплив на селянство, ефект реформи був слабким. Запроваджені заходи призвели до розшарування на селі, загострення соціально-економічної та політичної боротьби. Зросла кількість селянських виступів. Якщо в 1908 р. їх відбулося 178, у 1909 р. — 308, то у 1910 р. — 332. Упродовж 8 років на Правобережжі вийшли із общин майже половина селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. У 1916 р. було майже півмільйона хуторів, що становило 14 % селянських дворів на українських теренах. Загалом аграрна реформа зазнала невдачі. Якщо за період з 1906 по 1912 рр. на землі глибинної Росії переселилося близько 1 млн вітчизняних хліборобів, то вже в 1911 р. в Україну їх повернулося 68,5 %.

Починаючи з 1910 р. на зміну економічній депресії прийшло піднесення промисловості. Зростання охопило насамперед галузі важкої промисловості та виробництво товарного зерна. Видобуток вугілля в Україні становив 72 % загальноросійського, залізної руди збільшився у 2 рази, марганцю — в 4, а виробництво заліза і сталі становило в 1,5 рази більше, ніж у Росії. Пожвавилася проникнення іноземного капіталу в промисловість. Зростала внутрішня і зовнішня торгівля. Важливу роль відігравали ярмарки, яких лише в 1913 р. пройшло понад 11 тис. Перед Першою світовою війною українська пшениця у загальноросійському експорті становила близько 40 %, ячмінь — майже 50 %, жито — понад 50 %. Водночас залишалася велике поміщицьке землеволодіння.

Однак спроби реформування не були доведені до кінця, зустрівши опір зі сторони як правих, так і лівих сил. Навіть сама постать реформатора П. Столипіна викликала роздратування у царській сім'ї та правлячих колах. У 1913 р. в Київському оперному театрі на прем'єр-міністра було вчинено замах. Його загибель поставила крапку на можливості реформування імперії.

Перші молодіжні організації. Наслідком революційних подій 1905–1907 рр. стало повернення як влади, так і політичних сил до молодіжного руху. Серед керівників і членів політичних партій було чимало людей у віці 20–30 років. Активну участь у революційних подіях брала студентська та учнівська молодь. Прагнучи заспокоїти молодь, відвернути її від політичної боротьби, влада запропонувала їй згуртуватися в організації, які не переймалися б політикою. Зрозуміло, що відповідні заходи мали політичний вимір — отримати прихильність молодіжних верств до існуючого ладу.

У 1908 р. голова Ради Міністрів П. Столипін разом зі своїм сином Аркадієм вступає до петербурзького відділення молодіжної організації “Союз Руського Сокольства”(СРС). Об'єднання російських соколів стало першою формою організації молоді, яка отримала державну підтримку і благословення вищих прошарків суспільства. У роботі з молоддю сповідувалася мета “гармонійного розвитку Духу і тіла людини в напрямі постійного вдосконалення на благо свого народу, а через нього й усього слов'янства і всього людства”.

Згодом організації соколів створюються у багатьох містах імперії, в тому числі Кам'янці-Подільському, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших українських містах. Враховуючи багатонаціональний склад імперії, за згодою самодержавства у соколи могли записуватися представники усіх етнічних груп. Слід зауважити, що СРС увійшов до складу Міжнародного Союзу слов'янського сокольства і мав панслов'янський характер. Очолив Союз поляк А. Гижицький.

Російські соколи виховувалися на основі вірності своєму (російському) народові, а своїми завданнями вважали: фізичне і духовне виховання російських людей; утворення кадрів російських сокольських діячів; боротьбу з “віднародованієм” (денациональністю) соколів. Останнє завдання мало за мету відвернути молодь поневолених народів, у тому числі й України, від національно-визвольного руху.

Одночасно в імперії виникає ще один напрям — **рух російських скаутів**. На противагу П. Столипіну, який підтримав російських соколів, імператор у 1908 р. запропонував російським офіцерам, які вийшли у відставку, зайнятися вихованням молодого покоління. Першим скаутом у Росії визнали цесаревича Олексія. У 1910 р. було створено спеціальну “Спілку сприяння організації юних розвідників (скаутів)”, яка діяла під патронатом сестри імператриці.

За допомоги царської сім’ї вдалося дуже швидко і широко охопити скаутським рухом усі регіони імперії. Скаутські організації під різними назвами — “Скаутів, розвідників” і навіть “Потішних” почали діяти в Москві, Петербурзі, на Дону, в Україні та Середній Азії. У 1915 р. в столиці відбувся Всеросійський з’їзд інструкторів і осіб, які цікавилися скаутизмом. За головну мету з’їзд ставив визначення скаутського руху, як підготовку нового покоління громадян Росії, міцних фізично і духовно, сильних волею. Особливо відзначалося, що скаутизм не повинен втягувати молодь у політику, яка має стати чужою для неї. Скаути ввели свою ієрархію, яка включала ранги скаутів, схему керівництва та організації скаутських загонів. Це стало більш схоже на піввійськову молодіжну організацію, основна мета якої — захист імперії, існуючого ладу.

Отже, створення перших у Російській імперії молодіжних організацій — соколів і скаутів свідчило про те, що царизм зробив достатньо слухний висновок з подій 1905–1907 рр. Адже притягальність соціалістичної теорії вельми висока, доля молоді в революційному робітничому русі свідчила про те, що соціал-демократи, особливо більшовики, вельми активно залучали молодь до революційної роботи. Саме тому правлячі кола намагалися відвернути молодь від політики та революційної боротьби. Водночас царизм за допомогою нових організацій прагнув виховувати молодь під гаслом вірності Російській імперії. Усе це мало неабияку значущість у контексті Першої світової війни.

Під час **Першої світової війни** українська нація опинилася поділеною між двома таборами країн, що ворогували між собою і які змусили українців воювати по обидва боки лінії фронту за чужі імперіалістичні інтереси. Наголосимо, що війна, яка розпочалася між великими імперіалістичними державами, вельми швидко переросла у світову. В неї було втягнуто 38 держав світу з населенням у 1,5 млрд осіб, що становило 75 % усього населення землі. За роки війни до діючих армій урядами було мобілізовано близько 74 млн осіб, з яких 10 млн загинули і 20 млн отримали поранення.

Унаслідок нерівного економічного і політичного розвитку капіталістичних країн, змінилося співвідношення у самій імперіалістичній системі. На світовій арені з’явилися нові сильні держави, такі як Німеччина, Японія, США, Росія. Однак світ уже було поділено “старими” державами — Англією, Францією, що й призвело до гострого суперництва між ними, а саме: переділу ринків сировини і збуту, сфери впливу в колоніальному світі. При цьому молоді держави вимагали свого місця “під сонцем”. Отже, серед основних причин, що зумовили Першу світову війну, слід назвати економічну групу. Друга група причин — соціально-політичних — полягала в намаганні буржуазії відвернути за допомогою війни народні маси від революційної боротьби і внутрішніх політичних, економічних, соціальних, національних проблем та придушити революційний пролетарський рух, який набрав силу у світі.

Зростання політично-економічної світової кризи, загострення імперіалістичних суперечностей на початку ХХ ст. призвели до створення в Європі двох воєнно-політичних союзів — **Антанти** у складі Англії, Франції, Росії та США (з 1917 р.) та **Троїстого союзу**, в якому об’єдналися Німеччина, Австро-Угорщина та Італія, а після виходу з нього уже під час війни Італії, до нього ввійшли Туреччина й Болгарія. Так із Троїстого утворився **Четвертий союз**.

Німеччина прагнула до світового панування й мала за мету приборкати до себе англійські та французькі колонії, встановити свій вплив на Балканах, захопити значну частину території Російської імперії і насамперед Україну. Австро-Угорська імперія не лише намагалася зберегти свою владу на західноукраїнських землях — Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, а й виношувала плани щодо розширення свого панування на Волинь і Поділля. У свою чергу, царська Росія переслідувала мету розширити свій вплив на країни Близького Сходу, захопити протоки і встановити контроль на Чорному та Середземному морі, прикриваючись ідеєю “об’єднання всіх російських земель”, а також приєднати Галичину, Буковину, Закарпаття.

Геополітичне становище України, її багаті природні ресурси, економічний потенціал відвели їй помітне місце в планах воюючих держав і призвели до великих зруйнувань, оскільки основні бойові дії між арміями Російської, Австро-Угорської імперій та Німеччини відбувалися на території України. У складі діючої російської армії воювали близько 4,5 млн українців, тоді як з іншого боку фронту їм протистояли 250 тис. українців у складі австрійської армії.

Війна зруйнувала економіку України. Вже в перші місяці було закрито понад 400 промислових підприємств, а протягом 1915–1917 рр. — близько 1,5 тис. Обсяг промислового виробництва скоротився більш як на половину, занепадав транспорт. У сільському господарстві скоротилися посівні площі, знизилася його товарність, не вистачало продуктів, зросли ціни, знизилася продуктивність праці.

Широким народним масам війна принесла посилення експлуатації в умовах військового стану, катастрофічне погіршення життя і виштовхнула найбільш працездатну, молоду силу в лави воюючих. Зрозуміло, що Першу світову війну підтримали правлячі кола і буржуазія та їхні політичні партії. Державна Дума, міські думи та земства ухвалювали резолюції на підтримання імперського уряду, закликаючи вести війну до переможного кінця. “Патріотичні” маніфестації, інші пропагандистсько-шовіністичні заходи намагалися надати війні з боку Росії оборонний, визвольний характер. Війну підтримали духовенство, студентство, інтелігенція.

В Україні серед партій прихильниками війни були УСДРП на чолі з С. Петлюрою, ТУП та інші буржуазно-ліберальні партії. Так, у перші дні війни С. Петлюра виступив зі статтею-відозвою “Україна і українці”, в якій переконував, що виконання обов’язку перед Російською державою слугуватиме українцям для розв’язання власних політичних проблем.

Лише деякі українські соціал-демократичні організації, наприклад, катеринославська за участю В. Винниченка, виступили з гаслами “Геть війну! Хай живе автономія України!” і проводили антивоєнну пропаганду. Принциповою виявилася позиція РСДРП(б), яка висунула тезу поразки царського уряду у війні й перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Не менший накал шовінізму спостерігався і в Австро-Угорщині. На іншій політичній платформі стояла заснована у серпні 1914 р. у Львові **Головна українська рада (ГУР)**, до якої увійшли представники трьох провідних українських партій: національно-демократичної, радикальної й соціал-демократичної. Головою Ради було обрано К. Левицького. Виданий у Львові **Маніфест** Головної Української Ради проголошував необхідність підтримати у війні Австро-Угорщину та її союзників. Подібну відозву видав Союз українських парламентських і сеймових депутатів. Рада створила військову організацію — добровільний легіон **Українських січових стрільців (УСС)**.

З ініціативи групи емігрантів із Наддніпрянщини (Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, О. Скоропис-Йолтуховського та ін.) у Львові було засновано **Союз визволення України (СВУ)**, першим головою якого став Д. Донцов. За мету СВУ ставив створення самостійної української держави під протекторатом Австрії. СВУ проводив активну пропагандистську та агітаційну роботу серед військовополонених українців Австро-Угорщини. Матеріально союз забезпечувався країнами Четверного союзу, а виділені кошти зараховувалися як державний борг майбутньої самостійної України. Тобто політичні перспективи українського народу Союз убачав у воєнній поразці Росії. Майбутня українська держава уявлялася йому конституційною монархією, в якій утвердилися б демократичний лад, невід’ємні свободи громадян. Союз убачав свою місію в представництві інтересів “Великої України” в колі воюючих проти Росії і нейтральними країнами для інформування їх про українські проблеми.

Затяжний характер війни, погіршення становища на фронтах, ускладнення внутрішніх проблем призвели до посилення жорстокості режимів обох імперій, придушення опозиції, зведення нанівець легальних можливостей політичної діяльності. Не минули цієї долі й українські політичні партії по обидва боки фронту, які стали на шовіністичні позиції щодо підтримання своїх урядів у війні. Не виправдалися їхні надії й стосовно вирішення національного питання.

У роки Першої світової війни Україна зазнала величезних втрат як у політичному, національному, так і в соціально-економічному вимірах. Щодо останнього виміру, то слід особливо наголосити на тому, що довелося перенести всьому українству від безпосередніх воєнних дій. Територією України розтягнувся Південно-Західний фронт загальною довжиною 450 км. До його складу входили чотири російські, яким протистояли чотири австро-угорські армії. Перша Галицька битва тривала з 6 серпня по 13 вересня 1914 р. Внаслідок цієї операції війська російської армії зайняли всю східну частину Західної Галичини та майже всю Буковину. На боці австро-німецького блоку виступила Туреччина, і для Росії утворився ще один фронт — Кавказький (Східний). Наприкінці 1914 р. на Західному і Східному фронтах було припинено активні бойові дії. Це свідчило про крах німецького плану блискавичної війни. (Історія повториться під час Другої світової війни, коли Німеччина програє Радянському Союзу і не зможе досягти мети блискавичної перемоги. На заваді знову стане Україна.)

У 1915 р. країни Четверного союзу зміцнюють сили для досягнення основної стратегічної мети — розгрому Росії. Протягом лютого–березня 1915 р. російські війська добилися капітуляції ворожого гарнізону Перемишля, захопивши 120 тис. полонених. Однак, зосередивши сили та маючи перевагу в озброєнні, у квітні німецькі та австро-угорські війська перейшли в наступ. Потерпаючи від нестачі озброєння та боеприпасів, російські армії не змогли протистояти наступу. Щоб не допустити оточення своїх військ між Віслою та Бугом, російське командування розпочало загальний відступ. До осені 1915 р. російські війська залишили Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусії. Під німецько-австрійську окупацію потрапили українські землі — Східна Галичина, Північна Буковина та п’ять повітів Волині. Австро-німецьке командування не змогло досягти своєї стратегічної мети — вивести Росію з війни. Не досягла своїх стратегічних цілей і Росія.

1916 р. позначився найвищою активністю та широтою воєнних дій на фронтах. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал А. Брусилів 4 червня розпочав бойову операцію по всьому фронту. В історію ця операція увійшла під назвою “Брусилівський прорив”. 7 червня було зайнято Луцьк, Чернівці. У полон потрапили близько 100 тис. австрійців і німців. За місяць наступу, на середину серпня, російські війська звільнили Буковину і Південну Галичину і підійшли до карпатських перевалів. Проте наступ припинився через нестачу боєприпасів, одягу та продовольства, коли наступаючі частини значно відірвалися від своїх тилів. Брусилівський наступ підірвав боєздатність австро-угорської армії, яка втратила вбитими й полоненими понад 500 тис. вояків. Німецькі війська змушені були припинити наступ на Західному фронті та перекинути на Східний 11 дивізій. Наприкінці 1916 р. на фронтах Першої світової війни знову почалася позиційна війна.

Перша світова війна завдала відчутних ударів по всій українській справі. Кожна із воюючих сторін прагнення українців щодо поліпшення своєї долі ставила у провину, звинувачувала у прихильності до іншої воюючої сторони. Так, з початком війни в Австро-Угорській імперії розгорнулися дії, спрямовані проти “москвофілів” та українців. За найменшою підозрою в симпатіях до Росії, українців арештовували, висилали, а то й страчували. Тисячі людей було відправлено до концентраційних таборів. У свою чергу, царський уряд також у воєнних умовах здійснював репресивні акції, маючи на меті знищення національно-визвольного руху. Звинувачення у “сепаратизмі”, “мазепинстві” слугували основою для переслідувань. У Києві було припинено випуск газети “Рада”, місячників “Літературно-науковий вісник” і “Українська хата”, тижневика “Село”. Вістря репресій було спрямоване проти організацій “Просвіти”, українських клубів.

Успіх Галицької операції на початку Першої світової війни надав царизмові можливість насаджувати російські порядки на території утвореного Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, на чолі якого став запеклий монархіст граф Г. Бобринський. Генерал-губернаторство було поділено на чотири губернії — Львівську, Перемишльську, Тернопільську та Чернівецьку. І якщо спочатку населення Галичини з піднесенням сприйняло російські війська як визволителів, то вже дуже швидко розібралося в тому, що нова влада не краще старої. Великим трагізмом обернувся для українства відступ російської армії. Повернувшись, австро-угорська влада жорстоко помстилася за підтримку Росії.

Отже, роки Першої світової війни виявилися трагічним випробуванням для українського народу. Українські землі стали не тільки об’єктом експансії та основною ареною бойових дій, а й перетворили українців на учасників братовбивчої війни. Трагедія українського народу в цей період посилилася й тим, що він залишився без дієвих політичних керманців.

Український політичний рух до цього мав програмні, організаційні, тактичні особливості за територіальною ознакою, але з початком Першої світової війни він повністю розколовся. Причому розкол відбувся не лише через підтримку урядів Російської та Австро-Угорської імперій, а й за ознакою загального ставлення до війни серед партій та всередині них. Українські національні партії не змогли виробити єдині програмні засади й тактику, які відображали б інтереси українського народу в захисті неімперських інтересів чужих йому держав, та патріотичні засади для відродження і захисту своєї Вітчизни.

Антиукраїнська політика з боку двох воюючих імперій — Російської та Австро-Угорської — стала одним із головних чинників загострення суспільно-політичних суперечностей в Україні. Саме вона призвела українське суспільство до розколу на два табори з проросійською та проавстрійською орієнтацією. Це врешті-решт стало домінуючим чинником у подальшому, коли українська національно-демократична революція поставила ці проблеми у площину практики.

Отже, підсумовуючи розгляд цього надзвичайно важливого політичного періоду, важливо наголосити, що за період з 1900 р. по лютий 1917 р. в політичному, економічному, соціальному розвитку України відбулися докорінні зміни. Перехід промислового капіталізму в стадію імперіалізму загострив боротьбу проти феодальних пережитків, що стало передумовою революції 1905–1907 рр. і значного розшарування суспільства, загострення боротьби різних класів та соціальних груп.

Революційні події тісно препліталися з необхідністю розв’язання не тільки політичних, економічних, соціальних, а й національної проблеми. І хоча революція й зазнала поразки, суперечності, що призвели до неї, продовжували існувати, набираючи критичної маси в міжреволюційний період. Особливо вони загострилися під час Першої світової війни. Україна потрапила у буревій подій, що визначали подальшу долю країн континенту, їх геополітичний та соціально-економічний розвиток. У Російській імперії склалася революційна ситуація, яка вилилася в лютому 1917 р. буржуазно-демократичну революцію.

Водночас в Україні виникає система політичних партій соціалістичного, ліберального та національно-революційного спрямування, що спочатку спиралася на масову легальну пресу, яка після 1905 р. стала доступною в обох частинах України, кооперативний рух, мережу засобів друку “Просвіти”. Виняткове значення мала діяльність парламентських фракцій у законодавчих органах Росії та Австрії.

На Західноукраїнських землях провідну роль серед партій відігравали ліберали, діяльність яких була легалізованою. У Наддніпрянській Україні чисельна перевага була на боці соціал-демократів, політична ідеологія та ментальність яких більше відповідали умовам нелегального існування. У програмах усіх політичних партій основними були вимоги соціальної справедливості, тоді як на попередньому етапі виробленням теоретичних засад національно-визвольного руху займались окремі інтелектуали. На початку XX ст. до політичних дискусій залучились політики другого ешелону — функціонери та керівники центральних і місцевих осередків партій. Політична думка була представлена в проектах програм та програмних документах цих організацій.

Теоретичні дискусії про співвідношення між культурництвом і політикою перейшли в площину вибору політичних пріоритетів — національне чи соціальне визволення, автономія чи незалежність, стратегія і тактика боротьби, пошуки союзників. Формування українських національних партій, зростання національної самосвідомості та вибір оптимального політичного курсу були перервані Першою світовою війною і заявили про себе з новою силою в період революційного піднесення 1917 р.

Стосовно зрушень у політичному житті України, соціальної бази політичних партій, вельми відчутну роль продовжує відігравати інтелігенція. Слід зауважити, що в її середовищі постійно збільшувалася частка вихідців із народу, передусім селянства. Українська інтелігенція, будучи тісно пов'язаною із життям села, малого і середнього міста, була виразником притаманних їм політичних стереотипів і уявлень. Багатьох українських інтелігентів, які мешкали на підневільних Росії територіях, характеризувала так звана подвійна лояльність: до України та Росії. Усе це матиме безпосередній вплив на перебіг подій у наступні роки української національно-демократичної революції.

Контрольні запитання і завдання

1. За яких міжнародних та внутрішніх обставин відбувався розвиток українського національно-визвольного руху на початку XX ст.?
2. Назвіть чинники, які впливали на формування української національної еліти початку XX ст.
3. Як вплинула перша російська революція 1905–1907 рр. на розвиток політичного руху в Україні?
4. Назвіть відмінності процесу виникнення українських політичних партій у Наддніпрянській та Західній Україні.
5. Які особливості програмної і політичної діяльності українських соціал-демократів, лібералів і націонал-революціонерів?
6. Схарактеризуйте особливості національної ідеї у програмах українських політичних партій цього періоду.
7. Порівняйте умови парламентської діяльності українських фракцій у Державних думах Росії та Австрійському парламенті.
8. Якими були наслідки політичної діяльності українських фракцій у представницьких органах Російської та Австро-Угорської імперії?
9. Які можливі перспективи розгорталися перед українством у контексті подій Першої світової війни?
10. Схарактеризуйте готовність різних політичних сил України до подальшої боротьби за політичні права на початку Першої світової війни.

Розділ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА

РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ВАРІАНТИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917–1920 РР.)

У політичній історії України визначне місце посідає період 1917–1920 рр. Це доволі драматичний, український суперечливий та водночас насичений важливими політичними і соціально-економічними подіями період революційних буревіїв та громадянської війни. Перемога Лютневої 1917 р. буржуазно-демократичної революції в Росії детермінувала в Україні низку суспільно-політичних трансформацій і звершення заходів національно-демократичної революції. В Українській державі, по чергово змінюючи одна одну, діяли різні політичні сили та структури — УНР, Гетьманат, Директорія і, зрештою, радянська влада.

Незважаючи на те, що національно-демократична революція в Україні не досягла мети, вона поєднала національно-визвольний та державотворчий виміри і постала закономірним явищем та наслідком багатовікового розвитку українства. Ця революція значно піднесла національну свідомість українського народу, привнесла вагомий здобутки не лише в історію України, а й певний вклад в історію Європи та світу. В міжнародному контексті гучно було поставлено “українське питання” та здійснені початкові кроки для його вирішення у подальшому.

Запропонований аналіз допоможе з’ясувати причини невдач та трагічних наслідків звивистої революційної дороги, яка випала на долю українства. Цей розділ сприятиме усвідомленню політичних уроків з тим, щоб і на сучасному етапі прислужилися життєдайні джерела тогочасного будівництва української держави. Нині суцільним національним політичним діям та й широкому загалу українства українцям необхідно врахування як внутрішніх чинників, так і широкого міжнародного контексту українського державотворення.

3.1. Національно-демократичне піднесення та державотворча діяльність Української Центральної Ради

Загальнонаціональна криза у роки Першої світової війни, потужна хвиля демонстрацій у Петрограді спричинили падіння 27 лютого 1917 р. (дати до кінця 1917 р. вказано за старим стилем) династії Романових. Київські газети 3 березня 1917 р. подали інформацію про повалення ненависного самодержавства. В результаті перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії фактично встановлюється двовладдя. З одного боку, до влади прийшла створена 27 лютого Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів — орган революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства, а з іншого — буржуазний Тимчасовий уряд, створений 2 березня 1917 р., в день зречення влади Миколою II. Наявність реального двовладдя в Росії стало головною особливістю політичного життя після падіння самодержавства.

Революційно-демократичне піднесення стало вельми відчутним і в Україні: створюються нові органи влади, різноманітні громадсько-політичні об’єднання. Громадські комітети разом із міськими думами на українських землях створювали так звані органи Тимчасового уряду Росії. У думках з’явилася верства політичного українства, проте в блокувній тактиці українські соціалісти вдавалися до укладання угод із загальноросійськими, а не національними партіями. Українська партія соціалістів-революціонерів конфліктувала з українськими соціал-демократами. Строкате політичне поле розмивало національні риси.

Загальноросійські тенденції мали розвій і на вітчизняних теренах. Упродовж березня в Україні було обрано понад 170 робітничих і солдатських рад. Деяко пізніше створюються й ради селянських депутатів, у яких важливу роль відігравали соціалісти-революціонери. На противагу таким радам заможне селянство, козаки і частина поміщиків заснували свою політичну організацію — Союз хліборобів-власників.

Вельми показовим було становище й інших політичних сил. Вплив більшовиків на утворення й діяльність рад спочатку залишався обмеженим як у Росії, так і в Україні. Однак подальше поглиблення економічної і політичної кризи сприяло підвищенню популярності саме більшовицьких гасел і кількісному зростанню їхньої партії. Так, якщо в Україні на початку березня налічувалось близько 2 тис. більшовиків, то наприкінці квітня 1917 р. до їхніх лав уже входило понад 10 тис. осіб, а до кінця того самого року більш як 42 тис. осіб.

Водночас із радами робітничих, солдатських та селянських депутатів в Україні, як і по всій Росії, діяла влада Тимчасового уряду. Уособленням цієї влади в Києві було створення 4 березня 1917 р. Ради об’єднаних громадських організацій, виконком якої протягом перших місяців вважався найвищою владою міста.

У цей період громадські ради виникають по всіх губерніях Наддніпрянської України. Вони постали представницькими органами місцевої влади. Провідні позиції в них посіли репрезентанти торговельно-промислових кіл та управлінської бюрократії. Виконавчу владу, яка до революції належала губернаторам і повітовим справам, Тимчасовий уряд передав своїм комісарам. Ними автоматично стали голови губернських і повітових земських управ, тобто виборні особи. Зазвичай це були місцеві поміщики. Водночас управлінський апарат у містах зберігався практично без змін.

Яскравою відмінністю суспільно-політичного життя в Україні після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії стало помітне зростання національно-визвольного руху. Специфіка та особливості нового політичного життя українських підросійських земель була зумовлена місцевими чинниками. Головним стало те, що в політичній дійсності після лютневих подій на перший план поставало не розв'язання соціально-класових, економічних проблем, а розв'язання проблеми самовизначення України.

Проте політичні партії кадетів, що домінували на той час у Тимчасовому уряді, та есерів з меншовиками, що мали більшість у Радах, були єдині щодо національного питання. Ці політичні сили обстоювали ідею єдиної, неподільної Росії, а за національними меншинами визнавали тільки право на національно-культурну автономію без утворення національної державності. Такі засади щодо вирішення українського питання вже на початку 1917 р. не відповідали ні вимогам часу, ні новому рівню національної самосвідомості. Внаслідок цього для України постав єдиний шлях — національно-демократична революція.

Більшість істориків пов'язують початок української революції з повстанням у Волинському полку. При цьому поза увагою лишається той факт, що Тимчасовий уряд зробив спробу сформувати на території України польські частини. По суті, польській шляхті дозволили мати збройні загопи для захисту своїх маєтків, а українському селянинові залишалося лише мріяти про землю та братися за зброю. Зрозуміло, що до цього його спонукали соціально-економічні умови.

Аналізуючи перебіг подій Української революції 1917–1920 рр., слід, крім усього іншого, брати до уваги й статистичні дані щодо тогочасного національного складу населення нашої Батьківщини, реальну вагу українства. Аналіз засвідчує, що питома вага українців у Києві за 50 років перед революцією зменшилася вдвоє і становила 16,4 %. Відсоток росіян становив 50,0 %, євреїв — 13 %, поляків — 9,1 % інших національностей — близько 6,0 %. Отже, з огляду на ці обставини, а також на багатокісову політику царизму щодо гноблення й утисків українського народу, навіть у період високого національного піднесення, малоімовірним для українських національно-визвольних сил було досягнення своїх державотворчих устремлінь.

Національно-визвольний рух очолили українські партії, навколо яких згуртовувалися демократи різних політичних переконань як соціалістичного, так і революційно-демократичного напрямку. Життєвою потребою постало питання про створення єдиного центру з відповідною програмою дій революційно-демократичних сил України. Товариство українських поступовців на зборах своїх представників 3 березня 1917 р. першим підняло питання щодо формування органу, який би повноправно представляв інтереси українства за нових умов.

4 березня 1917 р. в Україні за ініціативою політичних та інших організацій було створено **Українську Центральну Раду** та обрано її Президію. Через два дні УЦР було опубліковано звернення “До українського народу”, в якому висловлювалося сподівання, що український народ сам творитиме свою історію.

УЦР — ліберально-демократична організація парламентського типу. В партійному спектрі у ній переважали українські соціал-демократи та есери, які становили близько 80 % її складу. До неї також входили кадети, українські соціалісти-федералісти, меншовики та російські есери, представники єврейських партій і польських соціалістів. З ідеологічного погляду УЦР мала виразну ліву орієнтацію. Лідерами Центральної Ради стали М. Грушевський (Голова Ради), Ф. Крижанівський, Д. Дорошенко, Д. Антонович (заступники Голови), а також В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра, М. Порш та ін.

Зауважимо, що до початку квітня УЦР фактично виступала як тимчасова національна громадська організація, діяльність якої розповсюджувалася лише на м. Київ. Реальна влада на той час належала губернському комісару Тимчасового уряду П. Суковкіну. Перші телеграми-повідомлення про створення УЦР було надіслано до Берліна, Відня й Петрограда. Створення УЦР викликало патріотичне національне піднесення серед різних верств українства. Двадцятитисячна маніфестація українців у Петрограді, сотисячна у Києві відбулися під гаслами як підтримки Тимчасового уряду, так і революційних завоювань, національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської Федеративної Республіки.

Наголосимо, що УЦР позиціонувала себе перед парламентом, постійно заявляючи про намір передати владу законно обраному органу — Всеукраїнським Установчим Зборам. За мету УЦР вбачала закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, здійснення перетворень, які привели б суспільство до соціалізму.

Центральна Рада обстоювала засади широкої автономії України. Крім того, вона висувала вимоги щодо взаємного представництва, введення посади спеціального комісара у справах України при російському уряді в Петрограді та призначення крайового комісара на всій Україні; відрахування частини податків, що збиралися з українського народу, на розвиток національної культури тощо.

Натомість Тимчасовий уряд, який відображав інтереси російської буржуазії і продовжував великодержавну, завойовницьку політику, не був схильний задовольнити законні вимоги УЦР.

Слід відзначити, що тріумфом української державності стало скликання у квітні 1917 р. Центральною Радою Українського національного конгресу у складі 900 делегатів від усіх регіонів України. Він виявив довір'я УЦР

та надав їй легітимності. Віднині УЦР стала сприйматися українським суспільством не лише як представник відносно невеликої кількості національно свідомих українців, а й як всеукраїнський представницький орган. Для вирішення поточних справ було сформовано Комітет (з 23 червня — Малу Раду). Варто зауважити, що при УЦР діяло три представництва: територіально-етнографічне, партійне, соціально-корпоративне. Звичайно, що така їх різноманітність ускладнювала весь процес прийняття рішень.

Вельми показовим є той факт, що Український національний конгрес своєю резолюцією вимагав проголошення автономії України ще до Всеукраїнських установчих зборів, які мали б лише узаконити автономію України у складі федеративної демократичної Росії.

Постає питання: “Чи був на той час у лідерів УЦР, учасників Українського національного конгресу, інший вибір?” Звичайно — ні. Це виважене політичне рішення зумовлювалося низкою зовнішніх і внутрішніх чинників, які неможливо було не брати до уваги. По-перше, проголошення повної самостійності залишило б Україну самотньою в самому епіцентрі Першої світової війни. Без органів влади, армії, фінансування тощо молода Українська держава, ще економічно й політично не ствердившись, стала б легкою здобиччю воюючих сторін з вельми трагічними наслідками. По-друге, в програмах більшості політичних партій УЦР, у свідомості її лідерів та деякої частини населення домінувала ідея автономії у складі оновленої, демократичної Росії.

Зауважимо, що рішення Конгресу додали більшості дієвості УЦР. Було оновлено склад Центральної Ради в кількості 150 осіб. Обстоювання соціалістичних гасел та ідеї національно-територіальної автономії дуже швидко надало УЦР популярності та авторитету. Свою підтримку їй висловили військовий, селянський і робітничий всеукраїнські з'їзди, які відбулись у травні 1917 р., і також делегували до Центральної Ради своїх представників. Унаслідок цього чисельність УЦР зросла майже до 600 осіб.

Наголосимо, що Український військовий з'їзд, що працював з 5 по 11 червня 1917 р., в якому взяло участь близько 2500 делегатів, став дієвою підтримкою УЦР. Була підтверджена постанова першого з'їзду про українізацію армії і затверджено статут найвищої української військової установи — Генерального комітету на чолі з С. Петлюрою. З'їзд обрав Раду військових депутатів й ухвалив рішення, за яким вона мала як складова увійти до УЦР. Після цих військових форумів посилювався процес українізації армії.

Українські військові підтримали національно-визвольну ідею, програму національного відродження та державотворення, вимагаючи покінчити з війною і негайного розв'язання соціально-економічних проблем. Українську Центральну Раду також підтримали й всеукраїнські з'їзди селянських і робітничих депутатів, що відбулися в травні—липні 1917 р.

Тим самим в Україні набирала сили національно-визвольний рух, ширилася українська демократична революція, яка за своїм характером і змістом носила насамперед національний характер, а потім — соціально-економічний вимір. Це був відмінний від російського шляху перебіг подій. Адже в Росії національні проблеми посідали інше місце, політичні сили сповідували, а особливо впроваджували, відмінні від українських підходи засади.

У цей період значно активізувалася діяльність українських політичних партій, точилися міжпартійні дебати з головних питань революційних перетворень та державного будівництва. Великі розбіжності серед політичних партій та їх лідерів існували стосовно національної стратегії українства. На провідних позиціях у Центральній Раді була УСДРП, яка на квітневій 1917 р. конференції підтвердила основні вимоги щодо націоналізації землі та автономії України. У її середовищі побутували сумніви щодо реальності соціалістичної революції в Україні без підтримки пролетарів Заходу. Керівництво партії вважало Ради робітничих депутатів лише політичними центрами демократії, а не реальними владними органами. Лідери цієї партії не вбачали стратегічну перспективу у національно-державному будівництві. Так, у своїй промові на IV з'їзді УСДРП В. Винниченко зазначав, що революція знищила царизм, а значить і будь-яке підґрунтя для “самостійництва”, тому українство має захищати ідею федеративно-демократичної республіки.

Дещо інше бачення перебігу подій та перспектив сповідувала УПСР. У липні 1917 р. II з'їзд цієї партії проголосив своєю метою встановлення диктатури революційної демократії, соціалізацію землі. Лідери партії, до якої належав і М. Грушевський, вважали, що до літа 1917 р. загальноросійська революція себе вичерпала, тому слід починати національну українську революцію і УЦР має перебрати на себе владу. Партія обстоювала тезу добровільної федерації суверенних націй у демократичній Росії. Як і в УСДРП, у ній поступово виник поміркований та радикально лівий, близький до більшовиків, напрям.

Не було в українській політичній еліті й стратегічного бачення і відповідної єдності щодо ролі військового будівництва та піднесення його значення в національно-державному будівництві України. Так, М. Грушевський і В. Винниченко вважали армію неминучим злом. Якщо прихильники М. Міхновського вбачали в українізації військових підрозділів початок створення національної армії для відродження української державності, то більшість партій в УЦР обмежувалася культурно-просвітницькою роботою.

Водночас Тимчасовий уряд, всіляко заохочуючи створення польських, естонських, латиських, чеських частин, не поспішав формувати українські полки. Цей факт, а також використання українських військових підрозділів як “гарматного м’яса”, спонукало Одеську Українську військову раду в травні 1917 р. прийняти рішення, яким заборонялося відправлення на фронт піхотних рот, що склалися з українців.

Збільшення кількості українізованих частин, рішення перших військових форумів, легалізація загонів “вільного козацтва” ставили на порядок денний формування стратегії військового будівництва. Проте УЦР утримувала військових лідерів в автономістському руслі, а соціалісти на першому військовому форумі прощтовхнули рішення про ліквідацію по закінченню війни постійної армії та заміну її народною міліцією. Заборона Тимчасовим урядом стихійної українізації військових частин дезорієнтувала багатьох військовиків-українців.

Не менш шкідливою виявилася ідейна обмеженість молодих і недосвідчених українських політиків у віці від 20 до 30 років. Захоплені власною революційною риторикою, вони намагалися відмежуватися від старого ладу. Особливо промовистим було їхнє ставлення до військових. Улітку 1917 р. близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, присягнувши на вірність УЦР. За такої неоднозначної ситуації генерал Павло Скоропадський запропонував у розпорядження Центральній Раді українізований корпус із 40 тис. бійців, добре дисциплінованих і споряджених порівняно з дезорганізованими російськими військами. Проте його пропозицію було відхилено з двох причин: по-перше, ідеологи УЦР доводили, що революція усуває необхідність регулярної армії, по-друге, через неможливість довіри багатому землевласникові Скоропадському. Аналогічним було їхнє ставлення і до чиновників, яких сприймали як уособлення старої гнобительської буржуазної держави. Голова уряду В. Винниченко називав їх “найгіршими і найшкідливішими людьми”. Проте вже досить скоро стало зрозумілим, що правити без армії та чиновників неможливо.

У вересні–листопаді 1917 р., на тлі революційної кризи, масового дезертирства посилювався процес подальшої більшовізації, полівіння політичних настроїв солдатських мас. Це впливало й на деморалізацію, а то й розпад українізованих частин, посилювало недовіру до офіцерського корпусу. Крім того, з грудня 1917 р. до українських полків набирали лише офіцерів, які народилися в Україні, а прибулі з інших регіонів повинні були мати довідки від революційно-демократичних організацій про політичну благонадійність. Усіх генералів та старших офіцерів було відправлено у запас. Нестача командних кадрів у подальшому мала свої негативні наслідки.

Показово, що українські соціал-демократи та есери ще наприкінці жовтня 1917 р. заявляли про необхідність зміцнення демократичних принципів у Росії (нерідко приймаючи за демократичні завоювання анархічну сваволю); скликання Установчих зборів, які б вирішили й українські питання. Лідери цих політичних партій виходили при цьому з усвідомлення ліберально-демократичних уподобань більшості керівників Тимчасового уряду й Української Центральної Ради. Це зумовлювало постійну стриманість і схильність до компромісів українських політичних сил. Залякавши українських селян неминучим збереженням дореволюційних порядків при здобутті Україною незалежності, УПСР і УСДРП заклали підґрунтя недовір’я до майбутньої Української Народної Республіки.

Нерішучість, непослідовність українських соціалістів були згубними, особливо при розв’язанні економічних проблем. У квітні–травні 1917 р. в УЦР обговорювалося питання, чи може Рада як коаліційний орган різних партій займатися господарськими проблемами чи тільки питаннями автономії, культури та освіти. Оскільки економічні програми мали лише УПСР і УСДРП, то до створеної у травні економічної комісії залучили тільки їх представників. Відтак зволікання з вирішенням поточних соціально-економічних справ не минало безслідно, а живило ті сили, які сповідували радикальніші підходи.

Важливими офіційними документами, за якими можна простежити підходи до вирішення як питань національного державотворення, так і соціально-економічних проблем були Універсали Центральної Ради. Зазначимо, що з самого початку курс Центральної Ради на автономію України не отримав підтримки Тимчасового уряду, який посилався на те, що вирішення цього питання належить до компетенції Установчих зборів, які ще не було обрано. Категорична відмова Тимчасового уряду щодо автономії та натиск національно-визвольного руху вплинули на позицію Центральної Ради, яка й видала 10 червня 1917 р. I Універсал. Цим документом стверджувалося право українського народу на автономію. УЦР вимагала від Тимчасового уряду відрахування частини податків на національно-культурні потреби та введення посади Комісара в українських справах при Петроградському уряді. Також наголошувалося, що Україна не відділяється від Росії, але “хай порядок і лад в Україні дають обрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (сейм)”.

Центральна Рада вважала своєю головною метою закріплення демократичних завоювань. Згідно з I Універсалом, 15 червня Мала Рада утворила перший уряд — **Генеральний секретаріат**. Уряд складався з

голови, яким став В. Винниченко, та 8 генеральних секретарів і генерального писаря. Справами секретаріатів відали переважно соціал-демократи.

Проголошення І Універсалом автономної України та створення уряду занепокоїло Тимчасовий уряд. І наприкінці червня 1917 р. до Києва для офіційних переговорів прибула делегація на чолі з О. Керенським. Слід зауважити, що до головних причин приїзду до Києва представницької делегації належить й нищівна поразка російської армії в Галичині. Тому основна мета приїзду урядової делегації — це підштовхнути українців до участі у війні за інтереси Антанти та підтримати свій авторитет серед російського населення України. Нагальність цих питань зумовила певний компроміс з боку Тимчасового уряду. Він зобов'язувався визнати автономію України без Установчих зборів. Центральна Рада визнавалася крайовим органом влади в Україні, а Генеральний секретаріат — автономним урядом, який також підпорядковувався Тимчасовому уряду. Досягнута угода мала бути оформлена постановою Тимчасового уряду та Універсалом Центральної Ради.

Звіт російської делегації про переговори у Києві на засіданні Тимчасового уряду 2 липня 1917 р. викликав незадоволення значної частини членів уряду. Третина міністрів, виступивши проти автономії України, вийшла зі складу уряду. Його новий склад, переважно із соціалістів, на чолі з О. Керенським, ухвалив постанову “Про політичне становище України”, якою було визначено її автономію. Отримавши цю постанову, Центральна Рада 3 липня 1917 р. опублікувала **II Універсал**. У ньому окреслювалася політична роль Центральної Ради та Генерального секретаріату, які мають стати крайовими органами влади. Обговорювалося також питання про доповнення складу Ради представниками інших національностей, які проживають на теренах України, а також про визнання автономії України Всеросійськими Установчими Зборами.

Таким чином, I та II Універсали встановили автономію України в складі Росії і визначили певні законодавчі та виконавчі функції УЦР та її уряду. УЦР стала органом управління п'яти українських губерній — Київської, Полтавської, Подільської, Волинської та Чернігівської. Це визнання ознаменувало апогей впливу й авторитету УЦР. Такий перебіг подій став важливим державотворчим кроком. Однак досягнутим компромісом Центральна Рада поставала у залежність від Тимчасового уряду, тим самим втративши можливість самостійно розвивати процеси автономізації.

Нині можна стверджувати, що альтернативний підхід, тобто можливість для самостійного подальшого українського державотворення, існував. Адже катастрофічні поразки на фронті, погіршення економічного становища, посилення міжпартійного протистояння та тиску швидко набираючої сили більшовицької партії значно ослабляли Тимчасовий уряд, призвівши його до трьох криз (у квітні, червні та липні 1917 р.). Незважаючи на перемогу над більшовиками, яку Тимчасовий уряд здобув, розстрілявши мирну демонстрацію робітників 5 липня у Петрограді, почував він себе непевно. Тимчасовий уряд втратив довіру мас, а головне — силу. Він міг тільки “підвищувати голос”. У свою чергу, Українська Центральна Рада не використала цього елемента.

Дотримуючись домовленостей із Тимчасовим урядом та положень II Універсалу, УЦР вводить до свого складу та до Генсекретаріату 30 % представників національних меншин. 16 липня було прийнято “Статут вищого управління України”, яким визначено обов'язки, права та межі компетенції Генерального секретаріату. Проте Тимчасовий уряд не затвердив статут, а 4 серпня видав свою “Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату”. Відповідно до цього документа, Генсекретаріат стає органом Тимчасового уряду. Останній наділив себе правом передавати свої накази безпосередньо місцевим органам влади без відома Генсекретаріату.

Зазначимо, що більшість членів УЦР зустріли “інструкцію” з обуренням. Адже стало цілком зрозуміло, що таким чином Україна перетворюється на провінцію Росії. Однак Центральна Рада не відкинула “інструкцію”, а прийняла її “до відома”, знову відкрито не виступивши проти Тимчасового уряду, який не мав реальної сили реалізувати на практиці положення “інструкції”. Цьому значною мірою завадив серпневий 1917 р. корніловський заколот, який, хоча й було придушено, але додав хаосу та безладдя і тим самим ще більше послабив Тимчасовий уряд.

Ради депутатів майже всюди переходили під вплив більшовиків. Враховуючи прагнення багатостраждальних народних мас, їхню соціальну втому від безладдя та воєнного лихоліття, більшовики стали широко пропагувати гасла: “Мир — народам!”, “Земля — селянам!”, “Фабрики і заводи — робітникам!”, “Націям — самовизначення!”. Саме завдяки цьому вони стрімко набирають підтримки та сили і в кілька разів збільшують свої лави. Повернувшись з еміграції, керівник партії В. Ленін висунув гасло: “Вся влада Радам!” та обґрунтував необхідність переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції, від Тимчасового уряду до диктатури пролетаріату. Порівняно з іншими партіями, партія більшовиків мала міцну дисципліну та ідейно-теоретичні, організаційні, тактичні засади для здійснення подальших революційних перетворень. Напередодні Жовтневої революції 1917 р. більшовики розподілили партійні сили таким чином, щоб забезпечити свій вплив в основних регіонах. Так, у Москві і Центральному промисловому районі зосереджувалося 20 % більшовиків, у Петрограді і губерніях України, Молдови, на Північному та Румунському фронтах, Чорноморському флоті 17

% Жовтнева революція, яка відбулася 7 листопада (25 жовтня — за старим стилем) 1917 р. не залишила шансів іншим політичним силам. Тимчасовий уряд було повалено. Влада в Росії перейшла до **Ради Народних Комісарів (РНК)**, яку очолив В. Ленін.

Слід зауважити, що за формою події жовтня 1917 р. у Петрограді були державним переворотом, і це визнавали тогочасні більшовицькі лідери. Водночас за цілями та змістом подальших перетворень, за участю в них широких народних мас — це була революція. Політичні лідери, які очолювали ці революційні трансформації, сповідували соціалістичну ідеологію і прагнули до впровадження так званих широких соціалістичних перетворень.

II Всеросійський з'їзд Рад у зверненні до робітників, солдат і селян того самого дня повідомив про перемогу революції й окреслив її найближчі завдання. Наступного дня — 8 листопада, вийшла низка Декретів про мир, землю, створення Робітничо-селянського уряду. 15 листопада побачила світ Декларація прав народів Росії, а 16 січня 1918 р. — Декларація прав трудового та експлуатованого народу, яку пізніше відмовилися затвердити Всеросійські Установчі Збори. У Декларації прав народів Росії проголошувались основні принципи радянської національної політики, а саме: рівність і суверенність народів Росії; їхнє право на вільне самовизначення навіть за умови відокремлення й утворення самостійних держав; відміна будь-яких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень; вільний розвиток національних меншин та етнографічних груп на території Росії.

Наголосимо, що Жовтневий переворот Українська Центральна Рада не прийняла. Мала Рада 26 жовтня створила Краєвий комітет захисту революції в Україні, до якого увійшли представники різних партій, зокрема й більшовицької. Спочатку Центральна Рада намагалася зайняти нейтральну позицію щодо петроградських подій, але 28 жовтня відмовилася визнати Раду народних комісарів загальноросійським урядом, при цьому не засудивши більшовицького перевороту. Після перемоги збільшовизованих частин над військами штабу Київської військової округи у спільному зверненні Військово-революційного комітету більшовиків та Центральної Ради від 31 жовтня УЦР визнавалася краєвою владою, а Ради робітничих депутатів — місцевою. Генеральний секретаріат мав статус уряду.

У ніч на 7 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради було проголошено **III Універсал про створення Української Народної Республіки (УНР)** у межах 9 українських губерній, про поповнення Генерального секретаріату новими секретарями. Генеральним секретарем з військових справ було призначено С. Петлюру. В III Універсалі наголошувалося: “Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”. У цих положеннях, як вважають деякі дослідники, III Універсал мав принципові суперечності — проголосивши Україну незалежною державою, він одночасно наголошував на федеративному зв'язку з Росією.

На практиці УЦР не виявила послідовності та рішучості в реалізації програмних завдань, особливо в соціально-економічній сфері, які проголошувалися III Універсалом. Так, задекларувавши ліквідацію поміщицького землеволодіння, Центральна Рада прийняла земельне законодавство, яким передбачалося залишити власникам земельні наділи до 50 десятин. Це викликало незадоволення малоземельних і безземельних селян, які вимагали поділити всю землю порівну, відповідно до більшовицького “Декрету про землю”. Селянські виступи проти великих землевласників придушувалися урядом УНР навіть із застосуванням зброї. Непослідовність, нерішучість, компроміси з принципових питань зі значними поступками призвели до того, що в листопаді–грудні 1917 р. УЦР почала втрачати частину своїх завоювань і авторитет серед політичних сил та населення.

До кінця листопада 1917 р. між більшовицько-есерівським керівництвом Росії та УЦР точилася в основному ідеологічна боротьба, яка не виключала можливості досягнення компромісу. В подальшому відкрита ворожнеча Центральної Ради й Раднаркому наростала. Цьому сприяли: готовність УЦР віддати під владу донського отамана О. Каледіна Донбас, таємна угода з ним про взаємний пропуск козаків і українців (при забороні просування у цей район військ радянської Росії), а також роззброєння у ніч на 17 листопада збільшовичених частин у Києві й відправлення їх до Росії тощо. Усе це значно посилювало радикальні підходи серед представників петроградської влади.

Під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів у листопаді 1917 р. більшість виборців України віддали перевагу програмам російських і українських есерів. Ні більшовики, ні українські соціал-демократи не могли з ними конкурувати, оскільки українське село прагнуло соціалізації землі за принципом: не менше споживчої, але не більше трудової норми.

До кінця грудня 1917 р. лідери УЦР не вважали Україну суб'єктом міжнародного права, і лише 26 грудня було створено Генеральний секретаріат іноземних справ на чолі з О. Шульгіним. Керівники Центральної Ради у своїй більшості не вбачали деструктивізму у радикальних партіях, вони також виявилися безсилим перед

більшовицьким екстремізмом та вмiлим манiпулюванням i використанням більшовиками справедливих вимог народних мас.

Пiсля Жовтневої революцiї в Росiї протистояння полiтичних сил в Україні проходило по лiнii прибiчникiв Тимчасового уряду, більшовицької партiї та прихильникiв УЦР. Бiльшовикам вдалося на короткий час встановити радянську владу у Винниці, Кам'янцi-Подiльському, Проскурівi, Рiвному, Луцьку та iнших прифронткових мiстах. Спроба встановлення радянської влади у Києві, пiсля жорстоких боїв, закінчилася невдачею. Бiльшовицькi загони частково було знищено, частково роззброєно.

Слiд наголосити, що навеснi 1917 р. у найменш вигiдному становищi перебували бiльшовики України. Це була малочисельна, з нестiйким авторитетом, незначною кiлькiстю етнiчних українцiв, організацiя. Проте упродовж року, за пiдтримки РСДРП(б), вони зумiли значно зрости чисельно, iстотно збiльшивши свiй вплив, особливо з огляду на помилки УЦР та генеруючи соціальне нетерпiння мас. Час працював саме на лiворадикальнi iдeї, розширюючи соціальну базу бiльшовикiв та iхнiх союзникiв.

Пiсля невдалого виступу в Києві бiльшовики повели агiтацiйно-пропагандистську роботу за переобрання Центральної Ради. Досягти цiєї мети на I Всеукраїнському з'їзді Рад, який розпочав свою роботу 17 грудня 1917 р. у Києві, не вдалося. Тодi 127 делегатiв виїхали до Харкова, де в цей час проходив обласний з'їзд Рад Донецько-Криворiзького басейну. **З'їзд 24– 25 грудня 1917 р. проголосив Україну Республiкою Рад робiтничих, солдатських i селянських депутатiв**, визнав її федеративною частиною Росiйської Республiки, поширивши на її територiю чиннiсть декретiв II Всеросiйського з'їзду Рад та РНК. Було обрано Всеукраїнський Центральний виконавчий комiтет (ВУЦВК) на чолi з українським соціал-демократом Ю. Медведєвим. За кiлька днiв ВУЦВК сформував перший український радянський уряд — Народний секретаріат.

У цей перiод на перебiг подiїв в Україні усе сильнiше впливали принципово новi чинники: змiцнення радянської влади в Росiї i позицiй бiльшовицьких організацiй i Рад в Україні; фактичний розвал та деморалiзацiя армiї i перетворення її на носiя анархiї, безладдя i тиску на ЦР; ускладнення становища на фронтах Першої свiтової вiйни; посилення впливу нiмецького чинника на українськi землi; небажання Радянського уряду втратити Україну, крiм того — вiддати її Нiмеччинi.

Своєрiдним каталiзатором подiїв наприкінцi 1917 р. став “Манiфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, який було надiслано до Києва телеграфом 3 грудня. У цьому документi, пiдписаному В. Ленiним i комiсаром закордонних справ Л. Троцьким, визнавалася УНР, її право на вiдокремлення вiд Росiї або ведення переговорiв щодо федеративних чи iнших вiдносин мiж УНР i Росiйською Республiкою. Водночас наголосувалося, що Центральною Радою останнiм часом допущено такi помилки, якi ведуть до знищення можливостi будь-якої угоди. Йшлося передусiм про дезорганiзацiю фронту i зняття українських частин; пропуск через Україну козачих формувань з фронту на Дон для участi в боротьбi проти радянської влади i водночас ускладнення пiд час проходження частин Червоної армiї на Пiвденний фронт; роззброєння радянських полкiв i червоноармiйцiв. На роздуми Центральнiй Радi вiдводилося 48 год, а в разi вiдхилення цих вимог, РНК вважатиме УЦР в станi вiйни проти радянської влади в Росiї i в Україні.

Українська Центральна Рада вiдхилила ультиматум РНК. Пiсля 5 грудня радянськi вiйська захопили Харкiв, а в серединi грудня оволодiли кiлькама важливими залiзничними вузлами, що дало можливiсть блокувати бiлогвардiйськi вiйська генерала Каледiна на Дону i Донбасi.

На характер ситуацiї в Україні iстотно впливало протистояння Центральної Ради та уряду радянської Росiї, який пiдтримувала бiльшiсть українських рад робiтничих i селянських депутатiв. У Києві 15 грудня було створено *Особливий комiтет з оборони України*, який очолили М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко. 25 грудня радянськi вiйська отримали наказ про наступ. 30-тисячне вiйсько пiд командуванням М. Муравйова швидко оволодiло Катеринославом, Олександрiвськом, Полтавою, Лубнами, що вiдкривало шлях на Киiв.

За таких умов перед УЦР постало три завдання. *Перше* — мобiлізувати та організувати вiйськовi сили для оборони й утримання завоювань Центральної Ради. *Друге* — формально вiдмежуватися вiд радянської влади. *Третє* — створити передумови для самостiйних переговорiв iз Нiмеччиною та її союзниками, для спiльної боротьби з радянською владою. Спробою вирiшити цi завдання i став **IV Унiверсал, виданий Центральною Радою 22 сiчня 1918 р.** (тут i далi дати вказанi за новим стилем). У ньому наголосувалося: “Вiднинi Українська Народна Республiка стає самостiйною, нi вiд кого не залежною, вiльною, суверенною державою українського народу”. УЦР закликала всiх громадян республiки захищати добробут i свободу в боротьбi з бiльшовиками та iншими нападниками. Саме у проголошеннi самостiйностi, державної незалежностi України й полягає основне iсторичне i полiтичне значення IV Унiверсалу.

Документ мiстив також низку iнших важливих полiтичних i соціально-економiчних положень. Водночас не вiдкидалася й iдея федералiзму, проте тiльки Установчi Збори мали остаточно вирiшити питання про “федеративний зв'язок з народними республiками колишньої Росiйської держави”.

Відповідно до положень Універсалу, землі селянам мали передаватися без викупу; проголошувалася націоналізація лісів, вод та корисних багатств краю; вказувалося на запровадження монополії на виробництво і торгівлю залізом, тютюном та іншими товарами; встановлювався державно-народний контроль над усіма банками; ставилося завдання найближчим часом скликати Всеукраїнські Установчі Збори, які б схвалили Конституцію УНР. На уряд покладалося завдання завершити переговори з країнами Четверного союзу та підписати з ними мир.

У середині січня 1918 р. радянська влада утвердилася в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах України. А це означало, що Центральна Рада стрімко втрачала соціальну базу, дедалі більше посилювалася зневіра народу в її здатність розв'язати нагальні державні проблеми. На Всеукраїнському з'їзді Рад, який проходив 4 грудня 1917 р. в Києві, відзначалося, що "...поки серед українців розколу нема і він не передбачається, а більшовиків невелика купка...", проте цей висновок був необ'єктивним. Суспільна думка селян і робітників вже тоді різко пішла "вліво" на підтримку більшовицьких гасел: "Земля — селянам!", "Мир — народам!", "Заводи і фабрики — робітникам!". Соціальні орієнтири брали гору над національними. Особливий шлях України в революції усе більше наближався до злиття з радянським шляхом.

Нерішучість та непослідовність УЦР призвели до того, що у вирішальній битві за Київ під Крутами 28–30 січня 1918 р. на шляху ворога стали тільки 250 студентів, гімназистів та юнкерів, які залишилися вірними ЦР і загинули заради вільної України. Ситуація загострилася під час збройного виступу робітників столичного заводу "Арсенал". Повстання було жорстоко придушене, втримати Київ не вдалося. 8 лютого 1918 р. війська М. Муравйова увійшли до міста. Після захоплення міста більшовиками уряд УНР залишив столицю і вийшов до Житомира, а згодом на Волинь (Сарни).

Саме в цей час у Брест-Литовську проходили мирні переговори Четверного союзу з Радянською Росією, розпочаті з ініціативи РНК 1 грудня 1917 р. З 12 грудня у переговорах взяла участь делегація УНР, яку очолював В. Голубович. Повноваження делегації визнали всі учасники переговорів. 9 лютого 1918 р. мирний договір між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною було підписано. Цією угодою передбачалася відмова від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною; обмін військовополоненими; обмін надлишками промислових і сільськогосподарських товарів; встановлення митних пільг та режиму найбільшого сприяння у прикордонному товарообміні; налагодження дипломатичних відносин. Майже вся Холмщина і Підляшшя поверталися УНР. Проте під владою Австро-Угорщини залишалися Східна Галичина, Закарпаття, Буковина.

Лідери УЦР сподівалися на встановлення з країнами Четверного Союзу й особливо Німеччиною рівноправних відносин на основі державно-політичної "спорідненості", спільності геостратегічних інтересів, які полягали в ліквідації східного фронту та боротьбі з Радянською Росією. Однак Німеччина та й інші держави вельми не переймалися проблемами суверенітету України, її міжнародного визнання. Їх турбувало тільки те, щоб упродовж першої половини 1918 р. ЦР поставила Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 400 млн шт. яєць, 3 млн пудів цукру й навіть солому. Союзники розуміли, що вони отримають усе це тільки за умови окупації України.

18 лютого 1918 р., скориставшись відмовою голови радянської делегації Л. Троцького продовжити переговори, німецько-австрійські війська (33 дивізії) разом зі збройними формуваннями ЦР перейшли в наступ проти радянських військ. З березня РНК підписала мирний договір, згідно з яким Україна оголошувалася самостійною державою. Радянські війська залишили Київ. До міста ввійшли німці й повернувся уряд УНР. У середині березня німецько-австрійські війська захопили Волинську, Подільську, Херсонську, Катеринославську губернії. На території УНР встановлювався окупаційний режим, який забезпечувався присутністю майже півмільйонної армії. Повернувшись в обозі австро-німецьких окупаційних військ, Українська Центральна Рада та її уряд не спроможні були працювати в належному режимі.

Загалом події перших місяців 1918 р. підтвердили, що еволюційний, демократичний курс лідерів УЦР не збігався з курсом та стратегією російського більшовизму. Виникле протистояння обернулося кризою українсько-російських відносин. Російський більшовизм не визнавав ні державних кордонів України, ні засад її соціального устрою. Непослідовність і нерішучість лідерів УЦР у негайному вирішенні нагальних адміністративних, економічних, соціальних питань, відсутність дієвих механізмів реалізації законів і постанов та інші негативні чинники призвели до того, що Центральна Рада втратила авторитет і довіру значної частини населення. Додання до цих умов окупаційного чинника поставило на порядок денний питання про саме існування УЦР.

Слід наголосити, що політичні та ідеологічні пристрасті лідерів УЦР значно гальмували її законодавчу діяльність. Давалася взнаки й відсутність чіткої процедури підготовки та прийняття законопроектів. Правовий статус, повноваження Ради, Генсекретаріату залишалися невізираними, їхні функції часто дублювалися. Ці

проблеми могла розв'язати тільки Конституція УНР, робота над якою розпочалася ще в червні 1917 р. Над нею працювала комісія у складі 100 осіб під головуванням М. Грушевського.

28 квітня 1918 р. на останньому засіданні Центральної Ради було прийнято Конституцію, яка мала назву “Статут про державний устрій, права і вільності УНР”. Зміст документа визначали 8 розділів та 85 статей. Конституція проголошувала Україну єдиною, нероздільною територією, яка без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів не може зазнати ніяких змін. У розділі “Громадянські права і свободи” отримали визначення гарантії прав і свобод. Виборче право надавалося громадянам, яким виповнилося 20 років. У Конституції не йшлося про герб, прапор, гімн держави, посаду президента, про основні засади зовнішньої та внутрішньої політики, формування місцевих органів самоврядування. Водночас в основу формування вищих владних інститутів покладалася принцип розподілу органів влади — на законодавчу, виконавчу та судову (законодавча — Всенародні збори, виконавча — Рада Народних Міністрів, судова — Генеральний суд).

Оцінюючи Конституцію, варто зазначити, що вона носила яскраво виражений демократичний характер і спроможна була стати міцною правовою основою української держави.

Таким чином, події 1917–1918 рр. засвідчили, що еволюційний, демократичний, а інколи й романтично-піднесений курс УЦР не витримав випробування часом. Значні помилки в аналізі політичної ситуації, розстановці політичних сил, переоцінюванні власних можливостей і впливу стали на заваді реальній і, головне, дієвій політиці Української Центральної Ради. На це накладалися й помилки та строкатість підходів у розбудові організаційно-правових засад української державності.

Проти німецько-австрійських окупантів і режиму УЦР розгорнувся масовий революційний рух. В. Винниченко у 1920 р. писав: “Прихильників Центральної Ради серед широких мас ставало все менше і менше... Величезна більшість українського населення була проти нас”. З іншого боку, німці також швидко пересвідчилися, що УЦР не мала дієвого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн продуктів, які обіцяла. Безперервні кризи, сутички й дебати між партіями в Центральній Раді переконали німецьке командування в тому, що вона неспроможна правити. 29 квітня 1918 р. стало останнім днем існування Української Центральної Ради.

Угода Центральної Ради з кайзерівською Німеччиною обернулася національною трагедією для українського народу. З її поваленням завершився перший етап української революції і розпочався другий — гетьманський.

Таким чином, Центральна Рада, яка проіснувала більш як 13 місяців (з 4 березня 1917 р. по 29 квітня 1918 р.), посідає у політичній історії належне місце. Поза сумнівом, що її багатогранна діяльність сприяла процесам національного відродження України, становленню початків її державності. Саме в цій державотворчій площині — її основне значення. Водночас, не досягнувши своєї мети, українська національна революція перед усім світом заявила про Україну як про спроможну політичну націю. Адже саме на цій основі об'єктивно міг продовжуватися подальший розвиток ідеї самостійної української держави.

Завершуючи розгляд цього періоду, слід виділити етапи державотворчого процесу за доби УЦР й еволюцію українсько-російських відносин, які мали велечезний вплив на розвиток національно-демократичної революції та долю державотворчих процесів в Україні, що полягали в наступному:

1. Орієнтація на співробітництво з Тимчасовим урядом (березень — початок червня 1917 р.). Головне завдання — боротьба зі спадщиною самодержавства за демократизацію влади на теренах колишньої Російської імперії.

2. Поглиблення процесів державного будівництва в Україні на засадах автономно-федеративного устрою та під впливом стихійного зростання радикалізму мас, досягнення тимчасового компромісу з представниками Петроградської влади щодо легітимації автономії України (наприкінці червня — на початку березня 1917 р.).

3. Боротьба за федерацію національно-державницьких суб'єктів з однорідним соціалістичним центральним урядом (жовтень 1917 р. — середина січня 1918 р.). Відчутні розбіжності у підходах українських політичних лідерів щодо цих питань.

4. Період воєнних дій і протистояння з радянською Росією, втрата влади (січень–лютий 1918 р.).

5. Продовження українсько-російського протистояння та існування формально самостійної Української Народної Республіки під протекторатом збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини (березень — 28 квітня 1918 р.).

Отже, тогочасний перебіг подій, створення та діяльність Центральної Ради протягом всього періоду її існування було основним політичним чинником в Україні. УЦР досягла значних успіхів, але зазнала й величезних невдач. Її діяльність стала свідченням вельми строкатого характеру політизації свідомості української нації, знаменувала появу нового, хоча й дещо ослабленого, державоутворення — Української Народної Республіки. З огляду на слабкість і дискримінацію української інтелігенції в дореволюційний період, її політичну недосвідченість, створення й зміцнення Центральної Ради було безперечним здобутком українства. УЦР перетворила українське питання на одну з ключових проблем революційного періоду. Виходячи з

політичних вимірів, Центральна Рада у відносинах із Тимчасовим урядом домоглася майже неможливого — легітимації нового державоутворення. УЦР взяла гору над українськими більшовиками, змусивши їх звертатися по допомогу до Росії. Наполегливо обстоюючи вимогу українського самоврядування, Центральна Рада уможливила підлив непорушних раніше засад “єдиної та неподільної Росії”, змусивши як Тимчасовий уряд, так і більшовицький, відійти від традиційного великодержавного політичного мислення.

Серед найголовніших причин поразки Центральної Ради, яка не зупинилася перед кризою в українсько-російських відносинах та можливістю протекторату й окупації України військами Німеччини та Австро-Угорщини, слід назвати відсутність двох належних опор державності, а саме: боєздатної армії та ефективних органів управління в центрі і на місцях. Центральна Рада не врахувала необхідності єдності в українському суспільно-політичному русі, наївний романтизм лідерів УЦР, утопізм соціально-економічних засад, анархічні тенденції українського менталітету, а також ідейну, матеріальну, психологічну неготовність національно-демократичних сил до державотворення тощо.

3.2. Українська держава гетьмана

П. Скоропадського

Квітневий державний переворот 1918 р. відбувся майже безкровно, враховуючи те, що широким верствам населення України вже доволі набридли безвладдя й хаос. Закономірно, що ці настрої переважали й серед маєтних класів, заможних селян, дрібних підприємців та бізнесменів, фабрикантів, великих землевласників, вищих прошарків чиновництва, які становили 20 % усього населення України. Австрійці та німці також всіляко прагнули відновити порядок і прискорити вивезення продуктів з України. Тому між 24 і 26 квітня представники цих груп таємно домовилися замінити Центральну Раду консервативним українським урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

29 квітня у Києві проходив з'їзд, скликаний Лігою землевласників, на який з усієї України прибуло 6500 делегатів. Саме на цьому з'їзді П. Скоропадського проголосили гетьманом, закликавши його “врятувати країну від хаосу і беззаконня”. Декларування нової форми правління на з'їзді покликане було легітимізувати гетьманат. Німецько-австрійська окупаційна влада санкціонувала цей державний переворот. Того самого дня П. Скоропадський заявив про встановлення “Української Держави”. Влада опинилася в руках землевласників, земських діячів, військових.

Згідно із “Законами про тимчасовий державний устрій України”, вся влада загалом, і законодавча зокрема, зосереджувалася в руках гетьмана, якого також величали великим князем київським і королем галицьким. Гетьман видавав законодавчі акти, призначав отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував її склад, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандувачем, управляв зовнішньою політикою та військовими справами й виступав верховним суддею країни.

Нова держава ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських засад. Її підданим гарантувалися звичайні громадянські права, поновлювалося право приватної власності. Звертали на себе увагу й широкі прерогативи самого гетьмана. Незважаючи на майже необмежену владу гетьмана в Україні, вона практично належала німцям, а не українцям. За формою Українська Державина доби гетьмана П. Скоропадського була диктаторською владою, з притаманними їй атрибутами національної традиції, а за політичною сутністю — встановлення авторитарного режиму консервативного штибу без чітко окреслених засад побудови нової держави.

Новий режим сповідував підходи щодо відновлення економіки на базі пріоритету приватної власності. Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне піднесення мас і полум'я революційних перетворень і тим самим відновити стабільність у суспільстві. Скасовуючи такі нововведення УЦР, як націоналізація великих маєтків та культурна автономія, гетьман виділяв окрему категорію громадян-козаків (фактично заможних селян), сподіваючись, що саме вони стануть основною соціальною опорою режиму.

Українські політики, більшість яких представляли партії соціалістів, соціалістів-федералістів, соціал-демократів та представників інших партій, а також колишні члени Центральної Ради, негативно поставилися до запровадження гетьманської держави. Тому, коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українських політичних діячів, майже усі вони відмовилися. Це змусило П. Скоропадського звернутися при формуванні Ради міністрів до людей, не пов'язаних з українським рухом. До нового уряду, очолюваного прем'єр-міністром Ф. Лизогубом (багатим землевласником), увійшов лише один відомий український діяч — міністр закордонних справ Д. Дорошенко. Сформований гетьманом уряд складався переважно із представників поміщицького і буржуазного класів та їхніх партій.

За доволі короткий термін в Україні відновився дієвий адміністративний апарат. У провінціях урядовці Центральної Ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному урядовому апараті посади розподілилися між професійними чиновниками — переважно росіянами чи русифікованими українцями.

Зі зміною назви УНР на *Українська Держава* влада швидко опинилася в руках землевласників, земських діячів, військових. За наказом гетьмана було розформовано усі земельні комітети та місцеві органи влади, що залишилися від УЦР. Замість комісарів управлінські функції виконували старости та структури міських отаманів. Поновленими стали посади земських начальників, а в селах — повітові й губерньські ради. Лише 5 вересня було видано закон про вибори земства, складений на користь хліборобів.

Слід зазначити, що в суспільстві були політичні сили, які відверто підтримували гетьмана, а саме: “Українська народна громада”, “Союз земельних власників”, Українська демократично-хліборобська партія, Партія народної свободи, Протофіс (об’єднання промисловців, торговців і фінансистів України). Так, у своїй декларації від 28 квітня 1918 р. керівництво Протофіса проголосило, що всі державні органи мають бути вільними від політики, слугувати надкласовим інтересам, приватна власність відповідати правосвідомості мас, а соціалістичні експерименти загалом неприйнятні.

З метою легітимзації та демонстрації виразної підтримки нового уряду в Києві у травні 1918 р. відбувся з’їзд представників промисловців, банкірів-фінансистів і поміщиків, на якому було підтримано гетьмана й схвалено внутрішню політику Української Держави.

Зауважимо, що гетьман неодноразово наголошував на необхідності зміцнення державності, консолідації суспільства. Мирний перехід повноважень до гетьмана свідчив про соціальну втомлюваність, в якій перебувало населення України, що очікувало скорішого подолання анархії, наведення елементарного порядку, забезпечення стабільності в соціально-економічному житті суспільства. З огляду на це, протестів з боку населення не було, невдоволення виявляє лише патріотично налаштована національна преса й інтелігенція.

П. Скоропадський прагнув подолати кризові явища в Україні шляхом відновлення законності, значного підвищення ефективності виконавчої влади. Німецька модель реформування України практично повністю збігалася з поглядами на державне будівництво самого гетьмана. Присутність військових формувань союзників розглядалася П. Скоропадським як сприятливий чинник реалізації власних планів щодо зміцнення державно-правових засад та унеможливлення повернення до суперечливих соціалістичних експериментів. Крім того, це було пов’язано з політичними інтересами консервативно-поміркованих суспільних сил щодо використання присутності військових формувань Австро-Угорщини та Німеччини з метою здійснення власних підходів державного будівництва.

Відзначимо, що запозичена з другої половини XVII ст. форма державного устрою стала тільки декорацією, а не реальною державотворчою традицією. Гетьманат зразка 1918 р. був авторитарною формою правління Української держави. Водночас їй були притаманні республіканські риси. Гетьманат, як уособлення одноосібної міцної влади, надавав шанс зберегти національну державність й полишити неконтрольовану децентралізацію попереднього періоду Центральної Ради. Проте складність полягала в тому, що курс П. Скоропадського щодо формування несоціалістичного ладу міг задовольнити не більш як 20–25 % населення України.

Тож консервативний переворот 29 квітня 1918 р. не мав перспективи стати вирішальним і довготривалим чинником державної влади в деформованому українському суспільстві, оскільки глибоко вкорієних національно-консервативних цінностей на початку XX ст. в Україні залишилося дуже мало. Це були здебільшого своєрідні архаїчні та етнографічні декорації. Крім того, офіційний Берлін толерантно ставився до гетьманату з вельми прагматичних засад, а частина впливових політичних діячів розглядала незалежну де-юре Україну своєрідним плацдармом для потужного нарощування німецької присутності на Сході, як протизвагу Росії, та широкий ринок збуту промислових товарів.

Аналізуючи діяльність П. Скоропадського, слід зазначити, що за 230 днів гетьманського режиму в Українській державі було прийнято понад 300 законів, відновлено роботу Українського Червоного Хреста, надано допомогу українським військовополоненим у Німеччині й Австрії, проведено значну роботу з формування збройних сил, зокрема, створено Генеральний штаб, штабні структури у 8 територіальних корпусах. До збройних сил передусім залучалися ті громадяни, які підтвердили “безумовну відданість ідеї незалежної України”. Влітку в армії було введено погони та військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність Гетьману, заборонено політичну діяльність у військових формуваннях, складено реєстр піхотних та кінних полків, забезпечено перехід до триступеневої системи підготовки офіцерів: кадетський корпус — загальна військова школа — Академія Генерального штабу.

До армії було залучено більш як 200 генералів і кілька тисяч старших офіцерів. Щоправда, більшість із них була русифікована і це уможливлювало небезпечні розбіжності між принципами військового будівництва й реальними настроями офіцерства. Передбачалося здійснити масовий призов до війська, запис громадян до

реєстрового козацтва. Взагалі, планувалося створення міцної української національної армії, чисельність якої в мирний час мала сягати понад 300 тис. осіб. Вийти на таку чисельність передбачалося на весну 1919 р. Однак вирішити це питання було дуже складно, оскільки німці не підтримували кроків Гетьманату щодо створення потужної військової сили, здатної кинути виклик їхньому переважаючому впливу. Тому реально на осінь 1918 р. загальна чисельність збройних сил Української Держави наближалася лише до 65 тис. осіб. Водночас на повну силу стала діяти (хоч і з неоднаковою ефективністю) поліція, до якої, як і до армії, ввійшло багато колишніх царських офіцерів.

Поряд з цим здійснювався наступ на революційні завоювання: закривалися опозиційні органи преси, державна варта громила профспілки, лютувала цензура, обмежувалися політичні свободи. В українському суспільстві вкрай напруженим залишався національний, особливо мовний, чинник. У містах відчувалося несприйняття української мови як “гайдамацької” та “мазепинської”.

Сутність аграрних перетворень гетьманського уряду полягала в наступному: місцеві старости та окупаційні коменданти силою відбирали у селян майно, передане їм земельними комітетами відповідно до законодавства Центральної Ради; поміщики мали право викликати для захисту своїх маєтків військові загопи. На селі почалися екзекуції, людей били різками, навіть розстрілювали. У липні 1918 р. було прийнято “Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства”. Відповідно до нього селян разом із худобою, возами та іншим необхідним реманентом віддавали у розпорядження поміщиків. Організатори страйків на польових роботах підлягали тюремному ув’язненню терміном до одного року.

До осені 1918 р. було розроблено програму фермеризації українського села. Однак реалізувати її не вдалося. Згодом Вища аграрна комісія схвалила проект примусового відчуження приватних земель, але й цього не вдалося зробити. Проте ці наробки й нові підходи підтверджують прагнення Гетьманату здійснити реформування України за німецькою моделлю.

У цей період значно погіршується становище робітничого класу. Тривалість робочого дня на промислових підприємствах сягала 9–10, а іноді й 12 годин. Внутрішня соціальна політика Гетьманату зорієнтовувалася на задоволення потреб німецької адміністрації. Влітку 1918 р. в Україні була сформована розгалужена система німецьких окупаційних воєнно-економічних організацій, які безпосередньо займалися відправкою за кордон сировини й продовольства. Керівною ланкою цієї системи стало “Імперське господарське бюро при німецькій делегації в Україні”. Австро-угорські війська мали відповідно свої органи. 10 вересня окупаційні власті підписали з гетьманським урядом нову економічну угоду, відповідно до якої окупанти отримували можливість вивозити до своїх країн 75 млн пудів хліба, 11 млн голів овець, 460 тис. пудів сала, масла, сиру, велику кількість інших продуктів харчування та сировини.

Прагнучи за будь-яку ціну зібрати хліб, окупаційні адміністративні органи, нехтуючи українським законодавством, улітку 1918 р. розпочинають відверте грабування українського села із застосуванням військової сили. Така політика досить швидко викликала незадоволення гетьманським режимом у середовищі робітничого класу та селянства. В опозицію до уряду стала українська національна демократія.

На відміну від реакційної соціальної політики, позитивні зрушення відбулися у сфері національно-культурної політики. Уряд П. Скоропадського здійснив низку важливих заходів стосовно національно-культурного відродження України. Це стало можливим лише за умови, що такі підходи сповідував сам П. Скоропадський, і тому, що окупанти не втручалися в цю царину державної діяльності.

За часів Гетьманату багато було зроблено для відродження української освіти. Показовими є досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів. Для початкової школи було видрукувано кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл введено українську мову. Було відкрито близько 150 нових україномовних гімназій, в тому числі й у сільських районах, а в російськомовних введено, як обов’язкові предмети, українську мову, літературу, історію та географію України. У жовтні в Києві, Кам’янці-Подільському та Полтаві відкрилися три нових українських університети, а в Катеринославі, Одесі та Харкові готувалося відкриття таких університетів. Було засновано Державний український архів, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку з понад 1 млн примірників книг.

У період Гетьманату яскравим досягненням у галузі культури стало також заснування Українського театру драми та опери, Національної галереї мистецтв, Української державної капели та Державного симфонічного оркестру. Вершиною цієї діяльності стало відкриття 24 листопада 1918 р. Української Академії наук. Таким чином, за кілька місяців Гетьманат мав на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції.

Варто також зауважити, що українська мова набула статусу державної і були вжиті відповідні заходи щодо українізації гетьманського державного апарату. В цей час було асигновано великі кошти на видання україномовної літератури та підручників.

П. Скоропадський та його уряд проводили цілеспрямованішу й активнішу, порівняно з Центральною Радою, зовнішню політику. Цьому сприяли й такі заходи, як прийняття 14 червня 1918 р. Закону “Про посольства і місії Української Держави”, різні нормативні документи та збільшення чисельності й впорядкування зовнішньополітичного відомства. Якщо УЦР мала офіційні дипломатичні відносини лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Оттоманською імперією, то Гетьманат мав посольства у 12 країнах, а Українську Державу де-факто визнали більш як 30 країн світу. Посольства Української Держави були також направлені в Нідерланди, Данію, Іспанію, Норвегію, Румунію, Швецію, Швейцарію та інші країни. Гетьманат уклав договори з Грузією, Доном, Кубанню, докладав зусиль щодо входження Криму як автономного краю до складу України, опікувався переговорами з Румунією про приєднання Бессарабії, налаштовував зв’язки з українською діаспорою, що мешкала на теренах колишньої Російської імперії. Гетьман також намагався владнати з Австро-Угорщиною питання щодо анексії східногалицьких земель і Холмщини.

Великого значення надавалося дипломатичним відносинам з радянською Росією. Згідно з положеннями Брестського мирного договору Раднарком Росії зобов’язувався визнати незалежність України й підписати відповідний мирний договір. У травні до Києва для переговорів прибула російська делегація на чолі з головою Х. Раковським та його заступником Д. Мануїльським. Головою української делегації був С. Шелухін, заступником І. Кістяковський. Переговори велися українською та російською мовами за допомогою перекладачів. Договір (прелімінарний, тобто попередній) про припинення війни й поновлення залізничних і поштово-телеграфних комунікацій сторони підписали 12 червня 1918 р. Україна отримала право заснувати понад 20 консульських агентств та їх відділень у різних містах Росії, особливо у місцях компактного проживання українців. Поряд з цим було відкрито більш як 10 консульств у столицях нових державних формувань, що відійшли від Росії. Проте при обговоренні територіальних проблем переговорний процес зайшов у глухий кут. Однак за домовленістю сторін чинними залишалися прелімінарні умови миру.

Слід зауважити, що за умов тогочасної окупації, найважливішим поставало питання добрих відносин Української Держави з кайзерівською Німеччиною. Цьому значною мірою сприяли офіційні візити Голови кабінету міністрів Ф. Лизогуба і самого Гетьмана до Берліна, що відбулися в період з 3 по 17 вересня 1918 р. Так, кайзер Вільгельм влаштував П. Скоропадському пишній прийом. Гетьман відвідав збройові заводи Круппа, а також головну військово-морську базу Німеччини — Кіль. Також відбулися зустрічі гетьмана з політичними діячами та діловими німецькими колами.

Наголосимо, що поїздки лідерів Гетьманату до Німеччини мали позитивні наслідки. Так, після візиту прем’єра Ф. Лизогуба до цієї держави було визнано право України на Кримський півострів. А візит П. Скоропадського до Німеччини вирішив питання щодо передачі Україні Чорноморського флоту, точніше тієї частини, що була в руках німців.

Важливо, що Гетьманат, опікуючись у зовнішньополітичній діяльності проблемою об’єднання українських земель, зокрема приділяв увагу бессарабському та кримському питанню, проблемі західноукраїнських земель Холмщини і Підляшшя. П. Скоропадський намагався розв’язати проблему Криму на користь України, вважаючи півострів невід’ємною частиною української території і намагаючись приєднати його на засадах автономії. Виходячи з права самовизначення народів, гетьман був переконаний, що населення півострова висловиться за злуку з материковою Україною. І справді, навіть татарське населення, серед якого популяризувалася ідея власної державності, не заперечувало проти включення Криму до складу України. Такого самого підходу дотримувалися й німці-колоністи, караїми та більшість росіян.

Водночас німецькі окупанти, побоюючись посилення України за рахунок Криму, передали владу на півострові царському генералу М. Сулькевичу. Його уряд уперто обстоював самостійність Криму, здійснюючи репресивні заходи проти своїх опонентів. У серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив блокаду півострову. За умов блокади з’ясувалася залежність життєспроможності Криму від материка: його економічне життя було паралізованим. Генерал М. Сулькевич змушений був капітулювати і виявив готовність до переговорів щодо форми державного об’єднання з Гетьманатом України. Київ заручився також згодою офіційного Берліна у цьому питанні.

Відзначимо, що переговори проходили восени в Києві. Сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії. Ці нароби мав розглянути татарський курултай і представники інших національних і громадсько-політичних об’єднань півострова. Однак усі напрацьовані підходи щодо включення Криму до Української Держави в силу нового спалаху громадянської війни й падіння Гетьманату залишилися не реалізованими.

Після поразки Німеччини та її союзників у Першій світовій війні, в листопаді 1918 р. гетьман звернувся з проханням до Ліги Націй прийняти Україну до цієї міжнародної організації. Небажання країн Антанти визнати Україну суб’єктом міжнародного права, залишили гетьмана віч-на-віч з вороже налаштованими до Української Держави білою гвардією Денікіна та більшовицькими військами.

Звичайно, режим П. Скоропадського у своєму активі мав добре організоване управління країною, а також чимало конкретних досягнень. Проте водночас на ньому важким тягарем висіли фатальні політичні прорахунки. По-перше, його компроментувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилася до економічної експлуатації України. По-друге, гетьман був тісно пов'язаний з маєтними класами, які намагалися скасувати впроваджені революцією зміни. Помилкою П. Скоропадського було проведення каральних експедицій, організованих поміщиками за допомогою німецьких військ для помсти селянам, які конфіскували їхні землі. По-третє, багато українців вважали, що гетьман занадто прихильний до росіян. Під час його панування Україна, яка порівняно з Росією була острівцем стабільності, стала притулком для величезної кількості представників колишньої царської верхівки, центром намагань відбудувати “єдину та неподільну Росію”. Чиновницькі посади зайняли росіяни, які не приховували негативного ставлення до української державності, а більшість кабінету становили члени російської партії кадетів.

Із самого початку правління П. Скоропадського стала очевидною опозиція до нього. Так, ще в середині травня відбулася низка нелегальних з'їздів українських партій, на яких своє несхвалення уряду висловили представники залізничників, телеграфістів, селян і робітників. Виник координаційний осередок опозиції, названий Українським народним державним союзом. Головою було обрано В. Винниченка. Антигетьманський курс узяла також інша впливова організація — Всеукраїнський земський союз на чолі із С. Петлюрою. Якщо спочатку ці групи вели переговори з П. Скоропадським про шляхи проведення ліберальнішої й національно орієнтованої політики, то згодом вони повстали проти нього.

Українських селян не треба було особливо підбурювати до повстання проти уряду, який конфіскував їхній врожай, повернув землю багатим поміщикам і послав у їхні села каральні експедиції. Незабаром по всій Україні вибухнули стихійні й досить значні селянські повстання. У запеклі бої з німецькими військами кинулися загони озброєних селян на чолі з ватажками з місцевих жителів, часто анархістськи настроєними і яких на козацький кшталт називали отаманами, або батьками. Ці сутички набирали вельми широких масштабів. Зокрема, у Звенигородському й Таращанському повітах Київської губернії селянське військо в 30–40 тис. осіб, озброєне двома артилерійськими батареями й 200 кулеметами, знищило майже 6 тис. німецьких військовиків.

На початку осені стало очевидним, що Центральні держави програють війну. Гетьман, шукаючи вихід, пішов на поступки. Наприкінці жовтня нова спроба залучити до кабінету видатних українських діячів зазнала невдачі. У відчайдушних пошуках підтримки П. Скоропадський 22 жовтня 1918 р. видає Маніфест до українського народу, в якому підтверджується непорушність принципу незалежності України, гарантується прискорення аграрної реформи, скликання парламенту. 14 листопада 1918 р. гетьман призначає новий кабінет, до складу якого в основному ввійшли російські монархісти, і проголошує Акт федерації, за яким зобов'язується об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. Цим гетьман намагався завоювати підтримку налаштованих проти більшовиків росіян і переможної Антанти.

Того самого дня українська опозиція створила альтернативний уряд — **Директорію** на чолі з двома давніми суперниками — В. Винниченком і С. Петлюрою. Вона відкрито проголосила виступ проти гетьмана. Під керівництвом Директорії розпочалося повстання сотень і тисяч селян під проводом отаманів. Центром, куди стікалися повсталі маси, була Біла Церква, що слугувала штабом антигетьманських сил. Сповнене ентузіазму, але малодисципліноване, нерегулярне військо налічувало 60 тис. осіб. На бік Директорії також перейшла значна частина найдобріших загонів гетьмана, зокрема, січові стрільці під командуванням Є. Коновальця та “сірожупанна” дивізія.

16 листопада з Білої Церкви почався наступ на Київ січових стрільців, до яких приєдналися й повстанські загони. 18 листопада біля Мотовилівки у першому бою військо Директорії розбило гетьманців, а через кілька днів підійшло до Києва. 21 листопада повсталі оточили Київ. Після тривалих переговорів, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський вирішив відмовитися від влади і підписав своє зречення. Німці залишили місто, разом з ними емігрував до Німеччини і гетьман П. Скоропадський. Того самого дня сили Директорії триумфально ввійшли до Києва й проголосили відновлення Української Народної Республіки.

Таким чином, Гетьманат проіснував менше восьми місяців, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, а його власний вплив був обмеженим. Спочатку Українська держава змогла здобути собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити правопорядок, якого прагнула велика частина населення.

Проте Гетьманат не спромігся належним чином підійти до вирішення двох основних питань, що їх поставила революція в Україні, — соціально-економічні реформи та національна незалежність. Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного, соціально-економічного устрою, насамперед на селі, стала найсерйознішою помилкою П. Скоропадського.

У національному питанні уряд гетьмана займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення в українізації освіти й культури, він, однак небезпідставно, змушував українських націоналістів дивитися на нього як на уряд “український за формою, але московський за змістом”. Падіння Гетьманату

зумовлювалося і його відмовою від засад державної незалежності. Так закінчився другий етап державотворення в Україні на початку ХХ ст.

3.3. Політика Директорії: прорахунки і наслідки

Змістивши П. Скоропадського, 15 грудня 1918 р. “вищий революційний орган” — Український революційний комітет при Київському комітеті УСДРП — оповістив населення про відновлення Української Народної Республіки і перехід влади до “Народного уряду республіканської Директорії”. Здобувши перемогу, Директорія стала перетворюватися з повстанського комітету на новий уряд відродженої УНР. Тим самим вона стала третьою владою України доби національно-демократичних перетворень початку ХХ ст. Зберігаючи за собою найвищі виконавчі функції, нова влада 26 грудня 1918 р. призначила кабінет міністрів на чолі з В. Чехівським. Склад кабінету з усією очевидністю свідчив про те, що провідну роль у новому уряді відіграватимуть не “старші політики” з оточення М. Грушевського, а молоді.

Директорія з перших днів існування намагалася вирішити стрижневе питання: що важливіше для державотворення — соціально-економічні реформи чи національно-духовне відродження. Загалом вона заперечувала не програму П. Скоропадського, а його політику. Намагаючись створити дієві органи влади, Директорія то копіювала більшовицьку систему, то задовольнялась формальним перейменуванням гетьманських органів. Її лідери демонстрували соціалістичні уподобання, відновивши 8-годинний робочий день, колективні договори, право пролетарів на організацію профспілок і страйків, підтвердили повноваження фабзавкомів, робітничого контролю. Державну варту було перейменовано на народну міліцію. Багатьох службовців та учителів, призначених гетьманом, звільняли з роботи, анулювали посвідчення про освіту, видані більшовицькою або гетьманською владою.

Серед дискусійних постало питання і стосовно моделі державності — європейського чи радянського зразка. Формально було досягнуто компромісу: в губерніях і повітах створювали трудові ради, а в центрі — Конгрес трудового народу. 26 грудня 1918 р. одним із перших кроків стало видання “Декларації Директорії Української Народної Республіки”, в якій проголошувалося прагнення встановити баланс між революційними реформами й порядком. Однак перевага при цьому віддавалася явно першим.

Одним із головних положень Декларації стала обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов’язання стати представником інтересів робітників, селян і “трудова інтелігенція”, а також наголошував на позбавленні виборчих прав земельної і промислової буржуазії. Для цього було скликано з’їзд робітників, що мав функціонувати як представницький і законодавчий орган держави. У Декларації зауважувалося, що влада в УНР “мала належати лише класам працюючим — робітництву й селянству — тим класам, що здобули цю владу своєю кров’ю”.

Проте не всі задекларовані ідеї вдалося здійснити новому урядові. Він не зміг впоратися з внутрішніми й зовнішніми проблемами. Ключове внутрішнє питання, яке спричинило розкол між українськими політичними партіями, зводилося до того, якою має бути нова влада — парламентською демократією (як того хотіли помірковані соціалісти) чи українським різновидом системи Рад (чого домагалися ліві радикали). Останні на чолі з В. Винниченком доводили, що українці мають надавати суспільним перетворенням такої самої уваги, як і національному визволенню, а, перейнявши систему Рад, вони б тим самим відібрали у більшовиків їхні “трим і блискавку”.

Противники В. Винниченка, помірковано налаштовані діячі національної орієнтації, яких підтримував С. Петлюра, відповідали, що саме захопленість суспільними експериментами і, як наслідок цього, ігнорування необхідності створення армії та інших інститутів держави, спричинило падіння Центральної Ради.

Суперечливий характер внутрішньої політики Директорії та її уряду виявився досить швидко. Намагаючись виглядати в очах українського народу демократами й соціалістами, вони водночас наполегливо шукали шляхів порозуміння то з німцями, то з країнами Антанти. Водночас сама “демократія” у тогочасній УНР набула вельми своєрідного характеру. Реальна влада на місцях належала командирам військових формувань — отаманам, насамперед Петлюрі, Балбачану, Коновальцю. Їхній потужний початковий вплив на Директорію з часом вилився у фактичну диктатуру головного отамана Симона Петлюри.

Націоналістичні формування під проводом отаманів зазвичай громили робітничі організації, розганяли з’їзди робітників і селян, сікли їх різками, арештовували й розстрілювали більшовиків, здійснювали грабіжницькі напади на хутори, села й містечка, тримали у постійному страху населення. Хвиля єврейських погромів на початку 1919 р. прокотилася на Правобережній Україні.

Селянство було незадоволене неспроможністю Директорії та її уряду вирішити аграрне питання. Трудящі маси висловлювалися проти непослідовності та нерішучості Директорії у розв’язанні соціально-економічних

проблем. 8 січня 1919 р. було видано земельний закон, яким скасовувалася приватна власність на землю. Однак, визнаючи землекористування від 5 до 15 десятин, закон передбачав залишити зразкові поміщицькі маєтки та підприємства. Такий підхід не підтримала більшість селянства, яке прагнуло рівного поділу поміщицької землі. У багатьох регіонах України селяни, підтримані українськими лівими есерами та більшовиками, почали самостійно вирішувати це питання. Для приборкання революційного селянства Директорія застосувала каральні заходи, направляла відповідні експедиції.

Вельми непослідовним виявилось й вирішення робітничого питання. Зростання інфляції та відсутність найнеобхіднішого із товарів першого вжитку змушували уряд закуповувати продовольство й товари за кордоном. До цього додавався розлад у військах УНР, частина яких масово переходила на бік радянської влади, а інша — до денікінців. Згодом про причини падіння довіри до відродженої УНР В. Винниченко писав, що своєю політикою Директорія не дала “населенню навіть вільніше зітхнути й почути хоч якусь різницю між гетьманщиною та Директорією”, а її декрети, “її благі наміри, її декларації були собі хорошими словами, а в дійсності були отаманські діла з поганими наслідками”.

Саме з огляду на такий перебіг подій, Виконавчий комітет Всеукраїнської ради селянських депутатів (“Спілка”) однозначно й рішуче засудив соціальну політику Директорії. Комітет імперативно висунув перед її урядом вимогу: передати владу об’єднаному з’їзду цих рад; до скликання останнього владні функції має виконувати сам Виконком “Спілки”.

Конфлікт між фракціями Директорії поширився на царину зовнішніх відносин. У грудні 1918 р. війська Антанти, й насамперед Франції, висадилися в Одесі та інших чорноморських портах загальною чисельністю 60 тис. осіб. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму. Вони мали намір надати військову допомогу антибільшовицьким силам Добровольчої армії, що готувалися на Дону до війни за відновлення “єдиної та неподільної Росії”.

Тим часом на півночі дедалі виразнішими ставали наміри більшовиків знову повернути Україну. Зрозуміло, що Директорія не могла одразу протистояти обом цим силам і тому була змушена порозумітися з якоюсь із них. В. Винниченко зі своїми ліворадикальними товаришами схилилися до союзу з Москвою, тоді як помірковані та армія наполягали на угоді з Антантою.

Для досягнення угоди з Москвою Директорія направила туди дипломатичну місію на чолі з С. Мазуренком. Інший посланець — І. Мазепа виїхав на південь для переговорів з представниками країн Антанти. Однак розв’язали цю суперечку самі більшовики. У той час, як їхні представники вели мирні переговори з Директорією, червоні війська й українські партизанські заходи розпочали наступ.

Слід зазначити, що наприкінці листопада 1918 р. в Москві за ініціативою ЦК КП(б)У було створено **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України**, який у своєму маніфесті закликав трудящих до боротьби за відновлення радянської влади в Україні. Тимчасовий уряд України підтримали численні повстанські заходи, які не визнавали ні гетьмана, ні Директорії. Тоді, як представники Директорії вели мирні переговори з Раднаркомом, українські повстанські дивізії розпочали наступ у двох головних напрямках. Перша дивізія наступала на Чернігів і Київ, друга — на Белгород і Харків. Склад дивізій постійно поповнювався за рахунок повстанських загонів. Успіху наступу прислужилася певна “більшовизація” повстання. На радянський бік перейшли війська Н. Махна, повстанська група отамана М. Григор’єва, отамана Зеленого (Д. Терпила) та ін.

Додала напруження заява Наркомату закордонних справ РСФРР від 24 грудня про анулювання Брестської угоди і припинення в Росії діяльності усіх українських представництв. На ноту протесту уряду УНР російський Раднарком на початку січня 1919 р. відповів, що в Україні російських військ немає, а військові дії відбуваються між військами Директорії та українського радянського уряду.

3 січня 1919 р. радянські війська ввійшли до Харкова, де вже упродовж двох днів тривало робітниче повстання проти Директорії. 4 січня рішенням Реввійськради РСФРР було створено Український фронт на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Протягом січня радянські війська зайняли Чернігів, Полтаву, Катеринослав.

Січневий перебіг подій засвідчив не лише недієздатність УНР, а й її слабку соціально-політичну платформу та недостатність апелювання лише до національних гасел. Оголошена 16 січня війна Росії не справила помітного впливу на настрої українського загалу. Проте ключове внутрішнє питання, яке спричинило розкол між українськими політичними партіями, полягало у ставленні до проблеми української державності. Навкруги розв’язання цієї проблеми склалися три соціальні групи. Ідею суверенності УНР підтримувала національно свідомо інтелігенція, частина патріотично налаштованого селянства. Проте в суспільній думці домінували не вони. Ліворадикальна інтелігенція, робітничий клас, більшовики, більшість селянства, які наполягали на соціальних реформах, стали на бік радянської Росії. Буржуазія, середній клас та частина заможного селянства також були прихильниками входження до складу єдиної, але небільшовицької Росії.

Існувала й строката етнополітична картина. Переважна більшість росіян вимагали єднання України з Росією. При цьому пролетаріат сподівався на встановлення радянської влади, представники заможних верств

орієнтувалися на парламентську федерацію. Етнічні поляки Правобережжя та Західної України відстоювали возз'єднання з Польщею. Розкололася на два табори і єврейська меншина України: одна частина підтримувала більшовицьке гасло інтернаціоналізму, друга — єдиної й неподільної Росії.

Напружена боротьба точилася серед прихильників класових та загальнодемократичних принципів будівництва української державності. На думку провідників УНР, які дотримувалися “трудового принципу”, цей принцип передбачав владу трудового народу при позбавленні виборчих прав представників експлуататорських класів, що майже збігалось з більшовицькими засадами. Провідні партії Директорії — УСДРП та УПСР — залишалися на позиціях соціалістичного будівництва, хоча їх різнили тактичні підходи. Якщо соціал-демократи схилилися до поступового просування до соціалізму, то есери виступали за негайне революційне перетворення суспільства.

Отже, давня дилема української інтелігенції — чому віддати пріоритет: соціально-економічним змінам чи національному визволенню — вкотре призвела до ворожнечі та безладдя. Ситуація ускладнювалася й тим, що більшість населення майже не мала ніякої інформації про політичні програми сил, які боролися за владу.

16 січня 1919 р. на Державній нараді представників українських політичних партій та організацій і корпусу Січових стрільців В. Винниченко у промові окреслив три можливих напрями розбудови держави. Перший — тодішній курс Директорії на скликання Трудового конгресу. Другий — встановлення диктатури пролетаріату у вигляді рад. Третій — встановлення воєнної диктатури. Після дискусій перемогла ідея скликання Трудового конгресу, якому відводилася роль парламента об'єднаної України.

За встановленими Директорією нормами представництва Наддніпрянина мала направити на конгрес 528 делегатів, а проголошена 13 листопада 1918 р. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) — 65. Виборчий процес проходив пасивно й важко. Згідно з інструкцією про вибори, до ТКУ можна було обирати громадян віком від 21 року. Директорія позбавила участі у виборах військовослужбовців й істотно утиснула виборчі права інтелігенції. Більшовики і значна частина робітників бойкотували вибори. Упереджено поставилися до них і ліві сили українських соціалістичних партій. Крім того, на значних територіях владу тримали ради або велися бойові дії.

Трудовий конгрес працював з 23 по 29 січня 1919 р. На цей форум прибули понад 400 делегатів. Під час роботи конгресу відбувся розкол у рядах есерівської більшості: ліві українські есери (“боротьбисти”) однозначно виступали за радянську владу; праві — за демократичний соціалізм, а центр, який очолювали М. Грушевський, М. Люлинський і М. Шаповал, — пропонував передати владу “трудовим радам селянських і робітничих депутатів”. Зрештою, провідною силою конгресу стала УСДРП, за якою пішла більшість делегатів. 28 січня конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготовку закону про вибори до Установчих зборів, а до їх обрання доручив здійснювати владу Директорії УНР.

Наголосимо, що надто уразливим стало й те, що Директорія не спромоглася втілити в життя **Акт злуки** (об'єднання) Східної та Західної України, урочисто проголошений 22 січня 1919 р. в Києві на Софійському майдані. Сам собою цей акт мав, поза всяким сумнівом, позитивне політичне й історичне значення для роз'єднаного українського народу. Саме революційне піднесення сприяло наростанню національно-визвольного руху і в західно-українських землях, виходу на політичну арену Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Соборна Україна формально проіснувала до 16 листопада 1919 р. Проте через складність політичної ситуації та різні політико-ментальні бачення, амбіції політичних лідерів формальна єдність не вплинула радикально на подальший перебіг подій.

Поки на конгресі точилися розмови про різні справи, до Києва нестримно наближалися радянські війська. Це зміцнило позиції прихильників союзу з Антантою. Шукаючи порозуміння з нею, Директорія домагалася визнання суверенітету УНР, надання їй допомоги в боротьбі з більшовиками, допущення української делегації до участі в роботі Паризької мирної конференції тощо.

На союзі з Антантою особливо наполягали С. Петлюра та міністр військових справ генерал О. Греков, який заявив, що поза союзом з Антантою для України немає іншого виходу, оскільки війська Директорії тануть. Справді, боєздатність військ українського уряду була невисокою. Ще до другого наступу більшовиків солдати, які брали участь у поваленні гетьманського уряду, повернулися до сіл, ліквідувавши, як вони вважали, головну загрозу для свого благополуччя і не дбаючи про долю УНР. Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомагали більшовицьким агітаторам схилити на свій бік багатьох селян.

Армія Директорії, яка спочатку налічувала більш як 100 тис. солдат, зменшилася до 25 тис. Значна її частина й надалі складалася з партизанських загонів на чолі з отаманами, головнокомандувач яких С. Петлюра ледве міг їх контролювати. У зв'язку з погіршенням воєнної ситуації, 2 лютого Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці, а вже 5 лютого до Києва увійшли радянські війська.

Директорія та її уряд у цих складних умовах переживали гостру кризу. Відчутними її виявами стали — вихід В. Винниченка зі складу Директорії в лютому 1919 р. та зміна голови Ради Народних Міністрів. Свідченням

слабкості та низької дієздатності Директорії було те, що навесні, після багатьох військових поразок, вона ледве утримувала невеличку смугу території навколо Кам'янця-Подільського.

За таких вельми складних умов Український уряд звернувся по допомогу до Франції, яка на той час розпочала інтервенцію на півдні України. За надання допомоги уряд Франції вимагав сплатити належні їй борги царського уряду, організувати упродовж року армію, яка налічувала б 300 тис. осіб, здійснювати протягом 5 років фінансову, промислову, торговельну, воєнну політику під контролем представників французького уряду.

Уряд С. Петлюри 14 лютого 1919 р. погодився на вищезначені умови. При цьому Директорія очистилася від радикальних прорадянських елементів. Після відставки В. Винниченка соціалістичний кабінет В. Чехівського замінили помірковані на чолі з С. Остапенком. У цей час С. Петлюра стає найвпливовішою людиною в уряді. Проте французи під впливом “білих” російських союзників, які ненавиділи українських “сепаратистів” не менше ніж більшовиків, не мали намірів допомагати Директорії. Та на початку квітня французькі війська під тиском отамана М. Григор'єва, одного з партизанських командирів С. Петлюри, який перейшов на бік більшовиків, покинули Україну.

Слід зазначити, що військові поразки та дипломатичні невдачі до краю загострили ідейні суперечки серед політиків та загалу українців. Від двох найбільших політичних партій — соціал-демократів і соціалістів-революціонерів — відділилися невеликі, але впливові фракції радикалів. Вони проголосили себе окремими партіями і стали на радянську платформу та приєдналися до більшовиків.

Зміни в урядових структурах стали поворотним моментом у діяльності Директорії УНР і загалом в історії української революції, яка вступила в добу затьмяної і трагічної кризи. Суперечлива внутрішня і зовнішня політика Директорії, відсутність єдності серед українських політичних лідерів призвели до того, що від неї почали відходити не лише представники лівих течій українських соціалістів, а й широкі маси трудового селянства, робітників та інших верств населення. У 1919–1920 рр. революційні змагання трансформувалися у громадянську війну — збройну боротьбу за владу в Україні.

Навесні 1919 р. влада Директорії охоплювала тільки незначні частини Волині й Поділля. Її війська, поділені на три групи, вели боротьбу на два фронти — проти поляків і більшовиків. Однак отаман М. Волох — командир Південної групи військ, а за ним і полковник Є. Коновалець — командир січового корпусу, почали переговори з більшовиками. Полякам і більшовикам протистояв лише командир Північної групи військ отаман В. Оскілко.

Враховуючи таку ситуацію, С. Петлюра 11 квітня 1919 р. скликав військову раду, на якій вирішувалися такі питання: примирення з Польщею та проблеми політичних стосунків з більшовиками (війни чи миру), примирення з РНК (тобто повернення своїх військ проти поляків) чи продовження війни на два фронти. Військовий міністр Г. Сиротенко, головнокомандувач армією С. Осецький заявили від імені уряду про намір укласти мир з більшовиками. Їх підтримали полковник Є. Коновалець і начальник штабу армії полковник А. Мельник та отаман М. Волох. Лише отаман В. Оскілко зі своїм начальником штабу категорично обстоювали позицію миру з поляками і громадянської боротьби з радянськими військами. С. Петлюра прийняв позицію більшості і санкціонував відправку мирної делегації для переговорів з керівництвом радянської Росії. За таких умов у ніч з 28 на 29 квітня отаман В. Оскілко підняв повстання, заарештувавши більшу частину членів Директорії. С. Петлюра і Є. Коновалець за допомогою резервних частин січовиків ліквідували заколот.

Оскільки переговори з більшовиками не увінчалися успіхом, С. Петлюра посилає своїх представників до поляків. Між поляками та Директорією було встановлено тимчасове перемир'я, відповідно до якого Галицька армія, яка налічувала 50 тис. осіб залишала територію Західної України і йшла на допомогу 25-тисячному війську С. Петлюри. Об'єднавшись із Галицькою армією, він приймає рішення про наступ на Київ. Однак сил не вистачало. На сході війська зіткнулися з білогвардійцями, на південь і північ — були в руках Червоної армії, а на заході — “нейтральні” поляки. 30 серпня вранці галицькі війська увійшли в покинутий більшовиками Київ, але ввечері вони залишили місто під натиском білих. Через кілька днів у тил петлюрівським військам вдарила група Червоної армії під командуванням І. Якіра.

У 1919 р. боротьбу за владу в Україні вели три сили: більшовики, білогвардійці, армія УНР. Активізація бойових дій денікінців, збройних виступів селянських, повстанських загонів у тилу Червоної армії, послаблення позицій радянської влади, особливо на селі, внаслідок введення політики “воєнного комунізму” давали реальний шанс українським військам на проведення успішного контрнаступу на Правобережній Україні. Сприяло цьому і об'єднання військ Галицької армії з військами Директорії. Проте суперечності між двома лідерами С. Петлюрою і Є. Петрушевським щодо вибору союзників, головного напрямку наступу, розподілу функцій призвели до того, що збройні сили УНР і ЗУНР виявилися аутсайдерами в жорстокій боротьбі за владу в Україні. На терени України прийшла радянська влада.

Слід наголосити, що, виходячи із вельми ускладнених умов присутності й звірств проти українських повстанців Білої армії генерала Денікіна, а також з метою протистояння більшовикам, російсько-українській Червоній армії, яка швидко опановувала українськими теренами на Сході, С. Петлюра робить невдалу ставку на

Польщу, яка на той час була під покровом Антанти. За дорученням С. Петлюри дипломатична місія УНР у Варшаві вела переговори з польським урядом про формування спільного антибільшовицького фронту в Україні.

Наслідком цих переговорів стало підписання 21 квітня 1920 р. головою дипломатичної місії УНР А. Левицьким і міністром закордонних справ Польщі Я. Домбровським загальної і торговельно-економічної конвенції. 24 квітня було укладено військову конвенцію. Згодом ці три конвенції було названо Варшавською угодою. Будучи таємною, вона не підлягала ратифікації (тобто затвердженню верховним законодавчим органом). Повний текст її став відомий лише у 1926 р.

У чому полягало головне завдання Варшавського договору С. Петлюри з поляками? Польський уряд визнавав Директорію УНР “верховною владою в Україні”. За Україною визначалося право на незалежність, але до Польщі відходили Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Полісся. Польські окупаційні війська забезпечувалися українським продовольством і транспортом.

Безперечно, Варшавський договір як і тоді, так і пізніше, переважною більшістю національно-демократичних сил оцінювався як пряма зрада інтересів українського народу. Адже до Польщі відходила територія площею понад 100 тис. км² із населенням близько 10 млн осіб.

Особливо велике обурення Варшавський договір викликав у Галичині, оскільки перекреслив усю попередню боротьбу галичан за незалежність і передав її під владу Польщі. Держави-переможниці у світовій війні взяли до відома факт ліквідації ЗУНР і захоплення Галичини Польщею, але не погодилися з цією анексією. Галичина отримала статус “міжнародної території”.

Змова уряду Петлюри з поляками за рахунок національних інтересів українського народу викликала глибоке обурення всіх патріотичних сил України. Позиція С. Петлюри, який віддав перевагу залежності від Варшави, аби відстояти створену 1917 р. УНР, засуджувалася багатьма українськими політичними діячами. Зокрема, на конференції есерів, що відбулася в Празі наприкінці травня 1920 р., М. Грушевський, О. Жуковський, М. Шаповал та інші лідери українського національного руху визнали Варшавську угоду юридично неправочинним актом. Добровільне перепідпорядкування Західної України, частини Волині, Поділля Польщі було величезною й невинуватою жертвою. Тим самим було перекреслено Акт злуки від 22 січня 1919 р., який об’єднав Галичину і Наддніпрянщину.

У жовтні 1920 р. між Польщею та радянською Росією було підписано перемир’я, відступившись при цьому від усіх обіцянок С. Петлюри. В листопаді 1920 р. його війська було розгромлено Червоною армією. Частина військових формувань евакуювалася на територію уже польської Галичини, яка ще не так давно була українською.

Таким чином, приходу Директорії до влади сприяла народна підтримка, швидке формування численної армії, авторитетні та впливові на той час лідери, вдало обраний для повстання момент. Однак відсутність моделі державного будівництва, протистояння політичних лідерів, суперечлива внутрішня і зовнішня політика, втрата контролю за розвитком подій, катастрофічно деградуюча армія, отаманщина, погроми та інші чинники не дали Директорії не лише провести належну державотворчу діяльність, а й втримати владу.

Проголошення Акта злуки Східної та Західної України, а також наступне поєднання на подільській землі двох урядів та двох українських армій стало важливою подією в історії українського національного руху й було чинником надії на злиття цих складових в одне потужне ціле. Проте так і не вдалося налагодити гармонійні відносини між двома урядами, а також переконати Антанту в прихильнішій політиці стосовно України. Варшавський договір уряду Петлюри перекреслював історичне значення такого вагомого в політичному вимірі Акта злуки українських земель. Усе це, разом з численними тактичними прорахунками, спричинило поразку українського національно-демократичного руху й втрату самостійної державності України.

3.4. Західна Україна у 1918–1920 рр.

Російські революції 1917 р. мали великий вплив на розвиток революційних процесів у світі. У 1918 р. в Німеччині і Австро-Угорщині також відбулися революції. Окупаційні німецько-австрійські війська змушені були покинути Україну. Падіння у жовтні 1918 р. Австро-Угорської імперії спричинило появу на її теренах Чехословаччини, Угорщини, Австрії і Югославії, а також вихід на політичну авансцену національно-визвольних сил Західної України. Після розпаду Австро-Угорської імперії у Львові 18–19 жовтня 1918 р. на зборах політичних і громадських діячів національно-демократичної, радикальної, соціал-демократичної та селянсько-радикальної партії була створена **Українська Національна Рада (УНР)** на чолі з Є. Петрушевичем.

Спіраючись на українських січових стрільців, Українська Національна Рада у ніч на 1 листопада 1918 р. захопила владу у Львові, а 9 листопада проголосила створення самостійної Республіки у складі Галичини, Буковини і Закарпаття. Цього дня було сформовано уряд — Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. До

складу уряду ввійшли 8 державних секретарів. Провідні позиції посіли націонал-демократи, радикали мали 2 місця, соціал-демократи, християнська суспільна партія — по одному місцю, а також двоє безпартійних.

13 листопада 1918 р. було прийнято “Тимчасовий основний закон”, яким офіційно затверджено назву держави — **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Спочатку територія нової держави становила близько 70 тис. км² із населенням у 6 млн та столицею у Львові. Президентом ЗУНР було обрано Є. Петрушевича.

Невдовзі польські війська відвоювали свої позиції і 21 листопада оволоділи Львовом, взявши під свій контроль 10 із 59 повітів, у яких ЗУНР проголосила свою владу. Ще раніше румунські війська зайняли Буковину, а на початку 1919 р. Чехословаччина приєднала до себе Закарпаття. Світове співтовариство, особливо країни Антанти, не виявляли намірів визнавати українську державність. Так, Польща визначала український національний рух у Східній Галичині як злочинний, Франція вбачала в ньому німецьку інтригу. США планували територію Західної України віддати Польщі. Об'єднання українських земель не входило в плани провідних держав світу. На їхню думку, незалежна Україна проіснує недовго, оскільки знову підпаде під владу Росії, кордони якої сягнуть аж до Карпат. Тож перевага віддавалась утворенню федеративних об'єднань та малих нежиттєздатних держав.

За таких внутрішніх і зовнішніх обставин керівництво ЗУНР прискорило процес об'єднання з Наддніпрянською Україною. Такі плани існували і в керівників УНС. Проте вони виявилися надто амбіційними і нереальними, оскільки йшлося про створення єдиної держави у складі Наддніпрянщини, Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії, Донщини, Чорноморії, Кубані, Криму.

Незважаючи на це 1 грудня 1918 р. повноправні представники Державного секретаріату ЗУНР і Директорії підписали у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік. Національна Рада у Станіславі 3 січня 1919 р. затвердила проект договору про воз'єднання ЗУНР і УНР. **22 січня 1919 р.** у Києві на Софійському майдані відбулося урочисте проголошення **Акту злуки** Східної і Західної частин України.

Проте злука мала скоріше ідеологічний, ніж державно-правовий характер, бо надто полярними виявилися погляди, ідеї на розбудову державності, політико-ментальне середовище цих регіонів. На заваді дійсній соборності насамперед стали амбіції С. Петлюри і Є. Петрушевича, різні підходи щодо розбудови української держави. Кожна частина України мала свої органи влади, місії за кордоном, і втрачати над ними свій вплив, навіть шляхом об'єднання, не збиралася. Внаслідок такого стану кожна із сторін поступово втрачала свої позиції, свою територію, свої збройні сили.

Щодо проблеми української державності Є. Петрушевич наполягав на запровадженні демократичних основ державотворення. На противагу лідери Директорії в більшості орієнтувалися на радикалізм збурених мас, відкидаючи будь-яку можливість участі ліберально-буржуазних партій в уряді. Ускладнювала відносини між урядами УНР і ЗУНР міжпартійна боротьба. Якщо у Раді Народних Міністрів УНР переважали представники наддніпрянських соціалістичних партій УПСР і УСДРП, то в галицький Державний Секретаріат увійшли члени ліберально-поміркованих Національно-демократичної і Радикальної партій.

Різні ідеологічні засади, різне розуміння політики і тактики дій викликали взаємну недовіру та звинувачення. Галичани вважали владу С. Петлюри занадто лівою. Соцпартії УНР, у свою чергу, піддавали критиці “буржуазну” владу Галичини, дорікаючи їй у небажанні здійснювати широкі соціальні зміни. Галицькі соціал-демократи були в опозиції до уряду ЗУНР, розраховуючи на підтримку соцпартій Наддніпрянщини, а її праві партії симпатизували Держсекретаріату, мріючи про відповідні зміни.

Не було згоди і у виборі союзників та визначенні головних ворогів. Після Акту злуки майже 100-тисячна армія *Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР)* (такою стала назва ЗУНР після об'єднання) разом із військами УНР вели боротьбу проти поляків і більшовиків. Керівництво ЗОУНР орієнтувалося на союз з білогвардійським генералом А. Денікіним та підтримку Антанти у війні проти радянських військ. Директорія при цьому орієнтувалася на союз із Польщею при підтримці Антанти в боротьбі як з червоноармійцями, так і білогвардійцями. Однак ні ті, ні інші не зважали на формальні уряди УНР і ЗОУНР.

Намагання дистанціювати на міжнародній арені галицьку справу від загальноукраїнської спричинило неузгодженість дій і конфліктів усередині української делегації на мирній конференції в Парижі. У травні 1919 р. галицькі представники, заснувавши окреме бюро без відома керівника загальноукраїнської делегації, почали діяти самостійно. Внутрішні чвари, неузгодженість у діях обох урядів у зовнішній та внутрішній політиці формувало у світі негативне ставлення до України.

Тим часом, внутрішня ситуація в ЗУНР щодалі загострювалася. Земельний закон не задовольнив село, оскільки не передбачалося негайного розподілу поміщицьких земель. У свою чергу, це призвело до того, що селянство відмовилося поповнювати збройні сили ЗУНР. Щоб уникнути звинувачень у більшовизмі, уряд обережно проводив й інші соціальні реформи. У Дрогобичі спалахнуло робітничє повстання під радянськими

гаслами. Урядові структури лихоманило. У грудні 1918 р. керівника уряду ЗУНР К. Левицького було знято з посади за хабарництво.

Наприкінці листопада 1919 р. А. Денікін видав наказ про розпуск Державного секретаріату ЗО УНР, міністри якого емігрували в Польщу і Румунію, а Українську Галицьку армію підпорядкував собі.

Втративши територію, збройні сили, галицький уряд ще довго шукав міжнародної підтримки, пропагуючи ідею незалежної Галичини. 25 липня 1920 р. С. Петрушевич видав розпорядження про організацію “Уряду Диктатора ЗУНР” із центром у Відні. Емігрантські діячі ЗУНР стверджували, що Східна Галичина, так звана “Швейцарія Сходу”, може стати самостійною і нейтральною державою. Ризький радянсько-польський мирний договір 1921 р. та конференція послів Антанти в березні 1923 р. поклали кінець мріям. Панування Польщі на західноукраїнських землях було узаконене.

У **Північній Буковині**, окупованій Румунією, під впливом революцій і натиском народних мас влада в листопаді 1918 р. перейшла до **Українського крайового комітету (УКК)**. Його представники прийняли рішення про поділ Буковини за етнічною ознакою і приєднання української частини до спільного зі Східною Галичиною “коронного краю” у складі Австрії. Таке рішення не влаштувало буковинських селян, і скликане в листопаді у Чернівцях крайове віче постановило переобрати своїх представників в УКК та висловилося за приєднання до України. Розправившись за допомогою зброї з революційним рухом, Румунія наприкінці листопада 1918 р. оголосила про включення цієї території до свого складу. На Сен-Жерменській мирній конференції у вересні 1919 р. та Севрській у серпні 1920 р. західні країни визнали Буковину за Румунією.

Унаслідок розпаду Австро-Угорської імперії **на Закарпатті** було створено народні ради, які в більшості своїй виступили за приєднання до України. Це прагнення знайшло підтвердження на з’їзді рад, який відбувся 21 січня 1919 р. в м. Хуст. 420 делегатів з’їзду представляли інтереси мешканців 176 міст і сіл Закарпаття. Однак збройними силами Румунії і Чехословаччини у квітні 1919 р. народну владу було придушено. 8 травня 1919 р. в Парижі ухвалили рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині.

Отже, національно-визвольна революційна боротьба народу Західної України завершилася поразкою. Свавільне рішення країн-переможниць у Першій світовій війні про включення Галичини, Буковини, Закарпаття до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини майже на чверть віку відсунуло можливість об’єднання українських земель.

3.5. Остаточне встановлення радянської влади.

Комуністичний молодіжний рух

Розпорошені та дезорганізовані більшовики України майже цілий рік готувалися до свого повернення після того, як німці вигнали їх на початку 1918 р. Серед головних питань, що стояли перед ними, найуразливішим було організаційне. Відмінність позицій двох підходів полягала в наступному: чи потрібно окремо створювати українську більшовицьку партію, щоб піднести свою популярність в Україні, чи стати просто “регіональним” відгалуженням російської партії, як того прагнув В. Ленін та диктували традиції російського централізму. Завдання парторганізацій в умовах окупації обговорювалися на партійних нарадах у Києві й Таганрозі, які пройшли незалежно одна від другої. У нараді в Таганрозі у квітні 1918 р. брали участь евакуйовані з України партійні та радянські активісти. Перевага в цьому разі була на боці так званої київської фракції на чолі з М. Скрипником. На нараді більшістю голосів було прийнято його пропозицію — про створення в Україні самостійної партії під назвою **Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У)**. Було також обрано Організаційне бюро для підготовки з’їзду партійних організацій.

5 липня 1918 р. в Москві Оргбюро скликало I з’їзд КП(б)У, з метою формального проголошення об’єднання партійних організацій України. На з’їзді лідирувала катеринославська група, яка вирізнялася сильними централістськими тенденціями й складалася переважно з росіян. Таганрозьку резолюцію було скасовано, а КП(б)У проголошено невід’ємною складовою російської більшовицької партії з її центральним керівним органом у Москві.

Подальший перебіг подій полягав у наступному: падіння Гетьманату, евакуація німців та виникнення Директорії спричинили нові суперечки і в колі більшовиків. Певна частина з них на чолі з Д. Мануїльським і В. Затонським вважала, що більшовики в Україні занадто слабкі (на період I з’їзду КП(б)У їх налічувалося близько 4,4 тис. осіб), щоб вдаватися до спроби захоплення влади. Тому вони були схильні вести мирні переговори з Директорією, аби виграти час для зміцнення своїх лав. Інша група на чолі з Л. П’ятаковим і В. Антоновим-Овсієнком звернулася до Леніна з пропозицією підтримати негайний наступ на Директорію і не дати їй зміцнити власні позиції.

Після певних вагань 20 листопада 1918 р. Москва дала згоду на утворення українського радянського уряду. 28 листопада 1918 р. було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Л. П'ятаковим. Згодом його змінив зрусифікований болгарський румун Х. Раковський. Майже усі важливі посади в уряді обіймали росіяни. В грудні більшовики були готові розпочати другу спробу завоювання України.

Більшовицькі сили на початку походу в Україну на чолі з В. Антоновим-Овсієнком склалися з кількох загонів Червоної армії та розрізаних нерегулярних формувань. Проте в міру їх проходження в глиб України партизанські загони полишали Директорію й приєднувалися до більшовиків. На початку січня 1919 р. червоні війська налічували 25 тис. осіб. Однак протягом наступних кількох тижнів, особливо після переходу на їхню сторону отаманів М. Григор'єва та Н. Махна, чисельність червоних загонів більше ніж подвоїлася. Станом на червень 1918 р. більшовики, за допомогою місцевих жителів, підпорядкували собі значну частину України.

Агітаційна робота серед українського населення давала можливість формувати регулярні військові частини, а також спонукати до переходу на свій бік партизанські загони. Так, на початку жовтня 1918 р. було сформовано Першу українську дивізію на чолі з командувачем Н. Кропив'янським — одним із керівників повстанського руху на Чернігівщині, а командирами полків призначено В. Боженка, В. Примакова, Н. Щорса. 23 жовтня ЦК КП(б)У прийняв рішення про добровільний набір до Червоної армії України, а парторганізації розгорнули широку агітацію, що дало позитивні наслідки в поповненні лав борців з окупацією.

Зміна влади Гетьманату на Директорію відбувалася в період наступу радянських військ у напрямку на Чернігів і Харків. Унаслідок цього наступу і збройного повстання у Харкові, 2 січня 1919 р. в місті до влади прийшла Рада робітничих депутатів, а 3 січня увійшли більшовики. 5 лютого вони зайняли Київ. Звільнення Харкова і Києва стало відправною подією у визволенні України. Німецькі війська під тиском повстанського руху і Червоної армії відходили на захід, відмовившись підтримувати Директорію.

Узимку 1919 р. радянську владу було відновлено на більшій частині території України. 6 січня 1919 р. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України проголошено **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)**, а 29 січня відділи радянського уряду реорганізовано у наркомати.

Наголосимо, що тогочасна юридична легітимізація радянської влади в Україні відбулася в Харкові **10 березня 1919 р.**, коли **III Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв першу Конституцію УСРР**. Основним Законом України було закріплено встановлення радянського ладу та визначено основну мету диктатури — перехід від буржуазного ладу до соціалізму і заміну вільними формами співжиття. Конституція проголошувала скасування приватної власності, ліквідацію експлуататорських класів, встановлення влади робітничого класу. Свободи слова, зібрань і союзів надавалися тільки трудовому народу. Влада трудящих здійснювалася через систему Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Центральними органами Конституція визначила **Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) та Раду Народних Комісарів**. До складу місцевих влад входили губернські, міські, волосні, повітові Ради депутатів та їх виконавчі комітети.

У жорстоких умовах громадянської війни та іноземної інтервенції УСРР увійшла до воєнно-політичного союзу радянських республік, у складі якого також були Російська Федерація, Білорусь, Латвія, Литва. Метою створеного об'єднання (1 червня 1919 р.) була мобілізація і централізація збройних сил, промислового і сільськогосподарського потенціалу, фінансів, залізниць радянських республік у справі захисту радянської влади.

Слід зазначити, що другий український радянський уряд протримався близько семи місяців. За цей час він припустився не менше істотних помилок, ніж інші тогочасні уряди, що намагалися правити Україною. Уряд, який було сформовано переважно із представників неукраїнських народів, намагався проводити політику, що вже була апробована в тогочасних умовах Росії. При цьому не враховувалися існуючі особливості, умови України. Його російська орієнтація з усією очевидністю виявилася в акції, яку В. Ленін назвав “хрестовим походом по хліб”. У 1919 р. російські міста відчували гостру нестачу хліба та продуктів харчування. З метою заготівлі хліба в Україні в її сільську місцевість було направлено понад 3 тис. робітників із Москви та Петрограда.

Запроваджений соціально-економічний і політичний курс новоствореного союзу отримав назву **воєнного комунізму**. Цей курс характеризувався такими основними рисами, як: заборона вільної торгівлі; згорання грошового обігу; запровадження карткової системи розподілу продуктів; націоналізація всіх підприємств; мілітаризація народного господарства; встановлення державного контролю за виробництвом; запровадження загальної трудової повинності; введення продовольчої розкладки.

Однак політика воєнного комунізму, особливо продрозкладка, та перші спроби колективізації не могли прижитися в тогочасній Україні. Надії більшовиків на розуміння з боку селянства важкого становища радянської влади не справдилися. Спекуляція хлібом досягла небаченого розмаху, а міста і військові частини іноді зовсім не мали ніякого хлібного запасу. Щоб врегулювати це питання, хліб видавали по картках. Проте селяни в основній масі не вбачали різниці між колишніми царською, денікінською чи отаманськими

реквізиціями і більшовицькою продрозкладкою, оскільки вона була значно ширшою, а не просто вилучення у селян “залишків” зерна.

Продрозкладку було запроваджено 11 січня 1919 р. як державну монополію на торгівлю хлібом, штучне утримання твердих цін на зерно і хліб. 14 лютого цього самого року радянська влада приймає декрет “Про соціалістичне землекористування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”. Цим декретом запроваджувався курс на ліквідацію великих поміщицьких та селянських господарств і перехід від одноосібного господарювання до усуспільнення виробництва.

Такий курс викликав не просто незадоволення селянства, а й активний протест і спротив. Навесні 1919 р. піднялася стихійна хвиля селянського руху проти продрозкладки і створення колективних господарств (колгоспів) та радянських господарств (радгоспів). Якщо у квітні відбулося 98 селянських виступів, то в червні–липні — вже 328. Кульмінацією селянського руху 1919 р. був виступ військ отамана М. Григор’єва, який спочатку відмовив у військовій підтримці УНР, перейшовши на бік більшовиків, а потім зрадив і їх. Висунуте ним гасло: “Україна — для українців”, відштовхнуло від нього багатьох потенційних політичних союзників, а практика терору, погромів, мародерства звела нанівець попередню підтримку селянства у боротьбі проти влади Рад. Невдовзі червоноармійські загони під командуванням К. Ворошилова та О. Пархоменка на Полтавщині придушили його виступ.

Так звані продзагони відбирали зерно (майже так само, як це рік тому робили німці), за потреби вдаючись і до сили. Однак більшовики припустилися ще однієї значної помилки. Так, заперечуючи принцип приватної власності, вони запроваджували колективні господарства. Як і можна було сподіватися, таким підходам і діям влади протистали не лише заможні, а й середнього достатку селяни.

Наголосимо, що уряд Х. Раковського відштовхнув від себе українську інтелігенцію лівих поглядів, наприклад, боротьбистів, тому що відмовився користуватися в діловодстві та управлінні українською мовою і доцільністю її впровадження в культурну та освітню сферу. Відповіддю більшовиків на зростаючий спротив і критику урядових заходів з боку “класових ворогів” було створення так званої надзвичайної комісії на чолі з латишем М. Лацісом. Наслідком такої діяльності стало зростання партизанського антибільшовицького руху, зокрема селянських загонів. Останні ще кілька місяців тому билися на боці більшовиків, а віднині під проводом боротьбистів та українських соціал-демократів розпочали масово виступати проти них. Вельми відчутним для більшовицької армії був вихід із неї у березні 1919 р. загонів на чолі з Григор’євим і Махно. До початку літнього сезону практично все українське село було охоплене повстаннями проти більшовиків. Друга половина 1919 — перша половина 1920 рр. стала апогеєм громадянської війни.

Крім більшовицької навали на Україну наступала Біла армія на чолі з генералом Денікіним, яка до липня захопила значну частину Лівобережжя. Після поразки Червоної армії на Північному Кавказі “білий рух” переживав піднесення і розпочав боротьбу за Донбас. Війська Добровольчої армії вже 4 травня 1919 р. оволоділи Луганськом, а згодом — Маріуполем, Харковом, Катеринославом.

Активізація бойових дій денікінців, збройних виступів селянських, повстанських загонів у тилу Червоної армії, послаблення позицій радянської влади, особливо на селі внаслідок введення політики “воєнного комунізму”, давали реальний шанс українським військам на проведення успішного контрнаступу на Правобережній Україні. Саме в цей час відбувся наступ реорганізованої армії С. Петлюри на Правобережжі. Тим самим боротьбу за владу в Україні вели три сили: більшовики, білогвардійці, петлюрівці. Сприяло цьому і об’єднання військ Галицької армії з військами Директорії. Однак суперечності між двома лідерами, С. Петлюрою і Є. Петрушевським, щодо вибору союзників, головного напрямку наступу, розподілу функцій призвели до того, що збройні сили УНР і ЗУНР виявилися аутсайдерами в жорстокій боротьбі за владу в Україні й опинилися в своєрідному смертельному трикутнику: між радянськими військами, білогвардійською Добровольчою армією та збройними формуваннями Польщі.

За такого розкладу сил 3 липня 1919 р. А. Денікін підписує наказ про наступ на Москву. Наприкінці липня 1919 р. Добровольча армія контролювала Крим, майже все Лівобережжя, за винятком Чернігівщини. Неспроможні за таких умов чинити опір, більшовики за наказом Москви в середині серпня 1919 р. ліквідували другий український радянський уряд. Звичайно, що більшість його членів повернулася до Білокаменної столиці.

Перемога більшовиків й утвердження радянської влади в Україні в подальшому стали можливими лише за наступної спроби й більш повного врахування ними внутрішніх та зовнішніх чинників. Зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки на території України, більшовики переглянули свою політику. Більшовики-українці на чолі з Ю. Латинським виступили з гострою критикою тих, хто був схильний нехтувати властивою Україні специфікою. Вони доводили, що для нашої держави неприйнятні ті форми життя, які розвинулися в Росії за півтора року радянського будівництва. Керівництво партії неохоче визнало, що діяльність продзагонів викликала гостру ворожість селянства до більшовиків і що самі вони грубо помилялися, недооцінюючи націоналізм, у попередніх експедиціях в Україну. Провідну роль у цій самокритиці відіграв і В. Ленін, який

визнав необхідність енергійно боротися із залишками, хай навіть підсвідомими, великоруського імперіалізму й шовінізму серед російських комуністів. У грудні 1919 р. він виніс на розгляд VIII партконференції “Тези з українського питання”, підготовлені групою Х. Раковського. На основі цих тез було прийнято рішення про визнання формальної незалежності України за умови централізованого управління господарством та обороною з Москви.

Однак позиція Леніна не була поступкою вимозі української незалежності — ні в розумінні незалежної державності, якої хотіли націоналісти, ні в плані організаційної самостійності, якої прагнула значна частина українських більшовиків. Вона мала на меті надати радянській владі в Україні українського забарвлення. Це стало відчутним при утворенні 21 грудня 1919 р. третього українського радянського уряду. Його перші кроки супроводжувала патріотична риторика, як, наприклад: “Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка”. Інший маніфест проголошував основною метою комуністів України “Захист незалежності й неподільності Української Соціалістичної Радянської Республіки”. Кілька українських членів партії було призначено на високі (проте не ключові) посади в уряді. В інструкції місцевим радянським органам вказувалося на необхідність виявляти “дбайливіше ставлення до української мови і української культури”, а декретом від 21 лютого 1920 р. передбачалося використання в усіх установах української мови нарівні з російською.

Щоб заспокоїти селянство, в Україні було припинено колективізацію, що зустрічала значно більший опір, ніж у Росії. Натомість прийнятий у лютому 1920 р. “Закон про землю” передбачав переділ майже всіх поміщицьких земель серед селян. Тепер, продовжуючи відбирати у них зерно, більшовики стверджували, що воно призначене для української радянської армії, а не для Росії. Значна увага приділялася тактичним заходам, що зумовлювали напруженість серед багатих, середніх і бідних селян. Зрозумівши безнадійність схилити на свій бік близько 500 тис. заможних селян, більшовики почали запевняти середняків у можливості зберегти свої землі. Партія стала активніше втілювати стару політику створення комітетів незаможних селян (комнезамів) із метою нейтралізації впливу заможних селян (так званих куркулів) на селі.

У політичному житті чітко окреслювалася однопартійність, жорстке викорінення будь-яких елементів інакомислення. Заборонялася навіть діяльність соціалістичних партій. Під тиском Голови Раднаркому Х. Раковського самоліквідувалася УКП(б), яка утворилася 1919 р. шляхом злиття всеросійської партії лівих есерів, що діяли в Україні, з боротьбистами — прихильниками лівого крила УСДРП (незалежниками). Нейтралізації впливу меншовиків прислужився інспірований процес над київськими членами РСДРП(м) у березні 1920 р., а інших політичних сил — необгрунтовані арешти, депортації за кордон народних лідерів, штучний розкол партійних лав.

Попри все, цілковиту перемогу більшовицькій владі в Україні забезпечили збройні сили радянської Росії. Вирішальне значення для успіху боротьби проти великодержавницької диктатури Денікіна, деморалізації його військ мав поворот селянства у бік радянської влади. Українці незадоволені земельною політикою денікінців, грабунками й жорстким терором, селяни не визнавали владу білих, а революційна агітація сприяла тому, що багато підрозділів Добровольчої армії переходили на бік Червоної армії. Повстанські й партизанські загони постійно поповнювалися селянами. На осінь 1919 р. повстансько-партизанський рух поширився на всі губернії та повіти окупованої ворогом території України. Найактивнішу участь у цьому русі брали понад 100 тис. народних месників. “Армія” Н. Махна, яка у своїх лавах налічувала 10 тис. кавалеристів та 40 тис. піхотинців, мала на озброєнні: 1 тис. кулеметів, 20 гармат і 12 тис. тачанок. Н. Махно, послідовно обстоюючи інтереси селян, боровся проти білогвардійської диктатури за вільні ради.

Підтвердженням зростаючої сили російсько-української армії, переходу повстанських загонів на її бік стало динамічне збільшення чисельності лав червоних. Так, на початку осені 1919 р. у Червоній армії було 1,5 млн солдатів, а навесні 1920 р. — майже 3,5 млн. Для командування цими силами було залучено 50 тис. колишніх царських офіцерів, змушених служити у більшовицькому війську. Визволення України від білогвардійців розпочалося 6 листопада 1919 р. з Чернігова, а потім були звільнені Суми, Харків, а 16 грудня — Київ.

Головні сили УНР зосереджувалися на південно-західному напрямі.

Однак попереду ще була боротьба з військами Денікіна, Врангеля, Антанти, польськими інтервентами. Водночас можливості завершення громадянської війни в силу об’єктивних і суб’єктивних обставин не були реалізовані. Братовбивча війна обескровлювала сили національного державотворення.

Слід зазначити, що перемога більшовиків в Україні на початку грудня 1919 р. була практично забезпеченою. Проте ще в листопаді 1920 р. вони не мали цілковитого контролю над українським селом. Велика кількість селянства, особливо заможні, що лишалися запеклими ворогами комунізму, продовжували вперту, хоча й неузгоджену партизанську війну з більшовиками, продовжувалося громадянське воєнне протистояння.

На звільнених теренах Українську радянську державність уособлювала КП(б)У, яка мала жорстку ієрархічну структуру. Вона була заснована на засадах безумовної відданості партійним верхам, московському керівництву.

Показовим у цьому відношенні стала IV Всеукраїнська конференція КП(б)У. Її делегати забалотували список кандидатів у члени ЦК, складений у кремлівських кабінетах. Оскільки КП(б)У за статутом була підрозділом РКП(б), то Політбюро РКП(б) розпустило КП(б)У і призначило тимчасовий його склад на чолі з С. Косіором, який тривалий час працював у Росії. Було проведено чистку в лавах більшовиків України: з більш як 30 тис. її членів партійні квитки отримала лише третина.

З тактичних міркувань партійно-радянське керівництво РСФРР погодилося на визнання (обмеженого) державного статусу України. Оскільки більшовицьких осередків у селах було мало, то вибори до Рад у більшості з них спочатку не проводилися. КП(б)У передавала владу ревкомам, революційним “трійкам”, комітетам незможних селян. Наприкінці 1920 р. в КНС налічувалося понад мільйон осіб. Фактично вони контролювали діяльність сільських рад.

Формально існував механізм безпосередньої демократії, що обмежувалася класовим принципом. Суверенним носієм влади проголошувався робітничий клас. Система виборних рад охоплювала всі сторони життя суспільства. Водночас вибори були безальтернативними, висунення кандидатів регламентувалося партійними органами. “Союзний договір між РСФСР і УСРР” готувався без участі української сторони. Більшість учасників VIII Всеукраїнського з'їзду Рад наприкінці грудня 1920 р. затвердили його лише в останній день своєї роботи. Договір насамперед відображував інтереси Росії, закріплюючи військове, господарське та зовнішньополітичне підпорядкування України московським наркоматам.

Зміст договору засвідчував незалежність і суверенність обох республік, залишаючи при цьому військово-політичну форму співіснування. Зовні це зберігало ознаки української квазідержави, а подальший перебіг подій довів, що московське керівництво вельми швидко домоглося прямого підпорядкування України.

Національні сили України, що зважилися на співробітництво з більшовиками, сприймали сутність радянської державності зі словесного оздоблення. “Незалежність” УСРР насправді була декларативною. Досить швидко більшовики, оголосивши інші партії лівої орієнтації контрреволюційними, залишилися єдиною політичною силою в країні. Контроль над економікою і суспільно-політичним життям при усуненні від активної діяльності конкурентних політичних організацій перетворював їх на державну партію.

Слід зауважити, що з метою зміцнення своїх позицій партійні, радянські владні структури провели цілий комплекс соціально-економічних заходів, спрямованих на поліпшення матеріально-побутових умов життя трудящих. На підприємствах відновився 8-годинний робочий день, забезпечувалася охорона праці, організовувалися комісії для страхування трудящих. Для зменшення безробіття повсюдно в містах України створювалися біржі праці. Збільшувалися асигнування й на охорону здоров'я та боротьбу з епідеміями. Реалізуючи радянські підходи, нова влада здійснила земельний перерозподіл. Наприкінці 1920 р. в руках селян УСРР було зосереджено 96 % усіх земельних угідь республіки, 52 % усіх селянських дворів стали середняцькими.

Ці та інші соціально-економічні заходи дали можливість зробити перші кроки до подолання розрухи, розв'язання продовольчої проблеми.

Після розгрому денікінських військ Антанта і США організували новий похід проти радянської Росії і УСРР. Цього разу ударною силою виступила панська Польща. У першій половині 1920 р. Польща отримала від країн Антанти і США значну допомогу у вигляді гармат, танків, літаків, кулеметів, боєприпасів, а також солдатського обмундирування. Навесні 1920 р. польська армія налічувала понад 700 тис. осіб і була однією з найбільших у Європі.

У той самий час уряд С. Петлюри уклав так звану Варшавську угоду. За цією угодою з метою визнання Директорії УНР “верховною владою в Україні” Польщі відійшли Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляштя, Полісся. Польські окупаційні війська забезпечувалися українським продовольством і транспортом. Це була зрада інтересів українського народу, оскільки Польща отримувала територію площею понад 100 тис. км² з населенням близько 10 млн осіб.

Поряд з іншими політичними діячами України рішуче виступив проти С. Петлюри В. Винниченко. Нелегально прибувши на початку квітня 1920 р. в УСРР, він звернувся до ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, урядів РСФРР і УСРР із планом допомоги в боротьбі проти поляків, Врангеля та будівництві радянської України.

25 квітня 1920 р. польська армія чисельністю близько 65 тис. разом з українськими загонами чисельністю 15 тис. розпочали наступ на Україну. Маючи перевагу в силі й озброєнні, польським військам вдалося зайняти майже всю Правобережну Україну, а 7 травня — вступити до Києва.

На окупованій території загарбники силою зброї встановили жорстокий режим. Максимальне сприяння надавалося польській буржуазії, шляхті та соціально спорідненим із ними елементам з місцевого населення. Водночас усіх, хто чинив опір, негайно знищували. Білополяки ліквідували українські та російські школи, забороняли видавати книги й газети цими мовами.

Практично вся реальна влада зосереджувалася в руках польської адміністрації. Функції маріонеткового уряду УНР, сформованого у Вінниці, не поширювалися далі обмеженого району і зводилися до обнародування різних декларацій проти більшовиків із закликами до українського населення в усьому коритися окупантам. Козацькі війська УНР разом з польськими легіонами чинили криваві єврейські погроми у містах і містечках Правобережжя й Полісся. Усі ці дії петлюрівської отаманщини руйнували підвалини української державності, підривали авторитет УНР, ганьбили українців як цивілізовану націю.

З перших днів окупації розгорнулася активна боротьба українського населення проти польської навали. Керівництво підпільним і партизанським рухом у ворожому тилу здійснювало Зафронтове бюро, а з 26 травня 1920 р. — Закордонне відділення ЦК КП(б)У (Закордот) на чолі з Ф. Коном.

На початку червня розпочався контрнаступ радянських частин, в результаті якого 8 червня було звільнено Білу Церкву, 12 червня — Київ. 17 червня радянські війська зайняли Вінницю, 19 червня — Жмеринку, 9 липня — Проскурів (нині Хмельницький).

Директорія УНР, залишивши Вінницю, деякий час перебувала у Проскурові, а звідти перебралася до Варшави. У другій половині липня 1920 р. радянські війська Західного і Південно-Західного фронтів зайняли всю Білорусь та, розгромивши противника в районі Рівне—Дубно—Броди, підійшли до Львова.

Тим часом завдяки військовій і фінансовій допомозі Антанти війська П. Врангеля ще в травні 1920 р. активізували наступ проти нечисленної 13-ї радянської армії. Добре озброєне та споряджене 30 тисячне військо білогвардійців планувало не лише врятувати від розгрому польську армію, а й захопити Північну Таврію, Донбас і звідти вирушити вглиб Правобережжя та об'єднатися з поляками.

Уже на початку червня врангелівський 2-й армійський корпус під командуванням генерала А. Слащева зайняв Мелітополь. Після фронтального наступу під Перекопом і Чонгаром ворог захопив значну частину Північної Таврії та витіснив війська 13-ї радянської армії на правий берег Дніпра.

Одночасне ведення війни на два fronti — проти поляків і білогвардійців — було не під силу радянській владі. Страшенна розруха і господарська криза негативно позначилися на забезпеченні фронту. А допущені прорахунки з боку радянського командування виявилися, зокрема, в недооцінюванні військових сил противника.

Після невдалого наступу в серпні—вересні 1920 р. на Варшаву, радянсько-польський фронт стабілізувався на лінії Коростень—Житомир—Бердичів. Зі свого боку керівні кола Польщі, не маючи достатніх сил для продовження війни, вирішили за краще підписати у жовтні 1920 р. попередні умови мирного договору. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між делегаціями РСФРР, УСРР і Польщею. До Польщі відійшли західноукраїнські та західнобілоруські землі. Ризький договір стверджував повну суверенність кожного партнера, а отже, України і Білорусі та зобов'язував їх не вдаватися до жодних ворожих дій проти будь-кого серед них. Унаслідок Ризького договору, Польща зобов'язувалася надати широкі національно-культурні права громадянам української і білоруської національностей, що житимуть у межах Польщі.

Отже, після визнання Української Соціалістичної Радянської Республіки до неї відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся. Доля Галичини не була вирішена. 14 березня 1923 р. у Парижі представники Антанти ухвалили залишити її за Польщею за умови надання їй автономних прав.

Кримський фронт також створював дедалі більшу небезпеку. Після вересневого наступу білогвардійці захопили Олександрівськ, Маріуполь і загрожували Донецькому басейну.

2 серпня 1920 р. ЦК РКП(б) було ухвалено рішення про виділення Кримського фронту в самостійний Південний фронт. Реввійськрада Республіки призначила М. Фрунзе його командувачем, а членами Реввійськради фронту — С. Гусева і Б. Куна. На Південний фронт було перекинута із Сибіру 51-шу стрілецьку дивізію та шойно створену Другу кінну армію. З метою об'єднання дій партизанських загонів у врангелівському тилу ЦК КП(б)У, його Закордонний відділ і Реввійськрада Південного фронту створили в Криму повстанську армію на чолі з О. Мокроусовим. ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли також пропозицію Н. Махна щодо спільної боротьби проти білогвардійців.

Подальші події розвивалися стрімко. Вже 28 жовтня 1920 р., маючи перевагу в піхоті та кавалерії, війська Південного фронту розгорнули вирішальні наступальні операції, під час яких було розгромлено основні сили противника; а рештки відступили до Криму, за Перекопсько-Чонгарське укріплення. У ніч із 7 на 8 листопада 6-та армія розпочала штурм укріплень і перейшла Сиваш.

У складі ударної групи разом із 15-ю дивізією наступали і махновці, які виявили себе хоробрими воїнами. Однак після штурму Перекопа махновців, які залишилися в живих, за наказом Л. Троцького і М. Фрунзе, було розстріляно як “ворогів Радянської республіки і революції”. Звістка про знищення червоними його армії приголомшила Н. Махна. Зібравши рештки свого війська, він став на шлях кривавої помсти.

10–11 листопада 1920 р. 4-та і 6-та армії, здобувши Ішунські та Чонгарські позиції, прорвали оборону ворога, а 13 листопада звільнили Сімферополь, 15 — Севастополь і Феодосію. Зі вступом червоної кінноти до Керчі 16 листопада 1920 р. врангелівський фронт було ліквідовано, а владу рад установлено на всій території Криму.

16 листопада 1920 р. радянські війська зайняли Кам'янець-Подільський — резиденцію Директорії УНР, 18 листопада — Проскурів. Через два дні, втративши прикордонний Волочайськ і покинувши гармати, бронепоезди, військові ешелони, уряд Директорії з рештками свого війська погодився на інтернування до Польщі. Так закінчилася війна за незалежність України та завершився період революційного піднесення і збройної боротьби протиборствуючих сторін на її території.

Однак повного підпорядкування радянській владі не наступило, боротьба продовжувалася. Антибільшовицькі повстанці, об'єднані в понад 100 загонів, налічували більш як 40 тис. осіб. На півдні, спираючись на широку підтримку народу, батько Махно тримався аж до серпня 1921 р. На Київщині великими, добре озброєними загонами в 1–2 тис. осіб командували петлюрівські отамани (наприклад, Юрій Тютюнник був пов'язаний з українським еміграційним урядом Польщі). Лише наприкінці 1921 р. більшовикам вдалося подолати опір партизанського руху, виславши проти повстанців понад 50 тис. бійців — переважно чекістів.

Боротьба за майбутнє панування, як і успіхи того чи того періоду національно-демократичної революції в Україні та ширших географічних кордонах, закінчилася перемогою більшовиків. Проте для повної об'єктивності слід вказати, що далеко не останню роль у цьому відіграли більшовицька пропаганда й опанування молодіжним рухом.

Розвиток революційних подій 1917 р. поставив перед кожною із політичних партій завдання — повернути на свій бік якомога ширші народні верстви. За таких умов розгорнулася гостра боротьба за молодь, як найенергійнішу, найдієвішу, політично незагартовану і численну частину населення. Зрозуміло, що після повалення самодержавства втратили свою вагу молодіжні організації, створені царизмом, — скаути, молоді соколи та ін. У Петрограді в березні 1917 р. трудовики утворили організацію “Труд і світло”, лідери якої закликали молодь до освіти, ставлячи за головну мету “красоту життя”. Проте у вирі політичних подій це аполітичне молодіжне об'єднання зникло.

Організація учнів середніх навчальних закладів (ОСНЗ) зробила спробу об'єднати у своїх лавах і меншовиків, і кадетів, і молодь єврейського Бунда, проголосивши у статуті за основну мету — “розповсюдження і зміцнення ідей міжнародного революційного соціалізму серед учнів середніх навчальних закладів” і боротьбу “з буржуазними течіями у їхньому середовищі”. Інша молодіжна організація — анархістів — висувала вимоги повної ліквідації держави, церкви, а потім дійшла до повного заперечення всіх партій, які вважала тимчасовим явищем. Кадети також утворили свою молодіжну організацію, яка виступала проти політизації молоді. Однак молодь політизувалася під впливом бурхливих політичних подій революцій і громадянської війни.

Спроби майже всіх політичних сил повернути на свій бік молодь залишилися малорезультативними. Успішно розв'язали цю проблему лише більшовики. Це вдалося зробити за рахунок чіткої програми залучення молоді до революційної боротьби, створення відповідної організації і керування молодіжним рухом. Лютнева революція 1917 р. повернула молодь у політику, викликавши природне бажання згуртуватися. Більшовицька газета “Правда” надрукувала кілька статей з проблем молодіжного руху. Велике значення мала стаття Н. Крупської (дружини В. Леніна) “Як організуватися робітничій молоді”, в якій містилися статутні засади юнацької організації. Влітку 1917 р. більшовики значно активізували свою діяльність у масах пролетарського юнацтва. Вони сприяли зміцненню дієвих спілок молоді та організаційній роботі щодо створення нових.

Першою в Україні виникла юнацька організація в Одесі. У її статуті було приблизно продубльовано статут із газети “Правда”. У серпні 1917 р. одеський союз молоді налічував понад 500 осіб. Виникли і почали активно працювати союзи робітничої молоді в Костянтинівці, Луганську, Маріуполі, Юзівці та інших містах України. Спираючись на підтримку рад, більшовицьких організацій, новостворені союзи обстоювали права молоді на виробництві, вели агітаційну роботу, вступали до лав Червоної гвардії.

Наступним кроком стало об'єднання розрізнених молодіжних організацій в єдині пролетарські юнацькі організації міст і областей. У серпні 1917 р. проголошено утворення Петроградського соціалістичного союзу молоді. 22 жовтня 1917 р. в Києві відбулася перша міська конференція юнацтва, яка започаткувала роботу Київського соціалістичного союзу робітничої молоді. Восени 1917 р. пролетарський юнацький рух набув масового характеру. Молоде покоління України активно піднялося на боротьбу проти німецько-австрійських окупантів. Цьому сприяв об'єднувачий процес. Багато юнацьких організацій висловлювалися за утворення єдиної молодіжної організації і прийняття назви “Комуністичний союз молоді”. У травні 1918 р. відбулися губернські конференції молодіжних союзів в Одесі, Херсоні, Миколаєві та інших містах. Юнацькі організації, використовуючи легальні і нелегальні форми роботи, мобілізували юнацтво на активну боротьбу проти інтервентів і білогвардійців. Зрозуміло, що всі ці процеси проходили під патронатом більшовицьких організацій.

29 жовтня 1918 р. розпочав свою роботу I Всеросійський з'їзд союзів робітничої та селянської молоді. Делегатами з'їзду було прийнято програму і статут **Російського комуністичного союзу молоді (РКСМ)** та обрано Центральний Комітет. Основними завданнями комсомолу визначалися пропаганда ідей комунізму, активна участь у розбудові нового суспільного устрою, революційне виховання молодого покоління. З'їзд завершив роботу, об'єднавши розрізнені юнацькі організації в єдину. Це дало змогу більшовикам схилити на свій бік молодь, яка відіграла важливу роль у громадянській війні та багато в чому забезпечила їм перемогу, за що в 1928 р. була нагороджена орденом Червоного Прапора.

I з'їзд комсомолу України проходив з 26 червня по 1 липня 1919 р. 70 його делегатів від 40 організацій об'єднували близько 9 тис. юнаків і дівчат. На з'їзді було прийнято Програму і Статут, проголошено утворення **Комуністичного Союзу Робітничої Молоді України (КСРМУ)** та обрано ЦК. З'їзд прийняв спеціальне рішення, згідно з яким комсомольська організація України проголосила себе складовою РКСМ.

Тим самим більшовики виграли боротьбу за молоде покоління. Згодом, у жовтні 1920 р. на III з'їзді комсомолу В. Ленін у своїй промові “Завдання союзів молоді” визначив основні завдання молодіжних союзів і наголосив на головному завданні молоді — вчитися, вчитися і ще раз вчитися комунізму в повсякденних справах.

Таким чином, проаналізувавши перебіг подій, імовірність різних альтернатив поступу України в тогочасний період, можна зробити висновки стосовно національно-демократичної революції в Україні, її піднесення та невдач. Чому саме в період розпаду імперій більшість націй Східної Європи завоювали незалежність, а 30-мільйонний український народ не зміг цього зробити? Це питання вельми слушне й з огляду на сучасні завдання державотворення рубежа XX–XXI ст.

Причини поразки національно-визвольних сил України (об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх) ретельно виписані у працях М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, І. Мазепи, С. Петлюри та сучасних істориків. Спираючись на їхні дослідження та аналіз новітніх джерел, слід виокремити такі основні причини поразки української революції:

1. В Україні бракувало політичних сил, здатних втілювати ідеологію консенсусу та об'єднання національних сил. Натомість політичні табори, зайнявши діаметрально протилежні позиції, почали діяти на сомознищення. Ціною такої боротьби стала втрата Україною шансу стати незалежною демократичною державою.

2. Українська демократія виявилася неспроможною здійснити нагальні соціально-економічні перетворення: глибоку аграрну реформу, гармонійно поєднати національні та соціальні вимоги народних мас, дійти згоди з революційним пролетаріатом, радами, партією більшовиків. Отже, фатально обмеживши свою соціальну базу, революційна демократія зазнала поразки в боротьбі за державну незалежність УНР, об'єднання всіх українських земель в єдину соборну державу.

3. Соціальна структура української нації потенційно не відповідала завданням, які мала розв'язати національно-демократична революція. Багатокласове національне і соціальне гноблення Російською імперією негативно позначилося на рівні національної свідомості переважної частини населення. Революція 1917 р. захопила українську націю несформованою, скаліченою структурно і духовно.

Багатонаціональний за своїм складом, але зросійщений робітничий клас України, як одна з головних рушійних сил революції, закономірно тяжів до російського побратима й під радикальними більшовицькими гаслами боровся за свою політичну диктатуру та світову пролетарську революцію.

Очолоюючи змагання за незалежність, українська інтелігенція розраховувала на допомогу селянства. Проте цей величезний загін потенційних прибічників не виправдав її сподівань. Неосвічений, політично незрілий селянин знав чого він не хоче, але не міг з упевненістю сказати, за що він бореться. Тож перші успіхи більшовицької пропаганди пов'язані саме із селянським питанням. Селянинові важко було досягнути складнішу ідею національної незалежності, й лише наприкінці громадянської війни значна частина з них стали схилитися на її бік. Проте на той момент можливість завоювання незалежності була втрачена.

Владні структури всіх трьох форм державності, що існували за часів української революції, втрачали соціальне підґрунтя внаслідок несвоечасного вирішення аграрного питання. Саме це зумовило той факт, що українське селянство виступало не на боці існуючої політичної влади.

З усіх соціальних груп і класів в Україні найдіяльнішою в національному русі та зусиллях у будівництві держави виявилася інтелігенція. Проте вона становила лише 2–3 % усього населення, й тільки невелика її частина підтримувала українську справу. Для багатьох її представників, однак тісно пов'язаних із російською та українською культурою, було психологічно важко піти на розрив зв'язків із Росією. Цим і пояснювалась їхня нерішучість у питанні про незалежність і схильність до автономії чи федералізму. Навіть під час революції та громадянської війни більшість українських інтелігентів не могли вирішити, що важливіше: соціальні зміни чи національне визволення. Тому в Східній Україні на роль вождів революція висунула ідеалістичних, патріотично

налаштованих, але недосвідчених інтелігентів, змусивши їх діяти, перш ніж вони зрозуміли, чого прагнуть і які цілі прагнення реалізувати.

4. Згубний вплив панівної на той час соціалістичної ідеології на національно-демократичну свідомість широких верств населення. Утвердившись у свідомості народу, захопивши нешироку верхівку інтелігенції, вона поширювалася через політичні партії, які здебільшого перебували на стадії свого формування й порівняно швидше й легше переймалися прагненнями до соціальної справедливості, аніж національно-визвольними прагненнями.

Панівна соціалістична ідеологія, яку сповідувала переважна більшість соціалістичних партій, зумовила пріоритетне утвердження автономістсько-федералістських переконань у національно-державному будівництві. Сформована концептуально, вона була покладена українськими провідниками в основу практичної діяльності в 1917–1920 рр.

Натомість сформована на той час самостійницька концепція національного державотворення через її внутрішню суперечливість і низьку національну свідомість народних мас не змогла глибоко проникнути в національно-визвольний рух і стати визначальною.

5. Істотні розбіжності, суперництво між партіями, всередині партій і серед українських лідерів, відсутність чіткої революційної програми, брак підготовлених кадрів. Надзвичайно великої шкоди загальноукраїнській справі завдали відсутність національної єдності та злагоди, постійні суперечки й ворожнеча (насамперед автономістсько-федералістського та самостійницького напрямів) між різними політичними партіями. Багато сил було затрачено не на державотворчу діяльність, а на розпалювання соціальної ворожнечі.

Українській революції бракувало кадрових професійних політиків, які мали б практичний досвід діяльності. За деякими винятками українські керівники були професіоналами у відповідних галузях наукових знань, водночас мало пов'язаних із політичною та державною роботою. М. Грушевський за фахом був істориком, В. Винниченко — письменником, С. Петлюра — журналістом.

Однією з причин поразки революції було й те, що у найвирішальніші моменти українські керівники усувалися або самоусувалися від визвольної боротьби, залишаючи поле битви на відповідальних етапах визвольних змагань (наприклад, М. Грушевський, В. Винниченко, П. Скоропадський).

6. Громадянська війна. Конфлікт між УНР, Директорією і радянським урядом України, між УНР і гетьманською державою — це був конфлікт не різних територіальних об'єднань, а різних систем, устроїв та ідеологій, що боролися між собою за володіння однією і тією самою етнічною українською територією.

Це саме стосується й такого поширеного в ті роки явища, як отаманщина. Україна могла б відстояти свою незалежність, якби величезна стихійна сила повстанських загонів не розпорошувалася у братовбивчих конфліктах.

7. Регіональна роз'єднаність України, намагання лідерів УНР і ЗУНР без узгодження з іншими йти до мети, дотримуючись різних поглядів на розбудову незалежної України.

8. Небажання і невміння керівників революції створити регулярні збройні сили та інші силові ефективні й дієздатні структури держави. Центральна Рада, покладаючись на міліцію, не надавала належної уваги формуванню збройних сил. Гетьманська держава в основному спиралася на іноземні війська. Директорія лише започаткувала створення українського війська.

Своєю перемогою партія В. Леніна завдячувала не лише твердому керівництву й прекрасній організації, а також наявності в її розпорядженні потужних фінансових, адміністративних, промислових і людських ресурсів Росії. Більшовики могли розраховувати на підтримку росіян і русифікованих робітників у містах України, що давало їм змогу у вирішальний момент мобілізувати прибічників до лав Червоної армії. Національні сили України, маючи такого ворога, як Біла армія, яку підтримували держави Антанти, повинні були мати більше сил, ніж їх налічувалося у вітчизняних військах та об'єднаннях під проводом отаманів.

9. Спричинення несхильності держав Антанти до українського державотворення початковою орієнтацією національних сил на країни Четверного союзу й насамперед на Німеччину. Подальшому відверненню Антанти від українських визвольних сил сприяли слабкість і недосвідченість молодого вітчизняного дипломатії; незнання провідними державами Антанти реального становища в Україні; енергійна й ефективна антиукраїнська пропаганда поляків і білих; відносини УЦР і Гетьманату з німцями та наступні ліві, “більшовицькі” тенденції Директорії. Тим самим панувала шкідлива розбіжність зовнішньополітичних орієнтирів і настанов, що унеможлилювали опертя на надійних союзників.

10. Постійно згубний вплив зовнішнього чинника, вороже оточення УНР, перманентні військові втручання. Східні й західні українці, маючи набагато могутніших ворогів, не спромоглися заручитися допомогою та визнанням своєї правоти з боку переможної Антанти. Однак Антанта з готовністю надавала збройну й дипломатичну допомогу ворогам української державності: антибільшовицькій Білій армії, численним новоствореним східноєвропейським національним державам.

Слід зауважити, що революція і громадянська війна крім втрат принесли українцям і здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна лише обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. З одного боку, — це був селянин, який продемонстрував здатність боротися за свої інтереси та здобув упевненість у власних силах і почуття самоцінності. А за цим прийшло прагнення того, щоб до його мови та культури виявлялося більше поваги й визнання. З іншого боку, наявність українських урядів сприяла тому, що більшість селян почали вважати себе українцями. Тому за чотири роки національного будівництва було зроблено величезний крок уперед. У цьому вимірі події 1917–1920 рр. визначають революцію не лише соціально-економічною, а й національною.

Якщо змагання за національне самовизначення зумовили специфічні риси української революції, то соціально-економічні перетворення пов'язали її зі всеросійською революцією. В Україні, як і скрізь у колишній царській Росії, було знищено старий лад, і селяни розподілили між собою значну частину конфіскованих земель. Хоча мрії про незалежність лишилися нездійсненими, проте більшість українців мали підстави вважати, що революція не залишила їх із порожніми руками. Усе залежало від того, чи матимуть можливість українці консолідуватися й скористатися здобутками революції.

Особливо слід наголосити на тому, що українська революція, зазнавши поразки, водночас започаткувала процес формування модерної політичної нації та відродила традицію української державності.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте основні етапи боротьби за національне самовизначення України після перемоги Лютневої 1917 р. буржуазно-демократичної революції в Російській імперії.
2. Визначте перші кроки УНР на шляху українського державотворення під час національно-демократичної революції. Розкрийте історичне значення Універсалів Центральної Ради.
3. Схарактеризуйте особливості Української держави за часів гетьмана П. Скоропадського.
4. Проаналізуйте внутрішню і зовнішню політику Директорії УНР.
5. У чому полягали розбіжності лідерів УНР і ЗУНР?
6. Схарактеризуйте особливості боротьби за владу в Україні в 1919–1920 рр.
7. Як українське селянство відповіло на введення більшовиками політики воєнного комунізму?
8. Схарактеризуйте становище Західної України в 1918–1920 рр.
9. Розкрийте причини поразки та історичне значення Української революції.
10. Схарактеризуйте розвиток молодіжного руху в 1917–1920 рр.

Розділ 4

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20–30-Х РОКАХ

Після Лютневої та Жовтневої революцій 1917 р., національно-демократичної й визвольної боротьби народів на уламках колишньої Російської імперії виникло 13 держав, з яких Фінляндія, Польща, Латвія, Литва, Естонія самовизначилися, відділилися й утворили суверенні країни. Внаслідок багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин Україна такого статусу не досягла. На той час Україна, Білорусь та Російська і Закавказька федерації мали воєнно-політичний союз. За нових умов для нашої Вітчизни імперативно постала проблема подальшого державотворення, вирішення українського питання.

Україна за роки війни пройшла період великих випробувань в умовах розчленованої нації. На зміну національно-демократичній революції та громадянській війні прийшли 20–30-ті роки, які характеризуються іншими формами поступу та боротьби українства за власну суверенність, а також широкий наступ на українські державницькі сили різних політичних режимів. Слід зауважити, що українські землі входили до складу кількох

країн, різних за суспільно-політичним устроєм та відмінними підходами щодо вирішення питань національного державотворення. Отже, важливим постає завдання з'ясування особливостей політичного розвитку України у цей період.

4.1. Утвердження радянського ладу в Україні та обмеження її суверенного статусу у складі СРСР

У період після Першої світової війни основна частина українських земель входила до Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) й становила 452 тис. км² із населенням 25,5 млн осіб. Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшла до Польщі. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття — Чехословаччиною.

Слід зауважити, що східна частина України, яка стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву Україна і, формально, державність. Засади тогочасної державності були вельми умовними, оскільки практично всі політичні питання вирішувала Москва. Однак у перші роки розвитку це уможливило існування певної самостійності України і навіть встановлення нею дипломатичних відносин з іншими державами та укладення з ними міжнародних договорів.

Політико-правове оформлення та утвердження державності України в 20-х роках визначалося Конституцією 1919 р. Україна вважалася незалежною державою, однак її суверенітет дуже обмежувався. Конституція проголошувала скасування приватної власності, свободу слова, зібрань і спілок лише для трудових верств населення. Україна заявляла про братерську солідарність з усіма радянськими республіками та про свою готовність увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки. Влада трудящих, диктатура пролетаріату, відповідно до Конституції, мала здійснюватися радами робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Її центральними органами вважалися Всеукраїнські з'їзди рад, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів.

З огляду на те, що в роки воєнних лихоліть територія України була ареною запеклих і надзвичайно жорстоких боїв, допомога радянській владі надходила лише з боку Росії, яка мала вельми потужний вплив на весь перебіг подій на вітчизняних теренах. Основу внутрішньої політики уряду УСРР становили відмова від політики попередніх українських урядів й натомість воєннокомуністичні заходи, запозичені з радянської Росії. Істотними рисами воєнного комунізму виступали прискорені темпи націоналізації промисловості, згортання торгово-грошових відносин, заміна товарного ринку розкладками, особливо в сільському господарстві — продрозкладкою та прагненням перейти від одноосібного до усупільненого господарства через радгоспи, комуни, артлі.

Унаслідок цього радянська Росія фактично контролювала Україну, здебільшого, безпосередньо, впливаючи на формування та зміцнення радянських і партійних органів. Відчутним впливом з Москви була допомога Комуністичній партії, складовою якої виступала КП(б)У, а також Червоної армії та каральних органів ЧК (надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією). Радянські республіки, в тому числі й Україна, у союзі з Російською Федерацією утворювали єдину державу. Цьому сприяли вже сформовані єдині економічні, транспортні зв'язки, однакова політична структура тощо.

Важливим кроком у посиленні впливу Москви на Україну стає договір, підписаний 28 грудня 1920 р. головою РНК Російської Федерації В. Леніним і наркомом закордонних справ РСФРР Г. Чичеріним, з одного боку, і головою РНК УСРР Х. Раковським, з іншого. Відповідно до цього договору встановлювався військовий і господарський союз між двома державами. Відбувалося об'єднання наркоматів Росії та України, наприклад, з військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу, а також Вищої Ради Народного господарства (ВРНГ). Об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР, а в РНК України мали своїх представників. Аналогічні договори Російською Федерацією було укладено в 1920–1921 рр. і з іншими республіками.

У преамбулі цього документа зазначалося, що обидві республіки визнають “незалежність і суверенітет” одна одної, а також “усвідомлюють необхідність згуртування своїх сил для оборони та в інтересах господарського будівництва”. Водночас зміст договору не повною мірою відповідав принциповим положенням преамбули, оскільки державним органам РСФСР надавалися загальнофедеративні функції управління, що ставило її у привілейоване становище порівняно з Україною. Це також давало можливість центральним органам ігнорувати рішення та інтереси УСРР. Подібні взаємини було встановлено між Москвою та іншими республіками, а сформована система відносин отримала назву “договірна федерація”.

Протягом 1921–1922 рр. ВУЦВК і Раднаркомом України на територію республіки поширювалася чинність рішень багатьох непередбачених договором російських законодавчих органів і державного управління:

земельних і продовольчих, внутрішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунального господарства. Це свідчило про посилення інтеграційних процесів та істотне зростання обмежень суверенітету України.

Договірні відносини радянських республік були доповнені укладенням на початку 1922 р. дипломатичного союзу. Відповідно до нього, всі республіки уповноважували делегацію РСФРР представляти їхні інтереси на Генуезькій конференції. Хоча цей крок був вимушеним, у зв'язку з позицією західних держав, таке становище об'єктивно посилювало позиції Росії, водночас значно обмежуючи можливості України та інших республік.

Незважаючи на такий перебіг подій, Україна в перші повоєнні роки зберігала можливості, хоча й ослаблені, виступати суб'єктом міжнародних відносин. Згідно з Конституцією, Україні були притаманні всі ознаки незалежної держави. По закінченню громадянської війни та інтервенції УСРР досягла дипломатичного визнання та врегулювання відносин з прикордонними державами. Цьому сприяла й відповідна дипломатична діяльність, укладені міждержавні договори та угоди.

Так, перший міжнародний документ — мирний договір з Литвою — було укладено 14 лютого 1921 р., а 18 березня Україна та Росія уклали Ризький мирний договір із Польщею. Згідно з цим договором, державним кордоном України було визнано лінію фактичного розмежування територій до початку радянсько-польської війни. Це давало можливість Польщі зберігати контроль над західноукраїнськими землями. Ризький договір стверджував повну суверенність кожного партнера та зобов'язував їх запобігати будь-яким ворожим діям один проти одного. Водночас Ризький договір спричинив послаблення діяльності уряду УНР, який перебував тоді в Польщі, змусивши його відмовитися від збройних акцій на території радянської України.

У квітні 1921 р. в Берліні було підписано угоду між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. Це означало фактичне визнання Німеччиною радянської України. Крім цього, слід відзначити договір про дружбу і братерство з Туреччиною, підписаний 2 січня 1922 р., який мав не лише політичне, а й істотне економічне значення, оскільки майже половина зовнішньої торгівлі республіки припадала на цю країну. У квітні 1922 р., під час роботи Генуезької конференції глав європейських держав, російська делегація, скориставшись суперечностями, уклала в містечку Раппалло рівноправну угоду між РСФРР та Німеччиною. У листопаді 1922 р. дієвість цієї угоди поширилася на УСРР. Наприкінці 1922 — на початку 1923 р. у складі єдиної делегації Україна, Росія і Грузія брали участь у роботі конференції в Лозанні, на якій обговорювалися питання щодо Чорноморських проток. Загалом у цей період Україною було укладено 48 зовнішньополітичних та економічних міждержавних угод, велася власна зовнішня торгівля.

На жаль, незважаючи на таку активну діяльність України, на міжнародній арені з початку 1922 р. набирає сили тенденція обмеження дипломатичної активності республіки. На це вплинули як зовнішні, так і внутрішні чинники. На початку 20-х років напруженими залишалися відносини радянської України з великими державами. Більшість західних країн (прихильників централізаторських тенденцій) не бажали визнавати політичними одиницями усі радянські республіки, що виникли на уламках Російської імперії. У внутрішньому житті посилювалася централізація, концентрація владних важелів у руках Москви.

Під тиском центру на початку квітня 1922 р. УСРР ліквідувала свої дипломатичні місії у країнах Балтії. В серпні 1923 р. консулати та дипломатичні служби України були об'єднані з апаратом союзного НКЗС. 20 вересня 1923 р. припинив діяльність НКЗС УСРР. З того часу й упродовж двох десятиліть Україна навіть формально не мала власних дипломатичних зв'язків.

Поза межами радянської України продовжував існувати уряд УНР в екзилі (Тарнув, Париж, Прага) на чолі з С. Петлюрою. Істотного впливу навіть на українські емігрантські кола цей уряд не мав, а після вбивства С. Петлюри у травні 1926 р. він узагалі втратив значення. Слід наголосити, що поразка у національно-визвольній боротьбі революційної доби фактично нічому не навчила українських політичних діячів-емігрантів, які продовжували діяти розрізано, неприязно ставлячись один до одного. Натомість українські соціал-демократи підтримували вельми тісні контакти із Соціалістичним Інтернаціоналом.

Аналізуючи державність тогочасної УСРР, слід виокремити економічне становище України. Її економіка була у надзвичайно скрутному стані: промислове виробництво скоротилося у 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виплавка сталі становила лише 1,7 % довоєнного рівня, виробництво продукції машинобудівної промисловості — 4 %. Із 57 домен працювала лише одна. Непростою була ситуація і в сільському господарстві. За аналогічний період посівні площі зернових скоротилися на 30 %, виробництво технічних культур зменшилося на 75–90 %.

Загострилася і соціально-політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка вилучала в нього всі надлишки продукції, що спричинило скорочення посівних площ і урожайності. Такий стан значно погіршив продовольче постачання міст. За цих умов більшовицька влада застосовувала силу, систему заручників, каральних акцій проти селян, товарних блоkad.

Звичайно, наслідком такого становища були збройні виступи селян. Особливо великого розмаху селянські повстання набули у Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській, Донецькій губерніях. У них брала участь

більшість населення сіл, за винятком бідняцьких мас. У великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Цей рух крім політико-економічного мав і певне ідеологічне забарвлення, пов'язане з протистоянням більшовицькій системі поглядів.

Селянські виступи відбувалися здебільшого під анархістськими, частково — національно-визвольними, гаслами. Повстанський рух нерідко зливався з відкритим бандитизмом. Чинниками, що зумовили ці виступи, були низький рівень політичної культури, вікова відсутність демократичних традицій, соціальна ненависть до привілейованих верств, крайня радикалізація мас, які прагнули досягати своїх інтересів лише силою. Безпосередній вплив мала також Перша світова та громадянська війни, за роки яких багатомільйонні маси звикли до щоденного насильства, вбивств, збройної боротьби, коли до краю обезцінилося життя людини.

Значимо, що хоч Україна й мала певну самостійність у міжнародному вимірі, здійснювала зовнішню торгівлю, проте не могла розпоряджатися власним бюджетом і здійснювати грошову емісію. З огляду на такий стан справ вітчизняний уряд втратив можливість самостійно вирішувати фінансово-господарські питання. Московські відомства воліли управляти економічними справами України безпосередньо. Це загострювало відносини між центром і республікою.

Так, у голодний 1921 р. Україна відправила до Російської Федерації хліба на суму 20 млн золотих карбованців, а отримала сплату в розмірі лише 1,3 млн карбованців. Решту Наркомпрод РСФРР мав компенсувати машинами, обладнанням, товарами, однак у республіку вони так і не поступили. За словами голови Раднаркому України Х. Раковського, у 1922 р. кожна десята постанова Політбюро ЦК КП(б)У стосувалася суперечок і незгод між українськими та федеральними господарськими та іншими органами.

Крім того, Держплан РСФРР намагався поділити Україну на дві економічні області — Південно-Західну з центром у Києві та Південну (гірничопромислову) з центром у Харкові. І тільки завдяки активним діям партійних і державних органів України республіку залишили єдиним економічним районом.

Ці та інші обставини змусили керівництво України підняти навесні 1922 р. питання про вдосконалення договірних відносин, корегування процесу консолідації у межах федерації. Серед партійно-радянських керівників домінували дві тенденції у поглядах на перспективи розвитку відносин між республіками. Так, Й. Сталін і його однодумці розглядали договірну федерацію як засіб вирішення тимчасових політичних завдань, вважаючи закінчення громадянської війни приводом для ліквідації залишків самостійності республік і надання їм статусу автономних утворень у складі Росії. Місцеві лідери (партійно-радянські керівники Грузії, Білорусі, України) схилилися до необхідності розмежування функцій федеративних і республіканських органів, збереження за республіками суверенітету.

Для розв'язання цієї проблеми було створено комісію на чолі з головою ВРНГ РСФРР В. Куйбишевим. До її складу ввійшли представники від національних республік (від України — голова ВУЦВК Г. Петровський) та члени ЦК РКП(б) (Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, Й. Сталін). Усі члени комісії, за винятком Х. Раковського, були прихильниками “автономізації” республік. Розроблений Й. Сталіним проект резолюції “Про відносини РСФРР з незалежними республіками” передбачав їх входження до складу Російської Федерації на правах автономії.

В. Ленін, який не брав участі в роботі комісії через хворобу, не підтримав ідею “автономізації”, оскільки розумів, що Росія не лише поглине інші радянські республіки і втратить їхню підтримку, а й створить серед колонізованих народів світу уразливе враження про радянську систему. Він уважав за ліпше, щоб усі радянські республіки утворили “союз рівних” — Радянський Союз, тобто нову федерацію у складі Російської і Закавказької федерацій, України і Білорусі. З метою демонстрації добровільності цього союзу, В. Ленін запропонував надати кожній республіці право вільного виходу з нього. Форму утворення єдиної держави було затверджено жовтневим 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати ухвалили Декларацію про створення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. 30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР, який затвердив декларацію про створення Союзу РСР і союзний договір. Так, на політичній арені світу з'явилася нова держава — **Союз Радянських Соціалістичних Республік**, до складу якої ввійшли Україна, Росія, Білорусь та Закавказькі республіки — Грузія, Вірменія, Азербайджан. Для управління такою великою державою створювалися союзні керівні органи — з'їзд Рад СРСР, Центральний виконавчий комітет (ЦВК), Рада Народних Комісарів (уряд). Згодом до складу СРСР увійшли Туркменістан (1925), Узбекистан (1925), Таджикистан (1929). 1936 р. СРСР об'єднав 11 союзних республік.

Слід зауважити, що остаточні тексти документів з урахуванням зауважень і пропозицій союзних республік мав затвердити наступний з'їзд Рад. На I з'їзді Рад СРСР делегатами було обрано ЦВК Союзу РСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. Об'єднаний ЦВК СРСР очолили голови ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г. Петровський.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР затвердив Конституційну комісію на чолі з М. Калініним. Разом із ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробленням основних засад державного устрою. 26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд Рад СРСР. Він затвердив **першу Конституцію СРСР**, що складалася з Декларації і Договору про створення СРСР. Декларація визначала економічні, військові та ідеологічні засади створення Союзу. Економічні зводилися до того, що відбудова народного господарства неможлива за відокремленого існування республік. З міжнародно-військових позицій об'єднання республік зумовлене небезпекою нової війни з капіталістичним оточенням. Об'єднання, як зазначалося в Декларації, прагнуть і народні маси за умови побудови інтернаціональної радянської влади. Зрозуміло, що ця, як і більшість декларацій, була вельми заідеологізованою.

Новоутворений Союз РСР позиціював як федерація рівноправних республік, кожна з яких мала право виходу із нього. Останнє мало першочергове значення як доказ суверенітету республіки. Однак його застосування зумовлювалося лише за згоди на це Комуністичної партії. Оскільки Компартія залишалася організацією високоцентралізованою й з авторитарним центром у Москві, малоімовірно здавалося те, що вона погодиться на реалізацію такого права. Створення СРСР спричинило зміну назви держави, хоча статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися, що не змінювало суті держави.

Союзний договір так і не було укладено. Замість нього підписано внутрішньодержавний акт — Конституцію СРСР. Відповідно до неї декрети й постанови РНК СРСР ставали обов'язковими для виконання на всій території Радянського Союзу. Водночас РНК СРСР вправі була розглядати декрети й постанови урядів союзних республік. Із середини 20-х років почали створювати союзно-республіканські наркомати, що ще більше звужувало суверенітет республік. При цьому республіканський Раднарком фактично перетворювався на місцевий виконавчий орган центральної влади. Центральний виконавчий комітет республіки також не міг протистояти Раднаркому СРСР. Згідно з Конституцією, республіканські Раднаркоми могли оскаржити його декрети та постанови у ВЦВК, але не призупинити їх виконання.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнським з'їздом Рад було затверджено текст **нової Конституції УСРР**. У ній законодавчо закріплювалося входження України до складу СРСР, право вільного виходу із нього, визначалися відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР та УСРР. Водночас у Конституції СРСР посилювалися централізаторські тенденції, що значно обмежувало права союзних республік, у тому числі й України. СРСР, фактично, став унітарною державою.

Наголосимо, що з утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився — вона стала фактично автономним утворенням у складі величезної держави — Радянського Союзу, хоча формально вважалася національно-територіальним утворенням з власними (умовними) кордонами, своїм (з обмеженою компетенцією) урядовим та адміністративним апаратом. Усе це було кроком назад порівняно з українською державністю 1917—1920 рр. А вже в Брест-Литовську більшовицька Росія визнала Центральну Раду та її Генеральний секретаріат як суверенний уряд незалежної держави. Сповідуючи “союзницькі відносини”, Радянська Росія вже з 1923 р. вплинула на згорання Радянською Україною окремих зовнішніх відносин.

Конституція визначала компетенцію й функції союзних і республіканських органів державної влади та державного управління. Так, військово-морські та закордонні справи, зовнішня торгівля, залізничний транспорт повністю підпорядковувалися союзному урядові, союзно-республіканським наркоматам — фінансова система, питання праці, продовольства, промисловості. Наркомати юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення зберігали статус самостійних. Проте й вони залежали від центрального апарату. Таким чином, завершився процес утворення багатонаціональної федералістської, а, по суті, унітарної держави.

Однак визнання територіальної цілісності України, існування в республіці власного адміністративного центру та партійно-державного апарату, надання певних політичних і економічних прав засвідчують, що з утворенням СРСР не відбулося цілковитої руйнації завоювань українського народу та його державності попередньої історичної доби. Тож, пам'ятаючи про сумний досвід боротьби за владу в Україні у 1917—1920 рр., більшовики на чолі з комісаром у справах національностей Й. Сталініним не відважилися на повне підпорядкування України.

Увійшовши до складу Радянського Союзу, Українська республіка була другою за своїм потенціалом його складовою (після Російської республіки). Столицею України було обрано Харків, який, на відміну від Києва, не був так тісно пов'язаним із колишніми національними урядами та мав виразнішу більшовицьку історію.

Відповідно до нових політичних реалій, затверджена у **1929 р. наступна Конституція УСРР** визнавала перевагу союзних органів над республіканськими, утворення у складі УСРР Молдавської АСРР. Вона закріплювала нерівні, багатоступеневі, з відкритим голосуванням вибори, позбавлення частини виборців (за класовою ознакою) виборчих прав. Утворення СРСР та подальша політика Москви, попри деякі декларативні

положення союзної Конституції, призвели практично до реалізації сталінського плану “автономізації”, хоч офіційно декларувалися федералістські відносини союзних республік.

У науковій літературі по-різному оцінюється й пояснюється так званий федералістський устрій СРСР. Окремі західні науковці вважають, що це слугувало своєрідним прикриттям влади, яку відновив новий російський центр над неросійською периферією. Інші стверджують, що федералістська будова стала свого роду поступкою, на яку змушена була піти після перемоги ослаблена Москва щодо зростаючої національної свідомості неросійських народів. Радянські автори розглядали тогочасну федералістську систему СРСР як успішну спробу створення нової й ліпшої структури, в межах якої гармонійно співіснували й вільно розвивалися різні народи величезної держави.

Слід зауважити, що за структурою Радянський Союз був таким, що позбавляв можливостей різні народи облаштовувати на власний розсуд свої справи. Остаточні рішення, наприклад, стосовно України, приймалися в кремлівських кабінетах Москви, а не Харкова. Крім цього, з широкими верствами українців взагалі ніхто не радився щодо створення союзної держави.

Водночас не можна стверджувати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи ні з чим. У період царського правління українська мова, культура, національна самобутність жорстко й цілеспрямовано переслідувалися. Фактично не були чітко визначені кордони України, а її терени називали “Юго-Запад” або “Малороссия”. В добу існування у складі СРСР Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним та територіальним цілим, із власним адміністративним центром та управлінським апаратом. Тим самим українці, зрештою, отримали територіально-адміністративні межі, в яких існувала та розвивалася їхня національна самобутність.

4.2. Становлення монопартійної системи. Політика коренізації і український націонал-комунізм

Протягом 20–30-х років значних трансформацій зазнала вся політична система та політичний режим України, як, власне, і всього Союзу РСР. Визначальним напрямом перетворень було формування монопартійної системи та тоталітарного режиму жорсткого зразка. Цьому сприяла політика правлячої Комуністичної партії, утвердження однопартійності та перетворення партії практично в державну організацію. Саме правляча партія, її верхівка, узурпувала всю повноту влади, діючи безоглядно навіть на ті юридичні норми і законодавство, які нею декларувалися й слугували скоріше своєрідною ширмою потурання прав і свобод громадян своєї держави.

Політична система України на початку 20-х років, як і в інших республіках, вирізнялася ознаками багатопартійності та політичного плюралізму, оскільки на її території діяли понад 20 політичних партій та організацій. Однак усі партії, крім КП(б)У — філіалу РКП(б), реальної влади не мали й користувались незначним впливом. У 1921 р. КП(б)У налічувала лише 75 тис. комуністів.

На початку 20-х років в Україні ще продовжували діяти загальноросійські соціалістичні партії — меншовиків, есерів, бундівців, але під тиском більшовиків почався процес ліквідації цих партій. Тим більше, що особливої підтримки у масах вони вже не мали. У 1922 р. після процесу проти меншовицького “Південного центру” Всеукраїнська конференція колишніх меншовиків заявила про розрив із меншовизмом і ліквідацію партії. Під впливом правлячої партії самоліквідувалися меншовицькі організації на місцях.

Ще навесні 1919 р. відбувся розкол Бунду. Його ліві течії підтримували радянську владу. У березні 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про вступ Бунду в КП(б)У”. Представники його правого крила емігрували. Залишки бундівських організацій у 1924 р. саморозпустилися.

Серед партій національно-демократичного спрямування свою діяльність продовжували Українська партія соціал-революціонерів (УПСР) та Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). На початку 1920 р. УПСР визнала радянську владу і легалізувалася. Однак її лідери підтримали виступи отаманів проти більшовиків, тому дехто з них змушений був емігрувати, інших заарештовано. У травні 1921 р. в Києві проти УПСР організували політичний процес, унаслідок якого керівний центр було знищено.

Після падіння УНР колишні лідери УПСФ створили “Братство української державності”, яке виступало проти радянської влади. У 1921–1925 рр. багатьох українських соціал-демократів та есерів було знищено разом з організаціями “Волинська повстанська армія”, “Всеукраїнський повстанком”, “Братство української державності”.

Союзниками більшовиків у громадянській війні були Українська комуністична партія (боротьбистів) і Українська партія лівих соціал-революціонерів (борбистів). Лідерами партії боротьбистів, які сформувалися з лівого крила УПСР, були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко. Борбисти (від назви друкованого органу партії — “Борба”) та їхні лідери В. Качинський, М. Алексєєв, Є. Терлецький декларативно визнавали радянську владу, але заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй “диктатуру трудящих”, “диктатуру

трудових класів”. Вони вважали, що робітничий клас може відігравати авангардну роль лише на етапі соціалістичної революції й не здатний керувати економічною політикою, протиставляти місто селу. Обидві ці партії пропонували формувати ради на багатопартійній основі, виступаючи проти повного підкорення України Москві. Разом з більшовиками вони брали участь у виборах до Рад за спільними списками.

Визначаючи політику щодо цих партій, більшовики України виходили з переконання, що тільки вони є справжніми виразниками волі “революційних трудящих мас”. Відповідно до резолюції III з’їзду КП(б)У (березень 1919 р.) заборонялося призначати на відповідальні пости у радах навіть представників лівих дрібнобуржуазних партій. Цим рішенням не враховувалося реальне співвідношення політичних сил, ігнорувалася вплив даних партій на українське село.

Проти такої позиції виступив і московський ЦК РКП(б), який виявився далекогляднішим і дещо прагматичнішим. Під його впливом ЦК КП(б)У вдався лише на деякий час до спільних дій з лівими течіями українських соціал-демократів та есерів. Період боротьби з денікінцями був найпліднішим у спільній діяльності КП(б)У та боротьбистів. Проте у січні–лютому 1920 р. відбулися організовані рядовими боротьбистами селянські виступи у Київській, Полтавській, Катеринославській губерніях. У лютому 1920 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про розрив блоку з боротьбистами. Під більшовицьким тиском у березні 1920 р. Всеукраїнська конференція УКП(б) ухвалила рішення про саморозпуск партії. На це вплинула також невдала спроба УКП(б) вступити до Комінтерну й представляти там Україну. У квітні губернські та повітові партійні організації були розпущені. З 15 тис. боротьбистів у КП(б)У в індивідуальному порядку було прийнято 4 тис. осіб. Лідери боротьбистів О. Шумський, В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, А. Хвиля згодом обійняли відповідальні посади в ЦК КП(б)У та радянському уряді України.

Багатьох членів цієї партії було знищено в період так званої боротьби з “куркульським бандитизмом”. Восени 1920 р. під час перереєстрації членів КП(б)У значну кількість колишніх боротьбистів було виключено з неї.

Блокування більшовиків з борбистами теж виявилось ситуативним, тактичним. У квітні 1920 р. ЦК КП(б)У ініціював ліквідацію партії борбистів, яка на той час налічувала 700 осіб, за умов вступу її членів до КП(б)У. У партії почалися хитання, внутрішньопартійна диференціація, масовий вихід з її лав. Тож у липні 1920 р. IV з’їзд УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію.

Зліквідувавши партії боротьбистів і борбистів, більшовики засвідчили прагнення до монополізму на політичній арені, продемонстрували своє ставлення до засад політичної демократії та побутувавшому реальному політичному плюралізму. Слід мати на увазі й те, що на рішення вищезазначених партій про саморозпуск вплинув і Комінтерн. Керівні посади в Комінтерні посідали прихильники В. Леніна, які сповідували постулат стосовно доцільності задля збереження єдності революційних лівих сил лише однієї Комуністичної партії в кожній країні.

Зазначимо, що дещо довше проіснувала Українська комуністична партія (УКП), створена на початку 1920 р. з лівого крила УСДРП. Вона об’єднувала в своїх лавах близько 300 членів. Лідери цієї партії А. Річицький, Ю. Лапчинський, Б. Антоненко-Давидович прагнули до більшої самостійності для України. Вони неодноразово заявляли про невизнання політики радянської влади з аграрного питання, про необхідність створення української економіки, власної армії, виступали проти русифікаторської політики КП(б)У, входження України до СРСР.

Згідно з настановами III з’їзду УКП (1922) одна частина партії воліла до тісного союзу з націоналістичними силами, інша, не поділяючи такий підхід, схилилася до налагодження контактів із КП(б)У. За відсутності інших партій УКП могла б стати центром притягання опозиційних сил до більшовиків. З погляду об’єктивності слід наголосити, що ця політична партія залишалася доволі дрібною організацією і не мала належного впливу. Водночас, керуючись власними підходами, керівництво КП(б)У навіть надавало цій партії фінансові субсидії, створюючи ілюзію плюралізму. З часом більшовики змінили настанови й подібні підходи і в жовтні 1924 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення щодо ліквідації УКП.

Спроба керівництва УКП вступити до Комінтерну закінчилася невдачею. У грудні 1924 р. Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП, мотивуючи його тим, що партія є націоналістичною, а її діяльність спрямована на розкол сил пролетарської диктатури. Попри спроби багатьох делегатів IV з’їзду УКП у березні 1925 р. зберегти партію, було прийнято рішення про її саморозпуск.

Зазначимо, що протягом 1921–1922 рр., відчуваючи відповідний вплив, про саморозпуск заявили також Єврейська комуністична спілка (Комфарбан) та Єврейська комуністична партія “Паолей Ціон”, які активно пропагували ідею еміграції євреїв з українських теренів.

Усі ці процеси, відвертий тиск і цілеспрямована політика більшовиків призвели до того, що станом на 1925 р. КП(б)У залишилася єдиною партією в республіці, фактично та юридично монополізувавши політичне життя. Це було закономірно для політичної практики більшовиків, які, захопивши владу і перемігши у громадянській

війні, навіть гіпотетично не підтримували політичний плюралізм. Більшовицька правляча партія з усіма ресурсами влади (урядом, армією, ВЧК–ГПУ, судом, пресою, фінансами) мала величезні переваги над іншими партіями.

Більшовики, використовуючи своє провідне становище, ліквідували своїх політичних противників і конкурентів. Занадто різними були погляди правлячої партії та її опонентів на політичний, економічний та ідеологічний устрій суспільства. По суті, існувало протистояння двох ідеологічних концепцій: диктатури партії та революційної демократії.

Посідаючи провідне місце у політичній системі СРСР та Української СРР, Комуністична партія взяла під контроль ради різних рівнів. Більшовики спочатку діяли як урядова партія, а з витісненням із рад інших партій, — як панівна, державна партія. Згідно з концепцією більшовиків, їхнє головне покликання було в зруйнуванні старої буржуазної державної машини та створенні нової. Виходячи із цього постулату, комуністи практично одноосібно й вельми потужно впливали на формування кадрів нового державно-політичного апарату. Саме тому “добір, розстановка і виховання” нових кадрів пронизували всю діяльність партійних комітетів. Водночас і в цій справі побутували своєрідні підходи, один з яких полягав у широкому використанні національних кадрів.

Політика коренізації. Процес коренізації в Україні супроводжувався опертям більшовицької партії на місцеве, корінне населення у проведенні тих заходів, які запроваджувалися новою владою. Це був прагматичний підхід, прагнення заручитися підтримкою не лише місцевого населення, а й національних кадрів у реалізації своїх програмних настанов. Такі дії сприяли розширенню власної соціальної бази з тим, щоб спрямувати національне відродження в соціалістичне русло. Справді, проведення курсу на стабілізацію національно-державних процесів вимагало врахування національних особливостей та надання народам, які ввійшли до складу СРСР, певної національно-культурної автономії, реальної можливості розвивати свої національні культури і мови.

На черговому з’їзді ці підходи було покладено в основу рішення з національного питання. У квітні 1923 р. XII з’їзд РКП(б) проголосив політику коренізації в національному питанні. Основними складовими цієї політики було визначено підготовку, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників в процесі формування партійного і державного апарату; організацію мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей. Слід зауважити, що ці заходи, а також вивчення національної історії, розвиток національних традицій і культури більшовики підпорядковували своїм соціалістичним настановам.

Нова національна політика мала за мету продемонструвати переваги соціалізму українцям у Польщі та інших країнах, продемонструвати колоніальним народам вирішення національного питання. З іншого боку, як відверто визнавав Й. Сталін, Україна була “слабкою ланкою радянської влади”. Тут вельми відчутно бракувало підтримки більшовицьким заходам, а з часом питання прихильності до нової влади поставало з новою силою. Політику коренізації потрібно було починати зі створення умов для розвитку національних меншин, одночасному врахуванні й активізації урбанізаційних процесів, що були характерними для того часу.

Партійне керівництво закликало спільними зусиллями добиватися, щоб у партію та державний апарат обирали не лише росіян, щоб службовці вивчали і користувалися місцевими мовами, а держава підтримувала культурний і соціальний розвиток інших народів. Український різновид цієї політики називався **українізацією**.

З метою проведення українізації насамперед потрібно було провести зміни в партійному керівництві України, оскільки державний апарат був переважно неукраїнським — здебільшого з присланих із Москви радянських урядовців чи місцевих євреїв. В основній масі вони не виявляли великого розуміння необхідності українізації й ще менше схилилися до того, щоб втілювати її в життя. Крім того, багато хто з них відверто демонстрував зверхність над “місцевими” керівниками. Тому багатьох партійних чиновників-неукраїнців було відкликано до Москви.

На звільнені посади призначали лояльних і дисциплінованих представників Кремля. Так, саме за Лазара Кагановича (українського єврея, який очолив партапарат України) політика українізації набула великого розвитку. До останніх належали також Влас Чубар, який замінив Х. Раковського на посаді голови українського радянського уряду, а також колишній боротьбист Олександр Шумський і старий більшовик Микола Скрипник. Лише після усунення з посад непохитних “російських бюрократів і шовіністів”, як їх називав Ленін, український радянський уряд міг братися за здійснення нової політики.

На той час із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного та районного рівня українською мовою володіли лише 797 осіб. Ще менше було українців серед відповідальних працівників республіканського масштабу. Перші заходи українізації мали за мету розширити вживання української мови, особливо у партії та уряді. Так, партійні й урядові службовці повинні були обов’язково пройти спеціальні курси української мови. Тим, кому не вдалося успішно закінчити їх, загрожувало звільнення. За наказом 1925 р. чиновники мали користуватися українською мовою в урядовому листуванні та публікаціях, а в 1927 р. Л. Каганович оголосив,

що все партійне діловодство також має вестися українською мовою. Вельми показово, що нова політика дала належні результати. Якщо в 1922 р. українською мовою велося менш як одна п'ята урядових справ, то в 1927 р. — вже понад дві третини.

Водночас зросла кількість українців і в урядових установах. У 1923 р. українці становили лише 35 % серед урядових службовців і 23 % — серед членів партії, а в 1926–1927 рр. їх налічувалося вже відповідно 54 й 52 %. Хоча українці й отримали більшість, однак зосереджувалися вони переважно на нижчих щаблях урядово-партійної ієрархії. Наприкінці 20-х років їхнє представництво в ЦК не перевищувало однієї чверті.

Організаційні заходи з українізації проводила спеціально створена комісія, яку очолив секретар ЦК КП(б)У В. Затонський. До її складу ввійшли партійні та державні діячі В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін.

У КП(б)У на початку 1924 р. налічувалося 57 тис. членів і кандидатів у члени партії, серед яких 45 % росіян, 33 % українців і 14 % євреїв. Проте вже на початку 1930 р. українці серед 271 тис. членів і кандидатів у члени партії республіканської організації становили 53 %. В ЦК КП(б)У в 1925 р. представництво українців не перевищувало 25 %, а в 1930 р. досягло 43 %.

Максимальне впровадження офіційного курсу коренізації в інтересах культурного відродження тогочасної України є заслугою порівняно невеликої групи відповідальних працівників КП(б)У, яких називають націонал-комуністами. Вони гуртувалися навколо наркома освіти УСРР М. Скрипника (1927–1933), який змінив О. Шумського, звинуваченого в “націоналістичному ухилі”. М. Скрипнику вдалося багато зробити для стимулювання розвитку національної мови та культури завдяки підтримці генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича.

Підтримка наркома освіти пояснювалася політичними розрахунками Й. Сталіна. Й. У період боротьби із суперниками за владу, він погоджувався на національні поступки республікам. Й. Сталін гостро потребував підтримки такої великої національної республіки, як Україна і найбільшої, після російської, республіканської партійної організації — КП(б)У.

Коли Й. Сталін досяг абсолютної влади, його політика стосовно України кардинально змінилася. Після цього на перший план виступив інший чинник — потенційна загроза сепаратизму, яку могла відчувати Москва через сам факт існування потужного регіонального центру влади в Харкові (з 1934 р. — у Києві).

Слід зауважити, що кампанія українізації охопила усі сфери життя радянської республіки. Найвражаючих успіхів досягли радянські органи в ліквідації неписьменності. Так, під час революції серед міського населення письменних було близько 40 %, а через 10 років — уже 70 %. На селі протягом цього періоду письменність зросла з 15 до більш як 50 %. Оскільки масова освітня кампанія велася українською мовою, то поширення освіти означало й поширення українізації серед молоді країни.

Відчутні зрушення відбулися й у видавничій справі. Якщо в 1922 р. республіка мала 10 україномовних газет і журналів, то в 1939 р. з 426 газет 373 стали україномовними. У 1924 р. із 5 млн виданих підручників, українською мовою були 4 млн, що дало змогу перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. Майже 75 % місцевих державних установ і організацій, у тому числі від 30 до 60 % республіканських наркоматів і відомств, започаткували діловодство українською мовою. Однак українізація партійного, профспілкового й комсомольського апаратів відбувалася повільно.

Рушійною силою українізації системи освіти був нарком М. Скрипник. Працюючи натхненно й завзято, він домогся того, що в кульмінаційному для українізації 1929 р. у більш як 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих навчальних закладів навчання велося виключно українською мовою. 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. Значна увага приділялася вивченню української мови і студентами.

Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в Україні і в районах, населених здебільшого національними меншинами. Українізація не означала їх примусової денационалізації. Для забезпечення потреб представників інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах меншин ВУЦВК (1924–1930) відбулося **національне районування** території: 1924 р. створено Молдавську Автономну СРР у складі УСРР. У цей період також були створені національні райони, сільські ради, навчальні заклади. У 1931 р. в Україні діяли вже 25 національних районів: у їх числі — 8 російських, 7 німецьких, 3 єврейські, 3 болгарські, 3 грецькі, 1 польський. Серед національних сілрад було 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польська, 45 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 4 білоруських, 3 албанських. У республіці також працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 — з єврейською, 31 — з татарською та ін. Усе це створювало відповідні умови для національно-культурного відродження народів, які проживали на українській землі.

У республіці провідники українізації сподівалися, що національні меншини, маючи можливість навчатися російською мовою, водночас проходять курси української мови. До революції, коли українських шкіл практично не існувало, українофіли могли лише мріяти про такі умови, які були створені через 10 років. Успіх

цих заходів був більш вражаючим, якщо враховувати труднощі, які стояли на їхньому шляху, особливо нестачу кваліфікованих викладачів. Програма українізації потребувала 100 тис. учителів, а їх налічувалося лише 45 тис. Не вистачало також і багатьох підручників. Швидка українізація освіти сприяла зростанню загальних настроїв національного оптимізму. Так, “У марші мільйонів на шляху до української школи” письменник Борис Антоненко-Давидович вбачав “вогонь великого відродження”.

Українську мову впроваджували в офіцерських школах та великих частинах військового резерву в Україні. Існували навіть плани реорганізації армії за територіальним принципом. Показово, що ці проекти підтримали відомі командувачі Червоної армії, не українці — Михайло Фрунзе та Йон Якір.

Українізація вплинула на процеси урбанізації, відбулися докорінні зміни етнічного складу пролетаріату й міського населення загалом. Наприклад, якщо в 1923 р. у таких важливих промислових центрах, як Харків, Луганськ та Дніпропетровськ, українці становили 38, 7 і 16 % мешканців, то через 10 років їхня частка зросла відповідно до 50, 31 та 48 %. До середини 30-х років українці переважали майже в усіх великих містах. Політика українізації спонукала їх зберігати рідну мову.

Своїми успіхами політика українізації (яка не зайшла так далеко, як того хотіли М. Скрипник з однодумцями) насамперед завдячувала тому, що вона була пов'язана із загальним процесом модернізації. Не патріотизм і не традиціоналізм були головними причинами збереження українцями рідної мови. Це скоріше пояснювалося тим, що українська мова краще, ніж будь-яка інша, давала їм змогу здобути освіту, отримувати інформацію з газет і часописів, спілкуватися зі службовцями й виконувати свої професійні обов'язки. Завдяки політиці українізації українська мова стала широкоживаною в усіх царинах суспільного буття, перетворюючись на основний засіб спілкування й самовираження широких верств суспільства, що модернізувалося.

На тлі цих трансформацій відбувалися й інші важливі політичні зміни. Дотримання національної специфіки при проведенні політичної лінії отримало визначення як **український національний комунізм**. Прибічники цього напрямку були відданими комуністами, які щиро вірили, що для досягнення оптимальних результатів комунізм має враховувати специфічні національні умови. Це означало, що крім російського існували підходи, обрані іншими народами, які також мають рівне право на існування. Тобто, процесам творення соціалізму потрібно було надати відповідне “національне забарвлення”.

Оскільки в радянській Україні існував тривалий зв'язок між українським національним рухом і соціалізмом, ідеї національного комунізму легко оволоділи багатьма українцями в більшовицькому таборі. Ще в 1918 р. В. Шахрай (перший комісар закордонних справ в українському радянському уряді) та С. Мазлах (старий більшовик, єврей за походженням) — різко критикували дії партії за лицемірну політику в національному питанні й зокрема стосовно українців.

Через рік національний комунізм знову заявив про себе в КП(б)У у формі так званої федералістської опозиції на чолі з Ю. Лапчинським. Його прихильники закликали до повної незалежності радянської української держави, з повною владою, незалежним центром партії, не підлеглим Російській компартії.

Із наростанням політики українізації на першому плані в республіці знову постали вияви і тенденції національного комунізму. Яскравим виявом цих настанов був так званий “хвильовизм”. Його ідеолог Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) відкрито й пристрасно закликав відкинути “російський шлях”. Перекоаний інтернаціоналіст, під час громадянської війни він приєднується до більшовиків, прагнучи до будівництва всезагального й справедливого комуністичного суспільства. Після війни Микола Хвильовий стає одним із популярних радянських українських письменників, засновником авангардної літературної організації “Валліте”, дослідником питань українсько-російських відносин, зокрема у сфері культури.

Проте досить швидко Хвильовий перекоонується у кричущій невідповідності між теорією й практикою більшовиків, що виявлялося у національному питанні та в російському шовінізмі й партбюрократії. З метою порятунку революції від згубного впливу російського націоналізму, він радить українцям відмежуватися від Росії і йти власним шляхом під гаслом “Геть від Москви!”

Вельми показово, що небезпека, яку являли погляди Миколи Хвильового для радянського режиму, посилювалася тим, що вони знайшли широку підтримку не лише в українських літературних колах, а й у самій Комуністичній партії України. Цей вплив особливо відчувався серед колишніх боротьбистів, лідером яких був О. Шумський. Він відкинув вимоги московських ортодоксів засудити Хвильового й виступив із власною критикою Москви. Колишні боротьбисти мали всі підстави вважати лицемірною політику партії у національному питанні.

Більшовики, щоб надати радянському урядові “українського забарвлення”, О. Шумського та його сподвижників, які перейшли на їхній бік, призначають на високі урядові посади. Так, О. Шумського було призначено наркомом освіти (1923–1926). З початком українізації комісар освіти поплатився за те, що викривав

махінації Москви. Багатьох із його прибічників було понижено на посадах або навіть виключено з партії з тавром “шумськізм”.

Як і Микола Хвильовий, О. Шумський, засуджуючи російський шовінізм, виступає проти священного для більшовиків принципу централізму. Восени 1925 р. О. Шумський на зустрічі з Й. Сталіним, заявив: “ЦК КП(б)У має контролювати й керувати національними і культурними процесами в Україні, але із Москви присилаються в Україну працівники, які не розуміють українських національних питань”. Друге принципове твердження полягало в тому, що “українські комуністи вже зросли і можуть самі вибирати керівників партії і уряду”. О. Шумський пропонував призначати на керівні посади в українському радянському уряді та Комуністичній партії України таких українських комуністів, як Г. Гринько і В. Чубар, відкликавши призначенців — німця Е. Квірінга і зрусифікованого єврея Л. Кагановича. Пропозиція, що подавалася як засіб поширення комунізму, була не чим іншим, як заклик обирати політичних керівників України не в Москві, а в Україні.

О. Шумський також засуджував українців, які під вигідною личиною вірного служіння партії потурали централізмові Москви. У травні 1927 р. на засіданні керівництва українських комуністів він заявив, що “російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбністю. Він править за підтримки нікчемних малоросів, які в усі епохи за своєю сутністю були лицемірними, по-рабському нечесними й зрадливими. Тепер він співає про свій фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом усе українське і завжди готовий наплювати на нього (часом по-українськи), якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду”.

Критика Шумського викликала скандал як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Сталін зауважував: “Товариш Шумський не усвідомлює, що в Україні, де “місцеві кадри комуністів слабкі, такий рух може подекуди набрати характеру боротьби проти “Москви” і росіян взагалі, проти російської культури та її найбільшого досягнення — ленінізму”.

Зауважимо, що партійні ортодокси Харкова та Москви суворо засудили ідеї О. Шумського, але його підходи знайшли підтримку в Комуністичній партії Західної України, в Галичині. Лідер західноукраїнських комуністів К. Максимович, підтримуючи О. Шумського, на форумі Комуністичного Інтернаціоналу виступив проти зверхнього ставлення Москви до українців. Зацікавленість у “справі Шумського” та підтримку його підходів виявили навіть західноєвропейські соціалісти, зокрема німецький соціал-демократ Е. Штраус.

Іншим виявом українського національного комунізму постала так звана “волобуєвщина”. На початку 1928 р. серед українських комуністів з’явився новий ухил, виразником якого став молодий український економіст російського походження М. Волобуєв. Аналогічно М. Хвильовому в літературі та О. Шумському в політиці, М. Волобуєв прагнув до викриття невідповідностей між теорією й практикою більшовиків у царині економіки. Він указував, що радянський уряд, нехтуючи потребами української периферії, продовжував розбудову важкої промисловості в російському центрі. Крім того, М. Волобуєв стверджував, що економіка СРСР — це не єдине й однорідне ціле, а комплекс економічних компонентів, один з яких — Україна, а також, що кожен із цих компонентів може не лише самостійно функціонувати, а й безсумнівно бути частиною світового господарства, спираючись на власний потенціал, без посередництва російської економіки.

Тим часом Комуністична партія вже була готова піти на такі поступки, як українізація. Вона навіть визнала деякі свої недоліки, зокрема, панування в її лавах російського шовінізму. Проте вона не могла допустити поширення поглядів М. Хвильового, О. Шумського та М. Волобуєва, оскільки це певним чином підірвало б її владу над Україною. Спочатку всі троє захищалися, та, зрештою, підкорилися московському керівництву. Наприкінці 1928 р. Микола Хвильовий повертається до літературної творчості, О. Шумського відправляють у Росію на другорядну партійну роботу, а М. Волобуєв канув у забуття. Однак під час сталінських репресій 30-х років ці “тріхи” пригадали націонал-комуністам, за що вони й поплатилися власним життям.

Слід наголосити, що наприкінці 20-х років політика українізації почала гальмуватися, що, згідно з офіційними поясненнями влади, зумовлювалося загрозою “націонал-ухильництва” і націоналізму. Припинення політики українізації в УСРР офіційно не проголошувалося. У грудні 1932 р. була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі на Північному Кавказі. Низка пунктів стосувалася не заготівлі, а національної політики. Діловодство в радянських установах українізованих районів переводилося на російську мову. Було передбачено ліквідацію українських навчальних закладів, українського радіомовлення, випуск українських газет.

Зміни в “українському питанні” стали поштовхом до початку тотального погрому всього, що навіть віддалено нагадувало “націонал-ухильництво”. На листопадовому пленумі 1933 р. П. Постишев, якого Й. Сталін направив для “зміцнення” керівництва Україною, повідомив, що із системи наркомосвіти “вичищено” 300 наукових і редакторських робітників. Тільки з восьми центральних радянських установ було звільнено понад 200 “націоналістів і білогвардійців”. Упродовж 1933 р. в обласних управліннях народної освіти УСРР за політичними мотивами було оновлено 100 % керівників, у районних — 90 %. Усі вони підпали під репресії.

Чотири тисячі вчителів звільнили як “класово-ворожі елементи”. Натомість розгорталася мережа російських шкіл і класів.

Таким чином, політика українізації, будучи складовою більш широкого курсу коренізації, загалом стала об’єктивно необхідною. Її здійснення давало змогу московському керівництву “укорінувати” радянську владу за рахунок виховання, висування на керівні пости в партійному, державному, господарському апаратах українців; розвиваючи мову, національну культуру, видання книг, журналів, газет українською мовою, надати радянських форм культурно-національній автономії; налагодити прийнятніші взаємини центру з Україною.

Однак кремлівське керівництво не випускало важелі контролю за процесом національного відродження. І саме тому більшовики, зрозумівши, що наслідки коренізації в межах федерації і, зокрема, українізації, виходять за дозовані адміністративно-командною системою межі, згорнули цю політику й знову ствердили свій політичний монополізм. При цьому новий курс Кремля здійснювався з притаманною більшовикам безкомпромісністю і жорстокістю.

4.3. Ідейно-політична боротьба та суперечливість соціально-економічних і культурних перетворень

На політичний перебіг подій країни вельми відчутний вплив мала ідейно-політична боротьба 20–30-х років у лавах самої більшовицької партії. Результати цієї боротьби стали визначальними для обрання серед інших альтернативних напрямів саме того шляху розвитку, який пройшла держава. Переемогою курсу, який в подальшому уособлював Й. Сталін, позначалася стратегічна лінія більшовиків, формування політичної та економічної структури держави, а також залежали долі мільйонів її громадян.

Слід зауважити, що на початку 20-х років Радянська держава увійшла в смугу глибокої соціально-економічної та політичної кризи. Воєнне лихоліття відкинуло економіку країни на багато десятиліть назад. Введену в роки війни продовольчу розкладку збирали озброєні продзагони. Така практика і продовольча політика викликали голод, який посилила посуха. За оцінкою сучасного українського історика С. Кульчицького, голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Радянський уряд, усвідомивши це, активізував політику конфіскації злидених продовольчих запасів навіть у селян тих губерній, де вирувала посуха. Тим самим терор голодом, крім іншого, спричинив відчутні політичні наслідки. Наприкінці 1921 р. в Україні голодувало понад 1 млн жителів, а в травні 1922 р. вже майже 4 млн. Посуха і голод охопили також Поволжя, Кубань та інші зернові райони Росії.

Продрозкладка, як головна складова політики воєнного комунізму, викликала значне невдоволення селянства. Пропозиції щодо її відміни й переходу до продподатку надходили ще на початку 1920 р. від Л. Троцького, члена Президії ВРНГ Ю. Ларіна, лідера меншовиків Ф. Дана і В. Вольського — представника соціалістів-революціонерів. Проте більшовицький уряд ще перебував в обіймах “воєнно-комуністичної утопії”. Вогнища селянських повстань відбилися на вимогах матросів-повстанців фортеці “Кронштадт” у лютому–березні 1921 р. під гаслами: “Влада радам, а не партіям”, “Ради без комуністів”. Політична криза поставила більшовиків перед необхідністю серйозних змін в економічній політиці.

На той час у партії загалом ще не були чітко визначені напрями змін, хоча за період з листопада 1920 по березень 1921 рр. точилася вельми гостра дискусія, яка стосувалася лише однієї проблеми — ролі профспілок у радянському суспільстві. Фактично йшлося про методи керівництва трудящими масами в перехідний період від капіталізму до соціалізму.

Спектр пропозицій був доволі широким. До X з’їзду РКП(б) було висунуто вісім проектів постанов про профспілки (за тогочасною термінологією — платформ), на основі яких проходили вибори делегатів з’їзду. У широкій демократичній дискусії зіткнулися діаметрально протилежні бачення перспектив: від передавання профспілкам управління економікою (“робітнича опозиція”) до “одержавлення профспілок” (об’єднана платформа Л. Троцького, М. Бухаріна). Більшість підтримала ленінську “платформу десяти”, яку було так названо за кількістю осіб, що її підписали. У ній розвивалася ідея В. Леніна щодо профспілок як “школи комунізму”, масової організації, покликаної захищати права трудящих і залучати їх до управління соціалістичним будівництвом.

Під час дискусії розглядалися і питання внутрішньопартійної демократії, місця і ролі опозиції тощо. Так, Л. Троцький і його прихильники виступали за одержавлення профспілок, зосередження у їхніх руках усього керівництва економічним життям. Представники так званого “демократичного централізму” обстоювали

можливість мати в партії різні течії та угруповання. “Без зіткнення поглядів, без боротьби течій і груп, без “опозиції” не може існувати пролетарська демократія”, — писав їх лідер В. Осінський. Ця теза стала однією з центральних у внутрішньопартійній боротьбі протягом майже десяти наступних років. Опозиція сповідувала засади демократичного співіснування різних течій та право меншості висловлювати свою думку. Прихильники “єдності рядів партії”, разом з Й. Сталіним, стверджували, що недопустимим є інакомислення, меншість має неухильно підкорятися більшості.

Результатом дискусії було прийняття X з'їздом РКП(б) “платформи десяти” — рішення “Про заміну розкладки натуральним податком” та схваленням резолюції “Про єдність партії”. Профспілки залишалися засобом впливу партії на робітничі маси. Резолюція щодо єдності партії, її реалізація мала й негативні наслідки. Втілення у практику вимог резолюції означало істотне обмеження політичної демократії, оскільки передбачався розпуск усіх угруповань, унеможлилювалися будь-які фракційні виступи. За невиконання цієї вимоги членам РКП(б) загрожувало виключення із партії. Загалом рішення X з'їзду партії в подальшому можна вважати початком еволюції до тоталітаризму.

Водночас **перехід від “воєнного комунізму” до непу став системою широких заходів**, а саме: здійснювався перехід до продподатку; легалізувалася приватна торгівля; утворювалася кредитно-фінансова система; стабілізувався грошовий обіг. Складовими непу вважалося допущення множинності форм власності; децентралізація управління націоналізованими підприємствами; запровадження госпрозрахункових відносин у промисловості; перехід до вільного найму робочої сили; налагодження ринкової змички міста і села. Неп спочатку розглядався більшовиками лише як тактичний хід, тимчасовий відступ, і тільки потім — як один із можливих шляхів побудови соціалізму. Його реалізація в Україні, як і в інших регіонах, відбувалася суперечливо, однак позитивні результати були помітними відразу.

Наголосимо, що об'єктивно введення непу сприяло розвитку не лише економічного плюралізму, а й політичного. В країні практично вже утвердилася однопартійна система, проте легальне відображення різних політичних інтересів могло виявлятися лише в середині правлячої партії. На цей процес істотно впливала боротьба за владу як у партії, так і в країні загалом. На перебіг подій під час наступних дискусій та кампаній важливий вплив мали групові та особисті інтереси й пристрасті.

Протягом 1923–1924 рр. в умовах кризи непу та загострення особистого суперництва серед більшовицького керівництва у зв'язку із хворобою і смертю В. Леніна спостерігалось нове загострення ідейно-політичної боротьби. Так, Л. Троцький піддає критиці бюрократизацію партійного апарату й згортання внутрішньопартійної демократії. Критика була небезпідставною, оскільки саме з партійним режимом були пов'язані економічні труднощі.

Партійна дискусія виокремила два основні погляди щодо розвитку демократії: перший обстоював її наріжні засади, а другий стверджував недопустимість першого підходу, який уможлилював зниження дисципліни, ослаблення партії. Саме на останню позицію спирався Й. Сталін, прокладаючи собі дорогу до диктаторської влади.

Після смерті Леніна у 1924 р. в більшовицькій верхівці у Москві розгорілася гостра боротьба за владу, внаслідок чого стали розвиватися різноманітні фракції та ідеологічні течії. Проте період відносного лібералізму та плюралізму, відкритого змагання протилежних ідей тривав недовго. Результати ідейно-політичної боротьби в партії врешті-решт визначили засади формування політичної та економічної систем, що позначалося на долі не лише основних фігурантів боротьби, а й мільйонів людей.

Наголосимо, що тогочасні дискусії справді відповідали змісту цього терміна. Це були широкі обговорення, полеміка і, звичайно, політична боротьба. Однак меншість уже тоді не мала змоги висловитися в пресі, виступити перед широким загалом партійців. Дискусії істотно не впливали на зміни у політичному житті, упускалися шанси демократизувати суспільство, змінити чи скорегувати економічний курс. Й. Сталін та його прихильники вміло користувалися дискусіями, стаючи на позиції захисників марксизму, курсу Леніна, єдності рядів та звинувачуючи опонентів у спробах “ревізувати більшовизм”. Вони застосовували оргвисновки, усували з керівних посад тих лідерів, які могли реально запропонувати альтернативні підходи.

Так звана “літературна дискусія” навколо статей Л. Троцького відрізнялася не лише критичними нападками на нього, а й паплюженням його як політика. Головну його статтю “Уроки Жовтня”, навколо якої точилася гостра дискусія, більшість членів партії навіть не читали. Фактично, не було й боротьби думок, позицій, а лише одностороння критика. Л. Троцькому ставили в вину його небільшовицьке минуле, намагалися звинуватити у тенденційності тлумачення подій, недавніх звершень, на користь перебільшення власної ролі. Цьому підпорядковувалися різноманітні заходи. До їх числа належали звинувачення в антибільшовизмі Л. Троцького, наклеювання ярликів. У липневій декларації 1926 р., підписаній Г. Зінов'євим і Л. Каменевим, визнавалася правота Л. Троцького, його попередження щодо загрози зростання апаратного режиму, відсторонення від влади мислячої старої більшовицької гвардії тощо. Пізніше, в 1928 р., Г. П'ятаков однозначно стверджував, що

“троцькізм” було спеціально придумано для того, щоб підмінити дійсні розбіжності вигаданими, взятими із минулого, які під час літературної дискусії були штучно гальванізовані. Дискредитація Троцького під час цієї дискусії відтіснила його до межі політичного падіння. Хоча він і залишився у складі Політбюро, проте вже не міг претендувати на роль лідера радянської держави.

Водночас результатом цієї кампанії стало піднесення ролі Й. Сталіна як “борця за єдність більшовицької партії та чистоту марксизму-ленінізму”. Він набирив авторитету. Його не звинувачували у помилках на відмінну від інших соратників по Політбюро, і він став висуватися на перші ролі в партії та країні. Й. Сталін вміло протиставляв своїх противників один одному, а сам брав гору як поборник ленінського курсу.

Так, у боротьбі з Л. Троцьким Й. Сталін залучив у союзники Г. Зінов’єва і Л. Каменєва, а згодом, у боротьбі з ними, — М. Бухаріна. У 1927–1928 рр., коли М. Бухарін і О. Риков виступили проти воєнно-комуністичних засобів у хлібозаготівельній кампанії, обстоюючи ринкові методи, їх звинуватили в “правому ухилі” й також вивели з керівних органів.

Зауважимо, що в керівництві більшовицької партії були лідери, які виступали проти адміністрування. Особливо це виявилось при згортанні непу. Проти адміністративних методів керівництва в Політбюро ЦК ВКП(б) рішуче виступила група (з 9 осіб) авторитетних партійних і державних керівників, серед яких були: М. Бухарін — головний редактор газети “Правда”, О. Риков — голова Раднаркому СРСР, М. Томський — голова ВЦРПС та кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК і МК партії М. Угланов. З критикою адміністративно-командних методів керівництва М. Бухарін та його прихильники виступали на засіданнях Політбюро, а також на пленумах ЦК і ЦКК у квітні 1928 р.

Проте небезпека заміни економічних методів політики на командно-адміністративні не була тоді усвідомлена повною мірою ні на теоретичному, ні на політичному рівнях. Це призвело до ще більшого зміцнення позицій Й. Сталіна, який використовував у власних інтересах контроль за кадровою політикою партії і насаджував своїх прибічників у системі партійних і державних органів.

У листопаді 1929 р., зі складу Політбюро було виведено М. Бухаріна, у 1930 р. — О. Рикова і М. Томського. Це означало, що з найвищого керівництва партії усувалися політичні опоненти Й. Сталіна, які могли протиставити його стратегії інший курс суспільного розвитку. Й. Сталін залишився єдиним у складі Політбюро, яке існувало за часів Леніна. Створювалася ситуація, за якої в партійному керівництві не було лідерів, спроможних йому протистояти. Диктаторські риси характеру й діяльності Й. Сталіна вже не наражалися на спротив інших партійних керівників. Так було підготовлено політичний переворот, який характеризувався заміною персонального складу керівництва, зламом попередньої політики, запровадженням нових ідеологічних настанов. Водночас почав формуватися й **культ особи Сталіна**. В центрі і на місцях дедалі ширше застосовувалися незаконні політичні репресії. Говорячи про способи організації людей і засоби примусу, він наголошував, що “репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу”.

У країні відбувалися значні зміни, які мали визначальний вплив на її подальший розвиток. Змінилася роль правлячої більшовицької партії, яка в перші повоєнні роки еволюціонувала за такими основними напрямками:

- ? перетворення революційної у правлячу, а згодом й у державну партію;
- ? монополізація політичного становища завдяки усуненню різними засобами інших партій;
- ? зосередження влади в руках вузького кола партійних лідерів.

Перехід більшовицької партії від завдань, пов’язаних із руйнуванням старого ладу, до створення й управління новим, значно еволюціонувало значущість партійної дисципліни, вміння підкорятися рішенням вищестоящим органам. Порівняно з попереднім періодом, зовсім іншого значення набуло членство в партії, вихід чи виключення з якої означало й відсторонення від політичної діяльності та влади.

Реалізація непу в Україні, як і в межах союзної держави, відбувалася суперечливо з огляду на поєднання ринкових та планових засад розвитку. Істотні зміни насамперед відбулися в **аграрному секторі**. Обсяги землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилися в 1,5 раза за рахунок передачі їм поміщицьких, церковних та надлишкових земель заможних селян. Це призвело до значних соціальних змін на селі: збільшилася кількість середняцьких господарств і зменшилася бідняцьких і заможних. У цей період з’являються і нові організаційні форми сільського господарства — радянські й колективні господарства (радгоспи і колгоспи). Проте в 1925 р. колгоспи об’єднували 1 % селянських господарств і були економічно слабкими. На селі розвернулося кооперативне будівництво, в якому В. Ленін убачав основну форму залучення селян до соціалістичного будівництва. В усіх видах виробничої кооперації було задіяно 30 % селянських господарств, а разом із споживчою — більш як половина.

Перехід від продрозкладки до продподатку, перерозподіл землі, розвиток кооперації, вільної торгівлі сприяли розвитку села. Уже в перший рік непу виробництво зерна збільшилося з 27 млн пудів у 1921 р. до 637 млн у 1922 р. За період з 1927 по 1928 рр. обсяг валової сільськогосподарської продукції перевищив рівень 1913 р.

Значні зміни відбувалися і в промисловості. Залишивши під контролем важку промисловість, держава передала в оренду, або приватну власність, кооперативам, артілям, іншим організаціям, а також приватним особам середні й дрібні підприємства. З 1921 р. в оренду було передано майже половину наявного фонду. Підприємства об'єднувалися за галузевими або територіальними ознаками в госпрозрахункові трести, які замінили надцентралізовані главки. Серед них “Тютюнтрест”, “Маслотрест”, “Цукротрест”, “Південьсталь” та ін. Запровадження непу в промисловості мало значні економічні наслідки. У 1928–1929 рр. порівняно з 1913 р. в Україні зросло виробництво електроенергії на 138 %, кам'яного вугілля — на 120 %, сталі — на 117 %.

Перебудова народного господарства в роки непу характеризується розвитком вільної торгівлі, скасуванням продовольчих і товарних карток, подоланням у 1924 р. гіперінфляції і запровадженням стабільної валюти — червінця, що вільно обмінювався на долари. У перші роки непу приватний капітал контролював 75 % роздрібного товарообігу України. Пожвавлення торгівлі стимулювало розвиток економіки і навпаки.

Однак суперечливість непу виявилася надто швидко. Відчутними були спочатку “ножиці цін” на сільськогосподарські та промислові товари, потім нова криза уже “товарного голоду”. Радянським урядом було “заморожено” недобудовані об'єкти, скорочено імпорт, підвищено непрямі податки та введено з 1925 р. державну монополію на торгівлю горілочними виробами. Проте це не розв'язало головну проблему — подолати нестачу коштів для розвитку промисловості.

Розвиток непу, крім економічних суперечностей, виявив і деякі істотні соціальні та політичні. Різноманітність форм власності, методів господарювання ставили на порядок денний питання про продовження плюралізму з економічної сфери у сферу політичну. Однак більшовики не збиралися ні з ким ділитися владою, тому економічні інтереси одноосібника політично не були захищені.

Зростали суперечності як між селянством і робітничим класом, так і всередині цих класів. Навіть у лавах самої Компартії не було єдності. Поява дрібної та середньої буржуазії — непманів, кризи непу, безробіття спричинили зростання соціально-політичної напруги в суспільстві. Кремлівське керівництво вдалося не до поширення нових засад відносин на інші сфери, а навпаки — до згортання непу, відмови від ринкових відносин на користь адміністративно-командних.

Одним із важливих економічних перетворень цього періоду була **індустріалізація**. Очікуваної більшовиками світової революції не відбулося, потрібно було виходити з умов капіталістичного оточення країни. Принциповим постало питання перспектив будівництва соціалізму. Значна частина більшовиків не вважала реальним будувати нове суспільство без світової революції. Керівництво партії на чолі з Й. Сталіним дотримувалося інших поглядів, виходячи із ленінської концепції, що передбачала план побудови соціалізму і була викладена в останніх його роботах: “Як нам реорганізувати Рабкрін”, “Краще менше, та краще”, “Про кооперацію” тощо. Складовими ленінського плану поставали індустріалізація, колективізація, культурна революція.

У напруженій внутрішньопартійній боротьбі погляди Й. Сталіна щодо можливостей будівництва нового ладу перемогли. Він виступав (але у власному трактуванні) прихильником утілення ленінського плану будівництва нового ладу. Вирішальною ланкою при цьому мала бути індустріалізація — створення крупної машинної індустрії в усіх галузях економіки. Сама собою настанова індустріалізації була правильною, оскільки Радянський Союз за техніко-економічним виміром перебував на початкових етапах індустріалізації, а за обсягом виробництва промислової продукції значно відставав від індустріально розвинених країн.

Варто зауважити, що партійним діячам була очевидною альтернативність шляхів проведення індустріалізації країни, які полягали в засобах, етапах і темпах індустріалізації. Тогочасне керівництво вбачало два варіанти перетворень. Так, Держплан на чолі з Г. Кржижановським вважав, що індустріалізація в СРСР має здійснюватися в чотири етапи: розвиток видобувної промисловості, реконструкція транспорту, раціональне розміщення продуктивних сил і піднесення товарності сільського господарства та розвиток енергетики. Тобто індустріалізація міркувалась як політика, що охоплює всі галузі народного господарства і розрахована на тривалі терміни.

Інакше трактувала завдання і шляхи індустріалізації ВРНГ на чолі з В. Куйбишевим. Головним напрямом вбачалося виробництво засобів виробництва. Об'єднувало позиції Держплану і ВРНГ те, що вони пропонували спрямувати основний тягар накопичення коштів для індустріалізації на промисловість.

Важливою поставала проблема джерел фінансування індустріалізації. Так, Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Л. Каменев обстоювали позицію інтенсивного перекачування коштів з аграрного сектора (за рахунок підвищення податків і цін на продукти). Проти цього виступили голова ВУЦВК Г. Петровський та голова РНК України В. Чубар.

Незважаючи на всі заперечення і наступний розгром “троцькістів, правого ухилу, нової опозиції”, тогочасна реальна політика свідчить, що Й. Сталін повернувся до троцькістської ідеї “диктатури промисловості”. Головними джерелами фінансування індустріалізації були: податки з населення; надподаток із селян;

перекачування коштів із легкої, харчової промисловості у важку; внутрішні позики у населення, збільшення випуску паперових грошей; збільшення експорту зерна, лісу, нафти, хутра; режим економії; використання безкоштовної праці ув'язнених. Однак брак коштів зумовлював пошук нових шляхів їх поповнення за рахунок сільського господарства.

У партійному керівництві країни продовжувалася полеміка щодо можливих варіантів соціально-економічного розвитку. Залишалися дискусійними і водночас могли стати альтернативними шляхи подальшого розвитку з огляду на джерела фінансування, орієнтованих на внутрішній чи зовнішній ринок, і таких, що ґрунтувалися на одночасному розвитку індустріального й аграрного секторів чи пріоритетному піднесенні одного з них. З цього переліку варіантів вимальовувалися дві головні моделі.

Перша модель передбачала більш-менш оптимальну інтеграцію у світове господарство на основі залучення іноземного капіталу, експорту сільськогосподарської продукції та імпорту обладнання. Це мало зорієнтувати село на велике індивідуальне товарне виробництво. При цьому індустріалізація розтягувалася на досить тривалий час.

Інша модель ґрунтувалася на засадах швидкого досягнення економічної самостійності, високого ступеня обороноздатності країни, передбачаючи прискорену індустріалізацію. Застосування такої моделі зумовлювалося значним перекачуванням ресурсів із села в місто. Це, в свою чергу, підривало ринкову рівновагу і відкривало шлях позаекономічним методам вирішення завдань форсованої колективізації та жорсткого адміністративного контролю за селом, експлуатації трудового ентузіазму народу, широкому застосуванню примусової праці.

Узагальнюючи шляхи індустріалізації радянської держави, слід виокремити істотні особливості реалізації курсу. По-перше, індустріалізація розпочалася з розвитку важкої промисловості, якій віддавалася перевага задля зміцнення обороноздатності держави. При цьому легка промисловість, яка сприяла підвищенню рівня життя населення, обігу грошей, витіснялася на другий план.

По-друге, радянська індустріалізація здійснювалася вельми форсованими темпами, за рахунок усіх наявних ресурсів, як-от: величезним напруженням людських сил, заощадженням на низькому рівні життя народу, непомірною експлуатацією всього селянства.

По-третє, процес індустріалізації відбувався за досить жорстким і здебільшого волюнтаристським планом. Цим індустріалізація в СРСР відрізнялася від подібних перетворень у західних країнах, де домінувала доцільність і більша обачливість, зумовлена потребами суспільства.

По-четверте, індустріалізація фінансувалася з власних джерел.

По-п'яте, форсована індустріалізація прискорила згортання непу, спричинила зміну форм керівництва усім народним господарством. При цьому безпосередніх виробників було позбавлено прав власності, яка з колективної, приватної перетворилася на державно-бюрократичну.

Реальна господарська влада під час і після індустріалізації перейшла до партійних органів, наркоматів, установ, що розподіляли плани і фонди за галузями, регіонами, підприємствами. Змінилася і система оплати праці, яка тепер встановлювалася "згори", замість попередньої практики колективних договорів.

Слід зауважити, що з 1927 р. розпочалося згортання концесій. На початку 30-х років влада скасовує промислові трести, замінюючи торгівлю галузевим розподілом ресурсів за фондами та нарядами, проводить податкову реформу. У 1930–1932 рр. відбулася кредитна реформа, яка замінила кредит плановим банківським фінансуванням. Більшість банків було закрито, вільний обмін червінців на золото призупинено. З 1926 р. забороняється вивезення радянської валюти за кордон, а з 1928 р. — ввезення іноземної в СРСР, тим самим ліквідовувався приватний валютний ринок.

Зростання економіки відбувалося нерівномірно і характеризувалося посиленням диспропорцій, що пояснювалося застосуванням масових репресій до технічних кадрів.

З метою мобілізації усіх ресурсів, сталінське керівництво вдалося до складання форсованих п'ятирічних планів. Зауважимо, що носили вони суб'єктивістський характер, та волюнтаристське коригування у бік значного завищення виробничих показників насаджувалося Кремлем. Незважаючи на величезне напруження сил, за більшістю показників завищені плани виконувалися не завжди. Так, чорна металургія і тракторобудування змогли досягти рівня запланованого на першу і другу п'ятирічку лише в 1949 р. Серйозними недоліками характеризуються і передвоєнні роки незавершеної третьої п'ятирічки (1938–1941 рр.).

Індустріалізація потребувала значних державних внутрішніх позик, які з добровільних дуже швидко перетворилися на обов'язкові, і вже на початку 1940 р. становили 50 млрд крб. Значним поповненням до державної казни стало збільшення випуску паперових грошей, майже не забезпечених товарами. Маса грошей в обігу збільшилася з 1,3–1,4 млрд крб у 1926–1927 рр. до 8,4 млрд крб у 1933 р.

Реальна вартість карбованця за першу п'ятирічку знизилася на 60 %, при цьому за роки перших п'ятирічок (на початку 1940 р.) різко зросли роздрібні державні ціни: на хліб — в 11 разів, масло — в 7, цукор — в 6, мило — в 5, сукно — в 13 та ін. Ринкові ціни були ще вищими, а реальна заробітна плата робітників і службовців

наприкінці першої п'ятирічки знизилася майже на 20 %. У 1928 р. вводиться карткова система спочатку на хліб, а потім на інші продуктивні та промислові товари народного споживання.

Згорання товарно-грошових відносин “теоретично” пояснювали як важливий крок до комунізму. Проте вже в середині 30-х років грошовий обіг нормалізувався, а карткову систему скасовано. Повністю нормалізувати постачання не вдалося, оскільки важка промисловість не давала потрібного прибутку, а навпаки, вимагала великих державних дотацій.

Наслідком індустріалізації була також ліквідація техніко-економічної відсталості Радянського Союзу. В другій п'ятирічці основні вкладення спрямовувалися у важку промисловість, у державу вже не ввозилися сільськогосподарські машини й трактори. В 1936 р. питома вага імпортованої продукції в загальному споживанні держави знизилася до 1 %. Торгівельний баланс СРСР наприкінці другої п'ятирічки значно активізувався і давав прибутки. В роки третьої п'ятирічки різко зросли асигнування на оборону. Якщо в 1939 р. вони становили чверть державного бюджету, в 1940 — третину, то в 1941 р. — 43,4 %. Потреби держави повністю задовольнила власна промисловість.

За структурою промислового виробництва Радянський Союз вийшов на рівень розвинених країн світу. За обсягами промислової продукції він випередив Велику Британію, Німеччину, Францію і посів друге місце у світі після США. Однак за темпами індустріального зростання випередив і їх.

Важливу роль у здійсненні індустріалізації СРСР відіграла Україна. Основними чинниками, що зумовили **особливості індустріалізації в Україні**, є: інвестування в промисловість значної частини коштів; побудова і реконструкція на початку індустріалізації великих промислових підприємств; поява у республіці нових галузей; нерівномірність процесу модернізації; значне відставання модернізації легкої і харчової промисловості від важкої; вищі темпи витіснення приватного сектора в економіці УСРР, ніж у СРСР загалом.

За роки першої п'ятирічки серед промислових об'єктів в Україні зводяться три металургійних заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод (ХТЗ). Гігантами серед докорінно реконструйованих об'єктів були паровозобудівний завод у Луганську та чотири металургійних заводи: у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Макіївці, Комунарську.

Загалом у роки першої п'ятирічки з 1,5 тис. промислових підприємств, побудованих в СРСР, 400 споруджено в Україні. У наступні п'ятирічки це співвідношення зменшується: у другій відповідно з 4,5 тис. до 1 тис. підприємств, у третій з 3 тис. до 600 заводів. Це пов'язувалося зі зміщенням центру індустріалізації з України на Урал.

Модернізація промисловості мала й серйозні соціальні наслідки, сприяючи процесу урбанізації. Якщо до індустріалізації в містах проживав лише кожен п'ятий житель країни, то перед Другою світовою війною — вже кожен третій. В результаті відбувалася й певна українізація міст, активно формувалася національний робітничий клас та інтелігенція.

Результати індустріалізації були дуже відчутними. У 1940 р. промисловий потенціал України у 7 разів перевищив рівень 1913 р. З аграрної країни республіка перетворилася на індустріальну, посівши друге місце в Європі за виплавленням чавуну, четверте — за видобутком вугілля. Частка України в союзному видобутку залізної руди сягала 68 %, виробництві паровозів — 74 %. Однак Правобережжя та Полісся залишалися промислово нерозвиненими. У країні прискорюється процес урбанізації: в 1938 р. у містах вже мешкало близько 33 % населення порівняно з 20 % за десять років до цього.

Слід зауважити, що швидкий розвиток важкої індустрії відбувався за значного відставання легкої та харчової промисловості, стагнації аграрного сектора, надто повільного підвищення добробуту населення, надцентралізації економічного життя, жорстоких репресій. Пріоритет віддавався форсованій індустріалізації, а аграрному сектору відводилася лише роль “обслуговуючої ланки”. Сільське господарство мало дати зерно для експорту і внутрішніх потреб, робочі руки і сировину. З метою повного підпорядкування цієї ланки було проведено суцільну колективізацію, що зумовило як руйнацію села і загибель мільйонів людей, так і нищення генофонду країни.

Суперечливим зрушенням цього періоду стала насильницька колективізація селянства, що була другим ланцюжком у будівництві соціалізму. На думку В. Леніна, вона мала здійснитися тільки за рахунок залучення селянства у кооперацію, та застосування її різних форм без примусу над трудовим селянством. Колективізація йому вбачалася добровільною.

Як відомо, у другій половині 20-х років набула чітких обрисів тенденція до зниження темпів виробництва продукції сільського господарства, що негативно позначилося і на промисловості. У 1929 р. в Україні налічувалося 4,6 млн селянських дворів. Виробництво товарного зерна порівняно з дореволюційними роками зменшилося майже наполовину. В основі цього була розпороченість, роздрібненість і низький агротехнічний рівень напівнатурального сільськогосподарського виробництва.

Вихід із такої ситуації партійне керівництво вбачало в укрупненні господарств, зміцненні матеріально-технічної бази села. Сталінське партійне керівництво, ігноруючи власні рішення партійних з'їздів щодо поступового й добровільного процесу кооперації, здійснило колективізацію швидкими темпами. Водночас йшлося про кардинальну зміну вектора залежності, тобто не держава мала залежати від селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни повинні були залежати від держави. Поштовхом до форсування колективізації стала хлібозаготівельна криза зими 1927–1928 рр., коли селянство відмовилося продавати державі свою продукцію за низькими закупівельними цінами. Гостру нестачу хліба відчули міста, армія, новобудови, різко зменшився обсяг експорту зерна, який давав значну частину валютних надходжень.

Після останньої внутрішньопартійної дискусії, коли на захист скривджених селян виступили М. Бухарін, О. Риков, М. Томський, перемогу отримав Й. Сталін і його однодумці. Було вирішено змусити селян здавати хліб під загрозою репресій. Проти тих, хто не погоджувався віддавати хліб за невідгідними цінами, застосовувалися “надзвичайні заходи” — тюремне ув'язнення, депортація у віддаленні райони, часткова або повна конфіскація майна. Це означало відкритий розрив з ринковими законами, крах нової економічної політики і повернення до традиційної політики “воєнного комунізму”. Внаслідок позаекономічних заходів з українських селян упродовж січня–лютого 1928 р. додатково було стягнуто 70 млн пудів зерна.

Однак постійно застосовувати подібну тактику щодо селянства було неможливим. Це підтвердили й найближчі події. Узимку 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася. Прагнучи врятувати становище, голова Раднаркому СРСР О. Риков поставив питання щодо імпорту хліба, проте отримав відповідь, що валюта необхідна для індустріалізації.

Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 р. У січні наступного року керівні органи визначили й терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україна опинилася у другій групі регіонів, в якій колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Слід наголосити про радикальність у ставленні до найзаможнішого прошарку селянства. “Ліквідація куркульства як класу” стала одним із головних практичних заходів “всеосяжної колективізації”. У другій половині січня 1930 р. комісія під керівництвом В. Молотова розробила план з розкуркулення. Його було затверджено спеціальною постановою ЦК ВКП(б) “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” від 30 січня 1930 р. За цим документом усі куркульські господарства поділялися на три категорії. До першої належали “економічно міцні” господарства учасників та організаторів антирадянських виступів і терористичних актів. Відповідно до судових рішень їх потрібно було “ізолювати” в місцях позбавлення волі, концтаборах. До другої категорії потрапляли “економічно міцні” господарства, які чинили менший опір. Разом із сім'ями їх депортували у віддаленні північні райони країни. Третю категорію становили “менш міцні” господарства (середняки), які не опиралися розкуркуленню. Вони отримували невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Перша хвиля розкуркулення тривала в Україні з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила понад 300 районів, де налічувалося 2,5 млн селянських господарств. Станом на 10 березня було розкуркулено 61,9 тис. господарств (2,5 % загальної кількості). Площа вилученої землі становила 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби — 58,6 тис. голів, вартість конфіскованого майна — 40,4 млн крб. Майно надходило до неподільних фондів новостворюваних колгоспів.

Примусова колективізація з усупільненням майже всього майна, репресіями та свавіллям, розкуркулення, яке зачіпало інтереси й долю не лише заможних селян, викликало незадоволення й масові виступи на селі. Репресивні заходи не оминали ні бідняка, ні наймита, якщо вони виступали проти колективізації. Тому не дивно, що в селах України у 1930 р. відбулося понад 40 тис. повстань і резонансних бунтів. Такий потужний спротив змусив більшовицьке керівництво дещо відступити.

У цій ситуації Й. Сталін визнав за доцільне публічно назвати насадження комун з відчуженням присадибної ділянки “перегином” і перекласти відповідальність за це на місцеві влади. Відтак артіль перестала вважатися проміжною формою на шляху до комуні і стала синонімом терміна “колгосп”.

Після визнання “деяких помилок” і дозволу виходити з колгоспів кількість колективних господарств різко зменшилася. З 10 березня по 20 червня (протягом 100 днів) з колгоспів вийшло 1,5 млн (50 %) селянських господарств. В Україні до осені 1930 р. в колгоспах залишилося менш як третина селян, в основному бідняки.

Проте з осені 1930 р. держава розпочала новий наступ на селян під приводом вишукування “прихованих куркулів”. При цьому одноосібника намагалися притиснути податками. За таких умов селянин змушений був йти до колгоспу. Й нині у пам'яті народній існує розхожа сентенція: “Хоч колгосп справа добровільна, але вступати до нього необхідно”. Саме цим підтверджується примусово-добровільна колективізація.

Слід зауважити, що при переході до колективізації не використовувалися інші форми кооперації. Грубо порушувалася законність, ігнорувалися права й інтереси селян. Було ліквідовано економічну самостійність селянства, знищено найпрацьовитішу його верству. В колгоспах застосовувався позаекономічний примус,

колгоспники відчужувалися від засобів виробництва. Колгоспне виробництво жорстко регламентувалося, матеріальна зацікавленість була слабкою, нищилося почуття господаря.

Проведення суцільної колективізації зумовило пряму деградацію сільськогосподарського виробництва. Своє соціально-економічне панування над селянством на початку 30-х років держава посилила відчуженням колгоспників від засобів виробництва і шляхом розгалуження системи машинно-тракторних станцій (МТС).

Депортація “куркулів” з України набула значних масштабів. На жаль, не краще склалася доля й тих українських селян, які залишилися жити в республіці. Якщо в 1932 р. у республіці було колективізовано близько 70 % селянських господарств, то станом на 1937 р. в колгоспах об’єднувалося вже майже 96 % селянських дворів, на які припадало 99 % посівних площ.

Особливо слід наголосити на тому, що тогочасна аграрна політика кремлівського керівництва спричинила **голодомор 1932–1933 рр. — найбільшу трагедію українського народу в усій його історії**. Генофонд української нації зазнав величезних втрат. Суцільна колективізація та розкуркулення багаточисленних середняцьких мас, які становили підґрунтя формування верстви “цивілізованих кооператорів”, і на якій наголошував В. Ленін як на майбутньому села, призвели до непоправних втрат. Обібране село важко пережило голодну зиму 1931–1932 рр. Хоча голод і вдалося призупинити, однак належних висновків із цього ні керівництво республіки, ні країни загалом не зробило, що спричинило ще більшу трагедію.

Неврожай і дезорганізація сільськогосподарського виробництва у 1932 р. призвели до зменшення поставки хлібозаготівель. Так, якщо протягом січня–листопада 1930 р. селяни України віддали державі 400 млн пудів хліба, то в червні–жовтні 1932 р. колгоспники і селяни-власники здали лише 136 млн пудів.

Восени 1932 р. влада посилює тиск на українське село. Щоб примусити селян до хлібоздач, 7 серпня 1932 р. РНК СРСР приймає Постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Відповідно до цього документа розкрадання майна колгоспів і кооперативів каралося розстрілом, а за “пом’якшуючих обставин” — позбавленням волі терміном не менше ніж на 10 років. У народі цей “драконівський” акт охрестили “законом про п’ять колосків”.

У жовтні 1932 р. в республіку для нагляду за хлібозаготівельною кампанією прибула комісія з надзвичайними повноваженнями на чолі з В. Молотовим. Села, які не виконували хлібозаготівельних планів, заносилися на “чорну дошку”, місцеві жителі позбавлялися права на виїзд. Майже в усіх районах України почалися масові конфіскації. Немотивована експропріація продовольства пояснювалася як кара за “куркульський саботаж”. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія додатково вилучила в Україні 105 млн пудів зерна. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 260,7 млн пудів. На початку 1933 р. практично всюди в Україні продовольчих запасів не залишилося. Взимку–навесні 1933 р. смертність від голоду набула масового характеру, вимирали цілі села, ширилося людоїдство.

Голод охопив не лише Україну, а й Північний Кавказ, Крим, південь Центральночорноземного району, Нижнє Поволжя, Казахстан. Загибель мільйонів людей влада намагалася приховати. Навіть у закритих партійних документах цього періоду слово “голод” не згадується. Уряд організував інформаційну блокаду щодо становища в Україні, твердячи, що вигадки про голод навмисне поширюють вороги країни соціалізму. Це істотно відрізняло шляхи подолання голодомору 1932–1933 рр. порівняно з трагічними подіями початку 20-х років, коли міжнародна громадськість знала про голод і надавала значну допомогу тим, хто голодував.

У ці роки хліб з українських полів збирали до останньої зернини. Причому усе це прикривалося гаслом, народженим зовсім в інших умовах: “Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм”. Незважаючи на страшний голод, уряд продовжував експортувати хліб. Навіть у найголоднішому 1933 р. в Західну Європу було вивезено близько 10 млн ц зерна. В умовах економічної кризи в країнах Європи радянський хліб продавався за надзвичайно низькими цінами. Так половина вивезеного в 1932–1933 рр. за кордон зерна могла врятувати від голоду усі південні райони.

Аналіз демографічної статистики 30-х років свідчить про величезні прямі втрати населення України від голоду. За оцінками науковців цифри втрат сягають від 3,5 млн осіб (за С. Кульчицьким) до більш як 5 млн осіб (Конквест). Автори цього підручника, виходячи з архівних матеріалів тогочасних німецьких диппредставництв в Україні, переконані, що **людські втрати від голодомору становлять понад 6 млн осіб**.

Ця подія стала трагічною сторінкою української історії. Тільки через 70 років світова спільнота дізналася правду про голодомор. Сесія Генеральної Асамблеї ООН 2003 р. визнала голодомор 1932–1933 рр. в Україні і засудила дії колишньої влади.

Свідченням голодомору в Україні в 30-х роках ХХ ст. є документи німецького Генерального консульства у Харкові та консульств у Києві й Одесі. Німецькі дипломати прискіпливо аналізували тогочасні події. Вони вказують, що до об’єктивних чинників — неврожаю 1932 р. та негараздів, пов’язаних із політикою радянської влади на селі, додавалася цілеспрямована антиукраїнська діяльність московського центру. За даними німецьких архівних матеріалів, діяльність московського центру аж ніяк не зменшувала страждання мільйонів людей,

особливо сільської місцевості. Навпаки, інформація подавалася так, нібито від голоду не гинули мільйони людей. Коригування політики щодо примусових хлібозаготовок у колгоспах і радгоспах, оподаткування одноосібних сільських господарств у бік зменшення, з огляду на тяжке становище, не було.

У звітах німецьких дипломатів також наголошувалося на відсутності заходів з боку держави щодо районів, в яких голодувало населення. Навпаки, вони вказували на безжалісну реакцію влади стосовно голодних сільських бунтівників нинішньої Житомирської області в останні тижні квітня 1932 р.; на заходи запобігання виходу сільських жителів до міст України та інших регіонів СРСР; направлення в Україну “кремлівським центром на чолі з Й. Сталіним у Харків уповноваженого Москви П. Постишева”. Цей партієць “діяв із залізною енергією, активно викорінюючи “націоналістів”.

У річному звіті німецького консульства в Одесі від 6 грудня 1933 р. зазначалося: “Українська частина округу (до якого входили також Крим і Молдавська АРСР) найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Голод здебільшого був викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 р. систематично конфіскували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов’язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 — на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і людодіство... В Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від голоду”.

Німецькі консульські представництва звертали увагу й на запровадження з грудня 1932 р. паспортної системи, яка, за їхньою оцінкою, була дієвою ланкою урядових заходів проти виїзду тих, хто голодував, до міст; вказувалося також, що влада спонукала на місцях “добровільну” відмову німців-колоністів від пожертвувань, що надходили з-за кордону, заборону діяльності благодійних організацій. У політичному звіті Генконсульства Німеччини в Харкові за 1933 р. наводиться цифра померлих від голоду — понад 6 млн громадян України. Тобто незаангажовані сучасники бачили реальні величезні масштаби голоду.

Вельми показово, що в документі Генконсульства від 26 січня 1934 р. оцінюється діяльність П. Постишева, який “за неповний рік зміцнив владу радянської системи в Україні, йдучи на величезні жертви (мільйони померлих від голоду). Напруживши до останнього виробничі сили селян, він укріпив єдність федеративного союзу рад та знищив загрозливий національний рух на передбачуваний час”.

Найточнішим за висновками для України був німецький архівний узагальнювальний документ, датований травнем 1936 р. У ньому наголошувалося, що “п’яту частину населення України (6 млн осіб) було втрачено через голодну смерть”, що лише завдяки “майбутньому справедливому історичному дослідженню, можливо, більш точно встановити, що українському народові у жахливій 1932–1933 рр. “потрощено моральний хребет”. Заподіяна шкода розтягнеться на десятиліття, а може, й назавжди”.

Такі реальні оцінки та соціально-політичні наслідки бачилися німецьким очевидцям і сучасникам тих дійсно жахливих і масштабно згубних років для українства, для багатостраждальної Вітчизни. Сталінська політика і її наслідки дозволили колгоспному ладу “перемогти”.

У цей період істотні зрушення відбулися й у **сфері культури**. Однією з найважливіших проблем культурного будівництва була всенародна боротьба з неписьменністю. По всій країні відкрилася широка мережа шкіл, культурно-освітніх закладів, поступово здійснювався процес формування нової інтелігенції, прискорено розвивалася національна мова, культура, які жорстоко переслідувалися за царату.

У 1929 р. понад 90 % дітей навчалися рідною мовою. Якщо за переписом населення наприкінці XIX ст. в українських губерніях налічувалося близько 5 % письменних, то перепис населення 1939 р. засвідчив, що в Україні 85,3 % письменних віком до 50 років.

Значна увага приділялася розвитку освітніх установ та навчальних закладів. Із 1932 р. у країні діяло три типи шкіл — початкова (4 роки), неповна середня (7 років), середня (10 років), було запроваджено день, з якого починався навчальний рік, — 1 вересня та п’ятибальну систему оцінювання знань. Замість комплексної системи запроваджувалася предметна, а основною формою викладання став урок.

На початку 30-х років у країні уніфікована вища та середня спеціальна освіта. Вищим навчальним закладом став інститут, а середнім спеціальним — технікум. У 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, наукові звання доцентів і професорів, а також скасовано плату за навчання в усіх вищих навчальних закладах і технікумах.

Кількість вищих навчальних закладів зросла з 19 у 1914 навчальному році до 173 на початок 1941 р., а чисельність студентів у них — відповідно з 27 до 200 тис. осіб. Діяли близько 700 середніх спеціальних навчальних закладів, в яких навчалася 196 тис. учнів. Наприкінці 30-х років в Україні в основному було розв’язано проблему створення кадрів нової інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. осіб.

Значних успіхів було досягнуто у різних галузях науки. Так, у 1932 р. в Українському фізико-технічному інституті вперше в СРСР штучно розщеплено атомне ядро. Того самого року електрозварювальна лабораторія Є.

Патона реорганізована в Інститут електрозварювання. Радикальні зміни відбулися в офтальмології, яку очолив В. Філатов. У 1936 р. у структурі Української академії наук створено суспільствознавчі інститути і перейменовано ВУАН на **Академію наук (АН УРСР)**.

В українській радянській літературі 20-х — початку 30-х років поєднувалися демократичні традиції дожовтневої доби і новий досвід сил, пробуджених до життя революцією. Характерною особливістю літературного процесу в Україні у 20-х роках було заснування різних літературних організацій: “Гарт”, “Плуг”, “Авангард”, “Нова генерація”, “Урбіно”, ВУСПП та ін. Це свідчило про справжнє відродження національної літератури і культури.

У 1925 р. створюється “Вільна академія пролетарської літератури” (ВАПЛІТЕ), яка об’єднала понад два десятки видатних письменників і поетів — П. Тичину, В. Сосюру, Ю. Смолича, М. Бажана, Ю. Яновського, П. Панча, О. Довженка, видатного режисера Леся Курбаса та ін. Це була літературно-мистецька організація талановитих письменників-одномудців, які прагнули протистояти адміністративно-командному втручання чиновників від культури і творчої діяльності.

У новій галузі мистецтва — кінематографії — світової слави здобув О. Довженко. Його фільми “Звенигора” (1927), “Арсенал” (1929), “Земля” (1930) відтворюють вплив і наслідки перетворень в Україні в післяреволюційні часи, за радянської влади.

Проте мистецтво, література, наука й уся культура 30-х років опинилися в жорстких адміністративних лещатах. У партійному та державному апаратах управління створюються органи цензури — Головліт, Головмистецтво та ін. У 1934 р. різноманітні літературні об’єднання об’єдналися в Спілку письменників України. Згодом утворилися й інші творчі спілки. Культурні процеси уніфіковувалися за допомогою єдиного методу — “соціалістичного реалізму”, який вимагав насамперед оспівування соціалізму та культивуваці особистих смаків Й. Сталіна. Ті українські вчені, освітяни, літератори, чий погляд або творчість не вписувалися у цей контекст, звинувачувалися у націоналізмі й переслідувалися.

Культурна революція, з її складовою — політикою коренізації, дала можливість радянській владі ліквідувати неписьменність, підготувати кваліфіковані кадри, створити науку і культуру. Однак національно-культурне піднесення 20-х — першої половини 30-х років було придушено в другій половині 30-х й увійшло в історію як “розстріляне відродження”. Тим самим сталінський режим нищив український профіль тогочасної радянської України.

4.4. Сутність деформацій політичної системи.

Тоталітаризм і його антиукраїнська

спрямованість

Політична система України, як і всього СРСР, пройшла різні етапи у своєму розвитку. На початку 20-х років вона ще мала ознаки багатопартійності, існував політичний плюралізм, відчутними були й демократичні засади відносин. На території республіки діяли понад 20 політичних партій та організацій. Проте більшість із них не мали значного впливу і реальної влади. Тогочасна політика більшовицької партії швидко досягла ліквідації цих партій. Для цього використовувалися різні методи й заходи не лише в країні, а й на рівні Комінтерну.

Змін зазнала й більшовицька партія. Її еволюція відбувалася шляхом перетворення з революційної організації, мета якої — завоювання спочатку правлячої влади, потім панівної і, врешті, державної партії. Більшовики взялися до монополізації політичного життя через усунення інших партій; зосередження влади у власних руках, а згодом у руках невеликої групи партійних лідерів. З досягненням такого становища ні про який плюралізм вже не могло бути й мови.

Розв’язання мирних економічних, соціально-політичних завдань надало особливого значення дисципліні, вмінню підкорятися рішенню більшості в лавах більшовицької партії. Спираючись на рішення X партійного з’їзду про єдність партії, Й. Сталін використовує їх для “розгрому” своїх опонентів під час гострих ідейно-політичних сутичок у 20-х роках щодо шляхів і методів побудови соціалізму. Всебічна і постійна пропаганда діяльності Й. Сталіна поступово насаджувала тезу, що незгода з його поглядами та діями вважалася антипартійним та антидержавним актом. У свідомості багатьох людей Й. Сталін поступово перетворювався з реальної людини на символ соціалізму, Компартії та радянської держави.

У партійних і державних структурах утворилася певна владна піраміда. Вона складалася з трьох основних блоків: політичного керівництва, апарату і безпосередніх виконавців. Стрижнем цієї піраміди стала посадова ієрархія та владна вертикаль: наказ — виконання. Від імені партії диктатуру спочатку офіційно здійснювало ЦК, а з розширенням його складу, Політбюро ЦК. Влада у країні зосередилася у руках партійного апарату, на

вершині якого перебував Й. Сталін. До 1929 р. він усунув усіх своїх суперників і став фактично єдиним вождем СРСР.

Наприкінці 20-х років офіційною пропагандою посилено й неправомірно наголошувалося на ролі Сталіна у справі побудови нового суспільства. У 1929 р. святково відзначається 50-річчя від дня народження “вождя усіх народів”. До цього ювілею було видано і першу збірку статей на його честь, написану провідними партійними працівниками (в тому числі членами Політбюро ЦК М. Калініним, В. Куйбишевим, К. Ворошиловим, кандидатами в члени Політбюро Л. Кагановичем і М. Мікояном), в якій роль Й. Сталіна надто перебільшувалася. Йому приписувалися навіть не його заслуги, перемоги на фронтах громадянської війни. Усіма засобами партійної пропаганди насаджувалася **культ особи Сталіна**.

За таких умов утверджувалася сталінщина як тоталітарна система керівництва суспільством. На думку авторів цього підручника, характерними рисами сталінщини є: відчуження трудящих від власності та політичної влади, узурпація влади в партії і державі та зосередження її в руках однієї людини; створення адміністративно-командної системи; граничний волюнтаризм. У розробленні політики й економічної стратегії відбулася ліквідація колективного керівництва і плюралізму думок у партії, підміна їх одноосібними рішеннями, замаскованими під рішення з’їздів, конференцій і пленумів партії. Тобто підмінювалися демократичні настанови соціалістичного стибу режимом одноосібної влади, якій притаманні перманентний терор, спрямований проти народу і партії. Режим єдиновладдя взагалі нехтував загальнолюдськими цінностями.

Цьому прислужилися формування жорсткішої адміністративно-командної системи з її репресивними органами, проведення чисток партії і показових процесів над “ворогами” народу, боротьба з так званим націоналізмом та різними ухилами.

За режиму сталінщини адміністративно-командна система не потребувала творчо й критично мислячих людей. У кадровій політиці рішуче відкидалися гласність і демократизм у доборі та висуненні керівних працівників. Головними критеріями при призначенні на посаду були відданість, дисциплінованість, здатність за будь-яких умов виконати вказівку вищої інстанції.

Така практика стала можливою і в результаті низької загальноосвітньої та професійної підготовки. Наприкінці 30-х років більш як 70 % секретарів райкомів і міськомів, 40 % секретарів обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік мали лише початкову освіту. Тож без детальних інструкцій вищого керівництва вони не могли ефективно працювати. Ще нижчим був рівень загальної та політичної культури в основі цієї піраміди. Серед членів Компартії неграмотні становили 3 %.

З утвердженням командних методів керівництва партійні органи все більше зросталися з господарськими й радянськими. У роботі партійних комітетів усіх рівнів господарські питання майже повністю поглинули внутрішньопартійні. За виробничо-галузевим принципом було реорганізовано апарати радянських, господарських органів, громадських організацій, якими керували партійні.

Наприкінці 20-х і в 30-ті роки набагато жорсткішим став внутрішньопартійний режим, зникали залишки демократії. Так, з 1928 р. було припинено надсилання на місце стенограм пленумів ЦК, планів роботи Політбюро та Оргбюро. У 1929 р. перестав виходити інформаційний журнал “Известия ЦК ВКП(б)”. Порушувалися терміни скликання партійних з’їздів, конференцій, пленумів ЦК. До 1925 р. з’їзди ВКП(б) відбувалися щорічно. Після XIV з’їзду 1925 р. наступний XV відбувся через 2 роки (1927), XVI — через 3 (1930), XVII — через 4 (1934), XVIII — через 5 років (1939). Поширювалася практика кооптації в партійні комітети, голосування списком.

Жорсткий політичний режим 30-х років (періодичні чистки партійних, радянських, господарських кадрів) безпосередньо пов’язаний з моделлю індустріалізації та колективізації. Саме цьому сприяла адміністративно-командна система управління економікою, за якої постійне оперативне керівництво виробництвом здійснювалося з центру.

Із середини 30-х років більшовикам вдалося вирішити своє головне політичне завдання — остаточно ліквідувати залишки капіталістичних елементів та укладів у країні. Технічна модернізація народного господарства в основному завершилася. З 1937 р. Радянський Союз вийшов за обсягами валової продукції промисловості на друге місце у світі і перше в Європі. Відбулися зміни і в класовому складі. Робітники і службовці становили 36,2 % всього населення, колгоспне селянство і кооперовані кустарі — 57,9 %, селяни-одноосібники і некооперовані робітники — 5,9 %.

Ці та інші зміни в суспільстві знайшли відображення у новій Конституції СРСР 1936 р. Вона скасувала обмеження прав громадян за класовою ознакою. Вибори стали загальними, прямими, при таємному голосуванні. Значно розширювалася перелік прав і свобод усіх громадян країни, незалежно від їхнього соціального походження і стану.

Відповідно до нової Конституції, радянське суспільство складалося з двох основних класів — робітників і селян. Політичну основу СРСР становили Ради депутатів трудящих. Вищим органом державної влади

визначалася Верховна Рада СРСР, у складі двох рівноправних палат — Ради Союзу і Ради Національностей. Депутати до Верховної Ради обиралися громадянами СРСР, які досягли віку 18 років, терміном на 4 роки на основі загального, прямого і рівного виборчого права таємним голосуванням.

Відповідно до союзної 1936 р. Конституції у січні 1937 р. XIV Всеукраїнським з'їздом Рад було прийнято нову Конституцію України. Згідно з нею УСРР перейменовувалася в **Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР)**. Вона проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян, в якій Ради депутатів трудящих є політичною владою. Економічною основою проголошувалася соціалістична власність на засоби виробництва у двох формах: державній і кооперативно-колгоспній, а також соціалістична система господарювання. Вищим органом влади визначалася Верховна Рада, яка обиралася на 4 роки. Вона утворювала уряд — Раднарком. Місцевими органами влади стали ради депутатів трудящих, які також, як і Верховна Рада, обиралися на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням. Конституція декларувала свободи слова, друку, зборів, мітингів та низку соціально-економічних прав — на працю, освіту, медичне, пенсійне забезпечення тощо.

Однак союзна і українська республіканська конституції багато в чому мали розбіжності щодо практики сталінщини, підтверджуючи, що вона справді є протизаконною. Політичні та соціальні права і свободи залишалися здебільшого декларативними. Репресивний апарат у ці роки діяв безжалісно, сталінський молох забрав мільйони безвинних людей, деформувалася політична система, панівним став тоталітарний режим. Незважаючи на демократичні декларації, широко практикувалися тотальна централізація усіх сфер життєдіяльності, грубе беззаконня, поліцейський контроль, широкий наступ навіть на елементарні права й свободи громадян.

Компартія повністю контролювала ради, встановивши свою монополію на владу і розставляючи на керівні посади партійців. Існуючі інститути радянської демократії набували суто формального значення. Виборні органи влади були не лише позбавлені функції контролю за виконавчими органами, а й потрапили в залежність від них. Так, за весь період чинності вищих державних органів, утворених відповідно до Конституції СРСР 1936 р., уряди СРСР, союзних і автономних республік чи їх окремі міністерства фактично не звітували про свою роботу на сесіях Верховних Рад СРСР, союзних і автономних республік.

Значення Верховних Рад і їх президій у державному управлінні країною значно знизилося порівняно з тим, яку роль вони відігравали в перші роки радянської влади, коли систематично відбувалися з'їзди рад, сесії ВЦВК і ЦВК СРСР. Місцеві ради були позбавлені реальних повноважень. Становище не виправила і запроваджена триступенева система управління: центр — район — область. В Україні було створено 5 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську та Одеську, згодом — Донецьку і Чернігівську. В 1937 р. до них додалися Миколаївська, Полтавська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, в 1938 р. — Ворошиловградська, а в 1939 р. — Запорізька, Кіровоградська і Сумська.

Посідаючи формально важливе місце в політичній системі, діяльність місцевих рад перебувала під постійним контролем партійних органів. Ради перетворилися в ширму, за якою панувала партійна монополія на владу. Радянська система перетворювалася в бюрократичну структуру. Конкретними органами влади на місцях були не ради, а їх виконавчі комітети, президії виконкомів, а головну роль у них відігравали партійні працівники. Домінували командно-адміністративні, авторитарні методи управління суспільством. Компартія своїми рішеннями визначала й спрямовувала діяльність рад, фактично підміняючи їх. Відбувалося цілеспрямоване злиття партії і держави.

Громадські організації в політичній системі у 20–30-х роках. Формально важливою складовою тодішньої політичної системи в Україні були громадські організації. Поширення адміністративних методів керівництва зумовило зниження їх ролі у суспільному житті. **Професійні спілки** фактично злилися з державними органами, перетворившись на елемент адміністративно-командної системи. Формалізувалася робота й інших організацій. У 1939 р. профспілки об'єднували 3,9 млн працівників важкої промисловості, залізничників, селян, освітян, працівників культури та з інших галузей. Водночас із галузевими спілками діяли міжгалузеві територіальні органи, а також обласні, міські і районні ради профспілок.

Із завершенням процесу одержавлення профспілок, стало нормою заслуховування звітів голів профкомів, прямі директивні вказівки з боку парторганів. Від партійних комітетів надходили рознарядки щодо формування виборних профспілкових органів, до складу яких входили здебільшого ті партійні працівники, які не впоралися з роботою в партійних, радянських органах. Діяльність профспілкових органів характеризується порушенням термінів скликання пленумів, значним відривом керівництва від профспілкових мас.

Комсомол і молодь у 20–30-х роках. Велике значення для більшовиків мала підтримка молоді. Лідери партії намагалися заручитися її підтримкою, спираючись на молодіжний радикалізм, прагнення до нового життя. Молодь України початку 20-х років — складний, неоднорідний і суперечливий соціально-політичний організм.

Це пояснюється тим, що в країні діяло чимало молодіжних об'єднань, різних за напрямками, формою діяльності, ідеологічних уподобань.

Значна частина селянської молоді в Україні гуртувалася навколо побутових селянських об'єднань — “просвіт” і “громад”. Крім того, на селі почали з'являтися нові позапартійні організації: “Червона спілка”, “Безпартійна спілка”, “Просвітня спілка” та ін. У містах робилися спроби відродити організації учнівської молоді, розгорнути діяльність нових, таких як “Ревуч”, “Київський союз середньошкільної молоді”, “Союз учнівської молоді”.

Значним впливом на початку 20-х років користувалися комуністичні союзи молоді, хоча в країні діяло ще понад 30 альтернативних КСМУ організацій, серед яких: “Комуністична юнацька спілка” (КЮС), “Українська комуністична робітничка юнацька спілка” (УКРЮС), члени якої були на позиціях УКП (1925 р. увійшла до складу ЛКСМУ). До організацій, які лояльно ставилися до радянської влади, належали Єврейський комсомол (Євкамол) та “Югендкомфарбанд”. У 1923 р. ці організації об'єдналися з РКСМ.

Лише кілька місяців проіснувала “Спілка молодих лівих есерів (боротьбистів)”. Боротьбу за вплив серед робітничої молоді проводили меншовики. З 1921 р. у великих містах України почали діяти організації “Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді” (РСДСРМ або соцмолу). Однак під тиском ДПУ до середини 1925 р. не залишилося ні єдиної меншовицької молодіжної організації чи групи. На початку 20-х років діяло кілька спілок сіоністської, польської, німецької молоді. Проте вони не були масовими й значного впливу на молодь не мали.

Важливі ідеологічні функції Компартія поклала на комсомол, особливо щодо завоювання і зміцнення його впливу на молодь. Більшовики намагалися монополізувати керівництво молодіжним рухом через комсомол. Для зміцнення своїх лав РКСМ і КСМУ застосували випробувану партією форму — чистку лав. Унаслідок такої чистки з КСМУ було виключено 17 % загальної кількості комсомольців України. Однак за 1921–1925 рр. їхня чисельність у республіці зросла в 5 разів. Цьому сприяло, з одного боку, безсумнівне зростання авторитету комсомолу серед молоді і в суспільстві, з іншого, те, що під тиском Компартії (іноді репресивним) перестали існувати й інші молодіжні організації. Якщо в першій половині 20-х років Комуністична партія залишилася єдиною політичною силою в суспільстві, то комсомол — єдиним виразником інтересів молоді.

Найефективнішими формами керівництва комсомолом партія вважала: закріплення партійців за комсомольськими організаціями; направлення на роботу з молоддю партійних пропагандистських кадрів; допомога у підготовці й вихованні комсомольських кадрів та активу. КП(б)У також дбала про зміцнення керівних органів КСМУ партійними кадрами.

У липні 1924 р., в пам'ять про вождя революції — Леніна, РКСМ було перейменовано на **Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (ВЛКСМ)**, а КСМУ невдовзі отримав назву **Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (ЛКСМУ)**.

У 20–30-х роках комсомол, як складова політичної системи радянського суспільства, також відчув на собі вплив тоталітарного режиму. Компартія вимагала від комсомолу активної діяльності у двох напрямках — мобілізації молоді на вирішення народногосподарських завдань та посилення ідейного впливу на молодь через пропаганду марксистсько-ленінської, а з кінця 20-х років сталінської теорії. На заклик партії комсомол брав активну участь у збільшенні чисельності юнаків і дівчат у важливих народногосподарських галузях та новобудовах. Це стало основним мірилом того, наскільки ретельно та чи інша комсомольська організація виконує свою функцію помічника партії.

Слід відзначити важливу роль комсомолу в ліквідації неписьменності, підготовці кадрів для індустріалізації. У 1927 р. за комсомольськими путівками в інститутах і технікумах республіки навчалося 55,5 тис. студентів. Для отримання виробничої кваліфікації комсомол організував масове навчання молоді, створивши школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). У 1929 р. у цих школах навчалося 27 тис., а вже на початку 1932 р. — 218 тис. учнів.

Напружені народногосподарські плани вимагали інтенсифікації праці робітників, зокрема молодих. Це досягалося через використання суто радянських засобів — соціалістичного змагання, “стаханівського руху” за перевиконання завдань, заснованих на ентузіазмі, моральному заохоченні, а то й на адміністративному примусі. Одними з перших на цей шлях стали донбасівці, які під гаслом збільшення видобутку вугілля розгорнули змагання шахтарів. Ім'я передовика у видобутку вугілля О. Стаханова, машиніста П. Кривоноса, ланкової М. Демченко із Черкащини стали символами цього масового руху. Згодом сотні ударних комсомольських бригад по всьому Радянському Союзу стали змагатися за дострокове виконання планових завдань. За активну участь у соціалістичному змаганні, в розбудові важкої промисловості, ВЛКСМ у 1931 р. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Комсомол поширював рух передовиків виробництва на транспорті і сільському господарстві.

У другій п'ятирічці комсомол на заклик партії започатковує рух за підвищення кваліфікації робітничих кадрів. З весни 1933 р. народжується громадсько-технічний екзамен. З ініціативи комсомолу в 1935 р. по всій країні було проведено державно-технічний екзамен, завдяки якому вдалося з'ясувати рівень підготовки робітничих кадрів, з яких 45,5 % становила молодь.

Компартія, підтримуючи молодіжний ентузіазм, прагнення до нового життя, вельми потужно експлуатувала порив молодого покоління, як власне й інших верств населення. Виконуючи постанову партії “Про роботу вугільної промисловості Донбасу”, 213 тис. комсомольців цієї галузі взяли виконувати це завдання, освоюючи нову гірничу техніку. У 1934 р. Донбас видобув 53 млн т вугілля, з яких 7 млн т виробили комсомольські колективи. Дострокове виконання річного плану присвячувалося до 15-річчя комсомольської організації Донбасу. Цей успіх було відзначено орденом Леніна — вищою нагородою СРСР.

В умовах проведення суцільної колективізації комсомол підтримав політику партії на селі. Наприкінці 1933 р. більше ніж у 70 % колгоспів діяли комсомольські осередки, які об'єднували майже 280 тис. юнаків і дівчат. Розуміючи, що тільки повернувши на свою сторону молодь, можна зміцнити колгоспи, партія вводить у політвідділах МТС посаду помічника начальника з комсомольської роботи, з чітко визначеними напрямками діяльності — поєднання політичного і трудового виховання сільської молоді.

При цьому головне завдання полягало в тому, щоб змінити попередню лінію комсомолу — підтримання комсомольців — самостійних хазяїв, які опановували нові прийоми агрокультури (“культурників”), та комсомольців-середняків. Комсомол також зробив свій внесок у відчуження молоді села від землі, втрату навичок самостійного господарювання.

У квітні 1936 р. Х з'їзд комсомолу прийняв рішення про шефство над Червоною армією. У 30-х роках однією з основних вимог партії щодо комсомолу було розширення мережі первинних комсомольських організацій як центрів масово-політичної роботи серед молоді. У 1933–1934 рр. в Україні проводиться переоблік і перевірка комсомольських документів, під час яких виключали “чужих” елементів.

Значну роль у діяльності комсомолу відіграла робота, пов'язана з дітьми. 19 травня 1922 р. став днем народження **піонерської організації**. Підтримуючи юнацький рух, комсомол України забезпечує усі піонерські загони вожатими.

З другої половини 20-х і до початку 50-х років діяльність комсомолу тісно пов'язана з ім'ям Й. Сталіна. У цей період керівництво комсомолом дедалі більше набуває форми примусової, дріб'язкової опіки, нав'язування бюрократичного стилю і методів діяльності. Партійне втручання у життя комсомолу стає нормою, а політичне керівництво підміняється директивним. Молодь цього періоду визначають як “сталінське покоління”, а її авангард — “ленінсько-сталінським комсомолом”, який не мав ні політичних прав, ні організаційної самостійності.

Крім молодіжних і дитячих організацій існували ще жіночі, творчі, наукові, інженерно-технічні та спортивні.

Таким чином, наприкінці 20-х — на початку 30-х років склався тоталітарний режим, який охопив усі сфери життєдіяльності суспільства. Цей режим спричинив принципові деформації в усіх ланках політичної системи. В партії утвердився сталінський курс, його культ особи, було зліквідовано елементарні засади внутрішньопартійної демократії. Партійні комітети, одержавили профспілки, які втратили свою роль захисника інтересів трудящих, деформували роль рад усіх рівнів. Інститути демократії, виборні органи влади набули здебільшого суто формального значення.

Автори цього підручника наголошують на тому, що сталінський тоталітарний режим спрямовував своє вістря на кращі партійні, радянські кадри, проти сил культурно-національного відродження, особливо **проти свідомого українства**. Підтвердженням цьому є численні надумані політичні процеси, чистки, репресії, безжалісна діяльність всього репресивного апарату.

Початок політичним процесам було покладено у 1928 р. “шахтинською справою”, коли групу старих спеціалістів звинуватили у шкідництві на вугільних шахтах Донбасу. В 1929–1930 рр. в Україні гучного розголосу набуло “розкриття” таємної націоналістичної організації під назвою “Спілка визволення України” (СВУ). Звинувачувалися 45 провідних учених, письменників та інших представників української інтелігенції. Цій організації приписувалася мета — відокремити Україну від Радянського Союзу за допомогою іноземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, убивство Й. Сталіна та його соратників.

Однією з перших установ, яка зазнала удару від сталінського режиму, була Всеукраїнська академія наук. Після процесу над СВУ, під час якого прозвучали імена багатьох членів академії, урядом було прийнято рішення піддавати цензурі усі її видання, закрити найдіяльніші секції Академії, звільнити “буржуазних націоналістів”. У 1931 р. припинено діяльність історичної секції М. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до таємної організації, вислано до Росії.

Після вбивства С. Кірова (1 грудня 1934 р.) хвиля масових репресій охопила країну, сягнувши апогею в 1936–1938 рр. Грубо порушуючи закони, вироки виносили так звані трійки, затверджуючи списками імена репресованих. На фарисейськи влаштованих показових “процесах”, звинувачені, знесилені нелюдськими тортурами, “зізнавалися” в усьому, чого від них вимагали. Адміністративно-командна система повела тотальний наступ на кращі національні, радянські, партійні, комсомольські, господарські, військові кадри.

Серед найвідоміших масових “процесів” слід назвати “Московський центр” на чолі з Г. Зінов’євим і Л. Каменєвим у січні 1935 р.; над “Троцькістсько-зінов’євським терористичним центром” у серпні 1936 р. (по закінченні процесу всіх звинувачених було розстріляно); над “Троцькістським центром” у січні 1937 р., за яким проходили такі відомі діячі партії і держави, як Г. П’ятаков, К. Радек, Р. Сокольников, Л. Серебряков (у день закінчення процесу всіх, крім К. Радека і Г. Сокольникова, було розстріляно, їх знищили пізніше); над М. Тухачевським та іншими представниками вищого військового командування у червні 1937 р.; над “правотроцькістським блоком” (який, як і багато інших, ніколи не існував) у березні 1938 р. За останнім проходили М. Бухарін, О. Риков, М. Крестинський, Х. Раковський, О. Ікрамов, Ф. Ходжаєв, Г. Ягода (він єдиний, кого пізніше не було реабілітовано, оскільки сам брав участь в організації репресій).

Репресовували не тільки керівних осіб, а й рядових робітників, колгоспників, інтелігентів. Суспільство усе глибше поглинала прірва страху, відчаю, моральної деградації. Заарештованих піддавали тортурам за особистою вказівкою Й. Сталіна від імені ЦК ВКП(б). Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Цим самим забезпечувався черговий приплив арештів.

Значно більше, ніж інші регіони СРСР, постраждала від цього “полювання на відьом” Україна. Частина інтелігенції виступила проти подібних методів будівництва соціалізму, особливо у сфері культури. Наслідків не довелося довго чекати. Після викриття “Спілки визволення України” (СВУ), якої насправді ніколи не існувало, було викрито ще одну “ворожу організацію” — “Український національний центр” (УНЦ) та його структурний підрозділ — “Українську військову організацію” (УВО). Членами цих організацій Державне політичне управління (ДПУ) назвало всіх визначних представників старої української інтелігенції, які досі ще залишилися на волі.

У 1930 р. було також сфальсифіковано справу про так звану “контрреволюційну організацію у сільському господарстві України” і засуджено 29 відповідальних працівників наркомату землеробства УСРР та вчених-агрономів.

Пошуки націоналістичних ухилів та інших “ворожих” дій в Україні на початку 30-х років зачепили й провідного партійного і державного діяча країни М. Скрипника. Проти нього було сфабриковано звинувачення у створенні групи націонал-ухильників, які, начебто, створили в Україні на початку 30-х років розгалужену контрреволюційну організацію. 7 липня 1933 р. М. Скрипник покінчив життя самогубством.

Всеваддя адміністративно-командної системи трагічно позначилося на долі багатьох учених, письменників, працівників культури, які просто були знищені нею. Серед них академіки АН УРСР геолог Н. Світальський, генетик І. Агола, філософи С. Семківський, М. Яворський та багато інших. Тільки упродовж 1934–1938 рр. було заарештовано за безпідставними звинуваченнями понад половину членів і кандидатів у члени Спілки письменників України. Більшість із них було фізично знищено.

Служіння Й. Сталіну вірою і правдою протягом багатьох років не врятувало партійно-державне керівництво республіки. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з’їздом республіканської партії у червні 1937 р., були звинувачені у ворожій діяльності 55 осіб. З 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У репресовано 10, з 5 кандидатів у члени Політбюро — 4. Загинули всі члени (9 осіб) Оргбюро ЦК КП(б)У.

Роки великого терору 1937–1938 рр. стали апогеєм масових репресій і проти активістів молодіжного руху республіки. З липня 1937 р. по листопад 1938 р. були репресовані й розстріляні почергово три перших секретарі ЦК ЛКСМУ, і кожного разу майже з повною “чисткою” всього апарату. Таке становище склалося у більшості обласних, міських, районних комітетах комсомолу і навіть у первинних організаціях. Загинули тисячі комсомольських працівників і активістів.

Щоб не потрапити в лабеті НКВС, багато відомих діячів партії і держави, партійних і радянських керівників покінчили життя самогубством. Так, у лютому 1937 р. застрелився член Політбюро ЦК, нарком важкої промисловості С. Орджонікідзе, у червні 1937 р. — начальник політуправління Червоної армії Я. Гамарник.

Сталінський режим жорстоко розправлявся з українськими “носіями націоналізму”, незважаючи на посади. У “націоналістичному ухилі” звинуватили впливового партійно-державного діяча А. Любченка, який зіграв лихозвісну роль на показовому процесі Союзу визволення України в 1930 р. У серпні 1937 р. А. Любченко покінчив життя самогубством.

Автори вважають за доцільне крім наведених фактів навести як доказ того, що сталінський тоталітарний режим мав свідому атиукраїнську спрямованість, аналіз тогочасної ситуації німецькими дипломатами. Вельми показовим у цьому разі є травневий 1936 р. звіт “Чи є українською Україна?”, підготовлений ними на підставі

особистих вражень під час кількатижневої поїздки по Україні. Автори доповіді вказують, що Україна за М. Скрипника стала дійсно “самостійною” складовою “федеративної конструкції радянської держави і досягла значного прогресу порівняно з царським періодом”. Вона “потужно усвідомила свою національну своєрідність”.

Однак, як уважали німецькі дипломати, це був спосіб дуалізму між українським самовизначенням та ненаціональною комуністичною ідеологією, який вступив у конфлікт із Москвою. Кремлівське керівництво розвиток української своєрідності, мови, культури спостерігало з величезною недовірою, що мало призвести до перелому. Конфлікт набув особливо тяжкого виходу під час голоду 1932–1933 рр. Тоді партійний і державний апарат було “очищено”, “стару гвардію українських більшовиків розстріляно, знищено, серед них дюжину вищих офіцерів”.

Москва, як свідчать архівні документи, нахабно відбирала врожай хліба, а тих, хто зволікав, таврувала як “зрадників шовіністів”. Проте це був тільки привід. Адже “ці люди, — скаже згодом Постишев — ставленик Сталіна, — засіли в колгоспах, у наркомосвіти, сільськогосподарських установах, органах управління й творили свою ворожу справу”. Українську Україну було знищено. За свідченням німецьких дипломатів, народ став дуже уразливим, щоб витримати останні удари московського централізму.

У згадуваному документі наголошується, що “відміна іспиту з української мови для співробітників установ, знищення мільйонів книг у бібліотеках та друкованих свідчень допостишевської ери переслідували мету ліквідувати навіть потяг окремих груп трудових мас, сповнених духом шовінізму”. Натомість відбувалося становлення “української радянської культури”. Як її відчували німецькі дипломати, вони наводять приклади. Так, на головноштамті не прийнята телеграма українською мовою і заявлено: “В Советском Союзе говорят на русском”, при цьому телеграму німецькою було прийнято. У зовнішньополітичному відомстві, наркоматах спілкуються російською мовою. У містах — Києві, Сталіно та Харкові розмовляють російською мовою, тут не можна купити українсько-російського чи російсько-українського словника. Більше не має українських історичних книг. Майже в усіх школах існують паралельні класи. Клас “А” — з російською мовою викладання, а клас “Б” — з українською. Окремо українських шкіл майже немає.

Німецькі дипломати також вказують, що Радянська Україна, через нинішнього великороса Постишева, як державного діяча Кремля з необмеженими повноваженнями, “залякується і має свій страх, який повсемісно існує”. І як висновок звучать такі слова: “Коли сьогодні знову були “реабілітовані” українські народні пісні постишевською милістю, коли сьогодні українська опера в Москві гастролює з українськими виставами, коли на естраді московського кіно знову виступають українські танцюристи — то це є не що інше, як гротескова пародія на долю України”. Ось таке гнітюче враження винесли незаангажовані іноземці з політичної дійсності, що панувала на вітчизняних теренах.

Таким чином, протягом цього періоду в Україні відбулося утвердження радянської влади і прав громадян, які декларувалися в Конституції України. Однак республіка йшла у фарватері загальної політики радянського і партійного керівництва на чолі з Й. Сталіним, для якого індустріалізація мала бути форсованою, колективізація — насильницькою, а засоби — примусові, надзвичайні, каральні. Через це пройшли всі республіки СРСР. Проте ні одна з них не заплатила такої страшної ціни, як голодомор для України, та й інші втрати для всієї справи українства.

4.5. Зміцнення національної самосвідомості в західноукраїнських землях

По закінченні Першої світової війни за нового політичного порядку на теренах колишніх могутніх імперій у Східній Європі постали нові національні держави. Принцип самовизначення націй отримав загальне визнання, однак застосовувався він не завжди, а тому не всі народи колишніх імперій здобули державність. Згідно з Версальською системою мирного устрою на континенті західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехословаччини. Будучи об’єктом дискримінаційної політики, особливо у Польщі та Румунії, західні українці переймалися великим прагненням до самоврядування. За баченням їхніх багатьох провідників, такий підхід був спроможний розв’язати політичні, соціально-економічні та культурні проблеми українців. Однак ці сподівання наштовхнулися на жорстку асиміляційну політику держав, у яких вони проживали. Саме тому життя західних українців у міжвоєнний період відзначалося високим рівнем національної конфронтації, і як наслідок — зростання національної самосвідомості українців західноукраїнських земель.

Незважаючи на те, що Польща перемогла у воєнному конфлікті в Східній Галичині у 1919 р., з погляду міжнародного права і держав Антанти, її влада над західними українцями лишалася спірною. Щодо формального зобов’язання дотримуватися принципу самовизначення націй, Антанта не могла ігнорувати протести західноукраїнців проти нав’язування їм польського правління. Питання про статус Східної Галичини

продовжувалося обговорюватися аж до 1923 р. Англія і Франція погодилися на те, щоб краєм тимчасово правила Польща, за умови поважання національних прав українців та запровадження там автономної адміністрації.

Водночас вельми напружені взаємини, що панували у Східній Галичині між українською більшістю та новою польською адміністрацією протягом перших п'яти повоєнних років визначалися як взаємне невизнання, ігнорування. Населення Галичини не визнавало Польську державу своїм законним урядом, доки Рада послів держав Антанти у Версалі не прийняла відповідного рішення. Українці цих терен бойкотували перепис 1921 р. та вибори до сейму наступного року. А радикально налаштовані українці повернулися до застосування терористичної тактики й саботажу польських владних структур. Водночас польський уряд, ігноруючи потреби українців, беззастережно підпорядковував їхнє політичне, культурне та економічне життя і діяв так, ніби Галичина була споконвічним польським краєм.

З огляду на протести українців та під впливом міжнародних інституцій, у польській конституції 1921 р. проголошувався курс на готовність поважати права українців та інших національних меншин. Рада послів Антанти, взявши до уваги запевнення польської сторони щодо надання автономії Західній Галичині та дозволу на користування у державних інституціях краю українською мовою з наступним відкриттям для українців університету, визнала у 1923 р. суверенітет Польщі над Східною Галичиною.

Українські землі, що увійшли до складу Польщі, становили третину її території, а українці — 16 % населення усєї держави. Під контролем Польщі перебувало 125,7 тис. км² земель Східної Галичини і Західної Волині. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн осіб, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків. З огляду на етнічний склад (64 % українців, 25 % поляків, 10 % євреїв, 1 % — представники інших національностей), українська Галичина мала отримати статус автономії. Згідно з положенням ст. 109 тогочасної Конституції Польщі проголошувалося, що “окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їхніх національних особливостей шляхом діяльності автономних органів меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування”. Відповідно до Закону від 26 вересня 1922 р. самоврядування надавалося трьом галицьким воеводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському. Однак це були тільки декларації та дипломатичні маневри, щоб забезпечити сприятливе рішення Ради послів Антанти у Версалі, а проти українців застосовувалися репресії, унаслідок яких протягом 1919–1922 рр. близько 100 тис. осіб було заарештовано й кинуте до в'язниць і таборів. Майже третина заарештованих українців там і загинули.

Боротьба українців за свої права точилася у легальній та нелегальній формах. Так, політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Вони намагалися скористатися конституційними положеннями та законами тогочасної Польщі. Адже вибори до двопалатного парламенту, навіть за будь-яких маніпуляцій польської влади, у більшості випадків були відносно вільними. І після воєнного перевороту 1926 р., який здійснив маршал Ю. Пілсудський, закони зберігали силу, хоча й тлумачилися вони здебільшого на користь поляків та їхньої влади. Загалом за польськими законами українці мали певну можливість, як й інші національні меншини, чинити опір чи принаймні опротестувувати державні заходи.

Проте значна кількість молоді, особливо колишні воїни національної армії, які не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, ставали на шлях боротьби нелегальними і силовими методами. У 1920 р. вони заснували підпільну військову організацію під назвою — Українська військова організація (УВО). Очолив організацію Є. Коновалець. Саме бійці УВО влаштували замах на життя Ю. Пілсудського у 1921 р., на С. Грабського у 1922 р., на президента Польщі С. Войцеховського у 1924 р. та ін.

Звичайно, що здебільшого зумовлювали посилення радикальних підходів українців, заходи й, власне, репресивна політика польської влади. Слід зазначити, що влада також ставилася під сумнів і самими поляками. Центральна влада у Варшаві почасти оголошувала про поступки для українців. Так, Л. Василевський і Т. Голувко закликали до помірності та гнучкості у стосунках з національними меншинами. Проте ультранационалістичні сили на чолі з Р. Дмовським послідовно обстоювали войовничий антиукраїнський курс.

Поряд із цим польська влада намагалася різними політичними засобами послабити український національно-визвольний рух. У Варшаві перебував у вигнанні східноукраїнський уряд, який влада Польщі сподівалася використати у разі війни з СРСР. Завданням послаблення позицій українців підпорядковувався адміністративно-територіальний поділ. До Східної Галичини приєднувалося 6 повітів Західної Галичини. Це було зроблено для послаблення політичних позицій українського електорату на виборах. Водночас штучно роз'єднувались українці Східної Галичини та Західної Волині. Саме цьому мав прислужитися так званий “сокальський кордон”, який відповідав колишньому державному кордону між Австро-Угорщиною та царською Росією. Метою цього підходу було не допустити консолідації українців, які проживали на території Польської держави, протиставити їх один одному. Східна Галичина мала бути деукраїнізованою і повністю асимільованою. На думку польських

державців, на Волині проводилася дещо поміркованіша політика з огляду на її можливість перетворитися на “троянського коня” для українців Наддніпрянської України.

В арсеналі польської влади були також методи загострення міжконфесійних конфліктів, переслідування та переселення української інтелігенції, спроби подрібнити українську націю (“відокремити” від неї лемків) та ін.

Щодо української меншості польський уряд проводив політику конфронтації. 14 березня 1923 р. у Парижі Рада послів великих держав — Великої Британії, Франції, Італії та Японії прийняла рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною. Польський уряд став проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення однонаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою на Східну Галичину переселили близько 200 тис. польських колоністів — “осадників”, яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це загострювало міжнаціональні відносини і земельну проблему.

Польським урядом територію країни було поділено на дві частини: Польщу “А” (коронні польські землі) і Польщу “Б” (східні креси — Західна Україна і Західна Білорусь). Польща “А” мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави.

У 1923 р. уряд Польщі заборонив вживання слів “українець” і “український”, нав’язуючи замість них назви “русин”, “руський”. Вживання української мови з 1924 р. було заборонено в усіх державних установах. Проведена того самого року реформа перетворила більшість українських шкіл на двомовні заклади з переважанням польської мови. У Львівському університеті були закриті українські кафедри, а обіцянка заснувати український університет польським урядовим коштом так і залишилася невиконаною.

У 1926 р. до влади прийшов більш авторитетний уряд Ю. Пілсудського, з’явилися певні ознаки можливого поліпшення стосунків з українцями. Була висунута доктрина польського “прометеїзму”, яка означала, що історичне покликання Польщі — допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви та об’єднати їх із Польщею на федеративних засадах. Цьому мала підпорядковуватися заміна курсу національної асиміляції на державну асиміляцію, ставилося завдання сформулювати світоглядні засади українців як свідомих патріотів Польщі.

З літа 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. На Галичині почастішали випадки нападів на польські маєтки. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь польський уряд удався до репресій, так званої “пацифікації” — умиротворення. На придушення повстання було надіслано регулярні війська. Застосовуючи принцип колективної відповідальності, озброєні загони зайняли близько 800 сіл. Вони руйнували осередки українських громад, читальні, фізично карали тих, хто протестував. Було заарештовано понад 2 тис. українців, кожен третій отримав тривалі терміни ув’язнення. Завдяки протестам українців, що сягнули Ліги Націй, кампанія умиротворення набула міжнародного скандалу.

Хоча польський уряд швидко придушив протести українців, його дії ще більше детермінували до зростання екстремізму з обох боків й ускладнили пошуки прийнятливих компромісів. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв’язнів, переважно українців. Того самого року Польща відмовилася від свого зобов’язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншин.

У тогочасній Польщі українське населення поділялося на дві етнокультурні групи. Першу групу становили більше ніж 3 млн українців Східної Галичини, що раніше перебувала у складі Австро-Угорщини і належали в основному до греко-католицької церкви. До другої групи входило понад 2 млн українців, які проживали в Західній Волині, Холмщині, Підляшші — колишній частині Російської імперії. Близько 80 % українських селян страждали від малоземелля. Національної буржуазії майже не було, робітничий клас був малочисельним.

Особливістю громадсько-політичного життя західноукраїнських земель того періоду є провідна роль в ньому інтелігенції, до якої належав всього 1 % українського населення. Незадоволення інтелігенції, особливо молодих представників, існуючим становищем зростало. Це пояснювалося тим, що всі урядові вакансії та посади у місцевих владних структурах та установах незмінно віддавалися полякам. Тож заклик радикалів-українців чинити спротив польському пануванню знаходив негайний відгук серед молодих верств інтелігенції.

Національний та соціальний гніт виступав чинником, що зумовлював зростання української національної самосвідомості, хоча переслідував іншу мету. Гноблення, національні утиски гальмували розвиток культури, але не могли зупинити її поступу. Головним осередком української культури в Західній Україні виступало Львівське наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Тут також існував таємний український університет (1921–1925 рр.), в якому навчалася майже 1500 студентів, де діяло три факультети, 15 кафедр і працювало 54 професори. Після закриття владою університету, чимало його студентів виїжджали за кордон на навчання й поповнювали ряди антипольських політичних сил.

Спробу задовольнити потреби українців у середніх навчальних закладах зробило товариство “Рідна школа”, яке до 1938 р. створило близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Це товариство у міжвоєнний

період зросло у десятки разів, його чисельність напередодні Другої світової війни становила більш як 100 тисяч осіб.

Справі зміцнення національної самосвідомості українців Польщі, а також важливим чинником всього суспільного життя цих терен було товариство “Просвіта”. У 1936 р. воно налічувало 275 тис. учасників, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквиуми, видавало наукові праці з української історії та культури. Його чисельність у передвоєнний час становила більш як 360 тис. членів.

Над підвищенням культурного рівня українського населення працювали також Товариство українських жінок (у 1936 р. їхня кількість становила близько 50 тис. осіб), Товариство вчителів, Товариство адвокатів, численні товариства взаємодопомоги, спортивні. Сприяючи зростанню національної самосвідомості своїх членів, тією чи іншою мірою вони обстоювали національні інтереси українців. Завдяки талановитому керівництву депутата сейму Мілени Рудницької Товариство українських жінок здійснювало широку благодійницьку, освітню, культурну діяльність, а також налагоджувало контакти з міжнародними феміністськими організаціями.

Справі формування національної свідомості західноукраїнців слугували засоби масової інформації, важливі публікації у різноманітних часописах. У Польщі виходило 83 українські газети, з яких 21 — політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість бути оприлюдненою.

Важливим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква. У 1939 р. вона налічувала 4,4 млн віруючих і 4440 церков, мережу молодіжних і жіночих організацій, а також політичну партію — Українську католицьку національну партію. На утриманні церкви було кілька семінарій та єдиний на польських теренах український вищий навчальний заклад — Теологічна академія у Львові, ректором якої був Йосип Сліпий. Значний вплив мала діяльність митрополита Андрія Шептицького, який енергійно виступав проти політики пацифікації і підтримував політику нормалізації. Він протестував проти екстремістських дій, не схвалюючи ні теракти ОУН, ні політику комуністів, обстоюючи засади щодо можливостей греко-католицької церкви як суто української установи, яка спроможна зберігати церковні традиції та підтримувати національні прагнення свого народу. Така його діяльність та підходи призвели до протистояння з єпископом Г. Хомишиним і Василіанським орденом, які не вбачали сенсу в діяльності греко-католицької церкви в Україні.

Православна церква на Волині, Поліссі та Холмщині налічувала близько 2 млн віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію. Не маючи протекції Риму, православна церква, на відміну від греко-католицької, була менш захищеною від репресивної політики Польщі.

Вельми важливим і показовим є той факт, що тогочасна як літературна, так і просвітницька та культурна діяльність західноукраїнської інтелігенції тісно перепліталася з політичною, яка більшою чи меншою мірою була пов'язана з діяльністю політичних партій. Творчість письменників цього періоду, відповідно до їхніх ідеологічних уподобань, поділялася на три напрями: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга); 2) пролетарський — прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Відповідно різні течії мав і суспільно-політичний рух. В українському середовищі діяло 12 політичних партій, які поділялися за такими напрямками: 1) легальні партії; 2) націоналістичні (підпільні); 3) комуністичні. Серед легальних українських партій найвпливовішим було **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**, яке було створено в 1925 р. Лідери УНДО Д. Левицький, В. Мудрий та інші передбачали боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами, автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин.

По суті, це була ліберальна партія, яка на виборах збирала близько 600 тис. голосів. Об'єднання мало значний вплив на інші культурні та економічні українські інституції (Просвіту, Ревізійний союз кооператорів, Центросоюз). На кошти партії друкувався щоденний часопис “Діло”, тижневики “Свобода”, “Неділя”. Одним з лідерів УНДО — В. Мудрого — у 1935 р. обрали віце-маршалом польського сейму.

У 1926 р. для легальної боротьби була створена **Українська соціалістично-радикальна партія** (член Соціалістичного Інтернаціоналу з 1931 р.). Партія мала щотижневу газету та іншу періодику. Очолили її Л. Бачинський та І. Макух. У програмі висувалася вимога щодо обмеження приватної власності та про незалежність України. Головними ворогами української незалежності вони вважали СРСР і Польщу. На виборах ця партія набирала близько 280 тис. голосів.

У 1929 р. відновила свою легальну діяльність **Українська соціал-демократична партія** (заснована у 1900 р.). Партія мала три періодичні видання. У 1930 р. було також створено легальну **Українську національну католицьку партію**.

Показником та дієвим чинником зміцнення національної самосвідомості українців стало їхнє представництво у сеймі. В 1927 р. до складу сейму входило 25 послів і 6 сенаторів, у 1930 р. — 50 послів і 14 сенаторів. Українські парламентарі за політичною орієнтацією поділялися за трьома напрямками: 1) пропольським; 2) самостійницьким; 3) прорадянським.

Позиції радикальних українських націоналістів посилювали польське гноблення та неефективність діяльності легальних партій (українські радикали звинувачували УНДО, яке “погоджується їсти крихти з польського столу”). Крім Української військової організації, у середині 20-х років утворилися й інші націоналістичні групи, створені здебільшого студентською молоддю. Представники цих груп і УВО 29 січня 1929 р. на своєму з’їзді об’єдналися в єдину підпільну революційну організацію — **Організацію Українських Націоналістів (ОУН)**. Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава найбільше відповідатиме національним інтересам українського народу. За мету ОУН ставило безкомпромісну революційну боротьбу, відновлення втраченої незалежності та встановлення суверенітету на всіх землях України. Головою Проводу ОУН було обрано Євгена Коновальця.

Значимо, що з ОУН пов’язано зародження крайньої форми націоналізму, який отримав назву “інтегрального націоналізму”. Такий рух був характерним і для представників інших європейських народів. В ідеологічних засадах “інтегрального націоналізму”, розроблених Д. Донцовим, розвивалася націоналістична ідея — “закон боротьби і вічного суперництва націй”. Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна — найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося навіть встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем, з абсолютною владою. ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національний солідаризм. Націоналістам були властиві міфологізація історії України, пропаганда культу боротьби, самопожертви, національного героїзму. Велике значення надавалося соборності (національній єдності).

Український інтегральний націоналізм вочевидь містив елементи шовінізму і тоталітаризму. Спостерігаючи трагічну долю українців під польською та радянською владою, втративши віру в традиційні легальні методи, українські інтегральні націоналісти вважали, що їм нічого чекати, а слід вдатися до радикальних заходів. У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику “перманентної революції”, що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилювалися, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

У 30-х роках членами ОУН було здійснено сотні актів саботажу, експропрійовано десятки державних фондів, вчинено понад 60 замахів і вбивств. Найвідомішою акцією ОУН було вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого покладалася відповідальність за пацифікацію. Процес над учасниками теракту відбувався з 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р. у Варшаві і завершився трьома вирокми до страти, які потім були замінені на довічне ув’язнення (С. Бандера, М. Лебідь, Я. Карпинець), та двома вирокми до довічного ув’язнення. Сотні оунівців засудили до ув’язнення від 7 до 15 років. Варшавський процес дав змогу польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

У передвоєнні роки ОУН налічувала близько 40 тис. членів. Посиленню її рядів сприяло розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі, піднесенні національної свідомості. Це все радикалізувало політичний рух, зростання політичного екстремізму, посилення його динамізму.

Крім цих політичних течій на теренах Західної України діяли й інші. Так, перемини у радянській Україні — неп і українізація, спричинили прорадянські симпатії в західноукраїнських землях. Із 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія, яку в 1923 р. перейменували на **Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)**. Вона була складовою Компартії Польщі. Програма КПЗУ, яка діяла в підпіллі, передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР.

Слід зауважити, що в часи перших стримувань українізації на підрадянській Україні КПЗУ активно виступала на захист одного з її провідників — О. Шумського. КПЗУ перебувала ніби під подвійним тиском: з одного боку, Комінтерну (реально ВКП(б) через КП(б)У), а з іншого, — Комуністичної партії Польщі (КПП), яка занепокоєно спостерігала за автономістськими тенденціями в КПЗУ. Голод 1932–1933 рр. і масові репресії в СРСР приглушили прорадянські настрої. Керівників КПЗУ було розстріляно в СРСР. У 1938 р. Комінтерн розпустив КПП і КПЗУ, затаврувавши керівництво партій як фашистську агентуру.

Крім цих партій була створена легальна організація — **Українське селянське робітниче соціалістичне об’єднання (Сельроб)**, яке діяло під керівництвом КПЗУ. Проте згодом воно розкололося на два крила (національне і промосковське) й було розпущене польським урядом. Інші українські партії були невеликими, слабкими й схилилися до співпраці з польським урядом. Русофіли, що переживали занепад, не могли протистояти переходу більшості рядових членів до українських партій. Весь цей перебіг подій підтверджував зростання національної самосвідомості українського населення західних терен.

Іншою країною, яка в хаосі розпаду Російської та Австро-Угорської імперій захопила частину українських земель (Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину), була Румунія. На цих територіях до 1928 р. тривав воєнний стан. За румунськими офіційними джерелами, у 1920 р. в її межах проживало 790 тис. українців, що становили 4,7 % населення. Проголосивши українців “зукраїнізованими румунами”, їх насильно намагалися асимілювати. Українські школи закривалися або румунізувалися, українська преса заборонялася. Румунізувалися також прізвища.

Своєю нетерпимістю до національних меншин Румунія перевершувала навіть Польщу. Буковина, де мешкало близько 310 тис. українців, і яка ще за часів правління Австро-Угорщини мала статус автономної провінції й представництво у Відні, втратила будь-які права. Усі ці ознаки були стерті, а сам край розглядався як одна із румунських провінцій. Грубість у ставленні до українців, політика румунізації культурного життя посяли серед українців розгубленість.

Упродовж 1928–1938 рр. спостерігалася деяка лібералізація режиму, що дало змогу активізувати громадсько-культурне та політичне життя. Як і в Польщі, суспільно-політичний рух розвивався трьома напрямками: 1) легальним; 2) комуністичним; 3) націоналістичним. Найважливішою серед легальних була **Українська національна партія (УНП)**, яку очолив В. Залозецький. Завдяки її діяльності українці здобули кілька місць у румунському парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин. Комуністи Буковини, приєднавшись у 1926 р. до Компартії Румунії, діяли нелегально, виступали за приєднання Буковини до УСРР.

Націоналісти використовували для своєї діяльності спортивне товариство “Мазепа” і студентське “Залізняк”, проте вони не були організаційно згуртованими. У 1938 р. в Румунії була встановлена диктатура військових, заборонена діяльність політичних партій та організацій. З цього часу почався період жорсткого, практично тоталітарного режиму. Лише прихильникам організації “революційних” форм протистояння на чолі з Орестом Зибачинським вдалося вистояти та вербувати нових членів. Завдяки своїй конспіративній будові це об’єднання виявилось єдиною українською організацією, яка не лише витримала репресії уряду, а й значно протистояла владі.

Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у Чехословаччині. Закарпатська Україна у складі Чехословацької держави мала статус окремого краю і офіційно називалася Підкарпатською Руссю (згодом Підкарпатський край). Край займав 9 % площі Чехословаччини, а його мешканці — 5 % населення країни. У 20-х роках на Закарпатті була проведена аграрна реформа: 2/3 земель отримали чеські військові колоністи, а 29 тис. га розподілено між 32 тис. селянських господарств. Зарплата робітників була в 1,5–2 рази меншою, ніж у центральних районах країни.

Ізольовані від співвітчизників Карпатськими горами, карпатоукраїнці були найменш розвиненими в політичному, соціально-економічному й культурному відношенні. Проте з усіх новостворених держав Східної Європи Чехословаччина була найдемократичнішою. Відтак вона не проводила щодо своїх меншин такої брутальної дискримінації та асиміляції, як Польща та Румунія. За таких умов певних успіхів було досягнуто у сфері освіти. Наприкінці 30-х років у Закарпатті існувало 483 початкові школи, а в містах — 21 школа із чотирирічним навчанням. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла самодостатньо розвиватися.

Громадсько-політичні рухи в тогочасному Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією. Так, русофіли (здебільшого “общество Духновича”), вважали русинів частиною єдиного російського народу. Представники “мадяронів” намагалися довести, що карпатороси — це окрема національність, і прагнули приєднати край до Угорщини. Народовці, або українофіли, на чолі з Августином Волошином пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом. Саме вони вели боротьбу з русофілами і “мадяронами”, вимагаючи автономії Закарпаття. Відтак закарпатські комуністи, які входили до легальної Компартії Чехословаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР свого краю.

Показово, що наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське питання на Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Існувало три варіанти його вирішення: чехословацький; угорський та український — створення окремої держави “Карпатська Україна”. Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехословацької території була передана Німеччині, празький уряд 11 жовтня 1938 р. надає автономію Карпаторуській державі, яка мала перебувати у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин.

Отримавши самоврядний статус, уряд Волошина приступив до негайної розбудови держави — перетворення Закарпаття, чи Карпато-України, як вона тоді офіційно називалася, на автономну українську державу. В адміністрації, системі освіти, видавничій справі запроваджувалася українська мова. У країні заборонялися всі партії, крім урядової — **Українського національного об’єднання (УНО)**. 12 лютого 1938 р. на виборах до

регіонального парламенту — сейму українофілів — УНО підтримали практично 90 % виборців. Тоді було сформовано Карпатську Січ — військову організацію, що невдовзі налічувала понад 5 тис. бійців.

Для створення власних збройних сил існували істотні причини: з розвалом Чехословаччини Угорщина вимагала повернення своїх колишніх земель на Закарпатті. При формуванні першого уряду Карпатської України, міста Ужгород, Мукачеве, Берегове відійшли до Угорщини. Рішення щодо такого кроку підтвердив незабаром німецько-італійський арбітраж у Відні 2 листопада 1938 р. Столицею Карпатської України стало м. Хуст.

Протягом всього свого короткого існування уряд Карпато-України стояв перед постійною загрозою угорського нападу. Показово, що в цей час зростають надії на підтримку Німеччини. Так, активізуються дипломатичні відносини, у Хусті засновується німецьке консульство. На Закарпатті розгорнула діяльність так звана “Німецька партія”, започатковує діяльність “Німецько-українське культурне товариство”.

У цей період посилюються економічні зв'язки з Німеччиною. 7 грудня 1938 р. була підписана німецько-карпато-українська угода. Згідно з цією угодою уряд А. Волошина зобов'язувався поставляти до Німеччини деревину, молочні продукти, шкіру, хутра, вовну та вина. Водночас підписується й угода з німецьким “Товариством з експлуатації корисних копалин”, відповідно до якої уряд Карпатської України, по суті, передав Німеччині права на розвідування й експлуатацію надр Закарпаття.

Такий перебіг подій засвідчив, що в останні місяці 1938 р. уряд Німеччини від тактики “зацікавленого нейтралітету” активно переходить до відносного зближення та демонстративної підтримки Карпатської України. Ці кроки не лишилися не поміченими як на Заході, так і на Сході. Уряд Японії також вирішив заснувати на Закарпатті своє консульство. Тим самим це був показник сприйняття світовим співтовариством серйозності намірів Німеччини створити “Велику Україну”.

Слід наголосити, що створення українського уряду на Закарпатті справило вельми потужний вплив на західних українців, особливо у сусідній Галичині. Багато з них вважали його першим серйозним кроком на шляху до неминучого створення самостійної соборної України. Виявляючи готовність захистити вільну українську землю, багато молодих інтегральних націоналістів Галичини нелегально переходили кордон і вступали до Карпатської Січі. Проте серед провідників ОУН не було одностайності щодо того, яку політику проводити. Якщо молоді радикали — галичани вимагали негайного й широкого підтримання Карпатської України, то їхнє старше керівництво за кордоном закликала до стриманості.

15 березня 1939 р. сейм прийняв закон про незалежність Карпатської України. Карпато-Україна ставала республікою на чолі з президентом А. Волошином. Державною мовою визнавалася українська, кольорами державного прапора — синій і жовтий, гімном визначалася пісня “Ще не вмерла Україна”. Продовжувалося формування організації національної оборони — Карпатської Січі. З огляду на те, що 14 березня 1939 р. угорські війська перейшли кордон, А. Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат. (Скоріш за все, саме пронімецьку орієнтацію А. Волошину не пробачили радянські керманічі. У травні 1945 р. радянська військова розвідка силоміць заарештувала його у Празі і вивезла до Москви, де після тривалих допитів у Лефортовській тюрмі у нього зупинилося серце.)

Як свідчать документи політичного архіву МЗС Німеччини, особисте звернення А. Волошина та за його дорученням інших членів уряду Карпато-України не справили на німецького фіюрера бажаного впливу. Листування доводить, що причиною відмови у підтримці українцям були зовсім інші розрахунки німецького фашистського керівництва. Через дипломатичні канали німецькі керівники радять урядовцям Карпато-України не чинити опору угорській армії (яка налічувала 40 тис. вояків, а чисельність війська Карпатської Січі була вдсятеро меншою). Під час бойових дій загинуло від 5 до 6 тис. січових закарпатців. Протягом тижня угорцям удалося окупувати все Закарпаття.

Таким чином, незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим символом у боротьбі за українську незалежність та українську державність. Водночас це було свідченням того, що не тільки Німеччина, яка раніше демонструвала схильність підтримати самовизначення закарпатських українців, а й інші західні держави не спромоглися бути послідовними в справі підтримки національно-державних устремлінь українців західних земель. Однак виникнення Карпато-України мало неабиякий вплив, що співмірний із впливом українських національних змагань періоду 1917–1920 рр. Цей перебіг подій у Закарпатті спричинив перетворення великої частини населення краю та інших західноукраїнських земель, особливо молоді, на національно свідомих українців.

Підбиваючи підсумки суспільно-політичного розвитку на українських теренах періоду 20–30-х років ХХ ст., слід вказати на їх складність і трагічність для справи українства. Політична історія цього періоду мала неоднозначний, звивистий характер. У радянській Україні відбувалися важливі процеси: спочатку нарощування національних вимірів за заданими ідеологічними засадами, а згодом, особливо в 30-х роках, — драматичні утиски й brutальне нищення політичним режимом всього українського, національного. Сталінський терор,

голодомор, політичні репресії знищили мільйони співвітчизників, десятки тисяч фахівців різних галузей та цвіт творчої інтелігенції. Це були вельми трагічні й суперечливі роки за будь-якими вимірами розвитку. Народ України разом з іншими народами з непоказним ентузіазмом прагнув і творив нову країну. В результаті, за якихось 20 років постала одна із наймогутніших держав світу — СРСР, яка вистояла в боротьбі з фашистською Німеччиною під час Великої Вітчизняної війни, тоді як десятки країн пали під владу фашистів.

Водночас у західноукраїнських землях більшою чи меншою мірою відзначалося зміцнення національної самосвідомості українців. Спільним для тогочасних політичних режимів було позбавлення України, яка у попередній період заявила себе новою геополітичною одиницею, реальних можливостей власного впливу на внутрішні справи та в міжнародних зносинах. Відтак вирішення українського питання віддалялося на подальші часи.

У Східній Україні, на теренах УРСР, відбувалося становлення й утвердження тоталітарного політичного режиму з масовими репресіями, трагічною загибеллю мільйонів людей. Радянська політична система, яка сформувалася у ці роки, не передбачала демократії та свободи, українська державність була лише формальною.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне й релігійне гноблення. Зростаюча національна самосвідомість українців західноукраїнських земель наштовхувалася раз у раз на брутальність владних інститутів цих держав. Усе це зумовлювало зростання політичного екстремізму та радикалізацію підходів у більшій частині борців за українську самостійність. Водночас і за такого перебігу подій над Україною згущалися хмари Другої світової війни.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте зовнішньополітичне та внутрішньополітичне становище УСРР на початку 20-х років.
2. З'ясуйте основні напрями відбудови народного господарства України в умовах непу. Вкажіть на причини згортання непу.
3. †Які особливості політики коренізації та українізації? Вкажіть на їх наслідки.
4. †Розкрийте сутність політики індустріалізації в Україні, джерела фінансування, причини форсування темпів промислового будівництва.
5. †З'ясуйте суперечливий характер соціально-економічних та культурних перетворень в Україні у 20–30-х роках. Чи були можливі альтернативні шляхи розвитку?
6. †Які наслідки для України мала насильницька колективізація? Вкажіть на причини і соціально-політичні наслідки голодомору 1932–1933 рр.
7. †Розкрийте сутність деформацій політичної системи в СРСР та Україні. Схарактеризуйте тоталітаризм та його антиукраїнську спрямованість.
8. †Схарактеризуйте національно-визвольний рух в західноукраїнських землях у 20–30-х роках.
9. †Проаналізуйте політичну спрямованість політичних партій Західної України.
10. †Розкрийте причини поразки державності Карпатської України.

Розділ 5

ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНИ

НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РР.)

У політичній історії України роки Другої світової війни посідають особливе місце. В ХХ ст. це вже була друга світова війна — найкривавіша і найтрагічніша за всю історію людства. Перший етап війни розпочався 1 вересня 1939 р. і тривала вона довгих 6 років. У вир війни було втягнуто 61 державу, в яких проживало 80 % усього людства. Воєнні дії велися на території 40 держав, воювали понад 110 млн осіб. Загибло більш як 50 млн, із них понад 25 млн — людські втрати Радянського Союзу.

Війна залишила глибокий слід в історичній долі України. Як і в роки Першої світової війни геополітичне становище України спричинило нищівний вал лихоліття, яке двічі прокотилося її територією, понівечивши долі мільйонів людей, завдавши величезних матеріальних збитків. Історична доля розпорядилася так, що українцям довелося воювати у складі різних армій по обидва боки лінії фронту, а сотням тисяч із них — одночасно проти головних сторін, що воювали між собою.

Із країн, що брали участь у війні, Україна постраждала найбільше. Матеріальні збитки, завдані їй, становили 285 млрд крб у довоєнному обчисленні. Без житла залишилося майже 10 млн осіб. На фронтах війни загинуло 3 млн українців. Ще більшими були жертви мирного населення. Загалом у роки війни загинув кожний шостий українець. Понад 2 млн осіб було вивезено в Німеччину, 3,5 млн евакуйовано. Війна обійшлася Україні 14-мільйонними демографічними втратами.

5.1. Українське питання в європейській політиці напередодні Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії, які, попри різний соціально-політичний устрій, однаково дискримінували українство, протидіяли як зростанню національної самосвідомості, так й українській державності. Водночас із наближенням світової війни українці, здавалося, мало що могли втратити внаслідок можливих змін, до яких вона могла призвести. Понісши величезні втрати від сталінщини в підрадянській Україні, а в західних землях — від дедалі більшого гноблення Польщею, Румунією та Угорщиною, українці мали сподіватися, що будь-які, хай навіть детерміновані війною, зміни повинні покращити умови їхнього буття.

Проте ті, хто так розмірковував, трагічно помилялися. Адже війна докорінно змінила становище українців, їм судилося пережити жахливі випробовування та величезні втрати, страждання й поневір'яння долі. Саме роз'єднаність українських земель, що знаходилися на перехресті геополітичних інтересів провідних держав — учасниць Другої світової війни, робили Україну досить вразливою для зовнішньої агресії. Водночас українські політичні сили мали надію на певний реванш у боротьбі за свою незалежність. Неупереджений аналіз свідчить, що український народ загалом не міг самостійно вирішувати своє національне питання. Його доля була в руках правителів інших держав.

Напередодні воєнних баталій усі держави, на території яких проживали українці — СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина, намагалися втримати підпорядковані їм українські землі, та, за можливості, приєднати нові. Велика Британія, Франція, частково США використовували Україну як геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між Німеччиною та СРСР. Гітлерівська Німеччина, яка оголосила боротьбу за життєвий простір, не приховувала своїх претензій на українські землі як одного з важливих чинників реалізації своїх гегемоністських, геополітичних та соціально-економічних інтересів.

Слід зауважити, що Німеччина ще в червні 1933 р. на міжнародній економічній конференції в Лондоні виступила з вимогою передати їй українські землі для “раціонального їх використання”. Готуючись до Мюнхенської конференції і під час її проведення у вересні 1938 р., А. Гітлер представив на розгляд пакет територіальних претензій до Чехословаччини з боку Угорщини, Польщі, Румунії на території, де проживало українське населення. Після окупації частини чехословацької території та утворення автономії Карпато-України, Німеччина намагалася вирішити українське питання за прикладом Судетської області, імітуючи підтримку вимог ОУН щодо соборної України. За даними архівних документів, 15 грудня 1938 р. посол Франції у Німеччині повідомляв з цього приводу міністру закордонних справ Франції наступне: “Щодо України, то, здається, шляхи і засоби ще не розроблені, але мета вже визначена — створити Велику Україну, яка стала б житницею Німеччини. Для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відняти частину території СРСР. У військових колах вже йдеться про похід. В оточенні Гітлера подекують про таку операцію, яка б у ширших масштабах повторювала операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії, СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у відповідний момент дипломатична підтримка та акції з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна”.

Так званою турботою про вирішення українського питання були пронизані розмови А. Гітлера 6 січня 1939 р. з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком, а через кілька тижнів і міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа, під час розгляду питання про Данциг і коридор між Німеччиною та Пруссією.

Одночасне акцентування на українській проблематиці підтверджувало, яке значення воно посідало в тогочасній політиці. Польський міністр не приховував, що його держава теж претендує на Радянську Україну і на вихід до Чорного моря. Відтак, у зв'язку з незговірливістю і непоступливістю польського керівництва, А. Гітлер 3 квітня 1939 р. підписує директиву про підготовку нападу на Польщу, а 11 квітня — загарбницький план військового розгрому Польщі — “План Вайс”. Після цих подій Німеччина 28 квітня розірвала польсько-німецьку декларацію про ненапад.

Зауважимо, що ідеологічний апарат, спеціалізовані інституції фашистської Німеччини та розвідка звертали не раз свої погляди на Галичину та на інші українські території, що перебували під владою Польщі та інших держав. Матеріали політичного архіву зовнішньополітичного відомства ФРН містять чимало документальних свідчень того, як готувалася німецька нацистська машина до реалізації своїх хижацьких намірів стосовно українських земель, а також використання так би мовити “української карти” (цим терміном користувалися на позначення українських земель і політичних розрахунків стосовно українського питання, яке існувало в тогочасних міжнародних умовах). В архівних фондах містяться матеріали переписки дипломатів, урядовців, а також карта (виготовлена від руки) будівництва залізниці від Братислави до Ужгорода й далі на територію Східної України.

Особливу увагу слід звернути на те, що на відміну від періоду Першої світової війни, коли німецька воєнно-політична бюрократія не мала заздалегідь розроблених планів стосовно України, напередодні Другої світової війни гітлерівська Німеччина досить серйозно готувалася до використання потенціалу України. Це стосувалося насамперед потужного промислового і сільсько-господарського потенціалу, вигідних геополітичних можливостей, пов'язаних з українським питанням, а також у контексті вирішення власних тактичних і стратегічних загарбницьких планів. А. Гітлер і його оточення вельми вдало скористалися ситуацією, коли до українського питання напередодні Другої світової війни була прикута увага провідних держав світу.

Обстоюючи власні далекосяжні загарбницькі плани, нацистська Німеччина на рубежі 1938–1939 рр. по-іншому розставляє акценти у зовнішньополітичному курсі. Вона, як відомо, зумовила падіння молоді держави Карпато-України та її уряду. Відхід від ідеї створення “Великої України” і взагалі від східної орієнтації демонструвалися Німеччиною вельми красномовно, підтвердженням цьому був виступ А. Гітлера 30 січня 1939 р. у рейхстазі.

Варто з'ясувати, що і як сталося з Карпатською Україною та чому А. Гітлер — “поборник права на національне самовизначення” і прихильник створення “Великої України” — допустив ліквідацію державності Карпато-України. З'ясувати ці питання можна лише визначивши мотиваційні чинники у німецькій геополітичній грі цього періоду. З виходом на авансцену (проголошенням автономії) Карпато-України “українська карта” у руках А. Гітлера стає справжнім козирем, який він майстерно використовує як засіб тиску і шантажу не лише у стосунках з противниками, а й з потенційними союзниками.

Так, документи політичного архіву МЗС ФРН наочно підтверджують, що Берлін спочатку, вочевидь, не лише в пропагандистських цілях вивчає питання щодо можливостей створення “Великої України”. У Німеччині цьому питанню приділялося більше уваги, ніж робилося в цьому напрямі. Про “українську карту” здебільшого говорили на Заході, буцімто спрямовуючи бажаний підхід нацистського керівництва. Вкажемо, що за останній квартал 1938 р. у британській пресі та часописах з'явилося близько 900 публікацій про Україну, необхідність об'єднання її земель, а у французьких газетах понад 300. Крім того, західна преса подавала такі матеріали, що нібито “українські плани Німеччини є вирішеною справою”.

З огляду на дипломатію та геополітичний розклад сил 1939 р. з'явилися нові ознаки. За дещо пізнішим визнанням А. Гітлера, він вирішив на початку року з'ясувати можливість забезпечити Німеччину від “війни на два фронти” шляхом зближення з СРСР. Налагодивши контакти у сфері торгівлі та розігравши карту Карпато-України, німецька дипломатія уже в серпні змогла частково ознайомити керівництво СРСР зі своїми геополітичними інтересами.

Відмова від ідеї створення “Великої України” і взагалі від східноєвропейської орієнтації своїх планів демонструється Німеччиною вельми неоднозначно. Так, 5 вересня 1938 р. А. Гітлер у розмові з керівником зовнішньополітичного відомства Польщі Ю. Беком наголошував: “У світовій пресі Німеччині намагаються приписати якісь наміри щодо України. Стосовно цього Польща ні найменшою мірою не повинна побоюватися Німеччини. Берлін не має ніяких інтересів по той бік Карпат, і нам байдуже, що роблять там країни, зацікавлені в цих областях”.

Водночас Німеччина обрала досить обережну й помірковану позицію. При цьому А. Гітлер постав у ролі арбітра, який вирішував долю українських земель, що належали Чехословаччині. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу, що проходив у Відні, Карпато-Україна змушена була віддати Угорщині майже 200 км² своєї території із населенням у 180 тис. осіб і найбільші міста — столицю Ужгород і Мукачеву.

Дотримуючись нової зовнішньо-політичної лінії, 30 січня 1939 р. у рейхстазі А. Гітлер заявив, що Німеччина потребує “життєвого простору” на африканському континенті. Тим самим він дав зрозуміти західним державам, що їх зовнішньополітичні розрахунки не лягають у площину прагнень третього рейху. Так, міжнародний оглядач Ф. Шуман констатував, що, своїми розмовами про колонії і Африку, А. Гітлер “нічого не сказав про Україну. Українська мрія була похована”.

Зазначимо, що Німеччина мала свої плани, відаючи на відкуп Угорщині спочатку лише частину земель Карпато-України. Такий жест А. Гітлера був для Угорщини своєрідним авансом, але не за власний, а за український рахунок. Крім того, Німеччина прагнула і спонукала тогочасний Будапешт до тіснішої співпраці з Берліном. Водночас, зберігши Карпатську Україну, гітлерівське керівництво мало ще значні засоби тиску не лише на Будапешт, який не отримав того чого прагнув, а й на Варшаву та Москву, за рахунок чиїх підвладних українських територій ще могла бути, принаймні гіпотетично, створена “Велика Україна”.

Відомо, що такий підхід Німеччини розуміли в столицях провідних держав світу. Так, американський дипломат Д. Біддл, оцінюючи тогочасні події, наголошував, що “розіграш карти Великої України — це свідомо інспірований Берліном тактичний маневр, спрямований на: 1) здійснення відволікальних акцій для прикриття інших проміжних ходів; 2) одночасне розгортання пропагандистських дій на зразок акцій із “введення м’яча у гру” та підживлення інтересу до наміченого Берліном українського проекту”.

Німеччина, зміцнивши власні позиції у Карпатському регіоні та оцінивши нову ситуацію, в подальшому вже захоплюється не проміжною акцією — створення “Великої України”, а прагне до втілення більш захоплюючих і амбітних перспектив. Тож, незважаючи на державність Карпато-України, існування таких її атрибутів, як президент, сейм, армія і прагнення А. Волошина стати під протекторат Німеччини, не отримало підтримки з боку Берліна.

Ліквідувавши остаточно на початку березня Чехословаччину, окупувавши Богемію і Моравію, А. Гітлер дав дозвіл Угорщині на окупацію Карпато-України. Оцінюючи ситуацію, що склалася стосовно закарпатської української держави, фюрер патетично заявив: “ Це трагічно, але неминуче”. Аналіз тогочасних документів політичного архіву МЗС ФРН свідчить, що Гітлер дотримувався поглядів “нежиттєздатності” Карпатської України, яка спиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі.

Слід наголосити, що з падінням Карпато-України й захопленням її міцнішою державою — Угорщиною, Берлін досягав трьох важливих для себе тактичних цілей: по-перше, міцніше прив’язував до антикомуністичного пакту Будапешт; по-друге, забезпечував нейтралітет Польщі; по-третє, певною мірою заспокоював СРСР, створюючи передумови для подальшого зближення.

Зауважимо, що березневі події 1939 р. призвели до замішання у правлячих колах західних держав. Фашистська Німеччина після вдалого розчленування Чехословаччини в ультимативній формі висловила територіальні претензії до Польщі. Союзники останньої зреагували на це наступним чином: англійський прем’єр Н. Чемберлен, виступивши 31 березня 1939 р. перед палатою громад, запевнив у повній підтримці польського уряду. 13 квітня 1939 р. Велика Британія заявила про надання гарантій Греції та Румунії. Аналогічно вчинив і французький уряд. Це, очевидно, було зроблено з метою дещо стримати Німеччину, змусити її до переговорів з Великою Британією. Проте Гітлера мало непокоїли “гарантії” Чемберлена, оскільки термін англо-німецької узгодженості уже минув, тим більше, що була захоплена Прага. Як стало очевидним, далі обурень щодо “віроломства” Гітлера та невдоволень таким перебігом подій західні уряди не пішли.

З іншого боку, 18 березня Радянський Союз виступив з нотою, в якій засудив дії Німеччини та Угорщини стосовно Карпато-України. Водночас ця заява була лише відповідним дипломатичним жестом. Керівництво СРСР такий хід подій цілком задовольняв, оскільки Карпатська Україна не стала для Німеччини трампліном, а возз’єднання — приводом для зазіхань на східні терена України.

Натхнений успіхом розіграшу геополітичної карти Карпато-України у власних цілях, А. Гітлер уже 3 квітня 1939 р. видає наказ верхмату готуватися до нападу на Польщу. Наголосимо, що у зв’язку з цим знову постає питання “української карти”. Підтверджувалося передбачення радника бюро міністра закордонних справ Німеччини Клейста, який у березні 1939 р. заявляв: “Гітлер, очевидно, має намір дещо пізніше ввести у німецьку гру “українську карту”, коли будуть здійснюватися німецькі плани на Сході. Він вважає, що українці знову приєднаються до нас, оскільки за будь-яких обставин вони залежать від німецької допомоги”.

Покажемо є й те, що армійська розвідка Німеччини ще в 1938 р. встановила тісні контакти з ОУН. Адмірал Канаріс, окреслюючи мету діяльності українських угруповань, вказував на підготовку населення Західної України до масового виступу проти Польщі. Такий перебіг подій передбачав дестабілізацію внутрішнього становища у цій країні та мав слугувати певним виправданням німецького наступу, що планувався. Про сутність такого підходу німецької сторони до цієї справи 2 травня 1939 р. Клейст зазначав: “Ідеальним було б, якби конфлікт з Польщею не був відкрито викликаний з боку Німеччини. Зараз ми у Берліні вивчаємо питання про використання українців у цій справі. Здійснивши належну підготовку, можна було б дати сигнал Польській

Україні до повстання. Із Словачки та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї, набоїв, а також добре підготовлені загони січовиків... Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у значних масштабах. Весь цей проєкт зустрічає у Берліні лише одне застереження. Це — можлива реакція Радянського Союзу”. Тож стає зрозумілим для чого і для кого спрямовувався такий витік інформації.

Водночас не слід нехтувати дійсно реальними заходами німців щодо мобілізації до спротиву польській владі українських національних сил на західних теренах. У квітні 1939 р. в Берліні відбулася таємна зустріч лідерів української політичної еміграції та “представників третього рейху”. У цей період із членів ОУН та недавніх вояків Карпатської Січі німці стали готувати групи підривної діяльності проти Польщі. Цій меті сприяли створені в таборах поблизу Відня, Брно, Брауншвейга, Ганновера, у Східній Пруссії центри спеціальної підготовки.

У цей час значно активізувалася ОУН, яка після вбивства у травні 1938 р. її лідера Є. Коновальця, розпалася на дві частини. Радикальні національні сили, очолювані С. Бандерою, вважали за потрібне створити підпільну армію і вести боротьбу за незалежність України, орієнтуючись на західні країни. Прихильники А. Мельника вважали, що створення підпільної армії може викликати каральні заходи з боку Німеччини.

Нацистська Німеччина, сповідуючи свої далекосяжні загарбницькі плани, вже на початку 1939 р. усвідомлювала необхідність залучити на свій бік Радянський Союз, або принаймні нейтралізувати його. У Берліні розуміли, що СРСР має власні інтереси у Західній Україні і не стоятиме осторонь, коли цей вигідний стратегічний район підпорядковуватиме Німеччина. Розглядаючи війну з Польшею як проміжний етап на шляху до агресії проти Франції та Великої Британії, німецьке керівництво в Берліні, очевидно, вирішило, що настав час для альянсу з Москвою, який також бачився А. Гітлеру тимчасовим “союзом для війни”.

Слід зауважити, що на цьому шляху було зроблено певні кроки: спочатку в німецькій пресі припинено публікацію антирадянських статей, а за наказом Гебельса категорично заборонено засобом масової інформації подавати матеріали про українське питання. Цей крок не залишився не поміченим керівництвом Кремля. Так, виступаючи 10 березня на XVIII з’їзді ВКП(б), Й. Сталін наголосив, що невщухаюча галаслива кампанія на Заході навколо “українського питання” має за мету “розлютити Радянський Союз, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав”. І далі він застерігав: “Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до комахи, тобто до так званої Карпатської України. І якщо дійсно є такі навіжені, можна не сумніватися, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних”.

Водночас зазначимо, що вся тональність виступу, розставлені акценти яскраво засвідчують реальність можливого зближення з німецькою стороною. Тому після угорської окупації Карпато-України, що була здійснена за сприяння Німеччини, радянське керівництво робить крок у відповідь. На початку травня антифашистськи налаштованого М. Литвинова — керівника радянського зовнішньополітичного відомства, змінює В. Молотов.

Відбуваються спроби налагодження стосунків, під час яких, за оцінкою німецького історика І. Фляйшхауера, Берлін дотримується тактики “улення, загрози і попередження”, тобто тактики поступок і тиску. Під час таких дипломатичних маневрів “українське питання” відіграло не останню роль. Так, у травні 1939 р. держсекретар Міністерства закордонних справ Німеччини Вайцеккер заявив радянському повіреному в справах у Берліні Г. Астахову про можливість поліпшення радянсько-німецьких стосунків, наголосивши при цьому, що “відмова Німеччини від Закарпатської України” тим самим знімає питання початку війни.

Дещо пізніше — в червні 1939 р., коли термін нападу на Польщу був уже близьким, позиція німецької сторони стає жорсткішою. Саме в цей час держсекретар МЗС Німеччини Вайцеккер відповідно до особистої інструкції Гітлера ставить радянську сторону перед альтернативою: “Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами”. Тогочасне керівництво Кремля вважало міжнародне становище СРСР несприятливим для можливого конфлікту через українське питання з фашистською Німеччиною. Це значною мірою сприяло зближенню між офіційним Берліном і Москвою.

Звернімо увагу на те, що гітлерівське керівництво Німеччини, використовуючи в такому варіанті “українську карту”, вбачало проміжний хід, про що свідчать документи та наступний перебіг подій. Так, А. Гітлер на зустрічі зі швейцарським дипломатом Бурхардом 11 серпня 1939 р. стверджував: “Усе, що роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід такий безглуздий і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду змушений домовитися з росіянами. Потім я вдарю по Заході й після його поразки об’єднаними силами обрушуся на Радянський Союз. Мені потрібна Україна...”. Так, це були далекосяжні, не один рік омріяні плани Гітлера, які передбачали напад на СРСР та вирішення питання “життєвого простору”.

Остаточне вирішення питання Гітлером залежало від відповіді з Лондона стосовно німецько-англійських переговорів двох держав. Останній промовчав, вважаючи, що угода з Німеччиною за тогочасних обставин не відповідає інтересам Великої Британії та настроям громадськості.

Тим часом у Москві із березня 1939 р. між СРСР, Великою Британією та Францією тривали безплідні переговори щодо політичних і військових питань, укладення конвенції у разі агресії з боку Німеччини. Негативну роль у цих переговорах відіграв уряд Польщі, заявивши, що поляки “не можуть ні в якій формі обговорювати питання про використання жодної частини національної території іноземними військами”. Однак наприкінці серпня 1939 р. позиція Варшави дещо змінилася, але було вже запізно.

Так само, як і Польща, не збирався поступатися своїми інтересами і Радянський Союз. Тож сталінське керівництво, не досягнувши порозуміння у переговорах (що затягнулися) із Великою Британією і Францією, погодилося піти на зближення з гітлерівською Німеччиною. При цьому Кремль висунув власні вимоги: про відмову Гітлера від планів на зразок “Великої України”; про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі та ін.

Усе це вельми наочно й рельєфно виявилось під час радянсько-німецьких переговорів у серпні 1939 р. в Москві. 21 серпня 1939 р. А. Гітлер звернувся до Сталіна з посланням, в якому вказувалося, що “криза може вибухнути з дня на день”, тож необхідно прийняти німецького міністра закордонних справ Ріббентропа для складання та підписання пакту про ненапад. Й. Сталін погодився на пропозицію. За дорученням своїх урядів 23 серпня 1939 р. В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали так званий Пакт про ненапад і таємний додатковий до нього протокол.

Підписаний договір між СРСР і Німеччиною був терміном на 10 років. Таємний протокол, існування якого довгий час заперечував Радянський Союз, окрім усього іншого, містив важливі положення стосовно українських земель, а саме: “У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну”. Іншими словами, відмова рейху від претензій щодо України набула форми розмежування “сфер інтересів”.

Таким чином, протоколом до пакту визначалися межі просування німецьких військ у разі їх вторгнення в Польщу, а також сферу обопільних інтересів у Східній Європі. Підписання секретного додаткового протоколу радянськими керівниками спричинило негативні міжнародні наслідки. Складалося враження, що Й. Сталін і його оточення розраховували на тривалу співпрацю з фашистською Німеччиною, на можливість з її допомогою розв’язувати проблеми світової політики.

Продовженням серпневого Пакту став Договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною, укладений 28 вересня 1939 р. та кілька таємних додаткових протоколів до нього, підписаних В. Молотовим і Й. Ріббентропом. За цими документами СРСР і Німеччина зобов’язувалися не допускати на своїх територіях польської агітації, інформувати одна одну про доцільність вжиття з цього приводу певних заходів. Можливо, що саме ця домовленість стала підставою для знищення навесні 1940 р. у Катині та інших місцях десятків тисяч польських офіцерів і представників інтелігенції. З політичного та правового погляду радянсько-німецькі домовленості в Радянському Союзі були оцінені лише в роки “перебудови” в СРСР.

5.2. Початок Другої світової війни і возз’єднання західно-українських земель з Українською РСР

Підписання договору між СРСР і Німеччиною фактично розв’язало Гітлеру руки. 1 вересня 1939 р. гітлерівські війська вторглися в Польщу — почалася Друга світова війна. Незважаючи на опір польських військ, до яких було мобілізовано і 150 тис. українців, німецькі дивізії швидко просуваються на схід. До 15 вересня основні сили польської армії були розбиті. Німці захопили Люблін, Володимир-Волинський, Дрогобич, підійшли до Бреста. 27 вересня капітулювала Варшава.

Велика Британія і Франція, зіткнувшись з небажанням А. Гітлера йти на переговори та побоюючись остаточно втратити авторитет серед народів світу, 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині, але допомогу Польщі не надали.

На Заході почалася так звана “дивна війна”. За відсутності бойових дій уряди Франції і Великої Британії утримували свої війська в укріпленнях біля р. Рейн на лінії “Мажіно”, очікуючи зіткнення військ Німеччини і Радянського Союзу.

Із нападом фашистської Німеччини на Польщу Друга світова війна стала неминучою. Вона охопила майже усі континенти. Причини її близькі до тих, що призвели і до Першої світової війни, а саме: глибинні суперечності, які існували між державами і впливали з їх політичних та економічних цілей. Серед політичних причин — прагнення керівних кіл провідних держав перерозподілити сфери впливу, забезпечити неподільне

панування своєї системи. Серед економічних — прагнення розширити сфери застосування капіталу, отримати дешеві джерела сировини і робочої сили. Всі учасники цієї війни намагалися задовольнити насамперед власні інтереси: якщо фашистські країни мали намір силою завоювати “життєвий простір”, то інші західні держави прагнули втримати раніше захоплене. Проте їх усіх об’єднувала мета — знищення СРСР.

Відтак характер Другої світової війни змінюється. При цьому політичні цілі фашистського блоку держав залишалися незмінними, а методи й способи ведення війни ставали все антигуманнішими й варварськими. Боротьба держав і народів, які протистояли фашистському блоку, набирала антифашистського справедливого, визвольного характеру.

Друга світова війна тривала 6 років: з 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р. В політичній історії України виокремлюються власні три періоди розвитку за часів Другої світової війни: **перший період** — з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. — початок війни, розгром Польщі, возз’єднання західноукраїнських земель з УРСР, їх радянізація; **другий період** — з 22 червня 1941 р. по листопад 1942 р. — характеризується таким подіями, як напад на СРСР, окупація України фашистською Німеччиною, встановлення “нового порядку”, зародження і розвиток руху опору на окупованих землях, наступ радянських військ під Сталінградом, який поклав початок перелому у війні; третій період — з грудня 1942 р. по жовтень 1944 р. — визволення України від загарбників.

Возз’єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. Українські землі фактично першими потрапили в пекло Другої світової війни. Спочатку вони стали ареною військового зіткнення Червоної армії з Польщею за землі Західної України і Білорусі у вересні 1939 р. та військового походу 1940 р. до Бессарабії та Північної Буковини. Пізніше Україна стала постачальником людських і матеріальних ресурсів для радянсько-фінляндської війни 1940 р.

Напад німців на Польщу, відсутність повідомлень про падіння Варшави, стрімке наближення німецьких військ унаслідок наступу на західноукраїнські землі спонукало Й. Сталіна віддати наказ про початок воєнних дій проти Польщі. 17 вересня 1939 р. частини Червоної армії вступили на її територію. У ноті Міністерства закордонних справ Союзу РСР польському уряду з приводу цього наступу зазначалося, що ці дії проводилися “з метою надати допомогу українцям перед навислою загрозою”.

Для здійснення “визвольного походу” в Західну Україну та Білорусь було створено Український фронт (на чолі з командувачем маршалом С. Тимошенко та начальником штабу генералом М. Ватутінім). Військове угруповання налічувало 600 тис. осіб. До його складу увійшли 28 стрілецьких, 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків. Їм протистояли 25 польських батальйонів, що зосередилися на кордоні. Незважаючи на те, що стратегічна операція по захопленню західних районів України і Білорусі була досить ретельно розроблена військовим керівництвом СРСР і мала значні переваги у живій силі й техніці, втрати радянської сторони у польській кампанії виявились досить високими. Важкі кровопролитні бої тривали протягом 20–21 вересня з польськими військами за міста Гродно, Львів, Вільно, Кобрин, Сарни, Люблін. Радянські втрати становили 795 осіб, які загинули, і більш як 2 тис. поранених і зниклих безвісти.

Загалом під час радянсько-польської війни Червона армія просунулася на захід від старих радянських кордонів на відстань від 250 до 350 км. Було зайнято територію 195 тис. км² з населенням майже 13 млн осіб. Після 12-денного маршу Червона армія вийшла на Західний Буг і Сян. Перемогу відзначили парадом радянських і німецьких військ у Бресті та інших містах колишньої Польщі.

28 вересня 1939 р. СРСР і Німеччина уклали договір про дружбу і кордони. За цим договором до складу Радянського Союзу відійшла більшість території Західної України. Терени від Вісли до Бугу перейшли до Німеччини. Такої держави, як Польща, на карті Європи вже не було. Військові частини обох сторін, які в окремих місцях перейшли зумовлену лінію розмежування, відійшли на задалегідь підготовлені позиції.

На тлі розгрому польської армії вступ Червоної армії на територію Польщі, возз’єднання українських земель викликали у поляків ворожу реакцію. Офіційні представники та преса західних країн, особливо Великої Британії і Франції, хоча й засудили радянську акцію, проте вирішили не втручатися в цей конфлікт.

“Визвольний” похід Червоної армії в Західну Україну викликав неоднозначну реакцію місцевого населення. Для ідеологічної обробки тамтешніх мешканців радянське керівництво послуговувалося привабливими гаслами національного визволення і соціальної справедливості. Тому більшість населення підтримало прихід радянських військ в Західну Україну. Вони щиро повірили у звільнення від польського гноблення, вбачаючи в цьому омріяне віками возз’єднання українських земель.

Ще не встановивши повного контролю над Західною Україною, керівники Радянського Союзу почали юридичне оформлення її нового статусу. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову щодо проведення Народних зборів, засідання яких мало відбутися 26 жовтня 1939 р. Зборам належало узаконити новий територіально-правовий та суспільно-політичний устрій Західної України. Тобто вирішити питання про входження до складу УРСР, націоналізацію земель і засобів виробництва, утворення радянських органів влади тощо. На підготовку і проведення виборів відводилося три тижні.

22 жовтня 1939 р. в Західній Україні відбулися вибори до Українських народних зборів. На зборах були присутніми 1484 депутати, серед яких 415 робітників, 766 селян, 270 представників інтелігенції. Серед обраних українці становили 92,2 %. У Львові 26–28 жовтня 1939 р. відбулися народні збори. На них було прийнято рішення про возз'єднання з УРСР та встановлення радянської влади в Західній Україні. 1 листопада 1939 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР ухвалила Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Позачергова III сесія Верховної Ради України 14 листопада 1939 р. прийняла Західну Україну до складу УРСР. З цього часу приєднання західноукраїнських земель набуло легітимності.

Радянсько-німецькі домовленості дали поштовх для розв'язання проблеми підрумунських українських земель. 26 червня 1940 р. уряд СРСР звернувся до королівського уряду Румунії з вимогою повернути Бессарабію і Північну Буковину, насильно відторгнуті у 1918 р. Уряд Румунії з цього питання проконсультувався і з А. Гітлером, який цинічно порадив віддати зазначені території, обіцяючи усе ж таки повернути їх. 28 червня румунський уряд заявив про свою згоду передати СРСР Бессарабію і Північну Буковину. **Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. прийняла Закон про включення до складу УРСР Північної Буковини і Південної Бессарабії у складі Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського уїздів Бессарабії.** З решти Бессарабії і колишньої Молдавської АРСР 15 серпня 1940 р. було утворено Молдавську РСР.

На визволених землях у складі Української РСР було створено 8 нових областей: Львівську, Волинську, Рівненську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Ізмаїльську та Чернівецьку. Після приєднання західноукраїнських земель, населення України збільшилося на 8,8 млн і становило на 1 червня 1941 р. майже 42 млн осіб, а територія УРСР розширилася до 565 тис. км². Однак за межами України ще залишалися окуповане Угорщиною Закарпаття і так зване “закерзоння” — Холмщина, Лівобережне Надсяння, Лемківщина і Підляшшя, які ввійшли до складу Генерального губернаторства, створеного німцями з частини окупованої ними території Польщі. У цей час до складу Радянського Союзу було приєднано Латвію, Литву, Естонію, частину Фінляндії.

Отже, у надзвичайно складній і суперечливій обстановці, що склалася наприкінці 30-х років, вдалося здійснити споконвічну мрію українського народу — об'єднати усі етнічні українські землі в єдиному державному утворенні. Перебравши у воєнний спосіб західноукраїнські землі та надавши вигляд легітимності їхньому вступу до СРСР, радянський режим приступив до активної радянзації. **Радянзація** — це комплекс соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на інкорпорацію приєднаних територій. Ці заходи полягали в експропріації маєтків польських землевласників, перерозподілі їхніх земель між українськими селянами; націоналізації промислових підприємств; українзації системи народної освіти, державних установ, судочинства і поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі; ліквідації неписьменності, безробіття та ін.

Проте політика радянзації, розпочата на західноукраїнських теренах, істотно відрізнялася від процесів, що відбувалися в УСРР у 20-х роках. По-перше, із самого початку вона набула змісту деколонізації — знищення звичного за минулих часів політичного, економічного та культурного польського панування. По-друге, місцеві українські кадри призначалися в основному на посади низової ланки, а керівні посади обласного, міського і навіть районного рівня посідали партійні, радянські, профспілкові та комсомольські працівники зі сходу. Так, на приєднані українські землі тільки за півроку (до травня 1940 р.) було направлено більш як 14 тис. партійців. Зрозуміло, що надіслані кадри загалом погано сприймалися населенням.

Водночас, як свідчать подальші події, на західноукраїнські землі прийшла насильницька колективізація, руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою інтелігенцією, масові депортації “буржуазних елементів”.

Слід зауважити, що розпочаті новою владою перетворення в Західній Україні проводилися без створення об'єктивних і суб'єктивних передумов. Так, у селах до червня 1941 р. було організовано 2867 колгоспів, які об'єднали майже 205 тис. одноосібних селянських господарств. Ідею колективізації підтримала лише найбідніша частина селянства. Інші не бажали вступати в колгоспи. З метою форсування колективізації принцип добровільності підмінявся адміністративними заходами, які вже були відпрацьовані на теренах Східної України в 20–30-х роках. В управлінні націоналізованою промисловістю запанувала жорстока централізація.

Сталінський режим не допускав існування жодної політичної сили, крім більшовицької партії. Усі українські, польські та єврейські політичні партії, які раніше існували в Західній Україні, припинили свою діяльність. Перестали функціонувати усі колишні культурно-освітні (“Просвіта”, Наукове товариство ім. Т. Шевченка), кооперативні, фінансово-економічні та інші товариства. Усі елементи громадянського суспільства за короткий час було ліквідовано. Нові радянські громадські організації (на зразок профспілок, комсомолу, творчих спілок та інші) існували під пильним контролем партійно-державних органів. Політичну систему на західноукраїнських землях влада брутально привела відповідно до тієї, що вже існувала на всій території СРСР.

Усе це спричиняло у суспільстві напруженість і невдоволення. Значна частина населення, особливо селянства, відвернулася від нової влади. Для зміцнення свого режиму влада вдалася до масових репресій, що

торкнулися не лише окремих представників місцевого населення, а й певних соціальних груп, насамперед інтелігенції.

За висновками робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА, в українській історіографії побутують перевищені обсяги депортації з території західних областей. У довідковій літературі наведено дані чотирьох депортацій з лютого 1940 по червень 1941 р., які становили 1 млн 120 тис. осіб. У 2000 р. Комісією експертів, за дорученням міністерства юстиції Польщі, було опрацьовано російські архіви і введено до наукового обігу результати, за якими в період з 1940 по 1941 рр. із Західної України депортовано не більш як 192 тис. осіб, переважно прийшлих поляків-осадників, 97 тис. євреїв-біженців. Проте і цифри майже 300 тис. репресованих достатньо, щоб уявити масштаб репресій та гостроту політичного напруження у західних областях.

Спроби через ідеологічний вплив та репресії підпорядкувати громадян волі держави викликали опір населення. Поступово активізувалася підпільна мережа ОУН, яка єдина на західноукраїнських землях не лише витримала репресії, а й здобула нових прихильників унаслідок насильницьких радянських перетворень. Незважаючи на масштабність репресій, націоналістам не вдалося напередодні війни підняти антирадянське повстання на Волині і Галичині, хоча й готувалося воно з лютого 1940 р. Перебуваючи у стані війни з радянською владою, ОУН одразу після нападу Німеччини на Радянський Союз виступає на боці вермахту, розгорнувши насамперед диверсійні, підривні та розвідувальні дії в тилу Червоної армії.

Отже, попри всю неоднозначність політики радянзації в західноукраїнських землях, більшість об'єктивних істориків відзначають, що об'єднання українців у межах однієї державної структури вперше за багато століть було подією великого історичного значення і певною мірою вирішувало українське питання.

5.3. Велика Вітчизняна війна і боротьба проти окупаційного режиму

Інакше розглядалося вирішення українського питання А. Гітлером та його оточенням. 18 грудня 1940 р. було підписано директиву, що насправді стала планом нападу на СРСР (план “Барбаросса”), основна мета якого проголошувалася ще за 15 років до цього у книзі А. Гітлера “Майн кампф”. Він писав: “Коли ми говоримо сьогодні про придбання нових земель і нового простору в Європі, то насамперед думаємо про Росію та про підкорені їй окраїнні території. Ця колосальна імперія на Сході дозріла для її ліквідації”.

У війні проти СРСР німецько-фашистське керівництво ставило за мету захопити територію і скарби держави та перетворити ту частку населення, яка не підлягала знищенню, в рабів. Ідеологічна і пропагандистська машина німецького фашизму цілковито виправдовувала саму варварську і кровопролитну війну в історії людства. Загальний стратегічний задум, який містився в плані Барбаросса, передбачав розгром Радянського Союзу в найкоротші терміни. Дух “бліцкригу”, тобто “блискавичної війни”, наскрізь пронизав план “Барбаросса”. В ньому наголошувалося: “Німецькі збройні сили мають розбити Радянську Росію під час короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії”.

Фашистське політичне і військове керівництво вважало, що воєнна кампанія проти СРСР займе не більше ніж півтора місяця. Злочинний задум фашистських загарбників полягав у повному знищенні держави. В додатках до детально розробленого плану “Барбаросса” містилася програма пограбування, фізичного знищення та ідеологічного підкорення радянських громадян. Генеральним планом “Ост” також передбачались окупація та розподіл території СРСР. Стосовно України планувалося, що вона має відійти до Німеччини, крім її західних частин і Бессарабії, які віддавалися Румунії. На території Радянського Союзу планувалося створити могутню колоніальну базу, яка б стала поставником сировини, продовольства і рабської сили.

Гітлерівські плани щодо створення Великонімеччини за рахунок східних земель постійно зростали, сягаючи й території Криму. На одній із нарад вищих чинів рейху в 1941 р. А. Гітлер наголошував, що “Крим разом із тилом — територією на північ від нього, має стати територією рейху”.

Плани нацистського керівництва щодо ліквідації СРСР виключали можливість з німецької сторони відкрито про це говорити, що підтверджують існуючі документи. Так, у директиві начальника штабу від 6 червня 1941 р. зазначалося: “Пропаганда взагалі має сприяти розпаду Радянського Союзу на окремі держави. Однак на початковому етапі вести в цьому напрямі роботу не потрібно. Пропагандистські заходи не повинні завчасно навести населення до думки про наші наміри розчленувати Радянський Союз”.

Загроза війни змусила радянське керівництво, спираючись на потенціал України, зосередити основну увагу на укріпленні оборонних рубежів на західноукраїнських землях, збільшенні виробництва бойової техніки і насамперед новітньої. Проте нова техніка, яку розподіляли по гарнізонам, розкиданим по всій країні, потребувала ще освоєння. Якість підготовки воєнних спеціалістів у Червоній армії була нижчою, ніж у вермахті.

Не на користь Червоної армії складалося й співвідношення сил, особливо командного складу. У Київському та Харківському округах лише за півтора року було репресовано понад 45 командирів стрілецьких з'єднань, серед яких 17 командирів дивізій і 18 командирів бригад. Під час репресій 1937–1938 рр. було розстріляно всіх комендантів укріплених районів — особливих з'єднань, розташованих в Україні. На початку березня 1938 р. у донесенні до Москви перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов і командувач Київського військового округу С. Тимошенко рапортували, що з військ округу за рік “вичищено” майже 3 тис. осіб, з яких понад 1000 заарештовано. Практично відбулася заміна всіх командирів корпусів і дивізій. На початку війни лише 7 % командного складу мали вищу освіту, а 37 % не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх воєнно-навчальних закладах. Значна кількість командного складу перебувала на своїх посадах менш як рік. Трагічні наслідки цих репресій стали особливо відчутними в перші місяці після нападу Німеччини на СРСР.

На початку 1941 р. фашистський генштаб завершив розроблення плану “блискавичної війни” проти Радянського Союзу і з лютого місяця розпочалася концентрація його військ на кордоні. До початку вторгнення тут зосередилося 5,5 млн військових, 4,3 тис. танків, близько 5 тис. літаків. Вермахт мав великий досвід ведення сучасної війни, якісну, новітню техніку і високу бойову підготовку. Ще до нападу на СРСР фашистський вермахт з 1938 р. захопив Чехословаччину, Австрію, Данію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Польщу та багато інших країн на Балканах. Французька армія, на той час одна з найсильніших у світі, після 40-денного опору була розгромлена, а Франція окупована. Великої поразки зазнала англійська експедиційна армія. У ті роки в капіталістичному світі не було сили, яка б зупинила агресора. Весь військово-економічний потенціал окупованих держав працював на германську військову машину.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз, мотивуючи це необхідністю завдати “превентивний” удар. Раптовість нападу фашистської Німеччини, масовані бомбардування авіації і артилерії, неузгодженість в керуванні військами призвели до значних втрат особового складу та бойової техніки. За перші три тижні війни вони становили 815700 осіб, убитими й потрапившими в полон. Було знищено 4013 літаків, 11873 танків, 21500 гармат і мінометів, у тому числі у вигляді трофеїв вермахт захопив 6,5 тис. танків, 7 тис. гармат і мінометів, а також величезні запаси пального та боєприпасів. Війну СРСР оголосили Італія, Румунія, Чехословаччина, Фінляндія, Угорщина. Захопивши стратегічну ініціативу, німецькі війська за місяць просунулися вглиб України від 360 до 600 км. У середині липня 1941 р. запеклі бої точилися на житомирсько-київському, уманському та одеському напрямках.

Для керівництва збройними силами в боротьбі проти нацистської Німеччини 23 червня було створено Ставку Головного командування. *30 червня 1941 р.* рішенням ЦК ВКП(б), Президії Верховної Ради і РНК СРСР створено **Державний комітет оборони (ДКО)** на чолі з Й. Сталіним. ДКО став надзвичайним органом воєнного часу. Він здійснював управління державою через радянські і партійні органи, через своїх уповноважених у союзних і автономних республіках, обласних центрах. У липні 1941 р. Й. Сталін також очолив комісаріат оборони і Ставку Верховного Головнокомандування.

Влітку і восени 1941 р. тяжкі оборонні бої йшли на трьох основних напрямках: північно-західному — на Ленінград, західному — на Москву і південно-західному — на Київ. На південно-західному напрямку, дійшовши до Дніпра, гітлерівці повели наступ на Київ, Донбас, Ростов, намагаючись лишити СРСР важливої економічної бази — хліба, вугілля, металу і нафти. Захват Лівобережної України відкривав німцям також шлях на Москву через Брянськ і Орел, оскільки блискавичне взяття Москви і Ленінграда зірвалося. На думку фашистських керівників, взяття Києва могло б підняти авторитет Німеччини на міжнародній арені, серед союзників, а також піднести моральний дух німецьких військ і посилити настрої поразки у радянських військ.

Головною воєнно-політичною подією літньо-осінньої кампанії 1941 р. в Україні була **оборона Києва**. Вона **тривала із 7 липня до 26 вересня**. Наприкінці липня 1941 р. німецьке командування перекинуло на південь велике танкове угруповання. Щоб зламати опір захисників столиці України, було знято значні сили з московського напрямку.

Після прориву німцями Південно-Західного фронту, захисники Києва опинилися перед загрозою оточення. Проте лише 17 вересня Й. Сталін віддає наказ залишити Київ. Ліквідувавши під Уманню дві оточені радянські армії, німецькі броньовані “кліщі” зімкнулися під Полтавою. У полон потрапило близько 660 тис. осіб із них 60 тис. командирів. Під час спроби вирватись із ворожого кільця загинули командувач Південно-Західним фронтом генерал М. Кирпонос, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмістренко та група генералів.

І все ж завдяки масовому героїзму червоноармійців і командирів вдалося затримати німців під Києвом більше ніж на два місяці. Гітлерівці втратили під стінами Києва понад 100 тис. осіб. Тим самим було зірвано план “бліцкригу” — захоплення Москви.

Більше ніж 2 місяці, з **8 серпня з 16 жовтня 1941 р.**, тривала **оборона Одеси** — важливої бази Чорноморського флоту. Блокуючи дії 18 ворожих дивізій противника, вона дала змогу Південному фронту

відійти за Дніпро й організувати оборону. За 73 дні жорстоких боїв німецькі війська втратили 110 тис. солдат і офіцерів. Лише у зв'язку із загрозою захоплення Криму фашистами, радянські війська залишили місто.

У другій половині жовтня 1941 р. німецькі війська вторглися в Крим. Їхня спроба блискавично захопити **Севастополь** не вдалася. Почалася героїчна оборона міста, яка тривала 250 днів. Неодноразовий штурм, інтенсивні авіаційні та артилерійські бомбардування міста блокували сили противника, завдали йому значних втрат.

Після розгрому німців під Москвою у грудні 1941 р. створюються певні умови для контрнаступу радянських військ. Генеральний штаб пропонує план операції на весну і початок літа 1942 р. В його основу було покладено активну стратегічну оборону, накопичення резервів, а потім — рішучий наступ. Проте Й. Сталін віддав наказ провести наступальні операції в Криму, під Харковом і ще на кількох напрямках.

У лютому–квітні 1942 р. після трьох невдалих спроб прорвати оборону німців Кримський фронт переходить до оборони. Наступ ударного угруповання німців завершився окупацією Севастополя. У полон потрапило 149 тис. червоноармійців. Більш як за 8 місяців оборони Севастополя втрати врята становили майже 300 тис. солдат і офіцерів.

Поразкою радянських військ завершився також наступ на харківському напрямку. Погана організація військ, тактичні помилки, недостатнє матеріальне забезпечення призвели до трагедії (у полон потрапило 240 тис. бійців і командирів). Оволодівши стратегічною ініціативою та провівши навальний наступ на воронезькому і сталінградському напрямках, фашистські армії в липні 1942 р. завершили окупацію України.

Отже, некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, передвоєнні репресії в армії та інші чинники стали основними причинами поразок та катастроф на початковому етапі війни. Поразки під Києвом, Харковом, у Криму та в інших операціях першого періоду війни призвели до загибелі і полону майже 5 млн радянських солдат і офіцерів та повної окупації України.

Боротьба проти окупаційного режиму. На окупованих землях фашисти встановили так званий **“новий порядок”**. Це була заздалегідь спланована система політичних, ідеологічних, економічних, військових заходів. Цими заходами передбачалися цілковита ліквідація політичної незалежності, державності, економічна експлуатація захоплених українських земель, расова дискримінація населення. Головною рисою **“нового порядку”** став тотальний терор, що охопив усі сфери життя: політичну, економічну, культурну.

16 вересня 1942 р. А. Гітлер схвалив **“Нові принципи німецької політики на Сході”**, в яких, зокрема, говорилося: **“Ми завоювали неосяжні території на Сході з тим, щоб закріпитися тут на тисячоліття. Конкретно це означає, що після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова арійська імперія... Звичайно, програма перебудови світу такого грандіозного розмаху вимагатиме не лише гігантських фізичних зусиль, а й насамперед граничної твердості духу. Саме тому не міністерським чиновникам, а білявим бестіям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси — вивільнення життєвого простору. Отож найвищим обов'язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих територій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше винищувати тутешніх унтерменшів!”**

Для досягнення мети — проведення україноненависницької політики, геноциду проти населення — Україну було розчленовано. 16 липня 1941 р. на таємній нараді за участю А. Гітлера остаточно з'ясувалися плани стосовно політичної долі України. Для зручної експлуатації українську територію розділили між Німеччиною і Румунією. Остання отримала землі між Бугом і Дністром, всю Одеську, Ізмаїльську та Чернівецьку області, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, а також Лівобережні райони Молдавської РСР. На цих територіях румунами було створено **“Трансністрію”**.

У серпні 1941 р. на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей створено дистрикт **“Галичина”**, який увійшов до складу польського Генерального губернаторства. У серпні також було створено Рейхскомісаріат України із центром у Рівному, до складу якого входило шість генеральних округів: Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія, Дніпропетровськ. Райони Донбасу, Чернігівської, Сумської і Харківської областей перебували під владою військового командування. Територіями в кожному окрузі керував начальник поліції безпеки і СД (служба безпеки). Усі частини розшматованої України ізолювались, населенню суворо заборонялося пересуватися з однієї території на іншу.

Розчленування України було наслідком заздалегідь продуманої політики нацистів. Пам'ятаючи, що українці завжди становили потужну опозиційну силу стосовно держав, які підпорядковували собі українські землі (наприклад, події 1918–1919 рр.), розчленування здійснювалося з метою зробити її частиною німецького життєвого простору, безправною територією без будь-яких ознак державності. Тим самим порушувалася соборність українських земель, що було основою політичної підвалини націоналістів. Протести Я. Стецька, А.

Мельника, керівників інших політичних партій і рухів, які зверталися до рейхсканцелярії, залишилися без відповіді.

Рейхскомісар Е. Кох на нараді окупаційних чиновників так сформулював україноненависницьку політику: “Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччині. Цю роботу слід проводити, не рахуючись із втратами”. Подібне твердження відповідало ідеологічним засадам фашизму.

7 грудня 1941 р. побачив світ підписаний А.Гітлером декрет, відомий під назвою “Ніч і туман”. Відповідно до нього, кожний, хто чинить опір фашизму, має безслідно зникнути: через страту або відправку до концтабору.

Для підтримання “нового порядку” німецьке командування сформувало спеціальні збройні сили. У розпорядженні командуючого тилом групи армій “Південь” генерала Е. Фрідерічі знаходився так званий “корпус безпеки”. Крім того, поліція і служба безпеки Німеччини створили чотири оперативні групи. Дві з них діяли в Україні. Ці оперативні групи (айзатцгрупи) поділялися на команди (айнзатцкоманди). Вони мали гарантувати політичну безпеку в зоні бойових дій та в тилу армій, що означало тільки одне — знищення всіх політичних ворогів рейху. До них належали всі ті, хто не підпадав під політичні, соціальні та расові “стандарты” фашистів. Так, у жовтні–грудні 1941 р. тільки одна айзатцгрупа в Чернігівській, Київській і Полтавській областях вбила і замучила 32,5 тис. мирних жителів.

На території України нацисти створили 180 великих концентраційних таборів смерті, 50 гетто, в яких фашисти закатували 5 млн 264 тис. осіб мирного населення та військовополонених. В Україні виявлено майже 300 місць масових страт населення. Концтабори — “фабрики смерті” — діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді та інших містах. За час окупації 250 населених пунктів республіки було повністю спалено, а всіх їх мешканців знищено. На каторжні роботи до Німеччини нацисти вивезли близько 2,5 млн осіб, насамперед молоді. Після закінчення війни в Україну було репатрійовано майже 1,8 млн осіб. За кордоном залишилося близько 150 тис. осіб. Решта загинули в Німеччині.

Розпочинаючи війну проти СРСР, німецькі нацисти мали за мету не лише знищення держави та політичного ладу СРСР, а й перетворення східних територій, передусім України, в аграрно-сировинний придаток німецького військово-промислового комплексу, а населення — у джерело дешевої робочої сили. Тож запровадження жорстокого терору вони здійснювали не лише для залякування людей та придушення будь-якого опору, а й як інструмент виконання завдань Генерального плану “Ост” (обезлюднення східних територій для переселення на них німецьких колоністів та пограбування України).

Для експлуатації сільських жителів окупанти наклали на них важку продовольчу данину. Сподівання селян на те, що нова влада розпустить колгоспи і відновить приватну власність, не справдилися. Колгоспи виявилися надто зручним інструментом для експлуатації селянської праці окупаційною владою і покарання їх за невиконання завдань.

Із властивою німцям педантичністю і скрупульозністю здійснювалось пограбування України. Вивозилося промислове устаткування, культурні цінності, худоба, зерно, м’ясо, олія, масло, цукор і навіть чорнозем та викопані дерева. Неушкоджені промислові підприємства окупаційна адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала. Така сама доля дісталася і селянам. Окупаційна влада створила систему “заготівельних органів”. Найбільшим із них було “Центральне торгове товариство Сходу”, до складу якого входило 30 комерційних відділів, 200 філіалів на місцях та 250 німецьких сільськогосподарських фірм. Від початку окупації і до березня 1944 р. “зусиллями “Товариства” з України вивезено 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м’яса та мільйони тонн інших продуктів, для перевезення яких задіяли майже 1,5 млн вагонів.

“Новий порядок” приніс українцям терор, геноцид, пограбування природних і матеріальних ресурсів. Населення переконалося в насильницькій окупаційній політиці загарбників.

Партизанський рух на окупованій території України. Жорстокість окупаційної політики фашистських загарбників викликала рух опору серед населення. На території, захопленій ворогом, створювалися партизанські загони, бійцями яких ставали колишні командири та червоноармійці, які не змогли вийти з оточення, втікачі з полону. До них приєднувалися усі ті, хто шукав можливості виступити проти нацистів зі зброєю в руках. Зосереджувались партизани в основному в лісах Волині, на Поліссі і в Карпатах.

Дослідники виокремлюють *три етапи розвитку партизанського руху*. Згідно з військовою доктриною, СРСР готувався воювати на чужій території, і напередодні війни питання партизанської боротьби не розглядалося, а партизанські бази, схрони і навіть кадри було знищено. Тому на *першому етапі*, який тривав з початку війни до кінця 1942 р., було визначено оптимальні організаційні форми й ефективні методи боротьби у ворожому тилу. На *другому етапі* — так званій “стабілізації” — він продовжувався до середини 1943 р., з’явилися штаби партизанського руху. Матеріальна допомога тилу давала змогу партизанам не лише боронити власні бази, протистояти каральним акціям фашистів, а й поступово переходити до здійснення рейдових операцій, активних бойових дій, тримати під контролем цілі райони. *Третій етап* тривав до повного розгрому

фашистів і характеризувався великомасштабними диверсіями, численними рейдами в тил противника, активною взаємодією з частинами Червоної армії.

З метою централізації керівництва партизанською боротьбою 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного головнокомандуючого було створено **Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР)**, а через місяць — **Український штаб партизанського руху (УШПР)**, який очолив Т. Строкач. Наприкінці 1942 р. масово зростають партизанські сили. Своїми бойовими діями партизани створювали напруженість серед німецьких солдат, постійне відчуття небезпеки навіть у власному тилу. На початку 1943 р. німецький тил підривали великі, добре озброєні і керовані з центру рейдові з'єднання, якими командували О. Федоров, С. Ковпак, О. Сабуров, М. Наумов.

Всього протягом війни партизанські формування провели 19 рейдів по тилах німецьких військ загальною довжиною 52 тис. км. Особливої активності партизанський рух набув у 1943 р. Цього року партизани в окупаційній зоні підірвали 3688 ешелонів з бойовою технікою, озброєнням, живою силою противника та 607 залізничних мостів. Однією з основних і ефективних форм партизанських дій виявилася “рейкова війна”. Вона давала можливість малими силами завдавати потужні, руйнівні удари. Активізація бойової та диверсійної діяльності партизан і підпільників здебільшого ув'язувалася з наступом Червоної армії. З наближенням радянських військ вони переходили до відкритої збройної боротьби, здійснювали збройні напади на ворожі колони, штаби, обози, порушували зв'язок, викликаючи паніку серед гітлерівців.

За останніми даними історіографії, у період 1941–1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося близько 180 тис. осіб. Одна третина з них загинула. За мужність і героїзм у боротьбі проти фашистських загарбників 63,7 тис. партизан і підпільників отримали державні нагороди, а 95 осіб удостоєні вищої відзнаки — звання Героя Радянського Союзу. Командири партизанських з'єднань — С. Ковпак і О. Федоров — цього звання удостоєні двічі.

Радянський партизанський рух, зокрема на території України, пройшов кілька етапів від зародження і розгортання до потужної воєнної структури протистояння і знищення окупантів, ставши важливим стратегічним чинником у війні.

Діяльність ОУН–УПА в 1941–1944 рр. “Новий порядок”, запроваджений фашистами в Україні, не міг не викликати опору місцевого населення, хоча спочатку частина українців, особливо західних регіонів, налякана радянізацією 1939–1941 рр., зустрічала німецьке військо як визволителів. Багатьом Німеччина видавалася єдиною зовнішньою силою, яка могла змінити статус України в Європі і допомогти їй у боротьбі проти більшовизму. Сподіваючись на передвоєнні обіцянки фашистського керівництва щодо створення самостійної України, лідери обох течій ОУН поклали надію на те, що в конфлікті з СРСР Німеччина неминуче визнає український чинник. Провідники ОУН вважали, що вересневий 1939 р. німецько-радянський договір не буде довготривалим. Слабкість Червоної армії, продемонстрована під час радянсько-фінляндської війни, відкинула сумніви в тому, хто отримає перемогу в неминучій війні. Поразка СРСР вбачалася провідникам ОУН, та й усій українській еміграції, єдиним історичним шансом для відродження держави. Так виникає ситуативний союз українських націоналістів з гітлерівською Німеччиною.

У квітні 1941 р. А. Мельник у листі до А. Гітлера звертається з пропозицією про створення Української держави під протекторатом Німеччини. Після перемоги над СРСР її територія має бути від Дунаю до Карпат, Каспійського моря і гір Кавказу, включаючи Крим, Бессарабію, частину Воронежської, Курської та Белгородської областей. Він вважав, що по Волзі Україна має межувати з Казахстаном. Наголошувалося також на допомозі німецькій армії. С. Бандера також звертався до фюрера з обіцянками надати допомогу вермахту в боротьбі з більшовизмом.

Слід зауважити, що напередодні вторгнення німецьких військ у СРСР націоналістичний рух розколовся. Цьому певною мірою сприяли самі нацисти, особливо їхні декларації щодо права націй на самовизначення. Проте за баченням А. Гітлера і його прибічників, таке право вони обстоювали лише щодо німецьких етнічних поселень у тій чи тій країні. Крім того, ці вимоги завжди були аргументом їхніх геополітичних устремлень. Водночас усередині ОУН упродовж тривалого часу існував внутрішній конфлікт. Особливо він загострився після вбивства у травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. З лютого 1940 р. одночасно починають діяти дві українські націоналістичні організації: ОУН-Р (революційна), яку згодом було перейменовано на ОУН-Б (бандерівська), та ОУН-М (мельниківська).

Обидві організації залишилися вірними “інтегральному націоналізму”. Програмні документи, які ухвалили великі збори ОУН-М у Римі в серпні 1939 р. та ОУН-Б у Кракові в квітні 1941 р., не містили принципових розбіжностей. Різниця полягала лише в тому, що в програмі мельниківців було більше теоретичних положень на відміну від програми бандерівців з її більш практично-політичними гаслами. Головною метою проголошувалося створення Української соборної держави шляхом національної революції. Основні світоглядні принципи були спільними для обох програм, а саме: ідеалізм, волюнтаризм, ідеї створення людини нового типу та органічності

нації, зверхності її інтересів над усіма іншими суспільними інтересами, підпорядкування раціональної аналітичної думки “інтуїтивно правильним” емоціям, культ дії, війни і насильства як вираження вищої біологічної життєздатності нації.

Держава розглядалася як головний інститут. Вона мала разом з корпоративно-професійними об'єднаннями забезпечувати соціальну злагоду в суспільстві. У програмі мельниківців (1939) принцип вождизму було доведено до абсолюту. Голова проводу українських націоналістів проголошувався Вождем Нації і мав нести відповідальність лише “перед Богом, Нацією і власним сумлінням”. У програмі ОУН-Б (1941) принцип вождизму викладено більш завуальовано. Однак це не завадило дійсному запровадженню цього принципу в практичну діяльність.

За час війни програмно-ідеологічні настанови мельниківців майже не змінилися. ОУН-Б на III Надзвичайному зборі у серпні 1943 р. внесла зміни до своєї програми. Проте незмінними залишилися головна мета — самостійна соборна Україна і положення про органічність нації, вищість її інтересів. Було піддано корегуванню принцип національного колективізму, а саме: йшлося про знищення у новому суспільстві всіх форм класової експлуатації і побудову всенародної держави. При цьому за основу брався класичний соціал-демократичний підхід: держава утримує за собою стратегічно важливі сектори економіки, не допускаючи різкого майнового розшарування і стримуючи бюрократію.

Погляди на шляхи досягнення головної мети — самостійності й соборності України спочатку відрізнялися. Так, мельниківці полягалися на допомозу Німеччини у вирішенні українського питання, а прихильники С. Бандери вважали, що українська держава виникне внаслідок національної революції, спираючись лише на власні сили народу, без підтримки чужих сил. При цьому навіть не заперечувалася боротьба з Німеччиною. Однак із наближенням нападу Німеччини на СРСР обидві течії зробили ставку на А. Гітлера. Під егідою німецького військового командування ОУН-Б формує “Легіон українських націоналістів” у складі двох підрозділів — “Нахтігаль” і “Роланд”. Німці використовували ці українські частини для охорони і каральних акцій на окупованій території.

За період з вересня 1939 р. по червень 1941 р. у відносинах між оунівцями і нацистами майже не існувало проблем. На території Польщі обидва осередки ОУН відкрито проводили роботу по підготовці до створення майбутнього українського державного управління. З початком Великої Вітчизняної війни бойовики ОУН-Б підняли повстання у Галичині і на Волині, а організації ОУН-М — на Буковині. Тим часом у Поліссі активізували свої дії січовики Т. Боровця (псевдонім Бульба). Завдяки широкій та ефективній мережі ОУН було встановлено владу майже в усіх районах західних областей і в 26 районах Правобережної України, а в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі і Луцьку створено обласні управління.

З початком бойових дій Німеччини проти СРСР ОУН-Б перейшла до рішучих дій. 30 червня за підтримки батальйону “Нахтігаль”, який увійшов до Львова на кілька годин раніше окупантів, бандерівці оволоділи радіостанцією і передали звістку про створення уряду Української держави на чолі з прем'єр-міністром Я. Стецько. Цьому передували проведені бандерівцями у Львові “Українські національні збори”, які ухвалили Акт про відновлення Української держави. Реакцією А. Гітлера на такі події був наказ, за яким 5 липня заарештовано С. Бандеру, а через 4 дні — Я. Стецька та 300 членів ОУН, з яких 15 було розстріляно. Територія Галичини і Волині перейшла під юрисдикцію німецького тилового командування, а місцеві органи влади, створені націоналістами, розпущені. Заступник держсекретаря Німеччини У. Кунд на зустрічі у Берліні заявив С. Бандері: “Ми не ваші союзники, а завойовники російсько-радянської території”.

ОУН-М рішуче відмежувалася від бандерівської акції у Львові. 6 липня 1941 р. А. Мельник надіслав А. Гітлеру листа з вірнопідданими завіряннями, в якому не піднімалося питання незалежності України, а йшлося про створення українського збройного формування. І хоча німці погодилися на створення дивізії СС “Галичина”, тільки після Сталінградської битви мельниківці змогли виявити себе. Північна група ОУН у складі 2,5 тис. бойовиків улітку 1941 р. разом з німецькими військами просувалася на Київ. Південна група, яка налічувала 1000 осіб, прямувала до Одеси й Донбасу, а 1,5 тис. оунівців середньої групи йшли в напрямку Харкова. Концентруючи свої сили у великих містах, особливо в Києві, ОУН-М, до яких згодом приєдналася і ОУН-Б, організували місцеве самоврядування, поліцію, громадські організації.

З літа 1942 р. розгорнулася збройна боротьба проти більшовиків та поляків. Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі та Волині. Їх організатор — Тарас Боровець, місцевий український діяч, який мав тісні зв'язки з Польщею. З початком війни він сформував збройний підрозділ під назвою “Поліська січ”, пізніше — **Українська повстанська армія (УПА)**. До листопада ці загони налічували майже 6 тис. вояків. Вони переслідували відступаючі частини Червоної армії, робили спроби завадити вивозу до рейху сировини та продовольства.

Протягом 1942 р. під керівництвом лідерів ОУН-М і ОУН-Б виникають нові збройні загони, які змушені були воювати не лише проти німців і радянських партизан, а й проти поляків. Навесні 1943 р. УПА мала понад

40 тис. вояків. З поширенням оунівського руху в Україні УПА розділилася на кілька груп: УПА–Північ діяла на Волині та Поліссі; УПА–Захід — у Галичині, на Буковині, Закарпатті, у Закарзонні; УПА–Південь — на Поділлі. Четверте формування — УПА–Схід створити не вдалося через наступ радянських військ. Для загального керівництва об'єднаними націоналістичними зонами було створено Головне командування УПА з Головним військовим штабом. Восени 1943 р. Головне командування прийняло рішення запровадити посаду Головнокомандуючого УПА, на яку було призначено Романа Шухевича (Тарас Чупринка).

У жовтні–листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв місцевого значення проти німецьких частин і 54 — проти радянських партизан.

Із виникненням УПА радянські партизани запросили директив ЦК КП(б)У і УШПР щодо взаємодії з нею, оскільки ще в березні 1943 р. у листі першого секретаря ЦК Компартії України М. Хрущова до С. Ковпака і С. Руднева повідомлялося, що “керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти”. Тому заборонялося вступати в будь-які контакти із загонами УПА, якщо вони самі не нападуть. Однак партійне і партизанське керівництво не вважало таким самим ворогом вояків УПА, як німецьких солдатів. Вони були зрадниками, “українсько-німецькими націоналістами”. Водночас комуністичні лідери не задумувалися над тим: як можна одночасно обстоювати національні інтереси двох держав?

Починаючи з весни 1943 р., загоны УПА проводили кампанію насильного витіснення польського населення за межі українських етнічних кордонів — за Буг і Сян. Тільки 11–12 липня 1943 р. вояки УПА спалили 60 польських населених пунктів, а більшість жителів — знищили. У відповідь загоны польської армії Крайової на Холмщині спалили кілька десятків сіл і знищили близько 5 тис. українців. За сучасними даними історіографії у цій братовбивчій війні загинуло від 40 до 60 тис. осіб з обох боків.

У липні 1944 р. для консолідації боротьби українських націоналістів за самостійну соборну Українську державу був створений надпартійний орган — **Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)**, яку очолив І. Осьмак. УГВР прийняла політичну, економічну платформу, Конституцію та Універсал до народу та обрала Генеральний секретаріат на чолі з Р. Шухевичем.

Отже, у роки Другої світової війни ОУН–УПА ставила основною стратегічною метою відновлення Української держави. Така позиція зумовила боротьбу на три фронти — проти радянських партизан, фашистських окупантів, польських формувань, що призвело до розпорошення сил. До цього додалися відсутність єдності між різними угрупованнями ОУН, боротьба за владу.

5.4. Визволення України від німецьких

загарбників та політичні наслідки

завершення Другої світової війни

Звільнення України від окупації почалося внаслідок розпочатої в ході Сталінградської битви контрнаступу в грудні 1942 р. Вже 18 грудня 1942 р. від окупантів було звільнено перший український населений пункт — с. Півнівку Міловського району Луганської області, а 14 лютого — Луганськ.

Улітку 1943 р. Німеччина, здійснивши тотальну мобілізацію і поставивши на озброєння новітні зразки танків (“тигр”, “пантеру”), самохідні гармати (“фердинанд”), винищувачі, штурмовики, вирішила взяти реванш за Сталінград. Враховуючи вигідне розташування своїх військ у районі Курського виступу, ворог планував одночасними ударами з півночі і півдня “зрізати” виступ, оточити і знищити радянські війська, а потім — розвинути наступ на Москву.

Битва на Курській дузі, яка розпочалася 5 липня 1943 р., тривала 2 місяці. Маючи значну перевагу в живій силі і техніці, радянські війська в результаті запеклих боїв зупинили ворога по всьому фронту, а потім перейшли в контрнаступ. 23 серпня було визволено Харків. Радянські війська остаточно вибили стратегічну ініціативу з рук фашистів. Під час наступальних операцій 1943 р. Червона армія визволила від загарбників: 2 вересня — Суми, 8 — Сталіно (Донецьк з 1961 р.), 21 — Чернігів, 23 — Полтаву, 14 жовтня — Запоріжжя, 25 — Дніпропетровськ.

Під час наступу радянських військ в Україні М. Хрущов звернувся до Москви з пропозицією заснувати “українську” військову нагороду — орден Богдана Хмельницького. Указом Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. його було затверджено. За роки війни майже 9 тис. офіцерів, солдат, партизанів нагороджені цим орденом.

У другій половині вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровій ділянці. 20 жовтня 1943 р. Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти перейменовано відповідно в 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти. Щоб стабілізувати лінію фронту німці на берегах Дніпра створили міцний

оборонний рубіж — “Східний вал”, на який А. Гітлер покладав великі надії. Однак 3 листопада з більш як 20 плацдармів, захоплених раніше на правому березі Дніпра (Букринського, Лютезького, Кременчуцького, Канівського та ін.), почався наступ радянських військ. **6 листопада 1943 р. війська під командуванням М. Ватутіна звільнили столицю України — м. Київ від німецько-фашистських загарбників.**

Масовий героїзм виявили радянські воїни під час битви за Дніпро і Київ. Понад 2,5 тис. учасників цих подій за мужність і відвагу отримали звання Героїв Радянського Союзу. Тобто 20 % від усіх тих, кому було присуджено це звання за весь період війни. Проте перемога дісталася важкою і гіркою ціною. Тільки в районі Букрина загинуло 40 тис. бійців.

Визволивши столицю України, радянські війська розпочали загальний наступ по всій Правобережній Україні. Із грудня 1943 р. по жовтень 1944 р. на величезних просторах від Полісся до Чорного моря, від Дніпра до Карпат розгорнулися найбільші битви Великої Вітчизняної війни. У них взяли участь з обох боків майже 4 млн осіб, було задіяно 45,5 тис. гармат і мінометів, 4,2 тис. танків і самохідно-артилерійських установок. Найскладнішими воєнними операціями 1944 р. в Україні стали Житомирсько-Бердичівська (січень), Корсунь-Шевченківська (25 січня — 17 лютого), Кримська (квітень–травень), Львівсько-Сандомирська (липень), Яссо-Кишинівська (серпень), Карпатсько-Ужгородська (жовтень).

Результатом літнього наступу стало звільнення багатьох міст України. Так, 14 грудня 1943 р. було звільнено Черкаси, 31 — Житомир. 8 січня 1944 р. радянські війська звільнили Кіровоград, 5 лютого — Рівне і Луцьк, 13 березня — Херсон, 20 — Вінницю, 25 — Проскурів (Хмельницький з 1954 р.), 28 — Миколаїв, 29 — Чернівці, 10 квітня — Одесу, 13 — Сімферополь, 15 — Тернопіль, 9 травня — Севастополь, 27 липня — Львів і Станіслав (Івано-Франківськ з 1962 р.), 28 жовтня — Ужгород. **На осінь 1944 р. вся територія України була звільнена від німецько-фашистських загарбників.**

На завершальній стадії війни зазнала поразки ще одна утопічна надія частини української еміграції на те, що збройні формування українців у складі вермахту зможуть надалі трансформуватися в повноцінну українську визвольну армію. У квітні 1943 р. за ініціативи УЦК німецьким командуванням з галичан була сформована дивізія СС “Галичина”. У жовтні її реорганізували й перейменували на 14 Галицьку добровольчу дивізію СС і невдовзі відправили на фронт. У липні 1944 р. під Бродами дивізія була оточена радянськими військами і розгромлена, втративши 7 тис. вояків.

Після визволення України розпочався наступ радянських військ за звільнення поневолених країн Європи, який завершився розгромом фашистської Німеччини. 8 травня 1945 р. в передмісті Берліна — Карлхорст — в присутності представників командування військ антифашистської коаліції США, Великої Британії, Франції маршал Радянського Союзу Г. Жуков підписав акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. **9 травня стало Днем Перемоги.**

Відповідно до домовленостей із союзниками, радянські війська розгромили Квантунську армію Японії. 2 вересня 1945 р. акт про капітуляцію Японії підписав з радянської сторони український генерал О. Дерев’яноко. Так закінчилася небувала за своїми масштабами і жорстокістю Друга світова війна.

Початок відбудови на українських землях. З перших днів визволення на звільненій території України почалася відбудова народного господарства, яке було майже повністю знищене. Однак держава не мала таких коштів, щоб відновити усі галузі господарства, і виділила мізерні кошти від суми завданих збитків. Повернення евакуйованих українських підприємств визнали недоцільним. Проте в Донбас у 1943–1944 рр. надійшла значна кількість матеріалів, інструментів, обладнання та продовольства з багатьох регіонів СРСР, оскільки економіка потребувала сталі та вугілля. У неповному складі поверталися виробничі колективи. Однак матеріальних та людських ресурсів не вистачало. Тому відбудовчі роботи велися здебільшого за рахунок власних ресурсів та мобілізації на роботи сільського населення і молоді.

За цих умов рятували становище патріотичний ентузіазм людей, бажання якомога швидше повернутися до мирного життя. Прискорено відбудовувалися підприємства, які мали використовуватися в оборонних цілях. У країні було відновлено близько 30 % довоєнних виробничих потужностей, проведено необхідну підготовчу роботу для подальших великомасштабних відбудовчих робіт. Республіка перетворилася на прифронтову матеріально-технічну базу діючої армії.

У звільнених районах радянська влада зуміла оперативно навести жорсткий громадський порядок, забезпечити всіх роботою, за допомогою карткової системи створити мінімальні умови для життя міського населення. Також багато уваги приділялося культурно-освітній діяльності: відкривалися освітні заклади, які охоплювали молодь навчанням.

Повернення радянських військ на західноукраїнські землі стало початком другого етапу радянізації. Провід ОУН–УПА, сподіваючись на зіткнення західних країн та СРСР, продовжував боротьбу, щоб завадити радянській владі швидко закріпитися на теренах Західної України. Після відступу німецьких військ за межі України перед командуванням УПА постала проблема поповнення військ зброєю та боєприпасами. Керівництво

УПА прийняло рішення про укладення угоди з німцями. Як і раніше, військово спорядження і зброя надавалися в обмін на розвідувальні дані, диверсійні заходи. Через налагоджені повітряні мости німецькі літаки перекидали зброю повстанцям.

Після повного визволення України УПА провела низку акцій, щоб перешкодити мобілізації, не допустити нових депортацій, припинити репресії проти греко-католицької церкви. Акції спрямовувалися проти загонів НКВС, партійних, радянських працівників, тих, хто співпрацював з радянським режимом. У відповідь посилювалися каральні дії військ НКВС. Однак навіть після остаточного завершення Другої світової війни радянська влада ще довго не могла повністю контролювати всю західноукраїнську територію.

Внесок України в розгром німецько-фашистських загарбників. Втрата на початку війни важливих воєнно-економічних районів зумовила створення в тилу могутньої оборонної бази. На основі евакуйованого з України устаткування і працівників на Уралі, в Сибіру, Казахстані та Середній Азії виникли та зросли 550 великих підприємств 30 галузей промисловості. Трудівники тилу створили матеріальні передумови переможного здійснення наступальних операцій. У 1943 р. промисловість випустила 35 тис. літаків, танків та САУ, 45 тис. гармат. Мільйони людей України кували зброю перемоги в радянському тилу, робили все можливе, щоб одягти, взути, нагодувати армію.

Народ України дав Збройним силам СРСР 6 млн бійців. Наприкінці Великої Вітчизняної війни у лавах діючої армії українці становили 20 % від загальної кількості воїнів. За героїчні подвиги у роки війни звання Героя Радянського Союзу удостоєні 11603 особи, з яких понад 2 тис. жителів України, а із 115 двічі Героїв — 32 українці. Один із тричі Героїв — І. Кожедуб — льотчик-винищувач, народився на українській землі. Із 7 млн нагород, якими було відзначено за роки війни радянських солдат і офіцерів, кожний третій орден і медаль вручені представникам України. У тилу фашистських окупантів в Україні вели активну боротьбу майже 200 тис. партизанів і підпільників, більше ніж половина з них — молодь.

Велику ціну за Перемогу сплатила Україна. Величезного горя і страждань, неймовірних втрат зазнав у цій війни український народ. Уже наприкінці 1941 р. Україна була окупована. У листопаді 1942 р. гітлерівці загарбали близько 2 млн км² території СРСР, яку до війни населяло 85 млн людей. Понад 41 млн із них — жителі України. Майже два роки існував на українських землях окупаційний режим, упродовж яких ворог здійснював політику нещадної економічної експлуатації, гноблення та знищення населення республіки. За роки війни Україна зазнала найбільших руйнувань, ніж будь-яка інша країна Європи. Матеріальні втрати республіки становили третину національних багатств. Завдані збитки склали 285 млрд крб порівняно з довоєнними роками. На окупованій території було знищено 714 міст і містечок, або 42 % від усіх міських поселень, що постраждали від війни на території Радянського Союзу. Без житла залишилося майже 10 млн осіб.

Трагічнішою була доля людей. Кожний шостий із майже 60 млн, які загинули в Другій світовій війні, — українець. В основному це була молодь. На фронтах війни загинуло 3 млн українців, із кожних 100 осіб 1922–1925 рр. народження лише троє повернулися додому. Ще більші жертви понесло мирне населення. У 230 концтаборах і гетто, а також у 250 місцях масового знищення загинуло від рук окупантів 5,5 млн людей. Більш як 2 млн осіб було вивезено до Німеччини, 3,5 млн евакуйовані в радянський тил. Війна обійшлася Україні 14-мільйонними демографічними втратами, що становило 40–44 % від загальних втрат СРСР.

Політичні наслідки війни для України. *Перший* — у Другій світовій війні в Україні вперше за багато століть було досягнуто соборності. *Другий* — відновлення радянської влади в Україні, продовження “радянзації” Західної України. *Третій* — у Другій світовій війні ОУН–УПА опинилися у становищі, в якому вони не мали можливості діяти згідно з власними інтересами. Розчленованість українських земель окупантами, участь українців у братовбивчій війні по обидва боки фронту слід ще раз переконали національні політичні сили в тому, що покладатися на іноземні багнети не має сенсу. Боротьбу за створення незалежної України вести власними силами, спираючись на свій народ.

Четвертий — Україна стала однією з переможниць у війні. Крім того, тимчасові поступки Й. Сталіна національним прагненням неросійських народів породили сподівання, що після війни усе стане інакше. *П’ятий* (але не за важливістю) наслідок війни — змінилося геополітичне становище республіки. Новизна становища України у світі полягала в тому, що вона повернулася як суб’єкт (хоч і обмежений у правах) міжнародного права на арену міждержавних відносин.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте геополітичну ситуацію напередодні Другої світової війни і місце у ній України.
2. Які плани щодо України виношувала фашистська Німеччина?
3. Прокоментуйте зміст пакту про ненапад та радянсько-німецького договору про дружбу і кордони 1939 р.

4. Схарактеризуйте поняття “радянiзацiя захiдноукраїнських земель”.
5. Якими були причини i мета нападу фашистської Нiмеччини на СРСР?
6. Вкажiть наскiльки адекватними були сподiвання лiдерiв ОУН на вiдродження української державностi за допомогою фашистської Нiмеччини?
7. Розкрийте головнi риси окупацiйного режиму та його наслiдки.
8. Схарактеризуйте розвиток партизанського та пiдпiльного руху на окупованiй територiї України.
9. Назвiть основнi етапи визволення України вiд нiмецько-фашистських загарбникiв.
10. Якi втрати понесла Україна для досягнення Перемоги?
11. Схарактеризуйте головнi полiтичнi наслiдки Другої свiтової вiйни.

Роздiл 6

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ В 1945–1964 РР.

Повоєнні десятилiття були вельми складним перiодом у полiтичнiй iсторiї України. Вiдбудовуючи зруйноване вiйною господарство, український народ зробив великий внесок у нарощування свого соцiально-економiчного потенцiалу, науки, культури. Водночас перше десятилiття вiдзначається другою хвилею “радянiзацiї” захiдноукраїнських земель та збройним опором ОУН–УПА цим процесам. Крім того, Україна опинилася в епiцентрi експериментiв у сiльському господарствi, реформуваннi системи управлiння народним господарством, створеннi потужного радянського вiйськово-промислового комплексу.

Пiсля смертi Й. Сталiна в Україні, як i в СРСР, створилися умови, за яких стало можливим розпочати десталiнiзацiю. В другiй половинi 50-х рокiв у суспiльствi запанувала “вiдлига”. Проте через десять рокiв вiдбулося повернення на позицiї неосталiнiзму.

Змiнилося геополiтичне становище України. Вона вийшла на свiтову арену як суб’єкт зовнiшньо-полiтичних вiдносин. У цей самий час свiт розколовся на два ворогуючих табори — соцiалiстичний i капiталiстичний на чолi з двома супердержавами СРСР i США, якi втягли свiт у вир холодної вiйни.

6.1. Змiна геополiтичного становища України

Наголошуючи на геополiтичних змiнах пiд час, а особливо пiсля завершення Другої свiтової вiйни, слiд зауважити, що серед величезних змiн та трансформацiйних перетворень вельми рельєфнi торкалися становища України. Понiсши величезнi втрати у вiйнi, Україна постала вагомим чинником повоєнного облаштування європейського континенту, посiвши чiльне мiсце серед держав свiтової спiльноти. Попри те, що московське керiвництво послiдовно й жорстоко проводило боротьбу з українським нацiонально-визвольним рухом, для України повоєнна ситуацiя мала й виграшно позитивнi вимiри. Так, будучи в складi СРСР, Україна значно розширила власнi кордони i поряд з iншими державами свiту стала активним творцем Органiзацiї Об’єднаних Нацiй.

Значимо, що ще пiд час вiйни 27 сiчня 1944 р. у Москвi вiдбувся перший за воєннi роки пленум ЦК ВКП(б), який розглянув i ухвалив пропозицiю РНК СРСР про розширення прав союзних республiк у сферi мiжнародних вiдносин. 28 сiчня — 1 лютого 1944 р. вiдбулася X сесiя Верховної Ради Союзу РСР, яка прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ iз загальносоюзного в союзно-республiканський. Вже 4 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла закон про створення Народного комiсарiату закордонних справ республiки. Вийшовши пiсля двадцятирiчної перерви на мiжнародну арену як самостiйна держава, Україна невдовзi стає одним iз засновникiв i перших членiв Органiзацiї Об’єднаних Нацiй.

Такий дипломатичний прорив України можна пояснити тим, що за роки вiйни зросли мiжнародний вплив та авторитет республiки. Адже вона не лише винесла основний тягар ворожої окупацiї, а й внесла вагомий вклад у боротьбу проти фашистської експансiї. Проте iснували й iншi чинники. Вихiд України на мiжнародну арену вiдбувся за наполяганням i пiд особистим контролем Й. Сталiна, а вiдтак мав свої iстотнi особливостi та виразнi пропагандистськi вимiри. Саме вiдновлення наркомату закордонних справ УРСР, подальший вступ республiки до ООН стали ланками серйозної пропагандистської акцiї СРСР. I це ще раз доводило справжнiсть української

державності, реальність її суверенітету. Цілі такого підходу крилися у заспокоєнні громадської думки та мобілізації сил українського народу на завершення війни і відбудову; фактичній нейтралізації підтримки національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної української держави; стимулюванні розходжень у середовищі української діаспори в західних державах.

Підтримуючи Україну на дипломатичній арені, кремлівське керівництво розраховувало на істотне пом'якшення вражень від проблем на теренах Західної України, де знаходився ключовий центр повоєнного спротиву комуністичному режимові. Слід наголосити, що це справді мало реальний політичний підтекст, який виражався у демонстрації світовій спільноті певного “толерантного” ставлення Москви до “самостійницьких” прагнень українців. Водночас, навіть обмежена й декоративна українська дипломатія мала незаперечну перевагу, яка виявлялася в тому, що час від часу нагадувала про існування України, питання якої ще не вирішене. Адже окреме членство в ООН навіть разом з СРСР і Білоруською РСР сприймалось як серйозне підтвердження відповідної окремішності українців у тогочасній союзній наддержаві.

Значимо, що повоєнний вихід України на світову арену для членів антигітлерівської коаліції не став несподіванкою. Це було зумовлено у відповідних рішеннях Ялтинської конференції, що проходила 4–11 лютого 1945 р. В ній брали участь керівники так званої Великої трійки держав і урядів СРСР, США та Великої Британії. На цій конференції були прийняті рішення щодо завершення війни та належного повоєнного облаштування світу. Щоправда раніше Й. Сталін пропонував союзникам, щоб усі (потім 3–4) республіки СРСР мали можливість бути в числі держав — засновниць майбутньої міжнародної організації. Проте саме на переговорах у Ялті він погодився на обмежену кількість радянських республік, що стануть засновниками ООН.

Звичайно, наближення перемоги у Другій світовій війні ставило на порядок денний необхідність врегулювання територіальних проблем та кордонів держав. За таких умов, з метою переконливіше показати світовій громадськості територіальні надбання СРСР не у вигляді анексії, а виключно “возз’єднань”, сталінське керівництво вирішило саме так. За їхнім баченням, ліпше було мати реальних суверенних суб’єктів цих “возз’єднань” — Білоруську та Українську РСР, чії етнічні землі певний час перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. За таких умов сам Радянський Союз, до якого власне приєднувалися ці території, відходив на другий план.

Крім цього, за баченням Й. Сталіна, розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин мало значно збільшити вплив та вагу СРСР у світовій політиці. Так, після прийняття цього рішення, у серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США), при обговоренні проєктів майбутньої ООН, представник Радянського Союзу А. Громико вніс пропозицію вважати 16 радянських республік — членами-засновниками цієї організації. Однак її було відхилено, й лише після наполегливого тиску та певних поступок з боку Й. Сталіна на Ялтинській конференції США та Велика Британія зобов’язалися підтримати пропозицію СРСР щодо прийняття Української РСР та Білоруської РСР у члени ООН. Тим самим, боротьба за голоси в ООН також стала вельми дієвою спонукою та мотиваційним чинником прихильності союзного керівництва до відновлення прав України на зовнішньополітичне представництво.

6 травня 1945 р. українська делегація на чолі з Д. Мануїльським — головою зовнішньополітичного комісаріату України, взяла участь в установчій конференції ООН в Сан-Франциско. Включившись у роботу, Д. Мануїльський очолив 1-й комітет конференції, який мав підготувати текст преамбули, тобто вступу та першого розділу Статуту: “Цілі і принципи” міжнародної організації. Членами різних комісій та комітетів були й інші представники української делегації: І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк.

Наголосимо, що Україна одна з перших підписала Статут і увійшла до групи держав-засновників ООН, яка налічувала 51 країну. Нині членами цієї авторитетної міжнародної організації є 191 держава. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали до складу Економічної і Соціальної ради. Українська РСР упродовж усіх наступних років є членом ООН і бере дієву участь у роботі її різних формувань та міжнародних організацій. Із 1945 р. УРСР є членом Міжнародного суду, з 1946 р. — Всесвітньої організації охорони здоров’я, з 1947 р. — Всесвітнього поштового союзу, з 1948 р. — Всесвітньої метеорологічної організації, з 1954 р. — Міжнародної організації праці (МОП) і ЮНЕСКО, з 1956 р. — Європейської економічної комісії, з 1957 р. — членом МАГАТЕ. Українські дипломати у 50-х роках працювали в 16 міжнародних організаціях, підписали 60 мирних угод і конвенцій.

Слід зауважити, що до визначних змін геополітичного характеру належать й такі: після закінчення Другої світової війни переважна більшість українських земель опинилася у складі однієї республіки — УРСР. Згідно з рішеннями Ялтинської конференції, східним кордоном Польщі мала стати лінія Керзона. Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між Польщею та Україною, істотно зміцнюючи стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означало остаточне входження до складу УРСР.

Вирішилася доля і Закарпаття. 29 червня 1945 р. було підписано радянсько-чехословацький договір про включення Закарпатської України до складу УРСР. У листопаді цього самого року його ратифікували

Національні збори Чехословацької Республіки та Президія Верховної Ради СРСР, а 22 січня 1946 р. утворюється Закарпатська область з центром у м.Ужгороді. До складу західних областей увійшли також Волинська, Дрогобицька (1959 р. об'єднана з Львівською), Львівська, Рівненська, Тернопільська, Станіславська (1962 р. перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (1954 р. увійшла до складу Одеської області). Таким чином, у 1945 р. територія України зросла більше ніж на 58,0 тис. км².

Новим геополітичним виміром для України стало й те, що вона вперше офіційно увійшла у світове співтовариство. Зауважимо, що молода українська дипломатія на міжнародних форумах виявляла себе вельми активною. У липні 1946 р. українська делегація бере участь у Паризькій мирній конференції, у лютому 1947 р. укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією, у 1948 р. під час Дунайської конференції розглядає права судноплавства по Дунаю. Так, Україна, підтримавши позицію делегації СРСР, виступила за скасування конвенції 1921 р., що забезпечувало привілеї у цьому регіоні недунайським державам: США, Англії та Франції.

Слід наголосити, що Україна як за радянських часів, так і в добу незалежного сходження досягала високого визнання світової спільноти. У 1948–1949 рр. вона була непостійним членом головного органу ООН — Ради Безпеки, вдруге — в 1984–1985 рр. У сучасну добу незалежна Україна була непостійним членом Ради Безпеки ООН у 2000–2001 рр. У 1997 р. уперше в історії нашої держави міністр закордонних справ України Г. Удовенко отримав унікальний привілей очолити найбільший представницький міжнародний форум усіх часів і народів — Генеральну Асамблею ООН.

Варто вказати, що навіть у розпалі “холодної війни” Україна виявляла максимально можливу дипломатичну активність. Так, у ці роки дипломати УРСР були представлені у Всесвітній Раді Миру. У вересні 1951 р. пройшла перша Українська республіканська конференція миру, на якій Україна підтримала прохання Цейлону та Лаосу щодо їхнього вступу в ООН.

Незважаючи на обмеженість можливостей України діяти потужно на міжнародній арені, діяльність її зовнішньополітичного відомства, дипломатичних представництв у міжнародних організаціях виходила далеко за суто “церемоніальні” чи “декоративні” функції. Водночас слід пам'ятати, що з огляду на становище України як республіканського чинника у союзній державі, вона не могла проводити самостійну зовнішню політику. На всіх заходах та у всій міжнародній діяльності УРСР рельєфно відбивалося становище додаткового інструменту по здійсненню зовнішньополітичних устремлень союзного центру.

Доказами обмеженого зовнішньополітичного представництва тогочасної України слугують такі чинники та аргументи:

1) УРСР на міжнародній арені фактично ніколи не відхилялася від позицій союзного союзера — СРСР. Це було природним з огляду на командно-адміністративний централізм Радянського Союзу, де панувала монополія й домінування центру на зовнішню політику держави та її республік;

2) договірно-правове облаштування кордонів, з'ясування територіальних проблем з безпосередніми країнами — Польщею та Чехословаччиною в 1945 р. здійснювала не Україна, а СРСР. І це за умов наявності на той час Наркомату закордонних справ УРСР;

3) дійсними і дієвими ставали підписані УРСР, Білоруською РСР та СРСР договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією лише після їх ратифікації Президією Верховної Ради СРСР, що відповідно поширювала дію цього акту на УРСР та БРСР;

4) визначення саме московським центром у 1948 р. щодо присутності УРСР у роботі Дунайської комісії;

5) маючи формально право на встановлення прямих міжнародних відносин, включаючи обмін дипломатичними місіями, за відсутності реального суверенітету, Україна реально не могла користуватися своїм правом. Це яскраво виявилось у випадку пропозицій урядів Великої Британії в 1947 р. та Судану в 1965 р. щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з Києвом.

Однак, за всієї уразливості тогочасного зовнішньополітичного представництва інтересів України на континенті та у світі, сам факт виходу України наприкінці Другої світової війни на міжнародну арену мав історичне значення. Вступ України до ООН, участь її делегації у формуванні засад роботи цього авторитетного міжнародного форуму, відігравали важливу роль у подальшій розбудові української державності.

Перемога над нацистською Німеччиною, незважаючи на величезні людські жертви та матеріальні збитки, породила в українському народі сподівання на майбутнє поліпшення життя. З відновленням радянської влади закінчився період невизначеності для населення, яке під час війни перебувало на окупованій території. Встановлення на місцях командно-адміністративної системи поклато край сподіванням на поліпшення політичного становища. Очікування українців на соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя, ліквідацію колгоспної системи, “пом'якшення” ідеологічного режиму не виправдалися. Крім того, значних утисків беріївських каральних органів зазнавали ті, хто перебував на окупованій території. У зв'язку з цим встановлювалися обмеження щодо прийому на роботу, зарахування у вищі навчальні заклади, просування по

службі тощо. Значна частина військовополонених, які повернулися на Батьківщину, пройшли табори ГУЛАГу, зазнавали жорстоких репресій. Як покарання за “нелояльність” застосовувалася масова депортація національних меншин. Зокрема, у травні 1944 р. така акція була проведена в Криму, звідки виселили 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірмен.

Із січня 1944 р. з території Західної України розпочалася депортація осіб, підозрюваних у зв'язках з організаціями націоналістів. Так, лише на підставі постанови Державного комітету оборони від 29 жовтня 1944 р. із західних областей України вивезено понад 30 тис. осіб у Комі АРСР, в Архангельську, Кіровську та Молотовську області. Загалом цей період став відчутним для західноукраїнських земель, які, об'єднавшись нарешті зі своїми братами на Сході, опинилися водночас відгородженими від звичайної для них європейської політичної та культурної традицій. Незважаючи на це, регіон отримав поштовх для модернізації та розвитку всіх сфер життя.

Український народ в роки Другої світової війни виявив неабияку мужність у боротьбі з фашизмом, у намаганні вибороти свою державність. Розчленованість українських земель між різними державами, участь українців у їхніх збройних формуваннях, вимушеність воювати один проти одного ще раз спонукала національні політичні сили до боротьби за створення незалежної Української держави.

Міжнародна ситуація після Другої світової війни кардинально змінилася. Різко зросла політична вага і міжнародний авторитет країн — учасниць антигітлерівської коаліції. Світ розколовся на два ворогуючі табори — країн західної демократії і країн, в яких до влади за допомогою СРСР прийшли комуністи. У другій половині 40-х років між двома таборами розпочалася так звана “холодна війна”.

Наприкінці Другої світової війни принципово велике значення для майбутньої долі українського народу мало рішення сталінського керівництва про возз'єднання українців у єдиній державі з метою приєднання Закарпаття до СРСР. 28 жовтня 1944 р. війська 4-го Українського фронту звільнили Закарпаття від фашистської окупації, а 26 листопада 1944 р. у Мукачеві перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України у своєму маніфесті постановив: “Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю — Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини”. 29 червня 1945 р. у Москві було підписано двосторонній договір між СРСР і Чехословаччиною, в якому зазначалося, що “Закарпатська Україна возз'єднується згідно з бажанням, виявленим її населенням і на підставі дружньої згоди Договірних Сторін, із своєю споконвічною Батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки”. У січні 1946 р. на території Закарпаття було запроваджено законодавство УРСР.

Після війни нагальною постала проблема врегулювання територіальних питань з Румунією та Польщею. З Румунією, що зазнала поразки у війні, воно було вирішене Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р., який затвердив радянсько-румунський кордон, сформований на 28 червня 1940 р. Цим Румунія беззастережно визнала входження Північної Буковини і частини Бессарабії до УРСР.

Вельми трагічна доля спіткала українців, які мешкали на території Польщі. Новий кордон, визначений у серпні 1945 р. Польщею і СРСР, по так званій лінії Керзона, не влаштував ні українців, ні поляків. Ще раніше, у вересні 1944 р. в Любліні, між Польським комітетом національного визволення й урядом УРСР була підписана угода про взаємне переселення українців з Польщі до УРСР, а поляків — з України до Польщі. У прикордонних з УРСР польських землях — Підляшші, Холмщині, Посянні та Лемківщині (Закерзоння) — загальною площею 19,5 тис. км² споконвічно проживало 750–800 тис. українців. Угода формально передбачала добровільне переселення їх в Україну. Однак більшість українців не бажала покидати землі своїх предків. Тож почалося примусове переселення (депортація) їх із Закерзоння на підставі того, що вони не поляки. У цьому питанні комуністична влада Польщі співпрацювала з польським антикомуністичним озброєним підпіллям, вояки якого вночі оточували українські села, вщент спалювали оселі та винищували жителів. Так, лише на Холмщині було ліквідовано 150 сіл і вбито 15 тис. українців.

Зазначимо, що влітку 1944 р. М. Хрущов робив спробу приєднати до УРСР Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Однак Москва відкинула ці пропозиції, здійснюючи власну стратегію. Саме підписання Договору та подальший жахливий перебіг подій були складовими Кремлівської стратегії.

Рішучий опір депортації українців з прикордонних районів чинили підрозділи УПА, але зупинити цю акцію вони не змогли. Ганебним актом стосовно українців стала так звана операція “Вісла”, здійснена польськими властями у квітні–липні 1947 р. Шість відбірних польських дивізій чисельністю близько 30 тис., частини НКВС і майже 10 тис. чехословацьких прикордонників заблокували повстанців. Загальне керівництво операцією з польської сторони здійснював генерал С. Мосор. Проведенням операції “Вісла” передбачалося не лише знищення загонів УПА в Закерзонні, а й повна депортація українського населення. Внаслідок цих дій загони УПА були розгромлені (загибло близько 3 тис. бійців), а близько 150 тис. українців і членів їхніх сімей виселено. Їх розселяли в західних і північних районах Польщі, майже 4 тис. відправлено до концтабору Явожно (поблизу Освенцима), де багато з них загинули. Значну частину вислано в УРСР. (У 1990 р. Сенат Польщі

засудив операцію “Вісла” як злочинну акцію проти українського народу, а в 2000 р. здійснено заходи щодо примирення двох народів.)

У лютому 1954 р. до складу УРСР було приєднано Крим, що здавна економічно й культурно тяжів до України. До Кримської області організовано переселяли людей переважно з центральних районів РРФСР. Народне господарство області перебувало у занепаді. За всіма економічними показниками вона відставала від довоєнного рівня розвитку. Складною проблемою для тодішнього керівництва РРФСР був Крим, із зруйнованою війною економікою, відрізаний від основної території Україною. За фактично унітарного державного устрою СРСР, коли незалежність окремих радянських республік була декларативною, у радянського керівництва визріла думка про адміністративне підпорядкування Кримської області УРСР. При цьому враховували територіальну близькість, тісні господарські, культурні зв'язки, економічну спроможність України доувати Крим. При цьому скористалися й відповідним моментом — 300-річчя возз'єднання України з Росією, що відзначалося 19 лютого 1954 р.

Таким чином, на початку 1954 р. територія УРСР остаточно визначилася і її площа становила 603,7 тис. км². Адміністративно вона була поділена на 25 областей. На сході Україна межувала з РРФСР, на півночі з БРСР, на заході з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією. Частина етнічних українських територій залишалася поза межами УРСР. Це північно-східні райони Слобожанщини і Кубань, що входили до складу РРФСР (частина території сучасних Білгородської, Воронежської областей і Краснодарського краю); південні райони Берестейщини у складі БРСР (частина території сучасної Брестської області). Підляшшя, Холмщина, Посяння та Лемківщина у складі Польщі; Прятівщина у складі Словаччини; частина Мараморощини у складі Румунії. Слід зауважити, що сучасна Україна не має територіальних претензій до своїх сусідів.

За політичним устроєм Україна була радянською соціалістичною республікою у складі СРСР. У 1949 р. затвердили новий прапор УРСР — червоно-синього кольору, 31 січня 1950 р. — Державний гімн. Однак ці формальні ознаки державності не змінили фактичного становища України в складі СРСР. Вона залишалася залежною від союзного центру. Внутрішня та зовнішня політика УРСР повністю підкорялася інтересам Москви.

Єдиною політичною партією в УРСР залишалася Компартія України, діяльність інших політичних партій, сил, груп, рухів була заборонена і нещадно переслідувалася каральними органами тоталітарної радянської держави. Фактично за Конституцією 1937 р., а потім і 1978 р., державна влада в УРСР належала трудящим міста і села в особі рад депутатів трудящих, а насправді вся повнота влади зосереджувалася в руках партійного апарату.

Таким чином, наприкінці та по завершенні Другої світової війни Україна стала вельми вагомим, а почасти й дієвим геополітичним чинником світової спільноти. Вона набула завершеного територіального становища, до її складу увійшла переважна більшість етнічних територій.

Повоєнний перебіг подій мав і вигранно позитивні виміри, Україна вийшла на міжнародну арену, стала співзасновницею ООН, інших міжнародних організацій. Хоча розширення прав України у сфері міжнародних відносин мало й дещо обмежений характер, водночас це був відповідний прорив на міжнародній арені. Навіть обмежена подальша участь у міжнародних справах сприяла зростанню авторитету України та успішному входженню її у світову спільноту вже на етапі незалежного поступу.

6.2. Суперечливість політичних та економічних перетворень у західних областях республіки

Наприкінці Другої світової війни процес об'єднання українських земель та формування території України вступив у завершальну фазу. Сталінський режим поставив за мету остаточно привести західних українців відповідно до радянської системи. Ще восени 1943 р. було сформовано організаційні групи обкомів, які мали налагодити діяльність обласних парторганізацій. До них увійшли насамперед ті, хто до війни працював у цих областях. У квітні 1944 р. відновили роботу Волинський, Рівненський, Тернопільський і Чернівецький обкоми КП(б) України. Після вигнання із Закарпаття німецько-угорських військ у Мукачеві 19 листопада 1944 р. було скликано установчу конференцію, на якій створено Компартію Закарпатської України. Проте згодом її зробили звичайною обласною організацією.

Із визволенням України у 1944 р. по всій території Західної України партійні, радянські та каральні органи продовжили розпочаті у 1939–1941 рр. соціалістичні перетворення, розгорнувши своєрідну “радянізацію–2”. Не довіряючи місцевим жителям і навіть місцевим кадрам, зі східних областей УРСР та інших республік до середини 1946 р. у західні області було направлено 86 тис. партійних, радянських, комсомольських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, освіти та охорони здоров'я.

Партійні структури в західних областях, як і загалом в Україні та СРСР, брали на себе не лише партійні, а й державні, господарські функції. Радянські органи, залишаючись у підпорядкуванні, займалися тільки реалізацією партійних вказівок. Комсомольські органи, перебуваючи під контролем партійного апарату, також продовжували лінію партії зі специфічно-молодіжними функціями.

“Радянізація” західноукраїнських земель відбувалася за відомою схемою: індустріалізація, колективізація, русифікація. Ще в грудні 1944 р. при РНК УРСР було створено Радію допомоги західним областям у їх відбудові, розвитку промисловості та асигновано на це 10 млрд крб. Основні напрями програми індустріалізації в цьому регіоні було викладено у постанові уряду України від 7 травня 1945 р.

Процес індустріалізації західних районів УРСР відбувався набагато складніше, ніж на сході республіки. Характер цих змін суперечливий і неоднозначний. Відбувалася докорінна модернізація економічного потенціалу регіону, реконструйовано старі заводи і фабрики, відбудовано і споруджено 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств.

Швидкими темпами зростала чисельність промислових робітників. Лише на Тернопільщині наприкінці 1950 р. їх стало майже в 7 разів більше, ніж у 1940 р. Відкривалися школи ФЗУ, інші навчальні професійні заклади для підготовки фахівців. Усе це дало змогу за п’ять повосенних років збільшити обсяг валової промисловості у 3,2 раза. Західні регіони відзначалися значно вищими, ніж східні області, темпами промислового розвитку, працювали традиційні і з’являлися нові галузі промисловості, відкривалися й розроблялися родовища корисних копалин.

Велика увага приділялася боротьбі з неписьменністю. Для ліквідації нестачі кваліфікованих кадрів уряд УРСР відкривав школи, технікуми, вищі навчальні заклади, дослідні інститути, філії АН України. Влада розраховувала, що марксистсько-ленінська система освіти на заході, так само як і на сході, русифікує місцевий пролетаріат і створить вірнопіддану інтелігенцію. Західняків стали частіше приймати до лав Компартії. Проте до кінця місцевим кадрам так і не повірили. Створення атмосфери недовіри відштовхувало значну частину місцевого населення від радянської влади.

Найдраматичніші події розгорнулися на селі. Розпочалися форсована ліквідація приватної власності на землю, примусове залучення селян до колгоспів. Соціалістичні аграрні реформи здійснювалися без урахування місцевої специфіки, менталітету населення, політичної ситуації в західних областях. У 1948–1949 рр. насильницькими методами була проведена колективізація сільського господарства. При цьому широко використовувалися звичні методи: примус, податковий тиск, розкуркулення, виселення з хуторів та переселення у віддалені райони СРСР заможних селян і тих, хто їх підтримував. До середини 50-х років у 790 колгоспах налічувалося 98 % селянських господарств.

Значною антиукраїнською акцією стала формальна ліквідація греко-католицької церкви на так званому Львівському синоді 1946 р. Ще до його початку був заарештований і засланий до Сибіру митрополіт Й. Сліпий. 216 священників і 19 мирян проголосували за анулювання Брестської унії 1596 р., вихід греко-католицької церкви з-під юрисдикції Риму та приєднання її до Московської православної патріархії. Пізніше аналогічна подія відбулася і в Закарпатті. Тисячі священників, які не відмовилися від своїх поглядів, були репресовані. Проте греко-католицька церква не була знищена, вона продовжувала діяти в підпіллі.

За даними історіографії, з політичних міркувань у 1945–1950 рр. було репресовано і депортовано без суду і слідства близько 300 тис. західних українців.

У процесі нової хвилі радянізації виявилися не лише позитивні, а й здебільшого негативні риси цих процесів, що відбувалися в Східній Україні у 20–30-х роках. Негатив перетворень, особливо насильницька колективізація, посилили невдоволення місцевого населення і ще більш загострили політичну ситуацію на західноукраїнських землях.

Масового насильства і знищення зазнало населення західноукраїнських земель унаслідок суперечок СРСР із Польщею за кордони, які тривали з 1944 по 1947 р.

У 1947 р. підрозділи Війська Польського провели операцію “Вісла”. Саме під час цих заходів під приводом боротьби з ОУН–УПА відбувалося виселення автохтонних українців та розселення їх на півночі та заході Польщі. Тим самим було “остаточно покінчено з українським питанням” шляхом насильницького депортування українців.

ОУН–УПА у повосенний період. Радянські спецслужби заздалегідь готувалися до зіткнення з українськими повстанцями, які робили спроби розповсюдити свою діяльність і на територію сучасних Житомирської, Вінницької, Черкаської і Хмельницької областей. 29 лютого 1944 р. оунівці смертельно поранили командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ватутіна. Загони УПА нападали на невеликі групи військовослужбовців, здійснювали диверсії на залізницях і автомобільних дорогах з метою зірвати пересування радянських військ.

У відповідь на це внутрішні і прикордонні радянські війська, які охороняли тил діючої армії, провели кілька операцій, під час яких загони УПА понесли значні втрати. Незважаючи на це, керівництво УПА продовжувало вважати, що за підтримки місцевих жителів, які не бажали повторення “жахів більшовизму”, повстанці зможуть створити серйозний опір радянським військам. Ще до закінчення війни Українська повстанська армія була організована на зразок регулярної армії, формуючи великі загони (1000–1500 осіб), які мали на своєму озброєнні артилерію і міномети.

Однак, якщо до липня 1944 р. дії великих загонів УПА отримували підкріплення, то після поразки німецьких військ у Західній Україні це стало неможливим. Незважаючи на такі кардинальні зміни, командування УПА не перейшло до нової тактики і як і раніше робило спроби вести бойові дії з переважаючими силами Радянської армії, регулярні частини якої нерідко використовувалися для підтримки внутрішніх військ. Під час жорстоких боїв на Кременецькій височині, на кордоні Рівненської і Тернопільської областей, в Пустомитських і Степанських лісах Рівненської області радянськими військами були розгромлені курені і з'єднання УПА. Загибло майже 27 тис. і потрапило в полон 33,5 тис. її вояків, захоплено велику кількість озброєння. Такі втрати змусили керівництво УПА і ОУН змінити тактику. З настанням зими загони повстанців перейшли до терористичних акцій проти партійних, радянських, комсомольських робітників і активістів, інтелігенції.

У січні 1945 р. ЦК КП(б)У і Президія Верховної Ради УРСР видали звернення до населення західних областей, в якому робилася спроба переконати місцевих жителів у необхідності боротьби з “бандитизмом”, розкрити зв'язок націоналістів з німецькою владою у період окупації. У зверненні наголошувалося на випадках жорстоких розправ повстанців із місцевими жителями і лунав заклик до складання зброї. Кілька тисяч бійців УПА добровільно здалися владі. Однак влада сама не дуже вірила в добровільне припинення збройного опору, тому з початку 1945 р. війська НКВС різко активізували операції проти підпілля. Міста і села краю вкрила щільна агентурно-інформаційна мережа держбезпеки. В боротьбі з повстанцями застосовувалося блокування районів “найбільш заражених бандитизмом”, після чого починалося прочісування населених пунктів, яке доповнювалося рейдами спеціальних пошукових груп.

Командування військ НКВС влітку 1945 р. сформувало 46 рейдових груп. Проте їхні дії у літній період не відзначалися ефективністю. Дієвішим заходом стала реорганізація гарнізонів, створення взводів із збереженням резервних груп при штабах полків і батальйонів. Усього на території Західної України в 1945 р. діяло 623 гарнізони, які охороняли адміністративні центри, промислові підприємства, нафтопромисли і навіть джерела водопостачання Львова.

За даними НКВС України, в 1944–1945 рр. в західних областях було проведено майже 40 тис. чекістсько-військових операцій. Під час їх проведення вбито 103313 осіб, захоплено в полон 110785, заарештовано 14329 повстанців, з'явилося з повинною 50058 осіб. Крім того, влада вислала у віддалені регіони СРСР 12137 сімей (30817 осіб), пов'язаних із підпіллям.

Здавалося б, після таких тяжких втрат повстанський рух має різко піти на спад. Та й надії на допомогу союзників стали марними, оскільки США і Велика Британія не збиралися псувати стосунки з Радянським Союзом навіть через Польщу. Проте керівництво ОУН–УПА сподівалося на можливість збройного зіткнення СРСР із Заходом. Користуючись підтримкою частини населення, повстанці активізувалися. Почастішали випадки нападів на автомашини з військами і радянськими активістами, спроби диверсій на залізницях.

У свою чергу, керівництво ОУН–УПА зробило спробу знайти ефективніші засоби боротьби з радянською владою. По-перше, ОУН було перейменовано в Українську визвольну раду (УВР). По-друге, її працівників відправлено для організації протистояння на місця. По-третє, створено три місцевих управління (проводи) — Карпатський (Станіславська, Карпатська області і частина Дрогобицької), Подільський (Львівська, Тернопільська, частина Дрогобицької) і Волинський (Волинська і Рівненська області). Низові організації отримали ширші права, повстанські групи почали формуватися із місцевих мешканців. Завдяки цьому вдалося здійснити сильний опір другій хвилі “радянзації” в Західній Україні. За 1945 р. війська НКВС втратили 400 осіб убитими та значну кількість озброєння. Як відмічалось у донесенні штабу округу НКВС “активність бандитів не знизилась і продовжує залишатися на недопустимо високому рівні”. Найвищий показник активності був у Станіславській (Івано-Франківській) області.

Новий етап повоєнного протистояння повстанців і радянської влади пов'язувався з виборами до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. УПА розповсюджувала серед населення заклики до бойкоту виборів, які доповнювалися як загрозами на адресу тих, хто мав намір підтримати владу, так і фізичним знищенням активістів. У західних областях союзний центр розгорнув безпрецедентну “велику блокаду”. На їх території у січні–квітні 1946 р. було розміщено понад 3,5 тис. гарнізонів регулярних військ та військ НКВС, і стільки ж гарнізонів, сформованих із винищувальних батальйонів. Цими силами влада заблокувала усі села й перекрила доступ до них повстанців. Проте “велика блокада” не зламала їхнього духу, хоча вони й змушені були перейти до дій дрібними групами. За 1946 р. було зареєстровано 1619 диверсій, нападів, терористичних актів.

Друга хвиля наступу на сили ОУН–УПА розпочалася у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР на початку 1947 р. Сільські виборчі дільниці знову охоронялися військами. Однак за перше півріччя того самого року підрозділи ОУН–УПА здійснили більш як 500 акцій. У відповідь влада провела низку чекістських операцій. У 1947 р. у віддалені райони Радянського Союзу було вивезено 26332 родини “бандпосібників”, тобто в 3 рази більше, ніж за попередні роки.

З 1948 р. повстанський рух поступово пішов на спад. УПА як збройна організація вичерпала свої можливості. Давалися взнаки понесені втрати, втота від довгої боротьби, і головне те, що населення вже не могло надавати повстанцям колишньої підтримки. Загибель командувача УПА Р. Шухевича у березні 1950 р. стала своєрідним поворотним пунктом. Після неї фактично закінчився організований опір на західноукраїнських землях.

Проте окремі випадки опору тривали до середини 50-х років. В основному це були замаху на окремих представників влади, партійних і комсомольських активістів, учителів, колишніх повстанців, які перейшли на бік радянської влади. За даними історіографії сумарні втрати радянської сторони у 1944–1953 рр. становили 30676 загиблих, з яких: співробітників органів держбезпеки та внутрішніх справ — 2551 особа; військовослужбовців внутрішніх сил, прикордонних військ і збройних сил — 3199; бійців винищувальних батальйонів — 2590; депутатів Верховної Ради УРСР — 2, голів облвиконкомів — 1, міськвиконкомів — 8, райвиконкомів — 32, селищних рад — 1454, інших радянських працівників — 1235; секретарів обкомів партії — 1, міськкомів — 2, райкомів — 44, інших партійних працівників — 160; колгоспників — 15669 (серед них 314 голів колгоспів); робітників — 676; представників інтелігенції — 1931; дітей, людей похилого віку, домогосподарок — 860.

Отже, незважаючи на зміну тактики, початкову підтримку населення ОУН–УПА все ж таки не досягли мети. На заваді стали значні втрати, загибель лідерів, певні успіхи радянської влади в суспільних перетвореннях, й особливо значне зниження підтримки населення.

Ідеологічний наступ режиму в Україні. У повоєнний час процес посилення тоталітарного режиму в СРСР вимагав остаточного утвердження сталінської ідеологічної доктрини. Тому в період з 1945 по 1953 рр. активізується пропагандистська обробка населення та посилюється тиск на інтелігенцію. Усе, що виходило за межі офіційної доктрини, чи брало під сумнів її основні постулати, репресивно відкидалося системою. Такий підхід обґрунтовувався боротьбою проти “націоналізму”, “космополітизму” та “низькопоклонства перед Заходом”.

Боротьба, яка велася і в довоєнний період, після війни набула нових обертів і гостроти. У суспільстві взагалі і в середовищі інтелігенції зокрема вельми швидко відбувався процес формування й усвідомлення нових підходів до оцінки ситуації у країні, до розуміння власного місця в суспільстві та розгортання пошуку нових сфер і форм самореалізації в культурі та науці. Надіючись на обіцянки радянської влади, народ-переможець вірив у можливість щасливого та заможного життя. Вибори до Верховної Ради СРСР та УРСР, місцевих рад у 1946, 1947, 1948 рр. відбулися за високої активності населення, хоча й не передбачали ніяких альтернатив під час голосування.

Після війни поновили свою діяльність профспілки. Наприкінці 40-х років вони об'єднували 85 % робітників і службовців (більш як 4 млн осіб). Проте, залишаючись додатком партійно-державних структур, профспілки зосереджувалися головним чином на розгортанні соціалістичного змагання.

Водночас перед владою виникають певні проблеми. Так, після війни виявилось стихійне невдоволення демобілізованих воїнів, які активно виступали проти бюрократизму й адміністрування. Багато студентів, здебільшого вчорашніх фронтовиків, критично висловлювалися щодо існуючих у суспільстві догм і авторитетів. Окремі господарники усвідомлювали необхідність змін надцентралізованої системи управління економікою. У селах ширилися чутки про ліквідацію колгоспів та передачу землі селянам. Зростаюче самоусвідомлення народу виходило за межі існуючих порядків. І хоча цей процес не набув форм відкритого протесту, проте ніс ймовірну небезпеку.

Велике занепокоєння у вищого державного керівництва викликало і те, що десятки мільйонів осіб, які під час війни жили на окупованих землях, вивозилися на примусові роботи до Німеччини, перебували в полоні, зазнали чужих для радянської системи ідеологічних впливів. Мільйони солдат і офіцерів, які побували в країнах Східної та Південно-Східної Європи, побачивши значно вищий рівень життя, ніж його пропонувала радянська влада, також зазнали впливу чужої ідеології. Тому сталінський режим намагався за будь-яку ціну відновити тотальний контроль над свідомістю народних мас, побудувати “залізну завісу” між СРСР і рештою світу. Для цього використовувалися різноманітні засоби тиску, репресії, гучні ідеологічні кампанії.

Першими постраждали від державної політики військовополонені та особи, які перебували на примусових роботах у Німеччині, а після війни репатрійовані з німецьких таборів до СРСР. Тільки кожний п'ятий з них пройшов фільтраційні пункти й повернувся додому. Решту звинуватили у зраді Батьківщині й відправили у

табори. За різними даними у таборах і в'язницях перебувало від 4,5 млн до 12 млн осіб, третина з яких — українці.

Слід наголосити, що розвиток науки і культури у повоєнні роки також позначився великими втратами, жорстокими гоніннями, спрямованими на кращих її представників. Приборкання творчої та наукової інтелігенції було доручено секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову. Він грубо й некомпетентно втручався у її діяльність, звинувачуючи у формалізмі, безідейності, низькопоклонстві перед Заходом, космополітизмі, а щодо української — ще й в буржуазному націоналізмі. Саме в 1946–1948 рр. прийнято ідеологічні постанови ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда” і “Ленинград”, “Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, “Про кінофільм “Большая жизнь”, “Про оперу “Великая дружба” В. Мураделі.

У свою чергу, ЦК КП(б)У ухвалив у серпні 1946 р. постанову “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури”. Тільки за вересень 1946 р. було видано три постанови: “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “Про журнал “Вітчизна”, “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення” з навішуванням ярликів “українських буржуазних націоналістів”.

Нагнітання такої атмосфери в науковому та культурному житті республіки посилювалося, коли ЦК КП(б)У очолив Л. Каганович (з березня по грудень 1947 р.). Під його тиском на пленумі Спілки письменників України у вересні 1947 р. почалося цькування М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка. Під заборону потрапила сатира. Особливо різко критикували О. Вишню за “відхід від радянської ідеології і здачу класових позицій”.

Кампанія критики поширилася й на істориків. У постанові ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” (серпень 1947 р.) нищівній критиці піддана діяльність співробітників інституту за відхід від марксизму, політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру, а також праці Інституту історії України: “Короткий курс історії України” (1941), “Нарис історії України” (1942), перший том “Історії України” (1943).

У 1947 р. розпочалася дискусія щодо питань філософії, яка пропагувалася як “зразок більшовицької критики і самокритики”. Подібні дискусії велися у мовознавстві, політекономії, інших науках. Їх мета — залякати наукову інтелігенцію, розгромити інакомислення, встановити ідеологічний контроль партії в усіх сферах духовного життя.

Прикладом такої “дискусії” стала сесія ВАСГНІЛу в серпні 1948 р. в Москві, яка завершила розгром радянської школи генетики. За підтримки Й. Сталіна цю кампанію очолив “народний академік” Т. Лисенко. Кількасот учених-генетиків і біологів втратили роботу. Саме “лисенківщина” яскраво віддзеркалюючи політику тоталітаризму в царині науки, стала тріумфом псевдонауки, догматизму. Окремі галузі наук взагалі було заборонено. Так, кібернетику оголосили “буржуазною лженаукою”.

Не вщухала боротьба й проти українського націоналізму. 2 липня 1951 р. газета “Правда” надрукувала редакційну статтю “Проти ідеологічних викривлень у літературі”, в якій критиці було піддано вірш В. Сосюри “Любіть Україну” як “ідейно порочний твір”. М. Рильського звинуватили у “серйозних ідеологічних помилках”, суворо засудили оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький”, вказали на “серйозні хиби й помилки в ідейно-виховній роботі в Україні”.

Водночас із критикою “українського буржуазного націоналізму” розгорнулося цькування “безрідного космополітизму”, яке мало відверто антисемітське спрямування. Письменників, музикантів, учених єврейської національності звинувачували в індивідуалізмі, антиросійських настроях, сіонізмі, антипатріотизмі. Було розпущено Єврейський антифашистський комітет, кілька сотень єврейських інтелігентів заарештовано, багатьох з яких за сфабрикованими звинуваченнями у 1952 р. розстріляно.

Отже, ідеологічна реакція, ескалація якої розгорнулася одразу по закінченні війни, значною мірою віддзеркалювала страх тодішнього політичного керівництва перед тими “бацилами свободи”, які могли перенести на радянський ґрунт воїни, що переможно пройшли країнами Європи, перед чеканням на зміни, що виявилися у суспільстві.

Загалом усе це створювало гнітючу атмосферу страху, яка придушувала будь-який вияв самостійної думки, будь-який спротив. Розгалужений партійно-державний апарат, органи внутрішніх справ та безпеки тримали під невисипущим контролем усі сфери суспільного життя. Суспільство перебувало у тривожному передчутті нового витка репресій. Проте після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.) морально-політичний клімат у країні повільно почав пом'якшуватися.

6.3. Десталінізація суспільно-політичного і культурного життя України

Зростаюча криза радянського тоталітаризму, особливо з часу смерті Й. Сталіна, викликала потребу модернізації правлячого режиму в СРСР. Порожнеча влади, що виникла після смерті диктатора, який не визначив собі наступника, спричинила гостру боротьбу між представниками центрального керівництва. Певним компромісом у змаганні за політичне лідерство у державі, на основі нетривкого балансу сил, стало так зване “колективне керівництво”. Ключову роль у ньому відігравали Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков, секретар ЦК КПРС М. Хрущов, міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія. Невдала спроба протиставити керівництву партії Міністерство держбезпеки коштувало останньому життя. Усунення такої одіозної особистості, як Л. Берія, сприяло посиленню позиції партійного апарату в системі влади. У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС було обрано М. Хрущова, який започаткував реформування політичного курсу країни, розпочавши процес десталінізації. З його діяльністю пов’язані перші спроби демократизації суспільства, які отримали пізніше назву “хрущовська відлига”.

Десталінізація означала відхід від крайніх виявів сталінізму в усіх сферах життя — політичній, економічній, соціальній, духовній. Цей процес торкнувся ключових елементів системи, зокрема, режиму особистої влади, застосування масового терору, існування потужного репресивного апарату, гіпертрофованого ідеологічного контролю.

Дослідники виокремлюють *три етапи десталінізації*. *Перший* охопив період з весни 1953 р. до початку 1956 р. *Другий* — 1956–1961 рр. і проходив під знаком XX з’їзду КПРС. *Третій* — з 1961 р. до осені 1964 р. і пов’язаний з XXII з’їздом КПРС, на якому не лише з новою силою пролунала критика “культу особи”, а й шлося про злочини активних соратників Й. Сталіна, насамперед Л. Кагановича, В. Молотова, Г. Маленкова, К. Ворошилова.

У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала право Верховному Суду переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та “особливої наради” при НКВС–НКДБ–МДБ СРСР. Відповідно до постанов Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. зі складу Міністерства внутрішніх справ було виділено Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в Україні В. Нікітченко), як самостійний орган при союзному уряді зі значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю та розшуку. Це істотно знизило державний статус органів держбезпеки.

Із системи органів МВС–КДБ (Міністерство внутрішніх справ, Комітет державної безпеки) повністю вилучили надані їм свого часу судові функції. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. ліквідовувалися інструменти терору — військові трибунали та особлива нарада при МВС СРСР, яка могла виносити вироки навіть заочно. Підвищувалася роль прокурорського нагляду. Замість внутрішньої прокуратури МВС–КДБ у системі Прокуратури СРСР створили спеціальний відділ для контролю за діяльністю правоохоронних органів.

Наступними заходами десталінізації стала реабілітація жертв репресій, яка розпочалася з вересня 1953 р. Однак, після перегляду деяких справ, реабілітували лише окремих партійних, державних діячів і членів їхніх сімей. Відносної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув лише у травні 1954 р. з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР “Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться в засланні на поселенні”. Постановою передбачалося створення центральних і місцевих комісій, які наділялися особливими правами та повноваженнями і проводили реабілітацію та звільнення безпосередньо у місцях позбавлення волі. Протягом 1954 і до початку 1956 р. завдяки діяльності 26 обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного суду УРСР, трибуналів військових округів було звільнено близько 15 тис. незаконно репресованих громадян, з яких 1801 особа повністю реабілітована. Наприкінці 50-х років органами КДБ країни було переглянуто справи 5,5 млн осіб, які перебували на обліку в репресивних органах. З обліку знято, а фактично реабілітовано, 58 % справ. Проте реабілітації не підлягали особи, звинувачені у “націоналізмі”.

Важливим кроком десталінізації суспільства став XX з’їзд КПРС, який відбувся у лютому 1956 р. На його закритому засіданні М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчанням “культу особи Сталіна”, викриттю і засудженню масових репресій. Проте, засуджуючи лише зовнішні вияви тоталітаризму, перший секретар ЦК КПРС не торкався базових засад адміністративно-командної системи, причин існування одноосібної влади. І все ж рішення XX з’їзду помітно вплинули на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у житті суспільства, які отримали назву “відлиги”.

Рішення XX з’їзду КПРС сприяли юридичній та громадській реабілітації багатьох партійних, державних, військових діячів України (В. Затонського, П. Любченка, С. Косіора, П. Постишева, Ю. Коцюбинського, Й. Якіра), поверненню в українську культуру незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників (А. Еллана (Блакитного), Г. Косинки, І. Микитенка, М. Куліша, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського та ін.). Поряд із процедурою відновлення доброго імені громадян, які постраждали у період репресій, відбувався й процес поновлення у лавах КПРС, розглядалися питання реабілітації репресованих народів (німців, кримських

татар, болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. “Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини” в Україні за період 1956–1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно посмертно), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в’язнів ГУЛАГу.

Розвінчування сталінізму знайшло своє продовження на XXII з’їзді КПРС у жовтні 1961 р. Делегати з’їзду проголосили курс на відновлення законності й розширення “соціалістичної демократії”. Окремим рішенням вони ухвалили винести з мавзолею В. Леніна саркофаг із труною Й. Сталіна. Тіло поховали поблизу Кремлівської стіни.

Однак гостра критика всього, що пов’язувалося зі сталінською практикою побудови соціалізму в країні, змушувала вище партійне керівництво вдаватися до виправдань існуючого ладу. На думку М. Хрущова та його найближчого оточення, справжній соціалістичний устрій, позбавлений сталінських викривлень, мав довести свою перевагу над капіталізмом. На XXII з’їзді КПРС прозвучало гасло за розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства. Матеріально-технічну базу комунізму передбачалося створити упродовж двадцяти років. Згідно з програмою партії, у галузі промисловості за цей період планувалося збільшити виробництво продукції принаймні у шість разів і “залишити далеко позаду нинішній загальний обсяг промислового виробництва США”. Очікувалося, що сільське господарство за перше десятиліття випередить США з виробництва основних продуктів на душу населення. У здійсненні такого проекту, що не мав під собою ні економічного, ні соціально-політичного підґрунтя, провідна роль належала Україні, індустріальний та аграрний потенціал якої серед інших республік СРСР посідав одне з чільних місць.

Процес лібералізації радянського суспільства мав велике значення для політичної і морально-психологічної атмосфери в Україні. Початковий період десталінізації українського суспільства характеризувався припиненням масового терору, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом, уповільненням процесу русифікації, зростанням питомої ваги українців як у керівництві республіки, так і всієї країни. У червні 1953 р. на пленумі ЦК КП(б)У з посади першого секретаря ЦК звільнено росіянина Л. Мельникова, звинуваченого в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів Західної України. Керівником республіканської партійної організації вперше обрано українця О. Кириченка.

Зростання ролі національних кадрів у партійному і державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям закріпив XVIII з’їзд Компартії України, що відбувся у березні 1954 р. Питома вага українців у новообраному ЦК збільшилася з 62 % до 72 %. На пленумі ЦК було обрано склад Президії ЦК, до якої увійшли здебільшого українці (О. Кириченко, М. Гречуха, Н. Кальченко, О. Корнійчук, Д. Коротченко, І. Назаренко, М. Підгорний). Тенденції до українізації спостерігалися і в державному апараті. Так, заступниками Голови Ради Міністрів УРСР стали драматург О. Корнійчук та С. Стефанік (син відомого західноукраїнського письменника В. Стефаніка). Поступово збільшувалася частка українців і в середній ланці управління республікою.

Зміцнила свої позиції українська партійна еліта і в союзному центрі. Допомога першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка М. Хрущову в червні 1957 р., під час боротьби з так званою “антипартійною групою” на чолі з Г. Маленковим, сприяла його кар’єрному росту. Отримавши усю повноту влади, М. Хрущов у грудні 1957 р. рекомендував О. Кириченка на посаду секретаря ЦК КПРС. У 1957–1958 рр. кандидатами в члени Президії ЦК КПРС обрано Голову Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і нового першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, який очолював Компартію України з грудня 1957 р. по липень 1963 р. Активний провідник політики М. Хрущова в Україні М. Підгорний улітку 1963 р. стрімко пішов у гору, ставши секретарем ЦК КПРС.

Десталінізація сприяла розширенню прав союзних республік у різних сферах політичного життя. У 1953–1956 рр. в Україні із союзного в республіканське підпорядкування перейшло кілька тисяч підприємств та організацій. Бюджет республіки зріс з 18 млрд крб. до 43,7 млрд. У 1957 р. значно розширено юридичну компетенцію республіки, а саме: отримано право вирішувати питання обласного, крайового адміністративно-територіального поділу, прийнято громадянський, карний та процесуальний кодекси. Згодом розширилися фінансово-бюджетні повноваження, а також права щодо поточного й перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень.

У СРСР, і в Україні зокрема, розпочався процес перебудови державного апарату, вдосконалення його структури. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях тільки за два роки (1955–1956 рр.) ліквідували майже 5 тис. структурних підрозділів, організацій та установ (майже 100 тис. посад адміністративно-управлінського апарату). Паралельно з цим процесом відбувався інший — розширення складу і прав місцевих органів влади для залучення до процесу оновлення народних мас. В Україні кількість депутатів місцевих рад зросла з 322,6 тис. (у 1950 р.) до 381,5 тис. (у 1959 р.). Водночас істотно змінилися і їхні функції.

Цей період відзначається інтенсивнішою діяльністю України на міжнародній арені. Якщо в 1953 р. УРСР була членом 14 міжнародних організацій, то наприкінці 1955 р. вже 29.

Отже, десталінізація мала своїм наслідком лібералізацію політичного, соціального, економічного життя СРСР та України. Однак, не доведена до повної демократизації, вона залишила вияви тоталітаризму.

Українізація партійних і державних структур республіки стала результатом зусиль М. Хрущова у подоланні надмірного централізму та розширенні сфери політичної активності національних партійних еліт. Така спрямованість у діях з боку союзного уряду простежується під час святкування 300-річчя Переяславської Ради. Урочисті збори, виставки, концерти тривали впродовж першої половини 1954 р. Проте центральною подією ювілейних урочистостей стала передача Криму до складу УРСР.

Після розпаду СРСР проблема Криму різко загострила відносини між Україною і Росією. Не вщухають суперечки й донині. Розглянемо детальніше мотиви передачі Кримської області до складу УРСР.

Після громадянської війни Крим перебував під юрисдикцією уряду РСФРР. Кримський півострів мав надзвичайно важливе стратегічне значення. Тут знаходилися головні бази Чорноморського флоту. Крім того, маючи у своєму підпорядкуванні Крим, Росія замикала південні рубежі України. Однак на заваді стала демографічна проблема. Більшість населення Криму (42,2 % за переписом 1897 р.) становили українці, 13 % — кримські татари, 5,4 — німці, 3,8 — євреї, 2,8 — болгар та представники інших народів. Тож не було сенсу створювати автономію для переважаючої групи українців на кордоні з Україною. Тоді в окремі національні групи об'єднали українців, росіян, білорусів, татар і турок, євреїв і караїмів під одною назвою “росіяни”. За першим радянським переписом у Криму мешкало 729 тис. осіб, які за національним складом становили: росіяни і українці — 51,5 %, кримські татари — 29,5, євреї — 6,8, німці — 5,9 % та інші (вірмени, болгар, поляки, греки). 18 жовтня 1921 р. в Москві було підписано постанову про створення Кримської АСРР.

У березні 1923 р. уряд автономії звернувся до України з пропозицією про відокремлення і приєднання до Криму 10 волостей Дніпровського і Генічеського повітів для розширення джерел фінансування місцевого бюджету. Український уряд і органи влади повітів відмовили у проханні.

Із часу свого заснування Кримська АСРР за своїм статусом мало чим відрізнялася від інших адміністративно-територіальних одиниць Російської Федерації. 10 травня 1944 р. Держкомітет Оборони прийняв рішення про депортацію з Криму 191 тис. татар, 15 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 10 тис. вірмен, 1,1 тис. німців, звинувативши їх у пособництві фашистським окупантам. 30 червня 1945 р. Кримська АСРР була перетворена на Кримську область.

Після війни народне господарство області перебувало в занепаді і за всіма показниками відставало від довоєнного рівня. До Криму організовано переселяли людей з України та центральних областей Росії. На початку 1945 р. на півострів прибуло понад 17 тис. сімей, а в 1950–1954 рр. — 57 тис. Однак незвичні умови життя, посуха і неврожай 1946–1947 рр. призвели до масового від'їзду переселенців. Переселення не змінило на краще ситуацію в Криму. Вихід існував тільки в інтеграції економіки Криму в економіку України. На користь такого рішення говорили територіальна близькість, тісні господарські, культурні, історичні зв'язки, економічна спроможність України дотувати Крим. Населення і місцеві органи влади області усе частіше піднімали питання про приєднання до України. Чи не вперше за радянську історію таке питання порушувалося на місцевому рівні, а не на вищому політичному щаблі влади.

Уряд і Верховна Рада Російської Федерації дійшли висновку про доцільність передачі Криму Україні і звернулися з цією пропозицією до Президії Верховної Ради УРСР. 13 лютого 1954 р. уряд України дав згоду, а 19 лютого відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників Верховних Рад, урядів України та Росії, керівників Кримської області, на якому одностайно затверджено Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон, яким затвердила Указ Президії Верховної Ради Союзу і внесла зміни до Конституції СРСР.

Отже, передача Криму відбулася не лише за обоюсторонньої згоди, а й з ініціативи самої Російської Федерації. З передачею Криму територія України остаточно стабілізувалася. Її площа становила 603,7 тис. км² і була поділена на 25 областей.

Духовне життя в Україні. Після смерті Й. Сталіна динаміка оновлення суспільного життя визначалася мінливим співвідношенням реформаторських та консервативних тенденцій. Дослідники вказують на хвилеподібний, непослідовний характер цього процесу. Суперечливий характер оновлення особливо чітко простежується у сфері культури, науки та літератури.

Першою ластівкою пробудження стала публікація у червні 1955 р. в московській “Літературній газеті” статті О. Довженка “Мистецтво живопису і сучасність”. Закликаючи “розширювати творчі межі соціалістичного реалізму”, великий український письменник і кінорежисер подав сигнал до вільного творчого пошуку.

Творча інтелігенція одразу скористалася новою ситуацією — послабленням ідеологічного пресингу. З позицій “розширеного трактування методу соціалістичного реалізму” були написані повість О. Довженка “За

ширмою”, автобіографічна повість “Третя рота”, поема “Мазепа” В. Сосюри, романи Л. Первомайського “Дикий мед” і Г. Тютюнника “Вир”.

Атмосфера лібералізації була використана в Україні для висунення культурно-національних вимог. Порушуючи питання чистоти української мови, було перевидано “Словник української мови” Б. Грінченка. Часи “відлиги” стали періодом повернення в українську культуру імен багатьох письменників і поетів, несправедливо репресованих. Створені комісії виявили й опублікували твори О. Досвітнього, М. Ірчана, М. Куліша та інших в “Антології української поезії” та збірнику “Революційні поети Західної України”. У літературне життя поступово вливалися реабілітовані діячі культури, які лишилися живими. У газетах і журналах про них друкувалися статті, з’являлися літературознавчі праці.

“Відлига” дала поштовх творчому потенціалу українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та самосвідомості, збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби за незалежність України. Пік “відлиги” для України припав на кінець 50 — початок 60-х років. Це особливо виразно позначилося на результатах книговидавничої справи. Саме в цей період видання українською мовою становили найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957 р. вони становили 53 %, у 1958 — 60 %. Однак з часом цей показник значно зменшився.

Покоління кінця 50-х — початку 60-х років зазнало меншого впливу радянської ідеології з усіма її викривленнями. Воно стало свідком падіння культу особи Сталіна. У системі цінностей цього покоління з’явилися несподівані для радянського “морального кодексу будівника комунізму” індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Воно уособлювало собою суспільно-культурне явище, течію *шістдесятників*. Цей термін активно вживався вже на початку 60-х років.

Поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка, М. Руденка, Ю. Мушкетика та інших збирали тисячні аудиторії. По новому розкривали літературний процес у своїх лекціях критики І. Дзюба, Є. Верстюк, І. Світличний, повернувши цьому жанрові звання літератури. Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика. Нові імена, ідеї з’явилися в гуманітарних науках: історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві. Звичайно, коло шістдесятників було значно ширшим. До них горнулися молоді вчені, вчителі, студентство.

На хвилі культурно-національного процесу другої половини 50-х — початку 60-х років звучали не лише критика культу особи, радянської національної політики, а й протести проти придушення у 1956 р. національно-демократичного руху в Угорщині. Виник рух опору проти посилення русифікації (переважно носив легальні форми — петиції, протести, демонстрації), новий поштовх якій було надано партійними рішеннями реформування школи (1958) та політичною настановою третьої програми КПРС (1961) про “злиття націй”.

Із часом почалося згортання демократичних зрушень. Зустрічі М. Хрущова з інтелігенцією справедливо вважаються завершенням “відлиги”. Так, зміст зустрічі М. Хрущова з мистецькою інтелігенцією 8 березня 1963 р. у Москві послужив “керівництвом до дії” для маси апаратників усіх рівнів. Почалася чергова кампанія на зразок ідеологічного погрому 40-х — початку 50-х років. У пресі, на зборах творчих спілок нещадно цькували шістдесятників. Першими пролунали звинувачення у “формалізмі”, “космополітизмі”, відході від “марксистсько-ленінізму”. Словесні атаки супроводжувались адміністративними заходами. Спочатку почали обмежувати публікації шістдесятників у літературних журналах (“Жовтень”, “Прапор”, “Вітчизна”, “Ранок”, “Дніпро” та ін.), газетах.

Органи політичної влади, “перекриваючи повітря” шістдесятникам, намагалися таким чином підкорити їх, змусити діяти суто за законами системи. Проте результат не відповідав задуму. Частина шістдесятників справді вельми швидко “переорієнтувалася” і стала робити те, що від них вимагалось, інша — відійшла від громадської діяльності і поринула в суто фахові проблеми. Однак певна частина нового покоління не змогла відмовитися від своїх позицій і пішла на приховану або відкриту конфронтацію з владою.

Невід’ємною частиною суспільно-культурного життя України в першій половині 60-х років став *самвидав* — система розповсюдження не визнаної офіційно або забороненої літератури. Центрами його поширення стали Київ і Львів. Десятки літературних і публіцистичних творів, яким перекрили шлях до публікації в офіційних виданнях, передруковувалися на машинках, перефотографувалися, надиктовувалися на магнітофонні стрічки, навіть переписувалися від руки, а потім розповсюджувалися і читалися тисячами людей, здебільшого інтелігенцією. Поява політичної публіцистики стала свідченням зародження політичної течії у шістдесятництві, певної групи, яка прагнула обговорювати не лише суто культурницькі, а й важливі суспільно-політичні проблеми.

Діяльність самвидаву стала однією із форм дисидентського руху. Його виразниками стали окремі особи, організації, в тому числі й нелегальні, які не визнавали існуючу систему, панівну ідеологію і вели з ними боротьбу. Почали створюватися також нелегальні політичні організації (Об’єднана партія визволення України,

Український національний комітет). У 1959 р. молодий адвокат Л. Лук'яненко зробив спробу організувати Українську робітничо-селянську спілку, яка ставила за мету вихід України зі складу СРСР. У січні 1961 р. його та ще п'ятьох однодумців було заарештовано і засуджено. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, який пізніше замінили на 15-річне ув'язнення. Протягом 1954–1959 рр. в Україні було притягнуто до карної відповідальності понад 2 тис. дисидентів, в основному із західних областей.

Політична “відлига” другої половини 50-х років і пов'язаний із нею процес десталінізації радянського суспільства всупереч усім сподіванням майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, що відчула на собі церква з боку держави, можна порівняти хіба що з реакцією 20–30-х років, коли “войовниче безвірництво” зросло до рівня спланованої державної політики. Релігія, що не вписувалась у модель “нового комуністичного суспільства”, як і раніше, оголошувалася першопричиною усіх негативних суспільних явищ.

Державна антирелігійна пропаганда набула значних масштабів. Відчутного удару в Україні зазнала на собі навіть російська православна церква (РПЦ) — одна з найбільших і наближених до владних структур конфесія. Факти свідчать, що на 1 січня 1960 р. в Україні діяло 8207 церков і релігійних споруд РПЦ, а станом на 1 січня 1965 р. їх залишилося лише 4565. Курс на подолання релігійності в республіці супроводжувався всілякими утисками церковного управління і відвертими репресивними заходами стосовно церковнослужителів і віруючих.

Отже, політика десталінізації, “відлиги” другої половини 50-х — початку 60-х років ознаменувала собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відступ від принципів “казарменого” соціалізму, звільнення із в'язниць і таборів сотень тисяч радянських громадян, реформаторські починання тогочасного партійного лідера М. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Проте хиткість і незавершеність демократичних перетворень, розпочатих у країні в середині 50-х, спричинили на початку 60-х років поворот до неосталінізму, зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення, виникнення дисидентського руху, самвидаву.

6.4. Соціально-економічний розвиток України

у повоєнний період

У перше повоєнне десятиліття народне господарство розвивалося прискореними темпами. Відбудова в Україні мала низку особливостей, які відрізняли її від західних країн. *По-перше*, істотно відмінними були масштаби збитків, завданих війною. В Україні залишилися неушкодженими лише 19 % довоєнної кількості підприємств. *По-друге*, відмова від “плану Маршала” (плану відбудови Європи за рахунок позик США, які нечувано збагатилися за роки Другої світової війни) зумовила оперття тільки на власні внутрішні ресурси й сили. *По-третє*, були обрані істотно відмінні моделі відбудови. На Заході відбудовчий процес здійснювався у такій послідовності: стабілізація національної валюти, відбудова інфраструктури, розвиток сільського господарства і легкої промисловості, реконструкція і технічне переозброєння важкої промисловості.

Радянське керівництво у процесі відбудови повернулося до довоєнної моделі розвитку народного господарства. В її основі лежала схема індустріалізації, що спиралася на пріоритетне відновлення і розвиток кількох базових галузей важкої промисловості — основи воєнно-промислового комплексу (ВПК) за рахунок економії та перекачування фінансів із сільського господарства, легкої промисловості, соціальної сфери. Також економіка України, на відміну від західних країн, добудовувалася не як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. Особливістю було й те, що процес відбудови в республіці помітно ускладнився голодом 1946–1947 рр.

Важливим чинником відбудови в Україні, як і в СРСР загалом, залишалася адміністративно-командна система. Відбудовчий процес здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану з жорстким контролем за його виконанням. Особливістю радянської економіки залишалася непропорційність розвитку її різних секторів та заідеологізованість, що виявлялася в широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичному змаганні, рухах передовиків і новаторів тощо.

Партія, як основа адміністративно-командної системи, брала на себе розв'язання нагальних проблем відбудови, які, зокрема, обговорювалися на пленумах ЦК КП(б)У, що відбулися з червня 1945 по березень 1953 р. Основні напрями повоєнної відбудови визначав закон, прийнятий Верховною Радою України в серпні 1946 р., “Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр”. Планом передбачалися капіталовкладення в обсязі 65 млрд крб (у довоєнних цінах), що перевищувало відповідні кошти за три довоєнні п'ятирічки разом узяті. Пріоритет, як і раніше, надавався відбудові і розвитку групи “А” (виробництво засобів виробництва).

Унаслідок експлуатації трудового ентузіазму українського суспільства, обсяг промислової продукції України збільшився майже в 4,5 рази і перевищив у 1950 р. довоєнний рівень на 15 %. Проте показники в усіх галузях промисловості були найнижчими за весь час перебування України у складі СРСР, оскільки Москва віддавала пріоритет розвитку нових індустріальних російських центрів.

З усіх галузей народного господарства України найбільше постраждало від війни сільське господарство. У повоєнний період ресурси села були мізерними. Селянство, як і раніше, залишалося найураженішою категорією радянського суспільства. Повоєнне село, яке фінансувалося за залишковим принципом (не більш як 7 % від загального обсягу асигнувань), мало виконати щонайменше три завдання: забезпечити потреби промисловості в сировині, розв'язати проблему постачання міст продовольством, виробити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту.

Намагаючись виконати ці завдання в умовах хронічної нестачі коштів, влада практикує традиційні командно-примусові методи: посилення тиску на село, наведення жорстокого порядку. В республіці проходить кампанія у справі ліквідації порушень колгоспного статуту (1946), з 1948 р. здійснюється депортація до Сибіру осіб, які “злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві”, відновлюється дія “закону про п'ять колосків” початку 30-х років.

До руйнівних наслідків війни додалася ще й жорстока посуха 1945–1946 рр., яка знищила врожай у 20 областях республіки. Валовий збір зерна виявився дуже низьким. Почався голод, який охопив мільйони жителів України. За останніми підрахунками в 1946–1947 рр. у 16 східних областях померли від голоду близько 800 тис. людей. Катастрофічне становище могли виправити тільки державні позики зерна. М. Хрущов неодноразово звертався до Й. Сталіна з проханнями надати допомогу із союзного фонду. Натомість М. Хрущова у березні 1947 р. на посаді секретаря ЦК КП(б)У замінив Л. Каганович. Проте мінімальну допомогу насінням і фуражним зерном було надано. На посівну кампанію 1947 р. Україна отримала позичку в 35 млн пудів. Протягом року колгоспне селянство України отримало 93 тис. т зерна.

Однак усупереч голоду, нестачі найнеобхіднішого, утискам і репресіям, селяни ціною великого напруження фізичних і духовних сил відродили господарство. Валова продукція аграрного сектора економіки в 1950 р. становила 91 % довоєнного рівня.

У середині 50-х років Україна стала однією із важливих ланок єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Республіка перетворилася на потужну металургійну і паливну базу, один із найрозвиненіших районів машинобудування. Однак, паралельно зростанню індустріальної могутності на шляхах екстенсивного розвитку, в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції, а саме: помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках — затратах матеріальних і трудових ресурсів; диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами; зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості тощо. За таких умов життєво необхідними ставали впровадження досягнень науково-технічного прогресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. Крім цього, потрібно було вирішити й такі нагальні завдання, як нагодувати та одягти людей, підняти їхній побутовий, культурний рівень.

Знову була зроблена спроба змінити структуру управління та визначити пріоритетні напрями. За задумом ініціатора реформи управління М. Хрущова, проводячи економічні перетворення, необхідно було частково децентралізувати керівництво економікою, розширити господарчі права союзних республік, скоротити управлінський апарат. У лютому 1957 р. керівництво країни ухвалило рішення ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них *територіальні ради народного господарства — раднаргоспи*. На території України створили 11 раднаргоспів, яким підпорядковувалися понад 10 тис. промислових підприємств, а наприкінці 1957 р. під їх контролем перебувало 97 % заводів республіки.

Безумовно, нова система управління мала позитивні наслідки. Вона сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону; швидше стала формуватися виробнича і соціальна інфраструктура; повніше використовувалися місцеві ресурси тощо. Крім цього, така система сприяла проведенню Україною більш чіткої незалежної економічної політики. Водночас нова система мала й серйозні недоліки: неспроможність забезпечити єдність технічної політики; гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування та ін. Ситуацію не врятувало укрупнення в 1962 р. раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів та Вищої Ради народного господарства СРСР. Централізм, як основний принцип діяльності адміністративно-командної системи, знову набирив сили.

На початку 60-х років було зроблено нову спробу розв'язати нагальні суспільні проблеми шляхом організаційної перебудови. “Вінцем” такого підходу став пленум ЦК КПРС у листопаді 1962 р. Відповідно до його рішень єдині партійні, радянські, профспілкові й комсомольські органи були поділені за виробничим принципом — на промислові й сільські. Основний акцент робився виключно на ефект організаційних перебудов і пов'язувався з фетишизацією (як і у Й. Сталіна) уявлень про силу та можливості апарату партійних і

державних органів. Таке уявлення не залишало місця для дійсної демократизації суспільства, розвитку повновладдя рад на основі розподілу функцій партійних і радянських органів.

Вважаючи себе знавцем сільського господарства, М. Хрущов намагався підвищити його ефективність, не зачіпаючи основ радянської колгоспної системи. Головним завданням партія визначила реформування сільського господарства, розв'язання продовольчої проблеми. За 12 років (1953–1964) відбулося 11 пленумів ЦК КПРС та 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства. У середині 50-х років сільське господарство, саме завдяки пріоритетності його розвитку, вперше за довгі роки стало рентабельним.

Зростання сільськогосподарського виробництва зумовлювалося сукупною дією низки чинників, а саме: посиленням матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві за рахунок підвищення закупівельних цін; створенням умов для розвитку особистого господарства; здійсненням переходу (хоча й непослідовного) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів та радгоспів; зміцненням матеріально-технічної бази сільського господарства; підвищенням освітнього рівня керівників сільськогосподарського виробництва. Позитивну роль відіграли також і застосування нових технологій, заохочення використання зарубіжного досвіду, отримання колгоспниками паспортів тощо.

Успіхи в розвитку сільського господарств могли б бути ще вагомішими і тривалішими, якби офіційна політика носила послідовний характер. Однак цього не відбулося. У 1955–1956 рр. зменшуються розміри присадибного господарства колгоспників, вводиться грошовий податок на громадян, які тримали худобу в містах і селищах.

Найбільшого удару сільське господарство зазнало від так званих трьох надпрограм М. Хрущова, який на тлі успіхів приймає низку волюнтаристських, нереалістичних рішень. Першою такою надпрограмою, започаткованою на лютнево-березневому (1954) пленумі ЦК КПРС, стало освоєння для подальшої культивуації майже 13 млн гектарів (пізніше цю цифру збільшено до 28 млн гектарів) цілинних земель Казахстану і Сибіру. Вагому частину матеріальних і людських ресурсів для виконання цілинних проектів забезпечила Україна. За 1954–1956 рр. з республіки на постійну роботу на цілину виїхало близько 100 тис. фахівців і механізаторів. Упродовж 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали з України майже 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин.

Історики неоднозначно оцінюють наслідки освоєння цілинних земель. Поряд із радянською традиційно-позитивною оцінкою цього заходу, існує думка, що освоєння цілини зашкодило переходу сільського господарства СРСР на шлях інтенсифікації, що приріст врожайності зерна навіть на 1 ц/га став би рівнозначним цілинному результату. Проте цілком очевидно, що реалізація цієї програми вичерпувала з України ресурси й істотно послаблювала сільське господарство республіки.

Другою надпрограмою стала спроба вирощування кукурудзи та інших “диво-культур”. Однак, отриманий результат став абсолютно непропорційним затracченим зусиллям і ресурсам. “Кукурудзяна епопея” не тільки не розв'язала зернову проблему (під час неврожаю 1963 р. зерно почали імпортувати з Канади та США), а й з усією переконливістю довела українському селянству, що адміністративно-командна система залишалася реальним хазяїном на їхній землі.

Третій грандіозний хрущовський проект — це надпрограма у тваринництві з метою “у найближчі роки наздогнати США з виробництва м'яса, масла і молока на душу населення”. Для України така “гонка за лідером” (яка вимотувала сили, енергію та ресурси) закінчилася спадом виробництва продукції тваринництва у 1964 р. і становила близько 92 % рівня 1958 р.

Участь України в здійсненні хрущовських надпрограм зумовила втрату ритмічного розвитку економіки республіки, нераціональне використання значних матеріальних та людських ресурсів, істотний підрив потенціалу народного господарства, зміцнення пріоритетності екстенсивних форм господарювання.

Хрущовські реформи не виправдали пов'язані з ними сподівання, але закладена в них демократизація економічного життя сприяла, хоча й короточасному, підвищенню ефективності радянської економіки в 50-х роках та зростанню добробуту населення.

Слід зауважити, що й в соціальній сфері більшість проектів наштовхувалася на обмежені можливості економіки. Життєвий рівень населення, як і раніше, був значно нижчим від західного. Внаслідок грошової реформи 1961 р. зросла вартість продуктів на колгоспних ринках, а в 1962 р. ціни на м'ясо, молоко, масло майже на 30 % підвищила державна торгівля. Улітку 1962 р. стало відчутним загострення соціальної напруги в усій країні, яка подекуди переросла у відкрите протистояння. Так, у 1963 р. відбулися робітничі страйки і заворушення в Кривому Розі та Одесі.

Отже, в середині 50-х років гостро стала проблема необхідності глибоких якісних змін у господарстві. Пріоритетною ланкою партійне керівництво обрало сільське господарство. Його стрімке піднесення після 1958 р. змінилося спадом, який зумовлювався посиленням адміністративного тиску на колгоспи, непослідовністю

реформаційного курсу. Такі самі непослідовність і суперечливість склалися і в реформуванні системи управління та в соціальній сфері.

Молодь і комсомол у повоєнний період. Головне завдання комсомолу в повоєнні роки, як і раніше, полягало в об'єднанні, мобілізуванні та вихованні молоді. В Україні з 1946 по 1964 р. кількість членів ЛКСМУ зросла майже з 1 млн до 3,6 млн осіб. У 1960 р. третину комсомольців України становили робітники, 26,6 % — учні та студенти, 22,7 % — колгоспники, 15,3 % — службовці. ЛКСМ України керував роботою піонерської організації республіки, яка налічувала кілька мільйонів дітей. Комсомол був кузнею, яка поповнювала ряди Комуністичної партії: у 1946–1953 рр. кандидатами в члени партії прийнято 128,2 тис., у 1956–1965 рр. — 357, 8 тис. комсомольців.

Спеціальним рішенням від 14 січня 1946 р. ЦК ЛКСМУ прийняв до свого складу Спілку молоді Закарпатської України. Проте вона проіснувала недовго, перетворившись на звичайну обласну організацію. У повоєнний період у руслі “радянзації–2” розпочалося відновлення старих і створення нових комсомольських структур. У 1946 р. комсомольські організації західних областей об'єднували понад 100 тис. юнаків і дівчат, згуртованих у майже 2500 організацій, з яких 1055 діяли на селі. Однак темпи формування комсомольських осередків залишалися низькими. Так, у Бережанському районі із 37 сіл лише в одному була сформована комсомольська організація. У Шумському районі один осередок припадав на 31 сільську раду. Щоб прискорити формування комсомольських організацій, комсомольських працівників і молодь комсомольського віку надсилали із східних областей. Із 8 тис. прийнятих до комсомолу в західному регіоні лише 3,5 тис. були місцевими.

Одним із головних завдань, які ставилися перед комсомольськими організаціями, була боротьба з ОУН–УПА. Тільки у Львівській області до винищувальних батальйонів і груп самозахисту залучили майже 15 тис. юнаків. У Дрогобицькій області в 316 винищувальних батальйонах перебувало близько 1 тис. комсомольців.

Комсомол, як і профспілки, сприяв мобілізації людських ресурсів на виконання господарських завдань. Численні об'єкти енергетики, вугільної, хімічної, металургійної, гірничо-рудної промисловості оголошувалися ударними комсомольськими будовами, на які комсомол мобілізував юнаків і дівчат. Через комсомольські організації проводилися набори молоді на відбудову промислових підприємств, шахт Донбасу. Проте допускалися й серйозні порушення, які виявлялися в примусі, проведенні набору молоді за участю міліції.

Прямуючи у фарватері партійної політики, комсомол відгукнувся на заклик КПРС взяти активну участь у розбудові сільського господарства (різке підвищення виробництва молока і м'яса, масове насадження кукурудзи). Навіть піонери взяли за вирощування кроликів. Виник також піонерський рух за вирощування гібридної кукурудзи.

Найзнаменнішим у діяльності комсомолу в повоєнний період стало освоєння цілини. Молодь, як завжди, трималася гасла: “Партія сказала — треба, комсомол відповів — є!” Протягом 1954–1956 рр. до Казахстану і Сибіру з пугівками комсомолу з республіки виїхало понад 80 тис. юнаків і дівчат. За участь в освоєнні цілини в 1956 р. ВЛКСМ було нагороджено орденом Леніна.

Після XXII з'їзду КПРС, який проголосив курс на побудову комунізму, комсомол включився в нову форму соціалістичного змагання — змагання за звання бригад (колективів) і ударників комуністичної праці.

Комсомол, як і інші громадські організації, покликаний був акумулювати соціальну активність молоді, спрямовуючи її у певне русло. Він вирішував двоєдине завдання: блокував вільну політичну діяльність і формувал у молоді еталонну поведінку. Важливу роль при цьому відігравала марксистсько-ленінська ідеологія, яку зі школи, з піонерської організації вкорінювали у свідомість підростаючого покоління, перетворюючи в сурогат віри — абсолютної і незаперечної. Слід зауважити, що ідеологічний чинник був одним із головних у функціонуванні всієї політичної системи СРСР, розгортанні ентузіазму юнаків і дівчат, мобілізації їх на виконання планів партії.

У 1964 р. період “мирного” співіснування радянського режиму зі спробами реформування суспільства закінчився. 14 жовтня 1964 р. Пленум ЦК КПРС звільнив М. Хрущова, який остаточно заплутався у своїх планах, проектах та стосунках з партійно-державною бюрократією, від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежневим. Подальший хід подій в Україні, як завжди, визначили поза її межами. На зміну “відлизи” прийшла консервація ладу.

Таким чином, зміни другої половини 50-х — першої половини 60-х років відповідали нагальним потребам суспільного розвитку. Під час їх проведення акцент робився головним чином на зміни організаційно-структурного характеру, хоча політична, соціально-економічна сутність нерідко виходила за ці межі. Відбулося переоцінювання цінностей, у тому числі стимулів і чинників зростання трудової активності. Принцип праці “будь-якою ціною”, коли наголошувалося на необхідності форсованої індустріалізації, ліквідації наслідків війни, труднощів відбудови тощо, все більше втрачав свою виправдовувальну і мобілізуючу функції.

Непрості процеси відбувалися і в ідеологічній, духовній сферах. Духовно-політичне життя періоду “відлиги” характеризувалося непослідовністю, половинчастістю, взаємодією і взаємопереплетінням різних тенденцій. З одного боку, демократичні прориви в окремих сферах культури, з другого — блокування їх збереженням позицій сталінізму в інших сферах.

Під час “відлиги” й особливо проведення реформ із децентралізації, тоталітарну систему Радянського Союзу на якийсь час було виведено з рівноваги. Проте потенціалу реформ виявилось недостатньо не лише для подальшої демократизації, а й для того, щоб зберегти окремі вдалі реформаторські хрущовські заходи.

Контрольні запитання і завдання

1. Схарактеризуйте повоєнну міжнародну обстановку в СРСР та Україні.
2. Вкажіть, на яких засадах і до яких міжнародних організацій була прийнята Україна.
3. Поясніть політику СРСР щодо розширення у повоєнний період повноважень союзних республік, зокрема України у міжнародних відносинах.
4. Схарактеризуйте соціально-економічний розвиток України в 1953–1964 рр.
5. За якого соціально-політичного, ідеологічного становища відбувалася відбудова народного господарства республіки у повоєнні роки?
6. До яких методів вдавався радянський режим для знищення в суспільстві критичних настроїв наприкінці 40-х — на початку 50-х років?
7. Поясніть причини збройної боротьби на західноукраїнських землях у другій половині 40-х — на початку 50-х років.
8. Поміркуйте, наскільки радикальною стала спроба змінити політичний режим в Україні після смерті Й. Сталіна.
9. Які причини виникнення дисидентського руху в Україні?
10. Яку мету переслідували українські дисиденти? Схарактеризуйте, як реагувала влада на їхню діяльність.

Розділ 7

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

В ПЕРІОД ЗАСТОЮ (1965–1985 РР.)

Період між правлінням М. Хрущова та М. Горбачова увійшов в історію під назвою як період “застою”. Проте за тогочасною радянською історіографією він характеризується як період “розвиненого соціалізму” і відзначається поверненням до консервативної політики; зростанням суперечностей в економіці, політиці та культурі, соціальній і духовній сферах; поглибленням моральної роздвоєності народу; загальною стагнацією країни; посиленням адміністративно-командної системи; надмірною ідеологізацією та боротьбою з інакомисленням; припиненням хрущовських реформ, які, незважаючи на непослідовність, усе ж таки сприяли лібералізації та гуманізації суспільства. Закінчилася реабілітація жертв репресій, посилилися процеси формування “єдиного радянського народу”, русифікації України та інших союзних республік. У міжнародному житті цей час позначений інтервенцією в Чехословаччину (1968) та введенням військ до Афганістану (1979). Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

7.1. Зміни в кремлівському керівництві та їх наслідки для України

В усуненні М. Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР у жовтні 1964 р. та приходу до влади Л. Брежнєва помітну роль відіграли М. Підгорний і П. Шелест. Перший з 1957 р., а другий з 1963 р. обіймали посаду першого секретаря ЦК Компартії України. Зміни керівництва країни проходили під декларативними гаслами подолання волонтаризму й об'єктивізму, що заперечували принцип колективного керівництва та надання внутрішній і зовнішній політиці стабільності. Однак дуже швидко слово “стабілізація” стало синонімом слову “консерватизм”. Очолили цей курс перший секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв і секретар ЦК (з 1947 р.), головний ідеолог партії М. Суслов. Головою Ради Міністрів СРСР було обрано О. Косигіна.

“Стабілізація” стала своєрідним символом брежнєвської епохи. Проте досягти цієї мети було практично неможливо, оскільки суспільство втратило важливі стимули розвитку: страх та ентузіазм часів Й. Сталіна та романтичність періоду М. Хрущова.

Л. Брежнєв був виразником інтересів партійного апарату. Проте, щоб убезпечитися від можливої змови своїх найближчих соратників по політбюро, як це відбулося з М. Хрущовим, він зробив своєю опорою не олігархічну верхівку партії і держави, а широке коло партійних і радянських керівників у республіках і областях, які ввійшли до складу ЦК КПРС. Однак зростання ролі виборного ЦК як колективного органу партійного керівництва не відбулося.

З кінця 60-х років пленуми ЦК відбувалися регулярно двічі на рік, але тривалість засідань обмежувалася одним днем. Пленуми лише ухвалювали рішення, прийняті політбюро та секретаріатом, підготовлені в галузевих відділах апарату ЦК, тому він не міг за таких умов виявити себе як орган вищої партійної влади. Члени ЦК, яких обирали на з'їзді, діяли не на засіданнях пленумів, а через апаратних працівників, які формально були позбавлені політичного значення, але підпорядковувалися генеральному секретаріату і секретаріату ЦК та мали великий вплив на підготовку рішень. Тим самим відбувалася підміна виборного ЦК його апаратом. Подібна ситуація існувала в усій партійній системі ще за сталінських часів. Однак, після сталінського терору та хрущовського волонтаризму, не лише апарат, а й номенклатура, відчувши стабільність і безпечність, боялися порушити цей стан будь-якими різкими змінами.

Тож після приходу до влади Л. Брежнєва передусім змінилося становище номенклатури на місцях. Пленум ЦК КПРС у листопаді 1964 р. прийняв рішення про об'єднання промислових і сільських крайових, обласних і районних партійних, радянських, профспілкових, комсомольських органів. Вони знову почали функціонувати за територіальним принципом. 1965 р. повернулися до галузевого принципу управління, скасувавши ради народного господарства. У 1966 р. відмінено положення партійного статуту про періодичне оновлення складу партійних органів. На XXIII з'їзді знову перейменовано Президію ЦК в політбюро, відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС. Л. Брежнєв на цій посаді перебував з 1964 по 1982 р., а з 1977 р. він очолив і Президію Верховної Ради СРСР. Уперше за радянську історію фактичний керівник держави, яким завжди був партійний лідер, став юридично і головою Радянського Союзу, оскільки відповідно до Конституції вища влада належала Верховній Раді.

Л. Брежнєву потрібен був певний перехідний період, щоб усунути політичних конкурентів, сформувати свою команду, опанувати партійним і державним апаратом. (Невдовзі він змінив на керівних посадах тих, хто допомагав йому в зміщенні М. Хрущова — М. Ігнатова, О. Шелєпіна, Г. Воронова, Д. Полянського, А. Мікояна. У 1967 р. з посади голови КДБ звільнено українця В. Семичасного, в 1972 р. — П. Шелєста, в 1977 р. — М. Підгорного, який з 1966 р. був головою Президії Верховної Ради СРСР.) На українських політиків новий лідер спирався менше, ніж попередник. Якщо в 1964 р. у складі політбюро ЦК КПРС було п'ятеро вихідців з України, то в 1985 р. тільки один В. Щербицький.

Зміна кремлівської влади позначилася в політичній історії України багатьма подіями. Проте відносини Москви з Києвом не тільки не змінилися, а й навіть стали дещо напруженішими, хоча зовні виглядали як повне взаєморозуміння. Перше непорозуміння виникло під час ліквідації раднаргоспів, яка була проведена без погодження з республікою і звужила її повноваження. В Україні відновили діяльність 22 союзно-республіканських міністерств і 7 республіканських міністерств. Сім ліквідованих раднаргоспів України передали республіканським міністерствам 587 підприємств, місцевим радам депутатів трудящих — 36, тоді як 6485 підприємств перейшли в підпорядкування загальносоюзних міністерств.

Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, за встановленими політичними правилами, на пленумі ЦК КПУ в жовтні 1965 р. наголосив на важливості цієї події. Проте за неофіційних обставин він висловив незгоду та й потім неодноразово виявляв твердість в обстоюванні інтересів республіки в конкретних сферах, у тому числі у визначенні інвестицій в її економіку, у мовній і культурній сфері. Деякі дослідники наголошують, що П. Шелест майже відстояв автономію України. Однак автори підручника “Новітня історія України (1900–2000)” пишуть, що легенда стосовно автономістської політики П. Шелєста в Україні поширювалася ним самим після виходу на пенсію і позбавлена підстав. Найбільш активно він протидіяв політиці русифікації. У 1965 р. з ініціативи П. Шелєста міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР запропонував під час зарахування до вищих

навчальних закладів віддавати перевагу тим абітурієнтам, які добре володіють рідною мовою; суспільні науки викладати українською мовою, підручники та наукові журнали також друкувати українською мовою. Крім того, налагодити випуск вечірніх газет рідною мовою, збільшити на радіо і телебаченні кількість україномовних програм. Реалізувати повністю ці заходи не вдалося внаслідок протидії Москви.

Л. Брежнев не збирався відмовлятися від русифікації, монопольного становища центру, однак не поспішав із санкціями. Застосовувати репресії вже не могли, тож вдалися до випробуваного засобу — звинувачення у націоналізмі. За часів П. Шелеста активну діяльність розгорнув секретар Львівського обкому партії з ідеології В. Маланчук. Свої чисельні брошури, статті він присвятив боротьбі з “українським націоналізмом”, яку розглядав як найважливіше завдання партії, тим самим опосередковано підтвердивши, що така загроза в Україні існує, незважаючи на твердження ЦК КПУ про тріумф інтернаціоналізму. На ці “праці” та автора звернув увагу М. Суслов. Помітив їх і П. Шелест. Незабаром В. Маланчука зняли з посади секретаря обкому, що не відвело загрозу “санкцій”.

На ХХІV з’їзді КПРС (квітень 1971 р.) П. Шелеста і В. Щербицького обрали до складу політбюро. На той час В. Щербицький очолював Раду Міністрів республіки. Стало зрозуміло, що наявність двох представників з України — явище тимчасове. Це підтвердила й прийнята у вересні 1971 р. постанова ЦК КПРС “Про політичну роботу серед населення Львівської області”, в якій Львівський обком і міськком партії, критикувалися ЦК за серйозні недоліки в боротьбі “з українським буржуазним націоналізмом”. У березні 1972 р. на засіданні політбюро ЦК КПРС Компартія України і її керівник були піддані гострій критиці за “недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до виявів націоналізму”.

За два місяці на пленумі ЦК КПУ П. Шелеста звільнили від обов’язків першого секретаря у зв’язку з переводом на іншу роботу. Формально він йшов на підвищення — заступником голови Ради Міністрів СРСР, а фактично усувався з партійно-політичної арени. З комуністами України ніхто не порадився. Такі методи вважали за норму. Крім того, за дорученням М. Сулова була підготовлена розгромна рецензія на книгу П. Шелеста “Україно наша Радянська”, опублікована в журналі “Комуніст України” у квітні 1973 р. Автора звинуватили в багатьох ідеологічних помилках, ідеалізації минулого, обстоюванні самобутності УРСР, недооцінюванні ролі й значення єдиного союзного народногосподарського комплексу тощо. Зібраний з цього приводу пленум ЦК КПУ засудив “помилкові погляди” і вирішив посилити боротьбу з виявами “націоналізму, національної обмеженості і місництва”. П. Шелеста було виведено зі складу політбюро ЦК КПРС й відправлений на пенсію.

Пленум ЦК КПУ в травні 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ обрав В. Щербицького. У новітній історіографії існують різні, до діаметрально протилежних, оцінки В. Щербицького, який упродовж 17 років очолював республіканську Компартію. Проте усі вони сходяться та тому, що його ділові й людські якості сумнівів не викликають. На тлі роздмухування культури Л. Брежнева нічого подібного в Україні не відбулося, на відміну від деяких інших союзних республік. Не стала вона й епіцентром гучних корупційних справ, як, наприклад, “бавовняна” в Узбекистані чи інші справи в Краснодарі, Москві. Майже всі погоджуються і з тим, що перебіг історичних подій підтвердив, що за тих умов обрання В. Щербицького стало “найменшим злом” для України. Змушений підтримувати централізаторську політику, він у багатьох питаннях успішно обстоював інтереси республіки.

Новому першому секретареві ЦК КПУ центр, на прикладах М. Хрущова і П. Шелеста, одразу нагадав, що партійних керівників України знімають за дві речі — хліб і націоналізм. Незважаючи на те, що В. Щербицький належав до так званого “дніпропетровського клану” на чолі з Л. Брежневим, повної довіри він не мав. Другим секретарем ЦК було обрано росіянина І. Соколова. У жовтні 1972 р. за пропозицією М. Сулова секретарем ЦК КПУ з ідеологічних питань було призначено В. Маланчука. На чолі КДБ також був ставленик Москви — В. Федорчук.

Діяльність нового секретаря ЦК з ідеологічних питань означена в політичній історії України окремим періодом, який деякі дослідники називають “маланчуківщиною”. Перехід нової політичної верхівки країни до політики консервації існуючого ладу мав наслідком посилення ідеологічного диктату, боротьби з інакомисленням. М. Сулов, який займався ідеологічними питаннями, обрав тактику замовчування навіть тих злочинів, які були викриті за часів М. Хрущова та реанімації сталінської ідеології. Усі оцінки й положення сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)” відтворювалися в офіційних документах, посібниках і підручниках із суспільствознавства тощо. Як відомо, Й. Сталін особливу увагу приділяв боротьбі з “українським буржуазним націоналізмом”. Тому В. Маланчук добре вписався в нову ідеологічну доктрину. Політичною платформою його діяльності стала постанова ЦК КПРС 1971 р. по Львівській області, яка перетворила боротьбу з “націоналізмом” на чистку кадрів та “підстригання” будь-яких паростків української культури, громадської думки під єдиний ідеологічний, московський шаблон.

В Україні відбулася заміна багатьох керівників ідеологічних і наукових установ, засобів масової інформації, творчих спілок, секретарів обласних, міських, районних комітетів партії з ідеологічних питань. При цьому ідеологічний погром здійснювався під гаслом відстоювання вищих партійних і державних інтересів. Талановите і значне, якщо воно не було “ідейно вірним і витриманим”, не могло пробитися. Внаслідок в ідеології і культурі наступив повний застій, на відміну від економіки, де спостерігалось зростання.

Значна частка відповідальності за дії В. Маланчука покладалася на В. Щербицького. Проте він був людиною свого часу, республіканським керівником у загальній союзній системі. Добре обізнаний в питаннях економіки, В. Щербицький невпевнено почувався в ідеологічній сфері, що грало на користь В. Маланчука. Після того як В. Щербицькому стало відомо про “чорні списки” письменників, поетів, публіцистів, твори яких не підлягали публікації, він вирішив позбутися “ідеолога”. Одразу це зробити не вдалося, оскільки В. Маланчук входив до номенклатури ЦК КПРС і йому протезував М. Суслов. Однак на політбюро ЦК КПУ було визнано неможливим подальше перебування В. Маланчука на партійній роботі, а на пленумі звільнено з посади.

Комуністична ідеологія виокремлювала три групи інтересів: загальнонародний, колективний та особистий. Безумовний пріоритет належав загальнонародному, що було рівнозначно загальнодержавному, а точніше — відповідало інтересам центру. Регіональні інтереси ігнорувалися, а національні — розглядалися як інтереси всього радянського народу — нової історичної спільноти людей, а не окремої нації чи народності. Тому загальнодержавне було інтернаціональним, а республіканське — націоналістичним. Цією ідеологією керувався центр у політичних та економічних відносинах з Україною.

Економіка республіки розвивалася в єдиному народногосподарському комплексі. Централізація давала змогу досягти необхідних результатів в екстремальних умовах, таких як війна і відбудова, а також під час виконання загальносоюзних програм: досягнення воєнно-стратегічного паритету, освоєння космосу, підйом цілини, освоєння природних багатств Сибіру і Крайньої Півночі. Однак упор тільки на централізацію завжди породжував перегини, оскільки в інтересах центру, іноді тимчасових, ігнорувалися інтереси республік. Зміни в кремлівському керівництві зумовили зростання диктату центру, який нерідко приймав форми бездумної, короткозорої політики щодо України.

Із промислового комплексу уряду України підпорядковувалася тільки чверть підприємств, переважно легкої та місцевої промисловості. Державний комітет СРСР з планування обмежував самостійність республіки директивним, тобто обов'язковим для виконання, планом, Держкомцін регулював цінову політику, Держкомпостачання розподіляв фонди і контролював усю систему матеріально-технічного постачання. Концентроване вираження централізація знайшла в капітальних вкладеннях на душу населення. У 1988 р. цей показник у середньому по СРСР становив 760 крб, в РРФСР — 938, Казахстані — 786, в Україні — 569 крб. Україну обходили і в розвитку новітніх галузей промисловості. Під гаслом вирівнювання економічного розвитку та безкорисної дружби народів відбувався перелив капіталів і кваліфікованої робочої сили із найбільш розвинених республік у слабші. При цьому Україна стала найпотужнішим донором.

Колосальні прорахунки були допущені союзним керівництвом у розвитку атомної енергетики. У світовій практиці не існує прикладу такої концентрації атомних електростанцій (АЕС), скільки їх було споруджено в Україні. На невеликій площі в радіусі близько 500 км від місця, де Прип'ять впадає в Дніпро, у 80-х роках ХХ ст. експлуатувалося й будувалося 9 АЕС. Питома вага електроенергії, яку давали АЕС, загалом по країні становила 11,2 %, а в Україні — 24,2 %. На п'яти діючих АЕС експлуатувалося 13 енергоблоків загальною потужністю близько 12 млн квт. Центральні органи планували до 1990 р. довести потужності АЕС в Україні до 26,9 млн квт. Цей процес зупинила катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Спираючись на висновки українських учених, а також на результати частих, але незначних аварій на Чорнобильській, Рівненській АЕС, ЦК КПУ неодноразово звертався до ЦК КПРС з проханнями зобов'язати відповідні центральні органи вжити термінових заходів щодо підвищення безпеки роботи АЕС та призупинити будівництво нових і нарощування потужностей діючих. Оскільки монополія в технічній політиці належала Атоменерго СРСР, зробити це не вдалося. Політико-економічні рішення приймалися політбюро ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР. Крім того, АЕС були екстериторіальними і місцевим органам не підпорядковувалися. Республіки, за тогочасними політичними правилами, могли тільки “просити або пропонувати”, в окремих випадках “заперечувати”. В інших випадках це могло бути розцінено як місництво, націоналізм та нехтування союзними інтересами.

Проте дещо вдавалося робити. Так, аналогічно гігантському проекту повороту річок Сибіру на південь, Мінводгос СРСР нав'язував Україні проект перекриття греблею Дніпровсько-Бузького лиману. Виходячи з висновків АН України, керівництву республіки ціною великих зусиль вдалося відхилити проект і запобігти екологічній катастрофі.

За радянською традицією, прихід нового керівництва розпочався з реформ, у центрі яких знову опинилася Україна. Нове партійно-державне керівництво прагнуло виявити свою реформаторську сутність насамперед

через економічну реформу з метою введення в адміністративно-командну систему деяких ринкових регуляторів. Головна мета реформи, яка полягала в подоланні таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби в капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск неякісних товарів, диспропорція розвитку галузей господарства, низькі темпи розвитку науково-технічної революції. Передбачалося скоротити планові показники для підприємств; створити фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора; “прив’язати” робітника до кінцевого, якісного продукту; дати можливість працювати госпрозрахунковим відносинам.

Нові методи планування й економічного стимулювання впроваджувалися поступово. Восьма п’ятирічка (1966–1970 рр.) була найуспішнішою серед усіх радянських п’ятирічок. Економісти назвали цю п’ятирічку “золотою”. Позитивні зміни відбулися і в Україні. У 1966 р. реформа охопила 100 українських підприємств. За чотири роки кількість підприємств, які працювали по-новому, зросла до 8,2 тис. На них припадало 92 % обсягу промислової продукції. За роки п’ятирічки промисловістю республіки випущено 440 зразків нової техніки, матеріалів. У країні було споруджено понад 250 великих підприємств. Протягом восьмої п’ятирічки основні виробничі фонди й загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний дохід — на 30 %. Розвиток отримали не лише базові галузі — вугільна й металургійна, а й найбільш наукоємні: електроенергетика, хімічна і нафтохімічна, машинобудування, металообробна, приладобудування, електроніка. На підприємствах України виготовлялося майже все сучасне обладнання — від потужніших пресів і найбільших літаків до стратегічних ракет і мікроелектроніки.

На березневу 1965 р. пленумі ЦК КПРС розглядалося питання про становище в сільському господарстві. Були прийняті рішення про зміну планування закупівель сільгосппродукції, підвищення закупівельних цін. Ще раніше — в листопаді 1964 р., були скасовані заборони 1958–1963 рр. щодо присадибного господарства колгоспників і робітників. Завдяки підвищенню загального обсягу капітальних вкладень у цю галузь, в Україні в другій половині 60-х років збільшилася валова продукція сільського господарства майже на 17 %. У подальшому в сільське господарство України спрямовувалося майже 30 % загального обсягу капіталовкладень. Зростала фондозабезпеченість села. Споживання електроенергії у першій половині 80-х років порівняно з другою половиною 60-х зросло у 3,6 раза, мінеральних добрив — у 2,6 раза. Проте знижувалася фондовіддача, темпи зростання виробництва. Загалом становище сільського господарства України протягом 60–80-х років було значно кращим, ніж в інших регіонах СРСР, хоча державні закупівельні ціни для неї були нижчими. “Український мільярд пудів зерна” (16 млн т) республіка поставляла в державний фонд майже щорічно.

Поки діяли основні принципи економічної реформи, спостерігалось прискорення темпів розвитку народного господарства. Наприкінці 60-х років суперечливість і непослідовність у реформуванні економіки виявлялися ще слабо. Чехословацькі події налякали партійну верхівку. Розмови про ринковий соціалізм, колективну власність, прямі зв’язки з іноземними фірмами, орендні відносини стали вважатися політично шкідливими. Тому, починаючи з 1970 р., неухильно уповільнюється розвиток економічної сфери.

70-ті — початок 80-х років стали періодом екстенсивного розвитку економіки СРСР. Це українською негативно позначилося на Україні з її дещо обмеженими природними і трудовими ресурсами, які могли розвиватися тільки на засадах інтенсифікації суспільного виробництва. Традиційні галузі промисловості республіки — видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металу — занепадали через відсутність нових технологій. Спротив республіканського керівництва диктату центру зростав, хоча це й носило пасивні форми у вигляді численних листів до ЦК КПРС з питань капітальних вкладень на модернізацію металургійної і вугільної промисловості, щодо розміщення екологічно небезпечних підприємств, використання природних та людських ресурсів, міграції населення тощо. Однак центр не надавав необхідних капіталовкладень на структурну перебудову промисловості. За темпами зростання основних виробничих фондів республіка в 1986 р. опинилася на останньому місці серед 15 республік СРСР, а обсяг промислової продукції вищої категорії якості ледве перевищив 15 %. При цьому у 80-х роках територія України забруднювалася в 10 разів інтенсивніше, ніж СРСР загалом.

Уповільнення розвитку народного господарства у 70-х — на початку 80-х років змінилося стадіальним відставанням від розвинених країн світу. Москва поклала надію на новий економічний стрибок, пов’язуючи його з освоєнням Сибіру й Далекого Сходу. Україна віддавала значні матеріальні й людські ресурси на реалізацію цієї програми. Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки своєї економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу. Однак переорієнтація індустріально розвинених країн на початку 80-х на енергозберігаючі технології призвела до зниження попиту на нафту, що значно зменшило валютні надходження.

Темпи економічного зростання продовжували падати. Важким тягарем для економіки стали довгобуді, незавершене будівництво, понадлімітні запаси невстановленого обладнання, у тому числі й імпортного. Стало

зрозуміло, що екстенсивні чинники виробництва досягли критичної межі і не мають резервів, що можливість адміністративно-командної системи взагалі вичерпані. Україна, в якій ще підтримувався певний порядок, утримувалася довше інших, хоча й вона не могла уникнути загальної участі.

У 70-х роках ХХ ст. Україна переживає другий етап *науково-технічної революції*. Її досягнення на першому і другому етапах були вельми істотними і нерідко мали вагомий вплив на всю економіку і політику світу. Ефективне поєднання трьох наукових потоків: академічного, вузівського та галузевого, зробило науку в Україні ефективною. Кожний вкладений у науку карбованець давав значно більшу віддачу, ніж у союзній та інших республіканських академіях наук.

АН України першою стала відпрацьовувати нові, ефективні форми інтеграції науки і виробництва: міжгалузеві науково-технічні комплекси, інженерні центри тощо. Такі прориви були особливо важливими, оскільки українська наука розвивалася за загальносоюзними правилами, де переважали не брак людських здібностей і природних ресурсів, а бюрократизм, неефективність, острах нового, тяганина тощо. Велика заслуга в розвитку української науки належить видатному вченому Б. Патону. АН України значно випереджала союзні академічні структури за показником продажу за кордон ліцензій, але отримувати за це в повному обсязі валюту не могла, адже всі кошти надходили на централізований рахунок.

Варто зазначити, що світові досягнення радянських українських учених і техніків в основному спрямовувалися у ВПК. Для пересічної радянської людини досягнення НТР були недосяжними. Україна залишалася важливою складовою ВПК. Одним із найпотужніших був харківський завод з виробництва танків. У Дніпропетровську працював найбільший у світі завод з виробництва ракетної техніки “Південмаш”. За вказівкою центру він виник на місці закладеного автомобільного заводу-гіганту, оскільки Україна практично не мала своєї автопромисловості. Склалася парадоксальна ситуація: у державі могли сконструювати й виготовити найскладніші ракетно-технічні комплекси, іншу військову техніку і зброю, проте неспроможні були виготовити якісний автомобіль, побутову техніку, автоматизувати працю. Загалом близько 40 % робітників у промисловості і 60 % у будівництві працювали вручну. З 1965 по 1980 р. темпи зростання продуктивності праці зменшилися майже вдвічі.

Пріоритет зовнішньополітичної доктрини, гонка озброєнь підривали економіку. В країні паралельно розвивалися дві економіки — цивільна та оборонна. Розгорнута мілітаризація неминуче вела до диспропорцій, дисбалансів та стагнації. Індустріальна міць України, створена загальними зусиллями країни в 30-х роках, а потім відбудована у повоєнний період, врешті-решт занепадала. Внаслідок інвестиційної політики центру, більш як половина основних виробничих фондів вийшли з ладу. Перевага групи “А” призвела до того, що тільки 29 % підприємств промисловості працювали на споживчий ринок.

У період “застою” відбулися значні зміни і в соціальній структурі України. Загальна чисельність населення республіки зросла з 42,5 млн осіб у 1960 р. до 50,8 млн у 1985 р. Стрімко зростало й міське населення. За 1960–1985 рр. воно збільшилося в Україні з 19,9 млн до 33,2 млн осіб. На селі за ці роки кількість мешканців скоротилася з 22,6 до 17,6 млн осіб. Темпи зменшення числа зайнятих в українських колгоспах були в 2 рази вищими, ніж загалом по СРСР. Відтік молоді значно погіршив вікову структуру сільського населення. Селяни, які становили третину населення, не могли забезпечити продуктами харчування міське населення. Це склало об’єктивну основу продовольчої проблеми, що виникла в багатьох регіонах країни. Розроблена під керівництвом секретаря ЦК КПРС М. Горбачова “Продовольча програма до 1990 р.”, яку затвердив пленум ЦК в 1982 р., за загальними оцінками, проблеми не розв’язала.

Проте факти свідчать, що Україна майже наблизилася до її реалізації. За світовими стандартами, будь-яка країна може вважати розв’язаною продовольчу проблему за умови виробництва 1 т зерна на душу населення. В останні роки правління В. Щербицького середньорічне виробництво зерна становило 51 млн т за чисельності населення в 1989 р. 51,9 млн осіб.

Державна політика спрямовувалася на проведення соціальних заходів щодо підвищення рівня життя трудящих. Однак зростання заробітної плати не підкріплювалося збільшенням обсягу товарів і послуг. Відсутність можливості реалізації доходів через хронічні дефіцити на споживчому ринку зумовлювала зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку тіньової економіки. За деякими підрахунками з 60-х — до кінця 80-х років тіньовий сектор економіки зріс у 30 разів і становив більш як 20 % від національного доходу. Негативні тенденції в соціальній сфері все більше переважували позитивні.

Отже, зміни 1964 р. в кремлівському керівництві мали для України важливі наслідки в усіх сферах життєдіяльності. На перших порах, після зняття з посади М. Хрущова, деякі суперечності були тимчасово вирішені. Однак у зв’язку з посиленням консервативної політики центру загострювалися старі і з’являлися нові суперечності. Початок 80-х років характеризується розгортанням стадіальної кризи. Важливим моментом стала зміна керівництва Компартії України. Проте, якщо прихід В. Щербицького, його позиція та діяльність сприяли розв’язанню багатьох нагальних проблем економічного розвитку республіки, то поява, позиція й упередженість

В. Маланчука, який став ретранслятором неосталіністських ідеологічних настанов Москви, призвели до ідеологічного погрому.

7.2. Політико-духовне життя в Україні

за часів застою

Якщо в економіці партійна верхівка на чолі з Л. Брежнєвим, принаймні на початку, декларувала деяку лібералізацію, то в суспільно-політичному житті її прихід одразу позначився посиленням репресій проти будь-якого відходу від догматичного марксизму-ленінізму. Наприкінці 60-х років у внутрішньополітичному житті партійне керівництво СРСР, налякане подіями в Чехословаччині, не тільки продовжило консервативний курс останніх років правління М. Хрущова, а й перейшло на позиції *неосталінізму*. Придушувалися паростки оновлення у громадському, культурному, мистецькому, національному житті. Нерідко це робилося з використанням можливостей правоохоронних органів.

Як вважають дослідники, характерними рисами того періоду стали: підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах депутатів; обмеження реальної влади рад; злиття функцій партійного і державного апарату; підміна державних органів і рад Компартією; зростання чисельності бюрократичного апарату; узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою, апаратом; зведення нанівець самостійності громадських організацій; згорання гласності; перетворення КПРС на стрижень державної структури і зосередження в її руках усієї повноти влади.

КПРС ствердилася як ядро політичної системи радянського суспільства, “його керівна і спрямовуюча сила”. Ради, громадські об’єднання були позбавлені будь-якої самостійної ролі. На всі помітні посади — аж до сільського рівня — обиралися або призначалися комуністи. Чисельність комуністів і парторганізацій швидко зростала. На 1 січня 1983 р. Комуністична партія України налічувала у своїх лавах понад 3 млн членів і кандидатів у члени КПРС, а вся КПРС — понад 18 млн осіб.

Система вимагала незалежного виконання рішень центральних органів СРСР і насамперед партійних. Тому рішення чергового пленуму політбюро ЦК КПРС, політбюро і секретаріат ЦК КПУ дублювали під назвою “Про виконання в республіці постанови ЦК КПРС...”. Укази Верховної Ради, постанови Ради Міністрів республіки йшли за відповідними рішеннями союзних Верховної Ради і Ради Міністрів.

Після хрущовського експерименту 1962 р., тобто поділу партійних комітетів на промислові та сільськогосподарські, наприкінці 1964 р. знову повернулися до територіально-виробничої партійної побудови. Реорганізація супроводжувалася змінами адміністративно-територіального поділу республіки. Кількість сільських районів, а відповідно й сільських райкомів партії зросла з 250 до 394. Чисельність міських комітетів партії була порівняно сталою. Щодо обкомів КПУ, то крім 25, відповідних усталеному поділу території республіки на області, у 1975 р. цей статус з безпосереднім підпорядкуванням ЦК КПУ отримала Київська міська парторганізація. Реальні владні важелі зосереджувалися в компартійних структурах. Хоча Компартія України за чисельністю комуністів і партійних комітетів й поступалася Російській Федерації, проте мала своє політбюро. Статут КПРС надавав їй права обкому.

У трудових колективах кількість партійних осередків постійно зростала. Так, упродовж 1968–1985 рр. загальна чисельність первинних партійних організацій збільшилася майже на чверть і становила близько 71 тис. Партійні осередки діяли в усіх галузях народного господарства, у збройних силах, органах внутрішніх справ і державної безпеки, суду і прокуратури. Саме через утворені в трудових колективах первинні партійні організації здійснювалося партійне керівництво громадськими організаціями (профспілковими, комсомольськими, ветеранськими тощо) та партійний контроль за їх діяльністю і діяльністю адміністрацій підприємств, організацій, колгоспів, установ тощо.

У жовтні 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР. На її політико-правовій основі розроблена і прийнята у квітні 1978 р. Конституція УРСР. У ній проголошувалося, що УРСР — соціалістична, загальнонародна республіка, де вся влада належить народові. Політичну основу УРСР становлять ради, які здійснюють владу через народних депутатів. Згідно з новою Конституцією, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи є КПРС (ст. 6). Зазначалося, що економічну основу УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності, а економіка УРСР є частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Повністю відображалися в Конституції УРСР положення Основного закону СРСР про права та обов’язки громадян. Проте, як свідчить практика, положення Конституції були декларативними і видавали бажане за дійсне.

У 1985 р. до **системи рад** народних депутатів УРСР належали 477 районних, 403 міських, 118 районних у містах, 793 селищних і 8525 сільських рад чисельністю понад півмільйона депутатів. Вибори проголошувались як справжній вияв народовладдя. На них звичайно з'являлась абсолютна більшість виборців, але це не свідчило про політичну активність мас, оскільки вибори залишалися безальтернативними — один кандидат на одне місце. Формально представництво у радах відповідало соціальній структурі й національному складу населення республіки.

Період застою характеризувався посиленою увагою партії до **комсомолу**. З метою підвищення його ролі як резерву партії на XXIII з'їзді КПРС (1966) було ухвалено рішення про прийняття у лави КПРС тільки членів ВЛКСМ. Під час перебування у влади на посаді Генерального секретаря К. Черненко в липні 1984 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про подальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді”. Прийнятю постанову було продубльовано ЦК КПУ. Перед комсомолом як і раніше ставилися два головних завдання: мобілізація молоді на новобудови для вирішення народногосподарських завдань і посилення комуністичного виховання. У 70-х роках комсомол на заклик партії відповів ударними комсомольськими будовами, освоєнням нафтогазових родовищ в Тюмені та будівництвом Байкало-Амурської залізниці. Тисячі українських юнаків і дівчат за комсомольськими путівками поїхали освоювати і розвивати нові регіони, хоча їх знання, сили потрібні були республіці.

Наприкінці 1964 р. відновилися структура комсомольських органів. Почали діяти єдині комітети, яких у 1974 р. в республіці налічувалося 25 обласних, 112 міських, 88 районних у містах, 379 сільських районних комітетів комсомолу. Така структура стала відзеркаленням партійної структури. Чисельність ЛКСМУ в 70-х роках зросла майже удвічі.

Комсомол 70-х — початку 80-х років висунув чимало цікавих ініціатив і корисних починань. Проте не завжди вистачало уміння й наполегливості довести їх до практичної реалізації з конкретними результатами. Запропонувавши на XXV з'їзді КПРС (1976) розробити Закон СРСР про молодь, комсомол не домогся його прийняття, хоча згідно з Конституцією СРСР та УРСР вищим органам комсомолу надавалося право законодавчої ініціативи.

Діяльність комсомолу цього часу характеризується пануванням централізму. Під партійним керівництвом насаджувалися одноманітність й однаковість форм роботи. Ленінські заліки, рух науково-технічної творчості молоді, похід по містах слави, змагання комсомольсько-молодіжних колективів, професійні конкурси, громадські призови на ударні комсомольські будови, у тваринництво, безумовно, мали певний позитивний ефект. Проте багатомільйонна організація втрачала індивідуальність, формалізувалася, продовжувала займатися в основному перерозподілом молоді робочої сили. Падіння престижу комсомолу стрімко наростало. Незважаючи на зниження активності комсомолу в суспільному житті та на ниві захисту інтересів молоді, все одно наголошувалося тільки на його перемогах.

Більшість комітетів комсомолу втратили головний напрям у роботі — захист інтересів молоді. Натомість відбувалися численні засідання; постійна, копітка організаторська робота підмінювалась кампанейщиною; нескінченні почини не доводилися до кінцевих результатів; застосовувалися бюрократичні методи керівництва замість конкретної і дієвої допомоги первинним організаціям і розповсюдження кращого досвіду роботи; виборні органи підмінювалися апаратом; не здійснювався належний контроль за прийнятими рішеннями; кадри добиралися не за діловими якостями, а за анкетною, зменшувався віковий бар'єр штатних працівників; знижувалася ефективність контролю “знизу”, відчутною була відсутність гласності в діяльності комсомолу. Деформований стиль роботи комітетів комсомолу породив у значної частини членів ВЛКСМ і молоді політичну пасивність, апатію, невіру в соціальну справедливість. Отже, комсомол втрачав самостійність і самодіяльність, перетворившись на централізовану, бюрократичну партійну підсистему.

У духовному житті, ідеології суспільства домінувала пропаганда ідей марксизму-ленінізму, наукового комунізму, історії КПРС. Вони вважалися найвищим досягненням наукової й суспільної думки людства. Проте в період застою офіційна ідеологія зазнала деяких змін. Програмне прагнення побудови комунізму виявилось нереальним. За цих обставин партійне керівництво висунуло концепцію так званого “зрілого”, “розвиненого” соціалізму, як етапу переходу від соціалізму до комунізму. М. Хрущова піддали гострій критиці за ігнорування цього перехідного періоду. Наголошувалося, що “розвинений соціалізм” — вищий тип людської цивілізації. Активно пропагувалася теза, що в такому суспільстві поступово зникають класові, майнові, освітні, національні відмінності між людьми.

Комуністична партія приділяла велику увагу ідеологічній роботі з населенням, не шкодуючи ні сил, ні коштів. Ідеологія суспільства будувалася на культі вождя, насадженні політизованого патріотизму, ідеалізованій історії КПРС і СРСР, а також спрощених формах інтернаціоналізму та пафосному коментуванні класиків марксизму і соціалізму. Цьому сприяли зусилля мільйонів пропагандистів, політінформаторів, лекторів, гуртки і школи марксистсько-ленінської освіти, телевізійні програми та радіопередачі, клуби, бібліотеки, кінотеатри.

Паралельно розгорталася кампанія критики буржуазного способу життя як експлуататорського, ворожого людині. З огляду на тотальність пропагандистської обробки та існування “залізної завіси”, кампанія проводилася вельми успішно.

В Україні різко активізувалися процеси уніфікації національного життя під гаслом прискорення “злиття націй”. У тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. Леніна в 1970 р. та у звітній доповіді на XXIV з’їзді партії в 1971 р. проголошувалося виникнення “нової історичної спільноти людей — радянського народу”. Виходячи з цього, по всій Україні розгорнувся широкий наступ на українську історію, культуру і особливо мову. Посилилася започаткована ще в 40-х роках поступова русифікація навчальних закладів. Новий наступ на національну школу розпочався з прийняттям у червні 1978 р. постанови союзного ЦК “Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”. Учителям російської мови встановили надбавки до ставок у розмірі 15 %. Для переведення шкіл на російськомовне викладання достатньо було заяви кількох батьків. Класи, в яких навчалося більш як 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи, чого не було на уроках української мови. Загальну деукраїнізацію забезпечувала вимога писати дисертації лише російською мовою, майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вищих навчальних закладах, технікумах, профтехучилищах, відсутність українських підручників, посібників тощо. Навіть саме вживання української мови могло бути розцінено як вияв “українського націоналізму”.

Русифікація завдала великої шкоди українству. За 1972–1974 рр. тираж художньої літератури російською мовою у республіці збільшився з 3,3 млн примірників до 9,9 млн. У 1988 р. книжки, видані українською мовою, становили лише 18 % за назвою, а за тиражем — тільки 3 %. Наприкінці 80-х років в Україні з 2,6 млн дітей в україномовних дитячих дошкільних закладах виховувалася лише кожна четверта дитина. В Києві українською мовою навчався тільки кожний п’ятий учень.

Епоха Л. Брежнєва залишила тяжку спадщину. В 1965–1982 рр. правлячі кола намагалися зберегти тоталітарну систему. Нав’язування в масову свідомість культу Л. Брежнєва і посилення його особистої влади разом з необмеженою владою політбюро і регіональних лідерів, уже не супроводжувалось як раніше масовим терором. Для збереження авторитарних методів керівництва достатньо було адміністративних репресій, а також арештів, висилки за кордон, утримання в тюрмах, таборах або психіатричних лікарнях кількох тисяч осіб. У засобах масової інформації і культури зберігалася цензура. В політичному житті панувала єдина політична партія — КПРС, організована на засадах суворого централізму.

Після смерті Л. Брежнєва (1982) Генеральним секретарем ЦК КПРС і Головою Президії Верховної Ради СРСР було обрано Ю. Андропова (листопад 1982 — лютий 1984 р.), який з 1967 р. очолював КДБ СРСР. Знаючи про кризу режиму більше, ніж інші, він намагався подолати її тоталітарними методами, взявши за основу своєї політики зміцнення дисципліни, порядку, організованості. Намагання у такий спосіб поліпшити становище в державі могло тільки на деякий час законсервувати розпад системи, але не врятувати її.

Однак перехід від бюрократичного застою до реформ так і не відбувся. У лютому 1984 р., після смерті Ю. Андропова, його наступником став К. Черненко (лютий 1984 — березень 1985 р.).

7.3. Нові тенденції в діяльності українського опозиційного руху

Відсутність демократичних свобод, всевладдя партапарату, русифікація, низький рівень життя населення спричинили в Україні опозиційні настрої, які охопили різні верстви суспільства. Однак слід зауважити, що на боротьбу з режимом зважилася невелика група громадян, переважно національно свідомо інтелігенція. Саме вона виробила концептуальні ідеї опозиційного руху, першою виступила проти порушення демократичних прав і свобод, тотальної русифікації тощо. Робітничий клас і селянство в Україні здебільшого байдуже ставилися до боротьби за національні права, переймаючись лише соціально-економічними проблемами.

Хрущовська “відлига” надала потужний імпульс процесу оновлення суспільної свідомості, що в 60–70-х роках призвело до появи нової форми духовної опозиції — *дисидентства*. Воно проросло із “шістдесятництва”. Для радянської влади дисидентство стало явищем новим. До цього опозиція системи була або надуманою (процеси сталінської доби), або зовнішньою (діяльність троцькістів, ОУН–УПА). Дисидентство, що виникло в 60-х роках, загалом не виступало опонентом радянської влади, а лише критиком політики в окремих сферах. Уперше влада отримала опозицію системі, яку створила сама. Ідеологія дисидентства, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово переросла у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві.

На думку дослідника Ю. Зайцева, можна виділити чотири основні напрями дисидентського руху в Україні: *самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, або демократичний, та релігійний*. Такий поділ є

вельми умовним, особливо, коли йдеться про конкретні постаті. Проте він дає змогу певною мірою систематизувати головні засади українського дисидентського руху.

Характерною рисою усіх напрямів дисидентського руху стало органічне залучення дисидентами до сфери своєї діяльності національного чинника. Специфіка цього руху полягала в тому, що будучи реальною опозиційною силою, він не мав ні цілісної загальної програми, ні власної потужної організаційної структури, ні єдиної ідеології. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) та націонал-демократичної (І. Дзюба) і аж до платформи, близької інтегральному націоналізму та ідеології ОУН (В. Мороз).

Найрадикальнішим, а тому й найбільш переслідуваним, став **самостійницький напрям**. Яскравими представниками цього руху, які виступали за самостійну Україну, за реалізацію конституційних статей, що передбачали вихід УРСР зі складу СРСР, були правозахисник Л. Лук'яненко, історик В. Мороз, учителька О. Мешко, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, поет В. Стус, письменник Г. Снегірьов, літературний критик Є. Сверстюк та ін.

Найрідшею противниками радянської політичної системи залишалися *українські націоналісти*. Ядро їх становили колишні воєводи ОУН–УПА, які вийшли на волю під час “відлиги” й відновили боротьбу проти режиму. Підпільні націоналістичні гуртки та групи діяли переважно в західноукраїнських областях. У другій половині 60-х — першій половині 80-х років основну увагу вони зосереджували на агітації та пропаганді: поширювали літературу, вивішували національні прапори, розповсюджували листівки тощо. У програмних дисидентських документах наголошувалося й на застосуванні збройної боротьби за самостійну Україну, але за відповідних умов. Найвідомішою підпільною організацією 60-х років був “Український національний фронт”, який очолював учитель з Івано-Франківської області Д. Квезько. До неї належали представники різних професій з багатьох областей України. За головну мету ця організація ставила згуртування сил для майбутнього визволення України і досягнення нею самостійності. Учасників організації засудили до максимальних термінів ув'язнення.

Навесні 1973 р. у місті Коломия Івано-Франківської області КДБ було розкрито групу “Союз української молоді Галичини”, яка, сповідуючи ідеологію ОУН, виступала за вихід України зі складу СРСР. Більшість із тих, хто належав до неї, засудили до тривалих термінів ув'язнення. 1979 р. в Івано-Франківській області КДБ розкрило ще одну організацію — “Український національний фронт”, яка налічувала 40 осіб. Підпільна організація поширювала самвидавну літературу націоналістичного змісту.

Національно-культурницький напрям ґрунтувався на необхідності духовного і культурного відродження українського народу передусім його національної самобутності, історії, традицій, мови. Поборники національно-культурних прав і насамперед літературні критики І. Дзюба, І. Світличний, літературознавець М. Коцюбинська, мовознавець З. Франко протестували проти курсу “злиття націй”, поглинання українства новою спільнотою — “радянським народом”, посилення русифікації, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції тощо.

Представники **правозахисного, або демократичного, напрям**у виступали на захист невід'ємних прав людини, за дотримання конституції і законів, примат особи перед державою. В Україні цей напрям було репрезентовано Українською Гельсінською групою (УГГ), яка налічувала 41 особу. У серпні 1975 р. СРСР, підписавши текст Заключного акту Гельсінської Конференції з питань безпеки та співробітництва в Європі, взяв на себе зобов'язання дотримуватися прав людини, не переслідувати громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цей документ, 9 листопада 1976 р. у Києві було створено УГГ, яка ставила за мету активно сприяти виконанню гуманітарних статей Заключного акту; добиватися, щоб в основу взаємин особи та держави було покладено Декларацію прав людини; вимагати, щоб на всіх міжнародних форумах, де обговорюватимуться підсумки виконання Гельсінських угод, Україну представляла окрема делегація; домагатися акредитації в Україні представників зарубіжної преси для налагодження вільного обміну інформацією.

Очолив УГГ письменник І. Руденко, виключений із Компартії та Спілки письменників України за самвидавні твори, зокрема “Економічні монолози”. Засновниками УГГ стали: письменник-фантаст, колишній політв'язень О. Бердник, генерал П. Григоренко, юристи, колишні політв'язні Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Мешко, О. Тихий, Н. Строката-Караванська, історик М. Мариневич. У меморандумі УГГ, підготовленому в грудні 1976 р., наголошувалося, що після Гельсінської наради права людини в Україні не поліпшилися. Крім того, на Захід були передані списки політв'язнів-українців, які перебували в концтаборах. Уже на початку 1977 р. проти УГГ розпочалися репресії. Упродовж 1977–1985 рр. 27 членів організації були засуджені, 6 позбавлені радянського громадянства, троє (В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин) загинули в таборах. Розгром легальної правозахисної організації довів нездатність і небажання тоталітарної системи йти на будь-які поступки громадськості.

Окремим різновидом дисидентського руху є **релігійний напрям**. Головне завдання цього напрямку його представники вбачали у боротьбі за свободу здійснення релігійних обрядів, релігійне виховання дітей,

повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру. Виступали вони й проти безцеремонного втручання держави у діяльність віруючих і церкви та закриття храмів, за легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков. Провідниками цього напрямку були священники В. Романюк, Й. Терля, пастор Г. Вінс та ін.

Наприкінці 70-х років із 230 засуджених учасників руху опору в Україні за релігійні переконання постраждали 84 особи. На 1 січня 1980 р. із 78 засуджених борців за свободу совісті в Україні 33 становили баптисти, 14 — греко-католики, 12 — п'ятидесятники, 11 — адвентисти, 6 — ієговісти, 2 — православні.

Отже, наприкінці 60-х — на початку 80-х років дисидентський рух стає помітним чинником суспільно-політичного життя, який свідчить про незгоду суспільства з тоталітарним режимом. Проте, незважаючи на малочисельність, він став реальною моральною та ідеологічною загрозою системі.

У другій половині 60-х — першій половині 80-х років серед опозиційного руху в Україні певне місце посідали *прибічники соціалістичних, соціал-демократичних ідей*. Залишаючись на марксистських позиціях, вони гостро критикували соціалізм радянського зразка, пропагуючи свої погляди в підпільних гуртках і самвидаві. Їхній світогляд формувался під впливом критики культу особи Й. Сталіна, чехословацьких подій 1968 р., ідей “демократичного соціалізму”, “єврокомунізму” тощо. Слід зауважити, що активної діяльності ці групи не встигли розгорнути, оскільки ще на стадії організаційного оформлення були розкриті й ліквідовані органами КДБ.

Офіційні профспілки, що перебували під контролем партапарату, нездатні були по-справжньому захищати права трудящих. Тому, починаючи з 70-х років, в Україні робилися *спроби організації незалежних профспілок*. У 1978 р. в Макіївці на Донеччині інженер В. Клебанов створив “Асоціацію вільної профспілки захисту трудівників”, яка налічувала близько 200 осіб. В. Клебанова та двох його помічників заарештували, а профспілку розгромили. На початку 80-х років на Донеччині з'явилася ще одна організація — “Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих”, яке згуртувало також близько 200 осіб. Об'єднання мало інформаційний самвидавний бюлетень. У 1983 р. воно також було розгромлено КДБ.

Представники *кримськотатарського національного руху*, спричиненого депортацією татар з Криму в 1944 р., прагнули повернення народу на історичну батьківщину, відновлення автономії. Конкретним кроком в напрямі організаційного згуртування для боротьби за свої права стало створення кримськими татарами у Ташкенті в 1956 р. “ініціативної групи”. Згодом такі групи, незважаючи на переслідування КДБ, виникли в усіх місцях компактного проживання цього народу.

З літа 1965 р. кримські татари постійно домагалися відповідей на петиції та звернення народу, зустрічі з керівниками уряду. Тональність звернень, особливо в перші роки, була лояльною, містила численні посилання на твори В. Леніна тощо. Під петиціями іноді стояло більш як сто тисяч підписів. Звинувативши активістів кримськотатарського національного руху в антирадянській агітації та пропаганді, влада розпочала переслідування та репресії. У відповідь кримськотатарський рух радикалізувався. Поступово зріло розуміння, що справедливе розв'язання цих проблем можливе лише за умови знищення тоталітарної системи.

5 вересня 1967 р., під тиском вимог кримськотатарського народу і світової громадськості, Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму”, що надавав їм право проживати по всій території СРСР. Сотні кримськотатарських родин почали переселятися до Криму. Проте місцеві органи влади Криму відмовляли їм у прописці, працевлаштуванні, притягували до кримінальної відповідальності за так зване “дармоїдство” і порушення паспортного режиму тощо. Однак спроби властей перешкодити поверненню татар на історичну батьківщину наштовхувалися на чимраз дужчий опір.

У другій половині 60-х — першій половині 80-х років в Україні посилювався *єврейський національний рух*, представлений двома течіями — “еміграційників” і “культурників”. Перші вимагали права на безперешкодний виїзд євреїв до Ізраїлю, другі — відродити історико-культурні традиції українського єврейства. Наприкінці 60-х років у Києві, Харкові, Одесі та інших містах з'являються нелегальні єврейські культурно-освітні центри (“ульпани”). Розцінивши появу ульпанів як небезпечні антирадянські вияви, КДБ застосовувало репресії до активних діячів єврейського національного руху.

Дисидентський рух поширився по всій території України, але найактивніше він заявив про себе в її західному регіоні та Києві. Насамперед він ставив перед собою завдання відродження національної культури і захисту рідної мови, виступав за збереження звичаїв, культурно-історичних пам'яток українського народу. Діяльність руху, в основному, не виходила за межі радянської законності й соціалістичних цінностей. Проте небажання тоталітарної держави йти на найменші поступки, відверта політика русифікації, нехтування елементарними національними правами українського народу штовхало багатьох дисидентів на відкриту конфронтацію з правлячим режимом.

У відповідь на це влада застосовувала репресії, масштаб яких в Україні був набагато більшим, ніж в інших республіках СРСР. Перша хвиля масових арештів розпочалася наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р.,

коли в різних регіонах України органами держбезпеки було заарештовано багатьох громадян України, яких звинувачували в антирадянській діяльності. Серед них: літературний критик І. Світличний, психолог М. Горинь, мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі М. Осадчий, М. Косів, В. Мороз, художник П. Заливаха. Навесні 1966 р. у Львові, Києві, Луцьку, Тернополі, Житомирі, Івано-Франківську пройшли судові процеси, внаслідок яких 20 осіб були засуджені й отримали різні терміни покарання.

ЦК КПУ направив до парторганізацій закритого листа з вимогою посилити “виховну роботу” серед інтелігенції. Відповідно до партійної вказівки на місцях проводилися партійні збори, на яких обговорювали “неблагонадійних” або й виключали з партії чи комсомолу, звільняли з роботи, переслідували членів їхніх родин. Водночас у пресі з’явилося значно більше статей проти “українського буржуазного націоналізму”. Активізувалася цензура, набирала розмаху “чистка” гуманітарних закладів, редакцій засобів масової інформації.

Проти арештів, несправедливих судів і переслідувань почала протестувати громадськість. Так, 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі “Україна” на прем’єрі фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” з протестами проти арештів виступили поет В. Стус, журналіст В. Чорновіл, літературний критик І. Дзюба, який став свого роду інтелектуальним лідером українського дисидентського руху. Його праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?” у грудні 1965 р. у формі рукопису була подана першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту й Голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому. На основі ленінського підходу до національного питання автор доводив, що практика в цій царині далека від теорії.

У листопаді 1965 р. на захист заарештованих розгорнулася так звана підписна кампанія. Група у складі 78 представників української культури і науки звернулася з листом до ЦК КПРС. У квітні 1968 р. ще 139 діячів науки, літератури та мистецтва звернулися з листом-протестом до керівництва СРСР проти незаконних політичних процесів 1966–1967 рр. Однак відповіді вони не отримали, а невдовзі на тих, хто підписував лист, почалися гоніння: звільнення з роботи, виключення з партії, заборонялося друкуватися, знімати фільми тощо. Проте це не зупинило боротьби за демократичні та національні права.

У 1968–1969 рр. розгорнулася ганебна кампанія проти визнаного лідера українських письменників О. Гончара за його роман “Собор”. Цькування письменника почалося в Дніпропетровську — місці дії роману “Собор”. Зухвала кампанія викликала загальне обурення. Поети І. Сокульський, М. Кульчицький та асистент металургійного інституту В. Савченко підготували на ім’я ЦК КПУ “Листа творчої молоді Дніпропетровська” на захист роману і його автора. Близько трьох сотень представників інтелігенції молодого покоління Дніпропетровщини підписали листа. Цього було достатньо, щоб ініціатори отримали по кілька років таборів суворого режиму.

У 1971 р. в Одесі заарештували та засудили учителя й поета О. Резніка, який свої звинувачення на адресу режиму висловив такими рядками: “Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя”. Дії тоталітарного режиму викликали спалах “самвидавної” літератури. Найвідомішими авторами стали І. Дзюба, В. Чорновіл, М. Осадчий, Є. Сверстюк, В. Мороз.

У січні 1972 р. розпочалася нова хвиля масових арештів дисидентів. Упродовж року було заарештовано близько 100 осіб, з яких 89 — засуджено. Опозиційному руху завдали відчутного удару, однак боротьба тривала. Репресії призвели до того, що більшість націонал-культурників, які донедавна намагалися розв’язати національні проблеми у межах системи, стали її відвертими противниками.

Отже, в 60–80-х роках політичний курс союзного керівництва відзначався різко вираженим консерватизмом. Будь-які новації у суспільно-політичному, економічному та культурному житті відкидалися, опозиційний рух нещадно придушувався. Проте опозиційним рухом були підготовлені засади для кардинальних змін в Україні, які відбулися на початку 90-х років.

7.4. Політика мирного співіснування двох суспільно-політичних систем

У середині 50-х років на світовій арені чітко визначились два протилежних табори, які представляли капіталістичну і соціалістичну системи. Лідерами різних суспільно-політичних систем стали СРСР і США, які мали не лише потужні економічні бази, але й ядерну зброю.

Два десятиліття “застою” характеризувалися на міжнародній арені “холодною війною”, внаслідок суперництва двох воєнно-політичних блоків — НАТО (1949) на чолі зі США та **Організації Варшавського Договору** (1955) на чолі з СРСР. Відносини між наддержавами інколи пом’якшувалися, інколи загострювалися, проте завжди мали форму воєнного, економічного, політичного та ідеологічного протистояння. При цьому логіка конфронтації не сприяла компромісам і врахуванню інтересів партнерів на міжнародній арені.

Нові керівники партії і держави відмовилися від багатьох новацій М. Хрущова, однак зберегли гасло мирного співіснування двох різних суспільно-політичних систем. Альтернативою співіснування могла бути тільки ракетно-ядерна війна. У зовнішній політиці СРСР виокремилися три пріоритетних напрями: перший — зміцнення і розширення соціалістичного табору, нарощування політичного, воєнного та економічного співробітництва; другий — підтримка національно-визвольних рухів, комуністичних і робітничих партій у світі; третій — мирне співіснування держав з різним соціальним устроєм, запобігання загрози світової війни, розширення взаємовигідних ділових контактів.

Однак поряд із декларуванням мирних ініціатив, Радянський Союз втягнувся у виснажливе змагання за досягнення воєнно-стратегічного паритету. Слід зауважити, що наслідки гонки озброєнь стали різними для двох супердержав і систем. Так, СРСР, маючи певні переваги, пов'язані з мобільністю адміністративно-командної економіки, мав можливість перекидати ресурси в пріоритетні галузі військово-промислового комплексу. Проте, якщо в роки війни застосування таких методів було виправдане, то в мирний період господарство командного типу не могло конкурувати з ринковою економікою. Крім того, Радянський Союз один ніс тягар воєнно-стратегічного змагання, забезпечуючи країнам соціалістичного табору значно вищий рівень життя. При цьому країни НАТО, маючи більший, ніж у СРСР, загальноекономічний потенціал, практично не потерпали від державних витрат на озброєння.

Воєнне суперництво наддержав частково визначало зміст міжнародних відносин у світі. Це стосувалося як Карибської кризи 1962 р., так і подальших загострень в інших регіонах планети. Кожна з наддержав проводила свою політику щодо країн так званого “третього світу” — тобто країн, які позбавилися колоніальної залежності й обрали свій шлях розвитку. Так, у 60-х роках США втягнулися у тривалу війну в Індокитаї. Погіршення відносин СРСР з Китаєм завершилося збройним конфліктом на Даманському острові в 1969 р.

Водночас складними були відносини Радянського Союзу і з країнами соціалістичного табору. Так, СРСР мав напружені політичні стосунки з Югославією і Албанією. Особливо загострилися суперечності з Польщею та Чехословаччиною. У другій половині 60-х років Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ) виступила ініціатором реформ, орієнтуючись на життєві стандарти західних країн. Лідером партії в січні 1968 р. став О. Дубчек. Він відразу розпочав ринкові реформи, скасував цензуру та демократизував внутрішньопартійне життя.

Події в Чехословаччині привернули пильну увагу лідерів СРСР і Німецької Демократичної Республіки (НДР). ЦК Компартії України на чолі з П. Шелестом зайняв агресивну позицію щодо чехословацьких колег і разом з лідерами НДР тиснули на радянське керівництво, коли воно вагалось з прийняттям важливого рішення щодо інтервенції. В результаті 21 серпня 1968 р. війська п'яти країн Варшавського договору перетнули кордони Чехословаччини і за кілька годин зайняли основні стратегічні об'єкти і столицю — Прагу. Згодом О. Дубчека змінив на посаді Г. Гусак, який розпочав чистку партії від “ревізіоністів” і ліквідував будь-які наслідки “празької весни”. Розв'язавши силовими заходами чехословацьку проблему, радянське керівництво майже відразу втрутилося у розв'язання проблем Польщі. З тих пір політика СРСР у подібних ситуаціях отримала визначення як доктрина Брежнєва, тобто втручання кремлівського керівництва у внутрішні справи країн-сателітів.

У серпні 1970 р. Федеративна Республіка Німеччини (ФРН) та СРСР уклали договір, в якому сторони відмовилися від застосування сили у відносинах між собою. ФРН визнала повоєнні кордони в Європі, зокрема, кордон між НДР і Польщею. Обидві німецькі держави — НДР і ФРН — визнали одна одну і встановили між собою дипломатичні відносини. Чотири великих держави підписали угоду щодо Західного Берліна, якою гарантувався вільний доступ до нього.

У травні 1972 р. до Москви з офіційним візитом прибув президент США Р. Ніксон. Переговори між Л. Брежнєвим і Р. Ніксоном започаткували політику розрядки. Обидві сторони відзначили, що “в ядерний вік не існує іншої основи для підтримки відносин між ними, крім мирного співіснування”. На переговорах наголошувалося, що на СРСР і США покладено особливий обов'язок — “зробити все, що від них залежить, щоб не виникло конфліктів”, або ситуацій, які посилювали б міжнародну напругу. Сторони також підписали програму співробітництва в науково-технічній сфері та уклали угоду про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів (ОСО-1). У перші роки, після зустрічі 1972 р., контакти на вищому рівні стали традиційними. Внаслідок прийнятих рішень на радянсько-американських переговорах у 1972–1974 рр., США посіли друге місце серед західних торгових партнерів СРСР. Однак дискримінаційні торгово-кредитні заходи, високе мито США, а також загострення воєнного протистояння на світовій арені звели товарообіг СРСР і США наприкінці 70-х років майже до нуля.

У серпні 1975 р. керівники європейських країн, США та Канади підписали в Гельсінкі Заключний акт Конференції з безпеки та співробітництва у Європі. Гельсінські угоди були найвищим досягненням політики на континенті в повоєнний період. Міжнародна політика тих часів отримала справедливе визначення як політика розрядки.

У 1978 р. країни НАТО прийняли рішення про щорічне підвищення воєнних витрат на 3 %. І хоча в червні 1979 р. президентом США Д. Картером і Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежневим було підписано новий договір ОСО-2, проте його так і не ратифікував сенат США. Відтак НАТО прийняла рішення встановити до кінця 1983 р. в Західній Європі 572 крилаті ракети, які різко скорочували підлітний час до стратегічних об'єктів СРСР. Це, як і відповідні заходи Кремля в соціалістичних країнах Європи, порушило стратегічний паритет, завдало шкоди розрядці.

Політика “розрядки” була знищена внаслідок введення *обмеженого контингенту радянських військ* (ОКРВ) на територію Афганістану в грудні 1979 р. Близько 10 років тривала ця війна. Аналіз документів та архівних матеріалів, проведений авторами підручника, уможливило наведення даних стосовно втрат народу України. У війні в Афганістані взяли участь близько 160 тис. солдатів і офіцерів з України. Не повернулося з війни 3 360 осіб, із них загинуло 3 280, безвісти пропало — 80. В афганській війні поранено понад 8 тис. вихідців з України, повернулися додому інвалідами майже 4 тис. осіб.

До 1985 р. офіційних даних про афганську війну майже не було. Слід зауважити, що після Другої світової війни керівники СРСР втручалися в політику інших країн. Так, радянські війська брали участь у більш як двадцяти збройних конфліктах в іноземних державах (Сомалі, Ефіопії та ін.). Проте, якщо в тих локальних війнах вдалося досягти певної таємності, то війну в Афганістані приховати не вдалося насамперед через масштаби бойових дій та кількість їх учасників. ЦК КПРС, як завжди в кризових ситуаціях, надсилав закриті листи комуністам, інформуючи їх про деякі події в Афганістані. Проте й вони всієї правди не знали. На місцях діяв циркуляр, яким заборонялося ховати загиблих на місцевих кладовищах поряд, щоб не допустити стихійних зборів батьків загиблих, їхніх бойових друзів, а тим більше їхнього об'єднання.

Отже, в період застою кризові явища охопили економічну і суспільно-політичну сфери СРСР та республіки. Проте, якщо в економічній галузі декларувався курс на реформи та робилися навіть деякі реформаторські кроки, то в політичній сфері неподільно панували намагання зберегти усталений порядок підміни народовладдя формальним представництвом трудящих, держави і її органів — партією. Відбулося злиття функцій партійного і державного апаратів. У руках партапарату зосередилася вся повнота влади. Концепція “розвиненого соціалізму” стала джерелом догматизму, основою для придушення дисидентства. Бюрократизація охопила всі ланки політичної системи.

Незворотні деформації відбулися в національно-класових і міжнародних відносинах. Теоретичні настанови на прискорене злиття націй, адміністративно-командні методи керівництва національними відносинами обмежували права республіки, призводили до вихолощування реального змісту федерації народів, ставали джерелом соціальної та національної напруженості. Незважаючи на розрядку, “холодна війна” несла загрозу виникнення конфліктів у сфері міжнародних відносин. Це особливо яскраво виявилось під час війни в Афганістані.

Недалекоглядна політика, бездіяльність партійного і державного керівництва щодо вирішення виниклих суперечностей призвели до застою. Чергове реформування соціалізму не принесло проголошуваних результатів, оскільки був відсутнім демократичний механізм управління суспільними процесами. Через це не тільки країна дійшла до історичної прірви, а й сама ідея соціалізму скомпрометувала себе й втратила давню політичну силу.

Контрольні запитання і завдання

1. Яким був характер суспільно-політичного життя в Україні в період застою?
2. Схарактеризуйте головні політичні чинники, що зумовили застій економічного, суспільно-політичного життя в Україні.
3. Назвіть основні течії дисидентства.
4. Схарактеризуйте політику мирного співіснування двох суспільно-політичних систем.
5. Схарактеризуйте діяльність комсомолу в період застою.

Розділ 8

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО СВОБОДИ

I НЕЗАЛЕЖНОСТІ У 1985–1991 РР.

Період політичної історії з квітня 1985 по грудень 1991 р. отримав назву “перебудови”, мета якої полягала в оновленні життя країни. Процес перебудови ознаменувався кардинальними змінами не лише в усіх сферах суспільного радянського життя, а й у світоустрої. Ці роки характеризуються величезною кількістю політичних подій — швидка деградація і падіння тоталітарного режиму в СРСР та країнах Східної Європи; тотальна поразка комуністичної ідеології та її носіїв — компартій; розпад Радянського Союзу та перетворення союзних республік на суверенні, незалежні держави; припинення “холодної війни” між двома воєнно-політичними угрупованнями внаслідок розпаду блоку соціалістичних держав; утворення нової геополітичної ситуації в Європі та світі в результаті появи незалежної України та інших нових держав.

8.1. Посилення кризових явищ в соціально-політичному житті

На початку 80-х років нагальною стала необхідність реформ у всіх сферах життєдіяльності країни. В березні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. Горбачова. (У 1989 р. він стане головою Президії Верховної Ради СРСР, а в 1990 р. — Президентом Радянського Союзу.) Розпочатий ним процес оновлення отримав назву “перебудова”.

Горбачовська “перебудова”, як і свого часу хрущовська “відлига”, стала наслідком нагальних викликів і проблем тодішнього часу, а не особистого бажання її ініціатора, хоча й це зіграло помітну роль. На початку 80-х років *всеохоплююча криза* вразила усі сфери життя СРСР загалом й Україну зокрема. В *соціально-економічній сфері* панував затухаючий економічний розвиток. Неефективна соціалістична економіка не забезпечувала потреб країни. Радянська промисловість розвивалася переважно екстенсивним шляхом. Спостерігалось поглиблення кризи організації праці, нерациональне використання робочої сили, зрівнялівка в оплаті праці. Фізичне і моральне старіння основних виробничих фондів унеможливило науково-технічний прогрес, зумовлювало низький рівень продуктивності праці, погіршення якості та конкурентоспроможності продукції на світових ринках. Наслідком деформованої структури розміщення продуктивних сил стало погіршення екологічної ситуації, загострення суперечностей між регіонами. Погіршення демографічної ситуації пояснювалося зниженням природного приросту, старінням населення, деформованою структурою робочої сили. З кожним роком погіршувався життєвий рівень людей.

До економічних додалися *суспільно-політичні* негаразди. Деклароване конституційне народовладдя піднімалося формальним представництвом трудящих у радах. Обмеження реальної влади рад спричинило відчуження народу від владних структур, формування атмосфери пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистісних. Відсутність розподілу гілок влади мало наслідком зміцнення політичного монополізму КПРС, невиправдану концентрацію влади в руках партійного апарату і зловживання нею, обмеження демократичних засад, узурпацію значної частини законодавчих функцій виконавчою владою. Одержавлення громадських організацій позбавило їх самостійності й самодіяльності. Обмеження гласності та поінформованості суспільства не давало змоги громадянам мати об’єктивну картину суспільних процесів, здійснювати діалог з владою, гальмувало формування політичної свідомості. Це, в свою чергу, посилювало недовіру до влади і подвійну мораль. Руйнувалися суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набрали пияцтво, корупція, казнокрадство, організована злочинність.

Настанова на “злиття націй” у вирішенні національного питання накопичувала міжетнічні суперечності. Встановлений ідеологічний диктат у гуманітарній сфері деформував духовний розвиток суспільства, обмежував доступ до надбань світової культури, блокував розвиток релігії, посилював процес русифікації, пригнічував національну культуру та національну свідомість. Потужна репресивна машина нещадно придушувала будь-які вияви незалежної громадської чи особистої думки.

У *міжнародній* сфері виникла реальна загроза стадіального відставання. Загострення протистояння між блоками НАТО і ОВД, ескалація гонки озброєнь підривали економіку та посилювали соціальне напруження в державі. Війна в Афганістані вела до міжнародної ізоляції СРСР, завдала значних матеріальних, демографічних та моральних збитків.

У країні наростало невдоволення існуючими порядками, визрівала моральна готовність частини суспільства до реформ. Центром опозиційних сил залишався дисидентський рух.

Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію. Тому проголошений М. Горбачовим у квітні 1985 р. на пленумі ЦК партії курс на “перебудову” призвів до докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному та духовному житті. У міжнародних відносинах новий лідер також проголосив “нове політичне мислення”, перехід від класових до загальнолюдських цінностей. Однак, ведучи мову про перебудову, Генсек і його оточення мали на меті лише вдосконалення адміністративно-командної системи. Йшлося про лібералізацію в межах “оновленого соціалізму”, про “повернення до ленінських норм життя” тощо. Перебудова розпочалася типово як “революція згори”.

М. Горбачов зробив чергову спробу реформування радянського суспільства. Проте його реформи не мали системного характеру. Вони швидше нагадували інстинктивне реагування на конкретні кризові ситуації. Внаслідок лавиноподібного, в основному, стихійного характеру подій причинно-наслідкові зв'язки між ними не були осмислені належним чином ні політиками, ні науковцями. І нині, хоча період перебудови вже віддалений від сучасності багатьма роками, побутують різні, часом протилежні оцінки тих самих явищ, фактів, процесів.

Виходячи з аналізу внутрішньої логіки перебудови, поляризації суспільства та остаточних результатів реформування, автори вважають, що цей період умовно можна поділити на два етапи. *Перший етап* тривав з квітня 1985 до середини 1988 р. Він характеризується намаганням центру визначати і керувати реформами. *Другий етап* — з липня 1988 до грудня 1991 р. На цьому етапі центр рушійних сил перебудови змістився згори (від КПРС) униз (до народу). Компартія стрімко втрачала владу, віддавши ініціативу радикально налаштованим громадсько-політичним рухам, “неформальним” об'єднанням, які й завершили перебудову.

Незважаючи на туманність проголошених на квітневому пленумі цілей і неясність шляхів і засобів їх реалізації, радянське суспільство з ентузіазмом прийняло новий курс. Давалося взнаки негативне ставлення до попередньої практики партійного керівництва. Суспільство чекало перемін і нове керівництво, підхопивши ці сподівання, використало їх для зміцнення свого становища. Проте в більшості партійно-державної еліти не існувало чітких уявлень щодо причин і характеру кризи радянського суспільства. Використовуючи адміністративний вплив, М. Горбачов і його оточення нав'язали суспільству окреслений безальтернативний тип дії, наголошуючи при цьому, що “іншого шляху не існує”.

Розгорнута кампанія відкривала можливості для чистки апарату, заміни кадрів і зміцнення влади нової команди. Так, у вересні 1985 р. Головою Ради Міністрів було призначено М. Рижкова, який замінив на цій посаді брежневського соратника М. Тихонова. На початку 1987 р. було замінено 70 % членів Політбюро, 60 % секретарів обласних парторганізацій, 40 % членів ЦК КПРС. В УРСР з 1986 по 1988 р. замінили 16 перших секретарів обкомів, 4 секретарів ЦК Компартії України, Голову Ради Міністрів О. Ляшка, кожного другого міністра, 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, кожного третього голову облвиконкому. Водночас уже перші політичні рішення нової команди ставили під сумнів ефективність їх реалізації. Так, одним із перших кроків стала постанова “Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму”. Трагічним стало те, що під гаслом боротьби з пияцтвом було знищено тисячі гектарів виноградників в Криму та Закарпатті. Вирубувалися плантації винограду навіть унікальних сортів.

Звичайно, вжиті заходи не дали бажаних результатів. Поширилося самогеноваріння, зросло вживання сурогатів, спекуляція горілчаними виробами. Бюджет України безповоротно втратив 10 мільярдів карбованців. Врешті-решт у 1988 р. антиалкогольна кампанія провалилася.

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв нову редакцію програми партії. Замість побудови комунізму проголошувався курс на вдосконалення соціалізму. Партія знову обіцяла нездійсненне: до 2000 р. подвоїти економічний потенціал країни шляхом поєднання централізованого планування і деяких ринкових механізмів, а також розв'язати житлову проблему. ЦК КПРС схвалив Закон “Про трудові колективи”, згідно з яким на промислових підприємствах створювалися ради трудових колективів, яким надавалися права обирати керівників, регулювати заробітну плату і відрахування на соціальні потреби. На практиці реалізація цього закону призвела до дезорганізації виробництва.

Перший рік перебудови дав деякі позитивні результати в економіці. Проте, незважаючи на заяви про зростання виробництва, в країні посилювався товарний голод. Дефіцит державного бюджету зріс у 1986 р. в три рази порівняно з 1985 р. М. Горбачов пояснював скрутність ситуації прорахунками колишнього керівництва, недооцінкою масштабів кризи, в якій опинилася країна, а також падінням цін на сиру нафту на світовому ринку. Як і раніше, істинні причини замовчувалися.

26 квітня 1986 р. вибухнув один із реакторів Чорнобильської атомної електростанції. Екологічна ситуація в Україні катастрофічно погіршилася. Тисячі квадратних кілометрів територій кількох областей України, Білорусі та Російської Федерації стали радіаційно забрудненими. В Україні із сільськогосподарського обсягу вилучалося 190 тис. га землі. Територія, забруднена радіонуклідами, становила близько 50 тис. км² (8,2 %

території республіки). У ліквідації наслідків аварії брало участь майже 600 тис. осіб, з яких десятки тисяч стали інвалідами, багато загинуло. Наслідки аварії негативно позначилися на здоров'ї 2,5 млн людей. Лише прямих збитків завдано на 10 млрд доларів США.

Однак центральна влада спочатку замовчувала дійсні масштаби трагедії. Задля об'єктивності треба наголосити, що перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький та президент АН УРСР Є. Патон неодноразово заперечували проти будівництва АЕС у безпосередній близькості від Києва, в насиченому водному басейні, на ненадійних, з геологічної точки зору, ґрунтах. Проте їхні доводи московське керівництво не брало до уваги. Після вибуху на ЧАЕС В. Щербицький, за свідченням його помічника В. Врублевського, звернувся до М. Горбачова з пропозицією відмінити першотравневу демонстрацію на Хрещатику. Генсек відповів, що за зрив демонстрації дехто поплатиться партійним квитком. Діючи за старими стандартами, керівництво країни із запізненням повідомило про катастрофу. Це стало ще одним приводом для потужної кампанії справедливої критики існуючої системи.

Слід особливо наголосити, що позиція центральної влади стосовно громадян України, з огляду на екологічну катастрофу, спричинила вкрай негативну реакцію в суспільстві. Аварія на ЧАЕС перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя. Вона підірвала довіру до центру, пробудила усвідомлення українцями власних національних інтересів, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил. За короткий час опозиційні політики та публіцисти перетворили Чорнобиль на зрозумілий символ-ілюстрацію граничної кризи в будь-якій сфері життєдіяльності — “духовний, економічний, інформаційний Чорнобиль”.

У січні 1987 р. на черговому партійному пленумі М. Горбачов виклав нову ідеологію і стратегію реформ. Замість гасла “прискорення соціально-економічного розвитку країни”, проголошеного в квітні 1985 р., висувалося завдання корінної перебудови суспільного ладу. Відсутність реальних результатів пояснювалося дією якогось “механізму гальмування”. Усе частіше термін “перебудова” поєднувався зі словами “демократизація”, “гласність” та гаслом “Більше демократії”. Припускалося, що через демократизацію здійсниться безпосереднє управління трудящих на виробництві. Водночас було обрано об'єкт тотальної критики, на який можна списати всі прорахунки перебудови — бюрократію. По суті, “демократизація” стала засобом для нових змін номенклатурних кадрів. Економічні реформи, на які чекав народ, відкладалися в часі, а головною метою ставала боротьба з бюрократією і перехід до демократичних принципів керування.

Ідеологом гласності, або як його називали в засобах масової інформації “дійсним” архітектором перебудови”, вважався секретар ЦК О. Яковлев. Він розвивав ідеї “демократичного соціалізму”, множинності його моделей, наполягав на пріоритетності “загальнолюдських цінностей” над класовими, виступав за ринкові відносини та розгортання кампанії критики історії існуючого суспільства під гаслом “повернення до ленінських норм”.

Першою на пошук історичної правди відгукнулася публіцистика. Вслід за центральними “Московськими новостями”, “Огоньком”, “Новым миром”, “Знаменем”, “Октябрем” у цей процес включилася українська преса — “Літературна Україна”, “Жовтень”, “Україна” та ін. У працях Ю. Щербака, В. Чемериса, М. Жулинського, В. Пахаренка, Н. Сікори та інших авторів відроджувалися забуті сторінки з історії, поверталися із забуття історичні постаті. В суспільство почала повертатися правда про національно-визвольні змагання 1917–1920 рр., насильницьку колективізацію, голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії тощо.

До 1988 р. було ліквідовано більшість “білих плям” історії через повернення суспільству політично дискримінованих імен, літературно-мистецьких творів, наукових праць; розкриття раніше заборонених тем та розширення джерельної бази історичних досліджень; ширше подання праць закордонних дослідників; розгортання дискусій навколо вузлових історичних проблем. Гласність призвела до політизації громад, появи плюралізму думок, ламання стереотипів, осмислення сучасності через призму історичного досвіду, наростаючої ідеологічної поляризації суспільства. Вона посіяла сумніви в соціалізмі як у системі.

У червні 1987 р. урядом було прийнято програму економічних реформ, якою передбачався перехід до переважно ринкових методів керування на основі формули трьох “С” — “самостійність”, “самофінансування”, “самоокупність”. Передбачалося, що між підприємствами має виникнути конкуренція, регулювання цін на продукцію ринком, допускалося навіть банкрутство підприємств. Концепція “госпрозрахункового соціалізму” законодавчо оформилася в Законі “Про державне підприємство (об'єднання)”, який вступив у дію з 1 січня 1988 р. Реалізація цього закону розбалансувала всю систему управління економікою, так і не забезпечивши зростання ефективності виробництва.

Провал економічних реформ на основі концепції “прискорення соціально-економічного розвитку”, товарний голод привели команду Горбачова до розуміння того, що економічні реформи не можуть реалізуватися без послаблення соціального напруження в суспільстві, що потрібні політичні реформи задля демократизації суспільного життя. Йшлося про необхідність розширення соціальної бази перебудови шляхом пом'якшення

режиму, забезпечення під контролем партії доступу народу до важелів влади, посилення його суспільної активності.

Нова доктрина отримала теоретичне втілення в рішеннях XIX Всесоюзної конференції КПРС, яка проходила з 28 червня по 1 липня 1988 р. Виступаючи на цій конференції, М. Горбачов наголосив, що економічні провали є наслідками консерватизму партапарату, бюрократизму, адміністративно-командної системи. І, виходячи з цього, зробив висновок — механізм управління потрібно радикально демократизувати. У своїй доповіді Генсек проголосив мету демократизації: створення в СРСР механізмів “вільного формування і виявлення інтересів і волі всіх класів і соціальних груп” на основі відновлення ролі рад народних депутатів як органів політичної влади, розвитку внутрішньопартійної демократії, розподілу функцій партійних і радянських органів. Пропонувалося вилучити у партійних органів господарські функції і передати їх радам, реформованим за законами парламентаризму. Однак і ця ідея носила половинчастий характер, оскільки було прийнято рішення, що перший секретар партійного комітету через вибори має обіймати також і посаду голови крайової, обласної, міської, районної ради.

На цій конференції перемогу здобули М. Горбачов і його прибічники. Прийняті резолюції містили нові ідеологічні та практичні засади перебудови, зовсім відкинувши її економічну і соціальну складові. Партконференція підвела ризику під першим етапом перебудови.

Отже, початок перебудови був надзвичайно суперечливий. На цьому етапі центр сформулював і обнародував стратегічну триаду перебудови: нове політичне мислення, радикальна економічна реформа, демократизація політичної системи. Проте інтенсивних змін в економіці не відбулося. Цьому завадила слабкість реформаційного ядра в партії та вичікувальна позиція апарату партійно-державних органів.

Водночас перебудова мала й позитивні наслідки у вигляді рішучих змін у зовнішній політиці, розгортанні та зміцненні гласності. Породжений гласністю плюралізм думок диктував необхідність радикальної політичної реформи — забезпечення повновладдя рад, демократизацію механізму влади, формування багатопартійності тощо. Це завдання виконала XIX партконференція. Проте все більше давалися взнаки відсутність узгодженої чіткої концепції реформування, а також те, що КПРС дедалі більше не встигала за перебігом подій, “випадаючи” із контексту перебудови.

В Україні перебудовчі процеси в основному відповідали загальносоюзним. Проте вони мали й свої відмінності, що виявилися: у відносно стабільній соціальній обстановці в Україні; існуванні в республіці міцного державного та партійного апарату, спроможного стримувати розвиток радикальних процесів; порівняно низькому рівні активності широких верств населення; перетворенні передовою інтелігенцією Чорнобильської трагедії з екологічного на потужний політичний чинник суспільного життя, який в подальшому, на другому етапі перебудови, призвів до значної радикалізації суспільно-політичних рухів в Україні.

Згідно з настановами XIX партконференції позачергова сесія Верховної Ради СРСР в грудні 1988 р. внесла зміни і доповнення до Конституції країни. Зміни торкнулися виборчої системи, а саме: було запроваджено альтернативність при виборах народних депутатів, а також повернення до інституту з'їзду рад — вищого законодавчого органу. Проте, щоб уникнути поразки, одна третина депутатських мандатів за законом зарезервувалася за КПРС та громадськими організаціями. Підготовка до виборів на новій основі супроводжувалася появою великої кількості так званих неформальних рухів і груп, політичних і дискусійних клубів, які швидко перетворилися в організаційні групи по висуненню й підтримці кандидатів у народні депутати.

Під час виборів у березні 1989 р. багато із представників партноменклатури не були обрані депутатами, наприклад: перші секретарі Ворошиловградського, Львівського обкомів, Київського міськкому КПУ. Однак поразка номенклатури не стала нищівною. У 175 територіальних і національно-територіальних округах по виборах народних депутатів СРСР в Україні було висунуто 650 кандидатів, окружними зборами зареєстровано 312. Обрано 144, а разом з 87 депутатами від громадських організацій — 231.

25 травня 1989 р. відкрився I з'їзд народних депутатів, на якому Головою Президії Верховної Ради СРСР було обрано М. Горбачова. До складу Верховної Ради ввійшли 542 депутата. З'їзд завершився створенням двох напрямів прибічників перебудови — поміркованого, на чолі з М. Горбачовим, і радикального, у вигляді сформованої **Міжрегіональної депутатської групи (МДГ)**, в яку ввійшли Ю. Афанасьєв, А. Собчак, Г. Попов, Ю. Черниченко, Б. Єльцин, академік О. Сахаров. Радикали наголошували на необхідності повного демонтажу існуючої системи, перебуваючи в опозиції до влади. Революції у країнах Східної Європи підштовхнули опозицію до більш рішучих кроків.

Під час роботи I з'їзду на багатотисячних мітингах у Києві, Львові, Харкові та інших містах республіки лунали заклики до народних депутатів СРСР від України домагатися законодавчого оформлення політичного та економічного суверенітету республіки, ліквідації диктату союзних міністерств, знищення цензури і

забезпечення свободи слова, права громадських організацій, партій користуватися державними засобами масової інформації. Проте влада ще перебувала в міцних руках номенклатури.

На II з'їзді народних депутатів у 1989 р. МДГ висунула вимоги скасування 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС, зробивши радикальні кроки в деідеологізації управління, боротьбі з бюрократією. М. Горбачов, намагаючись утримати владу, почав пристосовуватися під гасла своїх критиків. У березні 1990 р. III з'їзд народних депутатів обирає його Президентом СРСР і скасовує 6-ту статтю Конституції. Створюється Рада Федерації, Президентська Рада. У грудні того самого року IV з'їздом вводиться посада віце-президента Союзу РСР, створюється Рада безпеки країни. Змінюються функції Ради Федерації, ліквідується Президентська Рада. Рада Міністрів перетворюється на Кабінет Міністрів, який очолив В. Павлов. На з'їзді намітився поворот від демократії до політики “міцної руки”. Депутати внесли деякі зміни в Конституцію країни, розширивши повноваження Президента. Він отримав право безпосередньо керувати урядом, очолив Ради федерації і безпеки.

Отже, за півтора року влада в країні тричі кардинально реорганізовувалась. Такі зміни могла витримати лише країна з розвиненою економікою, абсолютно незалежною від влади. Радянська економіка почала розпадатися під тиском некерованої політики.

Із перебудовою у самій партії відбулися незворотні процеси, які набрали стрімких відцентрових обертів після втрати КПРС монопольного становища. Важливу роль у розпаді системи відіграло те, що М. Горбачову вдалося розколоти номенклатуру, частина якої стояла на старих позиціях. Друга частина була зобов'язана усім новому Генсеку, третя, передбачаючи привабливі перспективи збагачення, — готувалася до нової ролі, а четверта — робила кар'єру в республіках. Збереження політичної системи не відповідало інтересам другого і третього ешелонів партноменклатури, на які спирався М. Горбачов. Тому, незважаючи на велику кількість постанов, деякі практичні кроки партія так і не змогла демократизувати, а саме: своє внутрішньопартійне життя, практику партійного керівництва радами, профспілками, комсомолом, які також залишилися за межами демократичних процесів. Послідовне ослаблення партії та проголошення ліберальних принципів насправді означало втрату впливу КПРС і виникнення нових політичних структур.

До економічної, соціальної, політичної кризи додалася ще і **криза національно-державного устрою СРСР**. Послаблення центральної влади, побоювання за своє подальше становище змусило місцеву партійно-державну еліту шукати союзу з національною інтелігенцією, яка розпочала боротьбу за домінування свого впливу в громадській свідомості населення союзних і автономних республік. Інтернаціоналізм доперебудовної доби де-факто означав радянізацію і русифікацію. Інтернаціоналізм у нових умовах заохочував національні рухи при новому значенні центру, який претендував на роль наднаціонального утворення. Однак в республіках він асоціювався з російською владою. Не будучи владою сугубо росіян і не формуючи їхні інтереси, центр давав згоду на націоналізм титульних націй. Наднаціональний центр, не маючи наднаціональної об'єднаної ідеї, об'єктивно працював проти єдиної держави.

1986 р. характеризується як рік міжнаціональних зіткнень. Так, у березні–квітні міжнаціональні зіткнення відбулися в Якутську, а в грудні — у Казахстані. У жовтні 1987 р. спалахнули криваві зіткнення між вірменами та азербайджанцями в Нагорно-Карабахській автономній області Азербайджану, які згодом охопили всю республіку. В травні–червні 1989 р. спалахи націоналізму, які супроводжувалися вбивствами й погромами, сталися в Узбекистані та Казахстані, на початку лютого 1990 р. — в Таджикистані.

Активізувалися відцентрові дії в республіках Балтії. 16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонії затвердила зміни і доповнення до Конституції республіки, якими надавалося право її вищим органам влади призупиняти дію законодавчих актів СРСР. Також було прийнято декларацію про суверенітет. Водночас вищий законодавчий орган Литви прийняв доповнення до Конституції щодо надання литовській мові статусу державної. Пізніше аналогічне рішення прийняла Естонія і Латвія.

Наступного року різко загострилося становище на Закавказзі. У квітні 1989 р. в Тбілісі перед Будинком уряду розпочався багатоденний несанкціонований мітинг під гаслами: “Незалежність — Грузії”, “Геть Російську імперію”. Багатотисячний мітинг в Баку згодом також охопив Азербайджан. Для стабілізації становища застосовувалися війська.

Скликаний 19 вересня 1989 р. пленум ЦК КПРС з національного питання запропонував значно розширити права союзних республік, провівши розподіл повноважень між ними і союзним центром, та надати новий статус автономним утворенням. Проте це вже не могло ніяк вплинути на хід подій, оскільки процес і в цій сфері життєдіяльності радянського суспільства вийшов з-під контролю центральної влади. Так, 23 вересня 1989 р. Верховна Рада Азербайджану прийняла закон про суверенітет. Литва визнала приєднання республіки до СРСР в 1940 р. незаконним. У листопаді Верховна Рада Грузії прийняла поправки до Конституції про право вето на союзні закони. Молдавська організація “Єдність” оголосила про відокремлення Тирасполя від Молдавської РСР і приєднання до Росії.

У березні 1990 р. в Литві, Латвії, Естонії перемогу на виборах у республіканські парламенти отримали прибічники незалежності. Литовський парламент прийняв акт “Про відновлення незалежної Литовської держави” на основі Конституції 1938 р. 30 березня Естонія прийняла Закон “Про державний статус Естонії”, в якому заперечила законність держави СРСР і проголосила курс на відновлення незалежності. У травні аналогічне рішення набрало чинності в Латвії. 16 березня Грузія також прийняла декрет про гарантії захисту суверенітету республіки і першою денонсувала договір 1921 р. і союзний договір 1922 р.

Головною подією, що вплинула на весь подальший розвиток країни, став I з’їзд народних депутатів Росії. 12 червня 1990 р. він затвердив Декларацію про державний суверенітет федерації. Суверенізація Росії поклала початок двостороннім зв’язкам республік в обхід союзного центру, у формі обопільних угод.

У серпні 1990 р. пройшло спільне засідання Ради Федерації і Президентської ради, на якій було створено комітет для розроблення нового союзного договору. Існувало дві концепції договору. Прихильники першої виходили з того, що союзні структури ліквідуються, а республіки встановлюють горизонтальні зв’язки і на цій основі створюють Союз. Прихильники другої вбачали необхідність збереження існуючої союзної вертикалі, але за умови її реформування.

Реальні політичні та економічні умови, суспільна думка були на боці перших. У суспільній свідомості сформувалося негативне ставлення до центру. Крім того, ідея горизонтальних зв’язків стимулювалася переходом до ринкових відносин. Напередодні розподілу власності влада над конкретною територією (а відповідно і право розпоряджатися розміщеним на ній майном) була більш значущою, ніж оновлені принципи інтернаціональної єдності на початок 1991 р. На чолі майже всіх республік стали президенти, які не залежали від ЦК КПРС.

17 березня 1991 р. відбувся загальносоюзний референдум з питання збереження оновленого СРСР. Із 148,6 млн осіб (80 %, які мали право голосу) 113,5 млн (76,4 %) проголосували за збереження Союзу. Підготовлений комітетом текст нового союзного договору 17 червня було направлено до Верховних Рад республік і Союзу. На 20 серпня призначалося його підписання.

Однак уранці 19 серпня по каналам ТАРС (Телеграфного агентства Радянського Союзу) була передана заява вищого керівництва, в якій йшлося про погіршення стану здоров’я М. Горбачова і його неспроможності у зв’язку з цим виконувати обов’язки Президента СРСР. Його повноваження поклалися на віце-президента Г. Янаєва. В окремих місцевостях вводився надзвичайний стан. Для керівництва країною в умовах нової ситуації було створено **Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР (ДКНС СРСР)**. Своїми постановами ДКНС об’явив про призупинення діяльності політичних партій і громадських організацій, що перешкоджали нормалізації становища, розформування діючих усупереч Конституції структур влади, заборону мітингів і демонстрацій, встановлення контролю над засобами масової інформації, заборону партійним, державним, господарським керівникам обіймати водночас посади в комерційних структурах. Пропонувалася також низка економічних і соціальних заходів.

Наслідком ліквідації заклоту стало припинення діяльності КПРС. Першою заборонила свою республіканську парторганізацію Росія.

Серпневі події призвели до остаточної дезінтеграції країни. **24 серпня Верховна Рада України проголосила республіку незалежною державою**. До кінця місяця свою незалежність проголосили Білорусь, Молдова, Азербайджан, Киргизія, Узбекистан.

У ситуації, що склалася на той час, М. Горбачов намагався зберегти хоча б Союз і свою посаду Президента СРСР. 1 вересня він провів нараду з керівниками республік, а 2 вересня на позачерговому V з’їзді народних депутатів запропонував підписати Союзний договір, заключити економічний союз і створити Державну Раду та міждержавний економічний комітет. 5 листопада М. Горбачов направив членам Держради проект договору про **Союз Суверенних Держав (ССД)**. 25 листопада голови держав зібралися для його парафування. Однак здійснити цей акт не вдалося, оскільки Україна готувалася до референдуму.

1 грудня в Україні відбувся референдум. 90,3 % тих, хто проголосував, висловилися за незалежність України. Президентом України народ обрав Л. Кравчука. 2 грудня Росія визнала незалежність України, а 3 — Верховна Рада СРСР схвалила проект договору про ССД. М. Горбачов закликав Верховні Ради республік підтримати проект.

Однак 8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі (Білорусь) Президент РРФСР Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич підписали угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)** і проголосили, що “СРСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”. 21 грудня на зустрічі в Алмати до СНД приєдналися ще вісім держав. Глави 11 держав підписали декларацію про підтримку білоруської угоди і ввійшли до складу СНД. 25 грудня 1991 р. о 19 год. М. Горбачов виступив по телебаченню із заявою, що у зв’язку зі створенням СНД він складає із себе повноваження Президента СРСР. Отже, в державно-національній сфері перебудова також закінчилася крахом.

Зовнішня політика за часів перебудови відіграла роль прискорювача внутрішніх перетворень. Ідеологічним підґрунтям зовнішньополітичного курсу стала концепція “нового політичного мислення”, в основі якої лежала ідея взаємозалежності і цілісності світу, проголошувалася відмова від розв’язання проблем із застосуванням сили. Замість традиційного балансу сил проголошувався баланс інтересів при пріоритеті загальнолюдських цінностей.

У зовнішній політиці “горбачовського періоду” також простежуються два етапи: перший — 1985–1988 і другий — 1989–1991 рр. Перший етап характеризувався зближенням і демонстрацією максимальної відвертості між СРСР і Заходом, досягненням перших угод, що розглядалися як закінчення “холодної війни”. Другий — характеризувався фактично односторонніми поступками СРСР, розпадом соціалістичної системи, ліквідацією ОВД і РЕВ. М. Горбачов намагався за рахунок розвитку економічних зв’язків із Заходом і США розв’язати внутрішні проблеми. Однак Захід зумовлював надання такої підтримки обов’язковими змінами внутрішньополітичного життя, що й робила команда М. Горбачова.

8.2. Радикалізація суспільно-політичних рухів в Україні

Перебудова, як і всі попередні спроби реформування радянського суспільства, була доволі обмеженою і непослідовною. Проте, на відміну від минулих “революцій згори” лише вона спричинила різке зростання політичної активності широких народних верств. Стрімка політизація суспільства яскраво виявилася у створенні та діяльності різноманітних “неформальних” рухів, об’єднань, організацій, товариств і груп, непідконтрольних Компартії.

У політичній системі радянського суспільства громадсько-політичні об’єднання, рухи носили підпорядкований, залежний, другорядний характер. Однак із середини 80-х років вони набрали іншої спрямованості та організаційних форм і масштабів. Головними причинами виникнення нових і радикалізації існуючих громадсько-політичних рухів були: різкі зміни політичного, економічного, ідеологічного становища в країні внаслідок розпочатої перебудови; реалізація потреби особи в різноманітності форм життєдіяльності, в тому числі й політичної; зневіра в могутності політичної влади, непогрішимості соціалістичної доктрини; формалізм і стереотипи в роботі багатьох офіційних (формальних) суспільно-політичних організацій; підвищення рівня інформованості, освіти, зниження впливу родини, навчальних закладів на підростаюче покоління; затвердження плюралізму в різних сферах суспільного життя.

На першому етапі перебудови розгорнули свою діяльність неформальні групи і об’єднання, які виникали в різних містах республіки на основі спільних інтересів та потреб (суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-пізнавального, музичного та інших напрямів). Згодом значна частина з них політизувалася. Найпомітнішими серед них стали: **Товариство української мови імені Т. Шевченка (ТУМ)**, історико-просвітнє товариство “**Меморіал**”, яке виступало за увічнення пам’яті жертв сталінських репресій, асоціація “**Зелений світ**”, на чолі з письменником Ю. Щербаком, яка гостро ставила екологічні проблеми на відміну від заформалізованого республіканського держкомітету з питань зовнішнього середовища.

Представники творчої інтелігенції підняли голос на захист української мови. У різних містах України відкривалися культурологічні осередки, метою яких стало відродження української мови. Їх представники на спільній нараді в грудні 1988 р. створили оргкомітет Товариства української мови. У лютому 1989 р. відбулася Установча конференція товариства, яке очолив поет Д. Павличко. Воно виступило за надання українській мові статусу державної.

Наприкінці 80-х років виникли національно-культурні товариства угорців, поляків, росіян, молдаван, гагаузів, греків, вірмен, євреїв, німців і представників інших національностей, які проживали на території України. На повну силу заявив про себе кримськотатарський національний рух.

Дещо відрізнялися тактика і стратегія неформальних об’єднань, які відразу визначили своє політичне обличчя. Одним із перших таких самодіяльних об’єднань став **Український культурологічний клуб (УКК)**, заснований у серпні 1987 р. в Києві. До клубу належало чимало дисидентів та колишніх політв’язнів (С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич). На його засіданнях не лише обговорювалися питання визвольних змагань 1917–1920 рр., голодомору, а й піддавався критиці існуючий політичний режим. Ідеї національно-демократичного, духовного відродження нації у жовтні 1987 р. об’єднали багатьох молодих людей Львова у **Товариство Лева**. На початку 1988 р. просвітницькі організації “**Спадщина**” виникли у Харкові та Києві. Їх діяльність швидко вийшла за межі просвітницької роботи й набула політизованого характеру.

У країні також активізувався студентський рух. У 1988 р. в Києві виникла **студентська організація “Громада”**, в 1989 р. — **Українська студентська спілка (УСС)**, **Студентське братство у Львові**,

Демократична спілка студентів та інші організації в багатьох містах республіки. Студентський рух заявив про себе як про активну силу в демократичних процесах України.

Починаючи з 1987 р. в Україну з ув'язнення повертаються відомі дисиденти В. Чорновіл, М. Горинь, М. Горбаль та ін. Влітку 1988 р. на основі Української Гельсінської групи сформувалася республіканська політична організація — **Українська Гельсінська спілка (УГС)**, яка відіграла роль інтелектуального лідера народної опозиції. Вона першою в республіці заявила про необхідність побудови самостійної української держави. За активного сприяння спілки в березні 1989 р. у Львові відбулася політична демонстрація і перший за радянських часів політичний страйк. На першотравневу демонстрацію львів'яни уперше в Україні вийшли із синьо-жовтими прапорами.

Своєю діяльністю “неформальні” об'єднання істотно розширили базу демократичного руху, надавши йому національного спрямування. Саме на цьому ґрунті й постав феномен Народного руху України.

Історик О. Бойко наголошує, що вже у червні 1989 р. в країні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань. Однак, як свідчать архівні документи того періоду, В. Щербицький на розширеному засіданні Політбюро ЦК КПУ 30 березня 1989 р., на якому обговорювалися попередні підсумки виборів народних депутатів СРСР, наводить такі дані: “В республіці близько 60 тис. неформальних об'єднань, під час виборчої кампанії вони провели 1200 мітингів і зборів і своїм активним впливом охопили 13 млн осіб”.

Компартійна верхівка намагалася утримати свою монополію на владу. Проте у 1988–1991 рр. в усіх регіонах України відбувалися нескінченні мітинги, пікети, страйки. Поряд із загальнодемократичними та соціально-економічними вимогами на мітингах усе голосніше почали лунати заклики до національного відродження, боротьби за державну незалежність України. 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові було піднято національний синьо-жовтий стяг. 15 березня 1990 р. він замайорів над державною установою — Стрийським міськвиконкомом Львівської області, а 24 липня 1990 р. — поряд з будинком київської міськради. Національна символіка незабаром поширилася по всій Україні. Під тиском національно-демократичної громадськості 8 грудня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про мови в Українській РСР”. Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови.

Значне піднесення національної свідомості засвідчило святкування роковин злуки УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. людський ланцюг (за різними даними, від 450 тис. до 5 млн осіб) простягнувся від Львова до Києва і засвідчив прагнення українського народу до національного відродження.

Поступово неформальні організації почали поширювати ідею створення республіканської масової громадсько-політичної організації на зразок народних фронтів у республіках Балтії, яка б поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань. Найпотужніше ідею Демократичного фронту підтримали влітку 1988 р. у Львові. Були спроби створення регіональних об'єднань у Києві, на Вінниччині, Хмельниччині та інших містах України. Проте сформувати на той час Демократичний фронт не вдалося через жорстку протидію влади.

Та ідея ця не зникла. 13 листопада поети Д. Павличко і Л. Тараненко на мітингу в Києві у присутності тисяч учасників висунули пропозицію створення Народного руху. У листопаді 1988 р. на зборах київської організації Спілки письменників України викристалізувалася ідея створення ініціативної групи **Рух на підтримку перебудови**. До неї увійшли І. Драч (голова), Д. Павличко, С. Тельнюк, М. Слабошпицький, В. Терен, П. Мовчан, В. Маняк, Б. Олійник, Г. Сивокінь. У свою Програму Рух включив тезу, що визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві та виступає ланкою між перебудовчими ідеями партії й ініціативою найширших мас. Цей тактичний прийом використовувався з метою уникнути розгрому. 18 березня 1989 р. на зборах активістів Руху в Києві створено Координаційну раду Руху. В назві було відсутнім слово “фронт”, яке несло смислове навантаження “протистояння”, “конфронтація” і могло відштовхнути від руху значну частину населення і неформальних організацій. По всій Україні почали створюватися первинні осередки Руху. Найактивніше цей процес відбувався у західних областях України.

Республіканське партійне керівництво у ставленні до Руху з жовтня 1988 р. і до кінця 1989 р. застосовувало різні запобіжні заходи, щоб звести нанівець його вплив: блокування та заборону дій, спрямованих на його організацію; розгортання широкої кампанії дискредитації самої ідеї Руху, його програми; спроби розколоти зсередини, спрямувати у безпечне для партії русло; ініціювання та створення альтернативної Руху організації — Спілки трудящих України за перебудову. Незважаючи на опір влади, цькування в засобах масової інформації, на початку 1989 р. Рух налічував майже 280 тис. осіб.

У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд **Народного Руху України (НРУ)**. На ньому було представлено 1109 делегатів і майже 300 запрошених, у тому числі 33 народних депутата СРСР, 228 членів і кандидатів у члени КПРС, представники народних фронтів інших республік, гості із-за кордону. В роботі з'їзду виявилися дві течії: поміркована у складі В. Яворівського, І. Драча, Д. Павличка та інших і радикальна, яку очолили В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь. Кожна група пропонувала з'їздові своє розуміння політичних цілей

організації. Якщо помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КППРС, то радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, здобутті нею цілковитої незалежності, утвердженні в суспільстві повноцінного політичного плюралізму. Ці дві позиції й окреслили межі дискусії на з'їзді. Поряд із гострою критикою пануючої системи неодноразово звучали міркування про її демонтаж, заклики щодо багатопартійної системи, скасування 6-ї статті Конституції СРСР, створення з членів КППРС, які належали до Руху, самостійної Комуністичної партії України, а також Української селянської партії тощо. У багатьох виступах йшлося про можливість і необхідність захоплення влади, але мирним, парламентським шляхом.

Проте на з'їзді було виявлено, що Народний Рух має багато проблем. По-перше, склад делегатів свідчив про нерівномірність розвитку Руху в різних регіонах та вузькість соціальної бази. Так, близько половини делегатів на з'їзді були представниками Західної України, а із 1109 делегатів 984 — представники інтелігенції. Робітничий клас і селянство майже не брали участі у створенні нової організації. По-друге, панувала ейфорія, переважання декларативності над конструктивністю, бракувало прагматичного бачення шляхів розбудови Руху, його практичної програми діяльності на випадок приходу до влади, що нагадувало перші кроки Центральної Ради.

З'їзд затвердив Програму і Статут НРУ, обрав керівні органи. Головою Руху був обраний І. Драч, головою секретаріату — М. Горинь. У Статуті зазначалося, що Рух є незалежною громадсько-політичною організацією, відкритою для громадян будь-якої національності, приналежності до інших об'єднань чи релігійних переконань тощо. У Програмі Руху проголошувався курс на політичне, економічне й культурне відродження України. Головна мета діяльності — побудова в Україні демократичного гуманного суспільства, сприяння розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення України в демократичну, правову державу, домагання радикального реформування економіки республіки. Серед напрямів його діяльності — забезпечення прав і свобод людини, демократизація суспільного та державного життя в СРСР, наповнення суверенітету УРСР реальним змістом, соціальна справедливість, екологічна безпека, національно-культурне будівництво тощо.

Рух виступав за право власності народу України на землю, надра, промислові підприємства, самостійність у господарському законодавстві, ціноутворенні, фінансах, кредитно-фінансовій політиці, зовнішньоекономічній діяльності, рівноправність усіх форм власності, розвиток фермерства. До програми увійшли також положення про надання українській мові статусу державної, відродження національної символіки, відновлення діяльності Української православної та Української греко-католицької церков, закриття ЧАЕС.

Посилення кризових явищ у народному господарстві республіки, політизація суспільства впливали на радикалізацію Руху як політичної сили. У жовтні 1990 р. на II з'їзді Народний Рух істотно змінив політичні орієнтири, про що свідчило гасло: “Від народного руху за перебудову — до народного руху за відродження суверенітету України”. З'їзд чітко сформулював основні вимоги організації: вихід України зі складу СРСР, усунення КППРС від влади. Визначалися найближчі завдання: проведення виборів до Рад усіх рівнів на багатопартійній основі, всенародні вибори Президента України, формування коаліційного уряду народної довіри. Наприкінці 1989–1990 рр. на основі самодіяльних громадських організацій та рухів в Україні виникають численні політичні партії. Цьому сприяло і те, що НРУ став у непримиренну опозицію до Комуністичної партії України.

Розвиток політичного плюралізму стимулював створення в республіці багатопартійної системи. Першою формально задекларованою політичною партією була створена в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія (УНП) на чолі з колишнім політв'язнем Г. Приходьком. Тривалий час вона була напівлегальною, з початку свого існування не визнавала законів “окупаційної влади” й відтак єдиною партією серед політичних сил республіки, що бойкотувала вибори до Верховної Ради.

У вересні 1990 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову “Про порядок реєстрації громадських об'єднань”, яка створила відповідне юридичне підґрунтя для формування багатопартійності в республіці. Втрата Компартією політичної монополії сприяла відновленню історичної справедливості і традиції в Україні. Адже відомо, що багатопартійність була започаткована ще на рубежі XIX–XX ст., коли на хвилі революційного піднесення та національного відродження сформувалися і діяли перші політичні організації. Вона набула розквіту за часів Української національно-демократичної революції, але була знищена в 20-х роках тоталітарним більшовицьким режимом.

Після вилучення в березні 1990 р. із Конституції положення про “керівну і спрямовуючу” роль КППРС партійне будівництво набрало стрімких обертів. Так, на засіданні Великої Ради НРУ кілька його керівників — І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський — заявили про свій вихід із КППРС і створення **Демократичної партії України (ДемПУ)**. У квітні 1990 р., спираючись на осередки Української Гельсінської спілки, була створена **Українська республіканська партія (УРП)**. Лідером партії став Л. Лук'яненко. У квітні–червні також відбулися установчі з'їзди **Української християнсько-демократичної партії (УХДП)** (лідер — В. Січко),

Соціал-демократичної партії України (А. Павлишин, А. Носенко), **Української селянсько-демократичної партії (УСДП)** (С. Плачинда, В. Щербина). Особливе місце в політичному житті республіки посіла **Партія зелених України**, яка була створена на установчому з'їзді у вересні 1990 р. Очолив партію Ю. Щербак. До кінця 1990 р. оформилися **Ліберальна партія**, **Народна партія** та ін. У грудні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд **Партії демократичного відродження України (ПДВУ)**, утвореної на основі колишньої Демократичної платформи в Компартії України. Це була партія парламентського типу. За період з 1989 по серпень 1991 р. в Україні діяло понад 20 політичних партій та об'єднань. За чисельністю новостворені партії були невеликими — всього 35–40 тис. осіб. Усі вони виступали проти гегемонії Компартії в суспільстві, за докорінні зміни в соціально-економічному та політичному житті країни. Незалежно від назви, кожна партія пропагувала лібералізм. Особливістю процесу формування багатопартійності в Україні стало те, що її вихід на державний рівень передував повноцінній розбудові вертикальних і горизонтальних партійних структур, формуванню власної соціальної бази, ідеології тощо.

Найчисельнішою залишалась **Комуністична партія**. Однак під тиском обставин КПРС та її численний загін КПУ дедалі більше втрачали монолітність. Втрата керівництвом партії контролю за процесом перебудови, тиск на неформальні об'єднання як наслідок небажання партії визнати плюралізм і вести політичну боротьбу в умовах конкуренції посилювали не лише антикомуністичні настрої в суспільстві, а й руйнівні процеси у самій партії. Вже на травневому пленумі КПУ (1989) наголошувалося на “слабкості партійної теоретичної думки”, схильності діяти “методом спроб і помилок”, нездатності партійних кадрів без директив ЦК “вести наступальну організаторську й політичну роботу”. У вересні 1989 р. свою посаду залишив В. Щербинський. Першим секретарем ЦК Компартії України був обраний В. Івашко, якого влітку 1990 р. замінив С. Гуренко.

В умовах наростання кризи в партії фактично розпочався процес реформування, про що свідчить добровільний вихід із партійних лав її членів, особливо в західних областях. За 1989 р. кількісний склад республіканської парторганізації зменшився на 25 %.

На початку 1990 р. комуністи демократичним поглядам запропонували альтернативний проект платформи партії. Так виникає нова течія — “Демократична платформа”. Перша конференція її прихильників відбулася 1 березня 1990 р. в Києві. Було запропоновано проект, що містив низку пропозицій: демократизацію КПУ зсередини, відмову від комунізму як утопії, скасування принципу демократичного централізму, перетворення Компартії на парламентську партію тощо. Після того, як розтанули останні ілюзії щодо демократизації Компартії, прихильники Демплатформи вийшли з неї.

Поворотним пунктом для КПРС став XXVIII з'їзд, який проходив у два етапи (червень–грудень 1990 р.). З'їзд відкинув платформу, але схвалив резолюцію “До гуманного демократичного соціалізму”, визнавши політичний плюралізм, приватну власність і розгалуження влади. Тільки за рік після з'їзду з партії вийшли 4 млн осіб (майже кожний четвертий член КПРС). Представники української Демплатформи також покинули лави КПУ. Її чисельність скоротилася за 1990 р. на 10 %, було ліквідовано 39 міськкомів та райкомів Компартії України. Однак КПУ ще втримувала міцні позиції в суспільстві. Навіть у 1991 р. вона налічувала 2,9 млн осіб, а 85 % депутатів Верховної Ради УРСР на момент їхнього обрання були комуністами.

Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України. На правому фланзі стояли — Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська республіканська партія (УРП) та ін.; в центрі — Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ) та ін.; на лівому — Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ), КПУ та ін.

На тлі поглиблення демократизації, розбудови громадсько-політичних рухів і партій в Україні розгорнувся **робітничий рух**. Якщо на першому етапі перебудови незадоволення умовами праці, розмірами заробітної плати тощо висловлювалися в критичних виступах, колективних заявах, зверненнях через пресу, скаргах до центральних партійних і державних органів, то з 1988 р. характерними стають інші форми протесту — колективна відмова від роботи, страйк.

Улітку 1989 р. вугледобувні райони України вперше за багато десятиліть охопила хвиля страйків. Особливо загострив ситуацію страйк, який розпочався 15 липня 1989 р. на шахті “Ясинуватська–Глибока” на Донеччині. Через 10 днів до нього приєдналися 110 із 121 шахти Донецької, 52 із 93 шахт Луганської області, всі 11 шахт Західного Донбасу, всі 20 шахт Львівсько-Волинського басейну. Загалом страйкувало близько півмільйона гірників.

У страйкуючих регіонах організовувалися страйкові комітети. Вельми скоро до економічних вимог додалися політичні. 20 липня страйкарі Стаханова виступили із заявою про відставку кожного третього директора шахти, багатьох партійно-радянських керівників. Страйками повсюдно приймали рішення про недовіру офіційним профкомам, радам трудових колективів шахт, парткомам. Під впливом виступу шахтарів передстрайкова ситуація виникла в липні 1989 р. в галузі металургії, машинобудування, коксохімічній, залізничного транспорту.

Побоюючись поширення страйку, його подальшої політизації, уряд пішов на поступки шахтарям, пообіцявши значно підвищити заробітну плату, розв'язати у шахтарських містах і селищах соціальні й житлово-побутові проблеми тощо. 30 липня 1989 р. страйк було припинено, проте більшість страйкомів продовжувала свою діяльність. Офіційні профспілки, протиставивши себе робітникам, опинилися на протилежному боці барикад. У серпні 1989 р. на 200 із 245 шахт в Україні керівників профспілок замінили. Однак спроба представників страйкомів змінити керівництво профспілки працівників вугільної промисловості СРСР виявилася невдалою. Тому страйкоми приступили до створення альтернативних профспілок.

У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР. Вони виступили з вимогами про відставку діючого в країні уряду і формування уряду народної довіри, скасування будь-яких привілеїв для партії.

У травні 1991 р. у Павлограді Дніпропетровської області з метою координації дій страйкомів по всій Україні зібралася установча конференція щодо створення **Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів (ВОСК)**. Республіканський з'їзд ВОСК у червні 1991 р. створив **Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ)**. Поряд з економічними вимогами з'їзд рішуче висловився за розпуск КПРС і націоналізацію її майна та вихід України зі складу СРСР.

Таким чином, на тлі розгортання гласності, демократизації суспільства, кризових явищ в Компартії виникли і дуже швидко набрали сили самодіяльні суспільно-політичні організації, які підготували підґрунтя та склали основу Народного Руху України. Рух включився в активну боротьбу проти монополії Компартії на владу, за національне відродження України. Важливим ланцюгом у цих процесах стали виборчі перегони та діяльність парламенту.

Головна увага демократичних сил республіки восени 1989 — на початку 1990 рр. спрямовувалася на вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади. У Новому законі про вибори вже не було положення про квоту від Компартії та громадських організацій. Демократичні сили України сформували передвиборчий Демократичний блок, маніфест якого підписали представники 43 громадських організацій республіки. Демблок вимагав реального політичного та економічного суверенітету України, прийняття нової Конституції республіки.

Передвиборча кампанія проходила надзвичайно напружено. На 450 місць у Верховній Раді УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів. Виборча боротьба тривала за монополію Компартії України на державні засоби масової інформації, що не могло не позначитися на її результатах. Однак Демблок домогся значного успіху. Із 442 депутатів УРСР 111 були демократами.

Водночас із виборами до Верховної Ради України відбувалися вибори до місцевих рад. Вибори засвідчили, що в більшості областей перемогли представники Компартії, за винятком західних — Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської. Партапарат зазнав поразки і був змушений перейти в опозицію.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання вперше почала працювати у парламентському режимі. Перша сесія Верховної Ради УРСР проходила в умовах жорсткого протистояння при обговоренні кожного питання порядку денного між представниками прокомуністичної більшості і так званою “групою 239” на чолі з О. Морозом та демократичною меншістю — Народною Радою, яку очолив академік І. Юхновський.

Значно посилилися позиції більшості під час обрання на посаду Голови Верховної Ради, на яку балотувалися В. Івашко, Д. Павличко, І. Юхновський, Л. Лук'яненко, М. Горинь, В. Чорновіл, В. Яворівський, В. Гриньов, І. Салій, І. Драч. Головою Верховної Ради обрали першого секретаря ЦК Компартії України В. Івашка, якого підтримала комуністична більшість парламенту. З переходом у липні 1990 р. В. Івашка на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, репутації Компартії було завдано ще одного відчутного удару. Депутати-комуністи обурилися такою його поведінкою. Цією ситуацією скористалися демократичні сили в парламенті.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**. Декларація проголосувала “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Наступним кроком Верховної Ради було прийняття 2 серпня 1990 р. Закону “Про економічну самостійність Української РСР”. Закон визнавав: власність народу республіки на її національне багатство; різноманітність і рівноправність різних форм власності; введення національної грошової одиниці; створення національної митниці; захищеність внутрішнього ринку тощо.

Із новою силою політична боротьба у вищому законодавчому органі республіки розгорілася під час нових виборів Голови Верховної Ради. Із 27 претендентів на цю посаду перед голосуванням 22 зняли свої кандидатури. У другому турі переміг Л. Кравчук — секретар ЦК КПУ з питань ідеології. Він був обраний голосами 239 депутатів.

Початок осені 1990 р. в Україні ознаменувався новим загостренням політичної боротьби. Громадськість республіки не задовольняла дії уряду, який не вживав заходів для захисту внутрішнього ринку. Незадоволення викликали і дії парламентської більшості, що взяла курс на підписання нового союзного договору.

НРУ перед початком другої сесії парламенту в заяві попередив, що консервативна частина Верховної Ради виношує плани зберегти імперію у вигляді нового союзного договору і закликав громадян суверенної України сказати союзному договору “ні”. 1 жовтня 1990 р. в республіці розпочався політичний страйк, в якому взяло участь близько мільйона осіб. Найактивніше виступили у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Києві.

2 жовтня в центрі Києва на площі Жовтневої революції (нині — майдан Незалежності) розпочали голодування представники студентських організацій, які вимагали відставки голови Ради Міністрів В. Масола, нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, прийняття постанови про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ на території УРСР, відмови від укладення союзного договору, повернення в Україну солдат, які перебували на службі поза її межами, забезпечення призовникам проходження військової служби лише на території УРСР. Влада не наважилася розігнати наметове містечко тих, хто голодував. 10 жовтня до студентів приєдналася частина демократично налаштованих депутатів Верховної Ради, а через день у Києві почався студентський страйк.

Під тиском обставин парламент республіки 17 жовтня постановив провести до кінця року референдум з питань довіри і за його результатами вирішити питання про проведення нових виборів; забезпечити проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки тільки за добровільної згоди; створити тимчасову комісію з питання майна КПРС і ВЛКСМ; спрямувати усі зусилля на стабілізацію політичної та економічної ситуації в республіці, на побудову правової, суверенної Української держави; прийняти нову Конституцію республіки. Це дало можливість припинити голодування студентів. Проте без вирішення цих питань укладення союзного договору Верховна Рада вважала передчасним. Студенти здобули перемогу лише в одному питанні — кадровому. Голова уряду В. Масол пішов у відставку.

У грудні 1990 р. XXVIII з’їзд КПУ підтвердив курс на укладення нового союзного договору. 17 березня 1991 р. відбувся референдум щодо збереження СРСР. Його учасникам запропонували запитання, зміст якого передбачав позитивну відповідь: “Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?”

Президія Верховної Ради України, долаючи певний опір більшості, запропонувала виборцям відповісти на референдумі ще на одне запитання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?” Це запитання конкретизувало умови, за яких Україна могла б увійти до нового Союзу, головною з них мало стати реальне забезпечення проголошеного суверенітету. Позитивно на всесоюзне запитання відповіло 70,5 %, на республіканське — 80,2 % учасників референдуму. Питома вага позитивних відповідей на республіканський бюлетень могла б бути вищою, якби праворадикальні партії та рухи не бойкотували референдум. У Галичині, де національно-демократичні сили мали більшість в обласних радах, на референдум було винесено третє запитання: “Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?” Позитивно відповіли на це запитання 98 % жителів цих областей. Результати референдуму засвідчили, що народ прагнув до життя в суверенній Україні й не хотів повернення до здевальвованої форми державного устрою.

Важливою складовою національно-культурного відродження стало відновлення діяльності заборонених **Української греко-католицької (УГКЦ) та Української автокефальної православної (УАПЦ) церков.**

Наприкінці 1990 — у першій половині 1991 рр. внутрішньополітична ситуація в країні і республіці продовжувала загострюватися. Відкрилися реальні перспективи для здобуття Україною суверенітету, створення самостійної Української держави. Серпневі події прискорили їх досягнення. **24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України.**

Президія Верховної Ради прийняла постанови про департизацію державних органів, установ та організацій, про власність КПУ та КПРС на території України, про припинення діяльності КПУ. Л. Кравчук підписав Указ про заборону діяльності Комуністичної партії України.

Проголошення незалежності України стало межею відліку нового етапу політичної історії України, започаткувавши перехід на якісно новий рівень суспільного розвитку:

? політичної сфери — від тоталітаризму до демократії, від залежної республіки — до своєї державності, від формальної незалежності — до реального суверенітету;

? соціальної — від людини-гвинтика до творця своєї долі;

? гуманітарної — від класових до загальнолюдських цінностей;

? економічної — від командної економіки до ринкової;

? міжнародної сфери — від об’єкта до суб’єкта геополітики.

8.3. Молодь і комсомол у перебудові

Лідери перебудови розуміли, що без підтримки молоді реформи можуть не відбутися. Партія, як і раніше, зробила ставку на експлуатацію ентузіазму молоді, посилення партійного керівництва комсомолом. Станом на 1 січня 1985 р. в комсомольських організаціях республіки працювало 343,5 тис. комуністів, що на 4,5 тис. було більше ніж у 1984 р.

Молодь спочатку підтримувала перебудову. Проте лише через два роки на XXV з'їзді ЛКСМУ (березень 1987 р.) та XX з'їзді ВЛКСМ (квітень 1987 р.) були визначені деякі напрями та завдання перебудови в комсомольських організаціях. На Всесоюзному з'їзді наголошувалося, що комсомол знаходиться “на межі кризи довіри молоді”. Тому головним напрямом реформування визначалася демократизація комсомольського життя. На з'їзді до Статуту ВЛКСМ було внесено істотні зміни, спрямовані на поширення самостійності й самодіяльності організацій усіх рівнів в обранні форм діяльності. Значно розширювалися права первинних організацій, членів комсомолу та виборних органів.

Однак головними завдання комсомолу, як і в попередні роки, залишалися — мобілізація молоді на виконання завдань чергової п'ятирічки, на ударні комсомольські будови, у тваринництво та ідейно-політичне виховання юнаків і дівчат. Комсомол України в 1987–1988 рр. взяв шефство над 14 республіканськими ударними новобудовами. Реконструкція та будівництво 43 підприємств машинобудування, відповідно до партійної вказівки щодо пріоритетного розвитку цієї галузі, стали комсомольськими. Слід зауважити, що п'ята частина юнаків і дівчат, які за комсомольськими путівками направлялися на ударні будови, покидали їх, не відпрацювавши й року. Рухом “Малій механізації — комсомольську турботу”, за оцінками ЦК ЛКСМУ, було охоплено близько 312 тис. юнаків і дівчат. У країні діяло майже 6,5 тис. молодіжних творчих об'єднань. Проте в республіканську комісію було надано лише 130 розробок.

Подібний формалізм спостерігався і у виховній роботі. Лише в 1985 р. майже 38 тис. членів лекторських груп комітетів комсомолу республіки прочитали 446 тис. лекцій. Відповідно до звітів комітетів комсомолу, у 1986–1987 навчальному році усіма формами загальноосвітнього, політичного та економічного навчання було охоплено 4,6 млн юнаків і дівчат. Із них 3,6 млн членів ВЛКСМ, тобто майже кожний другий комсомолец. Однак за підсумками соціологічних досліджень серед молоді лише 9 % вважали такі заняття і лекції дійсним джерелом інформації.

Молодь України не влаштувала робота комсомолу. Якщо під час звітно-виборчої кампанії 1985 р. незадовільною була визнана робота 32 комсомольських організацій, то в 1986 р. — 579, а 1987 р. — вже 1081.

Стиль роботи комітетів комсомолу майже не змінювався. У 1986 р. 25 обкомів і Київський міський комсомолу мали надати ЦК ЛКСМУ 1586 планових інформацій за різними напрямами роботи, тобто по 6 інформацій у день. Наприклад: “Про діяльність комсомольських організацій із запобігання пожежам”. У свою чергу, обкоми вимагали відповідних даних від підзвітних комітетів. За таких умов комітетам складно було розраховувати на об'єктивність інформацій, надавати допомогу первинним організаціям, комсомольським працівникам проводити роботу серед молоді. З метою скорочення паперового валу бюро ЦК на 1987 р. встановило новий перелік інформацій — 75 позицій, а в 1990 р. їх залишилося вже 43.

Не відповідали новим вимогам добір і розстановка комсомольських кадрів. На 1 січня 1986 р. серед перших секретарів міськкомів і райкомів комсомолу 72,5 % були фахівцями промисловості та сільського господарства. Така ситуація залишилася і через два роки. Вищу технічну, сільськогосподарську, економічну освіту мали 83 % перших секретарів. Однак і серед других секретарів міських і районних комітетів ЛКСМУ, які безпосередньо організовували виховну роботу серед молоді, питома вага “технарів” у 1988 р. становила 75 %. Комсомол повторював помилки партії, яка завжди “пишалася” тим, що в повоєнний період у різні роки від 80 до 95 % керівників парторганізацій республік, країв, областей, міст і районів були фахівцями народного господарства. Головне завдання, яке ставила партія, полягало в тому, щоб забезпечити виконання планів. Робота з людьми відходила на другий план.

Із 1965 р. структура комітетів комсомолу залишалася незмінною. Зростала лише чисельність комсомольських працівників. За період з 1988 по 1991 р. структура ЦК, обкомів, міськкомів ЛКСМУ реформувалася тричі. В 1990 р. Ленінська комуністична спілка молоді України почала ще називатися “Молодь за демократичний соціалізм” — ЛКСМУ (МДС). Проте зміна назви спілки, відділів, секторів, структури комсомольських комітетів не привела до корінної зміни функцій, стилю, форм і методів роботи.

Ефективність організаційно-політичної роботи комсомолу різко знижувалася. Багато форм і методів діяльності деградували. Розрив між старими теоретичними догмами, розбавленими перебудовною фразеологією, і дійсною практикою, рівнем життя породжувало у молодіжному середовищі зневіру, апатію, відмову від соціалістичного ідеалу, відхід від комсомолу. З 1985 по 1988 р. більше ніж на третину зросла кількість

неповнолітніх, які зловживали алкоголем, у 5 разів збільшилося наркоманів і токсикоманів. Питома вага молодіжної злочинності становила 52,6 %.

У цей період молодь особливо гостро відчувала розрив між словом і ділом. На початку перебудови у лавах комсомолу України налічувалося майже 7 млн юнаків і дівчат. На 1 січня 1988 р. чисельність республіканської комсомольської організації становила 6 млн 360 тис. осіб, скоротившись лише за один рік більш як на 360 тис., тобто на 5,4 %. За 1988–1989 рр. чисельність зменшилася ще на 15 %. Тільки у 1987 р. прийом до лав комсомолу зменшився майже на 415 тис. осіб, більше ніж на половину порівняно з попереднім роком. Якщо за період з 1982 по 1986 рр. з комсомольських організацій вибули без зняття з обліку 200 тис. молодих осіб, то тільки за 1987 р. — майже така сама кількість (189 тис.), а в 1989 р. — вже 227 тис. У 1989–1990 рр. зв'язок зі своїми організаціями втратили майже 15 % комсомольців, хоча формально вони ще належали до комсомолу. На початок 1990 р. ЛКСМУ об'єднувала 5 млн 357 тис. комсомольців. У 1990–1991 рр. процес виходу із комсомолу, скорочення кількості первинних організацій набрав лавиноподібного характеру.

Із розпадом комсомолу молодь почала шукати відповіді на свої питання у так званих “неформальних” організаціях та об'єднаннях молоді, що виникли з початком перебудови. У 1988 р. вони отримали назву “самодіяльних”. Відносини комсомолу з молодіжними формуваннями одразу не склалися, оскільки він не бачив собі альтернативи, тому й питання взаємодії розглядалися вузьким колом апаратних працівників під грифом “таємно”. У 1987–1989 рр. ЦК ЛКСМУ активно виступав проти діяльності “Українського культурологічного центру”, клубу “Більшовик” у Києві, групи “Демократизація” в Полтаві, “Весесоюзного соціально-політичного клубу” з філіями у Києві, Львові, Миколаєві, Харкові, Сімферополі, з націоналістичними молодіжними групами у Волинській, Івано-Франківській, Одеській областях, які закликали до створення “самостійної України”. Особливо загострилися відносини із Союзом незалежної молоді України (СНУМ). У своїй заяві від 2 квітня 1990 р. у зв'язку із несанкціонованою демонстрацією в Києві ЦК ЛКСМУ звинуватив СНУМ в загостренні політичної ситуації в республіці, використанні червоно-чорної символіки ОУН–УПА та спробі їх відродження.

До неформальних організацій були також віднесені “металісти”, “брейкери”, футбольні фанати і навіть воїни запасу, які пройшли через афганську війну і почали стихійно об'єднуватися в ради воїнів-інтернаціоналістів для захисту своїх прав. (Перші афганські організації сформовано у Києві, Чернігові, Черкасах.) У 1988 р. в Севастополі відбувся I Всеукраїнський збір воїнів запасу, на якому головою Республіканської ради воїнів запасу було обрано С. Червонописького. В червні 1990 р. рада реорганізувалась у Союз воїнів-інтернаціоналістів України, а з жовтня 1991 р. почала називатися **Українська Спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) (УСВА)**. Вона об'єднує учасників бойових дій не лише Афганістану, а й інших збройних конфліктів. *Нині так званий афганський рух в Україні — це організована на державному, громадському та політичному рівнях, законодавчо захищена соціально-демографічна категорія громадян України, об'єднана виконаним обов'язком на військово-професійних засадах та соціальним захистом ветеранів локальних війн.*

У жовтні 1990 р. комсомол підтримав вимоги голодуючих студентів. 25 жовтня бюро ЦК ЛКСМУ (МДС) прийняло заяву, в якій констатувало, що, незважаючи на загострення політичної ситуації в республіці, Верховна Рада і Рада Міністрів України продовжують ігнорувати пропозиції комсомолу щодо зняття напруги. Підтримуючи дії студентів, ЦК виступив за відставку В. Масола, відмову від розгляду нового союзного договору щодо прийняття нової Конституції на основі “Декларації про державний суверенітет”, проходження юнаками строкової воєнної служби лише на території України і повернення військовослужбовців — громадян України з “конфліктних точок” СРСР, передачу власності ВЛКСМ на території республіки ЛКСМУ (МДС), а власності КПРС — народіві.

Таким чином, на перших етапах молодь підтримала перебудову. Однак погіршення умов життя, відсутність результатів перебудови, не подоланий адміністративно-командний стиль діяльності комсомолу, тиск влади на самодіяльні об'єднання молоді тощо відштовхували її від перебудови. Масовий вихід юнаків і дівчат із комсомолу, небажання вступати до лав цієї організації свідчили про те, що спілка втратила довіру молоді і будь-які перспективи реформування і подальшого існування. У травні 1991 р. на III Республіканській конференції ЛКСМУ (МДС) відзначалося, що дві третини молоді республіки відмовили спілці у громадському авторитеті. Не допомогли прийняті в червні 1990 р. на XXVI з'їзді автономні від ВЛКСМ статут і програма ЛКСМУ (МДС), зміна назви спілки, структури, проведене оновлення керівництва (тричі за три роки). Комсомол, як і партія (яка не підлягала реформуванню), з політичної арені зникли водночас.

Отже, наприкінці 1991 р., разом із крахом перебудови, закінчилася радянсько-комуністична епоха, що тривала понад сім десятиліть. На політичній карті світу виникла незалежна Україна.

Контрольні запитання і завдання

1. Чим зумовлювалася необхідність перебудови усіх сфер життєдіяльності СРСР та України?
2. Назвіть основні етапи перебудови.

3. Які головні причини виникнення громадсько-політичних рухів?
4. Яку роль у перебудові відіграв Народний Рух України?
5. Наскільки політично структурованим було українське суспільство на початку 90-х років?
6. Розкрийте зміст Декларації про державний суверенітет України і Акту проголошення незалежності України? Яку роль вони відіграли у вітчизняній історії?
7. Якої позиції дотримувалися молодь і комсомол у перебудові?

Розділ 9

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ

НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Останнє десятиліття ХХ ст. стало епохальним в історії українського народу, який нарешті здобув свою незалежність і самостійно визначив власну долю. Ствердивши волевиявлення на всенародному референдумі 1 грудня 1991 р., український народ започаткував непростий процес розвитку своєї держави, її політичної та економічної системи. Цьому підпорядковувється проведення суспільно-політичних трансформацій, оновлення духовного і політичного життя з метою формування засад громадянського суспільства, опанування громадянами новою політичною культурою, а також налагодження і розвитку плідних відносин із міжнародним співтовариством.

9.1. Національне волевиявлення українського народу

Горбачовська перебудова сколихнула національно-патріотичні сили як у межах тогочасного СРСР, так і в країнах Східної Європи. Вона відчутно вплинула на перебіг подій на континенті. Неспроможність керівництва СРСР подолати кризові явища союзної держави, що давалися взнаки, спонукали республіканських лідерів вести пошуки власних концепцій виходу із цього становища. Першим серйозним кроком до усамостійнення України стало прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет. Президент СРСР М. Горбачов, стрімко втрачаючи владу, наполягав на укладенні оновленого союзного договору, підписання якого намічалось на 21 серпня 1991 р. в Новоогарьово (Підмосков'я).

Український законодавчий орган на початку червня 1991 р. здійснив ще один крок на шляху до незалежності. Він пов'язувався із прийняттям рішення "Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки". Розподіл боротьби націонал-патріотичних сил і комуністичної більшості у Верховній Раді УРСР проходив і з питань підготовки проекту Конституції. Перші обстоювали ідеї сильної президентської республіки з двопалатним парламентом, другі наполягали на обов'язковому внесенні до Конституції запису про входження УРСР до складу СРСР, збереженні радянської системи влади тощо.

У республіках посилювався вплив національно-патріотичних сил, офіційна влада вже неспроможна була працювати на випередження, поглиблювалася соціально-економічна криза. Консервативні сили в радянському керівництві, які не погоджувалися з політикою перебудови, спробували використати складне соціально-економічне становище в країні, незадоволення мас, щоб повернути суспільство до попередніх порядків. 19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного заколоту, ініціаторами якого стали представники вищого державного керівництва СРСР. Вони виступили із заявою, в якій говорилося, що у зв'язку із "хворобою" Президента СРСР М. Горбачова його обов'язки виконуватиме віце-президент СРСР Г. Янаєв, водночас він очолюватиме й Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС). За баченням заколотників, країною мав

керувати ДКНС, до складу якого увійшли: прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго, заступник Президента в Раді оборони О. Бакланов, голова Селянського союзу В. Стародубцев, один із керівників ВПК А. Тізяков. А. М. Горбачова, який перебував у цей час на відпочинку у Форосі в Криму, було ізольовано.

Новостворений орган запровадив в окремих районах СРСР на півроку надзвичайний стан. Головні події відбувалися в Москві. У місті було запроваджено комендантський час, міські транспортні шляхи та майдани перекривалися військами. Показово, що організатори та ідеологи перевороту не застосовували поняття “соціалізм”. Першою постановою ДКНС було призупинено діяльність небажаних новому режимові органів влади та управління, встановлювався контроль над ЗМІ (цензура). Також призупинялася діяльність усіх політичних партій, крім КПРС, громадських організацій і рухів демократичного спрямування, вихід газет, крім кількох лояльних до ДКНС, заборонялися мітинги, демонстрації, страйки.

Консервативний табір спробував перейти до активних дій, силою взяти соціальний реванш. Проте демократичним силам вдалося не лише вистояти, а й завдяки підтримці народних мас перемогти заколотників. Події серпня 1991 р. зумовили серйозні зміни в державному та суспільному житті країни, значно вплинувши на центробіжні тенденції в СРСР.

Щодо України заколотники планували спочатку нейтралізувати її, а після перемоги над демократами в Москві взятися й за цю республіку. Вранці 19 серпня до Києва прибув представник ДКНС — генерал армії В. Варенніков. На зустрічі з командирами військових частин гарнізону міста він заявив про обов'язковість виконання всіх розпоряджень ДКНС, ультимативно зажадавши його підтримки з боку Верховної Ради та уряду республіки. Представнику ДКНС довелося зустрічатися з Головою ВР УРСР Л. Кравчуком не в ЦК КПУ, як він наполягав, а в приміщенні Верховної Ради, згідно з позицією українського лідера. В. Варенніков вимагав покірності вищих органів влади України, погрожуючи за непослух застосуванням військових репресій. Керівництво Компартії України направило на місця шифротелеграму, в якій перед партійними комітетами ставилося завдання всіляко сприяти діям ДКНС. Ситуацію ускладнювало те, що більшість об'єднань республіки та керівництво Кримської АРСР виявили лояльність до заколотників і його вищого органу — ДКНС.

У своєму виступі по республіканському радіо Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук, закликавши громадян до спокою і витримки, запропонував зосередитися на розв'язанні найважливіших проблем повсякденного життя. Він також заявив, що відповідні оцінки і висновки стосовно ситуації, що склалася в країні, зробить Верховна Рада України та її Президія. Остання лише ввечері 20 серпня прийняла заяву, в якій зазначалося, що всі постанови ДКНС не мають юридичної сили на території нашої республіки допоки не прийме рішення Верховна Рада України.

На відмінну від стриманої реакції керівництва республіки на події у Москві опозиційно-демократичні сили від самого початку заколоту зайняли принципову позицію, розуміючи, чим їм та українському народові загрожує перемога ДКНС. 19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав співвітчизників не підкорятися волі заколотників, створювати структури активного опору, вдатися до всеукраїнського страйку. 20 серпня Народна Рада — організована опозиція в республіканському парламенті, засудила державний заколот і закликала підтримати керівництво Росії у протистоянні з ним. 19–22 серпня 1991 р. масові мітинги-протести проти дій заколотників відбулися у Києві, Львові, Харкові, Донецьку та інших містах України.

Наголосимо, що за баченням провідників Народного Руху, дистанціювання від союзного центру було викликане об'єктивними чинниками. В заяві рухівців вказувалося, що у той час, коли союзний центр “показав неспроможність себе захистити”, імперативно постало завдання “створення українських збройних сил, української державної безпеки, здатних захистити суверенітет України”.

Протистояння демократичних сил заколотникам сприяло об'єднанню їхніх зусиль. Так, створена коаліція “Незалежна демократична Україна” об'єднала Народний Рух та 27 партій і громадських формувань. Коаліція, визначивши переворот у Москві антиконституційним, а арешт М. Горбачова — злочинним, закликала народ до страйків та актів громадянської непокори.

Майже дводенна дискусія у Верховній Раді України завершилася прийняттям заяви Президії ВРУ. В ній пропонувалося утримуватися від страйків, мітингів та маніфестацій (у дусі вимог ДКНС), щоб не спровокувати дестабілізацію становища. Положення, внесені до цієї заяви представниками Народної ради щодо постанов ДКНС, які “не мають юридичної сили на території України”, були найбільш радикальними.

Показово, що, не погоджуючись із такою позицією уряду, частина членів Президії Верховної Ради України, а саме: В. Гриньов, О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський та В. Яворівський виступили із своєю заявою. У ній більш гостро й точно оцінювалася ситуація, що склалася. Так, дії ДКНС визнавалися антиконституційними й незаконними. Однозначно проголошувалася підтримка демократичних сил Росії, а в разі спроб захоплення влади у республіці народ України закликався до непокори. Слід наголосити, що офіційна заява Президії ВР Української РСР була опублікована лише 22 серпня 1991 р.

Звичайно, головні події розгорталися в Москві. На шляху до диктатури стала Верховна Рада РРФСР, навколо якої зібралися тисячі захисників демократії. У місті зводилися барикади, проводилася антизаколотницька масова робота. Опір ДКНС очолив президент Російської Федерації Б. Єльцин. На його заклик десятки тисяч людей, вийшовши на вулиці столиці, перекрили шлях бронетехніці та військам, уведеним до міста за рішенням ДКНС, до будівлі Верховної Ради РРФСР. Серед захисників демократії в Москві було чимало й українців. Над барикадами, поруч з іншими, майорів і український синьо-жовтий прапор.

Рішуче опертя заколотникам з боку тисяч громадян, що заповнили центр Москви, впевнені дії керівництва РСФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили ганебний провал заколоту 22 серпня 1991 р. Дискредитувавши себе, КПРС змушена була поступитися панівним становищем в СРСР. Цією ситуацією скористалися демократи як в Росії, так і в Україні. Відповідним Указом Президента РФ Б. Єльцина діяльність КПРС була заборонена.

Після цих подій Президент СРСР М. Горбачов стрімко втрачав владу. Водночас різко посилювався вплив та вага керівництва Російської Федерації, яке відіграло важливу роль у протистоянні та придушенні заколоту. Союзні органи влади були значною мірою паралізовані. Однак з'явилися вельми сприятливі обставини для здобуття незалежності союзними республіками.

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці та прийнято низку надзвичайно важливих рішень. Серед них доленосними для українського народу були Постанова та Акт проголошення незалежності України. У ньому зазначалося: “Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України”. Цей акт набрав чинності з моменту його схвалення.

Наголосимо, що ці історичні документи були затверджені конституційною більшістю: за Постанову віддали голос — 321 особа, а за Акт — 346 і лише один — проти. З метою всенародного підтвердження Акта на сесії ВР Української РСР було вирішено провести 1 грудня 1991 р. республіканський референдум, а також вибори Президента України.

Незважаючи на перемогу демократії в Москві, результати прийнятих рішень в Україні залежали від позиції комуністичної більшості, оскільки з 450 парламентських мандатів їм належало 239. “Група 239” вже протягом кількох місяців знаходилася під жорстким пресингом вітчизняних націонал-демократів, які прагнули проголошення незалежності. Перспектива відокремлення від союзного центру не лише лякала комуністів, а й обнадіявала їх. Для більшості з них збереження СРСР чи його розпад асоціювалося з можливістю приватизації державної власності на власну користь та які преференції з такого перебігу подій вони та їхні прибічники отримають в економіці. Як не парадоксально, на що вказує й В. Гриньов — тогочасний віце-спікер Верховної Ради країни, але саме меркантильні мотиви більшості лівих стали дієвими спонуканами відомого рішення щодо розпаду союзної держави та проголошення незалежності України.

Депутати-демократи у переважній більшості також були вихідцями із партпаратників. Вони палко підтримували питання щодо проголошення незалежності України, а також виступали за розрив зв'язків із союзницькими структурами на користь встановлення суверенного правління у новоствореній державі. Їх мотивація була зрозумілою, адже незалежність надавала їм більші шанси самореалізації, додавала натхнення.

Вельми важливими, з огляду на ситуацію, що склалася у дні заколоту, та для подальших перетворень в Україні, стали рішення Президії Верховної Ради України. Реагуючи на останні події, Верховна Рада в короткий термін приймає низку принципово важливих постанов: про департизацію державних органів, установ та організацій, про тимчасове припинення діяльності Компартії України, про власність Компартії України та КПРС на території України. А 30 серпня Л. Кравчук підписує Указ Президії Верховної Ради “Про заборону діяльності Компартії України”. В Україні, як і в деяких інших республіках Союзу РСР, було створено спеціальну комісію на чолі із Ю. Гайсинським із розслідування діяльності Компартії та її підтримки заколотників. При цьому значно посилювалася легітимність припинення діяльності Компартії, яка слугувала головною ланкою існування величезної союзної держави. Л. Кравчук, враховуючи ліву більшість складу парламенту України, не наважився навіть у серпневій дні — після провалу заколоту, винести питання про заборону партії на сесію Верховної Ради. Це був свідомий і прагматичний крок. Однак колишня партноменклатура і в інших умовах скористалася новою ситуацією.

1 грудня 1991 р., відповідно до вищезазначених рішень, відбулися всеукраїнський референдум та вибори глави держави. У голосуванні взяли участь близько 32 млн громадян, тобто 84 % загальної кількості включених

до списків. Майже 29 млн громадян, або 90,92 %, підтвердили Акт проголошення незалежності. Тим самим за незалежність України висловилися 76 % усіх дієздатних громадян. У голосуванні на виборах Президента України більшість голосів виборців, тобто 61,8 %, була віддана за кандидатуру Л. Кравчука. Таким чином, всенародно обраним першим Президентом незалежної України став Леонід Макарович Кравчук.

Зауважимо, що це були вельми демократичні президентські вибори. Так, із 95 претендентів на найвищу посаду нашої держави лише 7 забезпечили собі підтримку необхідною кількістю підписів виборців. Зареєстрованими кандидатами були: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл, І. Юхновський. Показово, що Л. Кравчук переміг у першому турі.

Високі результати Всеукраїнського референдуму та вибори Президента України більшістю населення республіки створили якісно нову, відмінну від попереднього часу, політичну ситуацію. Було прискорено остаточну ліквідацію Радянського Союзу — величезної союзної держави.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України обраний Президент Л. Кравчук склав присягу народові України. Того самого дня на пленарному засіданні Головою Верховної Ради України обрано І. Плюща, а його першим заступником — В. Дурдинця.

На засіданні Верховної Ради України було прийнято звернення “До парламентів і народів світу”. В ньому зазначалося, що договір 1922 р. щодо створення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним. У документі стверджувалося, що Україна буде демократичну, правову державу, в якій мають забезпечуватися права і свободи людини, а також визнаються рівноправними всі форми власності. Проголосивши власну територію недоторканною, Україна висловилася за визнання непорушності існуючих кордонів, за розвиток міжнародного співробітництва на засадах рівності, невтручання у внутрішні справи один до одного. Верховна Рада УРСР задекларувала без'ядерний статус республіки та позаблоковість політики. Також вказувалося, що Україна сповідує оборонний характер своєї військової доктрини і створить власні Збройні сили на засадах мінімальної достатності.

8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Білорусь), на зустрічі керівників трьох республік: Білорусі, РСФСР та України, відбулося підписання угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Ця угода констатувала, що до СНД можуть приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так й інші держави, що поділятимуть засади цієї угоди.

Відповідно до указу М. Горбачова, 26 грудня 1991 р. Рада національностей Верховної Ради СРСР прийняла формальну Декларацію щодо припинення існування Радянського Союзу.

Міжнародне співтовариство з розумінням поставилося до таких змін в СРСР, визнавши незалежність усіх колишніх союзних республік. Показово, що міжнародне співтовариство швидко визнало незалежність України. Так, нашу Вітчизну як незалежну державу вже 2 грудня 1991 р. визнали Польща і Канада, 3 — Угорщина, 4 — Латвія і Литва, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія та Хорватія.

Наголосимо, що США, передбачаючи можливість “розповзання” ядерної зброї СРСР, до самого кінця демонстрували свою підтримку М. Горбачову. Розміщені на території України стратегічні й тактичні види ракетно-ядерної зброї перетворювали її на третю за потенціалом, після США і Росії, ядерну державу. Адміністрація президента США Дж. Буша ставилася з певним страхом до появи на політичній карті світу незалежної держави Україна. Проте вже 25 грудня 1991 р. США визнали Україну, а незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Таким чином, упродовж першого місяця після всеукраїнського референдуму Україну визнали близько 60 країн світу, серед них і держави так званої сімки. 18 лютого 1992 р. у Маріїнському палаці відбулося урочисте вручення вірчих грамот Президенту України Леоніду Кравчуку Надзвичайним та Повноважним послом ФРН в Україні графом Хеннеке фон Бассевітц (із серпня 1989 р. був Генконсулом Німеччини в Україні). Слід зауважити, що протягом першого року існування України, як незалежної держави, її самостійність визнали понад 130 країн світу, дипломатичні відносини у повному обсязі було встановлено із 110 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої дипломатичні представництва.

Стрімке волевиявлення народу України знайшло відображення в швидкому та дієвому визнанні незалежності нашої країни. Це стало також відображенням вельми довгоочікуваного та вистражданого численними поколіннями борців політичного сходження Української держави. Втретє за 350 років від визвольної боротьби середини XVII ст. вона здобула самостійність і вдруге — у XX ст. Віднині перед Україною ставилися завдання розбудови власної державності, унеможливлення фатальних помилок попередніх етапів у будівництві незалежності, а також вміле здійснення суспільно-політичної трансформації: утвердження демократичних засад стійкого розвитку, формування дієвих підвалин громадянського суспільства та соціально-правової держави.

Отже, демократизація суспільно-політичного життя дала можливість активізуватися національно-визвольному, демократичному руху, традиції якого сягали глибини віків. Провал серпневого 1991 р. заколоту в Москві значно посилив відцентрові настрої і національно-демократичні сили українського суспільства. Союзні

органи влади втратили контроль над подіями у радянських республіках, а консервативні сили були деморалізовані.

У тогочасних умовах склалися унікальні можливості для національно-демократичних сил. Світове співтовариство загалом позитивно поставилося до прагнень радянських республік здобути незалежний і самостійний статус, воно не стримувало розвал СРСР. Україна стала самостійною і суверенною державою мирним шляхом, без кровопролиття, що було характерним для попередніх етапів її боротьби за незалежність власного поступу.

На порядок денний постали проблеми будівництва, розвою всіх складових держави, її структур та турботи про власний народ і його добробут. Кредит довіри, прагнення кращого життя мільйонів громадян України мали виправдатися, оскільки інший результат міг призвести до згубних наслідків для народу та його державності.

9.2. Складові зміцнення української державності

Проголошення незалежності України 24 серпня та проведення в республіці Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. започаткували нову політичну ситуацію та новий історичний етап розвитку й подальшого сходження національної державності. Швидкими темпами відбувалася остаточна ліквідація Радянського Союзу, незалежність України визнано міжнародне співтовариство. На руїнах СРСР було створено Співдружність незалежних держав (СНД). 21 грудня 1991 р. після підписання алматинської Декларації до новоствореного СНД, крім Білорусі, Росії та України увійшли Азербайджан, Вірменія, Молдова, Казахстан, Киргизія, Туркменістан, Узбекистан і Таджикистан. Це означало, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність перестав існувати, кожна із його республік стала самостійною державою.

Варто наголосити, що СНД із самого початку не був наддержавним чи державно-федеративним утворенням. Члени Співдружності, на відмінну від попередньої радянської практики, позиціонували як цілком незалежні держави, суб'єкти міжнародних відносин. Тому Україна та інші держави Співдружності відповідним чином дотримувалися принципів добросусідства як між собою, так і з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Особливістю відновлення суверенного статусу України стало те, що вона набула його за вельми сприятливих як зовнішніх умов, так і збігу внутрішніх обставин. Демократизація суспільно-політичного життя сприяла значному піднесенню національно-визвольного, демократичного руху. На відміну від попередніх спроб будувати самостійну державу, коли буревіями проносилася збройна боротьба і війни, за сучасної доби всі процеси відбувалися мирним шляхом, без прямого втручання інших держав, більш могутніх сусідів.

Зі здобуттям незалежності перед Україною постало чимало актуальних питань державотворення. До них належали як проблеми розбудови інститутів власної держави, так і невідкладні проблеми забезпечення життєдіяльності країни та стратегії її подальшого розвитку. Широкі народні маси щиро сподівалися, що замість цілком залежної від московського центру має постати незалежна демократична держава, яка б розвивалася в дружній сім'ї європейських держав та світової спільноти.

Зауважимо, що ще у вересні 1989 р. політичне об'єднання “Народний Рух України за перебудову” головним завданням вбачало побудову демократичного та гуманного суспільства. Українська національна партія у квітні 1990 р. поставила за мету “відновлення УНР, проголошеної Центральною Радою”. Водночас із набуттям незалежного статусу України ці завдання стали нагальними й переходили в площину повсякденної практики.

Нова держава мала відмовитися від атрибутів радянської доби та налаштувати власні засади національної, але демократичної держави. 24 серпня 1991 р. була офіційно повернута назва — Україна. Це цілком відповідало вітчизняній історичній традиції. Крім того, постали проблеми облаштування кордонів, переформування силових структур, міністерств і відомств, які підпорядковувалися союзному центру і мали вельми декоративну самостійність радянського зразка. До цього додавалися завдання підвищення ролі українських владних структур, вітчизняного уряду, загалом виконавчої вертикалі і функціонування народно-господарського комплексу, забезпечення демократичних прав і свобод громадян країни.

Слід наголосити, що місце і роль законодавчої влади в особі Верховної Ради України на рубежі 80–90-х років зазнали відчутної трансформації. Мирне і дещо плавне піднесення Верховної Ради як легітимного і повноважного законодавчого органу України було підкріплене результатами Всеукраїнського референдуму та виборами Президента України. Звичайно, сприятливий перебіг подій як зовнішньо-політичного, так і внутрішнього вимірів додавав впевненості державотворчим силам і процесам. Проте слід мати на увазі й ті труднощі, що були пов'язані з демонтажем вертикалі Комуністичної партії, яка здійснювала повний контроль на місцях, адміністрування, а то й прямиий диктат.

З перших кроків державотворчих процесів перед Верховною Радою, її Президією, а потім і Адміністрацією Президента України постало завдання вироблення стратегії державотворення, здійснення відповідних кроків та

забезпечення політичної підтримки широких народних мас початків нової державності. На сучасному етапі успіхи і невдачі, здійснені українськими державотворцями і народом, оцінюються більш реально, без ідеалізації початкового й дещо наївного романтизму.

Прикладом розпорошення сил, упущення та помилок керманців і державотворців було створення Державної думи при Президентові України. Саме з метою посилення розробки стратегічних засад державного будівництва та зміцнення повноважного впливу глави держави, у лютому 1992 р. було засновано Державну думу України — консультативний орган при Президентові. Однак проти цього виступала Верховна Рада, передбачаючи, що частина її функцій перейде до Державної думи. Гострі політичні баталії з цього приводу змусили Президента Л. Кравчука наприкінці 1992 р. розпустити цей “неконституційний орган”.

Були й інші, не завжди продумані та виважені кроки з боку урядових структур, законодавчого органу (українського парламенту). Наприклад, у випадку пропозицій Президента Л. Кравчука підпорядкувати йому повністю уряд, чи стосовно питань розподілу повноважень та надання надзвичайних (допоміжних) повноважень уряду на чолі з Л. Кучмою. Політична ситуація в країні ускладнювалася вельми відчутними, інколи гостро критичними процесами трансформації народного господарства, розбалансуванням фінансової системи, зростанням гіперінфляції, помилками у проведенні ринкових реформ.

Однак процеси набуття Україною нових обрисів дедалі більше ставили динамічними й сприяли зміцненню вітчизняної державності. Так, уже 8 жовтня 1991 р. набув чинності Закон “Про громадянство України”, згодом було проведено обмін радянських паспортів на українські. В листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про державний кордон”, а в грудні того самого року було створено Державний митний комітет, тим самим започаткувавши формування прикордонної та митної служб як невід’ємних атрибутів держави.

Новим виміром постала й національна символіка, яка затверджувалася Верховною Радою після гострих дебатів та політичних дискусій. 4 вересня 1991 р. над куполом будівлі Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного. У січні 1992 р. було затверджено державний гімн України. Приймалася музична редакція гімну “Ще не вмерла Україна”, автором якої був композитор М. Вербицький, автором слів П. Чубинський. У лютому цього самого року було затверджено тризуб як малий Державний герб і головний елемент майбутнього великого Державного герба України.

Для створення реальної державності України велике значення мало будівництво власних Збройних сил, реорганізація Комітету державної безпеки та Міністерства внутрішніх справ. На початку грудня 1991 р. набув чинності Закон “Про Збройні сили України”. Процес створення власної армії та флоту мав відбуватися шляхом поступового реформування військ Київського, Одеського та Прикарпатського військових округів, частин протиповітряної оборони та Чорноморського флоту. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину. Вона мала чітко визначений оборонний характер. Було розроблено програму скорочення збройних сил. Так, із 726 тис. особового складу армії у 1991 р. — на кінець 1996 р. мало залишитися 350 тис. військових. Реформування армії продовжувалося. Поряд із цими кроками здійснювалися заходи щодо створення Національної гвардії, частин спеціального призначення, Служби безпеки та інших державних структур.

Загалом, процес розбудови української армії та флоту мав поступальний характер, але в його розгортанні виявилось чимало труднощів, давалися взнаки певні неузгодженості, проблеми реформування. Насамперед це стосувалося відносин з Російською Федерацією щодо вирішення невідкладних питань державного розмежування, пошуку компромісів з нагальних проблем.

Створення нового геополітичного об’єднання СНД хоча й сприяло цивілізованому дистанціюванню колишніх “братських республік-сестер”, проте не могло розв’язати всіх проблем. Більше того, проблеми взаємин розв’язувалися зазвичай на двосторонньому рівні. Найбільш гострі, навіть конфліктноспроможні виміри виникли майже відразу між Україною та Росією. Вони стосувалися таких проблем, як: поділ Чорноморського флоту, статус Криму та умови енергопостачання України.

Так, Чорноморський флот, що майже повністю базувався на території України, ставав небезпечним подразником. Затяжна невизначеність державного статусу флоту, належність розгалуженої берегової інфраструктури на досить тривалий час стали виміром напруження українсько-російських відносин. На момент розпаду СРСР Чорноморський флот налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації. Це становило близько 10 % усього флоту колишнього Союзу РСР вартістю понад 80 млрд доларів США.

У політичних колах Росії все гучніше ставилося питання про статус Криму. Окремі політичні сили ігнорували законність рішення Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким територія півострова в 1954 р. увійшла до складу України. Також важливим питанням у двосторонніх українсько-російських відносинах були умови (нагальність їх перегляду) постачання енергоносіїв з Росії до України.

Однак, слід зауважити, що факт існування СНД, не дивлячись на всі застереження і суперечності, які виникали, навіть у початковий період, мав неабияке позитивне значення. Адже проведення консультацій голів країн СНД, наявність можливості узгодження тих чи тих питань в його органах сприяло припиненню хаотичного розпаду СРСР. СНД слугував своєрідним координаційним центром у відносинах між республіками колишнього Союзу РСР.

Здійснені першочергові державотворчі кроки мали надзвичайно велике значення для подальшого сходження самостійної України. При цьому врахувався досвід попередньої історичної доби створення владних вітчизняних органів на початку ХХ ст. Важливим напрямом, крім зазначених вище, стала діяльність із фіксації кордонів України. Закладене правове підґрунтя сприяло тому, що державний кордон колишнього СРСР на території України, яка межувала з Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, — було визначено її державним кордоном. Водночас адміністративний кордон з тогочасними союзними республіками: Росією, Білоруссю і Молдовою також перетворювався у державний кордон України. Звичайно, на практиці ця проблема виявилася не такою вже й простою. Потрібен був час та відповідні зусилля дипломатів і політиків заради остаточного визначення їх недоторканності та дієвості.

Поряд із цією державотворчою діяльністю слід вказати й на питання формування економічних засад самостійного розвитку України. Для цього потрібно було здійснити чимало рішучих кроків: вийти із карбованцевої зони, розділити успадковані активи й пасиви СРСР, створити умови для самодостатності вітчизняної економіки. Відповідно до рішень Верховної Ради від 9 вересня 1991 р. на території України запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Тим самим започатковувалося введення власної валюти. Лише з вересня 1996 р., з подоланням гіперінфляції і стабілізацією фінансів і економіки, у країні введено національну валюту — гривню, що стала повноцінною грошовою одиницею нашої держави.

Таким чином, в Україні, в умовах посилення соціально-економічної кризи перших років незалежності, вдалося сформувати практично всі необхідні атрибути власної державності, створити більш-менш цілісний державний механізм. Тим самим відбулася еволюція суспільно-політичного сходження України як самостійної держави, що обстоює не класові, а національні та загальнолюдські цінності. Проведені соціально-економічні реформи, впроваджені цілеспрямовані заходи сприяли зміцненню української державності. Зміни, що відбулися, мали здебільшого чітке спрямування: із формально суверенної союзної республіки до держави з реальним суверенітетом.

Аналіз тогочасного перебігу подій свідчить, що соціально-політична ситуація в Україні у перші роки незалежності залишалася вельми напруженою. Економічний спад останніх років існування СРСР з його розпадом посилювався й на теренах України. Програмними гаслами нової влади було забезпечення народові вільного життя, дотримання прав і свобод, побудова соціально-правової держави з високим рівнем добробуту, рівні умови господарювання усім його суб'єктам. Проте, як показала практика, надії щодо оперативного та кардинального розв'язання суспільно-економічних проблем скоро минули. Економічна криза поглиблювалася, соціально-політичні проблеми суспільства загострювалися.

Унаслідок відсутності стратегії економічних реформ країна переживала певні труднощі. Так, з грудня 1991 по квітень 1994 р. Верховна Рада прийняла більш як 400 законів. В умовах відсутності цілісної стратегії переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя.

До цього додавалися недосконалі організація владних структур держави, недовершеність розподілу функцій між гілками влади, відсутність Основного закону України як підґрунтя для формування якісно нової політичної системи вітчизняного суспільства. Проте конституційний процес затягнувся на п'ять років, а необхідні зміни щораз вносилися до Основного Закону 1978 р., який залишався чинним до 28 червня 1996 р. За цей період було внесено майже 200 поправок. Із запровадженням посади Президента почасти болісно здійснювався процес розмежування повноважень і функцій виконавчої та законодавчої влади. Першою спробою такого розмежування, як відомо, було запровадження в березні 1992 р. інституту представників Президента України на обласному та районному рівнях. Слід зауважити, що цей процес можна вважати частково вдалим. Він мав чіткі ознаки тимчасової моделі розмежування владних повноважень. Проте були й певні недоліки, а саме: консервація паралелізму функцій виконавських і представницьких владних структур по всій вертикалі; ліквідація інституту представників Президента України до чергових виборів, а натомість відсутність навіть загальних положень про розмежування виконавчої та представницької гілок влади. Такий стан напередодні переобрання всіх владних структур навесні і влітку 1994 р. свідчив про тенденцію до звуження повноважень Президента та обмеження їх лише представницькими функціями.

Наголосимо, що ні Президентів, ні урядів країни в перші роки незалежності не вдалося приборкати інфляційні процеси, налагодити ефективне управління процесами реформування як владних структур, так і народно-господарського комплексу. На ґрунті вимог допоміжних повноважень уряду на чолі з Л. Кучмою та у зв'язку з пропозицією Президента підпорядкувати йому повністю уряд загострилася політична криза, й у 1994

р. були призначені дострокові парламентські вибори і вибори Президента. З обранням Президентом Л. Кучми політичні трансформації, проведення економічних реформ набули іншої динаміки та нових вимірів.

Зміна влади відчутно позначилася на конституційному процесі й особливостях прийнятої у 1996 р. Конституції України. Прийняття Основного Закону стало закономірним та логічним завершенням тривалого, надзвичайно складного та суперечливого конституційного процесу в Україні, який відбувався в два етапи: *перший етап* — 1990–1993 рр., *другий* — 1994–1996 рр.

Головними здобутками першого етапу стала підготовка семи варіантів концепції, з яких у червні 1991 р. один варіант Верховна Рада затвердила. На його основі розроблено чотири варіанти проекту Конституції. Один із них у липні 1993 р. Верховна Рада винесла на всенародне обговорення. За результатами обговорення у жовтні 1993 р. Верховна Рада доручила Конституційній комісії доопрацювати проект Конституції та оприлюднити його через засоби масової інформації. Опублікуванням проекту завершився перший етап конституційного процесу.

Під час другого етапу з обранням нового Президента було оновлено Конституційну комісію. До її складу увійшли представники законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Комісія діяла під головуванням Президента України Л. Кучми і Голови Верховної Ради О. Мороза. Новий документ узгоджував позиції різних політичних сил. Зробити це було нелегко, оскільки на шляху до Конституції виникло ще два концептуально нових проекти, що відрізнялися не лише від проекту 1993 р., а й від багатьох принципових положень Декларації про державний суверенітет 1990 р. Дискусії точилися навколо питань щодо форми державного правління (президентська чи парламентська республіка), рівноправності різних форм власності, державного статусу української мови, державної символіки, розміщення іноземних військових баз на території України, правового статусу Республіки Крим, розподілу повноважень між гілками влади, гарантій соціальних прав громадян.

Апогеєм протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади став 1995 р., коли Президент проголосив провести опитування населення країни з метою з'ясувати ставлення українського народу до існуючої системи влади та визначення ними оптимальної моделі. Владна криза в Україні завершилася підписанням 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом України. Прийняття зазначеного документа в перехідний період дещо стабілізувало ситуацію в державі й сприяло розвитку її політичної системи. Водночас цей документ мав й істотні недоліки, зокрема, зобов'язував сторони утримуватися від ініціювання будь-яких форм прямого волевиявлення народу з усіх питань, крім тих, що стосувалися прийняття нової Конституції.

З осені 1995 р. було сформовано робочу групу з підготовки проекту, яка в березні 1996 р. запропонувала варіант тексту Основного Закону. Затверджена Верховною Радою Тимчасова комісія приступила до опрацювання проекту. В період з 28 травня по 4 червня 1996 р. проект Конституції було розглянуто на Верховній Раді й прийнято у першому читанні. Однак 19 червня 1996 р. у другому читанні проект було заблоковано. Протистояння Президента і Верховної Ради знову загострилося. За таких обставин знову актуальним постало питання про звернення до народу. 26 червня 1996 р. Президент видав указ про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України. Це змусило більшість депутатів повернутися до розгляду проекту Конституції.

28 червня 1996 р. на засіданні Верховної Ради, яке тривало день і ніч, було прийнято Конституцію України (315 голосів). Також було прийнято Закон про введення Конституції в дію (338 голосами). 28 червня офіційно проголошено Днем Конституції України.

У преамбулі зауважується, що Конституція, прийнята Верховною Радою від імені українського народу, є результатом здійснення українською нацією права на самовизначення. У ній сформульовано завдання щодо забезпечення в Україні прав і свобод, зміцнення громадянської злагоди, розвитку соціальної та правової держави.

Кожний розділ Основного Закону України присвячено тим чи іншим засадам життєдіяльності держави та суспільства. Єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо через демократичні вибори, референдум, органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. За формою державного правління й устрою Україна визначається як унітарна республіка, а українська мова проголошується державною. Водночас в Україні гарантується вільний розвиток інших мов.

Конституція проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні. Утвердження і забезпечення її прав і свобод є головним обов'язком держави. У розділі «Права і свободи та обов'язки людини і громадянина» накреслено систему особистих, соціально-економічних, політичних прав людини. Зокрема, у соціально-економічній сфері громадянам надаються права на працю, страйк, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я тощо. Право приватної власності проголошується непорушним. Конституцією передбачено свободу об'єднань у різні політичні утворення, участь в управлінні державними справами, у виборах, референдумі, право проводити збори, мітинги, демонстрації, право на свободу світогляду і віросповідання.

Наголосимо, що Конституція регулює організацію і діяльність вищого законодавчого органу України — Верховної Ради, визначає засади щодо правового статусу Президента України. До системи органів виконавчої влади належать Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації в областях, районах, Києві та Севастополі.

В Основному Законі зауважується, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Конституція гарантує незалежність і недоторканність суддів. Конституційний Суд — єдиний орган, який має право офіційного тлумачення Конституції України та законів республіки. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані як такі, що суперечать Конституції, втрачають чинність від дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Місцеве самоврядування, за Конституцією, здійснюється безпосередньо громадами через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Спільні інтереси територіальних громад міст, селищ і сіл представляють районні та обласні ради. Склад ради села, селища або міста обирається мешканцями відповідної територіальної одиниці на основі загального, рівного, прямого виборчого права, шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Конституція набула чинності від дня її прийняття. Тим самим з'явилася можливість на конституційному фундаменті за допомогою передбачених Основним Законом засобів і принципів завершити розбудову розвиненого громадянського суспільства і суверенної, демократичної, правової, соціальної держави.

Слід зауважити, що прийняття Конституції мало велике історичне значення для подальшого розвитку України. *По-перше*, прийняття Основного Закону було центральною політичною подією п'ятирічного існування української державності. *По-друге*, прийняття Конституції мало потужне морально-політичне значення. Перебіг подій, що супроводжував обговорення і прийняття конституційного проекту, засвідчив, що українські політики можуть працювати в режимі пошуку політичного компромісу і приймати принципи та зважені державотворчі рішення. *По-третє*, прийняття нової Конституції мало велике внутрішньо-політичне значення. Затвердження Основного Закону сприяло створенню всіх умов для оптимізації політичних відносин, структурування політичного простору, визначення фундаментальних напрямів суспільного і державного життя. Крім того, прийняття Конституції мало принципове зовнішньополітичне значення. Європа і світ переконалися, що Україна була однією з небагатьох пострадянських держав, де конституційний процес не призвів до руйнівної політичної кризи. Прийнята Конституція слугувала однією з важливих підстав для входження України до Ради Європи та інших демократичних міжнародних структур.

Істотними складовими трансформаційних перетворень, що мали значний вплив на подальше зміцнення української державності наприкінці 90-х років ХХ ст., були парламентські вибори у березні 1998 р., вибори Президента України восени 1999 р. та Всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р. Проведення виборів до Верховної Ради на нових засадах мало сприяти подальшій структуризації вітчизняного суспільства та, власне, й парламенту. 29 березня 1998 р. парламентські вибори були першими, що відбулися за змішаною пропорційно-мажоритарною системою. Згідно із Законом “Про вибори народних депутатів України”, обиралися 450 депутатів, з яких 225 в одномандатних виборчих округах на засадах відносної більшості, а 225 за списками політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному, загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

Депутатські місця в парламенті України виборювали 30 політичних партій і виборчих блоків. Проте депутатські місця розподілилися тільки між вісьмома з них, які подолали чотиривідсотковий бар'єр. У розподілі депутатських мандатів до Верховної Ради комуністи дістали 84 мандати; Народний Рух — 32; Виборчий блок СПУ та СелПУ — 29; Партія зелених — 19; НДП — 17; “Громада” — 16; ПСПУ і СДПУ(о) — по 14. Решту місць отримали депутати, обрані в одномандатних виборчих округах.

Результати виборів засвідчили, що ліві, зокрема комуністи, ще зберігали свої позиції як головної опозиційної сили парламенту. Проте жодна із політичних сил не отримала переважної більшості у парламенті і це рельєфно виявилось при виборах Голови Верховної Ради. Лише 7 липня 1998 р. на 69 пленарному засіданні на цю посаду було обрано О. Ткаченка — одного з лідерів СелПУ.

Наступною визначальною подією в суспільно-політичному житті країни стали президентські вибори 1999 р. На цей час Україна утвердилася як повноправна учасниця міжнародного співтовариства, їй вдалося не лише приборкати гіперінфляцію, а й призупинити падіння виробництва, загальмувати економічну кризу. Однак у країні залишалася напруженою соціально-економічна ситуація, зростало безробіття, знижувався добрут трудящих, гальмувалися необхідні реформи.

Слід зауважити, що й на дев'ятому році незалежності України у певної частини громадян, особливо старшого віку, посилилася ностальгія за радянським минулим. Таким становищем, звісно, намагалися скористатися на президентських виборах представники лівих сил, під владу яких потрапила Верховна Рада.

Саме тому вони розгорнули під час передвиборчої кампанії бурхливу пропаганду. Політична боротьба набула особливої гостроти.

На найвищу в державі посаду претендували, крім діючого Президента Л. Кучми, якого було висунуто на другий термін, політики правого і лівого спрямування (12 кандидатів): П. Симоненко, О. Мороз, Н. Вітренко, Є. Марчук, Ю. Костенко та ін. У першому турі голосування, який відбувся 31 жовтня 1999 р., Л. Кучма отримав 36,49 % голосів виборців, лідер комуністів П. Симоненко — 22,24 %; претендент від соціалістів О. Мороз — 11,29 %; лідер прогресивних соціалістів Н. Вітренко — 10,97 %; Є. Марчук — 8,13 %, решта претендентів набрала значно менше голосів.

Таким чином, у другий тур голосування вийшли Л. Кучма і перший секретар ЦК Компартії України П. Симоненко. Звичайно, що для влади таке протиборство було вельми вигідним. 14 листопада 1999 р. Л. Кучма переміг, за нього віддали голоси 56,25 % виборців, а за П. Симоненка — 37,8%.

Із перемогою на виборах Президента Л. Кучми політична боротьба в Україні між лівими та правими силами дещо вщухла; центр її перемістився у Верховну Раду. В січні 2000 р. ліві відхилили проект державного бюджету на 2000 р., назвавши його антинародним. Тож на протигагу лівим силам 11 депутатських фракцій і груп правочентристського спрямування та позафракційних депутатів заявили про створення у Верховній Раді парламентської більшості для співпраці з іншими гілками влади, насамперед Президентом. Більшість прагнула зняти гостроту політичного протистояння, що породжувалося через політичні амбіції лівої частини керівництва Верховної Ради.

Поява більшості стала передумовою для переобрання Голови Верховної Ради О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Гостроти ситуації додавало й те, що з 21 січня до 1 лютого 2000 р. парламент працював роздільно. Більшість депутатів — 242 (згодом 265) покинула приміщення Верховної Ради і тимчасово почала працювати в Українському домі, а меншість — 180 (часом 157) депутатів лівих фракцій у приміщенні Верховної Ради.

Після консультацій упродовж кількох днів 1 лютого 2000 р. Головою Верховної Ради було обрано І. Плюща, першим заступником — В. Медведчука і заступником С. Гавриша. Тим самим ліві зазнали ще однієї поразки. Створення депутатської більшості у Верховній Раді, яка задекларувала прагнення співпрацювати у порозумінні, злагоді, взаємовимогливості і взаємодовірі з Президентом та його адміністрацією, прем'єр-міністром і його Кабінетом, додавало оптимізму. Однак, слід наголосити, що сформована у парламенті більшість виявилася не постійною, а ситуативною.

Для України надто важливим постало завдання не зійти з обраного шляху, керуватися не власними амбіціями, а поставити на чільне місце національно-державницькі інтереси, підтримати ще не до кінця втрачену віру людей у справедливість. Такий підхід відкривав можливість повною мірою реалізувати потреби, що імперативно постали: поліпшення життя в усіх сферах — духовній, культурній, матеріальній тощо; зміцнення віками омріяної власної незалежної держави.

Загострення політичної боротьби, протистояння політичних сил українського суспільства виявилось в підготовці та проведенні 16 квітня 2000 р. Всеукраїнського референдуму “за всенародною ініціативою”. На всенародне обговорення глава держави виніс такі питання:

1. Чи має право Президент України достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо вона упродовж одного місяця не зможе сформувати постійно діючої парламентської більшості, або протягом трьох місяців не затвердить підготовлений і поданий Кабінетом Міністрів Державний бюджет України?

2. Чи згодні громадяни України з необхідністю обмеження депутатської недоторканності?

3. Чи згодні громадяни України зменшити кількість народних депутатів України з 450 до 300?

4. Чи підтримають громадяни України створення двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації?

Відповіді електорату розподілилися таким чином: щодо першого питання “за” проголосувало 84,69 % громадян, другого — 89 %, третього — 89,91 %, четвертого — 81,68 % тих, хто брав участь у голосуванні. Усього в референдумі взяло участь 81,15 % громадян України.

Відповідно до вердикту Конституційного Суду України результати референдуму мали бути обов'язково враховані Верховною Радою і прийняті відповідні зміни до Конституції. Однак процес імплементації (впровадження) результатів референдуму затягнувся на невизначений термін.

До суспільно-політичної ситуації в країні, що й так була загостреною, додалися ускладнення, пов'язані з так званим “касетним скандалом”. Йшлося про зникнення у вересні 2000 р. журналіста Г. Гонгадзе та про зроблені записи неправомірних розмов Президента України в його службовому кабінеті з високопосадовцями силових та інших служб держави. Ситуація в парламенті та країні знову загострилася. Ліві сили зробили спробу розколоти парламентську більшість, викликати політичну кризу в країні. Однак масової підтримки в українському суспільстві ці дії тоді не знайшли.

Вельми істотно, що уряд В. Ющенка, який працював з грудня 1999 р., докладав чималих зусиль для стабілізації соціально-економічного становища в державі. У цей період вперше за роки реформ українська економіка мала позитивні зрушення: припинився спад промислового виробництва, зросли прямі інвестиції, помітною стала і позитивна динаміка у фінансово-кредитній сфері. Проте політичне становище в Україні залишалося доволі напруженим.

Таким чином, протягом останнього десятиліття ХХ ст. в Україні відбулися значні державно-політичні трансформації. Водночас незбалансованість окремих складових державних і політичних структур незалежної України наприкінці ХХ ст. усе сильніше спонукала до усвідомлення необхідності реформування адміністративно-управлінської та всієї політичної системи. Остання покликана забезпечити значно повніше втілення конституційного принципу народовладдя та сприяти результативному проведенню курсу економічних реформ. У державі, по суті, сформувалася нова система виробничих та суспільних відносин, яка ґрунтувалася на ринкових засадах і приватній формі власності.

Необхідність проведення реформи політичної системи диктувалася вимогами демократичного розвитку суспільства та створення балансу динамічної рівноваги між різними гілками влади. Попередня практика, потреби вдосконалення законодавчих норм щодо дієвості інституту свободи слова тощо також імперативно вимагали впровадження назрілих змін. Кожна політична сила розуміє і бачить розв'язання цих та інших проблем по-своєму. Водночас для проведення змін законним, конституційним шляхом необхідна не ситуативна, а постійна парламентська більшість, конструктивна налаштованість як гілок влади, так і політичних сил країни.

9.3. Особливості перехідного етапу

Протягом 90-х років ХХ ст. Україна, як власне й інші країни пострадянського простору, переживала непростий перехідний період. Йдеться про перехід від авторитарно-тоталітарного суспільного устрою до формування засад демократичної, правової держави та надійних підвалин громадянського суспільства. Аналізуючи особливості перехідного періоду української держави, слід зазначити, що він значно триваліший, ніж передбачалося: не п'ять-десять, а скоріше п'ятнадцять-двадцять років. При цьому потрібно пам'ятати, що він проходить кілька етапів. У першому десятилітті незалежного поступу України можна виділити два етапи.

Перший етап — фундаментальна зміна усталених політичних та економічних структур і формування власних державних атрибутів. З прийняттям Конституції незалежної України настав **другий етап — розвитку і закріплення демократичних процесів, зміцнення економічних інститутів, стабілізації виробництва.** І, нарешті, на початку нового тисячоліття Україна вступила у нинішній **третій етап — політико-правового унормування суспільних відносин та консолідації суспільства, як неодмінної умови стійкого соціально-економічного розвитку.** Зазначимо, що третій етап триває й нині. Істотні корегування суспільних відносин та консолідація суспільства настають у період після так званої Помаранчевої революції.

Порівняно з іншими країнами Східної Європи та Росією перший етап в Україні був значно тривалішим. А вже формування самостійних державних інституцій вимагало значних зусиль та відповідного часу. Зрозуміло, всі ці труднощі були детерміновані відповідними чинниками. Найістотніші з них: невідповідність українського суспільства до нових вимог часу, успадкована республікою тісна кооперація з народногосподарським комплексом Радянського Союзу. Останнє особливо відчувалося в провідних галузях та на підприємствах військово-промислового комплексу (ВПК). До цього додавалися недосконалі організації владних структур держави, недовершеність розподілу функцій між ними, відсутність протягом перших п'яти років Основного Закону України. Саме останній покликаний був стати підґрунтям формування якісно нової політичної системи та досконалих засад формування трьох основних гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Нині в Україні завершився початковий етап перехідного періоду — здійснено фундаментальні зміни усталених політичних та економічних структур, сформовано власні державні атрибути. З прийняттям Основного Закону відбувається конституційно-правове зміцнення нових вимірів соціально-економічного розвитку. Цим самим Україна рішуче полишила минуле, і повернення до нього практично неможливе. Вона набуває контурів сучасної, повноцінної і цивілізованої держави, політичну та економічну визначеність. Однак, вступивши в перехідний період, наша держава лише в найзагальніших рисах визначила куди йти, і як це зробити.

Другий етап перехідного періоду відбувався здебільшого в перманентній кризовій ситуації, що більшою чи меншою мірою охоплювала як політичну, економічну, так і соціальну, духовну царини суспільного буття. У політичній сфері зростала апатія до владних структур: надії на стабілізацію суспільно-політичного та економічного життя після президентських виборів 1999 р. та Всеукраїнського референдуму 2000 р. не виправдалися. Вищі органи законодавчої і виконавчої влади замість того, щоб зосередити увагу на розв'язанні назрілих політичних, економічних і соціальних проблем час від часу втягувалися в нове коло протистояння й

загострення відносин. Політичні скандали, що компрометували не лише вищих посадових осіб, а й державу загалом, не вщухали.

Результати різноманітних досліджень і соціологічних опитувань на зламі століть засвідчили, що більш як третина наших співвітчизників не заперечували можливостей повернутися в соціалістичне минуле, п'ята частина — рухатися ліберальним шляхом і доволі значна частина — вважали за можливе своєрідне об'єднання в єдину державу з країнами СНД.

Навіть у 2000 р., тобто впродовж майже десяти років незалежного поступу України, не вдалося повністю подолати негативні процеси в економіці. Іншими словами, в країні втрачено дієве державне управління економічними процесами, систематично зменшувалося виробництво товарів широкого вжитку; в постійному напруженні перебувало сільськогосподарське виробництво; існуюча фінансово-кредитна система не сприяла активному стимулюванню розвитку виробництва. За макроекономічними показниками Україна була на рівні початку–середини 80-х років.

Труднощі економічної ситуації перехідного періоду пояснюються насамперед тим, що доводилося переробляти не лише те, що дісталось в спадок від адміністративної системи, а й усувати наслідки серйозних управлінських помилок, яких припустилися за попередні роки незалежного поступу. Через неузгодженість в діяльності законодавчих і виконавчих владних структур, тривалу відсутність стратегії ринкових реформ, безоглядний розрив економічних зв'язків із республіками колишнього Союзу, насамперед з Росією, державами Центральної і Східної Європи, країні загрожувала небезпека збанкрутіти, опинитися на шляху залежного розвитку.

У процесі активної трансформації системи соціально-економічного розвитку знецінено чинники, які гарантують соціальну стабільність. Так, рівень освіти, професійна компетентність, що в цивілізованому суспільстві забезпечують їх власникам необхідний життєвий рівень, в Україні на межі століть не були такими. Значна частина інтелігенції, насамперед науково-технічна та найкваліфікованіші робітники, залишали виробництво, переходили в сферу торгово-підприємницької діяльності. Управлінський апарат, який через свою некомпетентність виявився неспроможним вивести економіку з кризи, змушений поступатися місцем підприємцям, які дедалі активніше завойовують економічну сферу, прагнуть оволодіти владними структурами.

Зауважимо, що близько 7 млн співвітчизників в останні роки виїхали в пошуках роботи за межі України. А це означає, що активна й добре підготовлена частина трудових ресурсів задіяна поза межами Вітчизни і працює на розвиток економіки інших держав. Українське суспільство платить вельми високу ціну за соціально-економічні та політичні трансформації періоду самостійного поступу.

Наголосимо, що наша держава має неабиякий природно-економічний та людський потенціал розвитку. Саме це зміцнює надію, що вже в недалекому майбутньому можна значно поліпшити стан справ, інтегруватися до євроатлантичного цивілізаційного простору. Цю надію живлять і відповідні економічні показники останніх років поступу. Проте розрахунки показують, що для досягнення рівня національного доходу на душу населення, наприклад, як у сусідньої Польщі, — нам необхідно не менш як десять років зростання ВВП темпами у 8–10 % щорічно.

В умовах економічної кризи, нестабільності суспільства виникає питання: “Хто винуватці такого стану?” Серед них насамперед слід назвати ділків тіньової економіки, на другому місці — працівників колишньої і нинішньої номенклатури, яких безпідставно підозрюють у корупції, а також сили політичного спектра як з правого, так і з лівого боку.

І, нарешті, у сфері ідеологічній — криза духовності, невпевненості переважної більшості населення в завтрашньому дні, втрата політичних і соціальних орієнтирів, ідеалів. За таких умов жоден клас, жодна соціальна група не може відчувати себе впевнено. Старше покоління у своїй масі вельми насторожено ставилося і ставиться до змін, що відбуваються, розцінюючи їх як нове лихоліття, все ще розгублено почуває себе молодь.

Негативу у соціально-психологічному та політичному вимірах багатьом людям додають і такі чинники, як викреслення з їхньої пам'яті радянського періоду в історії України; протиставлення старшого покоління (яке начебто нічого корисного в житті не досягло) молодшому; апологетика діяльності націоналістичних угруповань протягом усього часу їхнього існування; міжконфесійні конфлікти; поширення правового нігілізму, безвідповідальності; зростання злочинності, корупції. Тож не дивно, що впродовж перших років перетворень у незалежній Україні спостерігалася криза світогляду, сутності й сенсу повсякденного буття. Натомість здебільшого виникала ідеологія, отруєна ненавистю до реальності, несприйняттям існуючої дійсності.

Слід також наголосити на деструктивному впливі на духовну сферу монополізації владними структурами преси, радіо, телебачення, виникнення заборонених для критики зон, а також обмеженість, збідніння інформаційної сфери. З одного боку, це спричинює наростання ідеологічного авторитаризму, з іншого, саме засоби масової інформації, особливо телевізійний простір, наповнені, а точніше засмічуються далеко не

кращими ерзацразками західної, здебільшого американської відеопродукції. Інколи здається, що крім бойовиків, низькопробних шоу та реклами нічого іншого немає в інформаційному просторі.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. Україна переживала своєрідний синдром соціально-політичної перевтоми. І це перебувало на межі критичного соціального вибуху. В політичному аспекті це було особливо небезпечним, оскільки гальмувало пошук компромісу, шляхи до співробітництва, довіри. Більшості владних інститутів, з одного боку, та новим паросткам громадсько-політичних чи культурно-просвітницьких, благодійницьких організацій, з іншого боку, бракувало, а почасти й нині бракує так необхідної конструктивної налаштованості, а тим більше взаємодії.

Криза, в якій перебувала Вітчизна, мала здебільшого системний характер. Саме тому виникало питання: “Якою має бути політико-ідеологічна доктрина державотворення?” За баченням науковців та певної частини політичної еліти існували й нині побутують два підходи щодо визначення концептуального національного сходження.

Прихильники **одного з цих підходів** вважають, що оптимальною формою організації буття нації на сучасному етапі може бути тільки національна держава, на користь чого наводяться такі докази. *По-перше*, молода українська державність є не просто наслідком розпаду останньої імперії, а закономірним історичним підсумком багатовікової боротьби українського народу за збереження власної етнокультурної ідентичності та побудову власної національної незалежної держави. *По-друге*, саме утвердження української національної держави через механізм зворотного зв'язку є найдієвішим чинником консолідації цієї нації.

Такий підхід межує з націоналістичними ознаками політики, в якій перебільшено підноситься ідея національної винятковості. Природні устремління людей стосовно збереження і розвитку власних — мови, історії, культури, звичаїв, віри, традицій тощо спроможні перетворитися на протилежність — ненависть до інших, вимогу виняткових прав і становища лише для окремої нації. Водночас історія засвідчує, що здійснення націоналістичних принципів на практиці призводило до страждань і фізичного знищення багатьох людей як під час війни, так і після неї. Наочним прикладом є практика ОУН—УПА щодо втілення інтегрального націоналізму Д. Донцова у 30-х — першій половині 50-х років ХХ ст. Сповідання таких засад — здебільшого основна причина сучасних збройних міжнаціональних конфліктів. За таких умов переважна частина людей, насамперед у центральних і східних областях України, сприймає націоналізм негативно. Водночас певний прошарок їх, здебільшого у західних областях, ставиться до націоналістичних поглядів прихильно.

Націоналізм як провідна засада концепції державотворення ні в теоретичному, ні в практичному плані не може бути життєдайною чи мати значну історичну перспективу. Навіть західні експерти, які позитивно оцінюють націоналізм як чинник, що сприяв зламу тоталітарного режиму, доходять висновку, що “орієнтація на націоналізм загрожує багатьма бідами для світу загалом і Східної Європи зокрема, що особливо нестабільно модернізується”. Варто звернути увагу й на етичний бік проблеми. Так, вражає кон'юнктурний підхід до науки. Адже концепцію “наукового націоналізму” запропонували здебільшого вчорашні фахівці наукового комунізму, які свого часу очолювали відповідні кафедри і викладали основи марксистсько-ленінської теорії.

Торкаючись твердження, що оптимальною формою організації буття нації на сучасному етапі може бути виключно національна держава, слід наголосити на наступному. Національна ідея — національно-етнічний погляд на минуле, сучасне і майбутнє України — має повною мірою враховуватися в політико-ідеологічній доктрині державотворення. Проте абсолютизація її навряд чи призведе в багатонаціональній Україні до соціально-політичної стабільності. Таке суспільство, як свідчить досвід, неминуче потерпає від національних конфліктів, загострення різних вибухонебезпечних проблем, а саме: питання про кордони, про ставлення до етнонаціональних меншин та ін. Громадянська війна в Югославії, становище некорінних націй у державах Балтії переконливо це підтверджують.

Прихильники **іншого** підходу вважають, що пріоритет у державотворенні має належати громадянсько-правовій ідеї. В Україні суб'єктом права на самовизначення проголошується не нація, яка дала назву країні, а її народ загалом, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство. За громадянським принципом, який відображено у новій Конституції України, формуються владні структури, здійснюється адміністративне і військове будівництво.

Зауважимо, що для політиків вже на першому етапі української незалежності стало зрозумілим — національно-державницькі підходи, ідея державотворення мають наповнюватися конкретним соціально-економічним змістом. За даними соціологічних досліджень, проведених на восьмому році незалежності України, цілком задоволених своїм життям було 4 % населення, задоволених — 23 %, незадоволених — 32 %, абсолютно незадоволених — 34 %. Тому імперативно поставало завдання розроблення концепції більш сприятливого напрямку і темпів реформ, оптимального співвідношення економічної ефективності, фінансової стабільності та соціальної справедливості. Однак були й певні помилки, коли брак конструктивних ідей та

підходів дехто з політиків намагався компенсувати конфліктною поведінкою навколо проблем територіальних розмежувань чи військових питань.

Аналізуючи державотворчий процес, слід мати на увазі радикальний характер змін, що відбувалися в незалежній Україні. Перехід від командної економіки до ринкового господарства, від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної, правової, соціальної держави зумовлює необхідність відповідної політичної культури населення, формування масового менталітету, адекватного ринковій економіці і плюралістичній демократії. Якщо європейська політична думка орієнтує громадян на дотримання своїх зобов'язань і виявлення поваги до держави та її законів, а американська — на перший план висуває інтереси особи, її вміння розв'язувати власні проблеми в цивілізованому співробітництві зі співвітчизниками, то в Україні на перехідному етапі її розвитку слід враховувати як запити окремої особи, так і інтереси держави.

Стосовно питання про національну ідею слід виходити з того, що ця ідея має сприйматися більшістю населення України, тобто вона має бути. Полеміка, що кілька років тому розгорнулася навколо цієї проблеми, засвідчила не лише її актуальність, а й складність. Тож мають рацію ті науковці й політики, які стверджують, що національна ідея — це не етнічна, а державно-політична категорія.

Для національної ідеї, яка змогла б сконсолідувати весь народ України у будівництві нового суспільного ладу незалежної держави, потрібна політична нація, яку в Україні складають українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи. Українці як корінне населення — титульна нація, дали назву країні, українська мова є державною. Політична нація може і повинна складатися на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства. Лише їй під силу вивести із кризи національну економіку, науку, освіту, культуру, піднести на рівень державної українську мову, сприяти розвитку мов інших етнічних груп, позбутися відчуття меншовартості тощо.

У подальшому національною ідеєю могла б стати ідея соціального партнерства, на користь якої свідчить і практика західноєвропейських країн, де цей демократичний інститут функціонує багато років. Соціальна злагода та економічна стабільність неможливі без ефективно налагодженої взаємодії тих, хто дає роботу, і тих, хто її отримує, профспілок і владних структур. Цьому мають прислужитися їхні спільні зусилля, спрямовані на визначення і здійснення економічної політики, яка б забезпечила поєднання індивідуальних, колективних і суспільних інтересів громадян.

Якою саме має бути модель суспільно-політичного устрою в сучасній Україні, виходячи з Конституції та аналізу практики останніх років? У нашій країні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, перехід від авторитарно-тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави розпочався зі створення нових конституційно-правових засад.

Кризовий стан, у якому перебувала Україна, значною мірою пояснювався браком професійно підготовлених до управлінської діяльності авторитетних політичних лідерів. Більшість із них, не маючи навичок управління, виявилися нездатними до конструктивної діяльності і в умовах правового нігілізму, звичайно, розв'язують власні проблеми.

Загалом надто складною є проблема становлення державних структур. Стару державність зруйновано, нова лише формується, причому ефективність її діяльності потребує значного піднесення. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює цю владу безпосередньо, або через органи державної влади чи органи місцевого самоврядування.

Сутність проблеми полягає в тому, наскільки реально забезпечується основоположний демократичний принцип, який означає владу народу, здійснювану народом і в інтересах народу. Легітимність влади виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і через вибори контролює їх. Тож це ще раз засвідчує необхідність нового цивільного кодексу — конституції громадянського суспільства, що унормовує ці відносини.

Сучасна доба історичного поступу нашої держави, започаткована в 1991 р. з розпадом влади союзного центру і КПРС, уможливила вдруге впродовж ХХ ст. здобути незалежність Україною. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності, 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі абсолютна більшість українського народу підтримала цей Акт. Україна стала самостійною державою, СРСР розпався. Українську державу визнали практично всі країни світу. Був обраний Президент незалежної України, а 28 червня 1996 р. — прийнято Конституцію України. В наступні роки свого незалежного сходження країна позиціонує як демократична, миролюбна і без'ядерна держава, що обстоює нові засади свого розвитку.

Водночас внутрішньополітична ситуація в Україні залишалася складною. Не було вироблено чіткої концепції державотворення, цілісної програми переходу від планової, командно-адміністративної до ринкової економіки. Економічна криза, обвальне падіння життєвого рівня народу ускладнили становище незалежної України. Основні причини гальмування реформаційного курсу полягали в недостатньому рівні обґрунтованості реформ, їх неповної відповідності сучасним тенденціям розвитку країни, повільному формуванні правової бази

реформування, гострій політичній боротьбі партій і груп передусім у Верховній Раді, які нерідко з протилежних позицій оцінювали мету, завдання і хід трансформаційних перетворень.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть, у силу яких чинників у серпні 1991 р. вдалося здобути незалежність України мирним шляхом? Проаналізуйте внутрішні та зовнішні умови, що сприяли цьому.
2. Вкажіть на особливості конституційного процесу в незалежній Україні. Які причини зумовили прийняття нової Конституції України?
3. Схарактеризуйте основні причини, що перешкождали виправити економічне становище в країні у перші роки незалежності.
4. Назвіть складові державних і політичних трансформацій в Україні після здобуття незалежності.
5. У чому полягають особливості перехідного періоду розвитку сучасної України?

Розділ 10

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Різноманітні політичні явища, що відбуваються в суспільстві, взаємопов'язані та становлять самодостатню цілісність. Означена властивість політичних явищ визначається поняттям — політична система суспільства. Політична система України, як і будь-якого іншого суспільства, є сукупністю взаємоінтегрованих політичних відносин, правових і політичних норм, інститутів, ідей, пов'язаних з реалізацією влади та управлінням. Структуру вітчизняної політичної системи становлять політичні відносини між суб'єктами влади, політична діяльність, політичні партії та організації, політична свідомість і політична культура суспільства, засоби масової комунікації тощо.

10.1. Становлення вітчизняної політичної системи

Із здобуттям Україною незалежності, прийняттям нової стратегії розвитку постала необхідність трансформації політичної системи від командно-адміністративних, тоталітарних до демократичних засад. Орієнтація на демократичний тип політичної системи була визначена ще в Акті проголошення незалежності України 1991 р. і пізніше закріплена в Конституції України.

Характерною особливістю поступу України перехідного періоду, як і інших держав, є використання досвіду та досягнень західної демократії. Це стосується, зокрема, здійснення державної влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, а також взаємодії цих гілок влади, формування якісно інших відносин між державними та політичними інститутами. В сучасну історичну добу в Україні розвивається плюралістична демократія, формуються засади правової, соціальної держави. Відмінністю сучасного незалежного етапу розвитку нашої країни стало запровадження інституту президентства. Нових вимірів також набули Верховна Рада — як єдиний законодавчий орган держави, що сповідує засади парламентаризму, та судова гілка влади, для якої невід'ємні права і свободи людини стали засадничими принципами діяльності.

Визначним для стратегії політичного сходження України є врахування особливостей перехідного етапу від тоталітарної доби до формування суспільства на принципах демократичного розвитку. Характерними ознаками поступу України є не лише особливості становлення всіх атрибутів суверенної держави, а й розроблення

стратегічного бачення розвитку та формування нової політичної системи як складової трансформаційних перетворень усього суспільного буття.

Слід також зауважити, що ускладнювальними чинниками цього поступу є переплетіння двох різнорідних процесів. З одного боку, відбувається перехід від попереднього стану одного із залежних регіонів наддержави до самостійної держави, а з іншого, — на зламі старої авторитарно-бюрократичної системи стверджується нова модель суспільного розвитку. До основних характеристик останньої належить: визнання інституту приватної власності та формування ринкових відносин, розвиток змішаної економіки та політичного плюралізму, закладення підвалин громадянського суспільства і забезпечення відповідного рівня свободи громадян. Відбуваючись у складному переплетінні, ці процеси мають чіткі висхідні засади, а саме: досягнення реальної (а не лише формальної) незалежності неможливе без глибоких соціальних перетворень у середині країни. Останні будуть лише тоді результативними, коли реальними стануть демократичні засади розвитку держави.

У 90-х роках ХХ ст. найпомітніші позитивні зміни в Україні відбулися в галузі державотворення. В короткі історичні терміни було створено основні атрибути держави, її визнав практично весь світ. У країні сформувалася реальна багатопартійність. Значно зріс рівень політичної та економічної свободи громадян, їхній потяг до вільного підприємництва.

Водночас, унаслідок суб'єктивних чинників, руйнівні процеси в окремих сферах життя, насамперед в економіці, впродовж тривалого часу переважали над конструктивними. У країні наростала соціальна та економічна криза, що ледве не переросла в національну катастрофу. Вихід із колишнього СРСР та дистанціювання від московського центру в економічній сфері призвело до розриву господарських зв'язків та втрати управління підприємствами державного сектора. Загрозливих темпів набували інфляція, спад виробництва та масштаби безробіття.

Для політичної сфери молодшої держави характерним було істотне зниження здатності державних, а нерідко й просто владних структур розв'язувати нагальні проблеми суспільства. На цьому тлі неймовірно перебільшено загострювалися суперечності між представницькою та виконавчою гілками влади, посилювалася регіональна суверенізація та політизація окремих етнонаціональних проблем. Недостатньо використовуючи власне геополітичне становище, зовнішньополітичний вплив України у міжнародних чи європейських справах залишається незначним.

Слід відзначити, що в перехідний період криза духовності у країні ще не була подолана, нові цінності та ідеали не утвердили себе на місці розвінчаних, а ідея національної державності, суверенітету через руйнівну економічну кризу втратила частину своїх прибічників. Протягом другої половини 90-х років українській політичній нації бракує консолідації, їй шкодить надмірна поляризація світоглядних засад, орієнтацій окремих регіонів.

Упродовж тривалого часу соціально-політичному становищу в Україні притаманний значний рівень соціальної та політичної напруженості. Вузкоогоїстичні інтереси різних угруповань та окремих осіб зазвичай брали гору над загальнодержавними підходами та інтересами. Це призвело до значного підвищення рівня апатії, невдоволення чи байдужості до політичного життя. До цього додавалася недовіра до політичних сил, роздратування реальним погіршенням життя, зубожіння значних верств населення. Соціальна нестабільність, невпевненість у завтрашньому дні могли спричинити процеси, що здатні були призвести до влади реакційні сили.

Тож одним із головних напрямів політичної трансформації українського суспільства постало формування широких за своїм складом та характером діяльності народних політичних партій, демократизація й гуманізація відносин у різних царинах суспільного буття. У соціальному вимірі невідкладним було завдання пом'якшення негативних явищ здійснюваних перетворень, підняття життєвого рівня більшості громадян, зниження рівня безробіття й викорінення бідності.

Для розвитку політичної системи молодшої Української держави надто важливим було формування нових владних структур і відносин, притаманних країнам розвиненої демократії, — парламентаризму, інституту президентства, судової гілки влади та незалежних засобів масової інформації. Адже за радянської доби сповідувалися інші підходи й настанови щодо повновладдя рад та рішуче заперечення системи “буржуазного парламентаризму”. Зауважимо, що трансформації зазнала вся система влади, не лише Верховна Рада України. Так, почав діяти інститут президентства — принципово новий для нашої Вітчизни інститут влади. Зміна в 90-х роках законодавства визначила його місце і роль у системі політичних відносин. Зрештою, прийняття у 1986 р. нового Основного Закону унормувало конституційно-правові засади розвитку державних, політичних і громадських організацій, інших складових політичної системи.

Чільне місце у сучасній політичній системі Української держави посідає Президент України. Він виступає вельми важливим і дієвим чинником державної та політичної влади. Згідно з Конституцією, Президент є главою держави і діє від її імені. Президентська влада покликана забезпечити в умовах посттоталітарного суспільства

державний суверенітет, територіальну цілісність України, права і свободи громадян. Значення інституту президентства полягає в тому, що Президента обирають всі громадяни держави на основі загального, рівного й прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років. Реалізацією демократичних підходів постає і конституційне положення про те, що одна й та сама особа не може бути Президентом більше двох строків поспіль. Вибори Президента проводяться останньої неділі жовтня п'ятого року його повноважень.

До національних особливостей трансформаційних перетворень можна також віднести відповідне положення про можливість обрання на посаду Президента тільки громадянина України, який має право голосу, віком після 35 років та проживає в державі останні 10 років перед виборами і володіє державною мовою.

Дієвим чинником політичного та державного розвитку сучасної доби є Кабінет Міністрів України. Згідно з Конституцією, він є вищим органом виконавчої влади, відповідальним перед Президентом і підконтрольний та підзвітний Верховній Раді. Особливістю, яка має істотні політичні наслідки, є те, що всі міністри призначаються Президентом і лише кандидатура прем'єр-міністра потребує затвердження парламентом. Відповідальність за стан справ у державі покладено на уряд і його голову — прем'єр-міністра.

Трансформувалося також становище і роль органів виконавчої влади. Виконавчу владу в областях і районах (крім районів у містах) здійснюють місцеві державні адміністрації. Голів адміністрацій призначає й звільняє з посади Президент за поданням Кабінету Міністрів. Вони відповідальні перед Президентом і Кабінетом Міністрів.

Важливим чинником для політичної системи є формування та подальший розвиток засад парламентаризму як демократичних принципів буття країни. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. В період незалежного сходження держави вона обиралася на засадах мажоритарної системи, а з 1998 р. на підставі змішаної (мажоритарно-пропорційної) системи. Тобто, якщо в 1994 р. всіх 450 депутатів було обрано в одномандатних округах, то з 1998 р. половину складу — 225 депутатів — в одномандатних мажоритарних округах, а ще 225 — за партійними списками в єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі.

Як засвідчує практика, значна кількість політичних сил надає перевагу пропорційній виборчій системі. Однак кардинальні зміни щодо цих підходів були затверджені лише на початку XXI ст. Термін повноважень народних депутатів — 4 роки. Вибори до Верховної Ради проводяться останньої неділі березня четвертого року повноважень народних депутатів. Згідно з новим виборчим законом 2004 р., вибори народних депутатів проходитимуть за пропорційною системою. Тим самим роль політичних партій значно зростає.

Згідно із засадами парламентаризму, належним чином визначені і повноваження Верховної Ради, а саме: затвердження Державного бюджету України та контроль за його виконанням, визначення основ внутрішньої та зовнішньої політики, затвердження загальнодержавних програм, прийнятих законів, внесення змін до Конституції України тощо. Президент має право припинити діяльність Верховної Ради й оголосити її нові вибори в разі невідкриття сесії протягом місяця. Водночас існує можливість дострокового усунення Президента з поста в порядку процедури імпічменту. Проте вона чітко не визначена й практично нездійсненна.

Зазначимо, що в останні роки сучасного сходження України нашарувалося чимало суперечностей, а то й гострого протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади. За часів правління Л. Кучми в політичному житті країни виявлялися неузгодженість, прагнення виконавчої гілки влади захопити все ширше коло повноважень, навіть посягання на законодавчу владу. До цього додавалися утиски засобів масової інформації, зловживання з боку влади адміністративним ресурсом. Це нерідко мало місце й у виборчих перегонах. Слід зауважити, що саме прагнення до вдосконалення розподілу повноважень, відповідальності між гілками влади поставили на порядок денний проблему політичної реформи. Сучасна система взаємодії складових всієї політичної системи, інтереси вдосконалення самої моделі державного правління імперативно вимагають поглиблення демократії і подальших трансформаційних змін.

Характерною особливістю перетворень та складовою формування нової демократичної системи постало реальне піднесення ролі судової влади у державній та політичній системі. У Конституції й Законі України “Про судочинство” сформульовано основні принципи правосуддя — законність, рівність усіх учасників судового процесу, презумпція невинності, гласність судового процесу, незалежність судів, обов'язковість для всіх рішень суду.

Ефективна судова система, дієвий судовий захист прав і свобод людини — чи не найважливіший чинник правової держави. Тому судова влада має бути самостійною і незалежною. У зв'язку з цим статті витрат в державному бюджеті на утримання судів визначаються окремо і не залежать від місцевих бюджетів. Суддю не можна затримати чи заарештувати без згоди Верховної Ради та наявності обвинувачувального вироку суду. Усі судді, крім суддів Конституційного Суду та суддів, призначених уперше, обіймають свої посади безстроково. Суддя може бути звільнений з посади після закінчення строку, на який його було призначено чи обрано, або у

віці 65 років, за неможливості виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, а також за власним бажанням чи в разі порушення ним присяги.

Найвищий судовий орган країни — Верховний Суд України. Вироки й рішення Верховного Суду є остаточними й оскарженню не підлягають. Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції як Основного Закону держави. Тільки він може вирішити питання про відповідність законів Конституції.

Важливим елементом політичної системи суспільства є місцеве самоврядування як форма здійснення народовладдя окремими територіальними громадами (мешканцями села, селища, міста). В Україні воно тільки формується як самостійна гілка влади. Для відповідного його функціонування потрібна більш чітка й розширена законодавча база, фінансова самостійність, захищеність від втручання органів виконавчої влади.

Реальна демократія в державі забезпечується розвинутою системою громадських організацій, об'єднань громадян для задоволення й захисту їхніх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів. В Україні їх налічується більш як тисяча. Це об'єднання ветеранів та інвалідів, а також молодіжні, студентські, дитячі, жіночі, благодійні, професійні, природоохоронні, культурні, освітні тощо. Об'єднання громадян створюються на принципах добровільності, самоврядування членів організації, їхнього рівноправ'я і невтручання держави у внутрішню діяльність. Не може бути легалізована діяльність об'єднань громадян, яка завдає шкоди національній безпеці, громадському порядку, здоров'ю населення, іншим правам та свободам громадян. Припинення діяльності об'єднань громадян може здійснюватися шляхом реорганізації, саморозпуску або примусового розпуску за рішенням суду.

Сутнісним елементом політичної системи сучасної України є її багатопартійність. Політична партія — це об'єднання громадян України, які є прибічниками певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку. Метою партії є формування державної політики, органів влади та місцевого самоврядування.

На складових атрибутах політичної системи сучасної України, а саме: конституційно-правових засадах статусу та особливостях діяльності Верховної Ради, інституту президентства, а також на етапах формування багатопартійності України слід зупинитися більш детально.

10.2. Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму

До фундаментальних надбань демократії та цивілізаційного розвитку належить сучасний *парламентаризм*. Парламентаризм (від лат. *parler* — говорити) — це система організації державної влади, яка ґрунтується на активній ролі парламенту в здійсненні цієї влади. Парламенти і парламентаризм є невід'ємними атрибутами демократичної правової держави, виміром плюралістичної демократії і дієвості засад громадянського суспільства.

Сутність ідеї парламентаризму полягає в тому, щоб залучати громадян через представницькі органи до державних справ. Витоки цієї ідеї сягають своєї давнини, коли відбувалося становлення такого соціального інституту, як держава. Кожний етап розвитку цивілізації привносив свої надбання і особливості розвитку парламентаризму. Сучасний період утвердження парламентаризму, що пов'язаний з буржуазно-демократичним етапом, увібрав теоретичне обґрунтування ідеї парламентаризму в контексті поділу влади, вчення про народний суверенітет і суспільний договір, верховенство закону у врегулюванні суспільних відносин і т. ін. У XIX–XX ст. ідеї парламентаризму стали загальноновизнаними, а їх поширення нині справедливо сприймається як синонім суспільно-політичного прогресу.

У сучасну добу парламенти є найважливішим конституційно-правовим опертям для здійснення опосередкованої або представницької демократії. Це означає, що обране на основі вільних виборів і за таємного голосування народне представництво — депутати — виражає волю народу.

Слід виокремити особливості становлення в Україні засад парламентаризму і, власне, нових характеристик діяльності законодавчого органу нашої держави за сучасної історичної доби. З прийняттям у 1996 р. нової Конституції визначилися головні положення сучасної стратегії суспільного розвитку країни. Ця стратегія передбачає розвиток і утвердження України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. Важливою характерною рисою сходження України є здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, а також взаємодію цих гілок влади, формування якісно інших, ніж раніше, відносин між державними інститутами.

Аналізуючи діяльність Верховної Ради України, її місце в політичній системі суспільства, зауважимо, що цей орган не є аналогом Верховної Ради, яка діяла в Радянській Україні. Більше того, Верховна Рада еволюціонує, набираючи ознак парламенту.

За радянських часів Верховна Рада Української РСР створювалася як, власне, й подібні органи Радянського Союзу, інших союзних республік, відповідно до концепції представницьких органів, які докорінно відрізнялися від подібних інституцій західних країн. В. Ленін у своїй роботі “Держава і революція” обґрунтував підхід радянської влади у цьому питанні наступним чином: “Представницькі органи залишаються, але парламентаризму, як особливої системи, як розподілу роботи законодавчої і виконавчої влади, як привілейованого становища для депутатів, тут немає. Без представницьких органів ми не можемо собі уявити демократії, навіть пролетарської демократії, без парламентаризму можемо і повинні”.

Згідно з цим доктринальним положенням, Верховна Рада УРСР не була парламентом. Ради народних депутатів визначалися Основним Законом України 1978 р. як “політична основа Української РСР. Всі інші органи підконтрольні й підвітні Радам народних депутатів”. Своєрідність Верховної Ради як законодавчого органу виявлялася в її конституційному статусі, особливо у компетенції. Остання визначалася відповідно до принципу функціонування Рад, їх повноваджь. Адже повноваження цього органу поширювалося не лише на законодавчу, а й виконавчу і навіть на судову сферу. Відповідно до такого підходу правове становище Верховної Ради того часу закріплювалося ст. 97 Конституції 1978 р. В цій статті, зокрема, наголошувалося, що “найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада, яка правочинна розглядати й вирішувати будь-яке питання, що належить до відання Української РСР”.

За радянських часів домінував принцип “повноваждь Рад”, хоча вони працювали під жорстким керівництвом Компартії. Главенство Верховної Ради України конституційно гарантувалося в сфері законотворчості. Так, закони, що приймалися Верховною Радою, підписувалися Головою і Секретарем Президії Верховної Ради. На відміну від західних демократій, в Україні, як і в СРСР загалом, не існувало жодного інституту, який мав би конституційне право і можливість впливати на долю затвердженого депутатами закону шляхом його непідписання чи іншим законним шляхом.

Відмінність Верховної Ради УРСР від парламенту також полягала в тому, що вона посідала важливе місце щодо місцевих Рад народних депутатів. Верховна Рада УРСР разом з місцевими радами — обласними, районними, районними в містах, селищними і сільськими (загальна кількість їх сягала близько 12 тис.) — формували єдину ієрархічно підпорядковану вертикальну систему представницьких органів державної влади Української РСР. Відповідно до ст. 3 Конституції: “Організація і діяльність Радянської держави будується відповідно до принципу демократичного централізму ... обов’язковістю рішень вищестоящих органів для нижчестоящих”. Слід зауважити, що подібний статус і така ієрархічна система парламентам демократичних держав не притаманні. В цьому полягала характерна особливість і відмінність місця і ролі відповідних законодавчих органів в Україні та демократичних країнах.

Верховна Рада УРСР не була постійно діючим органом. Депутати скликалися на сесії зазвичай двічі на рік. В окремих випадках вони скликалися на позачергові сесії, на яких затверджувалися закони, постанови, підготовлені чинним апаратом.

Проголошення принципу поділу влади Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., відповідне реформування Конституції 1978 р., досягнення незалежності поступово нарощували необхідні елементи Верховної Ради як парламенту України. Однак трансформація Верховної Ради із становища її “суверенітету” у межі доктрини поділу влади — вельми складний і суперечливий процес, який вимагав і нині ще потребує закріплення змін, значних зусиль і відповідних кроків у зазначеному напрямі.

Останнє десятиліття ХХ ст. характеризувалося різними за інтенсивністю і темпами періодами трансформації Верховної Ради. Так, після серпневого путчу 1991 р. і заборони Компартії, вона перейняла максимально можливу повноту влади. Верховна Рада була на висоті державотворчих завдань, коли в 1990 р. прийняла Декларацію про державний суверенітет України, а також в реалізації історичного процесу, коли в серпні 1991 р. переважною більшістю її складу було прийнято Акт про незалежність України. Верховна Рада, як легітимний орган згідно з положенням радянської Конституції, реалізувала право на вихід із СРСР, а затвердивши Біловезькі угоди 8 грудня 1991 р., сприяла розпаду Радянського Союзу.

Варто зазначити, що усвідомлення парламентаріями України такого статусу і становища Верховної Ради відбулося не відразу. Існував певний період, коли народні депутати однозначно визначали Верховну Раду лише як правонаступницю і продовжувача діяльності вищого законодавчого органу України радянської доби. Проте конституційне визначення місця і покликання Верховної Ради як парламенту держави, що має діяти на засадах доктрини розподілу влади, а також утвердження, власне, такого становища призвели до усвідомлення необхідності формалізації цих нових ознак. Саме у зв’язку з цим можна пояснити доцільність і логічність рішення Верховної Ради на початку 2000 р. про зміну нумерації легіслатур (скликань) незалежної України. Було відмінено попередню (зростаючу від радянських часів) нумерацію та ухвалено рішення щодо початку нумерації легіслатури незалежної України з 1991 р. Тобто Верховна Рада України як парламент веде своє літочислення за доби незалежного сходження держави на нових доктринальних засадах.

Важливою особливістю для державного устрою України стало практичне втілення в життя засад розподілу влади, що розпочалося, як відомо, з введення 1 грудня 1991 р. посади Президента країни. На початку 1992 р. було затверджено Закон “Про представника Президента України”, а згодом й інші нормативні документи, які сприяли здійсненню принципу розподілу влади. Законодавча влада стала прерогативою Верховної Ради, а виконавчу гілку очолив Президент. Підвищувалася також роль судової влади, формувалися нові підходи щодо її функціонування. Відповідно до нових засад Президент отримав виконавчі органи із представників Президента в областях і районах, які здійснювали державну виконавчу владу. Згідно із законом, представник Президента є найвищою посадовою особою державної виконавчої влади на місцях, який здійснює контроль за дотриманням законодавства на відповідній території та належному рівні.

Проте в наступні роки в силу об’єктивних і суто суб’єктивних чинників Верховна Рада більшою чи меншою мірою відходила від принципу розподілу влади, законодавчо діючи на структуру і форми організації кожної її гілки. Виконавча вертикаль також припускалася істотних помилок, наприклад, нехтуючи новими засадничими принципами, конституційними вимогами. Так було у випадках усунення від обов’язків мерів міст Києва, Ялти і Одеси, обраних громадянами на виборах, вже після прийняття чинної Конституції. Верховна Рада намагалася безпосередньо управляти тими чи іншими процесами, господарським розвитком.

Аналізуючи практику, ефективність діяльності парламенту в демократичних країнах і тих, що обрали недавно цей шлях, слід наголосити на тенденції певного зниження ролі парламентів відповідно до виконавчої гілки та значення останньої в законодавчій сфері. Практика держав пострадянського простору має приклади замахів виконавчої влади на парламентські прерогативи і навіть на саме існування найвищого представницького органу народу. Це переконливо підтверджує практика Росії, де виконавча влада в 1993 р. вчинила збройний напад на парламент. Друга гілка використовує й інші засоби боротьби із законодавчою владою, наприклад, розпуск парламенту всупереч Конституції, що мало місце в Білорусі, Казахстані та інших пострадянських країнах.

Підтвердження цієї тенденції можна виявити і в Україні. *По-перше*, це практика діяльності Кабінету Міністрів з жовтня 1992 р. по травень 1993 р., коли укази уряду мали силу закону. Делегування таких повноважень, навіть зі згоди Верховної Ради, об’єктивно вплинуло на авторитет останньої.

По-друге, це відповідні кроки виконавчої вертикалі, насамперед президентської адміністрації, у бік доведення власної зверхності, чи “першості”, в системі органів державної влади. В період правління Л. Кравчука відповідно до його указу була створена Державна Дума, яка претендувала на роль не лише “мозкового центру”, а й практичного органа, що покликаний втілювати президентську владу. Потім мали місце кроки щодо конституційного визначення президентської чи парламентсько-президентської моделі організації системи влади, пропозиції щодо референдуму про дострокове припинення повноважень Верховної Ради тощо.

По-третє, з обранням Президентом України Л. Кучми, посилення втручання у прерогативи парламенту стали ще відчутнішими. Це виявлялося в підходах щодо Конституційного Закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні, яким передбачався значний перерозподіл влади на загально-державному рівні. З прийняттям у травні 1995 р. цього Закону простою (а не конституційною) більшістю змінювалися конституційні основи організації державної влади. Тим самим склалася ситуація, коли прийнятий за пропозицією Глави держави Закон у своїх основних положеннях не відповідав чинній Конституції України.

8 червня 1995 р. Верховна Рада 240 голосами схвалила тимчасовий Конституційний Договір щодо прийняття Основного Закону, який уможлилював користуватися нормами Закону “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні” без прийняття його конституційною більшістю. З підписанням цього документа політичний конфлікт у державі було тимчасово розв’язано. Однак фактом залишалася те, що тими чи іншими засобами пропагувалася лінія Президента, досягалася зверхність його політичних підходів. Тобто виявом “наступу” виконавчої влади на парламентські прерогативи стало порушення засад верховенства Конституції.

Згодом не лише ідея референдуму, а й відповідний указ Президента щодо прийняття Конституції використовувався виконавчою владою для тиску на Верховну Раду у 1996 р. Пізніше це виявилось в прямих висловлюваннях Президента стосовно розпуску Верховної Ради у разі неприйняття Конституції, неухвалення бюджету, під час розгляду законопроектів щодо імплементації результатів референдуму 2000 р. тощо.

Осягаючи сутність проблем певного зниження ролі парламентів у законодавчій сфері чи зростаючої ролі виконавчої влади, потрібно пам’ятати про об’єктивні чинники. Так, розглядаючи країни перехідного періоду, варто брати до уваги мінімальний досвід парламентаризму, де були ще сильні рецидиви попередніх підходів, а також існувала обтяжливість старою психологією та культурою загалом іншої епохи. Водночас слід наголосити на зростаючій ролі парламентів у загальнополітичному механізмі розвитку сучасних держав. Вони слугують своєрідним зв’язком між народом і виконавчою владою з метою виявлення суспільних потреб.

Показовим підтвердженням ролі парламентів може слугувати й практика розторгнення Союзного договору 1922 р. щодо утворення СРСР. Розвал такої гігантської держави, якою був Радянський Союз, легітимними

законодавчими органами радянських республік — Росії, України і Білорусі багато в чому визначив характер цього вельми складного процесу. Стосовно Верховної Ради, то, власне, завдячуючи їй, її рішенням, Україна стала незалежною державою. Верховна Рада була відображенням, дзеркалом інтересів широких народних мас України і розв'язання суспільно-політичних завдань у більшості доленосних випадків. При цьому не слід забувати про різнобарвність політичних уподобань всього складу українського парламенту. Проте, незважаючи на всю свою строкатість і різнопланові зовнішні впливи, Верховна Рада здебільшого діяла і діє в інтересах Української держави і суспільства.

Конституція 1996 р. істотно вплинула на організацію влади у державі. Зазнала змін і Верховна Рада України, яка втратила колишній “суверенний статус” найвищого органу державної влади і вперше набула статусу парламенту України з якісно новими ознаками. Відповідно до конституційно-правових визначень Верховна Рада як парламент України є єдиним, загальнонаціональним, представницьким, колегіальним, виборчим, однопалатним, постійно діючим органом законодавчої влади у нашій державі.

Пріоритетною рисою українського парламенту як органу законодавчої влади є його єдність, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлено його внутрішньою структурою, а також унітарним характером самої держави. Віднині Верховна Рада — єдиний законодавчий орган влади в Україні. Делегування Верховною Радою своїх повноважень, відповідно до Конституції, має тимчасовий характер і стосується лише визначеного кола питань.

Згідно з п. 4 Перехідних положень Конституції, Президент України протягом трьох років після набуття чинності Основного Закону мав право видавати схвалені Кабінетом Міністрів і скріплені підписом прем'єр-міністра країни укази з економічних питань, неврегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради в порядку, встановленому ст. 93 Конституції.

Як загальнонаціональний представницький орган державної влади Верховна Рада України має право виступати від імені народу і представляти громадян країни усіх національностей.

Колегіальний характер Верховної Ради полягає насамперед у її складі і порядку роботи. Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Рішення парламенту ухвалюються лише на пленарних засіданнях шляхом голосування. Закони, постанови та інші акти приймаються більшістю від конституційного складу Верховної Ради, крім випадків, передбачених Основним Законом.

Виявом постійності парламенту є обрання народних депутатів строком на чотири роки і здійснення ними своїх повноважень на постійній основі. Верховна Рада України працює сесійно, чергові сесії починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Новообрана Верховна Рада держави збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Постійно діючий характер Верховної Ради — один із найважливіших чинників реформування держави і державної влади від часу проголошення незалежності України.

У системі органів державної влади України Верховна Рада посідає пріоритетне місце. Вона виконує функції законодавчої влади, бере участь у формуванні органів виконавчої влади, представляє народ і є виразником його волі. Парламент України тісно співпрацює з іншими органами державної влади та суб'єктами політичної системи — політичними партіями тощо.

Велике значення має взаємодія Верховної Ради з Президентом України. Парламент призначає вибори Президента України у строки, визначені Конституцією країни. Новообраний Президент, вступаючи на свою посаду, складає присягу народові України на урочистому засіданні Верховної Ради України, виявляючи тим самим повагу як безпосередньо до народу, так і до парламенту держави.

Конституція України (1996) обумовила повноваження глави держави і парламенту країни. За визначенням Основного Закону, Верховна Рада — це загальнодержавний представницький орган, єдиний законодавчий інститут України. Парламент України впроваджує і відображає функціональну цінність світової (західної) цивілізації. Тому конституювання Верховної Ради парламентом має велике значення як необхідна правова норма і умова еволюції представницького органу країни в цьому напрямі й тим самим — становлення і розвитку українського парламентаризму.

Згідно з Конституцією України, до складу Верховної Ради обирається 450 депутатів на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на чотири роки. Важливим є положення про те, що народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі і не можуть мати іншого представницького мандата або бути на державній службі (ст. 76, 78). Однак остання вимога не завжди виконується. Десятки народних депутатів поєднують свою роботу з діяльністю на міністерських та інших державних посадах.

Верховна Рада має широкі повноваження в сфері законодавства, визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, територіального облаштування. Парламент нашої країни затверджує державний бюджет, програми діяльності уряду та інші загальнодержавні програми економічного і соціального розвитку.

Відповідно до Конституції, Верховна Рада має право звільнити Президента в порядку імпічменту і призначити вибори глави держави у випадках і порядку, передбачених Основним Законом країни. Вона дає згоду на призначення Президентом глави українського уряду, власне, складу Кабінету Міністрів, інших посадових осіб, а також здійснює конкретні функції щодо уряду, виконання бюджету тощо.

Верховна Рада бере участь у формуванні судової гілки влади країни: обирає суддів безстроково, призначає третину складу Конституційного Суду України. Парламент також дає згоду на призначення Президентом на посаду Генерального прокурора держави; може висловлювати недовіру останньому, що веде до відставки його з посади (ст. 27–25). Так, парламент другого легіслатурного періоду не дав згоди на затвердження кандидатури О. Литвака, запропонованої Президентом на посаду Генпрокурора. О. Литвак більше ніж рік був виконуючим обов'язки.

У межах сучасних масштабів розвитку демократії існують різні форми парламенту та їх модифікації. Парламенти — найвищі представницькі органи, які можуть обиратися громадянами чи призначатися і мати одну чи дві палати. Парламенти наділяються відповідними компетенціями у сфері законодавства, схвалення державних бюджетів, здійснення парламентського контролю тощо. Не менш важливою постає і функція парламенту як відповідного загальнонаціонального форуму, де прилюдно обговорюються найважливіші питання суспільного і державного життя з метою корегування політичного курсу.

Аналізуючи новітні підходи до визначення функцій парламенту в контексті українського державного будівництва, важливо виділити представницьку, законотворчу і фінансову функції, а також зовнішньополітичну роль і значення парламентського контролю та його інтенсифікації. Контроль визначається як юридичний вимір і чинник парламентаризму.

За роки незалежності України Верховною Радою сформовано в основному правове поле для нарощування нових економічних і соціальних відносин, розвитку підприємництва і господарських зв'язків вітчизняної економіки. Так, за період роботи Верховної Ради з 1990 по 1994 р. прийнято понад 400 законів і більш як 1100 постанов. У 1994–1998 рр. відповідно схвалено 750 законів та 1625 різних постанов. Тобто за ці роки значно зросли кількісні показники, дещо поліпшилася робота Верховної Ради. Показово, що в 1998–2000 рр. парламентом держави прийнято ще понад 300 законів і дещо пізніше — кілька кодексів.

Слід особливо наголосити, що з прийняттям Конституції парламент України отримав допоміжну не лише морально-політичну, а й політико-правову основу своєї діяльності, став більш стійким і передбачуваним в прийнятті рішень. Наголосимо, що в нашій країні відповідно до конституційних положень запроваджено низку державних інститутів, а саме: Конституційний суд, Рахункову палату, Уповноваженого з прав людини, Вищу раду юстиції та ін. Зауважимо, що більшість законодавчих актів, прийнятих після схвалення Конституції, були розроблені на розвиток положень Основного Закону. З іншого боку, більшість законів Верховна Рада повинна була привести відповідно до Конституції, а також розробити й прийняти десятки нових законів, що витікають з Основного Закону України.

Підвищенню якості діяльності Верховної Ради в бік утвердження кращих рис парламентаризму певною мірою також слугувало реформування її роботи, що здійснювалося в період після прийняття Конституції 1996 р. *По-перше*, в ці роки Верховна Рада забезпечувалася найсучаснішими інформаційними технологіями із застосуванням персональних комп'ютерів і глобальної мережі Internet. Близько 200 видів законопроектів, які раніше вимагали кількох місяців опрацювання, тепер здійснювалися у значно коротший термін.

По-друге, перехід в основному більшості народних обранців Верховної Ради з другого та наступних скликань на постійну роботу в парламент супроводжувався посиленням організаційного забезпечення діяльності депутатів. Цій меті підпорядковувалася й реорганізація структури апарату Верховної Ради.

По-третє, головним напрямом, за яким вдосконалювалася діяльність депутатів Верховної Ради та її апарату в роки після прийняття Конституції, стало значне посилення юридичного, наукового, інформаційно-аналітичного забезпечення. Цьому відповідно сприяло створення і робота Інституту законодавства Верховної Ради, як прикладного науково-дослідного парламентського закладу.

Крім того, новою і важливою складовою у справі розповсюдження законів і тим самим підвищення рівня поінформованості щодо нових законів усіх громадян країни та її партнерів стала діяльність Парламентського видавництва. Вихід друком перших тематичних збірок нових законів, як і оперативна публікація останніх законодавчих актів, підтверджують доцільність створення такого підрозділу та його роботи.

Проте зауважимо, що певна частина законів потребують подальшого доопрацювання і вдосконалення. Причину того, що багато чого не зроблено, очевидно, слід вбачати не лише у діючому складі Верховної Ради, а й в обмеженому історичному досвіді державного будівництва в нашій країні загалом та втраті Україною темпів прогресивних перетворень зокрема.

Дієвим чинником підвищення ефективності роботи українського парламенту покликана стати співпраця комітетів Верховної Ради із суб'єктами законодавчої ініціативи на стадії підготовки ними законопроектів.

Робота з міністерствами, державними комітетами і керівництвом тих державних установ, які готують відповідні законопроекти, з профільними комітетами Верховної Ради — запорука якісного і більш швидкого проходження законопроектів.

Важливим для утвердження парламентаризму є вдосконалення виборчої практики і подальше підвищення ролі політичних партій на всіх стадіях виборчого процесу як його повноправних суб'єктів та вагомих чинників громадянського суспільства.

Таким чином, проаналізувавши зміст і практику діяльності Верховної Ради України з огляду поступового, але неухильного утвердження парламентаризму, можна зробити наступні висновки. *По-перше*, найвищому законодавчому органу країни де-факто притаманні все більше елементів діяльності парламенту в його дійсному розумінні. Широкий спектр роботи Верховної Ради України можна порівняти з діяльністю парламентів демократичних держав.

По-друге, еволюційному розвитку Верховної Ради, практиці її роботи у бік парламентаризму де-юре слугує подальша професіоналізація діяльності народних обранців — депутатів Верховної Ради, конституційне місце останньої в системі державних органів України, а також фактичних її повноважень і функцій як єдиного законодавчого і вищого представницького органу країни.

По-третє, реальним наповненням і утвердженням системи парламентаризму є мета і зміст практичної діяльності Верховної Ради на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Такий підхід закономірний і має стверджуватися в суспільній та державній практиці України. Цій меті мають слугувати розроблення і прийняття законів “Про Верховну Раду України”, а також закони стосовно парламентського контролю і контрольної діяльності Верховної Ради нашої держави.

По-четверте, інтереси швидшого просування Верховної Ради, інших державних інститутів у бік парламентаризму вимагають законодавчого забезпечення цивілізованого співіснування в парламенті представлених у ньому різних політичних сил, зокрема так званих більшості та опозиції. Варто визначити законом систему нормативних положень і необхідних гарантій діяльності як парламентської більшості, так і опозиції, а також можливостей законним шляхом лобювання різними політичними силами тих чи тих рішень.

По-п'яте, під час майбутнього внесення змін до Основного Закону України варто чіткіше і системніше визначитися зі стратегією подальшого розвитку політичної системи та її складових, а також однозначно закріпивши представницький статус Верховної Ради, відпрацювати механізм правового регулювання взаємин різних галузей державної влади. У Конституції має бути зафіксовано, що Верховна Рада України, будучи єдиним законодавчим і представницьким органом, гарантує утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина країни.

По-шосте, утвердженню парламентаризму в Україні покликані сприяти поліпшення всієї законодавчої роботи, включаючи наукове обґрунтування і розроблення законопроектів. Цьому має слугувати вдосконалення діяльності комітетів Верховної Ради, які повинні стати сполучною ланкою між суб'єктами права законодавчої ініціативи і парламентом загалом.

По-сьоме, важливою умовою утвердження Верховної Ради як парламенту покликана слугувати реалізація принципу не лише поділу влади, а й передача вирішення спірних питань у функціонуванні владних структур винятково до судової влади. Необхідно, щоб практика сьогодення сприяла швидшому подоланню у свідомості людей стереотипів тоталітарного минулого. Важливо, щоб у політичній свідомості, поведінці владної еліти стверджувався принцип рівності перед законом кожного, усіх політичних інститутів, гілок влади та їхніх органів будь-якого рівня. Це сприятиме більш дієвому утвердженню норм демократії, правового суспільства і парламентаризму в Україні.

10.3. Конституційно-правовий статус інституту президентства

У контексті формування політичної системи на особливу увагу заслуговує практика становлення і функціонування *інституту президентства* в Україні та його конституційно-правовий статус. Такий підхід має не лише суто політичний, а й практичний інтерес: він сприяє з'ясуванню механізму влади в Україні, дає можливість більш кваліфіковано розібратися у потенціальних можливостях впливу всіх учасників політичного процесу, владних інститутів на розроблення та проведення державного курсу.

Інституалізація президентури в Україні мала як внутрішні, так і зовнішні чинники і відбулася 5 липня 1991 р. з прийняттям Закону про введення посади президента Української РСР та внесення поправок і доповнень в тогочасну Конституцію УРСР. До зовнішніх чинників формування інституту президентства належать: приклад більш як двохсотлітнього успішного розвитку США — держави, де вперше була сформована президентська

система влади; існування цього інституту майже в 135 країнах світу; наявність різних типів держав з президентською формою правління.

Значний вплив мала також практика колишнього СРСР та детермінанти процесу суверенізації колишніх республік Союзу РСР, сподівання політичної еліти України, з введенням посади Президента, прискорити процес формування дієздатної влади, спроможної ствердити суверенні права народу. Все це разом з власною зацікавленістю деяких політичних сил та постатей в Україні постало особливо значущими чинниками. Дієвим поштовхом до рішучих дій парламентаріїв і народу України був також провал серпневого путчу 1991 р. та особиста роль всенародно обраного президента Росії Б. Єльцина в перемозі над путчистами. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову “Про проголошення незалежності України”, а з часом і рішення щодо проведення з цього приводу всенародного референдуму та виборів Президента країни. Проведення 1 грудня 1991 р. виборів та всенародного референдуму стало поворотним пунктом в історії української держави.

Слід зауважити, що за минулі роки інститут президентства в Українській державі зазнав відповідної трансформації. Правовий статус Президента, його повноваження та коло обов’язків кілька разів видозмінювалися. Вони визначалися низкою законодавчих актів, статтями Основного Закону 1993 р., Конституційним договором 1995 р., а нині — новою Конституцією України.

Згідно із Законом про введення посади президента та внесених змін і доповнень до Конституції від 5 липня 1991 р. Верховна Рада доповнила Основний Закон новою главою “Президент України”, яка введена в текст Конституції після глави 12 “Верховна Рада України”. Тобто в структурі Основного Закону на першому місці Верховна Рада, а на другому — Президент. Такий самий принцип збережено і в Конституції 1996 р., саме тепер не глава, а розділ 5 “Президент”, розміщено після розділу 4 “Верховна Рада”.

Однією з найголовніших типологічних ознак нинішнього політичного устрою є те, що Президент України не є главою виконавчої влади взагалі та уряду зокрема, як це було в попередній період відповідно до Конституційного договору. Водночас за Президентом закріплено чимало міжвладних компетенцій, згідно з якими він спроможний реально впливати на дії виконавчих структур. “Конституція України надає великі можливості Президенту як “представникові інтересів всього народу” залишатися домінуючим елементом політичної системи України”. Згідно з чинною Конституцією, Президент є главою держави і виступає від її імені (ст. 102). Одним з істотних елементів правового статусу президентури постає спосіб формування цього інституту. В Україні Президент обирається всіма громадянами, які мають право голосу, на основі загального рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років (ст. 103). Вибори Президента шляхом прямих і загальних виборів вказують на його ключову роль у державному механізмі влади.

Наведений спосіб легітимізації глави держави характерний для Франції та деяких країн Східної Європи і СНД. При цьому слід зазначити, що в науковій літературі та суспільній правосвідомості недостатньо представлені погляди, які критично оцінюють “походження” парламенту і президента від одного і того самого суб’єкта. Таке становище об’єктивно не сприяє чіткому здійсненню принципу розподілу влади. Так, у деяких країнах СНД значно посилені позиції президентури. Наприклад, у кожній третій країні Співдружності за період з 1992 р. президентами країн були розпущені парламенти. Також деякі президенти СНД шляхом референдумів узаконили свою легітимність на другий термін, а окремі воліють залишатися главою держави до кінця свого життя. Протистояння у цих країнах між гілками влади, а також боротьба з опозицією глави держав здебільшого використовують для розширення власних повноважень. Прикладами можуть слугувати протистояння президентів та парламентів Росії, Білорусі, Казахстану та інших країн СНД.

Складно й неоднозначно відбувався процес формування нового конституційного еталону президентури в Україні. Так, за перші п’ять років незалежності в нашій державі було підготовлено кілька проектів Основного Закону, в яких закріплювався інститут президентства. Зауважимо, що напрямом розвитку цього інституту стало підвищення статусу Президента, розширення його повноважень. Після багаторічних зусиль усіх учасників політичного процесу та протистояння парламенту і президента у світлі тимчасової угоди, якою був Конституційний договір 1995 р., остаточний проект Основного Закону було прийнято Верховною Радою України в червні 1996 р.

Згідно з Конституцією, Президент України наділений широкими повноваженнями в різних сферах, а саме: 1) представництва; 2) державного управління; 3) законодавчій галузі; 4) судовій сфері; 5) питаннях громадянства; 6) надзвичайних повноважень тощо. Слід наголосити, що повноваження і правовий статус глави держави визначені актом найвищої юридичної сили — Конституцією. Відповідно і їх зміна вимагає певної процедури. Усе це підкреслює провідну роль і місце Президента в державному механізмі, структурі управління та політичній системі.

Українські науковці у своїй більшості переконані в тому, що Конституція створила правове поле для формування в нашій державі президентсько-парламентської системи влади на відміну від періоду дії Конституційного договору, коли країна значно більше тяжіла до президентської республіки. Аналізуючи

правовий статус президентури після прийняття Конституції 1996 р., слід вказати на складові президентсько-парламентської республіки європейського типу. Цю форму, згідно з визначенням французького дослідника М. Дюверже, можна віднести до семипрезидентської, як цілком самостійної форми державної влади. Такого самого висновку дійшли й деякі іноземні дослідники сучасного поступу України. Наголосимо, що порівняно з Конституційним договором, статус Президента України дещо послабився, а також скорочена кількість президентських повноважень.

Згідно з чинною Конституцією, Президент є главою держави, який виступає від її імені, гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність, дотримання прав і свобод її громадян. Крім того, Президент здійснює керівництво зовнішньою політикою, представляє Україну в міжнародних відносинах, очолює Раду національної безпеки, є Головнокомандувачем Збройних сил України (ст. 106). Наголосимо, що за попередньою конституційною нормою та Конституційним договором зовнішня політика, національна безпека та оборона були неподільними сферами діяльності Президента України. Згідно з дієвою Конституцією, самостійність глави держави у цих царинах дещо обмежується через необхідність візування відповідних рішень Прем'єр-міністром (ст. 106, п. 31). Так, діяльність Президента щодо представництва держави у міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів та укладання міжнародних угод, ухвалення рішень про визнання іноземних держав, призначення та звільнення дипломатичних представництв України в інших країнах і при міжнародних організаціях — підлягають “скріпленню підписами Прем'єр-міністра та міністра, відповідального за акт та його виконання”. Крім того, Президент України призначає та звільняє з посад вище командування Збройних сил, інших військових формувань, здійснює керівництво в галузі національної безпеки та оборони держави. Водночас ці президентські повноваження мають візуватися і Прем'єр-міністром.

Згідно зі ст. 106 Основного Закону, Президент України наділяється низкою важливих повноважень, а саме: виступає зі зверненням до народу, призначає всеукраїнський референдум стосовно змін Конституції, призначає позачергові вибори до Верховної Ради, за згодою парламенту затверджує Прем'єр-міністра, за його пропозицією затверджує членів Кабінету Міністрів та глав місцевих державних адміністрацій, призначає половину складу Ради Національного банку, приймає рішення щодо введення воєнного та надзвичайного стану тощо. Президент має також право “припинити повноваження Верховної Ради України” у разі, якщо остання упродовж тридцяти календарних днів однієї чергової сесії не провела жодного пленарного засідання. Ці повноваження виокремлюють інститут президентства серед інших державних структур.

Зауважимо, що президентська пріоритетність виявляється як першість Президента серед суб'єктів влади, як представника всього народу та держави. Проте це не означає, що стосовно інших інститутів, зокрема парламенту, його компетенції є переважаючими.

Основний Закон не визначає до якої гілки влади належить інститут Президента і яку саме владу він уособлює. Виступаючи активним чинником в усіх гілках влади, Президент України не ідентифікується із жодною з них. Він, так би мовити, є всеохопний, незалежний носій влади, який покликаний поєднувати або стримувати повноваження інших інститутів держави. Тим самим Президент впливає на життєдіяльність усіх складових, усієї політичної системи України.

У відносинах Президента з виконавчою владою перший має можливість впливати як безпосередньо й одноосібно, так і виступати опосередковано, або втручатися як наглядовий інститут державного правління. Виконавча влада загалом є “відповідальною” перед Президентом з усіх питань своєї діяльності, проте водночас вона підконтрольна і підзвітна Верховній Раді. Президент утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші органи виконавчої влади. Обмежувальним чинником при цьому постає вимога діяти в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади.

Президент України на основі і на виконання Конституції та законів держави видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території країни. З метою формування чи реалізації своєї політики, глава держави з власної ініціативи може скликати засідання Кабінету Міністрів, яке в цьому разі він і проводить, а не керівник уряду.

Зауважимо, що політично найвагомішою компетенцією Президента України у виконавчій владі постає його право інвестури кадрів. Водночас, відповідно до Конституції, значно зросли політичні та адміністративно-управлінські можливості уряду й особливо Прем'єр-міністра. Це, в свою чергу, за певних умов може призвести до виникнення напруженості чи конфлікту останнього з Президентом. Істотного значення набуває і норма щодо утвердження керівника уряду главою держави за згоди (тобто за підтримки) більшості Верховної Ради — парламенту України. Конституцією за Прем'єр-міністром закріплено право котрасигнації, що також підносить його на вищий щабель влади. Наголосимо, що в разі дострокового призупинення повноважень Президента, вони покладаються на главу уряду, що значно посилює політичну вагу Прем'єр-міністра.

Слід пам'ятати, що очолюваний Прем'єр-міністром Кабінет Міністрів, разом із Верховною Радою, Президентом та Національним банком, має право законодавчої ініціативи. Водночас не слід перебільшувати можливості глави уряду (навіть за підтримки парламентської більшості) проводити політичний курс, який відмінний від президентського. В умовах сьогодення України, на відміну від Франції, це лише гіпотетично припустима можливість. Прем'єр-міністр безсилий перед можливостями Президента відправити його у відставку навіть у разі підтримки першого з боку парламенту. Глава уряду, який прагне залишатися на посаді, має бути максимально лояльним до Президента й позбутися політичних амбіцій.

Прикладом цього може слугувати діяльність на посаді Прем'єр-міністра у 1999–2001 рр. В. Ющенка, який користувався авторитетом реформатора. За період його прем'єрства в економічному житті країни відбулися важливі зрушення. Так, починаючи з 2000 р., після десяти років занепаду почалося економічне зростання. Зазнаючи потужного тиску різних політичних сил і фінансово-промислових груп, маневруючи між ними, уряду В. Ющенка вдалося проводити курс реформ. Однак Президент Л. Кучма прийняв рішення про його відставку.

Наголосимо й на тому, що рішення Прем'єр-міністра України стосовно членів його кабінету не може бути вирішальним щодо їх приналежності до уряду. Це проілюстровано у випадках з міністром, а згодом віцепрем'єром в уряді В. Ющенка — Ю. Тимошенко та керівником зовнішньополітичного відомства Б. Тарасюком. Так, Ю. Тимошенко вдалося дещо стабілізувати становище у паливно-енергетичній галузі і розв'язати значну частину проблем, що накопичилися. Проте її діяльність постійно піддавалася критиці й нападкам. Зрештою, її було усунуто й відкрито проти неї судову справу. Так само було відправлено у відставку і міністра закордонних справ. Це ще раз довело, що в Україні політичну кар'єру урядовця вирішує Президент, оскільки це його конституційна прерогатива. У Франції відставка міністра відбувається за пропозицією прем'єр-міністра на підставі того, що його позиції не збігаються з позиціями глави уряду.

З метою здійснення своїх компетенцій та повноважень Президент створює консультативні, дорадчі та інші допоміжні служби (ст. 106, п. 28). Керує цими службами Адміністрація Президента. Зауважимо, що в Конституції про орган “Адміністрація Президента” (а нині Секретаріат) не вказується. Однак його керівництво та підрозділи мають помітний вплив на Президента, зокрема в кадрових призначеннях на вищі посади у виконавчій гілці влади.

Єдиним конституційно визначеним органом при Президенті є Рада національної безпеки та оборони України. Рішення цього органу вводяться в дію указами глави держави та іншими підзаконними актами. Діяльність РНБОУ визначається Законом про цей орган від 5 березня 1998 р.

Великого значення набуває право законодавчої ініціативи Президента і його відносини з Верховною Радою країни. З 1995 р. указом глави держави введено інститут Постійного представника Президента у ВР України. У президентсько-парламентських системах, наприклад, Франції, типовою є практика, коли Президент зазвичай здійснює свою політичну програму наступним чином: через “свого” прем'єр-міністра, кабінет міністрів та членів парламенту, якщо вони не належать до президентської партії.

Отже, наділення Президента України правом безпосередньої законодавчої ініціативи слід розглядати як відступ від усталеної моделі президентсько-парламентської форми правління. Детерміновано воно, певно, тим, що глава української держави наділений широкими компетенціями та прерогативами в усіх структурах влади. Будучи безпосереднім суб'єктом законодавчої ініціативи, Президент має змогу успішніше досягти бажаних результатів у здійсненні своєї політичної програми. Однак це пов'язано з певними передумовами, тобто може бути реальним лише за умов сприятливої розстановки сил у Верховній Раді та уряді країни.

Зауважимо, що в разі політичної неможливості глави держави спертися на уряд, і відсутності пропрезидентської більшості в парламенті — його законодавча ініціатива насправді залишається лише правом, а не важелем впливу. Саме з такого погляду слід розглядати перегрупування сил у Верховній Раді на початку 2000 р. і створення так званої “парламентської більшості”. Ці самі детермінанти уможливають з'ясування причин потужної підтримки Президентом України “всенародного референдуму за народною ініціативою” стосовно змін до Конституції, який відбувся 16 квітня 2000 р.

Істотним чинником у застосуванні президентського права законодавчої ініціативи є й те, що законопроекти глави держави, визначені Президентом як невідкладні, розглядаються парламентом позачергово. Тож більшість законопроектів, поданих до Верховної Ради, особливо в останній період, характеризувалися як “невідкладні”.

Участь Президента у законотворчому процесі має особливу вагу ще й тому, що глава держави схвалює (підписує) та оприлюднює закони, а також має право “вето”. Останнє зумовлює повернення законів на повторний розгляд до парламенту. Верховна Рада при повторному розгляді закону може подолати президентське вето не менш як двома третинами від свого конституційного складу.

Президент не має права офіційно втручатися в прерогативи судової влади, яка діє на засадах розподілу влади, взаємного стримування та противаг іншим гілкам влади. Важливим чинником впливу глави держави на діяльність судів різних рівнів є його участь у формуванні судової гілки влади.

Таким чином, аналізуючи конституційно-правовий статус інституту президентства в Україні, можна зробити наступні висновки. *По-перше*, в країні сформовано конституційний еталон президентури. За своїми сутнісними ознаками в державі закладені правові основи президентсько-парламентської республіки європейського зразка. За більшістю визначень вона може належати до напівпрезидентської (семипрезидентської за М. Дюверже) моделі правління, співмірної з практикою у Республіці Франції.

По-друге, підвищення статусу Президента, з одного боку, а також певна недосконалість і неузгодженість окремих конституційних положень, з іншого, невідкладно вимагають подальшої структуризації суспільства й розвитку потужних партій парламентського типу. Наявність цих чинників різні політичні сили намагаються використати на свою користь у політичній боротьбі. Про це свідчать й різні підходи пропрезидентських та опозиційних сил щодо реформи політичної системи нашої країни в останні три-чотири роки.

По-третє, становлення владних структур в Україні, зокрема інституту президентства, проходило на тлі відставання, а то й нехтування проблемами розвою громадянського суспільства. Тому формування засад структурованого громадянського суспільства постає одним із найважливіших завдань владних інституцій, в тому числі й президентури. Крім того, сходження громадянського суспільства постає засобом становлення зворотного зв'язку різних верств громадян країни з усіма владними структурами, в тому числі й інститутом президентства.

10.4. Особливості формування багатопартійності

Істотною складовою політичної системи українського суспільства сучасної історичної доби є перехід до *багатопартійності*. Політичні партії стали невід'ємним елементом нового суспільства, важливим інститутом, що забезпечує існування представницької демократії в країні. Нинішній розвиток політичних партій у нашій державі певною мірою спирається на традиції попередніх історичних періодів і за сучасної доби пройшов кілька етапів. Своім корінням вітчизняна багатопартійність сягає рубежа XIX–XX ст., коли на хвилі революційного піднесення та національного відродження утворювалися перші політичні організації. Важливими віхами цієї історії є етап Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., період розгортання дисидентського руху та доба “перебудови”.

Спираючись на попередній досвід, новітня історія багатопартійності також пройшла кілька періодів свого розвитку. На кожному з них розгорталися та набували відповідної динаміки певні суспільно-політичні процеси, тенденції. Схематично їх можна виокремити у наступній хронологічній послідовності. *Перший період — зародження та вихід багатопартійності на загальноукраїнський рівень*. Він хронологічно охоплює проміжок часу від утворення сучасних партій (*осінь 1989 р.*) до юридичного узаконення самостійного статусу України (*1 грудня 1991 р.*).

За цей період виникло більш як 10 партій різного політичного спрямування. Першою незалежною політичною організацією країни став **Народний Рух України за перебудову (НРУ)**. Ідея його виникнення з'явилася в партійній організації Спілки письменників України. НРУ швидко став широким суспільним рухом, масовою організацією, яка об'єднала людей різних політичних поглядів — від націоналістів до лібералів та соціал-демократів, згуртованих спільною метою. Спочатку підтримки перебудови, а потім боротьби з існуючою суспільно-політичною системою. Кульмінаційним моментом цього етапу став II з'їзд Руху (жовтень 1990 р.), який продемонстрував не лише зростання популярності організації, а й вперше відкрито проголосив своєю головною метою досягнення незалежності України.

Наступним рубіжним етапом в історії Руху було проведення референдуму 1 грудня 1991 р. Його підсумки НРУ розцінив як власну перемогу. Перший Президент України Л. Кравчук привселюдно наголосив на політичних заслугах Руху, назвавши його тогочасним головним державотворчим чинником у країні.

Зауважимо, що першою офіційно зареєстрованою політичною партією цього етапу була **Українська республіканська партія (УРП)**, яка виникла з ініціативи колишніх дисидентів та політв'язнів на базі Української Гельсінської спілки у квітні 1990 р. Очолив її Л. Лук'яненко. Після проголошення незалежності України республіканці закликали громадськість припинити політичну боротьбу та згуртуватися навколо Президента.

Іншою партією, яка підтримувала ідеологію українського демократичного націоналізму, у червні 1990 р. постала зареєстрована **Українська селянська демократична партія (УСДП)**. Очолив її поет і публіцист С. Плачинда.

У вересні 1990 р. заявила про себе **Партія зелених України (ПЗУ)**. Гострі екологічні проблеми, відродження та захист довкілля, критична демографічна ситуація в країні об'єктивно виводили її на провідні позиції в політичному житті України. Наприкінці того самого року виникла **Демократична партія України**

(ДемПУ), помітну роль у створенні якої відіграли І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський. Колишній політв'язень Ю. Бадзьо став першим її головою.

Ліберально-демократична течія була представлена **Партією демократичного відродження України (ПДВУ)**. Показово, що її історія розпочиналася з утворення партійних клубів комуністів, критично налаштованих до лінії КПРС–КПУ. В січні 1990 р. вони ініціювали створення в межах КПРС **Демократичної платформи**. Наприкінці того самого року установчий з'їзд Демплатформи проголосив створення ПДВУ. Біля її витоків стояли В. Гриньов, В. Філенко, О. Ємець, Т. Стецьків. Саме тоді сформувалася й **Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ)**, навколо якої гуртувалися представники гуманітарної та науково-технічної інтелігенції.

У 1991 р. виникли **Конституційно-демократична партія (КДП)** та **Ліберальна партія України**, створена промисловцями та підприємцями Донецької області. Остання швидко створила регіональні структури по всій Україні.

Першою партією соціал-демократичного спрямування була **Соціал-демократична партія України (СДПУ)**, створена у травні 1990 р. Однак уже на установчому з'їзді через різне розуміння завдань і концептуальних засад соціал-демократії відбувся її перший розкол, наслідком якого стало проголошення двох партій — **Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ)** і **Соціал-демократичної партії України (СДПУ)**. Та оскільки дві партії були малочисельними, невливовими, у 1992 р. вони об'єдналися.

Згодом сформувався лівий фланг політичного спектра України. Надто несподіваними і стрімкими стали для них розпад СРСР і заборона КПРС–КПУ. Проте період глибокого шоку та розгубленості тривав недовго: уже в жовтні 1991 р. створюється **Соціалістична партія України (СПУ)**, як вимушений крок і тактичний маневр з метою збереження лівих політичних сил. Певний час СПУ була єдиною офіційно зареєстрованою лівою партією, яка активно виступала за відміну заборони Комуністичної партії України.

На першому етапі становлення багатопартійності ідеологічні засади всіх партій, за винятком СПУ, були подібні між собою, їх програми склалися з декларативних гасел, спрямованих до всього народу. Вони демонстрували схожість підходів до державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, релігійних, культурологічних та екологічних питань, обстоювали ідеї парламентської демократії та приватної власності, суверенітет України.

Другий період — *умовно називають часом становлення формально багатопартійної системи*. Хронологічно він охоплює проміжок часу з *грудня 1991 по 1996 р.* Характерними особливостями цього періоду були: малочисельність більшості партій; невизначеність соціальної бази; локальність впливу політичних партій тощо. Підтвердженням, скажімо, першої особливості є той факт, що на початку другого кварталу 1993 р. загальна кількість членів усіх партій не перевищувала 200 тис. осіб і становила менш як 1 % виборців країни.

Третій період сучасного розвитку партій розпочався в 1996 р. з часу прийняття Основного Закону держави. Цей період триває й нині. Характерним для нього є розвиток партій на конституційно-правових засадах формування реальної багатопартійності. Процесу сприяло введення до Конституції та до виборчого законодавства міжнародних стандартів щодо організації та проведення виборів, посилення в них ролі політичних партій. Особливо наголосимо, що виборчий закон відображає тісний зв'язок між демократією та виборчою системою. Адже демократичний потенціал виборів, як основи легітимної зміни носіїв державної влади та відповідальності за її реалізацію, спроможний виявити усі свої переваги лише за умови законодавчого визначення оптимального для певної країни типу виборчої системи. Така система має відповідати сучасним надбанням теорії та практики демократичного розвитку.

Перші після прийняття Конституції парламентські вибори проходили на засадах змішаної системи, що сприяло формуванню більш реальної багатопартійності і загалом партійно-політичної системи. Саме тоді було відмінено практику дострокового голосування, яка не виправдала себе під час попередніх виборів, та реорганізовано систему голосування виборців. Започатковувався перехід виборчої практики від так званого негативного голосування (закреслювання в бюлетені прізвищ кандидатів), яке побутувало ще за радянських часів, до позитивного.

Ці та інші чинники сприяли зростанню як чисельності, так і реального значення та впливу політичних партій. В Україні на початку 2000 р. вже було зареєстровано більш як 100 політичних партій вельми широкого політичного спрямування. Однак, затверджені юридичними нормами законодавчі передумови проведення чесних і справедливих виборів відповідно до конституційних вимог, на практиці засвідчують протилежне. Так, проходження парламентських виборів 1998 та 2002 рр. виявило низку недоліків, окремих зловживань з боку суб'єктів виборчого процесу: наявність різних віртуальних проектів, політичних двійників як партій, так і осіб претендентів; застосування адміністративного ресурсу, відвертого тиску з боку владних структур. За баченням оглядачів, ці виборчі перегони як ніякі інші вирізнялися брудною боротьбою опонентів. Звичайно, що ці та інші

недоліки мають бути виправлені в подальшому. Сприяти оздоровленню виборчих перегонів мають політичні партії та сповідувані ними засади демократії.

У політичній та історичній літературі існує кілька класифікаційних моделей партій, які поділяють: за напрямами діяльності — екологічні, релігійні, патріотичні тощо; характером роботи — помірковані, радикальні, екстремістські; за способом організації та методами роботи — демократичні, авторитарні, тоталітарні; за політичною орієнтацією — праві або партії націонал-радикальної орієнтації, правого центру, національно-демократичні, центристські, ліберально-демократичні, партії лівого центру, соціал-демократичної спрямованості, ліві партії, соціалістичної, комуністичної орієнтації тощо.

Виходячи з прийнятої класифікації та з огляду на реальну вітчизняну практику, розглянемо особливості деяких найбільш важливих груп партій. Так, *центристські (ліберально-демократичні)* партії, представлені Ліберальною партією України, Народно-демократичною партією, Аграрною партією України, Українською партією “Яблуко” та ін. Складовою ідейно-теоретичних засад цих партій є лібералізм, найвищим та універсальним виявом якого виступає свобода особистості. Сповідуючи ідеї лібералізму, за баченням центристів людина — більша цінність, ніж держава, нація, клас і партія. Матеріальною основою особистої її свободи є приватна власність. Держава існує заради своїх громадян, а не навпаки. Ліберали підтримують принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Вони виступають за обмеження влади держави, проти її втручання в економіку (яка в системі їхніх поглядів посідає важливіше місце, ніж політика), суспільне та приватне життя громадян.

Ліберально-демократичні партії підтримують ідею побудови вільного демократичного громадянського суспільства, правової держави. У зовнішній політиці вони дотримуються рівноваги у відносинах з різними державами, враховуючи при цьому їхні національні інтереси. Стратегічним виміром зовнішньої політики країни ці партії вважають повномасштабну інтеграцію в Європейський Союз. Наприклад, Росію вони розглядають стратегічним партнером України і виступають за тісні добросусідські відносини з нею. Економічна платформа цих партій ґрунтується на ідеях прискореної ринкової трансформації економіки, багатокладній економіці, наявності в перехідний період державного сектора та регулюючої ролі держави. Вирішальною умовою радикального оздоровлення і подальшого розвитку економіки ці партії вважають приватизацію.

Праві націонал-радикальні партії представлені партіями Державна самостійність України, Українська національна Асамблея, Соціал-національна партія України, Конгрес українських націоналістів та ін. Об'єднувальним чинником цих партій постає інтегральний націоналізм з усіма притаманними йому особливостями. Вони обстоюють найвищу цінність — націю, надаючи пріоритет національній державі. Найбільш радикальні представники цього спрямування вбачають головну ідею в побудові національної держави за будь-яку ціну, навіть у разі відмови від демократії та запровадження режиму національного авторитаризму і сильної влади. У їхній діяльності політика нерідко домінує над економікою. У зовнішній політиці вони виступають за дистанціювання України від країн Сходу, особливо від Росії, за вихід із СНД, оскільки членство в цьому об'єднанні, за їх баченням, уповільнює процес державотворення. Економічна платформа правих радикалів недостатньо розвинена. Вони виступають проти вільних економічних зон та автономії Криму.

До *правоцентристських націонал-демократичних партій* належать Народний Рух України, Партія “Реформи і порядок”, Українська республіканська партія України, Демократична партія України, Партія зелених України, Українська народна партія “Собор”, Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина” та ін. Складовими ідеологічної бази цих партій є засади неоконсерватизму та демократичний, або поміркований чи освічений націоналізм. Націонал-демократи вважають демократичний націоналізм певним балансом між інтересами нації та правами людини. За реальних умов більшість правоцентристських партій віддають перевагу суспільним інтересам, а не особистісним, інтересам держави перед правами громадян і завжди схильні до преференцій на користь нації.

Ідеологія націонал-демократів спирається на християнську філософію, а саме: відродження релігії, об'єднання усіх релігійних конфесій в країні та створення єдиної української християнської церкви, відновлення християнської моралі, споконвічних традицій українського народу і поваги до сім'ї. Вони поділяють мінімальне втручання держави в економіку країни при сильному контролі за політичним життям суспільства.

Націонал-демократи у зовнішній політиці підтримують ідеї виходу України з СНД, виступають проти втягнення нашої Батьківщини в нову імперію, до створення якої тяжіє Росія. Більшість націонал-демократичних партій наголошують на важливості інтегрування України в європейські структури, вступ до НАТО. Проміжним варіантом у процесі інтеграції країни у загальноєвропейський дім розглядають Балто-Чорноморський союз.

Соціал-демократичні партії представлені Соціал-демократичною партією України (об'єднаною), Слов'янською партією, Партією “Союз”, Партією регіонів, “Демократичним Союзом”, Соціал-демократичним союзом, “Трудовою Україною”.

Головні ідеологічні засади цих партій ґрунтуються на соціал-демократичних цінностях та ідеалах: визнанні людини, її прав і свобод найвищим пріоритетом; соціальній справедливості та солідарності. Соціал-демократи є

послідовними прихильниками політичної, економічної та соціальної демократії. Важливим чинником економічної свободи вони вважають наявність різних форм власності, а також високу соціальну захищеність громадян країни.

У зовнішній політиці соціал-демократи сповідують участь країни в процесах європейської інтеграції, зміцнення СНД, прихильні до стратегічного партнерства з Росією. Так, Слов'янська партія, Партія "Союз", Партія слов'янської єдності підтримують інтеграцію слов'янських народів: України з Білоруссю та Росією. Окремі з них наполягають на наданні російській мові статусу другої державної, а мовам інших етнічних груп в місцях їх компактного проживання — статусу офіційної.

До лівих (соціалістичних та комуністичних) партій належать Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України, Прогресивна соціалістична партія України, Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість" та ін. Ідейно-теоретичною засадою цих партій є модифікований марксизм-ленінізм. Вони вважають соціалізм суспільством соціальної справедливості й рівності всіх у благополуччі, однією з переваг якого є повновладдя трудящих. Матеріальну основу соціалізму вбачають у переважанні суспільних, колективних форм власності.

У зовнішній політиці ліві дотримуються курсу на зміцнення СНД, створення нового союзу народів Співдружності, виступають проти членства України в НАТО. У державному будівництві віддають перевагу владі рад і підтримують створення унітарної децентралізованої держави з широкими повноваженнями місцевого самоврядування, виступають за визнання в Україні двомовності та надання російській мові статусу державної. Економічна платформа соціалістичних і комуністичних партій ґрунтується на визнанні соціально-орієнтованої та планово-ринкової економіки. Вони не сприймають радикальну земельну реформу, перетворення землі на товар, вважаючи пріоритетною в сільському господарстві колективну форму власності й господарювання. Оптимальним, на їх погляд, є передача землі в колективне, фермерське та особисте користування з правом успадкування.

Вищеназвані партії є головними політичними гравцями вітчизняного політичного спектра наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Слід зауважити, що наприкінці 90-х років багатопартійність ставала все більш суспільно вагомою й реальною. Підтвердженням цьому є представлення 8 політичних партій різного спрямування у Верховній Раді України, наявність більшості (здебільшого ситуативної, ніж постійної) та опозиції у вітчизняному парламенті. Однак законодавчого визначення статусу та можливостей опозиції в парламенті, на жаль, ще не розроблено. Все це, як і відповідне ставлення влади до багатопартійності, зрештою консервує слабкість вітчизняних партій, гальмує розвиток структурованості українського суспільства, рівень політичної культури населення. Правління Л. Кучми і його адміністративне втручання в політичні процеси оберталися штучністю створення багатьох партій, перебільшеними амбіціями та протистоянням деяких політичних лідерів, програмною непослідовністю та суперечливістю проголошених гасел окремими політичними організаціями, які часто не відповідали реальній політичній дійсності тощо.

Отже, процес формування багатопартійної системи в Україні триває, активізується пошук партіями свого політичного "я" та місця в суспільстві. Партії поступово заповнили фактично весь політичний спектр від лівих до правих, який існує в більшості сучасних демократичних держав. Сформувалось ядро багатопартійної системи — близько 10 політичних партій мають досить струнку організаційно-ідеологічну структуру, розгалужену мережу місцевих організацій та осередків, певну соціальну базу та важелі впливу на частину електорату.

Водночас чисельність політичних партій зростала значно швидшими темпами, ніж їхній вплив, авторитет, дієвість, роль у суспільстві. Все більшої актуальності набуває проблема консолідації політичних сил, адже укрупнення політичних партій сприятиме їхньому перетворенню на реальний і впливовий чинник нової політичної системи в Україні.

Таким чином, розгляд особливостей сучасної політичної системи України, спектра політичних партій свідчить, що вони не набули однозначної визначеності й стабільності. Нинішня політична система України перебуває на початковому етапі до такого стану. Особливості розвитку та необхідність удосконалення взаємодії як владних інститутів, так і політичних партій, формування реальної багатопартійності слід врахувати під час проведення політичної реформи, яка загалом вже назріла. Цьому має підпорядковуватися нова виборча система як складова трансформаційних змін. Правомірним є висновок про те, що партії мають об'єднуватися та зміцнювати свої регіональні партійні структури. Слушним висновком може слугувати й твердження, що уразливість виборчих перегонів визначається не кількістю політичних партій, а скоріше відсутністю потужних, народних партій. Звичайно, великим політичним гравцям мають бути притаманні всі відповідні атрибути. Адже не лише особистості, до яких тяжіють виборці, а й наявність ідеології (а не політична всеядність) можуть прислужитися в боротьбі за підтримку електорату.

Виборча практика останніх років однозначно підтверджує тенденцію щодо укрупнення складових партійної системи та позицій громадянського суспільства. Подальше підвищення ролі партій у суспільно-політичному житті, у вирішенні завдань, пов'язаних з управлінням державою, постає дієвою спонукою як укрупнення політичних партій, так і потреби брати ними відповідальність за майбутнє сходження України. Подальше ствердження реальної багатопартійності має бути метою і дієвим засобом поглиблення і розвитку демократичних процесів.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте особливості формування сучасної політичної системи в Україні.
2. Назвіть складові вітчизняної політичної системи, схарактеризуйте їх.
3. Які зміни вказують на користь утвердження діяльності Верховної Ради України на засадах парламентаризму?
4. Схарактеризуйте особливості конституційно-правового становища інституту президентства в Україні.
5. Назвіть особливості та етапи розвитку багатопартійності в Україні за сучасної історичної доби.

Розділ 11

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-

ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

У процесі суспільного розвитку сучасної історичної доби значна увага надається формуванню демократичних засад поступу України, а також концепції формування соціальної і правової держави. У цьому контексті великого значення набуває врахування надбань розвинутої демократії, доктрини сильної соціальної політики держави та верховенства права. Для нового суспільства, яке формується в період самостійного сходження, пріоритетними завданнями постають високий рівень розвитку економічних, соціальних, культурних і моральних відносин, формування в країні розвинутого правового простору з метою забезпечення гідного життя громадян. При цьому варто мати на увазі всі можливості й передовий зарубіжний досвід з тим, щоб запобігти непомірно високій соціальній ціні трансформаційних перетворень. Цьому мають бути підпорядковані пріоритети соціальної політики України, що ґрунтуються на конституційних засадах держави.

11.1. Соціальні виміри трансформаційних перетворень

Незалежний та демократичний шлях розвитку в Україні розпочався у 1991 р. Прагнення відійти від командно-адміністративних методів господарювання, проведення ринкових перетворень і запровадження нових соціально-економічних засад свого поступу даються нашій Вітчизні нелегко. Детермінантами цього стали, як

уже зазначалося, романтичні уявлення щодо нових засад розвитку, а також економічна криза, розбалансованість народногосподарського комплексу, зростання безробіття і втрата у значної частини громадян ідеологічних орієнтирів.

Слід наголосити, що в нинішніх умовах ще недостатньо вивчається і використовується власний історичний досвід. На жаль, романтизм вже відіграв свою негативну роль під час діяльності Центральної Ради. Саме ейфорія від легко здобутої, в основному за рахунок зовнішніх чинників, незалежності не дала можливості розв'язати вельми складні внутрішні проблеми. Та й відповідної стратегічної програми дій тоді не існувало. Нині окремі верстви населення, зокрема, молодь і люди старшого покоління, зазнавши відчутних втрат, часто нарікають на надто високу соціальну ціну нововведень. Проте ці та інші негаразди мають бути подолані на шляху поглиблення реформ та задіяння всього потенціалу демократичних перетворень, що виправдали себе в більшості країн розвинутої демократії, особливо східноєвропейських.

Результатом економічних і соціальних реформ, проведених з метою модернізації українського суспільства, стала його глибока трансформація. В Україні, як і в інших країнах із перехідною економікою, різко знизилися показники соціального розвитку. Причиною цього є не лише накопичення недоліків у соціальній сфері, що не були прийняті свого часу до уваги, а й руйнація старої системи соціального захисту населення без надання адекватної заміни.

Прискорення процесу майнової диференціації і надмірної поляризації прибутків спричинили різке соціальне розшарування. Так, прибутки 10 % найзабезпеченіших прошарків населення України перевищують прибутки 10 % найбідніших у багато разів. Економічне зростання, що спостерігалось з 2000 р., не зменшило, а навпаки, збільшило нерівність доходів населення. За умов динамічного соціального розшарування відбувається ротація в групах із середнім прибутком за рахунок зменшення найбільш освіченої і кваліфікованої частини населення. Відомо, що навіть у розвинених країнах бідні становлять від 3 до 8 % населення. Щодо України, то в категорії бідних на початку 90-х років опинилися численні верстви населення, які прагнуть працювати, але не мають такої можливості (наукові співробітники, колишні військовослужбовці, які раніше належали до високоприбуткових груп суспільства). У 2000 р. до категорії бідних належало 26,4 % населення України. Зростання кількості бідних, а також тривале перебування в цьому стані спричиняють ускладнення соціально-політичної ситуації в суспільстві.

За роки незалежного поступу в нашій державі ускладнилася демографічна ситуація. Значне зниження рівня доходів у більшості громадян, кризові явища призвели до зниження народжуваності, натомість зріс рівень смертності, даються взнаки несприятливі міграційні процеси. За підрахунками фахівців, у разі продовження такої загрозливої тенденції несприятлива демографічна ситуація через десять років може істотно вплинути на соціально-демографічні пропорції непрацездатного населення та населення, яке працює. Тому імперативно постала потреба пенсійної реформи, сутність якої — перехід від солідарної до накопичувально-солідарної системи.

Зазначимо, що результатом структурних змін, які відбулися в останні роки поступу, є й те, що за умов українського сьогодення наявність вищої освіти ще не є гарантією працевлаштування. Так, за офіційними даними, лише в останні роки близько 50 тис. випускників вищих навчальних закладів не можуть працевлаштуватися. Чимало фахівців із вищою освітою змушені працювати не за фахом. Аналіз економічної стратифікації населення за різними рівнями освіти доводить, що існує взаємозв'язок між рівнем освіти й матеріальним становищем. Із підвищенням рівня освіти знижується ризик втрати роботи, підвищуються вимоги індивіда до умов праці та її оплати, збільшуються витрати, пов'язані з перепідготовкою робочої сили, період пошуку прийнятної роботи стає більш тривалим.

Завданнями, що імперативно постали перед незалежною Україною, є формування нової державницької стратегії стійкого розвитку, системні перетворення не лише економічної сфери, а й соціальної та духовної царин суспільства. Проблеми формування соціально-правової держави в Україні полягають в тому, що наше суспільство перебуває на стадії переходу від старої суспільно-політичної системи до нової. Нова система отримала в спадщину від старої економічно відсталі підприємства, що виробляли неконкурентноспроможну продукцію, зношені виробничі потужності, нерозвинену й часто напівзруйновану інфраструктуру, а також невідповідність робочої сили до нових умов господарювання, серйозні макроекономічні труднощі, особливо у фінансовій сфері, непридатність старих інститутів (управлінський апарат, законодавство, сама система влади тощо) до ринкових реалій, об'єктивні труднощі, пов'язані з приватизацією державної власності, зіпсована громадська свідомість, що відбивається на рішеннях і поведінці менеджерів і фахівців.

Особливістю розбудови соціальної держави в Україні є той факт, що відбувається вона одночасно із формуванням правової держави. А це вимагає ще більшої уваги до проблеми рівноваги між складовими соціально-правової держави, зокрема — між її соціально-інтервенціоністськими і правовими засадами.

Отже, окреслюючи напрями розбудови соціальних механізмів у незалежній Україні, насамперед слід наголосити на формуванні **соціальної держави, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі правові умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї, гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного існування людини й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.**

Визначаючи **функції** соціальної держави, варто зосередитися на:

- ? *соціально-активізуючій* — сприяє економічній активності працездатного населення;
- ? *соціально-правозабезпечувальній* — забезпечує реальні гарантії для здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян;
- ? *узгоджувальній ("консенсусній")* — сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.

Обстоюючи важливість і нагальність становлення соціально-правової держави в Україні, важливо брати до уваги насамперед необхідність створення її передумов, оскільки самого проголошення України такою державою недостатньо для того, щоб це стало реальністю. Для створення передумов, які сприяли б становленню інститутів соціальної держави, необхідні:

- ? динамічні й результативні економічні реформи;
- ? формування соціального ринкового господарства;
- ? сходження демократичного громадського суспільства й правової держави.

Формування соціальної держави можливе лише на основі:

- ? правового, конституційного закріплення приватної власності;
- ? принципів змішаної економіки ринкового типу;
- ? дотримання засад соціальної і політичної свободи і демократії у вигляді правової держави.

Нині **правовою державою називають суверенну, політико-територіальну організацію публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особистості й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів.** Вона є **необхідною умовою і найважливішою засадою** вільного існування людей у сучасному суспільстві, здійснюваного не на ґрунті патерналістської опіки громадян з боку держави, а на майновій і правовій суверенності та захищеності законом, коли держава не дарує громадянину права й майно, а лише забезпечує необхідні умови для їх повноцінної і незалежної реалізації.

Отже, ідея правової держави фактично передбачає не стільки підпорядкування державної влади певним надконституційним нормам, скільки обмеження її всемогутності в інтересах гарантування прав окремого індивіда перед державою.

Суто специфічною ознакою для правової держави насамперед є панування права, втіленого належним чином у виданих законах, у взаємності між структурами публічної влади, її органами, посадовими особами, службовцями та пересічним громадянином. При цьому особа має володіти конституційно гарантованими невід'ємними правами та свободами, які відповідали б стандартам, досягнутим на сучасному рівні правового розвитку в світі.

У змістовому плані ідея правової держави характеризується такими ознаками:

- ? верховенство законів, їх обов'язковість для всіх;
- ? важливість законів для самої держави, всіх її органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян;
- ? непорушність свободи прав та інтересів, честі й гідності, їх охорона та гарантованість;
- ? взаємна відповідальність держави і особи.

Щодо перспектив розвитку України в напрямі розбудови правової держави, насамперед потрібно теоретично переосмислити взаємозв'язок права і держави, оновити розуміння права і сутності правотворення. Більше того, особливої актуальності набуває проведення в Україні державно-правової реформи, мета якої — побудова основ демократичної, соціальної, правової держави, створення дієвої системи державного забезпечення конституційних прав і свобод людини, умов для соціального і правового прогресу. Реалізація цієї мети можлива в процесі здійснення державно-правової реформи шляхом вирішення **трьох основних завдань:**

- 1) створення законодавчого підґрунтя, яке має визначити на основі засад Конституції України організацію, соціальне спрямування та зміст функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування;
- 2) реорганізації державного апарату, органів місцевого самоврядування з погляду відповідності їх діяльності вимогам Конституції та законів, що приймаються на її основі;
- 3) забезпечення конституційності, законності та справедливості нормотворчої і правозастосовчої діяльності органів та посадових осіб державної влади і місцевого самоврядування, підвищення ролі суду як гаранта конституційності, законності та справедливості цієї діяльності.

Отже, в добу самостійного розвитку визначальними для формування та належного закріплення вітчизняної державності стали положення Конституції, в яких однозначно стверджується, що “Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою”. “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека” проголошені найвищими соціальними цінностями.

В Основному Законі нашої країни зафіксоване право на соціальний захист громадян, “що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом”. Україна проголошена соціальною і правовою державою із сукупністю прав і свобод, належним рівнем добробуту всього населення, що досягається через їх відповідну трудову діяльність та певну систему соціального забезпечення. Тож, здійснювані в Україні реформи мають бути зверненими на соціальні пріоритети, а соціальні виміри отримувати конкретне наповнення.

У контексті вищевикладеного неабиякий інтерес становить програма “Україна — 2010”, розроблена на виконання розпоряджень Президента України від 26 лютого 1998 р. та Кабінету Міністрів України від 21 вересня 1998 р. за участю провідних спеціалістів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, учених Національної академії наук, наукових установ Ради національної безпеки і оборони України. Цим документом проголошується, що в основу поданої програми покладено фундаментальну ідею пріоритету права та гідної і безпечної життєдіяльності людини. Серед зазначених у ньому політичних орієнтирів, успішну реалізацію яких має забезпечити законотворча діяльність, важливе місце посідають завдання, що характеризують специфіку соціального спрямування державної влади в сучасній Україні, як-от:

- ? об’єднання суспільства навколо ідеї суспільного прогресу;
- ? розвиток демократичних засад;
- ? реформування земельних і майнових відносин, які безпосередньо впливають на структуру та стабільність прибутків населення;
- ? створення умов для продуктивної зайнятості, раціонального використання фінансових і матеріальних ресурсів;
- ? поліпшення становища на ринку праці, її умов і безпеки;
- ? неухильне дотримання всіма суб’єктами господарювання законодавства про працю;
- ? запровадження нових та вдосконалення існуючих систем соціального страхування та соціального захисту населення тощо.

Проте не слід забувати й про інші чинники, які варто брати до уваги при розбудові соціально-правової держави. Їх можна класифікувати наступним чином:

- ? суспільне усвідомлення проблем правового і соціального розвитку та прогресу України;
- ? наукова розробка та формулювання загальних принципів, моделі й концепції національної правової системи та соціальної держави;
- ? прийняття парламентом України програми правових перетворень, яка ґрунтується на схвалених моделях національної правової системи і державної правової політики;
- ? залучення патріотично налаштованих професіоналів, здатних реалізувати державну соціально-правову політику і втілити програму правових і соціальних перетворень у життя.

Ці чинники мають надзвичайно велике значення. Адже, як свідчить законодавча практика, не всі закони, що відповідають загально визначаним світовим стандартам права і демократії, реалізуються на практиці. Хоча вони мали б діяти, регулювати і встановлювати ті чи інші суспільні відносини не в абстрактному просторі умовних людських одиниць, а в реальному соціальному середовищі, нехтування специфікою якого спричиняє виникнення так званої “зони порожнечі” між правом та його реалізацією.

Отже, використовуючи поняття “правової держави”, слід мати на увазі державу, яка б виходила з принципів права при здійсненні всіх своїх функцій. У свою чергу, це можливо лише за умови, якщо організація політичної системи влади здійснюється на правових засадах і відповідає вимогам права. *Тому під правовою державою слід розуміти державу, в якій здійснюється верховенство закону, неухильно охороняються права і свободи кожного громадянина, панує соціальна справедливість.* Верховенство закону — це насамперед **верховенство Конституції** та наявність конституційної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, коли юридичні наслідки для суб’єктів конституційної відповідальності спрямовані на захист Основного Закону. У зв’язку з цим завдання створення законодавчої бази для реформування економічного та соціального життя України відповідно до нової Конституції ще раз змушує звернутися до закріпленого в ст. 8 Конституції України принципу верховенства права, з якого випливає необхідність дії в державі тільки правових норм. Закон має узгоджуватися з конституційними принципами справедливості, демократії, соціальної, правової держави. Адже ще Арістотель, інтерпретуючи поняття закону, вказував на такі його риси, як правильність, правомірність і відповідність справедливості й праву. Оскільки відповідність правам і свободам людини є найголовнішим і

найзагальнішим критерієм права взагалі, то лише Конституція, втілюючи фундаментальні людські цінності, є правовою за змістом.

Основний сенс соціальної правової держави — в оптимальному поєднанні соціального й правового принципів державного устрою. Це завдання вельми складне з огляду на єдність і суперечність цих принципів. З одного боку, вони покликані забезпечити благо індивіда — цивільні, політичні й соціальні права відповідно, з іншого, — правовий принцип передбачає обмеження втручання держави в економіку і зобов'язує її утримуватися від втручання у сфери, регульовані громадянськими й політичними правами. Соціальний принцип, навпаки, передбачає організуючу й координуючу роль держави, втручання в економіку, перерозподіл громадського майна, хоча при цьому прагне не підірвати підвалини ринкового господарства.

Таким чином, можна зробити висновок, що соціальна правова держава від позиції невтручання переходить до певного регулювання економічних і соціальних процесів за допомогою податків, інвестиційної, кредитної й іншої політики. При цьому принципи правової держави дають змогу утримувати процес становлення соціальної держави у відповідних правових межах.

Із самого початку існування України як незалежної держави, вона доклала чимало зусиль, аби привести свою правову систему відповідно до основних принципів демократії — верховенства права і пріоритету прав людини. Так, Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., закони України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р., “Про дію міжнародних договорів на території України” від 10 грудня 1991 р., “Про міжнародні договори України” від 22 грудня 1993 р. Згідно з цими документами, наша держава гарантує забезпечення прав людини кожному її громадянину незалежно від національної належності та інших ознак.

На думку українських учених, важливу роль у створенні соціальної держави відіграє формування ефективної соціально-орієнтованої інституціональної системи, центральне місце в якій мають посідати державні інститути з вузькою спеціалізацією. Поряд з державними інститутами законодавчої та виконавчої влади передбачається функціонування й недержавних, таких як біржа праці, приватні страхові та пенсійні фонди тощо. Це, в свою чергу, значно сприятиме розв'язанню соціальних проблем. Слід зауважити, що вітчизняна Конституція створює сприятливі умови для розвитку незалежних і повноправних інститутів громадянського суспільства. Основний закон нашої держави гарантує самостійну діяльність позадержавних, суспільних груп, об'єднань виробничого, наукового, релігійного та благодійного характеру, що вільно й самостійно реалізують свої інтереси. Реальність цих конституційних норм залежатиме від ступеня особистої свободи громадян, можливості їхньої участі в справах держави й незалежного від держави захисту своїх інтересів. Як відомо, особиста свобода найбільш рельєфно виражається двома аспектами: політичним та економічним. Перший залежить від реалізації політичних прав, другий — від реалізації права на власність.

Сучасний етап розвитку України лише створює умови для формування середнього класу, який складатимуть політично й економічно вільні члени суспільства, що зможуть розвинути засади громадянського суспільства й втілити ідею Української правової держави. Створення середнього класу можна визначити чи не головним соціальним інтересом України, стратегічною соціальною метою реформування економіки й суспільства. За даними соціологічних досліджень 2000 р., у сучасній Україні активізується подолання патерналістських настроїв, тобто 72 % дорослого населення вважають себе відповідальними за свій добробут. Цей показник дає підставу для оптимістичної оцінки наявних мотиваційно-психологічних передумов становлення середнього класу.

Якщо нинішню нормативно-правову базу в Україні, що регулює забезпечення прав і свобод громадян, можна оцінити як задовільну, то становище, в якому опинилася національна економіка — невтішне. Адже одним із головних чинників виконання вищезазначених законів є саме економічний поступ. Українське суспільство за роки незалежності зазнало істотних трансформацій. Однак позитивного соціального ефекту, на що сподівалася переважна більшість наших співвітчизників на початку перемін, вони на собі не відчули. За соціально-економічними та макроекономічними показниками Україна відкинута назад на 15–20 років. Майже повністю зруйновано стару систему соціального захисту. В пошуках праці кілька мільйонів громадян нашої Вітчизни виїхали за кордон. За роки з 1989 по 2001 р. скоротилася й кількість населення: відповідно з 52 до 48 млн.

Відправним пунктом для підйому економіки мала бути реформа соціально-економічної сфери, підвищення доходів населення й розширення внутрішнього попиту. Тільки за таких умов соціально орієнтовані реформи підтримуватимуться суспільством. Адже відсутність трудової мотивації підриває відтворювальний процес і стає перешкодою на шляху до реального економічного зростання.

Як підтверджує світовий досвід, без інвестицій у виробництво й особливо в галузі, зорієнтовані на задоволення соціальних потреб населення, створити соціальне ринкове господарство нереально. За даними експертів, для реструктуризації української економіки потрібно близько 40 млрд дол. Відповідно до довгострокової програми стратегічного розвитку “Україна — 2010” передбачається надходження в економіку

України прямих іноземних інвестицій до кінця 2005 р. в розмірі 12 млрд дол., а до кінця 2010 р. — 25–30 млрд дол. Чи здійсняться ці плани, покаже час.

Одним із показників соціальної держави є частка витрат на соціальну сферу в структурі ВВП. Так, Австралія, Японія, Португалія, США виділяють на соціальні цілі від 16 до 19 % ВВП, а Бельгія, Фінляндія, Франція, ФРН, Італія, Нідерланди, Норвегія, Швеція та Велика Британія — від 30 до 40 % ВВП. В Україні у 1995 р. частка витрат на соціальні потреби в структурі ВВП становила 29 %. Таким чином, серед країн Центральної і Східної Європи Україна опинилася на другому місці після Словаччини (29,5 %). Проте, з огляду на низький рівень доходів населення, що підлягають оподаткуванню, реальна сума витрат на соціальні потреби набагато менша, ніж в інших країнах Центральної та Східної Європи.

Аналізуючи процес формування правових та економічних передумов становлення соціальної держави в Україні, можна стверджувати, що перші виявляються значно чіткіше, ніж другі. Тож слід зауважити, що перспективи соціальної держави в нашій країні залежать від того, наскільки виважено й продумано здійснюватимуться економічні реформи в ХХІ ст.

Розуміючи необхідність максимального використання існуючих резервних джерел поповнення бюджету для реалізації соціальних програм, варто звернути увагу на специфіку цього процесу в Україні. Так, особливістю нинішньої політики є прагнення влади поповнити бюджет за рахунок населення. У цьому контексті зрозумілі рішення уряду щодо підвищення цін на хліб, комунальні послуги, транспорт тощо.

Водночас не використовуються реальні резервні джерела поповнення бюджету. Йдеться про тіньову економіку, основними елементами якої стали корупція, приховування реальних доходів громадян, а також доходів підприємств від оподаткування, нелегальний експорт капіталів, незаконна приватизація державної власності, випуск і реалізація неврахованої продукції тощо. І хоча рівень тінізації протягом останніх років дещо зменшився, проте ще залишається надто високим (за окремими оцінками у 2000 р. — 35 %).

Вплив тіньової економіки в політичній сфері виявляється у втраті державою регулюючих і контрольних функцій. Тобто значна частина економічної діяльності в країні має неофіційний характер, а отже — не підпорядковується державно-правовим регуляторам. Посилюється корупція в державному апараті й зростає загальна криміналізація держави й суспільства. У Посланні 2001 р. Президента до Верховної Ради України зазначено: “Посилюється вплив тіньового капіталу на різні сфери політичного життя, зокрема діяльність партій, народних депутатів, регіональних владних структур і органів місцевого самоврядування, засоби масової інформації. Все це підриває авторитет системних перетворень, міжнародний імідж держави, загрожує національній безпеці”.

В умовах сьогодення економічні злочини в Україні набули величезних масштабів, свідченням чого є проникнення їх в усі сфери економічної, соціальної та політичної системи держави і суспільства. За різними оцінками від 40 до 50 % економіки нашої держави можна зарахувати до розряду “тіньової”, а отже, вона не підконтрольна державі. Серед усіх постсоціалістичних країн це найвищий показник. Так, у країнах Центральної і Східної Європи він не перевищує 20 %, у Польщі — 15, у країнах Балтії — 25–30, у країнах колишнього Радянського Союзу — 25–30 %.

Припустимим рівнем частки тіньової економіки у ВВП у світовій практиці вважається 5 %. За оцінками фахівців, в Україні вона забезпечила робочими місцями близько 30–40 % працездатного населення країни. Таким чином, не держава, а тіньова економіка надала значній частині українських громадян спосіб до виживання. Масштаби її розвитку збільшуються й ведуть до інституціоналізації, внаслідок чого створюється новий порядок розподілу суспільного продукту. Політичний аспект цього явища полягає в тому, що виникає паралельна офіційній владі тіньового капіталу, здатна запроваджувати свої правила і закони ведення економіки.

Негативний вплив тіньової економіки на соціальну сферу полягає в тому, що триває неконтрольований державою процес поляризації доходів населення, зростає попит на кримінальні послуги й товари, поглиблюється моральна й духовна деградація суспільства. Відомо, що з доходів, отримуваних у тіньовій економіці, не сплачуються податки й соціальні внески. Так, за наявними даними 2000 р., сума податків, які не надійшли до бюджету держави, становила 12–14 % ВВП. Це означає, що обмежуються можливості держави щодо забезпечення реалізації соціально-економічних програм, невчасно здійснюється виплата заробітної плати, пенсій, інших соціальних виплат.

Зниження рівня легітимності державної влади, дискредитацію права як основного механізму регулювання відносин держави й суспільства спричиняє зростання корупції. Саме корупція посилює вплив на економічну й політичну сфери життя нелегальних владних структур. На думку багатьох дослідників, у корумпованих відносинах перебувають близько 40 % підприємців і 90 % комерційних структур. Понад 60 % доходу середнього чиновника, що обіймає високу посаду, становлять хабарі.

На сучасному етапі одне з головних місць у системі корупції посідає сфера приватизації. Як засвідчує світова практика, істотним джерелом поповнення бюджету могла б стати успішна й законна приватизація. Наприклад,

результатом приватизації в Аргентині стало надходження до державного бюджету близько 9 млрд дол., у Бразилії — понад 24 млрд дол., у Мексиці — близько 16 млрд дол. Оскільки приватизація є одним з основних напрямів економічної реформи, від здатності влади в наведенні порядку в цій сфері залежить успіх соціально-економічного реформування в Україні.

У даному контексті на позитивну оцінку заслуговують пропозиції виконавчої влади, спрямовані на забезпечення стабільності законодавства, усунення наявних у ньому суперечностей і непевностей, запровадження кримінологічної експертизи законопроектів. Відповідно до цього передбачено вживання таких заходів:

? забезпечення надійного правового захисту всіх форм власності (передусім приватної власності на землю як однієї з основ ринкової економіки);

? прийняття нового Закону України “Про власність”, а також законів “Про декларування майнового стану”, “Про декларування доходів”, Податкового кодексу України, який покликаний спростити податкову систему й знизити податковий тягар, ліквідувати податкові пільги, які є однією з причин поширення корупції;

? запобігання появі й функціонуванню фіктивних фірм, які є правопорушниками в сфері оподаткування;

? законодавче врегулювання умов амністії при легалізації тіншових капіталів і їхнього інвестування в економіку України;

? створення адміністративної юстиції як ланки судочинства, яка дає змогу громадянам ефективніше захищати власні права й законні інтереси, що порушуються чиновниками;

? створення громадського інституту — Національного антикорупційного комітету при Президентові України та відкриття громадських приймалень цього комітету в усіх регіонах України.

Для повноцінного здійснення своїх функцій соціальна держава має бути максимально ефективною. Ефективною можна вважати ту державу, яка здатна оптимізувати використання ресурсів в інтересах індивідів і суспільства загалом. Прагнення до балансу інтересів індивіда й держави, відшкодування вихідних та інших об’єктивних нерівностей при збереженні приватної ініціативи й особистої відповідальності — властиві будь-якій раціональній соціальній політиці.

Типовими в українському суспільстві стають явища зниження політичної активності, політична апатія, зростання недовіри до влади. Іншими словами, соціальна держава є неодмінною умовою реалізації не лише економічних, соціальних, культурних, а й політичних і громадянських прав. Соціальна держава формує новий тип соціальних зв’язків між людьми, що спираються на принципи соціальної справедливості, соціального миру й солідарності. Таким чином, функції соціальної держави не обмежуються захистом слабких. Вона бере на себе обов’язок підтримувати стабільне соціально-економічне становище членів суспільства, соціальний мир. Тож викладене дає змогу зрозуміти, наскільки важливе завдання стоїть перед українським суспільством, що реформується.

В Конституції України зафіксовано практично весь комплекс прав і свобод людини, визначених у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Це означає, що Україна розвивається як демократична, правова, соціальна держава.

Вирішення цього завдання ускладнюється тим, що Україна не може йти шляхом автоматичного копіювання досвіду зарубіжних країн. Не варто забувати, що актуальність соціальних функцій держави в західних країнах виникла на тлі вже усталеної правової державності, в умовах стрімкого економічного зростання, що дало змогу здійснити перерозподіл доходів без обмеження свободи власників, за наявності розвиненого громадянського суспільства. Зауважимо, що в Україні поки що такі умови відсутні. Звичні орієнтири громадянської свідомості загублені, а нові не знайдені. Це спричиняє соціальну й політичну напруженість. Тож для формування громадянського суспільства необхідні злагода та єдність інтересів між різними соціальними групами.

Конструюючи власну модель української соціально-правової держави, слід використовувати досвід зарубіжних країн, однак не шляхом “сліпого” копіювання та механічного перемішування елементів різних моделей. Україна мусить знайти свою особливу модель, з урахуванням власних національних, історичних, політичних, соціально-економічних, ментально-психологічних особливостей.

11.2. Конституція — основа розбудови соціально-правової держави

Завданнями, що імперативно постали перед країнами так званої молоді демократії, в числі яких і Україна, є формування нової державницької стратегії стійкого розвитку, системні перетворення не лише економічної сфери, а й соціальної та духовної царин суспільства. Прикладом для України є практика високорозвинених

держав, яким притаманні значні темпи економічного поступу, гідний рівень правового та соціального забезпечення своїх громадян. Саме в законодавстві країн розвиненої демократії у повоєнний період юридично закріплено соціальний принцип державного ладу, який означає, що саме держава покликана слугувати суспільству, а не навпаки.

Із прийняттям у червні 1996 р. Конституції України особливо актуальною постала тема прав людини, механізмів їх реалізації, забезпечення й захисту, зокрема судового. Відповідно до Основного Закону визначені інститути й посадові особи, до спеціальних обов'язків яких належить забезпечення прав і свобод людини й громадянина, а саме: Верховна Рада (ст. 92); Президент України — гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102); Кабінет Міністрів, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (ст. 116); місцеві державні адміністрації, що на відповідній території забезпечують дотримання прав і свобод громадян (ст. 119); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 55, 101); прокуратура, що здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених законом (ст. 121); адвокатура, що забезпечує право на захист у разі обвинувачення й надає правову допомогу (ст. 59).

До **організаційних гарантів** захисту прав і свобод людини й громадянина належать також політичні партії і громадські організації, які захищають права і свободи громадян, що в них об'єдналися (ст. 36); органи місцевого самоврядування (ст. 143); міжнародні судові організації і відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, і до яких може звернутися наш співвітчизник у разі, якщо внутрішньодержавні засоби захисту його прав і свобод вичерпані (ст. 55).

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини й громадянина захищаються **судом**. Суд у демократичній соціальній правовій державі є незалежним елементом влади, який специфічними засобами й спеціальним апаратом захищає права й свободи людей, закріплюючи законність і справедливість. Таким чином, захищаючи конституційні свободи, суд виконує роль посередника між державою й особистістю, ефективність якого може досягатися тільки за умови, що в основу діяльності суду покладені незалежність, професіоналізм, невідкупність.

Кожному громадянину України гарантується право на опротестування в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців. Це узгоджується зі ст. 8 Загальної Декларації прав людини, що проголошує право кожного “на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у разі порушення його прав, наданих йому Конституцією або законом”.

У правовій демократичній державі роль судових установ полягає в захисті інтересів громадян, а не інтересів держави. Завдяки такій політиці органи юстиції мають авторитет серед громадян, які впевнені, що можуть розраховувати на справедливе правосуддя.

У період демократизації суспільних відносин і формування інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні, в процесі усвідомлення соціальної цінності прав і природних свобод людини правова політика набуває найважливішого значення. Без неї у сучасних умовах неможливо цивілізовано й гарантовано реалізовувати всі інші види політики. Зміст правової політики, об'єктивно зумовленої волею народу (громадянського суспільства), фактично опосередковується її повноважним інституціональним представником — державою.

У контексті створення й функціонування соціальної правової держави в Україні слід виокремити такі основні принципи правової політики, як:

- ? соціальну спрямованість і наукову аргументацію;
- ? стійкість і передбачливість;
- ? легальність, легітимність і демократизм;
- ? моральність і гуманність;
- ? гласність і справедливість;
- ? пріоритетність прав людини, поєднаних з інтересами суспільства й держави;
- ? відповідність міжнародно-правовим вимогам і стандартам.

В Україні головним завданням правової політики держави залишається юридичне забезпечення всього спектра соціальних реформ, стабільності й правопорядку в країні. У правовій державі право має бути домінантою. За всієї складності сучасної ситуації в перехідному суспільстві саме право вносить стабільність і впорядкованість у громадське життя.

Для забезпечення принципу невід'ємних природних прав людини необхідні:

- ? поділ влади;
- ? панування правових норм, закону, що дає можливість обмежити індивідуалізм з метою запобігання як зловживанням правами й свободами самих громадян, так і неправомірним діям держави;
- ? взаємна відповідальність держави і громадянина, що дає змогу раціонально сполучати свободу всіх членів суспільства.

Природно, що для забезпечення своєї основної функції — захисту й охорони прав і свобод громадян — правова держава повинна мати набір процедур, механізмів, інститутів, що гарантували б захист суб'єктивних прав людини.

Під гарантіями прав і свобод особи в науковій політологічній і юридичній літературі передбачаються певні умови, за яких можлива найбільш повна і всебічна реалізація прав і свобод особи, та засоби, що ефективно забезпечують охорону й захист її прав і свобод у разі їх незаконного порушення.

Аналіз політичних гарантій, наявних в Україні, дає можливість виділити основні принципи функціонування й устрою української держави, а саме:

? народовладдя та державний суверенітет — передбачає верховенство, самостійність, незалежність, повноту й неподільність державної влади;

? розподіл владних повноважень між незалежними та взаємопов'язаними гілками — законодавчою, виконавчою і судовою;

? політичний плюралізм тощо.

Економічні гарантії прав і свобод в Україні виражаються в існуючій системі різноманітних форм власності — державної, колективної, приватної, комунальної та інших, як рівноправних й однаково захищених з боку права.

До соціальних гарантій належить увесь комплекс відносин і взаємозв'язків вільного громадянського суспільства. Цей вид гарантій передбачає заборону розпалювання соціальної, расової ворожнечі, національних і релігійних чвар, рівність прав чоловіка і жінки, запровадження привілеїв або обмежень за належністю до певної раси, за кольором шкіри, за політичними, релігійними та іншими переконаннями, майновим положенням, місцем проживання тощо.

Ідеологічні гарантії прав і свобод особи відбиваються в загальноприйнятому розумінні загальнолюдських гуманістичних цінностей, ідей демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства, верховенства права і соціальної справедливості.

Приєднавшись до Європейської Конвенції із захисту прав і основних свобод людини, Україна підтримала сучасну модель європейської системи захисту прав і свобод людини. З метою імплементації в національне законодавство міжнародно-правових норм у сфері прав людини у складі Верховної Ради України створено **Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин**.

Однак, незважаючи на демократичність законодавства України у сфері прав і свобод людини, в умовах соціально-економічної та політичної кризи, падіння культури й моралі, на жаль, ще відсутні ефективні механізми захисту прав людини, що призводить до їх масових і систематичних порушень, а іноді й просто до неможливості їх реалізації.

Проблема прав людини в Україні має системний характер, оскільки ні суспільство загалом, ні кожна людина зокрема не мають гарантованих державою, передбачених Конституцією й міжнародними конвенціями, прав і свобод. Так, за роки незалежності кількість населення України скоротилася на 5 млн осіб. Викликає занепокоєність і порушення природного права людини на життя, тобто незахищеність перед бандитизмом, убивствами. Держава, в якій правоохоронні органи здатні вступати в злочинні зв'язки з криміналітетом, спроможні шляхом формально-правових процедур покривати ці злочини, не може гарантувати права людини і називатися правовою.

Як зауважують політики, політологи, юристи проблема прав людини в Україні набуває ознак соціальної катастрофи. У щорічному Посланні Президента до парламенту зазначається, що наприкінці 90-х років реальна заробітна плата за 10 років зменшилася в 4 рази, в злиднених умовах живе 14 % населення, близько 90 % пенсіонерів мають пенсію, нижчу за встановлений прожитковий рівень. За неофіційними даними, понад 150 тис. дітей в Україні — безпритульні. Освіта й медицина, всупереч Конституції, стають платними. Недосконалість виборчого права, зомбування населення через ЗМІ — це тільки окремі фрагменти тотального порушення політичних прав людини.

Оскільки держава не забезпечує достатньою мірою реалізацію прав і свобод громадян, зростає їхня недовіра до держави, відчуженість від влади. За даними результатів загальнонаціонального опитування "Права і свободи людини в оцінках громадян України", проведеного в 2000 р., дві третини респондентів не вважають Україну державою, в якій дотримуються права і свободи людини. При цьому близько 67 % опитаних, права яких були порушені, не зверталися до правових органів про їх відновлення. Більше того, не покладаючись на державу, населення захищає свої права самостійно, і не завжди правовими засобами.

Забезпечити дотримання прав людини в Україні можливо тільки шляхом реформування системи влади, гарантуючи демократичні механізми її здійснення і захищаючи інтереси людей.

Згідно з конституційною нормою (ст. 101), у країні створено новий конституційний орган — **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**. Основним Законом закріплено право особи

звертатися за захистом до Уповноваженого (ст. 55) і визначено, що він має здійснювати парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101). Відповідно до Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, прийнятого Верховною Радою 23 лютого 1997 р., до функцій цієї посадової особи належить здійснення парламентського контролю з метою захисту, дотримання й запобігання порушенням прав людини. Особливістю статусу Уповноваженого є те, що він не належить до жодної з гілок державної влади і діє лише йому притаманними засобами й методами. Законом країни статус відповідної посадової особи визначається аналогічно статусу “традиційного” омбудсмана. Це узгоджується зі ст. 101 Конституції України, відповідно до якої парламентський контроль у певній сфері здійснює Уповноважений.

За оцінками фахівців, інститут захисту прав людини є одним з найефективніших засобів захисту прав людини в Україні. За період з 14 квітня 1998 р. по 31 грудня 1999 р. до Уповноваженого з прав людини звернулося понад 80 тис. громадян. На грудень 2000 р. ця цифра перевищувала 100 тис. осіб. Серед звернень, що надійшли, 56 % стосуються порушень громадянських прав, 20 % — економічних, 16 % — соціальних і 5 % — особистих конституційних прав людини. У наступні роки кількість звернень щодо реалізації громадянами політичних прав і свобод збільшилася, зокрема прав на свободу слова, світогляду й віросповідання, на вільні вибори, на створення об’єднань громадян і профспілкових організацій.

Згідно із Законом України “Про внесення змін у Цивільний процесуальний кодекс України”, введені **апеляція** та **касація**, що відповідає вимогам вітчизняної Конституції. Проте зауважимо, що в Україні вельми обмежена кількість ефективних засобів захисту прав людини, що відповідають європейським стандартам. Згідно зі ст. 125 Основного Закону, передбачена діяльність апеляційних судів, які мають розглядати претензії громадян щодо державних органів і посадових осіб, оцінювати слушність рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування, міністрами, керівниками інших відомств. Розгортання діяльності цих судів створить реальні умови для захисту прав людини й громадянина. Проте механізми дії цього інституту, визнаного Європейським судом як ефективний засіб захисту прав людини, поки що недосконалі.

Важливу роль у захисті прав людини й громадянина відіграють **органи внутрішніх справ**. Так, у ст. 5 Закону України “Про міліцію” сформульовано вимоги щодо її діяльності з охорони й захисту прав громадян. Саме представники органів внутрішніх справ у своїй повсякденній службовій діяльності займаються охороною прав, свобод і законних інтересів громадян, а саме: їхнього життя, здоров’я, честі й гідності, забезпеченням нормальних умов життя, праці та відпочинку. Відповідно до ст. 2 цього Закону головні завдання правоохоронних органів полягають у наступному:

- ? забезпеченні особистої безпеки громадян, захисті їхніх прав і законних інтересів, своєчасному запобіганні злочинам та адміністративним правопорушенням;
- ? швидкому й повному розкритті злочинів;
- ? охороні громадського порядку й забезпеченні громадської безпеки;
- ? захисті власності від протиправних зазіхань;
- ? наданні правової й організаційної допомоги громадянам, посадовим особам та іншим суб’єктам у здійсненні їхніх законних прав й інтересів.

Водночас існують випадки порушень прав людини саме органами Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції та їхніми органами на місцях, а також судами загальної юрисдикції. Також слід наголосити на проблемі соціальної незахищеності самих співробітників міліції.

Аналіз законодавства й практика роботи правоохоронних органів дають можливість виділити наступні напрями діяльності органів МВС України із забезпечення реалізації та захисту конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян:

- ? захист людини, її життя, здоров’я, прав, свобод і законних інтересів незалежно від віку, статі, національності, расової належності, мови тощо;
- ? недопущення у своїй діяльності незаконних обмежень і порушень прав і законних інтересів громадян;
- ? безпосередня охорона задекларованих у Конституції прав, свобод і законних інтересів громадян;
- ? забезпечення необхідних умов реалізації громадянами визначених прав, свобод і законних інтересів.

Таким чином, реалізація і захист конституційних прав і свобод людини та громадянина можливі за умови ефективної організаційно-виконавчої діяльності державних органів і посадових осіб у межах законності та на основі демократії.

Важливу роль у розв’язанні проблеми прав людини й громадянина в Україні відіграє **інститут прокуратури**. Тільки за 2000 р., здійснюючи нагляд за дотриманням конституційних прав і свобод громадян, прокуратура задовольнила 13,5 тис. протестів, розглянула 37 тис. заяв. До юридичної відповідальності притягнуто 19 тис. осіб, з яких — 10,5 тис. посадовців, порушено 852 кримінальні справи. Щодо невчасної виплати зарплат і пенсій до суду заявлено 5,5 тис. позовів на загальну суму 41 млн грн., внесено 13 тис. розпоряджень, виплачено 139

млн грн. Прокуратура також проводить активну діяльність щодо дотримання законних прав та інтересів інвалідів. Прокурорській перевірці підлягають усі області України, в тому числі Фонд соціального страхування інвалідів. У результаті перевірки виявлено низку порушень. Зокрема, не дотримуються нормативи щодо створення робочих місць для інвалідів, не виділяються гроші на їх створення.

Останнім часом список суб'єктів захисту прав людини розширився, оскільки держава не могла повноцінно виконувати свої обов'язки. Це призвело до появи численних **неурядових організацій**, які перебрали на себе правозахисні функції, зокрема опертя державному насильству.

Серед **міжнародних правозахисних організацій** найвпливовішими є Комітет з прав людини, заснований країнами, що підписали Міжнародний пакт про цивільні та політичні права від 1966 р., Європейська Комісія з прав людини і Європейський Суд з прав людини. Функцією **Комітету з прав людини** є оцінювання політики країн у сфері прав людини. До Комітету може звернутися будь-який громадянин, який вважає, що його громадські й політичні права порушені. Діяльність **Європейського Суду** ґрунтується на принципі субсидіарності, відповідно до якого людина може звернутися до цієї організації у разі, якщо всі законні засоби захисту її прав у країні, в якій вона проживає, вичерпані. Положення про використання всіх національних засобів правового захисту, як один із принципів міжнародного процесуального права, закріплені у Конституції України. Сутність його полягає в тому, що “міжнародний суд не прийме до свого виробництва претензію від імені іноземця із заявою про відмову йому в правосудді, якщо зазначена особа не вичерпала всіх законних можливостей, даних їй у відповідній державі”.

Таким чином, відповідній державі надається можливість власними засобами розв'язати проблему порушення прав людини до того, як цю справу буде передано до міжнародних органів. Зауважимо, що головним завданням міжнародних правозахисних установ є не відновлення у правах окремих осіб, оскільки це не сприяє розв'язанню проблеми дотримання прав людини загалом у конкретній країні, а здійснення політичного тиску на держави з метою вдосконалення національного законодавства з прав людини.

На підставі викладеного можна зробити висновок, **що захист прав і свобод людини й громадянина є конституційно- і міжнародно-правовим обов'язком сучасної Української держави**. Для реалізації цього завдання держава використовує систему принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил.

Так, у тексті Цивільного кодексу України передбачено перелік тих особистих немайнових прав людини, що підлягають цивільно-правовій охороні й захисту. Крім прав на життя, охорону здоров'я, на безпечне для життя й здоров'я довкілля, свободу й особисту недоторканність, а також недоторканність особистого і сімейного життя, на повагу гідності й честі, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на вибір місця проживання й свободу пересування, на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості у Цивільному кодексі передбачено також право на усунення небезпеки, що загрожує життю і здоров'ю, право на надання медичної допомоги, на інформацію про стан здоров'я, таємницю інформації про стан здоров'я, на донорство, на сім'ю, на недоторканність ділової репутації, індивідуальність та інші особисті немайнові права.

Заснування відповідної правової бази соціальної держави має велике значення, оскільки створює сприятливі правові умови для формування інститутів соціальної держави та проведення активної соціальної політики. Утвердження соціальної держави у нашій країні — це справа майбутнього, проте значна частина нинішньої України з різних причин потребує соціального захисту. Тому дуже важливо в перехідному кризовому суспільстві виявити пріоритети соціальної політики.

11.3. Пріоритети соціальної політики

в незалежній Україні

Проголошення соціального принципу державного ладу в законодавстві більшості країн означає, що держава покликана слугувати суспільству, а не навпаки. Конституційне закріплення соціального державного устрою України підтверджує факт пріоритетності соціальної функції, зміст якої визначається тим, що і як робить держава у соціальній сфері. Наприклад, якщо соціальна політика сучасної демократичної держави з високим економічним рівнем розвитку спрямована на підтримку суспільного добробуту, створення умов для його досягнення, то для держави перехідного типу актуальною є інша мета — ліквідація або пом'якшення негативних соціальних наслідків, спричинених жорсткою економічною політикою й соціальною незахищеністю людей. Зважаючи на це, особливо слід наголосити на важливості соціальної політики, одним із завдань якої є зниження соціальної напруженості.

Принагідно зазначимо, що соціальні виміри та соціальна політика в попередню історичну добу відзначалися певною спрощеністю. Так, за основу бралася орієнтація на повну зайнятість населення, нехтувалися інтереси

стійкого розвитку суспільства. За сучасних умов на перше місце висунуто розвиток економічної активності громадян, сприяння підприємництву, зміцнення позицій середнього класу та, власне, ставка на самозабезпечення більшості громадян суспільства.

Однак такі зміни призвели до виникнення нових проблем. З одного боку, це обвальне падіння рівня зайнятості, а з іншого, — поява в українському суспільстві конфліктів нового типу внаслідок глибокої поляризації доходів населення. Розв'язання проблем такого масштабу і розвиток соціальних механізмів функціонування до рівня демократичних країн сучасної Європи є визначальним завданням зміцнення вітчизняної державності. Поряд з цим, формування високих соціальних вимірів української держави становить органічну складову інтеграційних процесів та прагнень України.

Соціальна держава покликана спрямовувати відповідні заходи на підвищення добробуту населення. Її політика має вирішувати суперечності суспільного розвитку, які гальмують процес формування соціально орієнтованої економіки та соціальної рівноваги суспільства. Ці питання набувають особливої актуальності як на етапі перехідного періоду, так і в складних умовах сьогодення.

Засади розбудови соціальної держави України мають гуманістичну спрямованість. Більше того, вони зорієнтовані на консолідацію суспільства навколо національної ідеї, відтворення показників стійкого людського розвитку, формування державної стратегії запобігання тенденціям моральної та духовної деградації суспільства.

Вирішенню цих завдань має підпорядковуватися реалізація ефективної соціальної політики — того чинника, від якого значною мірою залежить цивілізаційний розвиток будь-якої держави. Забезпечуючи право на соціальний захист, певний рівень життя всім соціальним групам, створюючи умови для вільної і рівноправної діяльності громадян, реалізуючи гарантії допомоги потерпілим під час надзвичайних подій, держава через соціальну політику зберігає стабільність у суспільстві. А це, в свою чергу, сприяє його розвитку без економічних і соціальних катастроф, політичних заколотів і революційних потрясінь.

Отже, для соціальної держави надто важливою є система заходів інституцій суспільно-політичного життя, спрямованих на забезпечення оптимального розвитку соціальних відносин та задоволення потреб суспільства як загалом, так і окремого громадянина. Такий підхід відповідає конституційним вимогам. Передусім це пов'язується з політикою країни та діяльністю державних установ і відомств, що спрямовуються на підвищення добробуту населення, яке може бути досягнуте лише завдяки здійсненню відповідної економічної та житлової політики, політики зайнятості працездатного населення, впровадження оновленої системи охорони здоров'я, освіти та сучасної системи соціального забезпечення. Крім державних установ та відомств слід інституційно виділяти позадержавні громадські організації, а також сім'ю, ринкові процеси. Останні позначаються на фізичній особі відповідними цінами, заробітною платнею, умовами та сумою можливого кредитування та іншими чинниками обміну. Все це значно відрізняється від попередніх умов, що побутували за радянських часів.

Необхідно мати на увазі те, що сім'я також впливає на потреби фізичної особи. Цей вплив здійснюється на основі емоцій, культури, внутрішніх правил та можливостей сімейних ресурсів. Сім'я сприяє й готує своїх членів до соціальної адаптації. Більше того, саме сім'я в нинішніх умовах для більшості українців є джерелом стабільності та впевненості у майбутньому, яке часто виявляється доволі надійним на тлі недовіри до інших соціальних інститутів.

Важливу роль відіграють також відповідні недержавні, громадські організації. Нерідко вони надають ту соціальну допомогу, яку неспроможна надати держава, або надання якої їм делеговане державою. На сучасному етапі вельми актуальним є підтримка та заохочення на державному рівні відповідних благодійних організацій.

Тим часом, ретельний аналіз нинішнього розвитку вітчизняної практики засвідчує, що задекларовані конституційно-правові соціальні засади здебільшого лишаяться тільки проголошеними. Зауважимо, що вони не виконуються в силу багатьох причин. Головними з останніх постають поки що невтішні результати ринкових реформ та демократичних перетворень. Водночас варто мати на увазі, що й в сучасних розвинених демократичних країнах Заходу від проголошення засад соціальної держави до конкретного їх наповнення проходив певний час.

За даними досліджень, актуальними, а то й навіть животрепетними, в цей перехідний період для вітчизняного суспільства є такі проблеми соціального розвитку України:

- ? зниження рівня зайнятості та набуття масового характеру безробіття;
- ? низький рівень життя та зростання масштабів бідності;
- ? депопуляція населення;
- ? “криза платежів” — зростання заборгованості по заробітній платі, пенсіях та соціальній допомозі;
- ? ускладнення ситуації в галузі відтворення населення.

Розв'язання усіх цих проблем та відповідних похідних питань, звичайно, значною мірою залежатиме від результативності економічних перетворень та від успіху реформування на нових засадах соціальної сфери.

Водночас саме нові конституційні засади соціальної держави, як перспективи вітчизняного поступу, залежатимуть від юридичного наповнення та від того, наскільки вдасться поєднати особисту відповідальність громадян за рівень свого матеріального добробуту з перетвореннями відносин власності й налаштуванням соціального партнерства. Важливим чинником розбудови соціальної держави в Україні виступає також поєднання нових умов господарювання й фінансування соціальної сфери з реструктуризацією більшості підприємств і працевлаштуванням громадян.

На державному рівні ставиться завдання забезпечити упродовж найближчих трьох-чотирьох років зростання реальних доходів населення в 1,3–1,4 раза, досягнення продуктивної зайнятості та створення близько 1,5 млн нових робочих місць, співмірного підвищення мінімального рівня трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму. Зі свого боку, активна соціальна політика позитивно впливатиме на прискорення економічного розвитку, надання цьому процесу незворотного характеру.

Отже, головне конституційне завдання соціальної держави України полягає в забезпеченні гідного рівня життя для населення, яке працює і яке не працює. Метою нинішньої діяльності та роботи на перспективу є завершення реформування та максимізація позитивного впливу національної системи соціального захисту. Водночас потрібно також мінімізувати негативні наслідки цих і передбачуваних турбулентних змін у функціонуванні нової системи соціального захисту малозабезпечених верств населення.

Зауважимо, що деякі вітчизняні дослідники, відзначаючи значення у формуванні соціальної держави України орієнтації на підтримку та нарощування наявного рівня соціальних гарантій і соціального забезпечення, вказують як на роль соціальної політики, так і на реалізацію довготривалих програм щодо кардинальної зміни самих засад системи соціального захисту, підвищення її ефективності. Основними **завданнями соціальної політики** на сучасному етапі постають:

- ? максимальне збереження фізичного, інтелектуального, духовного потенціалу країни;
- ? формування дієвих стимулів трудової мотивації, що відповідає вимогам легального (а не тіньового) ринку, орієнтованого на позитивне розширення відтворення “людського капіталу” країни;
- ? створення відповідних інституціональних та соціально-економічних передумов для реалізації громадянами своїх інтересів;
- ? розкриття якомога ширших можливостей особистості за умов свободи та торування громадянського суспільства й реальної демократії.

Аналізуючи сучасну вітчизняну соціальну політику в контексті творення соціальної держави, слід наголосити на наступному. Нинішня соціальна політика суперечлива, концептуально не опрацьована й здебільшого лише частково слугує формуванню соціальної держави. Аргументами на користь такого твердження є:

- ? розбіжність у чинних законах та нормативно-правових державних документах, що регулюють різні складові соціальної сфери;
- ? наявність варіантів формування пенсійного забезпечення шляхом створення недержавних пенсійних фондів, що постає як атрибут неоконсервативної соціальної політики;
- ? непослідовність у впровадженні ринкових механізмів щодо регулювання відносин у соціальному секторі;
- ? здебільшого наздоганяюче, а не випереджальне законодавче забезпечення відповідних інновацій у суспільстві.

Унаслідок проведення соціальної політики в Україні стала можливою відмова від патерналістської моделі, що панувала за радянської доби. Це пояснюється обмеженими фінансовими ресурсами та відсутністю чітких орієнтацій щодо нової оптимальної моделі, яка відповідала б вимогам соціальної держави. На сучасному етапі Україна діє не з випередженням тих чи тих подій, а здебільшого виступає лише в ролі своєрідного пожежника у справі гасіння перманентних соціальних конфліктів та вибухів.

Практика останніх років показує, що соціальність держави в Україні здебільшого виявляється у намаганні перерозподілу скудного ВВП з орієнтацією на гарантоване задоволення лише мінімальних базових потреб і надання соціальної допомоги найуразливішим категоріям населення. Про це свідчить і розробка та майже щорічне законодавче затвердження Верховною Радою прожиткового мінімуму, тобто вартості відповідного споживчого кошика середнього українця. Займаючись лише перерозподілом, а не наповненням бюджетних надходжень, справу не вирішити.

Саме гальмування, а то й спотворення ринкових перетворень, відсутність нових засад соціальної політики уможливили прогресуюче збільшення в Україні злободенних проблем соціального виміру. Це стосується масового зростання безробіття, неререформованості системи заробітної плати й пенсійного забезпечення, загострення диференціації населення за рівнем доходів, наявності недосконалої системи страхування та запровадження адресної допомоги. Справді, саме ці та інші чинники призвели до негативних наслідків соціально-економічних перетворень, які відчутно заторкують значну частину населення, серед якого 15 млн

пенсіонерів, 3,5 млн інвалідів та людей похилого віку, близько 7 млн реально безробітних, а також десятки мільйонів тих, хто працює, але яким підприємства заборгували у виплаті заробітної плати. Все це спонукає до частих і активних виявів невдоволення існуючим становищем відповідних прошарків населення. На розв'язанні цих проблем мають зосереджуватися реальні зусилля державних органів і відомств, належна соціальна політика.

В умовах переходу України до ринкових відносин соціальна складова держави може й повинна відігравати більш потужну роль в успішному здійсненні перетворень. Зауважимо, що уряд вживає не всі можливі заходи щодо пом'якшення ситуації у вельми чутливій соціальній сфері. Отже, кризова ситуація, в якій нині перебуває більшість населення України, значною мірою пов'язується з тим, що упродовж усього часу проведення реформ ігнорується соціальний чинник. Саме тому нагальною є потреба в розробленні нової соціальної концепції і шляхів формування соціальної держави.

Насамперед має бути сформована на нових засадах система соціальних гарантій та відповідних виплат. Вважається необхідним переорієнтувати політику державної соціальної допомоги на створення відповідних умов, за яких малозабезпечені сім'ї, і передусім ті, які мають у своєму складі працездатних членів сім'ї, отримали б можливість виходу з кризового стану власними силами.

Така організація соціального захисту сприяє скороченню чисельності сімей, яким надається допомога держави, і за рахунок цього підвищується її адресність та ефективність, істотно збільшується фінансова допомога тим, хто її справді потребує. Шляхом реалізації такої політики може бути, наприклад, державна політика на ринку праці, спрямована на підтримку нетрадиційних форм зайнятості і різних форм самозахисту та взаємодопомоги окремим громадянам і сім'ям. До числа останніх належать недержавні пенсійні фонди, кредитні союзи, споживчі товариства та ін.

Стратегічним завданням формування соціальної держави є **реформування системи соціального захисту населення**. Воно має здійснюватися через підвищення ролі страхових підходів у її механізмах, створення законодавчих, інституціональних і фінансових основ для нової системи соціального страхування.

Нова система соціального страхування має передбачати:

? обов'язкове страхування, яке залежить від стажу роботи громадянина та його участі у створенні відповідних фондів;

? страхування лише окремих категорій громадян і відповідне державне забезпечення гарантій, які бере на себе країна по їхньому соціальному захисту (військовослужбовці та ін.);

? добровільне страхування.

Наголосимо, що за такої системи соціального страхування має забезпечуватися більш ефективний соціальний захист і підтримка населення, об'єктивна диференціація пенсій та інших соціальних виплат відповідно до внесків кожного громадянина, його страхового статусу тощо. З іншого боку, це підвищило б роль як держави, так і самих громадян у реальному наповненні соціальних вимірів нашої країни.

Гарантований державою рівень соціального захисту має забезпечити **система адресної підтримки** соціально незахищених верств населення. Вона реалізується через упорядкування на законодавчому рівні пільг, що надаються різним категоріям населення, регулювання гарантованого державою мінімального сукупного доходу. Поступово розмір цього доходу повинен дорівнювати величині прожиткового мінімуму. Поглибленню державної підтримки малозахищених верств населення має сприяти вдосконалення механізмів надання субсидій; роздержавлення соціальної політики і подальший розвиток мережі установ з надання соціальної допомоги, забезпечення системи моніторингу соціальних процесів.

Важливим пріоритетом розвитку соціальної складової держави в Україні є також вирішення завдань **пенсійної реформи**. Головна її мета полягає у підвищенні державних гарантій у досягненні значно вищих стандартів у пенсійному забезпеченні громадян. Цьому покликані слугувати заходи щодо розвитку нових засад пенсійної політики та накопичення заощаджень громадян.

Не менш важливим напрямом соціальної державності є **забезпечення випереджаючого зростання вартості робочої сили та орієнтація стратегії економічного зростання на забезпечення продуктивної зайнятості**. Мета цього напрямку — недопустити зростання заборгованості заробітної плати та соціальних виплат; підвищити мінімальну заробітну плату й удосконалити тарифну систему; запобігти зростанню безробіття; скоротити масштаби бідності тощо.

У найближчі роки мають бути реалізовані Державна програма розвитку трудового потенціалу України та щорічні регіональні програми зайнятості населення. Головне їх призначення — створення нових та ефективне використання наявних робочих місць; створення надійних механізмів забезпечення державних гарантій працевлаштування молоді; підвищення якості та конкурентоспроможності національної робочої сили; формування мотивації до продуктивної праці в офіційному секторі економіки та високої трудової активності.

Слід мати на увазі, що за останні 20–25 років в Україні кількість пенсіонерів збільшилася з 8,9 млн до майже 15 млн. Зростання їх чисельності пов'язано з прийняттям низки законодавчих актів, якими встановлено

пільговий вік виходу на пенсію. Після прийняття нового законодавства з 1991 р. зменшено віковий ценз для виходу на пенсію за віком на пільгових умовах майже для 20 категорій працівників, а в деяких галузях нові положення поширюються на всіх працівників. Це стосується галузей та працівників автотранспорту, освіти, охорони здоров'я, прокуратури, суду, сільського господарства. Істотно скорочений вік виходу на пенсію постраждалим від наслідків аварії на ЧАЕС. При цьому розміри пільгових пенсій у більшості випадків дорівнюють або навіть перевищують звичайні пенсії за віком.

Розглядаючи **демографічну ситуацію в Україні**, передусім потрібно мати на увазі, що на 1 тис. осіб працездатного віку припадає 786 осіб непрацездатного віку, а в сільській місцевості відповідно на 1 тис. — 1041 непрацездатна особа. Більше того, до останніх належать 597 осіб старших працездатного віку і 444 дитини. Саме тому, одним із найважливіших завдань у справі соціального забезпечення постає розвиток виробництва і значне підвищення продуктивності суспільної праці. Адже за таких макроекономічних показників важко уявити, що в нашій країні соціальна сфера і соціальні виміри держави наблизяться до конституційних вимог чи до рівня високорозвинених країн.

Одним із головних завдань виконавчої і законодавчої влади в напрямі наповнення конституційного положення щодо соціальної держави є здійснення скоординованих кроків, спрямованих на поліпшення охорони здоров'я населення. Передбачається, що реформування цієї сфери має відбуватися на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги, створення єдиного простору медичних послуг, формування керованого розвитку платних медичних послуг та введення державного соціального медичного страхування. Взагалі, стан здоров'я — це основний показник стійкого людського розвитку, за яким визначається рівень привабливості та конкурентоспроможності держави.

Не менш важливим для соціальної держави є показник освіченості громадян та їхні реальні можливості в цьому напрямі. Примноження інтелектуального потенціалу суспільства, створення рівних можливостей для молоді в здобутті якісної освіти, розвиток фундаментальної науки — це аспекти, що належать до національних пріоритетів.

Економічна криза та недостатнє фінансування спричинили відплив частини науковців в інші сфери діяльності, еміграцію значної кількості кваліфікованих наукових кадрів, зменшення інтересу молоді до наукових досліджень. Виправленню такого становища має слугувати забезпечення державою поетапного підвищення рівня фінансування науки як за рахунок збільшення частки бюджетних видатків на науку (до рівня не менш як 1,5–1,7 % валового внутрішнього продукту), так і створення потрібних умов для залучення в науково-технічну сферу небюджетних асигнувань.

Невід'ємною складовою соціальної держави є реалізація програм **забезпечення житлом** різних верств населення та прискорення розвитку житлового будівництва. Саме тому житлова політика має розглядатися на державному рівні і бути одним із ключових завдань регіональної політики. Підвищення рівня доходів усіх верств населення, державна підтримка тих, хто потребує поліпшення житлових умов, а також запровадження інституту соціального житла (як це робиться переважно у більшості розвинених демократичних, соціальних держав) спроможні більш ефективно розв'язати або щонайменше зняти гостроту проблеми.

Відомо, що існуюча практика і різновиди державної адресної та цільової допомоги у формі житлової субсидії для малозабезпечених себе майже не виправдала і стратегічного завдання не вирішила. Так, житлові субсидії малозабезпеченим сім'ям були введені в практику соціального захисту населення України Постановою Кабінету Міністрів України “Про надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг” в 1995 р. Ці та інші соціальні виплати, допомоги й компенсації у 2000 р. отримали близько 80 % сімей українського суспільства, що також можна назвати гасінням існуючих чи можливих “суспільних пожеж”.

Важливим чинником забезпечення конституційних положень щодо соціальної держави України на сучасному етапі є **зміцнення позицій середнього класу**. Такий підхід слід розглядати як важливий інструмент не лише ринкових перетворень, розгортання приватної ініціативи та підприємницької активності населення, а й як спосіб розв'язання багатьох проблем соціального виміру. Адже тільки заможні, платоспроможні громадяни, отримавши високоякісні послуги, формуватимуть нові соціальні пріоритети.

Становлення так званого середнього класу має здійснюватися за рахунок прискореного розвитку малого та середнього бізнесу, фермерських господарств, зростання рівня забезпеченості представників науково-технічної інтелігенції, діячів культури та освіти, фінансистів і менеджерів. Цьому повинна сприяти й активна політика доходів. Отже, принциповими пріоритетними процесами трансформації є стимулювання населення до набуття приватної власності та її ефективний захист і використання. Вони є метою і засобом ринкових перетворень та демократичних зрушень.

З огляду на вищевикладене особливої актуальності набуває здатність влади до досягнення балансу інтересів, стимулювання створення механізму соціального партнерства, що регулює відносини між найманими

робітниками і роботодавцями за участю держави. Позитивність **системи соціального партнерства** полягає не лише в регулюванні відносин між працею і капіталом, зниженні рівня конфліктів між різними верствами суспільства, а й у підвищенні відповідальності робітників за ефективність виробництва і результати праці. Підтримка на державному рівні соціального партнерства може слугувати чинником, здатним забезпечувати політичну стабільність і стійкість суспільної системи загалом.

Серед пріоритетів соціальної політики в Україні у сфері зайнятості населення слід виокремити такі:

- ? підвищення ролі держави у розв'язанні проблем зайнятості й створенні робочих місць;
- ? залучення до вирішення цього питання комерційного сектора;
- ? державна підтримка малого і середнього бізнесу;
- ? організація системи підготовки й перепідготовки кадрів;
- ? створення системи громадських робіт;
- ? удосконалення системи створення стимулюючих засад соціального захисту безробітних.

Сучасна соціально-політична ситуація в Україні переконливо доводить, що консолідація суспільства і його виведення з кризи можливе лише за умови спрямування політики на формування демократичної, соціальної, правової держави. Розв'язати існуючі в Україні соціально-економічні проблеми можливо лише на основі нової соціальної стратегії реформ, що знайшла своє відображення у концепції соціальної, правової держави. Саме вона передбачає надання усім громадянам гарантій прав на самореалізацію, соціальний захист, зміцнення соціального партнерства між державою, роботодавцями та профспілками.

Гнучке державно-правове регулювання, перерозподіл ресурсів через прогресивне оподаткування, міцна система соціального забезпечення мають сприяти зменшенню кількості бідних, скороченню розриву між багатством і злиднями, а також підвищенню стабільності, зниженню можливості соціальних і політичних руйнацій.

Таким чином, пріоритетними завданнями соціальної політики є: створення умов для підвищення рівня життя населення, яке має відчутти свою особисту зацікавленість у мирному й безконфліктному розвитку суспільства. Розбудова соціальної держави України триває, потрібен певний час, щоб конституційні положення наповнилися конкретним і вагомим змістом. Курс реформ стратегічно має спрямовуватися на соціальний вимір окремої людини як найвищої державної цінності, оскільки інших варіантів і засобів цивілізаційного розвитку немає. Задовольняючи потреби кожного громадянина країни, стверджуючи соціальність на кожному поступі Українська держава спроможна поповнити сім'ю демократичних, високорозвинених країн світової спільноти.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте поняття “соціально-правової держави”.
2. Які соціальні виміри (соціальна ціна) трансформаційних перетворень в Україні?
3. Визначте поняття “правової держави”, розкрийте особливості її формування в Україні.
4. Яке політико-правове підґрунтя соціально-правової держави в Україні?
5. З'ясуйте пріоритети вітчизняної соціальної політики на сучасному етапі.

Розділ 12

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

УКРАЇНИ — ВТІЛЕННЯ

СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Україна здобула незалежність у період глобальних зрушень на континенті, — період розпаду так званого табору соціалістичних країн у Європі. Ринули в безодню його структури та Радянський Союз. Перед суверенною Україною імперативно постали завдання рівноправного входження у світове співтовариство держав і народів, формування власного зовнішньополітичного курсу. В 90-х роках ХХ ст. зовнішня політика України покликана була забезпечити збереження державної цілісності й територіальної недоторканності, сприятливі зовнішні умови для розв'язання внутрішніх проблем, захисту національних інтересів у сучасному світі.

12.1. Засади зовнішньополітичного курсу

На сучасному етапі Україна посідає чільне місце на європейському континенті й загалом у світі. Йдеться не стільки про економічні здобутки, скільки про зовнішньополітичний профіль України, її сходження на міжнародній арені. Отримавши незалежність і суверенний статус, наша держава обрала демократичний шлях розвитку. Вельми показовим є той факт, що за перший рік існування незалежної України її визнали 130 країн світу. Більш як із ста країнами було встановлено дипломатичні відносини. Цьому значною мірою сприяли відповідні демократичні орієнтири і пріоритети власної зовнішньополітичної діяльності та основні завдання їх досягнення.

Відродження і становлення незалежної Української держави припало на неоднозначний і водночас насичений змінами період історичного розвитку, який характеризується переходом від епохи “холодної війни” та міжблокового протистояння до формування здебільшого демократичних принципів світового порядку і створення нової системи міжнародних відносин. Справді, на початку 90-х років ХХ ст. Європа і світ зазнали відчутних і далекосяжних за наслідками змін. Потужні кроки Сходу і Заходу на шляху до подолання воєнно-політичного протистояння зумовили глобальні геополітичні зміни, а саме: завершення “холодної війни”, подолання розколу Європи й Німеччини, соціально-економічне самовизначення народів східноєвропейських країн, національно-державне волевиявлення народів Союзу РСР. Дезінтеграція Радянського Союзу та утворення на його теренах суверенних держав, крах соціалістичної системи в країнах Східної Європи призвели до корінних зрушень, започаткувавши значні геополітичні трансформації не лише на континенті, а й загалом у світі, який із двополосного, чітко розмежованого, став багатополосним. При цьому дедалі відчутнішими постають політичні взаємовпливи.

Нині Європа вже не може сприйматися поза новими політичними реаліями. Вони характеризуються подоланням воєнно-політичного протистояння Схід–Захід, а також падінням комунізму і сходженням багатьох держав на засадах цінностей західної демократії. Йдеться й про поступ сучасної Української держави. Поставши на політичній карті світу, вона започаткувала глобальні трансформації не лише в цьому регіоні. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезінського, є однією із найвідчутніших геополітичних подій ХХ ст. Багатогранність цього процесу, з притаманними йому суперечностями та співіснуванням елементів нової і залишками попередньої історичної доби, детермінувала відмінності та особливості розвитку міжнародних відносин.

Поступ Української держави разом з іншими подіями засвідчили початок нового історичного періоду. У свідомості, світосприйнятті, політичній позиції та суспільній поведінці мільйонів людей континенту і світу загалом відбувалися еволюція поглядів, моральних орієнтирів і чинників. Слід наголосити, що Україна, її зовнішня політика, як і розроблені стратегічні пріоритети, істотно впливали на подолання і демонтаж конфронтаційних підходів та рецидивів старого політичного мислення. Отже, 90-ті роки стали етапним періодом, який визначив розвиток європейського континенту. Кінець ХХ ст. характеризується повоеним протистоянням СРСР і США. За всієї невизначеності майбутнього можна впевнено стверджувати, що Європа і світ перебували й нині перебувають на перехідному етапі історичного розвитку. Саме в цей період закладаються підвалини нових відносин, які будуть вирішальними для долі майбутнього континенту.

Зауважимо, що наприкінці ХХ ст. докорінно змінилася система зовнішньополітичних пріоритетів східноєвропейських країн. Якщо до середини 90-х років ці країни виявляли певну стриманість у розвитку відносин із Заходом, то надалі вони повернулися обличчям до НАТО та ЄС. Відтоді припинилися зовнішньополітичні взаємні консультації країн східного блоку. Незважаючи на стурбованість СРСР питаннями безпеки, уряди Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини значно дистанціювалися від Москви. Кремль сподівався, що союзники — члени Організації Варшавського Договору (ОВД) та Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), заперечуватимуть проти входження об'єднаної Німеччини до складу НАТО, але саме у Варшаві та Празі виступили на підтримку такого рішення. А вже входження НДР до складу ФРН, як завершальний процес самоідентифікації німецького народу, спонукав до завершення політичного вибору країн

європейського Сходу на користь західної системи демократії. Це й призвело до розвалу прорадянських утворень — ОВД та РЕВ, а наступні події — до волевиявлення народів Радянського Союзу та розпаду СРСР.

Істотними у цей час постають також власні геополітичні чинники новоутворених держав і країн Східної Європи, що самовизначилися в соціально-політичному розвитку. Складові нового геополітичного становища і оточення для цих країн є інструментом пошуку і забезпечення національних інтересів. Нині політичні еліти демократичних держав Заходу та молоді демократії новоявлених країн пострадянського простору здійснюють пошук ефективних зовнішньополітичних програм і засад, стратегічної рівноваги, які відкрили б нові можливості для реалізації національних інтересів і завдань національної безпеки. Відійшла в минуле Ялтинсько-Потсдамська система повоєнного устрою Європи, яка для багатьох політиків і стратегів здавалася непорушною. Більше того, визнання статус-кво, що було оформлене і як рішення керівників країн на нараді в Гельсінкі у 1975 р., спрощувало попереднє протистояння. Доказом цього стала позиція адміністрації Білого дому США щодо виходу України зі складу московської держави, наполегливе бажання зберегти керованість змінами на пострадянському просторі.

Розвал Організації Варшавського Договору та Радянського Союзу спричинили появу нових соціально-політичних умов значної частини Європи. На Сході континенту розпався альянс країн, що провадив узгоджену зовнішню політику і підтримувався переважно завдяки силі. На зміну такій монолітності прийшли численні незалежні країни.

Не менш важливо, що з розпадом коаліції східноєвропейських держав припинило дію силове поле, яке чітко сформувалося навколо СРСР з домінантою ідеологічних інтересів. Відхід у небуття ОВД сприяв подоланню контрастної за змістом і цілями системи ідеологічного протистояння, що охоплювало майже всі сфери відносин Схід–Захід.

На початку 90-х років європейські країни, як і Україна, повернулися до природного стану, коли важливими чинниками формування міжнародних відносин були визначені геополітичні. Саме природні та географічні дані — територія, матеріальні ресурси, національна структура населення, а також національно-релігійні й культурні характеристики, що були дієвими протягом багатьох століть, — стали слугувати обґрунтуванням національних інтересів, коаліційних та зовнішньополітичних устремлінь тощо. Усі ці процеси відбивалися і впливали на становлення зовнішньої політики України.

Водночас наголосимо, що навіть з огляду на неоднозначність та відповідну суперечливість міжнародних процесів незалежній Україні вдалося виробити і дотримуватися фундаментальних демократичних засад і підходів власного шляху на міжнародній арені. На відміну від попередніх двох періодів виходу нашої держави самостійним суб'єктом міжнародних відносин, у 90-х роках ХХ ст. не припустилися жодної принципової чи фатальної помилки у відносинах з іншими державами, близькими сусідами чи провідними державами світу.

Крім того, найважливіші виміри зовнішньополітичного курсу сучасної України мають солідне й законодавчо закріплене підґрунтя. Йдеться про сформульовані стратегічні пріоритети власного курсу на міжнародній арені, закладені Декларацією про державний суверенітет (липень 1990 р.), Основними напрямками зовнішньої політики України (липень 1993 р.) та вітчизняною Конституцією (червень 1996 р.). За цими документами головними принципами зовнішньо-політичного курсу нашої держави є:

- ? виваженість і передбачуваність зовнішньої політики;
- ? розбудова відносин з іншими державами та міжнародними організаціями на засадах збалансованості, взаємоповаги, рівноправності і взаємовигоди та невтручання у внутрішні справи;
- ? дотримання принципу неподільності міжнародного світу та міжнародної безпеки, обстоювання підходу “безпеки для себе — через безпеку для всіх”;
- ? відсутність територіальних зазіхань чи претензій до сусідніх держав і невизнання жодних територіальних претензій до себе;
- ? визнання примату права, а також пріоритету міжнародного права.

Надзвичайно важливим для України було офіційне й відкрите проголошення головних зовнішньополітичних цілей. Пріоритетними сферами міжнародної діяльності визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві, а також у межах СНД, активна участь у діяльності ООН, дієвість відносин з державами Європейської співдружності і НАТО. Відповідно до положень “Основних напрямів зовнішньої політики України” визначено наступні пріоритети:

- ? утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;
- ? забезпечення стабільності міжнародного становища в країні;
- ? збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів;
- ? включення національної економіки у світову господарську систему з метою її повноцінного розвитку;
- ? захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном;

? створення міжнародно-правових умов для підтримання контактів з українцями, які живуть за кордоном, та вихідцями з України;

? формування у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Універсальність визначених принципів та притягальність цілей вітчизняної зовнішньої політики дала змогу Україні здійснювати повномасштабний зовнішньополітичний курс з огляду на прагматизм її міжнародної діяльності щодо відстоювання та забезпечення власних національних інтересів. Модель зовнішньої політики періоду 1991–1994 рр. була заснована на засадах встановлення відповідного “балансу інтересів” у політичних та економічних відносинах зі Сходом і Заходом, а також відповідно до інших географічних напрямків. Це зумовлювалося власним геополітичним становищем України, її залежністю від партнерів по СНД, суперечливими внутрішніми політичними процесами, уповільненим ходом економічних реформ.

Після президентських виборів 1994 р. здійснювана зовнішня політика України зазнала відчутної модифікації. Дещо по-іншому були розставлені акценти й щодо пріоритетів. Виваженість, прагматизм, раціоналізм та значно вищий професіоналізм стали складовими процесу оновлення. Проте базові засади зовнішньополітичного курсу радикально не змінилися, стосовно них зберігалася наступність. Це мало й має принципове значення. З прийняттям Конституції України саме базові засади, підходи отримали нове, надійне правове закріплення.

12.2. Вектори зовнішньої політики України

Як свідчить практика останніх років, виваженість цілей і підходів творців зовнішньополітичних засад у перших відповідних документах Української держави підтвердило саме життя. Зазначимо, що на початку відродження незалежності ставлення до України у світі було неадекватним потенціалу нашої держави та її геостратегічному становищу. Власне, реалізація засадничих положень зумовила утвердження в сучасних міжнародних відносинах, непростих реаліях нашої молоді держави. Нині суверенна Україна розглядається міжнародним співтовариством як передбачуваний партнер і дієвий чинник незворотності демократичних змін у східноєвропейському регіоні та на пострадянських теренах. Різнобічність зовнішньополітичної діяльності України отримує прихильне ставлення у світі.

На початковому етапі сходження Україна у світовому співтоваристві сприймалася неоднозначно, а подекуди й з хибними уявленнями. З розпадом Радянського Союзу та створенням на його теренах незалежних держав немало країн Заходу певний час також розглядали розв’язання європейських проблем, а також формування відносин з СНД, в тому числі й з Україною, через відносини з Москвою. Це пояснювалося такими чинниками, як:

психологічна неготовність політичної еліти Заходу усвідомити наслідки лавиноподібних зрушень на європейському сході, заангажованість державних лідерів щодо М. Горбачова та прихильників новоогарьовського процесу (ініціаторів укладання нового союзного договору);

двозначність у політиці України стосовно відносин із Росією (у межах СНД), а також непередбачуваність та боротьбою політичної еліти навколо проблем ядерної зброї, успадкованої від СРСР;

інформаційна ізоляція України, однобічне висвітлення її позицій та подій російськими засобами масової інформації.

Україні, як молодому суб’єкту міжнародних відносин, був необхідний період для визначення напрямів державотворення, окреслення для себе та інших зовнішньополітичних пріоритетів.

Формуванню нового ставлення до України політичних кіл і широкого загалу Заходу і Сходу сприяли конкретні кроки української дипломатії щодо подолання інформаційної ізоляції. Зокрема, урядова газета ФРН “Вельт” у червні 1993 р. зазначала, що Україна почала визнаватися іншими країнами як суб’єкт міжнародної політики. До цього з нею поводитися як з об’єктом цієї політики, оскільки Захід, схилившись до такої тактики, більше цікавився запитами і проблемами Росії. Така хибна орієнтація, без сумніву, посилювала політичне опертя Києва вимогам відмовитися від ядерних систем, успадкованих від СРСР.

Проте нова дійсність, події на теренах СНД, позиція Києва і Москви щодо постконфронтаційного стану континенту дедалі більше спонукали державників до адекватного сприйняття України, її зовнішньополітичних пріоритетів. Потрібен був час, щоб і в США, і в Європі дійшли висновку, що без суверенної України неможливо зберегти те становище, що склалося в Європі після глибоких зрушень.

Із плином часу, а також з еволюцією російського світобачення у намаганні домінувати в геополітичному просторі нових незалежних держав, дедалі вагомішою постає послідовність втілення власного шляху Української держави. Проте величезні зрушення, що відбулися в Європі і світі, виступали одночасно детермінантами і наслідками сходження сучасної України.

Був час, коли у світі дехто вважав за потрібне робити вибір між Україною і Росією. Однак згодом усі, й особливо в Західній Європі та США, зрозуміли, що добрі відносини як з однією, так і з іншою країною лише сприятимуть стабільності в Європі. Виваженість зовнішньої політики України, її миролюбні засади, мирний характер перетворень у суспільстві — це ті підвалини, які сприяли налаштуванню все більш дієвіших відносин України з європейською сім'єю народів, із західними демократіями. Водночас відбуваються різнобічні зміни в регіоні та на континенті.

З проголошенням незалежності України політика в державі визначалася здебільшого зовнішніми чинниками. Офіційний Київ, орієнтуючись на Захід (інколи навіть безоглядно), висунув гасло — входження в Європу. Тим самим Україна намагалася зміцнити свої відносини із Західною та Східною Європою і США. За часів президентства Л. Кравчука домінував підхід визнання переваги цих відносин над зв'язками з Росією та СНД. Водночас реальність диктувала необхідність збереження певного рівня відносин з колишнім гегемоном. Труднощі в збереженні безпеки України зумовлені були насамперед її географічним розташуванням. Намагання керівництва, лідерів України упродовж попередніх кількох років зробити державу поєднувальною ланкою між Сходом і Заходом не мали відчутного успіху.

Тому, коли Президентом було обрано Л. Кучму, відбулася корекція курсу зовнішньої політики України. На практиці офіційний Київ почав реалізовувати положення, згідно з яким зовнішня політика мала бути насамперед “виваженою, прагматичною, раціональною і враховувати інтереси народу”. Такий підхід сприяв подоланню Україною зовнішньополітичного романтизму перших років незалежності, коли бажане видавалося за дійсне. Цьому також сприяли кадрове оновлення Міністерства закордонних справ (МЗС), а також реальні оцінки дійсності. Вони уможливили підвищення дієвості зовнішньополітичної діяльності, ефективності її засад.

Україна поступово, але неухильно проводить курс на входження в європейські політичні та економічні структури. 1992 р. вона приєдналася до ОБСЄ, у 1994 р. уклала угоду про партнерство та співробітництво з Євросоюзом, у 1995 р. була прийнята до Ради Європи тощо. Однак інтеграція України в європейські структури не могла бути альтернативою її діяльності у межах СНД. Навпаки, за нових підходів українського державного керівництва, територія нашої держави розглядалася місцем неконфронтаційного проникнення і співпраці двох гігантських економічних систем. Щоб спрямувати ці процеси до співробітництва, Україна мала б бути представлена як у “західних”, так і в “східних” структурах.

Такий пріоритет істотно скоригував зовнішньополітичний курс Києва, був підкріплений конкретними кроками на міжнародній арені. Принципово важливим і дієвим чинником сходження України у світі стала реалізація керівництвом молодого держави без'ядерного статусу. Вкрай важливо, що це досягнуто з урахуванням інтересів України, здебільшого на умовах української сторони.

У 1996 р. з території України було повністю вивезено й знищено третій за своїми розмірами ядерний арсенал світу, що значно підвищило рівень безпеки для всіх країн континенту. Таке безпрецедентне явище світової політики і практики має оцінюватися як новий вимір становища постконфронтаційної Європи, як вклад України в безпеку кожної держави, людської спільноти взагалі.

Показово, що Україна, приєднавшись до Договору про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань, виступила з ініціативою щодо нерозміщення ядерної зброї в тих європейських країнах, де вона відсутня. Адже набуття Україною без'ядерного статусу створює політичне і моральне підґрунтя для заохочування світового співтовариства до загального ядерного роззброєння.

Таке завдання і сьогодні є вельми важливим для Європи. Для його реалізації мають залучитися не лише країни Східноєвропейського регіону, а й Німеччина, Італія та ін. Українській дипломатії тут важливо вміло й наполегливо використати практику 80-х років, коли ФРН і тогочасна НДР виступили за створення без'ядерного коридору. Ініціатива цих держав мала широкий резонанс і схвальні відгуки багатьох країн, вона була почута і в наддержавах. Вимога народів тих країн, які усвідомили свій стан ядерного заручника, була великою рушійною силою і вагомою політичною пропозицією до відповідних дій та рішень. Кінцевим результатом таких дій стало підписання договору між СРСР і США про ліквідацію двох класів ядерної зброї — РСД—РМД. Тож Україні є до кого апелювати й аргументовано доводити не надуманість, а життєвість такої важливої зовнішньополітичної лінії.

Істотним для України є добровільно взятий курс на позаблоковість і досягнення нейтрального статусу. Проте цей курс мав рацію лише на перших порах сходження України як незалежної держави. Нейтралітет як зовнішньополітичний принцип в нинішній конкретно-історичний період не може бути цілком прийнятним. Помилкою буде проведення прямої аналогії з добровільно взятим нейтралітетом Австрійської Республіки в повоєнний період чи з нейтралітетом Фінляндії. В останні роки керівництвом нашої держави визначено курс на поступову інтеграцію до євроатлантичних структур, в тому числі й до НАТО.

На думку вітчизняних учених, одним із пріоритетних напрямів для країн континенту є положення Заключного акта про відсутність територіальних претензій один до одного всіх учасників ОБСЄ, а також про

непорушність кордонів, що склалися історично. Зауважимо, що, на відміну від інших країн, Україна не заперечувала легітимність нових кордонів, жодна політична сила не має претензій чи зазіхань на території наших сусідів.

З перших кроків свого поступу суверенна Україна проголосила, що не вважає жоден народ своїм ворогом, не визнає війни як засобу вирішення міжнародних суперечок. Тому відповідні перетворення, законодавча база суспільства, як і наполегливість молодшої дипломатії, зробили можливим вступ до європейських організацій, встановлення ділових контактів з Міжнародним валютним фондом, Європейським банком реконструкції і розвитку, а також укладення з Європейським Союзом угоди про партнерство і співробітництво (УПС). Крім того, УПС стала першою угодою ЄС з країнами СНД (підписана 14 червня 1994 р.). Росія відповідний документ підписала на десять днів пізніше. Наголосимо, що Угода про партнерство і співробітництво ЄС з Україною визначає не лише загальні принципи співпраці, а й стратегічну лінію сторін. Важливим є той факт, що Євросоюз підтримує курс нашої держави на реформування суспільства і що обоюдно Київ та Брюссель визначили такі цілі партнерства:

? забезпечення у відповідних межах політичного діалогу між сторонами, який сприятиме розвитку політичних відносин;

? сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між сторонами і, таким чином, прискорення їхнього сталого розвитку;

? створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва;

? підтримання зусиль України у зміцненні демократії і розвитку економіки та завершенні переходу до ринкової економіки.

Угода підписана на десять років, після чого її дія автоматично продовжиться, якщо сторони не заперечуватимуть проти цього. УПС не обумовлює питання членства чи асоціації Києва в Союзі. Зауважимо, що членство України в ЄС може бути лише перспективною метою. Для нашої держави надто важливо, що Угода формує правовий фундамент залучення України в поле взаємодії країн ЄС. На основі цієї Угоди в 1999 р. була схвалена і стратегія ЄС щодо України. Тим самим політичні та економічні відносини України і ЄС й далі розвиваються. Нині Євросоюз є найбільшим партнером нашої держави поза межами СНД.

Інтенсивно і на високому рівні в останні роки відбувається політичний діалог з ЄС. Наслідком цього діалогу є посилення уваги Євросоюзу до України, що знайшло відображення в ухваленні програмного документа — Плану дій ЄС щодо України, а також декларації ЄС. У червні 1996 р. Євросоюз політично визнав статус України як країни з перехідною економікою. Відповідно до підписаної наприкінці 90-х років Індикативної програми ТАСІС для України наша держава отримала технічну допомогу на суму близько 700 млн доларів. На порядку денному — укладення галузевих угод з ЄС та переговори щодо підписання Угоди про вільну торгівлю сторін.

Одним із пріоритетів інтегрування в європейські економічні структури в середині 90-х років було приєднання України до Центральноєвропейської Угоди про вільну торгівлю (ЦСУВТ). Створена договірно-правова база сприяла інтенсифікації переговорного процесу з країнами — членами ЦСУВТ та укладенню двосторонніх угод про вільну торгівлю.

Важливим етапом на шляху України до європейської сім'ї народів стало прийняття її 9 листопада 1995 р. до найавторитетнішої міжнародної організації на континенті — Ради Європи. Це означає автоматичне приєднання до Європейської конвенції з прав людини, яка вважається взірцем для цього кола проблем. За цей час Україна вже отримала від РЄ не лише потужну політичну, а й фінансову підтримку. Зокрема, на реформування правової системи — більш як 3 млн доларів.

Для розвитку співробітництва між Україною і Радою Європи потужний імпульс надали візити Президента України до РЄ та Генерального секретаря РЄ в Україну. Основними завданнями у зміцненні співпраці з цією організацією було виконання зобов'язань нашої держави відповідно до Висновку Парламентської асамблеї Ради Європи щодо її заяви про вступ до Ради Європи. Це стосувалося, зокрема, прийняття нової Конституції України та відповідного законодавства про заборону смертної кари.

Визначивши стратегічну мету входження до європейської сім'ї народів, Україна налагоджує зв'язки з усіма євроструктурами, в тому числі й з НАТО. Основоположним принципом нашої держави у виборі цього стратегічного курсу є розуміння, що Північноатлантичний союз — об'єднання демократичних держав. Як свідчить практика, НАТО, керуючись демократичними принципами, докладє зусилля для забезпечення системи міжнародної безпеки й утвердження національного суверенітету. Показово, що цей альянс без вагань визнав власний вибір країн європейського Сходу, в тому числі й України в 1991 р. НАТО встановив партнерські відносини з Києвом, надавши йому членство в Раді Північноатлантичного співробітництва. Прикладом такої співпраці в зазначених межах стала участь України та інших країн молодшої демократії в середині 90-х років у програмі "Партнерство заради миру".

Однак навіть і ці дієві кроки не змінили в перші роки незалежності упередженого ставлення широкого українського загалу до альянсу. І тут, певно, є кілька причин об'єктивного і суб'єктивного характеру. Так, громадськість України мала обмежену інформацію про цей союз, до того ж з яскраво виявленим політичним забарвленням. За сучасного бачення стає зрозуміло, що ідеологічні стереотипи та уявлення про НАТО, його попередню і нинішню роль ще не до кінця подолано. Еволюція блоку від переважно військового союзу до виразного військово-політичного співробітництва сприймається неадекватно. Навіть дехто з політиків України й досі оцінює НАТО у вимірах 15–20-річної давності.

НАТО — це не лише оборонний союз для захисту від зовнішніх загроз, а й водночас союз, який виходив з інтересів держав-учасниць. На цей аспект мало звертали уваги як у самому НАТО, так і в колишньому Союзі РСР, чи в нинішніх Росії, Україні та інших пострадянських державах. Успіхи альянсу щодо створення зони уникнення конфліктів інтересів країн-членів за умов принципової союзної солідарності ще, певно, не до кінця оцінені. Це стосується як німецько-французьких, так і турецько-грецьких відносин, а також відносин США і Канади, з одного боку, та європейських країн — учасниць НАТО, з іншого. Історія альянсу — це демонстрація того, як, на відміну від Організації Варшавського Договору, демократично відбувалося подолання внутрішніх криз і конфліктів. Власне, в НАТО за весь більш як 50-річний період не виникало воєнних колізій подібних угорським (1956) та чехословацьким (1968). Конфліктні ситуації, які мали місце в альянсі, врешті-решт вирішувалися політичними засобами мирних шляхом, що свідчить про успішність демократичного сходження НАТО в попередні роки.

Цей блок зазнав відчутної еволюції. За останні роки основна увага зосереджувалася на запобіганні конфліктам і врегулюванні криз, а не на підготовці до можливих широкомасштабних військових операцій. Головний напрям змін Північноатлантичного альянсу визначається посиленням його політичної ролі та зростанням внеску разом з іншими міжнародними організаціями у збереження безпеки і стабільності, від яких залежить майбутнє Європи.

Надто важливим і показовим, з погляду трансформації НАТО, є підвищення ролі альянсу в подоланні кризових ситуацій та миротворчій діяльності. Наочно й дієво це було продемонстровано підтримкою зусиль ООН з боку альянсу у приборканні агресії Іраку в 1990 р., а також підтримкою НАТО і країн — не членів альянсу зусиль по налагодженню миру в колишній СФРЮ. У миротворчих операціях разом з натівцями та іншими представниками були й бійці українського батальйону. Зусиллями міжнародного співтовариства, згідно з мандатом ООН, було досягнуто миру в Боснії та Герцеговині. В 1999 р. країни — члени НАТО приборкали гуманітарну катастрофу в Косово.

Практика 90-х років і наступних свідчить, що Північноатлантичний альянс виявляє зацікавленість у співробітництві як з Україною, так і з Росією. Коли на порядку денному постало питання розширення альянсу, НАТО виходив з того, що Росія не має права вето у питанні можливого прийому країни-претендента до союзу, що відносини з Москвою можуть розвиватися на договірній основі. Основою таких відносин стали засади підписаного 27 травня 1997 р. в Парижі Основного Акта про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між Російською Федерацією та НАТО, а також започатковане через п'ять років співробітництво за формулою 1 + 19. При цьому Росія не може впливати на перебіг подій у самому альянсі.

МЗС України свого часу виступило із Заявою, в якій вітало підписання Основного Акта як важливого кроку на шляху нормалізації відносин партнерства і співробітництва між Північноатлантичним альянсом та Російською Федерацією.

Знаковою подією у відносинах України з НАТО стало підписання у 1997 р. “Хартії про особливе партнерство”. Визначення “особливе” відображає те, що інтенсивність та рівень відносин між Києвом і Брюсселем мають значну інтенсивність та розгалужену мережу. Після підписання Хартії того самого року в Києві було засновано Центр інформації та документації НАТО. Зауважимо, що це був перший центр у країні, що не входив до складу альянсу. Його завдання полягало в оперативному наданні вірогідної поточної й узагальнювальної інформації про справи в НАТО і відповідні заходи щодо цього. З відкриттям Інформаційного центру НАТО набирає обрисів відповідна структуризація відносин між Києвом і Брюсселем. Зацікавленість сторін сприяє формуванню відносин, які офіційні особи називають особливим партнерством, що свідчить про міжнародну вагомість України та її безумовний потенціал у європейській безпеці.

Співробітництво з НАТО є одним з елементів стратегічного курсу України на інтеграцію до європейських та євроатлантичних політичних і економічних структур, до складу яких належить не лише НАТО, а й Європейський Союз, Організація безпеки і співробітництва в Європі, Рада Європи, Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський банк та ін. Те, що Україна вже є повноправним членом ОБСЄ та Ради Європи не означає, що наша держава повністю “інтегрувалась” у велику європейську спільноту. Водночас конструктивна співпраця з Північноатлантичним альянсом сприяє успішному просуванню України на всіх згаданих ділянках інтеграції.

Нині Україна розглядає НАТО як найефективнішу євроатлантичну структуру в галузі безпеки. Тому розширення цього союзу на Схід, вступ до НАТО Польщі, Чехії та Угорщини в 1999 р. є позитивним явищем, що сприятиме поглибленню відносин між Києвом і Брюсселем.

На сучасному етапі співробітництво з Північноатлантичним альянсом набрало значно чіткіших форм і має враховувати національні інтереси. Політичним інструментом забезпечення виконання домовленостей є Хартія про особливе партнерство. Показово, що в травні 2002 р. Радою національної безпеки та оборони було прийняте вельми важливе рішення щодо майбутньої інтеграції до цього євроатлантичного союзу. Все це сприятиме поліпшенню співробітництва, хоча специфіка “особливих відносин” ще даватиметься взнаки.

По-перше, за баченням України, факт розширення Північноатлантичного альянсу 1999 р. Київ розглядає не ізольовано, а в контексті з поширенням Європейського Союзу, тобто через призму об’єднання Європи. Східне розширення, зростання членського складу НАТО разом з нарощуванням інтеграції відповідає інтересам України.

По-друге, навіть побіжний аналіз підтверджує, що сучасна Україна об’єктивно ще не відповідає всім критеріям стосовно членства в Північноатлантичному альянсі.

По-третє, необхідно брати до уваги нинішнє ставлення населення України до вступу в НАТО (особливо з огляду на останню війну в Іраку). Значною мірою розуміння доцільності такого кроку залежить від успіху економічних реформ, розбудови демократичних інституцій українського суспільства, реформування Збройних сил тощо.

Власне, саме підписана Хартія Україна–НАТО стала підґрунтям для подальшого розвитку відносин нашої держави з Північноатлантичним альянсом. З цього часу Україна, з одного боку, а Північноатлантичний альянс, з іншого, взяли допоміжну відповідальність та зобов’язання, пов’язані з формуванням зони співпраці і безпеки в регіоні, тобто з відносинами “особливого партнерства”. На виконання положень Хартії:

? створено Комісію Україна–НАТО, яка регулярно проводить зустрічі на різних рівнях — від міністерського до експертного;

? створено Державну міжвідомчу комісію (ДМК) з питань співробітництва з НАТО;

? засновано Місію України при НАТО як самостійний орган України за кордоном зі статусом дипломатичного представництва при міжнародній організації;

? в окремих міністерствах і відомствах України створено функціональні підрозділи з питань співробітництва України з НАТО;

? через Місію України при НАТО налагоджено робочі контакти між цими підрозділами та відповідними комітетами і структурами НАТО;

? в контакт з НАТО розроблено основні параметри організації кризового консультативного механізму — як інституту консультацій у разі виникнення такої необхідності. Це стосується насамперед загрози територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці України;

? між Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи і НАТО підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф;

? засновано Спільну робочу групу з питань військової реформи в Україні та Спільну робочу групу у сфері планування при надзвичайних ситуаціях;

? започатковано активну співпрацю між іншими міністерствами і відомствами України та відповідними підрозділами НАТО.

Таким чином, ці заходи та співпраця з Північноатлантичним альянсом слугують інтересам України, зростанню її авторитету в Європі і світі загалом, а також унеможливають чужі зазіхання щодо поступу України.

На думку вітчизняних істориків, надто важливо, щоб українська дипломатія наполегливо домогалася чітких визначень щодо формалізації та структурного наповнення відносин між Києвом і Брюсселем, застережень про неприпустимість розподілу Європи на сфери впливу подібно до Ялтинсько-Потсдамської системи, зумовленості вступу країн-претендентів до союзу після розв’язання всіх територіальних та інших проблем між сусідами, в тому числі й з Україною.

НАТО обстоює принципи стабільності та недоторканності кордонів держав-учасниць, гарантуючи їм територіальну цілісність. Такі засади альянсу дуже вагомі для нашої країни. Адже з боку окремих політичних сил сусідніх держав неодноразово висувалися певні територіальні претензії щодо України. Натомість НАТО визнає територіальну цілісність, кордони України та її демократичний вибір.

Звичайно, останні акції НАТО: “приборкання гуманітарної катастрофи” в Косово (1999), наступна воєнна операція в Афганістані, а також воєнні заходи США та інших держав в Іраку сприймаються як в Україні, так і в світі далеко неоднозначно. Навіть союзники США — Франція та Німеччина — не поділяли воєнні заходи

боротьби з диктаторським режимом в Іраку. Більше того, підтвердивши свої союзницькі відносини зі США після терористичних нападів 11 вересня 2001 р., ці дві держави разом із Росією намагаються запобігти широкомасштабному задіянню воєнних формувань. Принаймні, їх вимогою є отримання мандату ООН на подібні акції. Участь вітчизняних військових підрозділів в антиіракській коаліції після повалення диктаторського режиму С. Хусейна покликана сприяти піднесенню авторитету нашої держави у світі.

Іншим важливим напрямом вітчизняної зовнішньої політики було і залишається забезпечення більш активної участі України у межах Організації з безпеки і співробітництва в Європі. Завдяки зусиллям нашої делегації у підсумкових документах Лісабонського (1996) саміту ОБСЄ вдалося закріпити низку принципів, з погляду зовнішньополітичних інтересів України, положень, насамперед щодо зміцнення її безпеки, суверенітету і територіальної цілісності.

Україна докладала чимало зусиль для розширення відносин у межах Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). Набуття нашою державою у 1996–1999 рр. статусу повноправного члена ЦЄІ є підсумком чотирьох років напруженої роботи нашої дипломатії, відчутним кроком до реалізації визначеної на перспективу стратегічної мети — вступу до ЄС. Останні роки характеризуються активною участю України у міжурядових заходах, що відбувалися у межах співробітництва з цими європейськими державами.

Зауважимо, що в другій половині 90-х років у зовнішній політиці Україна прагнула не лише діяти максимально прагматично, а й значно повніше враховувати особливості менталітету власного народу, традиції його зовнішньополітичної орієнтації. Підтвердженням цього були слова інавгураційної промови Л. Кучми у 1999 р. щодо дотримання стратегії багатовекторної зовнішньої політики нашої держави. Стратегічними напрямками українське державне керівництво визначало як взаємини із США, ЄС, так і з Росією. Підтримання добросусідських відносин зі Сходом, за баченням офіційного Києва, є надійною запорукою успішного просування України на євроінтеграційному шляху, а її європейський вибір насамперед слугує орієнтиром демократичного розвитку для інших держав СНД, а отже — гарантією стабільності на східних кордонах. Тим самим підтверджувалася особливість відносин між Україною та Росією, що не означало дистанціювання від Заходу. Запропонована зовнішньополітична модель доводила свою перспективність встановленням стратегічних відносин як з Москвою, так і з Вашингтоном, діяльністю міждержавних комісій на самому високому рівні.

Отже, в перше десятиліття свого незалежного поступу Українська держава проводить активну зовнішню політику. Її спрямованість відзначається багатьма визначальними векторами, а саме: розвитком добросусідських відносин із Росією та іншими державами СНД; євроатлантичним та європейським напрямом; налагодженням співробітництва з усім колом держав-сусідів.

12.3. Пріоритети українсько-російських відносин

Підтвердженням виваженості зовнішньополітичної діяльності України з 1994 р. стало усвідомлення того факту, що важливим у зовнішній політиці нашої держави є нормалізація і всебічний розвиток відносин з Російською Федерацією. Адже попередні, не завжди обачливі, кроки з обох сторін мали негативні наслідки, вносячи певний дискомфорт у взаємини між державами і народами.

Як відомо, дипломатичні відносини між Києвом і Москвою було встановлено 14 лютого 1992 р. Україна розглядала Російську Федерацію як стратегічно важливий і пріоритетний напрям зовнішньої політики. Так, ще в “Основних напрямках зовнішньої політики України”, схвалених Верховною Радою України 2 липня 1993 р., зазначалося, що наша держава, виходячи з особливостей свого історичного розвитку, специфіки геополітичного і гео економічного розташування, вважає домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами українсько-російські.

На формування відносин між двома найбільшими державами пострадянського простору впливали різні чинники: одні зближали наші народи й країни, інші — породжували суперечності й складнощі міждержавних відносин. Саме на початку формування двосторонніх відносин чимало чинників, передусім психологічна неадекватність сприйняття України, її політичної незалежності частиною еліти і населення Російської Федерації, значно ускладнювали становлення виважених відносин.

Наголосимо, що тривалий час відносини з Росією були центральним питанням політичного життя України і нерозв’язаною проблемою національної зовнішньої політики. Більшість неузгоджень у російсько-українських відносинах зумовлені різними підходами до проблеми правонаступництва колишнього Радянського Союзу, особливо коли йшлося про поділ фінансів, майна, Чорноморського флоту та ядерних озброєнь. Згідно з угодою, підписаною 21 грудня 1991 р. в Алматі, Українська держава визначалася одним із правонаступників СРСР і не визнавала особливих прав на його спадщину без досягнення відповідної домовленості між усіма державами — колишніми республіками Союзу РСР.

Росія, у зовнішній політиці якої невдовзі стали виявлятися імперські тенденції, дедалі частіше виступала з позиції єдиного правонаступника колишнього СРСР. Такий підхід небезпідставно сприймався в Україні як загроза національним інтересам.

Більше того, якщо падіння комуністичної ідеології та адекватного їй соціального ладу спочатку знижувало гостроту сприйняття російською національною самосвідомістю зазначених втрат, у тому числі втрати впливу на великому геополітичному просторі, то з плином часу все це змінилося. Умови, що склалися в Росії, спонукали посилення ностальгічних настроїв, нарощування великодержавницьких підходів у політичній еліті.

Об'єктивні умови становлення державності України були значно складнішими від російських умов. Це стосувалося як зовнішньополітичних засад, так і державотворчих та економічних надбань. Згубні наслідки розчленування колишнього єдиного економічного простору спричинили майже цілковиту залежність від Росії і Туркменістану в забезпеченні України паливно-енергетичними ресурсами.

Крім того, існували проблеми, що дісталися в спадок від радянської міжнародної політики, які й в подальшому ускладнювали зв'язки з Україною. Врегулювання двосторонніх відносин у перші роки не відбулося, оскільки Росія ще не могла повністю усвідомити факт створення суверенної Української держави. Багато росіян сприймали Україну як частину імперії, вважаючи себе основною нацією панросійської держави. Водночас росіяни Москви, Санкт-Петербурга усвідомлювали, що в них більше спільного з українцями, ніж з їх співвітчизниками, скажімо, в Якутську чи Владивостоці. Це усвідомлення посилювалося й тим, що понад 20 % всього населення України — етнічні росіяни, а ще понад 5 млн осіб — з числа російськомовних національних меншин.

Тривалий час в українсько-російських відносинах не існувало чітких умов надання Україні гарантій територіальної цілісності та недоторканності кордонів. Зокрема, під час зустрічі у верхах у січні 1993 р. російська сторона заявила лише про визнання українських кордонів у межах СНД. Тобто в разі виходу України зі складу СНД були б можливі територіальні претензії з боку Росії.

Великим подразником у відносинах України з Росією довго були проблеми, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту та базуванням його російської частини у місті Севастополі. Так, чимало ревних російських політиків ставили під сумнів статус міста Севастополя. Різні підходи і різне бачення проблеми, шляхів її розв'язання зумовлювало як територіальні претензії, так і зіткнення воєнних інтересів обох країн.

Економічна уразливість та залежність України від надходжень російських енергоносіїв набирали для Києва зовнішньополітичного виміру. Так, однією з причин катастрофічної ситуації, в якій опинилася Україна, є забезпечення (майже 90 %) потреб української енергетики за рахунок імпорту нафти і газу з Російської Федерації за встановленими нею світовими цінами на ці енергоресурси. У разі відсутності необхідної інфраструктури Україна не була спроможна змінити становище, що склалося, і мати вигідніші поставки з інших країн. Це посилювало залежність Києва від Москви, оскільки Росія набувала дієвого засобу не лише для економічного, а й політичного тиску та впливу на Україну, її державне керівництво. Водночас політичне керівництво Української держави постійно обстоювало необхідність співпраці на принципах рівноправності та взаємної вигоди і намагалося переконати в цьому російських лідерів.

Різне бачення, відмінні підходи обстоювали Росія і Україна щодо СНД. Так, за перші три роки існування співдружність зазнала певної еволюції. Розвиваючи позитивні тенденції еволюції СНД, Україна згідно з її законодавчими актами уникала участі в інституціоналізації форм міждержавного співробітництва, що можуть спричинити перетворення Співдружності у наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного характеру. При цьому Україна заперечує надання Співдружності Незалежних Держав статусу суб'єкта міжнародного права.

Такий підхід Києва до СНД, а також розгортання відносин з ЄС посилювали побоювання Москви, що “близьке зарубіжжя” стане “стратегічним рубежем” ізоляції Росії. Дотримуючись політики нейтралітету, Україна використовувала свій позаблоковий статус насамперед для того, щоб дистанціюватися від Росії та розвивати тісніші зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи. Зауважимо, що за таких умов високопоставлені посадові особи з Москви застерігали центральноевропейські країни проти створення політичної і воєнної коаліції з Україною, заявляючи, що вона і Білорусь входять у сферу впливу Росії.

Водночас у 1995–1996 рр. значно політизувалися двосторонні українсько-російські відносини. Вони не повною мірою відповідали інтересам народів наших держав. Протягом кількох років поспіль російською стороною, окремими фракціями Державної Думи обговорювалося так зване кримське питання, нав'язувалося російське бачення щодо питання громадянства. Тривалий час нерозв'язаною залишалася проблема розподілу Чорноморського флоту та його базування. Термінового договірно-правового оформлення потребував спільний державний кордон і вирішення питання компенсації за вивезену з України до РФ тактичну ядерну зброю.

Відносини між Україною і Росією визначалися за двома напрямками. *Перший* — це підходи до визначення ролі такого об'єднання, як СНД. *Другий* — двостороннє співробітництво. Складність співробітництва полягала в

тому, що частина політичної еліти Росії після розпаду Радянського Союзу ставила перед собою завдання використати СНД насамперед як засіб збереження виняткового російського впливу на пострадянські країни, не визнаючи їх, в тому числі й Україну, рівноправними партнерами. Для цього, починаючи з 1992 р., з боку Російської Федерації здійснювалася низка послідовних заходів у зміцненні та розширенні різних органів СНД. Згідно з указом 1995 р., який затверджував стратегічний курс Російської Федерації, зусилля Москви максимально спрямовувалися на обстоювання СНД як самостійного суб'єкта міжнародних відносин та прагнення забезпечити для співдружності місце колективного члена ООН.

Наслідком такої політики Росії щодо СНД було створення в структурі Співдружності 66 статутних і галузевих органів співробітництва, а також 58 комітетів, комісій та інших організацій, підписання в межах СНД близько 900 різноманітних документів, більшість з яких не задіяно, або задіяно не повністю. Натомість Україна, “не поступаючись принципами”, заперечувала міжнародну суб'єктність СНД, обстоювала засади міждержавної співпраці та створення об'єднання низки країн — членів Співдружності. До складу цього об'єднання — ГУУАМ — входять Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова.

Українсько-російські відносини із середини 90-х років можна схарактеризувати як дещо ускладнені та компромісні. На це були як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Останні пов'язуються з політичною внутрішньою кон'юнктурою РФ, з виборчими кампаніями, прагненням окремих лідерів до відтворення великої Росії тощо. Так було напередодні думських виборів, коли загострилася ситуація навколо острова Тузла в Азовському морі. Або, через наполягання деяких російських політиків, ускладнювалося питання навколо розподілу Чорноморського флоту. Скажімо, у жовтні 1996 р. Державна Дума прийняла постанову “Про припинення розподілу Чорноморського флоту”. Свого часу було реанімовано питання про статус міста Севастополя, незважаючи на засудження з боку Ради безпеки ООН у 1993 р. відповідного рішення Верховної Ради Російської Федерації.

Погіршувалися в попередні роки відносини і в економічній сфері. Росія встановила для нашої держави “особливий” режим торгівлі, двічі оподатковуючи (на експорт та імпорт) товари, вироблені в Україні; не діяла Угода про вільну торгівлю; з боку Росії вводилися квоти на цукор, спирт тощо.

Зовнішня політика України щодо Російської Федерації будувалася на пошуку шляхів розв'язання наявних проблем, запобіганні спробам порушити територіальну цілісність України, обмежити її суверенітет. Водночас у своїх діях щодо Російської Федерації Україна виходить із розуміння важливості зв'язків з нею для економічної та соціальної стабільності, необхідності їх деполітизації та переведення у площину взаєморозуміння і взаємної вигоди.

Однак, незважаючи на активні дії України щодо взаємоприйнятних компромісів, російська сторона нерідко порушувала попередні домовленості, висуваючи нові вимоги. Пропагувався так званий пакетний підхід до вирішення ключових питань, наприклад, підписання Великого договору тільки після остаточного розподілу ЧФ.

Українські політики розуміли, що розв'язання всього комплексу проблем українсько-російських відносин можливе тільки за умови підписання відповідного договору. Під час візиту до Києва Б. Єльцина в травні 1997 р. було підписано широкомасштабний політичний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією та Українсько-російську Декларацію.

Із документа випливає, що Договір врегульовує такі питання, як:

- ? забезпечення рівноправного і беззастережного визнання один одного як стратегічного партнера зі співробітництва у різних сферах;
- ? визнання територіальної цілісності України без обумовленості межами СНД і підтвердження легітимності та непорушності існуючого між Україною та РФ кордону;
- ? заперечення використання один проти одного сили, включаючи економічні та інші методи тиску, ствердження невтручання у внутрішні справи один одного, дотримання прав людини;
- ? ствердження, що добросусідство і співробітництво сторін передбачає зміцнення міжнародного миру і безпеки;
- ? заперечення підписання з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти партнера (України);
- ? забезпечення захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- ? передбачення обопільного сприяння розвитку можливостей вивчення української мови в РФ та російської мови в Україні, відповідної підготовки для цього кадрів та умов;
- ? визначення механізмів розв'язання непередбачених спірних ситуацій і проблем та структуру відносин щодо вирішення окремих питань у різних галузях.

Цей політичний документ став не тільки головним нормативно-правовим фундаментом двосторонніх відносин, а й основою для розв'язання комплексу проблем, що блокували поглиблення розвитку українсько-російського співробітництва. Зокрема:

- ? розподіл Чорноморського флоту та статус Севастополя як військово-морської бази ЧФ;

? питання договірно-правового оформлення українсько-російського державного кордону;
? забезпечення нормалізації українсько-російських торгово-економічних відносин та вирішення питання гарантованого постачання Україні енергоресурсів.

Договором обумовлено розроблення комплексу заходів щодо лібералізації економічного співробітництва і зняття будь-яких перешкод для вільного пересування товарів, послуг, капіталів та робочої сили.

Згідно з домовленостями вирішено одне з найважливіших питань — взаєморозрахунки по зовнішньому боргу України перед РФ. Україні практично було списано зовнішній борг у рахунок оплати за оренду Чорноморським флотом Росії військово-морських баз у місті Севастополі.

Договір також покликаний сприяти погодженню фінансової, валютної, інвестиційної, податкової, цінової, торгово-економічної, а також митної політики, створенню рівних можливостей для суб'єктів господарювання, розвитку прямих економічних і торгових відносин на всіх рівнях.

Президентами України та РФ, крім Договору, була підписана Українсько-російська декларація, в якій розглядалися питання політичного, економічного та гуманітарного характеру. Так у *політичній сфері* передбачалося:

? наповнення політичним змістом нового Договору і розробки ще понад 40 двосторонніх угод;
? врегулювання проблеми ЧФ і доцільність створення об'єднаної групи з організації взаємодії ЧФ України та ЧФ Росії;

? значна активізація переговорів щодо делімітації державного українсько-російського кордону;
? продовження конструктивного діалогу на вищому рівні;
? посилення і структурне наповнення міжпарламентських зв'язків, а також налагодження співробітництва між політичними партіями, громадськими, культурно-просвітницькими і науковими об'єднаннями.

В *економічній сфері* президенти домовилися:

? про неприпустимість економічних санкцій, унеможливлення неузгодженого проведення економічних реформ та про посилення уніфікації законодавства (окремих законів) щодо питань зовнішньоекономічного співробітництва;

? про гарантоване забезпечення стабільних поставок енергоносіїв в Україну та транзиту товарів через територію двох держав.

У Декларації також були визначені першочергові завдання в пріоритетних галузях промисловості, зокрема, в дослідженні космосу, літакобудуванні, атомній енергетиці, комплексній переробці сировини, металургії, виробництві сільськогосподарської техніки, медичного устаткування тощо.

У *гуманітарній сфері* передбачалося:

? врегулювання питань, що стосуються проблем громадянства, здобуття освіти рідною мовою, забезпечення доступу населення до засобів масової інформації. Досягнуто домовленості про відкриття інформаційно-культурних центрів України — в Москві і Росії — в Києві.

Зазначимо, що нелегким і тривалим був шлях ратифікації Договору про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною і Росією. У 1999 р. українське суспільство з глибоким задоволенням сприйняло ратифікацію обома палатами російського парламенту так званого Великого Договору. Україна вбачає в цьому рішенні підтвердження того факту, що провідні російські політики прагнуть дотримуватися у відносинах між нашими державами принципів виваженості, далекоглядності та мудрості.

З унормуванням взаємин Україна та Росія здійснили якісний прорив у двосторонніх відносинах. Вдалося залагодити кризові ситуації, ліквідувати численні політичні та економічні бар'єри, що заважали продуктивному співробітництву.

Віднині українсько-російське партнерство спирається на солідну договірну базу — більш як 280 обопільних угод, що є практичною, живою тканиною взаємин. Говорячи про зміст цього поняття, мається на увазі високий рівень політичних відносин, глибина взаєморозуміння і підтримки, відповідна інтенсивність культурних та торговельно-економічних взаємин. Останній напрям піддавався потужній перевірці на міцність як у період осінньої 1998 р. фінансово-економічної кризи в Росії, так і в наступні роки співпраці. Наголосимо, цей перебіг подій довів, що не лише Україна виразно зацікавлена в економічному зростанні свого сусіда, а й Росія глибоко усвідомила потребу в господарській міцності нашої держави. Тобто в українсько-російських відносинах яскраво вирізняється свідомий і об'єктивний вибір рівня взаємин, ступінь їх важливості для реалізації відповідних національних інтересів. Тим самим окреслюється, що Україна і Росія є стратегічними партнерами.

Підписання зазначених документів можна назвати великим успіхом зовнішньополітичного курсу нашої держави. Це також поступ до вищого рівня відносин між нашими державами. Отже, вдалося подолати російсько-українське непорозуміння, створити політико-правові засади для послаблення конфронтації у міждержавних відносинах.

Варто наголосити, що, незважаючи на найрізноманітніші, інколи навіть полярні оцінки щодо підписаних документів, обопільні вигоди і дивіденди отримали як Україна, так і Російська Федерація. Підписані на найвищому рівні документи визначають характер і спрямування взаємодії двох найбільших із пострадянських країн, визначаючи солідну договірно-правову базу українсько-російського співробітництва у політичній, економічній, науково-технічній та гуманітарній сферах.

Розв'язання нагальних проблем, що відкриває укладення Договору між Києвом і Москвою, також підтверджує тезу про дієвість української дипломатії, ефективність стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів України. Здійснення Українською державою власного поступу на міжнародній арені певною мірою спонукало і Росію до усвідомлення того факту, що часи імперського ставлення до колишніх окраїн, а нині суверенних держав, безповоротно відійшли в минуле. Про це свідчить і практика наступних років. Зокрема, наприкінці 90-х років щороку відбувалося по 5–7 зустрічей на вищому рівні — президентів Л. Кучми і В. Путіна. На рубежі століть були відповідно проведені: рік України в Росії та рік Росії в Україні.

Саме такий позитивний перебіг подій, незважаючи на окремі, навіть вельми хибні підходи окремих російських політиків, сприяли нарощуванню рівня політичних та економічних українсько-російських відносин. До числа останніх належить підписання Україною, РФ, Білоруссю та Казахстаном угоди про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП). Зауважимо, що цей крок, як у вітчизняному політикумі, так і в РФ, оцінюється іноді вельми полярно. Дехто вбачає в цьому значне відхилення, якщо не заперечення, нашого європейського курсу. Палкі прихильники створення зони Єдиного економічного простору виказують навіть готовність до формування наднаціональних органів.

Наголосимо, що Україна пішла на створення ЄЕП свідомо, оскільки вбачала в ньому підхід до співпраці в контексті загальносвітової тенденції лібералізації ринків, а також реальний шанс відновити зруйновані економічні зв'язки між пострадянськими країнами. При цьому Київ у відносинах із Москвою визначив для себе оптимальну відстань. Головне, не переступати цю межу, не дати шансів тим, хто хотів би дружнє партнерство наших держав збочити на повернення до спільної пострадянської держави.

Двостороння співпраця зростає в електроенергетиці, торгівлі, газовій, аерокосмічній, гуманітарній та інших сферах. Реалізовується десятилітня Програма економічного співробітництва. Пріоритетним напрямом українсько-російських відносин залишається торговельно-економічне співробітництво, оскільки Росія була і є головним торговельним партнером України. На частку РФ припадає майже п'ята частина українського експорту та більш як третина імпорту. В свою чергу, наша держава входить у першу п'ятірку зовнішньоторговельних партнерів Російської Федерації.

Важливими напрямами у відносинах між Україною і Росією постають: створення конкурентоспроможних транснаціональних корпорацій, спільних підприємств, асоціацій у різних сферах, реалізація великих спільних проєктів у ракетно-космічній галузі, авіа- та суднобудуванні, електроенергетиці тощо.

Україна вельми зацікавлена в потужній економічній співпраці з Росією. Наші держави стають справжніми стратегічними партнерами. Сенс полягає в тому, що це зміцнює не лише Україну як європейську державу, а й водночас Росію, яка поступово нарощує свою політичну та економічну вагу.

12.4. Піднесення двосторонніх відносин

Слід наголосити, що Україна дедалі інтенсивніше розвиває відносини на двосторонній основі. Особливе місце посідають взаємини Києва з іншими республіками колишнього СРСР, а нині незалежними державами. Водночас Київ послідовно виступає проти перетворення СНД на конфедерацію чи федерацію нового типу, а розглядає її як міждержавний форум для активного двостороннього і багатостороннього співробітництва, передусім економічного характеру. При цьому Україна виходить з історичних зв'язків, що існували за часів Радянського Союзу, вбачаючи за доцільне переводити їх на відповідну політико-правову, цивілізовану основу.

Вагомим внеском у зміцнення двосторонніх політичних та торговельно-економічних зв'язків України з найближчими сусідами стало підписання міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод і документів. Першочергової уваги надається забезпеченню стратегічного партнерства, привілейованих відносин з провідними державами світу, досягнення порозуміння з безпосередніми сусідами.

На таких засадах розвиваються відносини і з Білоруссю. Українсько-білоруські взаємини ґрунтуються на більш як 60 договорах та угодах різного рівня. Досягненням української дипломатії є завершення робіт щодо делімітації та демаркації українсько-білоруського державного кордону і підписання відповідного договору. Це особливо важливо в контексті підписаного у травні 1997 р. договору про союз Білорусі і Російської Федерації. Україна сповідує значно стриманіший підхід щодо можливого створення союзу слов'янських народів та приєднання до нього цих двох держав.

Водночас Київ виступає прихильником значного піднесення економічної співпраці. Постійно зростає динаміка зовнішньоторговельного обміну між двома країнами. Загалом Україна посідає друге місце в зовнішньоторговельному обороті Білорусі. Ефективною формою взаємних зв'язків є співпраця прикордонних областей. Наша держава прагне виробити щодо сусідньої держави збалансовану стратегію. Білорусь, з одного боку, має відповідати українським національним інтересам, а з іншого — сприяти підтримці демократії в нашій країні. Україна виходить із засад необхідності й надалі підтримувати зважений політичний діалог з Білоруссю.

Активною конкретною діяльністю відзначаються відносини України з Молдовою. Важливою подією стала ратифікація Верховною Радою у 1996 р. українсько-молдовського договору про добросусідство, дружбу і співробітництво. Україна активізувала свої зусилля як країна-гарант та посередник у врегулюванні придністровського конфлікту, що додало позитивного іміджу нашій державі. Така діяльність схвально оцінена на міжнародній арені.

Українсько-молдовські відносини оцінюються аналітиками позитивно. Суперечливі, подразнювальні чинники зазвичай є похідними неврегульованості деяких прикордонних питань, статусу власності низки об'єктів Молдови, що розміщені на території України. Конструктивна позиція з переважної більшості актуальних питань додає взаєморозуміння та можливостей співпраці в багатьох напрямках. Важливим є той факт, що Молдова — одна з небагатьох країн СНД, які з більшості питань Співтовариства підтримують Україну.

Вагомі для України її відносини з безпосередніми західними сусідами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією. Відносини з цими державами посідають особливе місце в контексті їх відносин з євроатлантичними структурами, з огляду на європейські пріоритети нашої держави, а також на попередню ретроспективу зносин.

У 90-х роках набули характеру стратегічного партнерства українсько-польські відносини. Регулярно відбуваються політичні контакти на найвищому рівні, здійснюються спільні зовнішньополітичні акції. Тіснішою стала координація дій у європейських політичних та економічних структурах, міжнародних організаціях. Істотно зріс товарообіг між двома країнами, розпочалася практична реалізація багатьох взаємовигідних економічних проектів. Нарощуванню співробітництва двох країн сприятиме також засудження злочинів попередніх режимів та остаточне примирення й порозуміння держав.

Водночас слід мати на увазі, що входження в 2004 р. Польщі до Євросоюзу, як й інших держав, привносить нові виміри у стосунки. В короткотерміновій перспективі можливі негативні впливи та денонсація окремих договірних зобов'язань. Однак Польща нині й в подальшому готова лобювати інтереси України в ЄС. Таку лінію Варшави неодмінно потрібно підтримувати та заохочувати з боку Києва.

В Українській державі існують широкі можливості для всебічного взаємовигідного співробітництва із Словацькою Республікою, які зумовлені багатьма об'єктивними чинниками, в тому числі відсутністю будь-яких взаємних територіальних претензій, традиційними господарськими зв'язками, взаємодоповнюючим характером національних економік, наявністю значної української національної меншини в Словаччині та словацької — в Україні.

Як безконфліктні можна схарактеризувати відносини України з Угорщиною. У сфері торговельно-економічних зв'язків Угорщина є третім за значенням партнером України серед країн-сусідів. Крім того, промисловий потенціал України, її ринок розглядаються в Угорщині як перспективна сфера залучення угорського капіталу та послуг. Позитивний досвід вирішення в дусі взаєморозуміння й толерантності навіть найскладніших питань, що стосуються, зокрема, становища етнічних меншин, відповідає найвищим європейським стандартам і може слугувати прикладом для інших європейських країн.

Важливим для України є відносини з Румунією. Наша країна дотримувалася активної позиції у двосторонньому українсько-румунському діалозі, який мав на меті підготовку до підписання міждержавного політичного договору. 2 червня 1997 р. договір про відносини добросусідства і співробітництва двох країн підписали президенти Л. Кучма та Е. Константінеску. У цьому договорі, як і з Росією та іншими сусідніми державами, зафіксовано визнання сторонами непорушності кордонів, вимог Гельсінського Заключного акта та інших документів. Належне врегулювання суперечностей і різних підходів щодо спільних кордонів та зняття територіальних питань відбулося влітку 2003 р. з підписанням у Києві відповідного договору між Україною і Румунією. Отже, як великий успіх України можна розглядати досягнення стратегічної мети: розв'язання проблем і політико-правове оформлення двосторонніх відносин, непорушності кордонів і визнання територіальної цілісності нашої держави.

Промовистим підтвердженням нових вимірів українсько-румунських відносин стали зустрічі президентів двох країн, їх відповідні візити. Під час зустрічей на найвищому рівні, зокрема і в Києві у травні 1999 р., було обговорено широкий спектр двосторонніх відносин, у тому числі щодо імплементації вищезазначеного договору, забезпечення прав національних меншин, розвитку транскордонного співробітництва, спільної участі в діяльності існуючих та створенні нових євро регіонів.

Крім кордонів суходолом, Україна має морський кордон із Болгарією, Туреччиною, Грузією. Співробітництво з цими державами відіграє важливу роль у налагодженні тісних економічних зв'язків у межах Чорноморського регіону. Так, з Болгарією та Грузією налагоджене постійне паромне сполучення.

Важливим кроком до формування якісно нових двосторонніх відносин став червневий 1999 р. візит президента Болгарії П. Стоянова в Україну. Лідери обох держав обговорили широке коло питань українсько-болгарських відносин, у тому числі щодо поглиблення торговельно-економічної співпраці, участі у спільних економічних проєктах, низку міжнародних питань. Підписані міжвідомчі угоди розширюють політико-правові межі співпраці.

На зламі ХХ–ХХІ ст. наш континент став безпечнішим, ніж раніше, оскільки позбавився ризику великої війни. Однак на сучасному етапі він є і більш нестабільним. Подолання конфронтації “комунізм–капіталізм” змінилося грою політичних сил, міжнаціональним суперництвом та етнічною напруженістю в регіонах Європи з однією істотною різницею: на Сході вони набрали загрозливого характеру, на Заході кидають виклик європейській економічній і політичній інтеграції. Саме такий урок випливає з “гуманітарної катастрофи”, що склалася в Косово внаслідок дій режиму С. Мілошевича в СРЮ та воєнного втручання НАТО.

Участь України, поряд з іншими країнами Європи, у поствоєнному відновленні та відбудові Югославії, підтримка заходів “Пакту стабільності для Балкан”, як і мирні ініціативи Києва під час воєнної операції НАТО, доводять демократичність і привабливість зовнішньополітичних засад нашої держави.

Війни, що спалахнули в Югославії й на теренах колишнього СРСР, детерміновані комплексом проблем, були наслідком ліквідації радянського полюсу сили й чинником, що сприяв поширенню хаосу. Тому інтересам всіх країн перехідного періоду повинен прислужитися, власне, демократичний характер розвитку.

Загальна спрямованість політики більшості країн, які постали на руїнах східного блоку, визначає їх потяг до взаємодії з Європейським співтовариством, намагання якомога швидше прикритися “натовською парасолькою”. Відповідна прагматичність цієї політики цілком виправдана, адже на Заході континенту зосереджено дієві і впливові економічні, військово-політичні організації.

Не менш важливо враховувати й підходи західноєвропейських держав, які підтримують східноєвропейських сусідів у намаганні приєднатися до європейських інтеграційних процесів, хоча й виступають прихильниками поступових змін, керованості відповідних процесів.

Аналіз конкретних зовнішньополітичних засад, на які спирається українська дипломатія, свідчить про нарощування зусиль до утвердження України в Європі та світовому співтоваристві. Цьому підпорядковуються відносини і з провідними державами Європи, Америки та інших континентів. Зростають іноземні капіталовкладення, насамперед від США, ФРН і Великої Британії, чому сприяли як наполегливість державних лідерів і дипломатів, так і чинники економічного характеру.

Вельми показово, що наприкінці ХХ ст. Україна, втілюючи стратегічні пріоритети, підтримувала дипломатичні відносини більш як із 150 країнами світу, за кордоном діяло 55 українських посольств, 8 постійних представництв при міжнародних організаціях та 10 генеральних консульств.

Отже, підсумовуючи розглянуті в розділі проблеми, слід зробити наступні висновки із практики здійснення зовнішньої політики Україною. *По-перше*, глобальні трансформації, започатковані в останньому десятилітті ХХ ст., остаточно не завершилися. Врахування близькотермінових і віддалених, як бажаних, так і небажаних, але потенційно можливих, змін у регіоні і поза його межами — вкрай важливі для України та інших країн Європи. Тому пріоритетними завданнями є: нарощування довіри, розширення політичного діалогу і співробітництва на дво- і багатосторонній основі в межах загальноєвропейського процесу, заходи подолання економічної кризи, дотримання загальнолюдських фундаментальних цінностей в інтересах нашої держави і континенту.

По-друге, конструктивним напрямом у діяльності урядових кіл, зовнішньополітичного відомства України, держав молоді демократії є адаптація зовнішньополітичних засад, корекція стратегічних пріоритетів з урахуванням нових реалій, формування чіткіших критеріїв геополітичного і гео економічного становища, врахування складних умов перехідного періоду європейського континенту.

По-третє. Долаючи труднощі об'єктивного і суб'єктивного порядку, Україна набуває рис впливової європейської та світової держави, перетворюючись на реального й активного суб'єкта міжнародних відносин.

По-четверте. Незважаючи на складне, інколи несприятливе зовнішнє та кризове внутрішнє становище, Україна забезпечила суверенітет, територіальну цілісність і непорушність кордонів, захист своїх громадян та національних інтересів.

По-п'яте. Реалізація Україною власних стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів сприяє кардинальному зміцненню національної безпеки та безпеки континенту.

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте вектори зовнішньої політики України на сучасному етапі.
2. Назвіть, які юридичні документи визначають головні засади зовнішньої політики України?
3. Назвіть стратегічних партнерів України. Схарактеризуйте зовнішньополітичні взаємини з ними.
4. Сформулюйте головні підходи нашої держави щодо відносин з НАТО.
5. У чому полягають особливості та складові європейського виміру зовнішньополітичної діяльності України?

Розділ 13

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СХОДЖЕННЯ

УКРАЇНИ. СУЧАСНИЙ СТАН

ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сучасна історична доба характеризується доленосними геополітичними зрушеннями у світі, а саме: об'єднанням Східної і Західної Німеччини, зміною суспільно-політичного устрою в колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи, розвалом Радянського Союзу, розширенням географічних меж і поглибленням інтеграційних процесів в Європейському Союзі, динамічним розширенням Північноатлантичного альянсу. Самостійний поступ України істотно доповнює й унаочнює ці геополітичні зміни. Географічне розташування України, розміри її території, чисельність населення, природні ресурси в поєднанні з потенційними можливостями в науковій, економічній та інших царинах суспільного буття дають їй змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

13.1. Україна в системі сучасних геополітичних координат

Україна як державно-політична одиниця на сучасній карті світу існує недавно. Звичайно, незалежність, яку наша держава здобувала у 1991 р., дісталася значно легше, ніж сподівалися попередні покоління борців. Досягнення суверенного статусу Україною не потребувало якихось потужних чи надмірних зусиль. Особливо це стосується її визнання світовим співтовариством. Проте це не означає, що Україна вдало задіяла всі складові для свого геополітичного утвердження і посіла достойне місце в глобалізованому світі.

Уже майже п'ятнадцять років існування Української держави як суб'єкта геополітики. Такий термін спонукає до з'ясування досягнень і втрат, пов'язаних з варіантами вирішення практичних завдань на шляху утвердження молодій державі в системі міжнародних координат. Ейфорія перших років незалежності, тогочасного романтизму державотворців і палких сподівань на швидке "входження в Європу", забезпечення пристойного рівня життя після дистанціювання від Москви, швидко пройшла.

Для успішного сходження у світовому співтоваристві, Україна, як незалежна держава, має усвідомити себе в широкому геополітичному контексті, врахувати провідні тенденції розвитку цивілізації та розробити відповідну стратегію досягнення реального бажаного власного становища в континентальному і світовому вимірах.

На період досягнення Україною незалежності докорінно змінилася геополітична ситуація на європейському континенті та світі загалом. Зазнала змін система силових координат повоєнного періоду розвитку: розпалися Організація Варшавського Договору та його союзерен — Радянський Союз. Мирним шляхом, за згоди держав-переможців та безпосередніх сусідів, об'єдналася Німеччина. Захід загалом переміг у “холодній війні” зі Сходом, комуністичні експерименти зазнали тотальної поразки. Таким чином, утвердилася атлантична стратегія, а морська наддержава — США, взяла гору над суходолом євразійського континенту.

Унаслідок таких змін відбулися глобальні зрушення, тобто з'явилася ціла низка суверенних держав, що входили до силового поля, яке уособлювала Москва. Серед цих нових держав постала й Україна. За своїми геополітичними складовими вона вигідно відрізняється від більшості нових країн. На європейському континенті наша держава за територією (603,7 тис. км²) посідає друге місце (перше — Росія), а за чисельністю населення — шосте — після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. За складом населення Україна поліетнічна держава, в якій проживає понад 130 націй та народностей. Провідною нацією є українці, яких налічується 37,2 млн (72,6 %), та росіяни — 11,4 млн (21,9 %). Як відомо, на території України в Карпатах знаходиться географічний центр Європи, в Криму — геополітичний полюс Євразії.

Крім того, слід зауважити, що, здобувши суверенний статус, наша країна стала вельми помітною складовою світового розкладу сил. Тривожним чинником, успадкованим від Радянського Союзу, став третій у світі за потужністю її ядерний арсенал. На період розпаду СРСР армія, розміщена на території України, налічувала 700 тис. осіб і була на європейському континенті найчисельнішою після російської. Вона також володіла досить потужним і обтяжливим для народного господарства воєнно-промисловим комплексом. Слід зауважити, що Україна має практично весь спектр природних корисних копалин, володіє вагомим економічним, науково-технічним потенціалом та солідними людськими ресурсами. За багатьма ознаками вона виступає однією з перших серед країн світової спільноти. Проте, якщо брати до уваги деякі якісні показники, такі як індекс людського та рівень стійкого розвитку, динаміку соціально-економічного зростання, наявність потужних інститутів громадянського суспільства, ступінь утвердження демократії, то це далеко не так.

Проаналізувавши пройдений незалежний шлях нашою державою, постає закономірне питання: як розпорядилася Україна наявними складовими свого геополітичного становища, що вдалося досягти і якою ціною це далось для утвердження на політичному ландшафті континенту? Звичайно, відповідь на ці питання пов'язана зі з'ясуванням причин втрат, упущень, а то й здавання потенційних позицій на шляху геополітичного сходження.

Нині є всі підстави визнати, що Україна, на жаль, не спромоглася раціонально розпорядитися багатьма складовими свого воєнного, економічного, людського потенціалу, а також перевагами географічного положення. Скажімо, зберігши, хоча б певною мірою, причетність до держав “ядерного клубу”, вона змогла б не лише формально належати до країн, які визначають систему воєнно-стратегічної рівноваги континенту і світу, а й потужно впливати на перебіг подій як у близькому оточенні, так і в глобальних вимірах. Навіть номінальна належність до “ядерних держав” уможлилювала б становище, коли голос України був би завжди почутим, а з її позицією рахувалися б практично всі країни світової спільноти.

Багатівікова історія українського народу, як і всіх інших, однозначно засвідчує — найістотнішою підвалиною розбудови взаємин була, є і ще якийсь час лишатиметься сила держави, в тому числі й воєнна. Певно, варто нагадати, що навіть серед незаангажованих проукраїнськи американських дослідників були такі, які активно обстоювали доцільність збереження Україною ядерного статусу. На користь цього вони висували аргументи щодо необхідності рівноваги й багатополосності континенту, наголошуючи, що ядерний статус Києва справляв би стримувальний вплив на позицію Москви та столиць інших держав світу.

У 90-х роках Україна втратила істотні складові свого геополітичного та геостратегічного становища. Тогочасна владна, а насамперед літераторська еліта, яка домінувала своїм популізмом, не досягнула діалектики процесу геополітичного сходження незалежної держави. Обстоювання тих чи інших засад внутрішньої й зовнішньої політики за умов належності України до такого геополітичного формування, яким був навіть нетривкий Радянський Союз, — це одна справа. Тут мали місце лише одні аргументи й пріоритети. Однак після розпаду СРСР вони мали б бути дещо іншими. Адже формувалося нове, значно відмінне від попереднього, геополітичне середовище.

Аналіз документів, в яких формулювалися зовнішньополітичні засади України, засвідчує, що до уваги не бралось те якісно нове становище, яке утворилося після розпаду Радянського Союзу. Так, проголошені в 1990 р. у Декларації про державний суверенітет України три неядерні принципи: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї (тобто для інтересів московської метрополії), визначені ще до суверенного статусу

України, принципових змін не зазнали. Мотиваційні чинники дистанціювання від союзного центру та імперської політики Кремля, визначені в Декларації про державний суверенітет, практично переносилися в Акт незалежності України, Заяву Верховної Ради 1991 р. про без'ядерний статус держави та інші документи.

Тим самим Україна продемонструвала відсутність стратегічного бачення і належної політичної волі в опануванні реально існуючим становищем. Наша політична та державотворча еліта не піднялася до рівня вироблення власної геостратегії, стала заручником попередніх підходів та намірів меншовартнісного гатунку. Власне, перебіг подій від прийняття Акта про незалежність України 24 серпня до Всенародного референдуму 1 грудня й Біловезьких угод 8 грудня 1991 р. є свідченням як набуття сили, чіткіших державотворчих обрисів політичною елітою, так і показником її слабкості організаційних та науково-аналітичних зусиль. Тогочасний український істеблшмент, за невеликим винятком, був пасивним спостерігачем, а не локомотивом творення. Тут, певно, давалися взнаки і конформізм, й історично-традиційне залякування націоналізмом. Звичайно, на це були, як прийнято говорити, об'єктивні та суб'єктивні причини: легко здобута незалежність, відсутність геополітичних доктрин та історичних традицій, багатомісячна московська підлеглість, швидкоплинні турбуленції на континенті. Усе це значно вплинуло на добровільну відмову від ядерного статусу, формування небалого ставлення до ВПК і наступний його занепад, фінансову та енергетичну залежність від зовнішніх джерел, економічну розруху, ослаблення комунікативного каркасу країни і втрату нею значної частини попередніх транзитних функцій.

Звільнившись від ядерних арсеналів за не найкращих умов, зволікаючи з економічними перетвореннями, хибуючи з обранням зовнішньополітичної стратегії, Україна перейшла з потенційно першого ешелону до країн другого ешелону. Сильна позиція — воєнна сила (у світі вона завжди була головною) враз знецінилася під впливом чорнобильського синдрому та романтизму письменників-політиків.

Аж ніяк не поділяючи ідей войовничих яструбів, автори лише аналізують неспроможність тогочасної політичної еліти та владного Олімпу на адекватність стратегічного бачення подальшого перебігу подій з позицій захисту власної молоді і в багатьох випадках незахищеної країни. Адже в інших державах, щоправда, розвиненіших, набуття незалежного статусу ставало аргументом на користь взяття значно більшої відповідальності за зміцнення стабільності та безпеки на континенті. Саме так було свого часу у повоєнній Франції, а в останнє десятиліття ХХ ст. — об'єднаній Німеччині. Заявивши на весь світ про відмову від ядерної зброї, Україна мала забезпечити себе гарантіями безпеки у держав “ядерного клубу”, принизливо виторгувати в Росії кошти за вивезені ракети близького та далекого радіусу дії. Згодом і США вказували Україні на “недоцільність, за баченням заокеанського стратегічного партнера”, брати участь у виконанні договірних зобов'язань з Іраном щодо реалізації Бушерського проекту з будівництва АЕС. У зв'язку з цим наша держава не лише втратила мільярдні надходження, а й зайвий раз переконалася в уразливості нинішнього становища України.

Мінімізацією геополітичного впливу України на перебіг подій стали ініціативи Президента та зовнішньополітичного відомства держави на самому початку брутального воєнного втручання НАТО на боці однієї із сторін внутрішнього конфлікту в Союзній Республіці Югославії в 1999 р. Наша країна енергійно виступила з ініціативою щодо найскорішого припинення кровопролиття. Однак усе це залишилося в тіні ефективних заходів Росії, а наполегливість нашого Міністерства закордонних справ та дипломатичних представництв призвела лише до окремих заяв та зустрічей з керівниками не першої величини відповідних держав.

Доказом ослаблених позицій України є також справи з Чорнобильською АЕС. Закриваючи станцію 15 грудня 2000 р. — в період економічної та енергетичної кризи, — держава опікувалася виключно “дотриманням взятих перед світовою спільнотою зобов'язань” та зміцненням удаваного міжнародного авторитету. І це тоді, коли стихія призвела до знеструмлення більш як 5 тис. населених пунктів і завдала людям катастрофічної шкоди. Тобто навіть природа, здавалося б, спонукала політиків до виваженіших підходів, врахування не лише зовнішніх, а й внутрішніх чинників. Проте дії керівництва держави були протилежними.

Звертаючись до практики інших країн, зауважимо, що навіть благополучна Німеччина визначила час для виведення з експлуатації своїх атомних електростанцій у 35-річний термін! І це при тому, що дане питання там обговорювалося упродовж кількох років, ще до прийняття відповідного закону.

Важливою складовою геополітичного сходження України, як суб'єкта міжнародних відносин, постає необхідність використання, власне, політико-географічного розташування держави. При цьому беруться до уваги як сухопутні, морські та інші природні кордони і соціокультурні зв'язки з сусідніми державами, так і складові інформаційно-комунікативного простору, мережі наземних, водних, морських та повітряних транспортних сполучень. Територія України в сучасних кордонах сформувалася внаслідок тривалого й часто суперечливого розвитку на межі Заходу зі Сходом, під тиском різних геополітичних та соціокультурних впливів: від візантійського і західноєвропейського до тюркського та російського.

Європейські традиції за часів Київської Русі, католицизм у Західній Україні, вплив Османської імперії на південних землях, а також православної Росії на Слобожанщині — ось далеко не повний перелік чинників, що століттями відбивалися на історичній долі українського народу. Варто також взяти до уваги, що упродовж півтора століття 20 % української нації мешкало в Австро-Угорській імперії, що після Першої світової війни населення відторгнених західноукраїнських земель становило близько 7 млн осіб, 80 % яких мешкало в Галичині та Східній Волині під владою Польщі, а ті, що мешкали в Закарпатті й Буковині — відповідно перебували у складі Чехословаччини та Румунії. Парадоксами нашого історичного розвитку було й те, що за Велику Україну виступала свого часу гітлерівська Німеччина, а об'єднання більшості історичних українських земель сталося завдяки сталінській політиці радянського владарювання Москви.

Рубіжність становища України, його справді уразливі та потенційно сильні сторони державотворцями нової історичної доби були далеко неповно зважені, оцінені та використані. Так, закарпатські, буковинські, південнобессарабські землі та півострів Крим, що здебільшого були частиною геополітичного простору СРСР, а до складу України входять не так давно, з набуттям останньою незалежного статусу стали найдепресивнішими територіями. Ці регіони спіткала доля своєрідної гео економічної окремішності, що не вельми сприяло інтегруванню до загальноукраїнської спільноти. Як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, певна політизація тих чи інших проблем спроможна детонувати відцентрові сили.

Водночас протяжність історичних взаємовпливів українського і російського народів, спільні кордони, розгалужені транспортні наземні та водні шляхи сполучень, особливо в перші роки незалежності України, не спонукали до розвитку тісної співпраці на нових засадах.

Своєрідність геополітичного становища України полягає в її належності, так би мовити, до двох континентів — Європи та Азії. Причому в кожному з них вона посідає певне місце, перебуваючи не лише на межі окремих геополітичних об'єднань чи формувань (в минулому і певною мірою нині), а й на межі духовно-світоглядних культур.

У минулому Україна зазнавала то більшого, то меншого впливу багатьох своїх безпосередніх і дещо віддалених сусідів. Рубіжність її розташування далеко не завжди оберталася перевагами. Вельми часто сильніші сусідні держави воліли розчленувати землі України й підпорядкувати собі її народ політично. Про все це мають пам'ятати державотворці новітньої історичної доби, розробляючи оптимальні засади зовнішньополітичного курсу.

Однак у перші роки незалежності далеко не завжди використовувалися раціональні підходи щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Слід нагадати, що в Україні був період так званого національного романтизму, а то й істотних збочень, коли на владному Олімпі молодій Українській державі намагалися рішуче дистанціюватися від Росії, а також мало місце нехтування не тільки соціокультурними, а й потужними економічними зв'язками. Можновладці ігнорували очевидні факти, до яких належала, скажімо, залежність від російських енергоносіїв. На озброєння була взята націоналістична ідеологія. Її переносили на питання мови, культури. Забувалися багатовікові зв'язки з північно-східним сусідом. Натомість процвітала ідея “швидкого входження в Європу”.

Лише з плином часу політики усвідомили, що зовнішньополітичні засади мають спиратися на реальні, а не віртуальні підвалини. Економіка, а не щось інше, значною мірою визначає вектори зовнішньої політики. Торговельно-економічні відносини — це основа і життєдайний чинник зовнішньої політики кожної країни. Практика багатовекторного зовнішньополітичного курсу однозначно довела — питання “європейськості”, належності держави до того чи іншого геополітичного виміру вирішується відповідною внутрішньою політикою, значною мірою визначається соціально-економічним станом суспільства, а не зовнішньополітичною риторикою, заклинаннями щодо обраного курсу.

Останнім часом, на рубежі століть, Україна все більше асоціювалася у світі не лише з Чорнобилем та труднощами економічних перетворень, а й з нечуваною корупцією, де чимало державних діячів готові розпродати все, що має попит на світовому ринку. Не проведення реформ, а їх імітація, не сповідування демократичних засад, а дотримання спотворених підходів, корисливий суб'єктивізм часто були властиві поведінці наших можновладців. Яка з країн молодій демократії має у “своєму активі” екс-прем'єра, який перебував у заоканській в'язниці, народного депутата, який знаходиться під слідством у Німеччині в зв'язку з розкраданням німецьких коштів, призначених для колишніх невільників гітлеризму?

За даними ООН, демографічна ситуація в Україні різко погіршилася. За цим інтегральним показником СРСР у 1990 р. посідав у світі 26 місце. За роки незалежності Україна із 45 опустилася на 105 місце, Білорусь — з 38 на 70, Росія з 37 — на 75 місце. До країн Заходу виїхали тисячі українських науковців, десятки тисяч інженерно-технічних працівників, сотні кращих програмістів та людей творчих професій.

Зауважимо, що владою не проводилися належні заходи щодо поліпшення демографічного становища. Протягом останніх років спостерігається різке зниження народжуваності, зросла смертність населення.

Від'ємний показник “приросту” за останнє десятиліття минулого століття становив 2,5 млн осіб. І це в мирний час, без воєнних чи національних конфліктів. За даними Інституту економіки НАН України, в першій чверті XXI ст. населення України скоротиться до 42 млн осіб. За кількістю пенсіонерів та народжуваністю з розрахунку на 1000 жителів наша країна посяде за цей час відповідно перше та останнє місця на пострадянському просторі, а за тривалістю життя — 120 місце у світі. Скорочення людських та трудових ресурсів негативно відіб'ється на розвиткові вітчизняної економіки.

Аналізуючи складові геополітичного та геостратегічного утвердження України, варто особливо наголосити на значній недооцінці проблем забезпечення теплоенергетичними ресурсами (ТЕР). Як відомо, вже не одне десятиліття боротьба за володіння енергоресурсами, право їх транспортування, та вплив на ринок енергоносіїв є потужною складовою реалізації інтересів багатьох держав, підґрунтям політичних та економічних союзів і навіть джерелом міжнародних конфліктів.

Україна належить до енергодефіцитних країн, оскільки за рахунок своїх джерел ТЕР задовольняє власні потреби лише на 47–49 %. Власний видобуток становить 10–12 % потреб у нафті, 20–25 — у природному газі. І від того, як розвиватиметься світова геополітична та гео економічна ситуація в цій площині, значною мірою залежатимуть умови функціонування економіки та теплоенергетичного комплексу.

В умовах майже цілковитої залежності від поставок енергоносіїв з Російської Федерації, заходи щодо диверсифікації джерел їх надходження (насамперед природного газу й нафти) мають розглядатися як ключовий елемент забезпечення національної безпеки держави і створення умов для стійкого розвитку ТЕК. Це вимагає невідкладної розробки і реалізації концепції довгострокового енергетичного забезпечення України, наріжним каменем якого має стати політика диверсифікації.

Україна за обсягами споживання природного газу посідає шосте місце у світі, а по імпорту — третє після США та Німеччини. Якщо вся Європа потребує 110–120 млрд м³ російського газу, то Україна витрачає 55–60 млрд м³, що зумовлено занадто енергомісткою вітчизняною промисловістю. Таке становище владним імперативом диктує якомога швидше впровадження ефективних енергозберігаючих технологій.

Водночас не слід забувати, що наша держава має могутню газо-транспортну систему (ГТС) і є, по суті, провідною транзитною країною Європи. ГТС України здійснює близько 90 % експорту російського газу. Будучи своєрідним “газовим мостом” між потужними газовидобувними регіонами Російської Федерації і країнами Заходу, вона займає виняткове геостратегічне положення. За обсягами транзиту газу в країни Центральної Європи Україна є першою у світі! Через територію нашої держави проходять південне відгалуження продуктопроводу “Дружба”, газопроводи “Союз”, “Братство”, “Прогрес”, а також здійснюється транзит російського природного газу в Південно-Східну Європу, Турцію. В Україні розміщуються найбільші в Європі підземні газосховища (35 млрд м³). Подальше формування мережі продуктопроводів зумовлено збереженням транзитних функцій української комунікаційної системи між Росією та країнами Західної Європи, а також створенням альтернативних варіантів забезпечення вітчизняних потреб в енергоносіях.

Зазначимо, що для РФ експорт газу є важливою складовою державної політики. Для України контроль над транзитом газу, власне, є однією з найвигідніших форм бізнесу на державних ресурсах, що дає вельми відчутні як політичні, так і матеріальні дивіденди.

Виходячи зі сказаного, зауважимо — просто очевидним у геополітичному плані для України постає збереження двох гео економічних ліній: Захід — Схід та Північ — Південь. При цьому не слід забувати й про транспортні можливості, в тому числі — річкові та морські. Адже морські порти найбільш відкриті до зовнішнього світу, вони виконують інтегруючу функцію для всієї транспортної мережі держави. Однак, якщо мережа магістральних продуктопроводів в основному ще збережена, то комунікаційні можливості Причорномор'я значною мірою вже втрачені.

Дрейф України у бік світової периферії та відсутність перспективних вантажовідносин і грузопотоків свідчать про обмеженість можливостей у формуванні якісного гео економічного становища. Основні вантажі із Закавказзя проходять у Європу через Новоросійськ, Констанцу та Бургас, де створено реальний преференційний режим. За роки незалежності Україна втратила функції головного комунікаційного вузла у Чорномор'ї та Південно-Східній Європі, поступившись місцем сусідній Румунії.

У геополітичному розумінні морські рубежі України є одним із незаперечних її стратегічних ресурсів. Морська держава завжди має переваги при міжнародному розподілі праці. Однак у концепціях нашого державного будівництва чомусь усе в основному зосереджується на геополітичній вісі Захід–Схід. Домінантними є підходи стосовно заперечення необхідності збереження морської “спадщини” від колишнього Радянського Союзу. Зниження рівня державного керівництва морськими галузями призвело до вкрай негативних наслідків.

Відомо, що Україні від СРСР дісталась третина його морського господарства, включаючи морські порти, торговий та риболовецький флот, кораблебудування й курортно-рекреаційне господарство. Це головне

багатство Причорномор'я, становище якого на перетині євразійських шляхів із століття в століття визначало спеціалізацію регіону в міжнародному розподілі праці. Тут були створені одні з найбільших у Східній Європі та Чорномор'ї портово-промислові комплекси, які забезпечували значну частину зовнішньої торгівлі спочатку Російської імперії, а потім і Радянського Союзу. Однак в Україні не по-господарськи розпорядилися цим багатством.

Морське господарство, яке раніше давало мільярдні прибутки, в умовах сьогодення стало збитковим. Над ним ніби пронісся спустошливий ураган. Доля українського торгового флоту стала предметом гострої політичної боротьби, наслідком якої фактично є загибель Чорноморського пароплавства — однієї з найбільших світових судноплавних компаній. Тільки з 1991 по 1996 р. її вантажоперевезення скоротилися в 3,5 раза, а заборгованість іноземним кредиторам перевищила 200 млн американських доларів.

Нині торговим флотом України перевозяться вантажів у 2,5 раза менше, ніж тридцять років тому! Фактично втрачені всі міжнародні судноплавні лінії, а у вантажоперевезеннях домінують іноземні фрахтувальники. Повністю зупинені перевезення транспортним пасажирським флотом, який витіснено з міжнародних круїзних ліній. Митні та прикордонні бар'єри, збільшення портових зборів та постійне підвищення залізничних тарифів зменшують привабливість України для транзитних вантажоперевезень.

В умовах відкритої економіки чорноморське господарство виявилось неконкурентоспроможним. Туреччина, після двохсотлітньої перерви, знову лідирує у чорноморській торгівлі, а курорти Одеси та Криму — ці свого часу справжні перлини Причорномор'я — поступилися першістю місцям відпочинку та лікування в Середземномор'ї.

Найбільш обширна в Азовсько-Чорноморському басейні українська економічна зона включає північно-західний чорноморський шельф та західну частину Азовського моря. За твердженням фахівців, тут зосереджена третина виявлених у нашій країні запасів нафти і газу. Однак, через обмежене фінансування та міжнародні розбіжності з Румунією та Російською Федерацією, повномасштабне освоєння енергетичних ресурсів шельфу у найближчому майбутньому малоздійсненне. Україна лише бере участь у проектах розробки російських родовищ і на конкурентних засадах виборює право участі у видобутку та переробці каспійської нафти, використовуючи наявні можливості нафтопереробних заводів і терміналів.

Окремо слід наголосити на нехтуванні можливостей і невикористанні портових міст Азовського моря. Так, скажімо, ще до Першої світової війни у місті Бердянську діяли 14 представництв іноземних держав. Зрозумілою була їх відсутність за часів Радянського Союзу. Однак і за незалежного розвитку України тут нічого в цьому плані не змінилося. Це підтверджує недбалість владних структур, відсутність стратегічного бачення розвитку регіону.

Прикро, що Причорномор'я в останні роки не стало привабливою для іноземних інвесторів зоною, а скоріше навпаки — воно перетворилося у регіон підвищеного ризику. Особливо це стосується Криму, Придунайської зони. Відсутність сучасної інфраструктури, в тому числі швидкісних комунікацій, загострення енергетичної кризи, дефіцит якісного водопостачання та інші проблеми відкинули регіон на світову периферію. Україна втратила геополітичні та гео економічні виміри реально існуючих позицій в Причорномор'ї та Придунайській зоні.

Сумний досвід минулих незалежних років нашої держави, їх аналіз з позицій утвердження України як суб'єкта геополітики, промовисто доводить необхідність розробки та здійснення ефективної державної стратегії. Геополітичне сходження України залежало й залежить від політичної волі та стратегічного бачення, можливостей консолідації та використання людських і природних ресурсів та спрямування їх на піднесення соціально-економічного розвитку.

Треба зазначити, що комунікативний простір нашої держави ще ніколи не планувався і не розроблявся у контексті геополітики. Це обернулося певними ускладненнями при утвердженні державності. Геополітична, гео економічна та соціокультурна рубіжність України потенційно є стратегічним ресурсом становлення державності і світогосподарської інтеграції. Проте рубіжність — не буквально віддзеркалення ресурсного розвитку. Енергетика складових рубіжних територій постає як ймовірно об'єднання соціальних та економічних сил. Стійкий динамічний розвиток країни залежить не лише від її природних багатств, корисних копалин. Можна мати великі природно-енергетичні запаси, але залишатися бідним і — навпаки. Загальновідомі приклади, коли обділена природними ресурсами країна досягає значного зростання добробуту своїх громадян. Джерело успіху — в раціональному співвідношенні людських зусиль з організаційними та ресурсними складовими. Стабільний розвиток та зростання народного добробуту рубіжних держав значною мірою залежить від їх відкритості для світу, участі в міжнародному поділі праці та сприятливого для торгівлі й підприємництва правового поля.

Соціокультурна рубіжність України — стратегічний ресурс становлення державності та консолідації нації, соціально-економічного розвитку всіх її народів, прискорення обігу капіталів та зростання іноземних інвестицій.

Беручи до уваги соціокультурні та геоелекономічні кордони, Київ має самовизначитися як крупний східнослов'янський центр, провести й усвідомити належну різницю від становища Москви — цього велетенського євразійського центра.

Врахування особливостей, відмінностей та спільного між західними, східними та південними областями держави є неодмінною умовою подальшого успіху. Кількасотлітні зв'язки західних областей з культурою і традиціями Європи, біполярне становище жителів східних областей, які відчують себе українцями по крові і водночас шанують російську культуру, а також найбільш інтернаціональні риси населення південних областей — усе це є складовими життя культурно-маргинальних громад. Скажімо, російсько-українське культурне середовище з його розмитими гранями національної належності може стати неоціненним багатством як Росії, так і України. Для унаочнення можна назвати такі видатні постаті, як: Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Олександр Довженко. Звуження використання, а то й обмеження російської мови може призвести й до незворотних втрат української культури.

Відповідно до геополітичних складових імперативом для України нині є орієнтаційний аспект як визначальна домінанта подальшого поступу. Орієнтаційний аспект української самоідентифікації діє в трьох напрямках. Перший — це самостійництво. Згідно з цим підходом, Україна має уникати впливу як із Заходу, так і зі Сходу. У системі геополітичного та воєнно-політичного виміру така поведінка ґрунтувалася б на постійному нейтралітеті та позаблоковості. Іншими орієнтаційними устремліннями можуть бути суто прозахідні уподобання. Прихильники такого погляду спираються на ті часи, коли українські землі були органічною складовою європейського простору (тобто Заходу). Ставши на шлях західної орієнтації, Україна спрямовуватиме свої перспективи відповідно до історичної традиції та об'єктивної логіки. І, нарешті, третій орієнтаційний напрям обстоюють прихильники конфедеративного блокування із Сходом, тобто з Росією. Найголовніші аргументи такого підходу — століття сусідського і спільного життя України й Росії, явні спорідненості в соціально-економічному розвитку тощо. Логічний наслідок цієї тактики — ймовірно поглинання Росією України — у державному, політичному та господарсько-культурному сенсі. Таким чином, з'ясування головної геополітичної перспективи для України непросте справа. Адже вибір однієї з орієнтацій багато в чому обмежує відносини з колом держав інших двох орієнтацій. Хоча й цілковито не заперечує одну чи іншу з них.

Істотною складовою зовнішньої політики нашої держави є також задекларований статус “нейтральної країни”, який хоча й має чимало вад, але відіграв певну роль у становленні статусу України як незалежної держави. Наголосимо при цьому — незалежної від Росії. Орієнтація на позаблоковість та нейтралітет сприяла отриманню певних політичних дивідендів.

Іншим вагомим чинником на користь нейтральності та позаблоковості було прагнення керівництва України перших років незалежності запобігти розколу суспільства й забезпечити його максимально можливу монолітність. Водночас Києвом проголошувався “європейський вибір”, згідно з яким держава крок за кроком прямує до європейського співтовариства, у бік світової демократії.

Досвід минулих років також переконливо доводить наскільки чутливі українці щодо зовнішньополітичних устремлінь владних структур. Порівнюючи роль і значення зовнішньополітичного курсу в Україні та інших державах, можна стверджувати, що для більшості інших країн зовнішня політика є джерелом консолідації суспільства і, зокрема, різних політичних сил. Це можна простежити як на прикладі повоєнної, а потім об'єднаної Німеччини, так і у випадку східноєвропейських країн молодшої демократії і навіть самої РФ. У цих державах зовнішньополітичний курс урядів сприймається більшістю громадян як імператив. А геополітична рубіжність України все ще детермінує розбіжності громадян і еліти щодо зовнішньополітичних устремлінь.

Логічним у сучасній геополітичній стратегії України вбачається перегляд статусу нейтральної держави на користь євроатлантичного і європейського вектора інтеграції. Це питання розглядалося й раніше. І нині деякі політики та урядовці стверджують таке бачення. Лише у травні 2002 р. державні органи України визначилися щодо реальних перспектив співробітництва з НАТО в напрямі євроатлантичної інтеграції.

Невідкладним імперативом часу для Києва постає визначення та утвердження власних орієнтаційних складових. Проблеми орієнтації, а також шляхи їх розв'язання лежать у площині подолання комплексу психологічної і соціокультурної роздвоєності. Вже заявлена прозахідність України має бути доведена утвердженням демократичних засад та стійким економічним розвитком суспільства. І це мають засвоїти на владному олімпі в Києві.

У разі еволюції нейтралітету на Схід, у бік Росії, — перші роки української незалежності автоматично визнаються як неправильні. Тобто за таких умов всі зусилля протягом становлення державності були витрачені на стратегічний і геополітичний регрес. Обравши подальшу орієнтацію на Схід, Україна водночас свідомо відстане від передових у соціально-економічному плані держав.

То які саме головні чинники та орієнтації мають стати основою для подальшого геополітичного сходження України? Справді, Україна не спокусилася короною ядерної держави і по-своєму це її виправдовує. Однак прагнення української держави сформувати “нейтральну і справедливу” зовнішню політику не витримали зіткнень з реаліями міжнародних відносин, які полягали в жорсткій боротьбі кожної країни за відстоювання власних інтересів. Провідні держави світу намагалися досягти виграшу в регіональних та глобальних протистояннях усіма, доступними їм засобами, в тому числі й нехтуванням інтересами економічно слабких країн. Саме тому нині життєво важливо відкинути рожеві ілюзії років незалежності й стати врівень з іншими “гравцями” міжнародного співтовариства. Інакше Київ ризикує стати скоріше об’єктом, а не суб’єктом глобальної політики. Геополітичне та геостратегічне положення України не дає їй змоги тривалий час бути нейтральною.

Нині також варто взяти до уваги, що геополітичний простір на європейському континенті та й у світі загалом докорінно змінив свою конфігурацію. Іншими стали не лише його ландшафт, а й складові стратегічного впливу на політичні та економічні інтереси провідних держав-акторів.

Однак лідери України сприйняли крах двополосного світу — протистояння СРСР і США — неоднозначно. Частина з них перебувала в полоні ілюзій, що Росія, як і її попередник — Радянський Союз, — залишилися наддержавою, співмірною із США за всіма параметрами. Інша частина віддала перевагу можливості покластися в усьому лише на Сполучені Штати.

При цьому багато хто випустив із поля зору Європейський Союз, який потужно впливає нині, а ще більше впливатиме в майбутньому на весь перебіг подій у світі. Євросоюз — притягальний соціально-економічний простір для країн ЦСС. Динамічний вплив ЄС розповсюджується на постсоціалістичні країни та країни Балтії, які спрямовують свої зусилля на входження до об’єднаної Європи. З прийняттям керівництвом Євросоюзу рішення щодо вироблення єдиної зовнішньої політики та політики в галузі безпеки, його нову якість добре видно як прихильникам, так і противникам.

На думку вітчизняних учених, Україна повинна не лише спостерігати за дискусіями з приводу майбутнього ЄС та європейських збройних сил, а й поводитися як зацікавлена сторона. Адже засади, які сповідують у ЄС (Європа має розв’язувати свої проблеми сама), для Києва вельми сприйнятливі. Дотримуючись такої філософії, Україна зможе з користю для себе та континенту використати своє геополітичне становище. Формування та розвиток цивілізованих, добросусідських відносин між Україною і РФ як двох найбільших держав пострадянського простору є також складовою, що лягатиме в основу стратегій не лише із сусідніми країнами, а й інших силових полюсів — США та Євросоюзу.

Державна політика України щодо нових напрямів діяльності ЄС залишається ще недостатньо визначеною. Стратегія входження до євроатлантичного простору проводиться не завжди послідовно, без належного врахування особливостей і позицій Євросоюзу, НАТО, США. Тим часом, нові якості цих інституцій можуть стати запорукою успішного геополітичного утвердження нашої держави.

Крім того, Україна має визначитися на світовому та європейському рівнях. На світовому рівні — в умовах багатополосного світу, а на європейському — з огляду на поступ та розширення Європейського Союзу. Не треба забувати, що Євросоюз — це спільнота з кількома регіональними соціально-економічними центрами: ФРН, Велика Британія, Франція та ін. Виходячи з власних національних інтересів, а також потреб Європи, потрібно пам’ятати про сусідство з ресурсно могутньою, хоча політично й дещо ослабленою Росією.

У площину практичних завдань потрапляє не лише визначення, а й набуття якостей вигідного і надійного в економічному та політичному відношеннях партнера як на світовому, так і на європейському рівнях. Досягти цього Україна зможе лише за умови реалізації певних завдань, а саме:

? розроблення і здійснення самостійної зовнішньополітичної стратегії, що ґрунтувалася б на чітко визначених національних інтересах, а також узгоджувалася б з контекстом сучасного геополітичного та гео економічного розкладу сил у світі;

? значного прискорення реформ та утвердження демократичних засад розвитку й тим самим “доведення європейськості” нашого розвитку;

? більш повного, раціонального і потужного використання всього вітчизняного потенціалу та завоювання належних позицій у світогосподарському розподілі виробничих сил;

? визначення кола принципово важливих для України партнерів, співпраця з якими відіграла б роль катализатора економічного розвитку;

? свідомого запобігання входженню до об’єднань, коаліцій країн непринципового характеру, наданні переважної участі в європейському будівництві.

На сучасному етапі Україні значно легше зробити вибір, оскільки домінуючу роль у світі, в тому числі й на євразійському материках, відіграють США. Євразія змушена дотримуватися правил, визначених США та залежних від них економічних і політичних організацій. З огляду на це, Україна не має права грати за іншими

правилами. Немає сенсу пов'язувати свою долю з тими країнами, які не мають самостійної геостратегії, або ступінь їх самостійності замалий. Адже більш віддалені від України сусіди в Європі — Німеччина, Франція та Велика Британія, а в Азії — Китай і Японія мають значно більшу самостійність у визначенні та проведенні геостратегії, ніж Польща, Туреччина та інші безпосередні сусіди України.

Географічне розташування все ще залишається важливою складовою, тобто відправним пунктом для визначення зовнішньополітичних пріоритетів держави, а розміри території та чисельність населення зберігають за собою значення як чинники сили. Однак, з огляду на майбутнє, усе більшого значення набувають дещо інші, якісні характеристики. До них належать: промислово-технологічний та інтелектуальний потенціал країни, фінансова і ресурсна спроможність, економічна та воєнна сила тощо. Силевий потенціал Ізраїлю, Південної Кореї та Японії значно вищий, ніж у багатьох інших країнах, більших за територією, населенням і ресурсами. Саме тому нині є застарілою геополітична концепція Х. Маккіндера “євразійської серцевинної землі”, яку він сформулював так: хто владарює у Східній Європі, той володіє Серцем землі, хто владарює у Серці Землі — володіє Світовим Островом (Євразією), а той, хто владарює Світовим Островом, — той володіє світом.

Згідно зі справедливим твердженням З. Бжезинського, в умовах сьогодення головне геополітичне питання не зводиться до того, яка географічна частина Європи забезпечує панування над континентом, або, що важливіше — влада на суші чи на морі? На рубежі ХХІ ст. в геополітиці домінує думка, що панування над усім Євразійським континентом є основою глобальної першості. Власне, участь підрозділів НАТО у війні 1999 р. в Косово теж є спробою практичної ілюстрації такого твердження.

Поразка колишнього Радянського Союзу та соціалістичного табору в “третій світовій війні” призвела до таких наслідків глобального значення: по-перше, перестала існувати наддержава СРСР, яка володіла засобами практично повного домінування в Євразії (особливо в часи тісного порозуміння з КНР); по-друге, склалися сприятливі умови для домінування на цьому величезному континенті неєвразійської держави — США. Воно стало можливим завдяки вирішальному впливу Сполучених Штатів у периферійних районах Євразії, що, в свою чергу, робить реальним вплив навіть на такі держави, які займають внутрішні території, — Росію та Китай.

Зауважимо, що попередній історичний досвід переконливо доводить: США на цьому не зупиняться, а шукатимуть шляхи посилення та зміцнення свого домінування в Євразії, намагатимуться стримувати економічний і науково-технічний поступ Росії та КНР, аби не допустити при цьому виникнення потенційних глобальних суперників.

За таких умов Україні краще керуватися не лише емоціями та ідеологемами, здебільшого вчорашньої історичної доби, а жорстким прагматизмом, беручи до уваги і неприємні реалії, як-то: хто і що визначає сучасну та й майбутню геополітичну, гео економічну систему координат здійснює визначальний вплив. Усе це має сенс задля того, аби залишитися хоча б другорядним суб'єктом цього перебігу подій, а не поповнити лави аутсайдерів, ставши пасивним об'єктом впливу.

Виходячи з попереднього аналізу та вірогідного перебігу майбутніх подій, можна зробити висновок: Україні потрібно якомога більше виявляти зовнішньополітичної активності, стверджувати національну волю у напрямі здійснення впливу за межами власних кордонів, користуючись усіма вигодами з власного гео економічного становища. Вітчизняна політична еліта має усвідомити, що для нашої держави ще не втрачені можливості стати врівень з іншими державами, бути активним учасником світової, особливо європейської політики. Інакше, за Україною може закріпитися уразливий геополітичний образ нецікавого й слабого “гравця”, який перебуває в тіні Росії (як це сталося з ініціативою щодо припинення кровопролиття в Югославії у 1999 р.). Адже не визначившись з власними геополітичними уподобаннями, наша країна зостанеться на узбіччі європейського майбуття або перетвориться у “певний простір”, боротьба за який може виникнути у будь-який час. Така перспектива може стати реальністю, якщо вимоги сучасності будуть проігноровані.

Нині природним і бажаним для України постає входження до нових економічних союзів, організацій, фондів та інституцій, які сприятимуть економічному зростанню та зміцненню політичної стабільності. Стратегія тісного союзу з Росією, яка сама політично нестабільна та економічно ослаблена, приховує для України великий ризик і небезпеку. Перспективним і виправданим може бути тільки свідомий і прагматичний орієнтир на Європейський Союз, інші європейські та атлантичні структури й інститути, які сприятимуть, а то й спонукатимуть до соціально-економічного зростання і утвердження України як демократичної та впливової держави в регіоні та на континенті.

13.2. Україна і світ у ХХІ ст. Визначення

національної стратегії розвитку

в контексті глобалізації

На рубежі XX–XXI ст. європейський континент та й світ загалом зазнали істотних змін. Поринуло в безодню минуле військово-політичне протистояння між Сходом і Заходом, закінчилася так звана “холодна війна” і досить могутньо заявили про себе соціально-економічне самовизначення більшості східноєвропейських країн та національно-державне волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу.

Нині все відчутніше виявляються закономірності зростання світогосподарських зв'язків, інформаційно-комунікаційних впливів, а також посилення соціально-політичних переваг так званих глобальних гравців: США, об'єднаної Європи та інших полюсів сили земної кулі. Невід'ємною складовою, новим виміром поступу кожної держави у сучасному світі все більше і більше постає глобалізація. Істотними ознаками цього процесу є не лише значне розширення географічних меж засад західної демократії та її цінностей, а й проблеми утвердження нових держав у світі, їх системна трансформація та безпековий розвиток.

Глобалізація економіки в межах земної кулі зумовила виникнення могутніх транснаціональних компаній, вплив яких відчувається не лише на уряди своїх країн, а й на уряди країн, ринки яких поглинаються. Неоднорідність, неоднаковість економічного розвитку країн призводить до певних об'єднань заради виживання та відновлення справедливості. Могутня наддержава — Сполучені Штати Америки за останні десятиліття XX ст. спочатку акумулювала та інтегрувала кадровий, інтелектуальний, науково-технологічний, фінансовий, виробничий потенціал Заходу, ефективно використала природні ресурси земної кулі як протизвагу соціалістичній системі, а потім, після краху Радянського Союзу, ще більше зміцнила свою могутність і вплив у світі.

У нинішніх умовах стратегічна лінія США полягає в рішучому руйнуванні устоїв недемократичних країн, підпорядкуванні їхньої політичної волі американським інтересам та світогосподарським механізмам, які формує Міжнародний валютний фонд та інші міжнародні структури. Ці структури ліквідують кордони між країнами, обмежують, а то й повністю позбавляють національні держави їх суверенітетів і формують зелену вулицю для вільного руху міжнародного капіталу та транснаціональних корпорацій.

Відомо й те, що крім США, як геополітичного гравця першої величини, все вагомніше заявляють про себе Європейський Союз, Японія та інші країни Азіатського регіону, які також вельми динамічно розвиваються. На північному сході Україна межує з Росією, яка входить до країн вісімки, так званого клубу ядерних держав. Маючи велечезні природні ресурси, Росія прагне залучити до своєї орбіти впливу нашу державу як й інші країни СНД. Звичайно, як і кожен із цих полюсів сили, Росія намагається мати потужну воєнну силу, створює спеціальні інститути, які координують економічні, політичні, культурні процеси та підходи. Саме вони покликані сприяти розширенню сфер впливу.

Усе це викликає протистояння, прагнення геополітичних гігантів досягти домінуючого значення в тому чи іншому регіоні світу. При цьому особливий інтерес становлять постсоціалістичні країни, серед яких і Україна з її винятковим географічним розташуванням, багатими природними ресурсами та великим ринком збуту.

На початку третього тисячоліття перед кожною державою постало таке головне геополітичне запитання: “Чи спроможна вона реально конкурувати з провідними країнами світу, чи буде вона фінансово поневолена і в найближчі десятиліття відкинута на периферію світового господарства?”

Саме такий імперативний виклик стоїть нині і перед Україною. Чи потрібно, досягнувши суверенітету, обмежувати його входженням до того чи іншого об'єднання; на яких умовах отримувати фінансову, технічну допомогу; яку філософію розвитку сповідувати і як скористатися всіма наявними людськими, економічними, науково-технічними та природними ресурсами? Які саме геополітичні та гео економічні виміри сучасного світу слід брати до уваги, щоб визначити національну стратегію в контексті глобалізаційного розвитку.

Зауважимо, що вже упродовж кількох років наш континент геополітично не уявляється поза нових, йому властивих реалій: подолання не лише протистояння Схід–Захід, тотальної поразки комунізму, а й вельми прихильного ставлення багатьох держав світу до соціальних та економічних досягнень Європейського Співтовариства, помітного сходження у нових суспільствах основ західної демократії. Саме за такого перебігу подій на політичній карті світу з'явилася не лише суверенна Україна, а й більш як двадцять нових держав континенту. Що очікує наші країни за таких умов? Що необхідно взяти до уваги з тим, щоб якомога повніше врахувати чинники та виклики сучасних реалій і більш оптимально вписатися в геополітичний простір європейського континенту та й загалом глобалізованого світу?

Питання, пов'язані з європейськими перспективами нашої держави, та відповіді на них можуть бути неоднозначними. Зазначимо, що для кожної держави, а особливо для такої молодої, як Україна, актуальним є питання стратегічного напрямку розвитку. Нині навіть серед аналітиків побутують погляди не лише оптимістичного, а й песимістичного бачення перспектив Старого світу. Оптимісти схиляються до того, що Європа з новою силою стверджуватиме свої геополітичні виміри. Зокрема, Європейський Союз, зберігаючи свою унікальність, спроможний стати лідером світового цивілізаційного процесу, самостійним центром багатополосного світу третього тисячоліття. Інші, навпаки, усе це заперечують, вказуючи, що не треба

поспішати з євроінтеграцією, оскільки Україна може не встигнути до об'єднаної Європи доти, доки розширення припиниться. Дехто вказує на хижацьку вдачу Старого світу, схильний бачити спадкове тяжіння нашої держави до глибинного Сходу. Тим самим з'ясовується, що не всім доступні цінності та досягнення європейської спільноти, тому і побутують суперечливі уявлення про європейські перспективи нашої держави.

Тож, беручи до уваги такого роду суперечності, навіть серед чималої кількості освічених людей, можна поставити запитання більш визначено: чому Україна має направляти “свого соціально-економічного човна до європейських берегів”? Що є складовою європейських цінностей порівняно з іншими цивілізаціями? Які з нинішніх світових центрів мають найпривабливіші перспективи? Саме у відповідях на два останні запитання криється необхідність прагнення досягти “європейських берегів нашим вітчизняним човном”.

Варто нагадати, що початок ХХ ст. для Європи, за баченням деяких мислителів, уявлявся, власне, як початок безславного економічного та політичного занепаду Старого світу. Справді, у ХХ ст. в Європі відгомоніли дві найстрашніші за наслідками світові війни. Перша світова війна внесла серйозні корективи у світовий розклад геополітичних сил. Подальші корективи були спричинені сходженням соціалістичного Радянського Союзу, розширенням його впливу після Другої світової війни. У геополітичному плані з 50-х до 90-х років Західна Європа, включаючи й Велику Британію, об'єктивно відіграла роль буферної зони між двома наддержавами світу: СРСР і США. Тобто, зважаючи на те, що Європа не змогла справитися самотужки з фашизмом, вона змушена була стати “розмінною монетою” цих двох держав-гігантів.

А які перспективи для нашого континенту здатне принести ХХІ ст.? Здавалося б, що вони можуть бути безрадніми. Адже побутує думка, що в глобальних вимірах домінують США, Новий світ, що за темпами економічного зростання вигідно відрізняються окремі країни Азійського регіону. До цього додають, що гучний проект створення конфедеративної держави на місці Старого світу зазнає поразки, а розрекламований проект конституції Європейського Союзу не прийнято у 2003 р., як на це сподівалися її ідеологи та прихильники в Брюсселі.

Однак прискіпливіший аналіз надбань об'єднаної Європи останніх десятиліть дає підстави всім європейцям оптимістично дивитися в майбутнє. За баченням багатьох науковців, сучасна Європа вельми потужно й позитивно відповіла на виклики глобальних зрушень. Наголосимо, що Конституція ЄС все ж таки буде прийнята після певних узгоджень та компромісів. Відтак є підстави стверджувати, що в майбутньому об'єднана Європа здатна продемонструвати ще більшу життєдайність економічних і соціальних основ та орієнтацій свого розвитку. Такий прогноз, бачення і виокремлення саме цих перспектив конче необхідні молодій Українській державі, щоб свідомо й твердо відстоювати своє майбутнє та інтегруватися до сім'ї європейських держав і народів.

Зауважимо, що майже за півстоліття успішного розвитку інтеграції було створено Європейський Союз, який перетворився на один з основних і вельми могутніх економічних центрів сучасного світу. Нині він переважає за сукупним валовим продуктом та об'ємом зовнішньої торгівлі такі провідні світові держави, як США і Японія. Доля Євросоюзу у світовому валовому продукті становить понад 20 % і на нього припадає майже четверта частина світової торгівлі. У 2004 р. до складу Євросоюзу увійшли ще 10 нових країн. Збільшуючи свій геополітичний вплив, ЄС відіграє важливу роль у наданні технічної допомоги країнам, що розвиваються. Отже, практика сходження цього об'єднання є магістральним напрямом розвитку континенту, а цей досвід і досягнення країн ЄС мають не лише регіональне, а й відчутне геополітичне світове значення.

Саме тому і в решті країн молодій демократії досягнення ЄС викликають захоплення і потяг до входження в це могутнє економічне об'єднання держав і народів. Крім того, аналіз свідчить, що вже перші роки нового ХХІ ст., досягнення сучасної Європи, де провідну роль відіграють країни Європейського Союзу, ставлять під сумнів укорінені погляди щодо економічного, політичного та культурного домінування США в сучасному світі. Наприкінці 2002 — на початку 2003 рр. Франція та Німеччина вельми відчутно протистояли підходам США у спробі воєнним шляхом вирішити кризову ситуацію на Близькому Сході. І лише гіпотетичність дій ЄС у міжнародних справах може змусити прислухатися до його позиції навіть такі глобальні держави, як США.

Аналізуючи економічні, соціальні, геополітичні та культурні тенденції розвитку сучасної Європи, варто визначити джерела її прогресу там, де дослідники довгі роки вбачали лише передумови відставання і занепаду. Саме в умовах становлення постіндустріальної господарської системи і сучасного суспільства Європа має вельми могутній економічний потенціал для свого подальшого розвитку.

Зауважимо, що тут потрібно брати до уваги економіко-господарські, соціальні, геополітичні та соціокультурні виміри потенційного лідерства Європи в ХХІ ст. Водночас важливим є також і те, що в Євросоюзі відпрацьована і практика постійного узгодження інтересів держав — учасниць інтеграції. Під час попереднього нелінійного розвитку, подолання непростих ситуацій була вироблена і культура діалогу та досягнення компромісів. Останнє включає повагу і врахування інтересів усіх без винятку країн-партнерів.

У процесі будівництва об'єднаної Європи була сформована унікальна інституціональна система, яка не має аналогів в історії. Її завдання — врахування та узгодження в процесі розробки і прийняття рішень інтересів не лише окремих країн — членів Євросоюзу, а й регіонів та відповідних соціальних груп. Особливість інституціональної системи ЄС порівняно з іншими об'єднаннями інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що їй значною мірою притаманний наднаціональний, а частково — міждержавний характер.

Слід також зазначити, що на всіх етапах розвитку євроінтеграції інституціональна система ЄС характеризувалася високим рівнем правового регулювання. Європейське право поставало водночас як продуктом, так й інструментом інтеграції, що забезпечує функціонування та подальший розвиток об'єднання, яким є Євросоюз. Практика європейського будівництва також продемонструвала вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції. Це останнє особливо стосується України. Адже усвідомлення цього чинника, подальше його задіяння спроможне додати сил та динаміки в досягненні європейських перспектив.

Наголосимо також, що Європа завершила ХХ ст. як практично рівна США по міцності економіко-господарської системи, як лідер в галузі зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій, як міцний союз країн і народів, що зберіг і збільшує все багатство їхньої культури. За яких умов це стало можливим? Що дало змогу європейцям вистояти в економічному суперництві із США і домогтися виразної переваги над Японією? І, врешті-решт, чому деякі міфи й донині заважають визнати масштаб європейських економіко-господарських успіхів?

Аналіз засвідчує, що для держав — членів європейського об'єднання найважливішим чинником був внутрішній попит на кінцеву продукцію. Нарощуючи торгові операції в середині ЄС, ці держави за останні десять–дванадцять років впевнено обігнали таких гігантів, як США та Японія. Тож чинники, що прискорювали розвиток обох колишніх лідерів, значною мірою себе вичерпали, і в 2001 р. ЄС уперше обійшов за темпами економічного зростання і США, і Японію.

Щоб повніше усвідомити шляхи та засоби досягнення відчутних результатів в економічному суперництві держав Європи з провідними наддержавами і геополітичними гравцями, варто з'ясувати те, що вони одними з перших прийняли постіндустріальний, інноваційний тип розвитку. Так, досить важливим було те, що господарські системи європейських країн швидко набували рис постіндустріалізму. Європа мала і нині зберігала низькі темпи приросту населення, була майже закрита для іммігрантів, а економічний розвиток США ґрунтувався на постійному залученні нової робочої сили. Порівняння країн ЄС і США за темпами зростання ВВП на душу населення переконливо демонструє перевагу європейських господарських систем над американською. Доленосним у глобальному суперництві для Євросоюзу є нарощування технологічних досягнень у ядерній енергетиці, авіабудуванні та космічних дослідженнях, у розвитку мережі високошвидкісних залізничних магістралей, уніфікації телекомунікацій тощо. При цьому частка державного фінансування в подібних проектах нерідко досягала 35–40 %.

Об'єднана Європа, сповідуючи власні підходи, використовує технологічні досягнення для виробництва якісної продукції споживчого призначення, намагається віддавати перевагу, скоріше, слідуванню за попитом, а не перейматися справою його формування штучним чином. При цьому з 200 найбільших промислових компаній світу європейськими були 69, тоді як американськими — 64, а японськими — 53.

У середині 90-х років у країнах ЄС вироблялося понад 13,5 млн легкових автомобілів на рік, що більше ніж удвічі перевищувало показники американського автомобілебудування (6,3 млн). Продовольчих товарів і одягу в ЄС випускалася майже така сама кількість, як у США і Японії разом узятих.

Зауважимо, оскільки структура виробництва у країнах Європейського Союзу дещо консервативніша, ніж у США, відповідно, й попит на висококваліфіковану роботу вище. Останнє зумовлене зростанням доходів представників саме середнього класу. Так, середня заробітна плата в промисловості країн Євросоюзу становить 22,3 євро/год, а в США лише 17,5 євро/год. Важливо, що активна соціальна політика країн ЄС сприяла подоланню значної майнової нерівності. Варто також вказати, що на сучасному етапі європейські компанії всюди тіснять американські, якщо йдеться про виробництво складних товарів споживчого призначення. Встановлення в ЄС єдиних стандартів в галузі зв'язку забезпечило відчутне її зростання. Так, якщо в 1994 р. серед 10 найбільших компаній, що виробляли телекомунікаційне устаткування, було всього три європейських, а обсяг продажу їхньої продукції залишався на 10 % нижче, ніж в американських фірм, що входили до цього списку, то в 2000 р. у ньому були присутні вже 5 європейських фірм, які в 1,8 раза перевищували за обсягами реалізації продукції своїх американських конкурентів.

Слід наголосити, що на зламі тисячоліть європейські країни вступили в конкуренцію із США навіть у тих сферах, де раніш американська перевага навіть не заперечувалася. Прикладом може слугувати військова промисловість та літакобудування. З огляду на це, стає більш зрозумілим, чому було відхилено європейський

проект щодо виробництва літаків на базі українського вітчизняного військово-транспортного літака Ан-70 зусиллями концерну “Airbus Industrie” і політичними діями відповідних держав.

Варто мати на увазі, що відносна традиційність структури господарських систем Європи, яка оптимальним чином використовує нові технології, дає ЄС шанс обійти США за темпами зростання виробництва. За оцінкою фахівців, для цього існують як мінімум три передумови.

По-перше, господарське зростання в Європейському Союзі спирається на стабільний платоспроможний попит і високі норми заощадження.

По-друге, ЄС демонструє більш самодостатню економічну систему, ніж США: нині європейська торгівля на внутрішньому ринку становить 62 %, що робить економіку Євросоюзу малозалежною від зовнішніх, навіть глобальних чинників. Так, фінансово-економічна криза 1998 р. в Росії і наступна азіатська криза не мали значного впливу на соціально-економічне становище в країнах ЄС.

По-третє, Євросоюз має можливість більш оптимально враховувати уроки досвіду американського високотехнологічного сектора й уникати невиправданих витрат, не говорячи вже про можливість за певного перебігу подій відносно дешево скуповувати відповідні американські компанії.

У постбіполярний період розвитку континенту всі значні геополітичні гравці спрямовують свої зусилля на пошук адекватних відповідей на виклики глобалізації та шляхи подальшого утвердження у сучасному світі. В останнє десятиліття ХХ ст. лідерство ЄС, як основного торгового союзу світу, ні в кого не викликає сумнівів.

Сформувавши економічний і політичний союз, у 2002 р. ЄС замінив у 12 країнах євросони усі наявні й безготівкові розрахунки новою грошовою одиницею — євро. Звичайно, ще потрібен час, щоб 300 млн громадян у таких країнах Європи, як Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Австрія, Португалія та Іспанія переконалися в перевагах євро. Проте вже нині ця грошова одиниця разом з долларом стала не лише світовою валютою, а й ще однією світовою резервною валютою. Перебіг подій після жаклих терористичних актів 11 вересня 2001 р. проти США показав, що прогнози щодо євро випадалися. Ця грошова одиниця вельми потужно заявила про себе і будь-які послаблення долара обертаються її посиленням.

Тим самим, нова валюта кидає виклик міжнародній валюті, якою до цього часу був американський доллар. Звичайно, відтепер важливою постає проблема протистояння долара і євро як нової світової валюти. Європейський Союз своїми досягненнями може вважати ті положення, що виходять із становища сформованого ним нового світового економічного і геополітичного центру.

Вищевикладений матеріал може спонукати до сумніву щодо справедливості деяких уявлень стосовно європейської економіки. Адже країни Євросоюзу залишаються конкурентоздатними практично за всіма основними товарними позиціями.

Показово, що Європа залишається світовим торговим, інвестиційним і фінансовим центром. Країни регіону генерують близько 40 % міжнародних торгових потоків і є найбільшими інвесторами. Підтвердженням цього є той факт, що середній рівень іноземних інвестицій на душу населення тут майже в десять разів перевищує аналогічний показник, так би мовити найпривабливіших в інвестиційному відношенні країн Південно-Східної Азії та Америки.

Імовірно, що в найближчій перспективі Євросоюз може вийти на провідні позиції за темпами економічного зростання серед усіх глобальних гравців сучасного геополітичного простору. Більше того, адаптувавши введене євро, ЄС здатний ще більше зміцнити свої позиції як світова економіко-господарська наддержавна.

Однак проблеми і досягнення будь-якої країни та союзу держав не вичерпуються і ніколи не вичерпувалися одними тільки економічними чинниками. Слід зауважити, що Євросоюз нині підтримує дипломатичні відносини більш як із 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в ООН і в її спеціалізованих організаціях. У щорічних самітах “вісімки” беруть участь голова Комісії, який безпосередньо представляє Євросоюз, а також найбільші держави — члени ЄС: Велика Британія, Італія, ФРН і Франція. Від початку ЄС його активним учасником є ОБСЄ. На рубежі тисячоліть Західна Європа вийшла на такий рівень інтеграції, що сприймається світом як єдине ціле. Євросоюз — це також ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Справді, у межах ЄС стверджується підхід щодо формування засад спільної зовнішньої політики та політики безпеки. За баченням Брюсселя, інтеграційні заходи будуть неповноцінними, якщо це об'єднання уже в найближчому майбутньому не зможе проводити єдину зовнішню політику та політику безпеки. Держави Євросоюзу запровадили створення багатонаціональних військових формувань. Звичайно, що ще рано говорити про значне дистанціювання ЄС від НАТО. Проте порівняння подій 1999 р. навколо “гуманітарної катастрофи” в Косово, терористичних нападів у 2001 р. на об'єкти США та дискусія навколо кризи в Іраку у 2002–2003 рр. і понині свідчать про відповідну трансформацію трансатлантичних відносин. Франція, Німеччина та деякі інші союзники США по НАТО не підтримують воєнні підходи заокеанського партнера. Ці країни прихильні до

вирішення навіть дуже гострих питань світової політики мирними засобами. Євросоюз обстоює засади превентивної дипломатії, а дистанціювання від заокеанського партнера при певному перебігу подій може набрати подальший і глибший розвиток. Дехто з аналітиків схильний вважати, що в умовах сьогодення вже відчутний геостратегічний розкол між США та Євросоюзом за формального існування стратегічного і військового партнерства.

Місце, яке на сучасному етапі посідає ЄС у сфері міжнародних відносин, його роль у світовій політиці, значні соціально-економічні досягнення і стандарти вказують на ефективність обраної західними європейцями політичної філософії, а також стратегії, механізмів і методів інтеграції. Отже, в соціальних, геополітичних і культурних вимірах успіхи європейських країн уявляються ще більш значущими, ніж навіть їхні економічні досягнення. Саме тому нині відбувається природний процес переосмислення геополітичного статусу Європи загалом і Європейського Союзу зокрема. Ставши врівень із США за багатьма економічними вимірами, ЄС не сприймає одноосібної гегемонії з боку цієї країни.

Проте, не слід сподіватися, що нові контури та значущість Євросоюзу виявлятимуться так настирливо, як з боку Сполучених Штатів. У європейських столицях провідні політики свідомі того, якою ціною і завдяки чому зміг ствердитися Європейський Союз. Тут здебільшого відсутній радикалізм, натомість виваженість та конструктивізм беруть гору. З іншого боку, навіть гіпотетичне уявлення, що Євросоюз виступить як геополітичний лідер, змушує і США враховувати тією чи іншою мірою значення і вплив цього об'єднання уже в нинішніх умовах.

З огляду на сучасні світогосподарські виклики, слід мати на увазі, що Європейський Союз уже кілька років поспіль демонструє нові підходи щодо екологічної політики, цілеспрямованої підтримки країн молододі демократії та країн, які розвиваються. Тобто ЄС стає значно привабливішим полюсом сили, ніж інші геополітичні гравці. Зваженість і конструктивізм у світовій політиці стають усе притаманнішими і притягальнішими ознаками Євросоюзу як нового геополітичного полюсу. Тож не дивно, що кількість претендентів на вступ до ЄС усе більше зростає.

Також зауважимо, що на відміну від США, Європа має тривалі й стійкі соціальні та культурні традиції: світогляд європейців, система мотивів їхньої діяльності істотно відрізняються від тих, що властиві суспільству за океаном. Сучасна Європа спрямована не стільки до підвищення рівня життя, скільки до поліпшення його якості.

Так, країни ЄС уже впродовж кількох десятиліть проводять активну соціальну політику, наполегливо борються з безробіттям, домагаються значного скорочення тривалості робочого дня тощо. Активна соціальна політика Євросоюзу залишається важливим інструментом збереження соціальної стабільності. Статистичні дані переконливо доводять, що країни — члени Європейського Союзу помітно випереджають США не лише в успіхах у викоріненні бідності, а й в наданні соціальних послуг. Середній рівень допомоги у країнах ЄС та період, упродовж якого безробітний її отримує, значно вищий і більший американського. Так, рівень допомоги по безробіттю в країнах ЄС становить 80 % заробітної плати на останньому місці роботи. Остання може надаватися протягом 8,5 місяців після звільнення. Водночас у США термін виплати допомоги у зв'язку з безробіттям вельми рідко перевищує чотири місяці. Тривалість відпустки з утриманням у Європі становить 32 доби проти 18 у США; тривалість відпустки по догляду за дитиною становить, наприклад, у Швеції 72 тижні, а в США — не більш як 12, попередження щодо звільнення з роботи в європейських країнах робітник отримує за 6–10 місяців, а в Америці — лише за 60 днів.

Наголосимо, що протягом останніх десятиліть значно змінилася структура зайнятості населення. У країнах ЄС вона відображає значно вищу, ніж у США, рівень життя. Серед європейців в останню чверть століття частка економічно активного населення в загальній його кількості знизилася з 65 до 60 %, тоді як в Америці цей показник зріс з 65 до 71 %. За останні п'ятнадцять років у США відсоток жінок, які працюють, значно збільшився і нині досягає 61 %, а в країнах — членах ЄС цей показник становить лише 41 %. У Новому світі практично на порядок вища частка пенсіонерів чоловічої і жіночої статі, які працюють.

Підтвердженням підвищення рівня життя у країнах Євросоюзу є відповідне скорочення тривалості робочого часу для тих, хто працює. У середині 90-х років тривалість робочого часу середньостатистичного американця була на 11 % довше, ніж в англійця і француза, і на 23 % довше середньостатистичного німця. За підсумками 1995 р. середньостатистичний німець проводив на роботі 1542 год/р., а датчанин лише 1409 год. Іншими словами, тут існує чотирьохтижнева відпустка, а робочий день при п'ятиденному робочому тижні становить 5 год 52 хв. Ці показники для середньостатистичного американця значно вищі, на роботі він проводить 1945 год.

Таким чином, соціальна політика в країнах — членах ЄС сприяє підвищенню економічної ефективності, водночас забезпечуючи поліпшення рівня життя населення. Іншими словами, саме в Європі існують передумови становлення не лише економіки, а й суспільства, що відповідає вимогам ХХІ ст. і саме за таким суспільством більш вагоме майбутнє геополітичне утвердження.

З огляду на вищевикладене, однозначно впливає висновок про те, що для України постає виправданим як економічно, так і геополітично завдання щодо ведення державної лінії на євроінтеграцію. Адже політика на більш тісне співробітництво України з ЄС уже нині виправдана з багатьох точок зору. Насамперед тому, що ЄС виступає як могутній і привабливий соціально-економічний гігант, потужний геополітичний лідер. І тут потрібен не разовий порив чи стандартне заклинання, а планомірна й систематична наполеглива робота. Тож важливою складовою діяльності України на цьому шляху може бути широка структуризація відносин, формування належної суспільної думки, адекватних уявлень про завдання і наслідки вирішення тих чи інших завдань щодо інтеграційних перспектив нашої держави. Саме такий підхід і послідовна робота матимуть сенс з позицій національних інтересів України й геополітичних глобальних вимірів розвитку континента.

Контрольні запитання і завдання

1. Які чинники визначають місце і роль України в сучасному геополітичному просторі?
2. Яким вам бачиться прогноз розвитку відносин України і Росії, України і Білорусі, України і Молдови?
3. Схарактеризуйте європейську та євроатлантичну парадигми української політики.
4. Схарактеризуйте відносини України з державами Центральної і Східної Європи.
5. Назвіть складові та напрями української геостратегії.

Післямова

Ставши надбанням історії, ХХ ст. привнесло вельми глибокі, порівняно з попередніми століттями, суспільно-політичні зрушення в розвитку світу та всіх народів планети. Незважаючи на серйозні відхилення від поступальної прогресивності сходження світового соціуму, що виявилися у двох світових війнах і кровожерливих тоталітарних режимах, народи планети ствердили новий спосіб життя, сучасну цивілізацію. До вагомих ознак останньої належать не лише досягнення науково-технічного прогресу: засоби комунікації, транспорту, використання ядерної енергії і політ людини в космос, а й сходження демократичних засад суспільного розвитку провідних держав світу та значне поширення демократії у всьому світі.

Поза всяким сумнівом, роль та значення у цих перетвореннях політики як свідомої і коригуючої діяльності держав вельми відчутно зросла. Вона розглядає не лише проблеми мирного розвитку на планеті, а й строкатий перебіг подій сучасної історичної доби, звивистих шляхів національного ренесансу і політичного ствердження народів. Саме протягом ХХ ст. український народ пройшов непростий шлях державотворення. Незалежна і самостійна Україна, про яку на початку століття можна було лише мріяти, а дещо пізніше боротися за неї, бути її полум'яним патріотом, наприкінці століття стала беззаперечною політичною реальністю.

Звичайно, що незалежність Україна в 1991 р. здобула значно легше, ніж сподівалися попередні покоління борців. Досягнення суверенного статусу Україною не потребувало якихось надмірних зусиль. Особливо це стосується визнання нашої держави світовим співтовариством. Проте це ще не означає, що Україна вельми вдало задіяла всі складові для свого геополітичного утвердження і віднайшла достойне місце в глобалізованому світі.

Значимо, що протягом цього століття український народ реалізував давню мрію — поповнити світову спільноту власною державою і посісти своє місце в колі інших народів світу, які плекають власну державність. Український народ, як і народи молодих держав Європи та Азії, що постали останім часом на політичній арені, переконливо довели свої креативні можливості стосовно власного державотворення та свого майбуття.

Політична історія України ХХ ст., історія усіх народів і народностей, які населяють нашу державу, переконливо довела, що це рівнодіюча усіх складових широкого спектра найрізноманітніших політичних течій: від національно свідомих — до крайніх лівих чи правих угруповань. Історико-політичний аналіз доводить, що політичну та державотворчу цінність мають усі ті сили, які плекають паростки нового національного зростання своєї Батьківщини, зокрема й опозиційний рух. І на це особливо мають звертати увагу ідеологи власного державного розвитку.

Конструктивним принципом подальшого утвердження України як незалежної держави є нагальна потреба творчого синтезу західної (соціально-політичної) і східної (християнсько-духовної) традицій. Адже в розвитку політичної історії України та практичній політиці відіграють й, певно, в подальшому сходженні матимуть значення ці істотні складові, а також вітчизняні традиції і виміри. Історія свідчить, що на політичні процеси в Україні завжди, й особливо протягом бурхливого ХХ ст., справляв неабиякий вплив геополітичний чинник.

Незалежна Україна, ставши одночасно дієюю спонукою й уособленням геополітичних зрушень на континенті, обрала шлях глибоких демократичних перетворень, створення ринкової економіки, формування суспільства на засадах гуманізму, верховенства законів й неухильного дотримання прав людини. Саме цей шлях спроможний бути інтегруючим чинником діяльності всіх національних та етнічних верств українського народу. Тому імперативно постає нагальне завдання формування громадянина сучасної України як справжнього патріота своєї Батьківщини з державотворчою свідомістю та широкою політичною культурою.

Незалежна Україна як державно-політична одиниця зберегла свою державність у надто складних умовах важкої всеохоплюючої кризи 90-х років ХХ ст., а також успішно увійшла до міжнародного співтовариства. Усе це може слугувати певним підтвердженням того, що нарешті й наш народ, його провідники, засвоївши чимало уроків власної історії, реалізують свій шанс, наданий історією. Адже незрівнянно високу ціну заплатив український народ лише в ХХ ст. за право мати власну державу. Національно-визвольні змагання в роки Першої світової війни, перекроєння віковичних земель України в міжвоєнний період, неймовірні людські страждання і втрата мільйонів найкращих синів і дочок в часи сталінських репресій і голодомору, у страшні роки Другої світової війни і, зрештою, згубність наслідків Чорнобильської катастрофи — ось далеко не повний перелік подій, з якими пов'язуються страждання українського народу. Тож цілком природним є твердження про те, що за умов існування власної української держави, поневіряння й пережиті лихоліття могли б мати справді менш жахливі наслідки для нашого народу.

У 2006 р. виповниться п'ятнадцять років існування української держави як суб'єкта геополітики. Цілком зрозуміло, що для успішного сходження у світовому співтоваристві Україна як незалежна держава має усвідомити себе в широкому геополітичному контексті, врахувати провідні тенденції розвитку цивілізації та розробити відповідну стратегію досягнення бажаного власного становища в континентальному і світовому вимірах. Лише за цих умов та наявності політичної волі державотворців, наполегливому дотриманні науково обґрунтованої, зваженої ідеології державотворення та адекватної стратегічної лінії можна бути впевненим у потужній ході України на сучасному етапі в колі демократичних держав світу.

Хочеться вірити, що доля України все ж таки буде щасливою!

Умовні скорочення

АКС	— Адміністративно-командна система
АПУ	— Адміністрація Президента України
Бунд	— Загальний єврейський союз у Литві, Польщі та Росії
ВЛКСМ	— Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (1918 р.)
ВРНГ	— Вища Рада Народного Господарства СРСР
ВРУ	— Верховна Рада України
ВУАН	— Всеукраїнська Академія Наук
ВУЦВК	— Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	— Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ГУР	— Головна Українська Рада (1914 р.)
ДКО	— Державний комітет Оборони
ДПУ	— Державне політичне управління
ЗУНР	— Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ	— Комітет державної безпеки (з 1918 р. НК — надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, пізніше ОГПУ, а з 1956 р. — КДБ)
КМУ	— Кабінет Міністрів України
КПЗУ	— Комуністична партія Західної України
КПРС	— Комуністична партія Радянського Союзу (з 1903 р. РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків), з 1918 р. РКП(б) — Російська Комуністична партія (більшовиків), з 1925 р. ВКП(б) — Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків), з 1952 по 1991 рр. — КПРС)
КПУ	— Комуністична партія України (до 1952 р. КП(б)У)
ЛКСМУ	— Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (1919 р.)
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
НЕП	— Нова економічна політика
НКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ

НРУ	— Народний Рух України
ОВД	— Організація Варшавського договору (1955 р.)
ООН	— Організація Об'єднаних націй
ОУН	— Організація Українських Націоналістів (1929 р.)
ПСР(есери)	— Партія соціалістів-революціонерів
РЕВ	— Рада Економічної Взаємодопомоги (1949 р.)
РНК	— Рада народних комісарів
РУП	— Революційна українська партія (1900 р.)
СРСР	— Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922– 1991 рр.)
ТУП	— Товариство українських поступовців (1908 р.)
УДП	— Українська демократична партія (1904 р.)
УДРП	— Українська демократично-радикальна партія (1905 р.)
УНП	— Українська народна партія (1902 р.)
УНР	— Українська Народна Республіка (1917 р.)
УПА	— Українська повстанська армія (1943 р.)
УПГ	— Українська парламентська громада в I та II Державних думах (1906–1907 рр.)
УРП	— Українська радикальна партія (1904 р., з кінця 1905 р. — Українська радикально-демократична партія)
УРСР	— Українська Радянська Соціалістична Республіка (з 1919 р. УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка, а з 1938 р. — УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка)
УПСР	— Українська партія соціалістів революціонерів (1907 р.)
УСДРП	— Українська соціал-демократична робітничка партія (1905 р.)
УСП	— Українська соціалістична партія (1900 р.)
УСС	— Українські січові стрільці (1914 р.)
УШПР	— Український штаб партизанського руху
ЦКК	— Центральна Контрольна Комісія
ЦР	— Центральна Рада (1917)

Короткий літопис подій політичної історії України ХХ ст.

У підручнику і короткому літописі подій всі дати подано за новим григоріанським стилем, оскільки він був запроваджений як у більшості країн світу, так і на українських землях, що входили до складу цих держав ще у 80-х роках ХІХ ст. У Наддніпрянській Україні, що входила на початку ХХ ст. до складу Росії, новий стиль був прийнятий 1 лютого 1918 р.

1900

11 лютого — у Харкові створено Революційну українську партію (РУП) — першу українську політичну партію на східноукраїнських землях. До складу партії увійшли Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов.

14 травня — у Харкові відбулася перша в Україні велика політична демонстрація робітників.

18 травня — у с. Заваллі Снятинського повіту на Станіславщині К. Трипольовський заснував перше українське спортивне товариство “Січ”. До 1914 р. у Галичині існувало близько 1000 таких товариств.

29 червня — в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд студентів, у роботі якого брали участь представники з Москви, Петербурга, Києва, Харкова. Делегатів з'їзду було заарештовано поліцією.

Економічна криза в Російській імперії.

1901

24 січня — опубліковано розпорядження царського уряду про віддання у солдати 183 студентів Київського університету за участь у революційному русі.

11 березня — у Києві відбулася політична демонстрація проти реакційної політики самодержавства щодо студентства, організатором якої виступив міський комітет РСДРП. Учасниками демонстрації були понад 15 тис. робітників і студентів.

1902

Засновано Українську народну партію (УНП).

Березень–квітень — масові антипоміщицькі виступи селян у Полтавській та Харківській губерніях.

Червень–серпень — у Східній Галичині відбулися масові антипоміщицькі виступи. В Криму створено “Кримський Союз РСДРП”.

1903

Липень–серпень — у Києві, Катеринославі, Керчі відбулися багатотисячні політичні демонстрації під гаслом “Геть самодержавство!”

1904

Створено Українську радикальну партію (УРП) і Українську демократичну партію (УДП).

Лютий — в Одесі створено Південне бюро ЦК РСДРП у складі В. Воровського, І. Лалаянця, К. Левицького, П. Кулябки.

Лютий–травень — у містах України пройшли масові антивоєнні демонстрації протесту проти російсько-японської війни з вимогами повалення самодержавства.

Грудень — група членів РУП вийшла з партії і створила соціал-демократичну спілку як автономну частину РСДРП. До складу тимчасового комітету спілки увійшли М. Меленевський, П. Канівець, М. Ткаченко.

1905–1907

У Росії відбулася перша буржуазно-демократична революція, яка охопила й українські землі.

1905

Січень — пройшли масові політичні демонстрації та страйки робітників міст і робітничих селищ з протестом проти розстрілу властями 9 січня 1905 р. (“Кривава неділя”) мирної демонстрації робітників у Петербурзі.

Січень–березень — відбулися масові селянські виступи.

Квітень–травень — у багатьох містах України були проведені першотравневі мітинги, маївки, страйки робітників під гаслом “Геть самодержавство!”

27 червня–8 липня — на броненосці “Потьомкін” відбулося повстання, яке перекинулося на інші кораблі Чорноморського флоту. У Східній Україні на заводах і фабриках створені перші профспілки.

19 серпня — опубліковано урядовий маніфест про створення в Росії Державної думи (Маніфестом від 30 жовтня 1905 р. цар Микола II надав їй законодавчих функцій. До складу I Думи від українських губерній було обрано 102 депутати).

Вересень–грудень — в Україні розгорнувся селянський рух.

20 жовтня — почався Всеросійський жовтневий політичний страйк.

Жовтень–листопад — у Києві, Катеринославі, Єнакієвому, Миколаєві, Одесі створено Ради робітничих депутатів.

14 листопада — на крейсері “Очаків” відбулося повстання, яке очолив лейтенант П. Шмідт.

18 листопада — у Києві відбулося повстання саперів.

19 листопада — у Києві пройшов спільний мітинг робітників і студентів політехнічного інституту.

24 листопада — царський уряд видав тимчасові правила про друк, за якими дозволявся випуск періодичних видань мовами народів Росії, що дало можливість видавати журнали і газети українською мовою.

Грудень — відбулися збройні виступи проти самодержавства робітників Дебальцевого, Олександрівська, Катеринослава, Харкова, Горлівки.

25 грудня — відбувся II з’їзд Револьюційної української партії, на якому вона була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її очолили: В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Л. Юркевич.

1906

У Наддніпрянській Україні розпочали діяльність культурно-просвітницькі товариства “Просвіта”, в роботі яких брали участь Б. Грінченко, М. Коцюбинський, П. Мирний, Л. Українка.

13 січня — вийшла друком газета “Громадська думка” — одна з перших демократичних газет українською мовою на території Східної України.

27 квітня–8 липня — діяльність I Державної думи та Української думської громади в ній.

9 листопада — опубліковано столипінський указ про вільний вихід селян з общини (до 1909 р. в різних районах України з громад вийшло від 7 до 50 % селян).

30 грудня — у Києві розпочато видання демократичної газети “Киевская мысль”, з якою в різний час співробітничали А. Луначарський, В. Короленко.

1907

Січень — на території Галичини було поширено виборче право, внаслідок чого до австрійського парламенту обрано 21 депутата-українця.

23 січня — виступ студентів Львівського університету проти реакційних викладачів.

20 лютого–2 червня — діяльність II Державної думи та Української думської громади в ній.

24 травня — у Києві з ініціативи М. Грушевського засновано Українське наукове товариство (у 1921 р. увійшло до складу Української академії наук).

11 липня — царським урядом запроваджено нові правила щодо студентських організацій та проведення зібрань у стінах вищих навчальних закладів.

1908

9 квітня — у Станіславі створено Головний січовий комітет.

Вересень–листопад — українські студенти підтримали Всеросійський страйк студентів проти скорочення автономії вищої школи.

1911

14 вересня — у Києві смертельно поранено прем'єр-міністра Росії, відомого реформатора П. Столипіна.

1912

Грудень — у Львові засновано Український січовий союз.

1913

У Державній думі Росії відбулися дебати, присвячені проблемам української мови.

У Києві збудовані перші багатомоторні літаки “Русский витязь”, “Илья Муромец”.

8 березня — в Україні вперше відзначено Міжнародний жіночий день.

1914

25–26 лютого — в Україні пройшли масові демонстрації та політичні страйки-протести проти заборони царським урядом святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.

14 березня — П. Нестеров здійснив перший авіапереліт на велику відстань за маршрутом Київ–Одеса.

18 березня — у Львові засновано українське військове товариство “Січові стрільці”.

1 серпня — Німеччина оголосила війну Росії. Почалася Перша світова війна.

4 серпня — у Львові створено Союз визволення України, який очолили В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський. Союз виступав за державну самостійність України, поразку Росії у війні, підтримку у війні центральних держав на чолі з Німеччиною.

Серпень–вересень — у Галичині сформовано український легіон Січових стрільців.

10 серпня — відбулася Галицька битва. Вступ російських військ у Східну Галичину і на Буковину.

— Російським урядом створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (ліквідовано в 1917 р.).

3 вересня — російські війська зайняли Львів.

1916

Німеччина та Австро-Угорщина оголосили про незалежність Польщі. Протест українських депутатів у австрійському парламенті проти того, що Галичина підпадала під польський вплив.

Січень–лютий — пройшли масові тривалі антивоєнні та антиурядові страйки у Миколаєві.

Квітень–травень — пройшли політичні страйки у Кам'янському, Катеринославі, Одесі, Луганську, Харкові, робітничих селищах Донбасу.

4 червня–13 серпня — російські війська здійснили наступ на Південно-Західному фронті і зайняли Південну Галичину і Буковину (“Брусилівський прорив”).

Жовтень — у Харкові відбулися студентські антивоєнні мітинги і демонстрації.

1917

27 лютого — у Росії перемогла Лютнева буржуазно-демократична революція, внаслідок якої повалено самодержавство. До влади прийшов Тимчасовий уряд.

3–4 березня — за ініціативою Товариства українських поступовців у Києві створено Українську Центральну Раду (ЦР) — представницький орган українських демократичних сил. Головою ЦР обрано М. Грушевського.

Березень — у багатьох містах України створено ради робітничих депутатів.

19 березня — у Києві відбулися маніфестація та мітинг українських громадсько-політичних сил за участю понад 100 тис. осіб, які висловилися за автономію України у складі Росії.

25 березня — у Києві вийшов друком перший номер газети “Нова рада” — органу ЦР.

25–26 березня — у Києві відбувся з’їзд Товариства українських поступовців, яке було перейменоване на Союз автономістів-федералістів (голова — С. Єфремов). У травні створено Українську партію соціалістів-федералістів.

4–5 квітня — у Києві відбувся установчий з’їзд Української партії соціалістів-революціонерів, який визнав необхідним негайне втілення в життя широкої національно-територіальної автономії, ідеї федеративної демократичної республіки.

4–6 квітня — у Києві відбулася конференція Української соціал-демократичної робітничої партії, яка висловилася за автономію України.

6–8 квітня — у Києві відбувся Український національний конгрес, в роботі якого взяли участь понад 900 делегатів від усіх українських губерній, фронтів, Чорноморського флоту. Прийнято рішення про утворення крайової влади. Конгрес переобрав Центральну раду і надав їй статусу революційного парламенту. Головою Ради одногосно було обрано М. Грушевського, його заступниками — С. Єфремова та В. Винниченка.

23–27 квітня — у Києві відбувся обласний з’їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Південно-Західного краю, на якому було обговорено поточний момент, завдання рад, визначено тактику з робітничого питання.

25 квітня–6 травня — у Харкові на обласному з’їзді рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейнів після обговорення поточного моменту обрано обласний виконавчий комітет рад.

5–8 травня — у Києві відбувся I Український військовий з’їзд, на якому делегати висловилися за негайне оголошення автономії України, визнання ЦР вищою владою в Україні. На з’їзді було обрано Генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою.

10–27 травня — понад 2000 делегатів I з’їзду рад румунського фронту, Чорноморського флоту, Одеського військового округу, за участю рад робітничих і солдатських депутатів Одеської області обговорили поточний момент, обрали Румчерод — Центральний виконавчий комітет рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів цього регіону.

16–21 травня — у Петрограді пройшли переговори між українською делегацією на чолі з В. Винниченком та представниками Тимчасового Уряду, які негативно поставилися до вимог автономії України.

28 травня–2 червня — у Києві відбувся I Всеукраїнський селянський з’їзд, який обрав ЦК Української селянської спілки на чолі з М. Ковалевським, Українську раду селянських депутатів із 133 осіб, яка у повному складі увійшла до Центральної Ради.

3 червня — створено Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ).

10 червня — Центральна Рада ухвалила I Універсал, в якому було сформульовано вимоги до Тимчасового уряду про надання Україні національно-територіальної автономії.

5–10 червня — у Києві відбувся II Український військовий з’їзд. Делегати висловилися за негайне проведення в життя підвалин автономного ладу, українізацію війська. З’їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів із 132 осіб, яка увійшла до складу ЦР.

15 червня — Центральна Рада створила Генеральний секретаріат — перший український уряд на чолі з В. Винниченком.

29 червня — у Лубнах Полтавської області відбувся установчий з’їзд Української демократично-хліборобської партії, делегати якого висловилися за суверенітет українського народу, збереження приватної власності на землю.

29–30 червня — у Києві відбулися другі переговори між ЦР та делегацією Тимчасового уряду.

3 липня — Центральна Рада ухвалила II Універсал, яким удосконалена структура Ради. Генеральний секретаріат проголошено вищим виконавчим органом в Україні.

11–14 липня — у Києві відбувся Всеукраїнський робітничий з’їзд, який висловився за автономію України, підтримав ЦР, обрав Всеукраїнську раду робітничих депутатів із 100 осіб, яка увійшла до ЦР.

3–6 жовтня — у Чигирині делегати Всеукраїнського з’їзду вільного козацтва затвердили статут організації та обрали Генеральну раду, яку очолив генерал П. Скоропадський.

25 жовтня — більшовицький переворот у Петрограді. Влада від Тимчасового уряду перейшла до Ради народних комісарів (РНК) на чолі з В. Леніним (Ульяновим). У Києві Центральна Рада спільно з іншими організаціями та політичними партіями створила ревком з охорони революції

31 жовтня — Центральна Рада перебрала на себе владу в Києві.

29–31 жовтня — у Києві спалахнуло повстання робітників та солдатів під гаслом встановлення радянської влади.

6–19 листопада — у Севастополі I Загальночорноморський з'їзд військових моряків підтримав радянську владу та перші декрети РНК про мир і землю.

3 листопада — ЦР ухвалила III Універсал, яким проголосила Українську Народну Республіку (УНР), а також про ліквідацію поміщицького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня, державного контролю на підприємствах.

3 грудня — РНК прийнято “Маніфест до українського народу” з ультимативними вимогами до ЦР, який був відхилений як безпідставний.

4–6 грудня — у Києві відбувся з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України, який проголосив себе I Всеукраїнським з'їздом Рад. Він засудив ультиматум РНК, ухвалив резолюцію про підтримку ЦР.

11–12 грудня — I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові на противагу ЦР проголосив Україну радянською республікою і створив вищий орган радянської влади в Україні — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК).

17 грудня — у Харкові сформовано перший радянський уряд України — Народний секретаріат на чолі з лівим соціал-демократом Ю. Медведєвим.

29 грудня — делегація УНР на чолі з В. Голубовичем брала участь у мирних переговорах у Брест-Литовську.

Грудень — початок військового протистояння між РНК і ЦР.

1918

11 січня — Центральна Рада ухвалила IV Універсал. Україну проголошено самостійною незалежною, суверенною державою.

10 січня — пройшли вибори до Українських установчих зборів. Обрано 171 депутат із 301.

9–11 січня — у Катеринославі спалахнуло збройне повстання робітників, яке завершилося встановленням у місті радянської влади.

16–22 січня — у Києві спалахнуло збройне повстання робітників проти Центральної Ради, яке було придушено після вступу до міста українських військових частин на чолі з С. Петлюрою.

26 січня — радянські війська під командування М. Муравйова зайняли Київ. Встановлення радянської влади у місті.

27 січня — у Брест-Литовському делегація Центральної Ради підписала мирну угоду між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією і звернення до них із проханням про військову допомогу.

29 січня — під Крутами відбувся бій між військами Центральної Ради та більшовицькими. В ньому взяли участь молодь і студенти Києва.

16–19 лютого — 33 дивізії Німеччини і Австро-Угорщини ввійшли на територію України. Було встановлено окупаційний режим.

1 березня — Київ захопили німецькі війська.

25 березня — підписано Конвенцію про поділ території України між Німеччиною та Австро-Угорщиною на дві зони впливу — німецьку й австрійську.

Квітень — керівництво УНР підписало економічний договір і угоди з Німеччиною та Австро-Угорщиною про постачання хліба та інших продуктів цим державам.

29 квітня — Центральна Рада схвалила проект Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) та обрала М. Грушевського Президентом України.

— В Україні стався гетьманський переворот. Німецькими окупантами розпущено Центральну раду, а гетьманом України проголошено генерала П. Скоропадського.

30 квітня — проголошено маніфест П. Скоропадського “Трамота до всього українського народу”, яким скасовано постанови ЦР і затверджено “Закон про тимчасовий державний устрій України”.

5–12 липня — у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, який обрав її ЦК. Секретарем ЦК обрано Г. П'ятакова.

14 липня–20 серпня — в Україні пройшов всеукраїнський антигетьманський страйк залізничників.

16 жовтня — у Києві видано Універсал гетьмана П. Скоропадського про відродження козацтва.

Листопад — румунські війська захопили Чернівці, польські — Лемківщину, Посяння, Холмщину, Підляшшя.

13 листопада — проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) на чолі з Є. Петрушевичем. Виконавчий орган ЗУНР — Державний секретаріат.

13–14 листопада — утворено Директорію УНР на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою.

16 листопада — у Києві відбулося повстання, очолюване Директорією, проти гетьманського уряду, в якому взяли участь Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем.

20 листопада — почалася агресія радянських військ проти УНР.

21 листопада — польські війська захопили Львів. Органи влади ЗУНР залишили місто.

27 листопада — у Києві засновано Українську академію наук (УАН). З 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук, з 1936 р. — Академія наук УРСР, з 1994 р. — Національна академія наук України (НАНУ). Першим президентом УАН став видатний вчений В. Вернадський.

28 листопада — більшовики сформували Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Г. П'ятаковим. Уряд у своєму маніфесті заявив про встановлення в Україні радянської влади.

11 грудня — створено Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г. Петровським, який 19 січня 1920 р. перетворено на Раднарком УРСР на чолі з Х. Раковським.

14 грудня — П. Скоропадський відмовився від гетьманської посади і втік до Німеччини. Директорія у Києві проголосила свою владу.

15–21 грудня — десант країн Антанти висадився в Одесі.

26 грудня — Директорія сформувала Раду народних міністрів на чолі з В. Чехівським.

1919

6 січня — Тимчасовий робітничо-селянський уряд ухвалив декрет про назву України — Українська Соціалістична Радянська Республіка (Назва УСРР проіснувала до 1936 р.).

16 січня — Директорія оголосила війну РСФРР.

22 січня — проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР.

5 лютого — Київ захопили радянські війська. Напередодні цієї події Директорія й уряд УНР переїхали до Вінниці.

Лютий — війська Директорії відійшли із Києва до Галичини. В. Винниченко зрікся своїх повноважень, на чолі Директорії став С. Петлюра.

— Створено Комуністичну партію Східної Галичини (з 1923 р. — Комуністична партія Західної України — КПЗУ). ЦК партії очолив К. Сарвич (Максимович).

4 березня — оголошено декрет РНК УСРР про ліквідацію плати за навчання у школі.

6–10 березня — у Харкові відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому прийняте рішення про створення Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), затверджена Конституція УСРР.

Квітень–червень–липень — війська Чехословаччини захопили Закарпатську Україну, війська Денікіна — Наддніпрянську Україну, польські війська — Східну Галичину.

Травень — в Україні відбулися антибільшовицькі повстання під проводом М. Григор'єва, Ю. Тютюнника, Зеленого (Д. Терпила).

— Східна і Південна Україна окупована військами А. Денікіна.

— У Франції за участі М. Грушевського створено Комітет незалежної України.

1 червня — укладено військово-політичний Союз радянських республік.

31 серпня — денікінські війська захопили Київ.

Грудень — Харків став столицею УСРР.

1920

22 квітня — укладено договір Директорії та уряду Польщі про спільний виступ проти радянської України. УНР відмовилася від західних територій на користь Польщі, якій передано Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь, Поділля, Полісся.

25 квітня — початок інтервенції Польщі проти України, в якій взяли участь війська УНР на чолі з С. Петлюрою.

6 травня — польсько-українські війська вступили в Київ.

21 вересня — РНК УСРР прийнято постанову про обов'язкове вивчення української мови у школах з неукраїнською мовою навчання.

28 жовтня — почався наступ Червоної армії проти військ барона Врангеля, внаслідок чого в листопаді Крим було звільнено від білогвардійців.

Листопад — на території Східної України між військами УНР та Червоної армії розгорнулися запеклі бої.

21 листопада — армія УНР залишила Україну, перейшла на територію Польщі, де була інтернована в таборах.

28 грудня — у Москві підписано робітничо-селянський союзний договір між УСРР та РСФСР про військово-господарський союз із взаємним визнанням суверенітету та незалежності республік.

1921

18 березня — у Ризі підписано мирний договір між Польщею, з одного боку, РСФСР та УСРР — з іншого, за яким Польща офіційно визнала УСРР. Західно-українські та західно-білоруські землі відійшли до Польщі (раніше в 1918 р. Північна Буковина і Бессарабія потрапили під владу Румунії, а в 1919 р. Закарпаття — під владу Чехословаччини).

Березень — на X з'їзді Російської комуністичної партії (більшовиків) прийнято рішення “Про заміну продрозкладки продовольчим податком”. Започатковано нову економічну політику (НЕП).

27 березня — на надзвичайній сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) ухвалено рішення про заміну продрозкладки продподатком.

8 травня — Закарпаття було приєднано до Чехословаччини.

21 травня — уряд УСРР проголосив Декрет про ліквідацію неписьменності.

30 серпня — РНК УСРР прийняла постанову про втілення в життя нової економічної політики.

11–21 жовтня — у Києві відбувся Всеукраїнський православний собор, на якому створено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), яку очолив митрополит В. Липківський.

4–29 листопада — відбувся другий зимовий похід армії УНР по території радянської України.

1922, весна — 1921, осінь — південні райони України охопив голод, спричинений посухою, розрухою господарства внаслідок війни.

1922

Березень — ВУЦВК прийняв постанову про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим.

Червень — створено Книжкову палату УСРР.

Вересень — у Києві створено спеціалізоване видавництво для випуску політичної літератури (з квітня 1964 р. — “Політвидав України”).

22 листопада — у польському сеймі створено українську парламентську репрезентацію.

10–14 грудня — відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який ухвалив Декларацію про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і проект основ Конституції СРСР.

30 грудня — відбувся I з'їзд Рад, на якому укладено договір про утворення СРСР.

1923

Березень — РНК УСРР направила ноту протесту урядам Англії, Італії і Франції у зв'язку з анексією Східної Галичини Польщею.

4–10 квітня — VII конференцією КП(б)У прийнято рішення про українізацію державних установ.

Квітень — ВУЦВК прийняв постанову про проведення адміністративно-територіальної реформи.

Серпень — ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову про заходи щодо забезпечення мовної рівноправності та сприяння розвитку української мови.

1924

Січень — прийнято Конституцію СРСР.

Березень — з еміграції в Україну повернувся М. Грушевський, який виїхав за кордон у 1919 р.

Квітень — ВУЦВК прийняв постанову про боротьбу з дитячою безпритульністю.

Липень — Польський уряд заборонив використання української мови в державних установах Західної України.

12 жовтня — у складі УСРР утворено Молдавську Автономну республіку.

1925

5–7 квітня — Л. Кагановича призначено першим секретарем ЦК КП(б)У.

Травень — прийнято Конституцію УРСР.

Червень-вересень — у Києві проведено першу у світі виставку з проблем вивчення світових просторів.

Червень — Чехословацький уряд заборонив використання української мови на території Закарпаття.

Грудень — XIV з'їзд РКП(б) проголосив курс на індустріалізацію.

— ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про постійне представництво України в уряді СРСР.

1922–1925

В Україні проведено адміністративно-територіальну реформу. Ліквідовано повіти, волості та губернії, створено райони й округи.

1925–1931

Відбувається масова еміграція населення Західної України в країни Латинської Америки.

1926

Створено Українське товариство культурного зв'язку із закордоном.

26 квітня — Й. Сталін засудив “ухил” М. Хвильового.

Травень — Л. Каганович розгорнув наклепницьку кампанію проти А. Шумського, звинувачуючи його в націоналістичному ухилі — “шумськізмі”.

17 грудня — в СРСР проведено перепис населення.

1927

ВУЦВК прийняв постанову про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури.

7 червня — Пленум ЦК КП(б)У засудив КПЗУ за націоналістичний ухил.

20–29 жовтня — X з'їзд КП(б)У засудив троцькізм.

1928/29–1932/33

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР.

1928

Січень-лютий — О. Волобуєв виступив у журналі “Більшовик України” зі статтею “До проблеми української економіки”, засудивши колоніальну політику Москви щодо України.

Травень-липень — у Москві відбувся перший політичний процес “Шахтинська справа” проти технічної інтелігенції. Велика група фахівців Донбасу була засуджена “за контрреволюційну діяльність і шпигунство”. Це був один із перших інспірованих владою і сфальсифікованих процесів.

Листопад — у Києві відкрито Будинок-музей Т. Г. Шевченка.

1929

Січень-лютий — у Відні створено Організацію українських націоналістів (ОУН), провід якої очолив Є. Коновалець.

Квітень — у СРСР та УСРР введено пенсійне забезпечення по старості.

18 вересня — запорізький завод “Комунар” випустив перший в Радянському Союзі комбайн.

Жовтень — початок колективізації і розкуркулення.

Листопад–грудень — перехід до форсованої індустріалізації.

1929–1932

Суцільна колективізація в Україні.

1929, жовтень — 1930, березень — найінтенсивніший період створення колгоспів на території України, який супроводжувався перегинами, порушеннями принципів добровільності, адміністративними заходами тиску на селянство.

1930

Січень — ЦК ВКП(б) ухвалив постанови: про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву та про заходи проти куркульства.

— Станом на 1 червня проведено розкуркулення в 450 з 583 районів України.

28–29 січня — у Києві відбувся Надзвичайний церковний собор Української автокефальної церкви, який під тиском властей прийняв рішення про ліквідацію Української автокефальної православної церкви і Всеукраїнської церковної ради. Деяких церковних діячів, які не погоджувалися з цим рішенням, було заарештовано.

Березень-квітень — у Києві відбувся сфальсифікований судовий процес над групою української інтелігенції, яку звинувачували у створенні підпільної організації “Спілка визволення України”. 45 учених, письменників, на чолі з віце-президентом АН УСРР С. Єфремовим, були засуджені на різні строки ув'язнення.

2 вересня — початок адміністративно-територіальної реформи; ліквіднуються округи і встановлюється двоступенева система: центр–район.

1931

Лютий — радянські власті заарештували велику групу колишніх діячів УНР — В. Голубовича, П. Христюка, М. Шрага та ін. М. Грушевського було депортовано до Москви.

Березень — у Москві відбувся судовий процес над так званими “Союзним бюро соціал-демократів — меншовиків”, “Промпартією”, “Куркульсько-есерівською партією Кондратьєва–Чаянова”. Наслідком для України стали “чистки” партійних лав.

5 вересня — ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про початкову і середню школу.

1932

9 лютого — ВУЦВК прийняв постанову про створення областей.

7 серпня — ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та охорону соціалістичної власності (так званий закон про п’ять колосків).

10 жовтня — введено в експлуатацію електрометалургійний завод “Дніпроспецсталь”.

Листопад — у Харкові РНК УСРР прийнято постанову про революційну законність.

9 грудня — ВУЦВК ухвалив постанову про створення областей і перехід на триступеневу систему управління: центр–область–район.

31 грудня — вводиться паспортний режим.

1932–1933

Масовий голод в Україні, викликаний політикою насильницької колективізації.

1933

14 січня — уповноваженого Москви П. Постишева призначено секретарем ЦК КП(б)У.

10 березня — на основі постанови РНК УСРР у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську відновлено діяльність державних університетів.

13 травня — М. Хвильовий покінчив життя самогубством на знак протесту проти розгрому української культури.

7 червня — трагічно обірвалося життя М. Скрипника.

1934

Січень — із Харкова до Києва перенесено столицю України.

13 січня — РНК СРСР ухвалила постанову про вчені ступені і звання.

Травень — ЦК КП(б)У прийняв постанову про роботу Інституту червоної професури, діяльність якого була піддана нищівній критиці через націоналізм керівництва.

Червень — при НКВС УСРР створено Головне управління виправно-трудових таборів (рос. — ГУЛАГ), через які пройшли мільйони ув’язнених.

1935

Березень — у Харкові відкрито пам’ятник Т. Г. Шевченку.

1936

Квітень — у Львові відбулися масові політичні виступи робітників (страйки, демонстрації, мітинги) проти уряду Польщі, в яких взяли участь близько 100 тис. осіб. Виступи були подавлені поліцією і військами, заарештовані 4 тис. робітників.

Травень — у Львові відбувся Антифашистський конгрес діячів культури Польщі, Західної України і Західної Білорусі.

Липень — при АН УСРР створено Інститут історії.

Серпень — у Москві відбувся розгляд “справи” членів “Об’єднаного троцькістсько-зінов’євського терористичного центру”. Це був один із багатьох сфальсифікованих політичних процесів, пов’язаних зі сталінськими репресіями. Наслідком для України стала чергова смуга масового терору, загибель багатьох людей.

1937–1939

Період найвищого розмаху необґрунтованих, протиправних масових сталінських репресій. За ці роки сфальсифіковано й проведено низку політичних процесів проти видатних партійних, державних, господарських діячів. Проте значно більше радянських громадян було репресовано у позасудовому порядку. Загальна кількість

жертв сталінського терору остаточно не встановлена. Наведені в літературі дані коливаються від 10 до 20 млн осіб.

1937

25–30 січня — відбувся надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив нову Конституцію УРСР.

Лютий — РНК УРСР прийнято постанову про викладання Конституції СРСР у середній школі.

Квітень — ЦВК УРСР прийняв постанову про Державний герб УРСР.

16 серпня — розпущено Компартію Західної України.

30 серпня — Голова уряду УРСР П. Любченко покінчив життя самогубством. Головою РНК республіки призначено М. Бондаренка.

Листопад — РНК УРСР прийнято постанову про заходи щодо остаточної ліквідації неписьменності серед дорослих.

1938

27 січня — М. Хрушова обрано першим секретарем ЦК КП(б)У.

21 лютого — Д. Коротченко очолив уряд УРСР.

Квітень — РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийнято постанову про обов'язкове вивчення російської мови у школах України з неросійською мовою викладання.

26 червня — в УРСР відбулися перші вибори до Верховної Ради.

8 жовтня — створено уряд автономної Карпатської України на чолі з А. Бродієм.

1939

18 лютого — відбулися вибори до Сейму Карпатської України.

15 березня — проголошення незалежності Карпатської України, президентом якої було обрано А. Волошина, прем'єр-міністром — Ю. Ревая.

15–18 березня — угорські війська окупували Карпатську Україну.

Березень-серпень — відбулися переговори між СРСР, Англією та Францією щодо антигітлерівської конвенції, які не мали позитивних результатів.

23 серпня — між СРСР і Німеччиною підписано радянсько-німецький Пакт про ненапад. Таємний протокол, що додавався до нього, передбачав розподіл Європи на сфери інтересів цих країн. Західна Україна опинилась у сфері інтересів Радянського Союзу.

1 вересня — початок Другої світової війни.

17 вересня — військові частини Червоної армії вступили на територію Західної України.

28 вересня — між СРСР і Німеччиною підписано договір про встановлення кордонів.

26–27 жовтня — Народні збори Західної України проголосили відновлення радянської влади в регіоні та висловилися за возз'єднання з радянською Україною.

15 листопада — позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон про входження Західної України до складу УРСР.

Грудень — утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську та Тернопільську області.

1939, грудень — 1940, липень — прокотилися три хвилі масової депортації населення із Західної України до південно-східних районів РСФСР.

1940

10 лютого — відбувся розкол ОУН. Створено ОУН(Б) та ОУН(М).

28 червня — до складу України ввійшли Північна Буковина з Хотинським, Аккерманським та Ізмаїльським районами Бессарабії.

16 листопада — РНК УРСР ухвалено постанову про поліпшення роботи політико-просвітніх установ УРСР.

15 грудня — в Західній Україні відбулися вибори депутатів до місцевих Рад.

1941

Січень — у Львові відбувся судовий процес над 59 членами ОУН.

22 червня — Німеччина напала на СРСР. Початок Великої Вітчизняної війни.

30 червня — ОУН, очолювана С. Бендерою, оголосила “Акт проголошення Української держави”. Уряд очолив Я. Стецько.

5 липня — ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію партійного підпілля та партизанських загонів на окупованій території.

7 липня–26 вересня — героїчна оборона столиці Радянської України — Києва.

Липень — у Львові окупантами було заарештовано організаторів Українського державного правління.

Під протекторатом митрополита А. Шептицького створено Українську Національну Раду на чолі з К. Левицьким.

29–30 вересня — у Києві в Бабиному Яру німецько-фашистські окупанти розстріляли понад 150 тис. мирних жителів і військовополонених.

25 листопада — за наказом гітлерівського командування страчено багатьох членів ОУН(Б).

1942

13 лютого — початок масового примусового вивезення населення України до Німеччини (вивезено 2 млн осіб).

Квітень — сформовано дивізію “Галичина” з українців західного регіону.

30 травня — створено Український штаб партизанського руху.

Травень — поразка військ Червоної армії під Харковом та в Криму.

22 липня — окупація території України завершилася захопленням німецькими військами м. Свердловська Луганської області.

28 липня — Народний комісар оборони Й. Сталін видав наказ № 227 “Ні кроку назад”, згідно з яким на фронті створювалися штрафні батальйони й організовувалися загороджувальні загопи.

Жовтень–листопад — рейд партизанських з’єднань С. Ковпака і О. Сабурова з Брянських лісів на Правобережну Україну.

19 листопада — **2 лютого** — контрнаступ військ Червоної армії під Сталінградом.

14 листопада — військові формування ОУН проголошено Українською повстанською армією (УПА). Посаду головнокомандувача обійняв Р. Шухевич.

18 грудня — звільненням с. Півнівка Мілавського району Ворошиловградської (Луганської) області почалося визволення України від німецько-фашистських окупантів.

1943

Рік масового визволення України від окупантів: **23 серпня** — звільнено Харків, **2 вересня** — Суми, **8 вересня** — Сталіно (Донецьк), **21 вересня** — Чернігів, **23 вересня** — Полтаву, **14 жовтня** — Запоріжжя, **25 жовтня** — Дніпропетровськ, **14 грудня** — Черкаси, **31 грудня** — Житомир.

14 червня — Український Центральний комітет (УЦК) у Кракові, який очолював В. Кубійович, за згодою ОУН оголосив набір українців у дивізію СС “Галичина”.

5 липня–23 серпня — відбулася Курська битва, після якої було звільнено Лівобережну Україну і весь Донбас.

1944

Рік остаточного визволення України від німецько-фашистських загарбників:

8 січня — звільнено Кіровоград, **2 лютого** — Луцьк, Рівне, **13 березня** — Херсон, **20 березня** — Вінницю, **28 березня** — Миколаїв, **29 березня** — Чернівці, **10 квітня** — Одесу, **13 квітня** — Сімферополь, **15 квітня** — Тернопіль, **27 липня** — Львів, Станіслав (Івано-Франківськ), **6 вересня** — Дрогобич, **28 жовтня** — Ужгород.

24 січня–17 лютого — відбулася Корсунь-Шевченківська наступальна операція.

18–22 липня — у бою під Бродами Червона армія розгромила дивізію СС “Галичина”.

9 вересня–28 жовтня — відбулася Карпатсько-Ужгородська наступальна операція.

28 жовтня — звільнено всю територію України від німецьких окупантів.

26 листопада — перший з’їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України в м. Мукачеві прийняв Маніфест про возз’єднання Закарпатської України з УРСР.

1945

4–11 лютого — в Криму відбулася конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії.

25 квітня — УРСР взяла участь в установчій конференції утворення ООН.

8 травня — підписано Акт про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини у Другій світовій війні.

26 червня — підписано Статут Організації Об’єднаних Націй (ООН). Україна — одна із засновників ООН.

29 червня — Чехословаччина підписала договір з СРСР про возз’єднання Закарпатської України з УРСР.

2 вересня — підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Закінчилася Друга світова війна.

1946

Березень — у Києві відбувся закритий судовий процес над представниками греко-католицького духовенства (Й. Сліпий та ін).

8–10 березня — Собор греко-католицької церкви скасував унію з Ватиканом і підпорядкував греко-католицьку церкву в Україні Російській православної церкві.

15 березня — РНК УРСР перетворено на Раду Міністрів УРСР.

27–30 серпня — VIII сесією Верховної Ради Української РСР прийнято рішення про затвердження першого п'ятирічного плану відбудови й розвитку народного господарства республіки на 1946–1950 рр.

Жовтень — ЦК КП(б)У прийняв постанову про небезпеку українського націоналізму, різко критикуючи “Нарис історії української літератури”, редколегію і авторів журналів “Перець” і “Вітчизна” за буржуазний націоналізм і бездіяльність.

1946, осінь–1947, весна — голод в Україні, що охопив 13 областей півдня та середньої полоси.

1947

Україна стала членом Європейської економічної комісії, Економічної та Соціальної рад ООН.

9 лютого — перші повоєнні вибори до Верховної Ради УРСР.

3 березня — призначений першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Каганович здійснив “чистку” кадрів сфери культури, звинувачуючи їх у націоналізмі.

28 квітня–1 липня — у Польщі проведено операцію “Вісла” з насильницької депортації українців.

29 серпня — ЦК КП(б)У прийняв постанову про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії УРСР, в якій вміщено бездоказові та огульні обвинувачення учених-істориків в антинауковості й антимарксистському тлумаченні подій і явищ, вказувалося на буржуазно-націоналістичну спрямованість праць українських істориків. Наслідком цього документа була низка адміністративних заходів і політичних утисків учених.

26 грудня — Л. Кагановича звільнено з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і обрано на цю посаду М. Хрущова.

1948

10 червня — українські політичні партії й організації в еміграції підписали Статут Української національної Ради.

18 серпня — Українською РСР підписано Конвенцію про режим пароплавства по Дунаю.

20 вересня — за ініціативою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів України проведено Республіканську нараду керівництва вищими навчальними закладами з питань підвищення ідейно-політичного рівня викладання дисциплін, виховної роботи серед студентства та якості підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах УРСР.

1 жовтня — введено в експлуатацію найпотужніший у Європі газопровід Дашава–Київ, чим покладено початок масової газифікації населених пунктів України.

Грудень — на Пленумі ЦК КП(б)У прийнято постанову про стан та заходи щодо поліпшення партійної просвіти в парторганізаціях України.

1949

19 лютого — в газеті “Радянська Україна” надруковано редакційну статтю, що стала початком кампанії боротьби проти космополітизму і низькопоклонства перед Заходом.

29 серпня — в СРСР відбулося перше випробування атомної бомби.

29 жовтня — відбулася Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 10-річчю возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі.

21 листопада — Президія Верховної Ради України затвердила державні символи: гімн, герб і прапор.

Грудень — на Пленумі ЦК КП(б)У М. Хрущова звільнено з посади першого секретаря ЦК і обрано на цю посаду Л. Мельникова. М. Хрущова було обрано секретарем ЦК ВКП(б) і першим секретарем Московського обкому партії.

1950

11 лютого — ЦК КП(б)У прийняв постанову про журнал “Дніпро”, в якій редакційна колегія і авторський колектив звинувачувалися в антинародності та формалізмі.

26–28 червня — на Пленумі ЦК КП(б)У прийнято постанову про стан та заходи покращання політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді.

Листопад — ЦК КП(б)У акцентував увагу на посиленні боротьби з українським націоналізмом.

1950–1951

У Львові відбулися масові арешти органами КДБ викладачів і студентів вищих навчальних закладів, яких звинуватили в антирадянській діяльності.

1951

Травень — у Львові став до ладу автобусний завод — одне з перших і найбільших підприємств у західному регіоні УРСР.

2 липня — у газеті “Правда” надруковано редакційну статтю “Проти ідеологічних збочень в літературі”, в якій нищівній критиці було піддано вірш В. Сосюри “Любіть Україну” та в дусі 1946–1948 рр. оцінено творчість інших українських митців. Наслідком цієї публікації стало розгортання у республіканській пресі необгрунтованої критики літераторів і діячів мистецтва, звинувачення їх у націоналізмі.

6 серпня — ЦК ВКП(б)У прийняв постанову про заходи щодо покращання викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах.

7 листопада — у Києві відкрито перший в Україні телевізійний центр.

20–24 листопада — на Пленумі ЦК КП(б)У обговорено доповідь першого секретаря Л. Мельника і прийнято постанову про необхідність ведення рішучішої боротьби з виявами буржуазного націоналізму і космополітизму.

1952

1–7 лютого — відбулася Республіканська нарада працівників вищої школи, на якій обговорювалися питання про стан та заходи покращання викладання суспільних наук у вищих навчальних закладах України.

25 квітня — відбулася Республіканська нарада працівників мистецтва з ідеологічних питань.

5–14 жовтня — на XIX з’їзді було прийнято постанову про перейменування ВКП(б) на КПРС, КП(б)У — на КПУ.

1953

5 березня — смерть Й. Сталіна.

Червень — О. Кириченка обрано першим секретарем ЦК КПУ.

Вересень — М. Хрушова обрано першим секретарем ЦК КПРС.

9 грудня — ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, Президія Верховної Ради СРСР прийняли постанову про 300-річчя возз’єднання України з Росією.

1954

19 лютого — Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Кримської області зі складу РСФСР до складу УРСР.

12 травня — УРСР стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці.

1955

27 лютого — відбулися вибори до Верховної Ради УРСР четвертого скликання та місцевих рад.

30–31 травня — засновано Український християнський Рух (президент В. Янів)

18 жовтня — у Херсонській області Каховська ГЕС дала перший струм.

1956

Лютий — у Ворошиловграді на паровозобудівному заводі збудовано перший в країні магістральний тепловоз “ТЕ-3”, а на металургійному заводі введено в дію найбільшу в Європі 600-тисячну мартенівську піч.

25 лютого — на XX з’їзді КПРС М. Хрушов виступив із доповіддю “Про культ особи та його наслідки”, яка спрямовувалася на розвінчування культу особи Й. Сталіна. Початок політики “відлиги”.

1957

27 червня — введено в експлуатацію газопровід Шебелинка — Дніпропетровськ.

14 грудня — ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР ухвалили спільну постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

Грудень — М. Підгорного обрано першим секретарем ЦК КПУ.

1958

Україна стала членом Дитячого фонду ООН.

14 березня — в Інституті математики АН УРСР стала до ладу універсальна обчислювальна машина “Київ”.

27–30 травня — у Києві відбулася наукова сесія, присвячена перспективам розвитку суспільних наук в УРСР. Прийнято рішення про створення багатотомної історії УРСР, підготовку робіт з історії фабрик, заводів, шахт, колгоспів, радгоспів.

6 липня — відкрито Республіканську виставку передового досвіду народного господарства України (нині — Національний виставковий центр).

1959

Проходив Всесоюзний перепис населення

16–17 січня — на XX з'їзді КПУ схвалено семирічний план розвитку народного господарства (1959–1965 рр.).

1 березня — відбулися вибори до Верховної Ради УРСР.

8 квітня — у Кременчуці зібрано перший самоскид “КРАЗ-222”.

15 жовтня — у Мюнхені агент КДБ Б. Сташинський убив провідника ОУН С. Бендеру.

Жовтень — у Дніпропетровській області, на Новомосковському металургійному заводі, у найбільшому в Європі цеху з виробництва електрозварювальних труб освоєно випуск труб великого діаметра.

23 грудня — започатковано видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ).

1960

УРСР стала постійним членом Міжнародного бюро виставок та Інтербачення.

2 лютого — в Україні введено в дію перший атомний реактор.

16–19 лютого — відбувся XXI з'їзд КПУ.

11 липня — у м. Сталіно на металургійному заводі почала працювати найбільша у світі установка безперервного розливання сталі.

1 жовтня — у Києві засновано Товариство культурного зв'язку з українцями за кордоном.

6 листопада — у Києві почав діяти перший в УРСР метрополітен.

2 грудня — у Кривому Розі на металургійному заводі введено в дію найбільша у світі доменна піч “Криворізька–Комсомольська”.

28 грудня — у Харкові на турбінному заводі виготовлено першу парову турбіну для атомних електростанцій.

1961

Січень — у Львові відбувся суд над членами Української робітничо-селянської спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун), які відстоювали право виходу України зі складу СРСР.

28 лютого — В. Щербицького призначено Головою Ради Міністрів України.

10 березня — відзначено 100-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка.

12 квітня — здійснено запуск першого в світі космічного корабля. Політ Ю. Гагаріна.

27–30 вересня — відбувся XXII з'їзд КПУ.

Жовтень — XXII з'їзд КПРС схвалив III програму партії побудови комунізму та політику “злиття націй” і русифікації.

1962

Відбулися судові процеси над 20 членами Українського національного комітету (м. Львів), шістьох з них засуджено до страти.

9 травня — введено у дію канал Сіверський Донець — Донбас.

28 червня — І. Казанця призначено Головою Ради міністрів УРСР.

11–15 серпня — здійснено космічний політ навколо землі за участю українського космонавта П. Поповича.

26 грудня — Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ про реформування економічних районів республіки. З 14 існуючих районів утворено 7 економічних районів: Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський.

1963

1 липня — М. Підгорного звільнено з посади першого секретаря ЦК КПУ і обрано на цю посаду П. Шелеста.

1964

УРСР стала членом Конференції Об'єднаних націй з торгівлі й розвитку.

14 жовтня — М. Хрущова усунено з посади першого секретаря ЦК КПРС і обрано на цю посаду Л. Брежнєва (з 1966 р. Генеральний секретар ЦК КПРС).

20 листопада — Пленум ЦК КПРС скасував хрущовські реформи щодо перебудови партії й об'єднав промислові та сільськогосподарські партійні комітети в єдині. Закінчилася доба “відлиги”, почалася епоха “застою”.

1965

УРСР стала членом ООН з промислового розвитку.

23 червня — Рада Міністрів УРСР видала розпорядження про збереження історичних пам'яток, пов'язаних із партизанським рухом в Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Серпень–вересень — прокотилася перша велика хвиля арештів української інтелігенції — учасників дисидентського руху (ув'язнені брати Б. і М. Горині, В. Чорновіл, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та ін.).

4 вересня — у Києві в кінотеатрі “Україна” відбулася маніфестація проти арештів української інтелігенції.

18 вересня — постановою Ради Міністрів УРСР на острові Хортиця (м. Запоріжжя) засновано заповідник з історії українського козацтва.

15 жовтня — В. Щербицького призначено Головою Ради Міністрів УРСР.

30 грудня — у самвидаві вийшла праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, присвячена гострим національним проблемам України.

1966

16–18 березня — відбувся XXIII з'їзд КПУ.

Квітень — у Львові відбулася демонстрація під час судового процесу над Богданом і Михайлом Горинями.

Листопад — в Україні почалося серійне виробництво найбільшого у світі літака “Антей” — Ан-22 (конструктор О. Антонов).

Грудень — у Києві завершено перше видання Української Радянської Енциклопедії в 17 томах.

1967

12 березня — відбулися вибори до Верховної Ради і місцевих рад УРСР.

Червень — вийшов друком I том “Історії міст і сіл Української РСР”.

Вересень — вийшов друком I том трьохтомної колективної праці “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні радянського народу 1941–1945 рр.”.

16–19 листопада — у Нью-Йорку на першій сесії засновано світовий конгрес вільних українців. Президентом обрано В. Кушніра.

Листопад — відбулася Республіканська ювілейна наукова сесія “Народна освіта і педагогічна наука в УРСР за 50 радянських років”.

1968

Січень — у журналі “Вітчизна” надруковано роман О. Гончара “Собор”, який було піддано грубим необгрунтованим нападкам у засобах масової інформації.

Квітень — українська інтелігенція звернулася до ЦК КПРС із листом, в якому висловлювався протест проти закритих судових процесів над представниками інтелігенції у Львові, Києві та Івано-Франківську й утисків української культури. Лист підписали 139 діячів науки, культури і мистецтва.

— Лист до керівництва країною творчої молоді Дніпропетровська проти русифікації. У січні 1970 р. відбувся судовий процес над ініціаторами цього листа: І. Сокульським, М. Кульчицьким та В. Савченком.

1969

Українська РСР стала членом Комітету ООН з ліквідації расової дискримінації.

3 квітня — ЦК КПУ прийняв постанову про подальший розвиток наукових досліджень у західних областях УРСР.

22 квітня — ЦК КПУ прийняв постанову про заходи щодо подальшого розвитку наукових досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії й поліпшення її викладання у вищих навчальних закладах республіки.

12 червня — за рішенням уряду УРСР було створено Інститут держави і права АН УРСР.

20 червня — А. Ляшка обрано Головою Президії Верховної Ради УРСР.

Червень — лист українських політичних в'язнів (М. Гориня, І. Кандиби, Л. Лук'яненка) до Комісії з охорони прав людини в ООН про жорстокість щодо політв'язнів.

1970

Українська РСР стала постійним членом Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ).

Українська РСР призначена членом Спеціального комітету ООН проти апартеїду.

Почав нелегально виходити опозиційний журнал “Український вісник” (редактор — В. Чорновіл).

17 квітня — у Києві відкрито Палац культури “Україна”.

1971

25 лютого — в Україні відзначено 100-річчя від дня народження Лесі Українки.

Березень — розпочато спорудження Чорнобильської АЕС.

1972

Українська РСР стала членом Програми ООН з довкілля.

Січень-травень — в Україні прокотилася друга велика хвиля арештів інтелігенції, дисидентів-семидесятників. В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, О. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич та інші учасники дисидентського руху були ув'язнені на строк від 3 до 10 років.

Травень — П. Шелеста звільнено від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і на цю посаду обрано В. Щербицького.

10 червня — А. Ляшка призначено Головою Ради Міністрів УРСР.

Липень — І. Грушецького обрано Головою Президії Верховної Ради УРСР.

12 грудня — відзначено 250-річчя від дня народження Г. Сковороди — українського просвітителя, гуманіста, філософа і поета.

1973

Українська РСР стала членом Спеціального комітету ООН з питань міжнародного тероризму.

— У Львові органи КДБ викрили підпільну молодіжну організацію “Український національний фронт”. Заарештовано і засуджено 50 осіб.

— У Києві вийшла українською та російською мовами перша у світі двотомна Енциклопедія кібернетики.

1974

14–15 березня — відбулася Республіканська нарада працівників вищої школи з питань вдосконалення роботи вищих навчальних закладів України.

16–17 травня — на Пленумі ЦК КПУ прийнято постанову про завдання партійних організацій щодо подальшого покращання ідеологічної роботи.

18 жовтня — відбулися урочистості з нагоди 30-річчя звільнення України від німецько-фашистських загарбників.

1975

4 липня — відбулася I сесія Верховної Ради УРСР, Головою Президії Верховної Ради переобрано І. Грушецького. Затверджено склад уряду УРСР, який очолив О. Ляшко.

25 серпня — у Харкові відкрито метрополітен.

2–5 вересня — у Києві відбулася XVI міжнародна конференція архівістів за участю представників 40 архівних служб світу.

1976

Українська РСР стала членом Комітету ООН з прав людини.

Лютий — В. Щербицького переобрано першим секретарем ЦК КПУ.

22 березня — в Інституті ядерних досліджень АН УРСР введено в дію найбільший у Європі ізохронний циклотрон “У-240”.

24 червня — рішенням III сесії Верховної Ради УРСР звільнено І. Грушецького від обов'язків Голови Президії Верховної Ради УРСР. На цю посаду обрано О. Ватченка.

9 листопада — у Києві засновано Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод у складі 10 осіб на чолі з М. Руденком (з 1988 р. Українська Гельсінська група).

1977

17 квітня — урядом УРСР прийнято постанову про стан і заходи щодо покращання підготовки і використання наукових і науково-педагогічних кадрів у республіці.

26 вересня — став до ладу перший енергоблок Чорнобильської АЕС.

4–7 жовтня — VII сесія Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання ухвалила нову Конституцію СРСР.

1978

Українська РСР стала членом Комісії ООН із роззброєння та Комісії з інформатизації.

20 квітня — прийнято нову Конституцію України, яка проголосила УРСР “соціалістичною загальнонародною державою” і законодавчо закріпила керівну і спрямовуючу роль Компартії.

1979

Українська РСР як член ООН увійшла до складу Міжурядового комітету з науки і техніки в цілях розвитку.

Грудень — СРСР направив до Афганістану обмежений військовий контингент.

1980

19 липня–3 серпня — в СРСР проводяться XXII Олімпійські ігри (Москва, Київ, Мінськ, Ленінград), в яких взяли участь спортсмени із 81 країни світу. Радянськими спортсменами було виборено 80 золотих, 69 срібних і 46 бронзових медалей, в тому числі представниками України відповідно — 38, 19, 18.

1981

Українська РСР обрана членом Комітетів ООН: з ліквідації дискримінації стосовно жінок; проведення й оцінки здійснення міжнародної стратегії розвитку ООН на третє десятиліття; з розробки міждержавної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців.

10 січня — ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР ухвалили постанову про окремі заходи щодо підвищення ефективності діяльності наукових центрів Академії наук УРСР у системі управління науково-технічним прогресом.

1982

Українська РСР стала членом Регіонального комітету конвенції з визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту й вчені ступені в державах європейського регіону.

28 травня — в Україні урочисто відзначено 1500-річчя Києва.

10 листопада — помирає Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев. На цю посаду обрано Ю. Андропова.

1983

Українська РСР переобрана членом Комісії ООН з прав людини.

16 липня — Ю. Андропова обрано головою Президії Верховної Ради СРСР.

25 липня — завершено будівництво трансконтинентального газопроводу Уренгой–Ужгород загальною довжиною 4451 км.

28 липня — ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про посилення роботи щодо зміцнення трудової дисципліни.

28 серпня — ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову про заходи щодо сприяння науково-технічному прогресу в народному господарстві.

1984

Українська РСР як член ООН увійшла до складу Спеціального міжурядового комітету повного складу для проведення огляду щодо здійснення Хартії економічних прав і зобов'язань держав.

Україна обрана постійним членом Ради Безпеки ООН.

Лютий — смерть Генерального секретаря ЦК КПРС Ю. Андропова. На цю посаду обрано К. Черненко (до березня 1985).

1985

Українська РСР обрана членом комісій ООН: з населених пунктів (1985–1987); з народонаселення (1985–1988); статистичної комісії (1985–1988); комітету з природних ресурсів (1985–1988).

11 березня — Генеральним секретарем ЦК КПРС обрано М. Горбачова. Започатковано курс на “прискорення” і “перебудову”.

27 березня — відбулася I сесія Верховної Ради УРСР. Головою Президії вперше обрано жінку В. Шевченко.
Грудень — завершено видання десятитомної “Історії Української РСР” російською мовою.

1986

9 січня — здійснив перший рейс найбільший у світі літак “Ан-124” (“Руслан”) — побудований українськими конструкторами.

26 квітня — сталася екологічна катастрофа на Чорнобильській АЕС, внаслідок чого радіоактивної забрудненості зазнала територія, на якій в 2218 населених пунктах мешкало 2,4 млн осіб. Від аварії постраждало 3,2 млн громадян України, у тому числі 1,18 млн дітей. Збитки УРСР від аварії становили 120–130 млрд дол.

11 вересня — у Львові відбувся міжнародний симпозіум “І. Франко і світова культура”.

1987

17 січня — у Києві створена Рада жінок України.

10–11 липня — відбулася п’ята сесія Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання. О. Ляшка звільнено від обов’язків голови уряду і призначено на цю посаду В. Масола.

31 серпня — Києву вручено диплом ООН про присвоєння місту почесного звання “Посланець миру”.

1988

5 лютого — Політбюро ЦК КПРС прийняло постанову про додаткове вивчення матеріалів, пов’язаних із репресіями 30–40-х років і початку 50-х років.

25 лютого — у Києві проведено круглий стіл “Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”.

8 квітня — ЦК КПУ ухвалив постанови: про завдання партійних організацій республіки щодо здійснення перебудови середньої і вищої школи в Україні; про роботу Інституту історії партії при ЦК КПУ щодо підвищення рівня наукових досліджень та посилення їх зв’язку з практикою.

25 квітня — в Україні розпочато реалізацію міжнародної програми “Всесвітнє десятиріччя культури (1987–1997)”, проголошеної Генеральною асамблеєю ООН з ініціативи ЮНЕСКО.

Червень-серпень — в Україні урочисто відзначено 1000-ліття християнства на Русі.

Листопад — створено Товариство єврейської культури при Київському відділенні Українського фонду культури.

1989

15 лютого — завершено виведення радянських військ з Афганістану.

17 лютого — при Верховній Раді УРСР створено Комісію зі сприяння в забезпеченні прав та інтересів реабілітованих і створення пам’ятників жертвам репресій.

21 березня — у Закарпатті створено Товариство угорської культури.

1 липня — проведено установчу конференцію Народного Руху за перебудову.

2 липня — рішенням Запорізького облвиконкому на острові Хортиця розпочато створення етнографічного музею з історії запорозького козацтва.

11 серпня — Пленум Верховного Суду УРСР реабілітував усіх засуджених у справі “Спілки визволення України”.

27 серпня — керівництвом УРСР проведено зустріч із представниками 10 національних культурно-просвітніх товариств республіки та обговорено нагальні національні проблеми.

1 вересня — у Львові відбулися зіткнення між міліцією та прибічниками “Української Гельсінської спілки” (УГС), представниками Української католицької церкви (УКЦ), “Народного Руху України за перебудову” (Рух), “Товариства Лева”, “Спілки незалежної української молоді” (СНУМ), що мали драматичні наслідки.

8–10 вересня — у Києві відбувся установчий з’їзд Народного руху України за перебудову (НРУ), на якому затверджено програму діяльності. Головою Руху був обраний І. Драч.

16 вересня — у Києві відбувся загальноміський мітинг “В інтернаціональній єдності і згуртованості — успіх перебудови”.

— У Києві відбулася Установча конференція Республіканського товариства радянських німців “Відергебурд” (“Відродження”).

29 вересня — В. Щербицький залишив посаду першого секретаря ЦК КПУ. На цю посаду було обрано В. Івашка, якого влітку 1990 р. змінив С. Гуренко.

10 жовтня — у Києві відкрито новий комплекс Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН УРСР.

12 жовтня — в Ужгороді стартував радянсько-американський похід за мир, організований Українським республіканським комітетом захисту миру та американською антивоєнською організацією “Міжнародний похід за мир”.

18 жовтня — створено Комісію ЦК КПУ з питань міжнаціональних відносин.

21 жовтня — у Києві відбулася I сесія Великої Ради Руху. У Львові пройшла установча конференція, яка ухвалила рішення про відновлення діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

27–28 жовтня — Рішенням X сесії Верховної Ради УРСР ухвалено закон про вибори народних депутатів УРСР і депутатів місцевих рад народних депутатів.

28 жовтня — прийнято Закон “Про Державний статус української мови”.

1990

10 січня — у Донецьку засновано Товариство радянських греків України.

13 січня — у Києві проведено спільну наукову конференцію Великої Ради Руху, Інституту історії АН УРСР та сесію Великої Ради Руху, присвячену річниці об’єднання УНР і ЗУНР.

21 січня — між Києвом і Львовом тисячі людей утворили живий ланцюг “Українська хвиля” з нагоди Дня соборності України (71-ї річниці проголошення 22 січня 1919 р. акта злуки УНР і ЗУНР).

30–31 січня — у Москві відбувся Архієрейський Собор Російської православної церкви, який ухвалив рішення про створення Української православної церкви Московського патріархату.

23 лютого — в Закарпатті створено соціально-культурне товариство закарпатських румун ім. Георге Кошбука.

4–18 березня — в Україні вперше за радянські часи проведено вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів на альтернативній основі.

12–15 березня — на III позачерговому з’їзді народних депутатів СРСР М. Горбачова обрано Президентом СРСР.

21 березня — на українському телебаченні вперше вийшла передача нового циклу “Говоримо українською”.

24–25 березня — у Хусті відбулася сесія Великої Ради НРУ за перебудову, присвячена проголошенню 15 березня 1930 р. незалежної Української держави — Карпатська Україна. Більшістю голосів відхилено пропозицію лідерів НРУ про перетворення Руху на політичну партію.

29 березня — створено Державний комітет УРСР у справах національностей.

30 березня — створено Республіканський комітет захисту прав віруючих УПЦ.

3 квітня — Верховною Радою СРСР прийнятий закон про порядок вирішення питань, пов’язаних із виходом союзної республіки з СРСР.

7 квітня — засновано Чехословацьке республіканське культурно-просвітницьке товариство.

7–8 квітня — у Львові засновано об’єднання “Державна самостійність України”.

13 квітня — у Донецьку заснований союз “Єднання”.

21–22 квітня — у Львові відбулася установча конференція, на якій Український християнсько-демократичний фронт перейменовано на Українську християнсько-демократичну партію.

22 квітня — проголошено маніфест Партії зелених України.

29–30 квітня — у Києві відбувся з’їзд УГС, який ухвалив рішення про саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії. Головою УРП був обраний Л. Лук’яненко.

30 квітня–2 травня — заснована Конфедерація анархістів України.

25–27 травня — на установчому з’їзді Об’єднана соціал-демократична партія України розкололася на Соціал-демократичну партію України і Об’єднану соціал-демократичну партію України.

30 травня — Верховна Рада СРСР ухвалила Закон СРСР про громадські об’єднання.

4 червня — першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка обрано Головою Верховної Ради.

5–6 червня — у Києві відбувся Перший Собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

6 червня — у Верховній Раді УРСР дванадцятого скликання сформувалася парламентська опозиція — Народна Рада, її головою було обрано депутата І. Юхновського.

9 червня — у Києві відбулася установча конференція Української селянсько-демократичної партії.

16–17 червня — у Києві відбулася установча конференція Української народно-демократичної партії.

20 червня — у газеті “Правда України” було надруковано постанову ЦК КПУ про відміну як політично помилкових постанов і рішень ЦК КП(б)У кінця 40-х — початку 50-х років з питань розвитку української літератури, культури, мистецтва, історичної науки.

16 липня — Верховна Рада України ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, якою проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

23 липня — на альтернативній основі Л. Кравчука обрано Головою Верховної Ради України.

24 липня — за рішенням президії Київської міської ради народних депутатів над будинком Ради о 19 год піднято поруч з державним прапором УРСР національний синьо-жовтий прапор.

2 серпня — Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про мораторій на будівництво на території республіки нових АЕС і нових надпотужних РЛС.

2–4 серпня — у Дніпропетровській і Запорізькій областях відбулися Дні козацької слави, присвячені 500-річчю українського козацтва.

3 серпня — Верховна Рада ухвалила Постанову “Про державну символіку” та Закон “Про економічну самостійність Української РСР”.

13 серпня — Указом Президента СРСР відновлено у правах усіх жертв політичних репресій 20–50-х років.

5–7 вересня — у Києві відбувся Міжнародний симпозиум щодо голоду в Україні у 1932–1933 рр.

22 вересня — заснована Демократична партія України.

25–26 вересня — у Києві відбувся установчий з’їзд Селянського союзу України.

28–30 вересня — у Києві відбувся установчий з’їзд Партії зелених України (ПЗУ). Головою був обраний письменник Ю. Щербак.

29–30 вересня — відбулася II конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка “Провіта”.

Вересень — у Дрогобичі відбулося перепоховання жертв масових репресій НКВС і КДБ.

1 жовтня — Верховна Рада СРСР ухвалила закон про свободу совісті в релігійних організаціях.

16 жовтня — Верховна Рада УРСР ухвалила Постанову “Про заснування газети Верховної Ради УРСР “Голос України”, перший номер якої вийшов 1 січня 1991 р.

2–17 жовтня — відбулися політичні страйкові виступи українського студентства.

23 жовтня — Верховна Рада на вимогу страйкуючих студентів ухвалила відставку Голови Ради Міністрів В. Масола.

23 жовтня — Верховна Рада ухвалила рішення про вилучення з Конституції УРСР шостої статті про керівну роль у суспільстві Комуністичної партії.

24 жовтня — Верховна Рада ухвалила закон про зміни та доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР і затвердила комісію для розробки Конституції України.

25 жовтня — у Києві відбулися III Всеукраїнські збори Народного Руху.

14 листопада — В. Фокіна призначено Головою Ради Міністрів України.

19 листопада — у Києві укладено Договір між Україною і РРФСР про добросусідство і співробітництво.

15–16 грудня — відбувся установчий з’їзд Демократичної партії України.

1991

7 лютого — Верховна Рада ухвалила закон про власність.

12 лютого — відновлено статус Кримської АРСР.

17 квітня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій”.

18 квітня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про утворення Кабінету Міністрів Української РСР”. В. Фокіна призначено прем’єр-міністром.

6 червня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про свободу совісті та релігійні організації”.

25 червня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про навколишнє природне середовище”.

26 червня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про освіту”.

26 липня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”.

27 липня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про заснування поста Президента і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”.

27 липня — Верховна Рада ухвалила закон про Президента України.

19–22 серпня — у Москві відбулася спроба державного перевороту. Створено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС). Провал заколоту.

24 серпня — Верховна Рада прийняла історичний Акт проголошення незалежності України. Цей день оголошено Днем незалежності України.

30 серпня — Верховна Рада прийняла Указ про заборону діяльності КПУ.

15 вересня — у Києві проходило Всеукраїнське народне віче.

19 вересня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про громадські товариства”.

20 вересня — Верховна Рада ухвалила Постанову “Про створення служби Національної безпеки України”.

8 жовтня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про громадянство України”.

24 жовтня — Верховна Рада ухвалила заяву про без’ядерний статус України.

26 жовтня — відбувся установчий з’їзд Соціалістичної партії України.

1 листопада — Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України.
4 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про національну гвардію України” та Закон “Про прикордонні війська”.
5 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про прокуратуру”.
7 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про державний кордон”.
16–17 листопада — в Одесі відбувся перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес.
19 листопада — у Києві відбувся Всеукраїнський міжрелігійний форум.
1 грудня — проведено Всеукраїнський референдум на підтримання Акта проголошення незалежності України та вибори Президента України. Першим Президентом незалежної України обрано Л. Кравчука.
5 грудня — Верховна Рада прийняла постанову-звернення “До парламентів і народів світу”, в якій заявила, що договір 1922 р. про утворення СРСР денонсовано.
— Головою Верховної Ради України обрано І. Плюща.
6 грудня — Верховна Рада ухвалила закон про збройні сили.
7–8 грудня — у Біловезькій Пущі лідери Білорусі — С. Шушкевич, Росії — Б. Єльцин, України — Л. Кравчук уклали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).
14 грудня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про пресу”.
21 грудня — на зустрічі в Алматі керівники 11 колишніх республік СРСР підписали Декларацію про принципи співробітництва країн СНД. СРСР перестав існувати.

1992

8 січня — у Києві відбулися Установчі збори з нагоди заснування громадського об’єднання “Нова Україна”.
15 січня — Президія Верховної Ради видала Указ “Про Державний гімн України”. Ним стала пісня “Ще не вмерла Україна”, створена у 1864 р. композитором М. Вербицьким на слова П. Чубинського.
22–23 січня — у Києві відбувся Конгрес українців суверенних держав колишнього СРСР.
28 січня — Верховна Рада ухвалила Постанову “Про державний прапор України”.
29 січня — Міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнське товариство “Просвіта ім. Т. Г. Шевченка” (голова — П. Мовчан).
14 лютого — Верховна Рада ухвалила Закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство”.
— Верховна Рада прийняла “Основи законодавства України про культуру”.
19 лютого — Верховна Рада затвердила Малий герб держави у вигляді тризуба.
4 березня — Верховна Рада прийняла Закон “Про приватизацію майна державних установ”.
5 березня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про представника Президента України”.
10 березня — Україну прийнято до Північноатлантичної ради співробітництва.
13 березня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про земельний кодекс України”.
20 березня — у Києві відбулася зустріч керівників держав країн СНД.
25 березня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про службу безпеки України”.
26 березня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про війська внутрішньої та конвойної охорони”.
6 квітня — Президія Верховної Ради ухвалила Постанову “Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917–1918 рр.”.
27 квітня — Україна визнана членом Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції і розвитку.
29–30 квітня — в Одесі відбулися українсько-російські переговори з питань Чорноморського флоту.
11–13 червня — у Києві відбувся I Конгрес молодих політиків України.
15 червня — Президент України Л. Кравчук видав Указ “Про створення національного комітету з питань роззброєння”.
25 червня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про національні меншини”.
25–26 червня — у Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор, який ухвалив рішення про об’єднання двох найбільших в Україні церков — Української православної церкви (УПЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в Українську православну церкву Київського патріархату.
14 липня — Україна подала заяву про вступ до Ради Європи.
21–24 серпня — у Києві відбувся Всесвітній форум українців.
Жовтень — у відставку відправлено уряд В. Фокіна. Сформовано новий уряд Л. Кучми.
1 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”.
7 листопада — в Україні відзначено 75 річницю від дня проголошення Української Народної Республіки (УНР).

16 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”.

17 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про статус народного депутата України”.

21 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”.

12 грудня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про митний кодекс України”.

15 грудня — Верховна Рада ухвалила Декларацію “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”.

20 грудня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про селянське (фермерське) господарство”.

1993

22 січня — в Україні відзначено 75 річницю від дня проголошення IV Універсалу Центральної Ради.

26 січня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні”.

30 січня — в Україні вшановано пам’ять 300 студентів-добровольців, загиблих 75 років тому під Крутами на Чернігівщині.

29–30 січня — у Києві проходила Всеукраїнська нарада представників національно-культурних товариств, об’єднань, асоціацій.

30–31 січня — у Сімферополі відбувся позачерговий з’їзд Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР).

2 лютого — Міністерство юстиції зареєструвало Народний Рух України як політичну партію.

5 лютого — Верховна Рада ухвалила Закон “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”.

16 лютого — у Києві розпочався страйк електротранспортників.

19 лютого — Президент України Л. Кравчук видав Указ “Про заходи у зв’язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні”.

— Президент України Л. Кравчук видав розпорядження “Про відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького”.

21 лютого — у Києві відбувся Всеукраїнський форум антикомуністичних і антиімперських сил, на якому ухвалено Декларацію антикомуністичного і антиімперського фронту.

23–24 лютого — у Брюсселі (Бельгія) відбулися політичні консультації з питань співпраці України і східноєвропейських держав з НАТО у межах Північноатлантичної ради співробітництва, обговорення взаємин та надання країнами НАТО гарантій безпеки Україні.

20 травня — Кабінет Міністрів видав декрет “Про лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності”.

8–23 червня — проходив загальний страйк трудівників Донбасу.

10 червня — Федерація профспілок України оголосила передстрайкову готовність до проведення всеукраїнської акції протесту.

11 червня — Президент України Л. Кравчук видав Указ “Про деякі першочергові заходи щодо нормалізації економічного становища в Україні”.

12 червня — Президент України Л. Кравчук видав Указ “Про заходи щодо стабілізації соціально-політичної ситуації в Україні”.

16 червня — Президент України Л. Кравчук видав Указ “Про невідкладні заходи щодо стабілізації економічної та політичної ситуації в Україні”.

17 червня — Верховна Рада ухвалила Постанову “Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір’я (недовір’я) Президенту та Верховній Раді України”.

18 червня — Президент України Л. Кравчук видав укази “Про Координаційний комітет з питань боротьби зі злочинністю”, “Про порядок виконання державного бюджету України”.

19 червня — у Донецьку відбувся з’їзд Компартії України, на якому оголошено про відновлення діяльності партії.

25–27 червня — у Києві відбувся I об’єднаний Всесвітній український конгрес студентів (ВУКС).

30 червня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”.

2 липня — відбувся I Всеукраїнський збір Конгресу українських націоналістів, який ухвалив програму і статут. Головою проводу КУН обрано Я. Стецько.

20 серпня — у Києві відбувся Всесвітній з’їзд українського вчителства.

10–12 вересня — в Україні були проведені поминальні заходи з нагоди 60-х роковин голодомору 1932–1933 рр.

21 вересня — Верховна Рада задовольнила відставку прем’єр-міністра Л. Кучми.

22 вересня — Указом Президента в.о. прем'єр-міністра України призначено Ю. Звягільського.
27 вересня — Президент України Л. Кравчук видав Указ про керівництво Кабінетом Міністрів, згідно з яким Президент України очолив вертикаль виконавчої влади.
3–4 жовтня — у Москві відбувся збройний заколот антидемократичних сил.

1994

30 січня — Президентом Автономної Республіки Крим обрано Ю. Мешкова, лідера партії “Республіканський рух Криму”.
4 лютого — Верховна Рада ухвалила закон про статус депутатів місцевих рад народних депутатів.
24 лютого — Верховна Рада ухвалила закон про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, обласних рад.
27 березня — відбулися дострокові вибори до Верховної Ради України. У першому турі обрано 49 із передбачених 450 народних депутатів.
2, 3, 9, 10 квітня — вибори народних депутатів до Верховної Ради в мажоритарних округах (обрано 286 депутатів).
14 квітня — Президент України Л. Кравчук видав Указ “Про заходи щодо влаштування жертв депортації в Криму”.
18 травня — Головою Верховної Ради України обрано О. Мороза.
16 червня — Верховна Рада України призначила прем'єр-міністром В. Масола.
26 червня — відбулися вибори Президента України (балотувалося шість кандидатур) і голів та депутатів до місцевих рад.
10 липня — Президентом України на альтернативній основі обрано Л. Кучму (балотувались Л. Кравчук і Л. Кучма).
14 вересня — Президент України Л. Кучма видав розпорядження “Про тимчасового спеціального уповноваженого Президента України в автономній Республіці Крим”. На цю посаду призначено віце-прем'єр-міністра С. Марчука.
16 вересня — у Києві відбувся I з'їзд мусульман України.
7–8 жовтня — у Києві відбулися урочисті збори та військовий парад, присвячені 50-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників.
10 листопада — Верховна Рада затвердила склад Комісії з розробки проекту нової Конституції України. Конституційну комісію очолили на правах співголів Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради України О. Мороз.
16 листопада — Верховна Рада ухвалила Закон “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року”.

1995

30 січня — у Києві відбулося розширене засідання Координаційного комітету при Президентові України із боротьби з корупцією та організованою злочинністю.
17 березня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про Автономну Республіку Крим”. У структурі органів виконавчої влади республіки ліквідована посада президента.
4 квітня — Верховна Рада задовольнила прохання В. Масола про відставку з посади прем'єр-міністра.
8 червня — Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз підписали Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”.
6 липня — С. Супрунюка обрано Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим.
18 липня — у Києві біля Софійського собору сталося зіткнення підрозділів охорони правопорядку з процесією віруючих, яка супроводжувала труну з тілом Патріарха Київського і всієї Русі-України, Глави Української православної церкви (Київського патріархату) Володимира (Романюка).
19 серпня — Президент України Л. Кучма підписав Указ “Про органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим”.
5 жовтня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про боротьбу з корупцією”.
6 жовтня — Президент України Л. Кучма видав Указ “Про національну гвардію України”.
11 жовтня — Президент України Л. Кучма видав Указ “Про утворення Державного комітету України з питань релігій”.
9 листопада — Україну включено до складу країн — учасниць Ради Європи.

1996

25 березня — Президент України Л. Кучма видав Указ “Про Раду з питань науки та науково-технічної політики”.

11 квітня — розпочався страйк шахтарів Донбасу, в якому взяли участь шахтарі 12 шахт регіону.

27 травня — С. Марчука звільнено з посади прем'єр-міністра.

28 червня — Верховна Рада України прийняла Конституцію (Основний Закон) України, яка юридично оформила нові політичні, економічні та духовні реалії в українському суспільстві, що склалися внаслідок створення суверенної Української держави.

10 липня — прем'єр-міністром призначено П. Лазаренка. Пізніше він утік до США, де його було віддано до суду за “відмивання” великих сум коштів.

24 серпня — Україна відзначила п'ятиріччя своєї незалежності.

25 серпня — Президент України Л. Кучма видав Указ “Про грошову реформу в Україні”.

1 вересня — запроваджена нова національна валюта — гривня.

14 грудня — Президент України Л. Кучма видав Указ “Про склад Кабінету Міністрів України”.

1997

30 травня — Верховна Рада України підписала Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією.

16 липня — В. Пустовойтенка призначено прем'єр-міністром.

19 листопада — стартував американський космічний корабль “Колумбія”, у складі міжнародного екіпажу якого був перший український космонавт незалежної України Л. Каденюк.

1998

29 березня — відбулися чергові вибори до Верховної Ради України. Вперше 50 % складу парламенту обрано за списками від 30 політичних партій та блоків на основі пропорційного представництва.

Квітень — у Києві відбулося офіційне відкриття Монетного двору Національного банку України (першу продукцію він дав у листопаді 1997 р). Востаннє монети виготовлялися в Україні за часів Київської Русі.

7 липня — після 69 пленарних засідань Верховної Ради (“спікеріада”) Головою Верховної Ради України обрано О. Ткаченка.

27 серпня — Указом Президента України встановлена вища відзнака України за здійснення визначного особистого героїського вчинку, трудового подвигу — “Герой України”.

20 вересня — Україна відзначила 1100-річчя від дня заснування Галича, колишньої столиці Галицько-Волинського князівства. Свято проводилося під егідою ЮНЕСКО.

1 листопада — відзначено 80-річчя від дня проголошення Західноукраїнської Народної республіки.

Листопад — Указом Президента України в державі встановлено День пам'яті жертв голодомору, який відзначатиметься щорічно у четверту суботу листопада. Від голоду 1921 р. та 1946–1947 рр., голодомору 1932–1933 рр. в Україні загинуло близько 15 млн осіб.

1999

15 січня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про столицю України — місто-герой Київ”.

21 січня — Указом Президента встановлено День соборності України, який відзначатиметься щорічно 22 січня — у день проголошення в 1919 р Акта злуки.

5 березня — Верховна Рада прийняла Закон “Про вибори Президента України”.

25 березня — в автомобільній катастрофі трагічно загинув відомий політичний діяч, народний депутат, голова Народного Руху України В. Чорновіл.

20 травня — Верховна Рада ухвалила Закон “Про Національний банк України”.

31 жовтня–14 листопада — відбулися чергові президентські вибори. Президентом України в другому турі на повторний термін обрано Л. Кучму.

29 листопада — Президент України з метою запровадження атрибутів української держави своїм указом встановив, що офіційними символами Глави держави є: прапор (штандарт) Президента України, Знак Президента України, Гербова Печатка Президента України, Булава Президента України.

22 грудня — В. Пустовойтенка звільнено з посади прем'єр-міністра і обрано на цю посаду В. Ющенко.

2000

Січень–лютий — парламентська криза. На пленарному засіданні Верховної Ради України сформовано парламентську більшість, до складу якої увійшли 237 депутатів. Головою Верховної Ради України обрано І. Плюща.

Лютий — Послання Президента України до Верховної Ради “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку”.

22 лютого — в Україні скасовано смертну кару.

Квітень — проведено Всеукраїнський референдум з актуальних питань державного розвитку.

17 травня — на будинку Верховної Ради радянську символіку замінено на національну.

14 липня — уряд В. Ющенка прозвітував перед народними депутатами Верховної Ради про виконання програми “Реформи заради добробуту”.

16 липня — Україна урочисто відзначила 10-річчя проголошення Верховною Радою Української РСР Декларації про Державний суверенітет України.

Вересень–грудень — в Україні розгорнувся так званий “касетний скандал” у зв’язку зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе.

15 грудня — о 12.00 остаточно припинено роботу Чорнобильської АЕС.

Персоналії

Андропов Юрій Володимирович (1914–1984) — радянський політичний і державний діяч. З 1936 р. — на комсомольській роботі. Член КПРС з 1939 р. В 1938–1940 рр. — перший секретар Ярославського обкому ВЛКСМ, 1940–1944 рр. — перший секретар ЦК ЛКСМ Карелії. Учасник Великої Вітчизняної війни. З 1944 р. на партійній роботі. 1953–1957 рр. — Посол СРСР в Угорщині. 1957–1967 рр. — зав. відділу, секретар ЦК КПРС. 1967–1982 рр. — голова Комітету Державної безпеки СРСР. Генерал армії (1976). 1982–1984 рр. — Генеральний секретар ЦК КПРС, одночасно з 1983 р. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС в 1967–1973 рр., член Політбюро з 1973 р. Депутат Верховної Ради СРСР у 1950–1954 рр. і з 1962 по 1984 р. Герой Соціалістичної Праці (1974).

Бандера Степан (1909–1959) — політичний діяч, організатор українського національного руху. Народився у Галичині в родині священика. З 1927 р. — член Української військової організації (УВО). З утворенням ОУН з 1929 р. стає її членом, а згодом одним із керівників. У 1934 р. був засуджений польським судом до смертної кари, заміненої на довічне ув’язнення. У 1939 р. з початком війни був визволений. У лютому 1940 р. Бандера зі своїми однодумцями створює революційний Провід ОУН, а в 1941 р. на II Великому зборі Проводу стає його головою. У 1947 р. обраний головою Проводу ОУН, керував боротьбою українського національного підпілля проти радянської влади. У своїх статтях обстоював ідеї революційно-визвольного націоналізму. 15 жовтня 1959 р. вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб.

Брежнев Леонід Ілліч (1906–1982) — радянський політичний і державний лідер. Народився в с. Кам’янське (нині м. Дніпродзержинськ) Єкатеринославської губернії у сім’ї металурга. З п’ятнадцяти років слюсар на Дніпровському заводі Південно-Російської Дніпровської металургійної спілки. У 1923–1927 рр. навчається в Курському землеупорядкувально-меліоративному технікумі. Член партії з 1931 р. Після технікуму — заступник голови Бісертської райради (Свердловський округ, Уральська обл.). З 1931 р. — заступник начальника обласного земельного управління. В 1935 р. навчається на вечірньому відділенні Кам’янського металургійного інституту. З 1935 по 1937 р. проходить службу в Червоній армії, командир танкового взводу. З 1937 р. на керівній радянській та партійній роботі, з 1939 р. секретар Дніпропетровського ОК КПУ. Учасник Великої Вітчизняної війни. З липня 1941 р. — заступник начальника політуправління Південного фронту, з 1943 р. — начальник політвідділу 18-ї армії, з 1945 р. — начальник політуправління 4-го Українського фронту (з літа 1945 р. Прикарпатський військовий округ). У 1944 р. йому присвоєно звання генерал-майора. Із серпня 1946 р. перший секретар Запорізького, а з листопада 1947 р. — Дніпропетровського обкому КПУ. З 1950 р. працює в ЦК КП(б) Молдавії. В 1953 р. — заступник начальника Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту. В 1954–1956 рр. — другий, а потім перший секретар ЦК КП Казахстану. В 1956 р. обраний секретарем ЦК КПРС. 1960–1964 рр. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. 1963–1964 рр. — секретар ЦК КПРС. Після усунення з посади М. Хрущова з жовтня 1964 р. — перший, а з 1966 по 1982 р. — Генеральний секретар ЦК КПРС. Водночас з 1977 р. — Голова Президії Верховної Ради СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР з 1950 по 1982 р. Герой Соціалістичної праці (1961), чотири рази Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу (1978).

Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) — геолог, геохімік, академік Російської академії наук (з 1909 р.), академік Української академії наук (з 1918 р.). У 1885 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. В 1917–1921 рр. — жив і працював в Україні, брав активну участь у заснуванні

ВУАН, був її першим президентом (1918–1921). У 1922 р. переїхав до Петрограда, займався наукою. Його ідеї про роль живої речовини у житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки — біогеохімії. Фундатор вітчизняної наукової школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу. Член багатьох академій наук та наукових товариств. У 1943 р. АН СРСР встановила премію, а в 1963 р. — золоту медаль імені Вернадського.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) — український політичний і громадський діяч, письменник. Походив із селянської сім'ї. Закінчив гімназію, навчався у Київському університеті. Був членом РУП, потім УСДРП, з 1907 р. — член її ЦК. Із 1903 р. — на професійній революційній роботі. Один з організаторів української національної революції, лідер УСДРП, головний редактор “Робітничої газети”, заступник голови Української Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових, селянського та робітничого з'їздів. Очолював українську делегацію, яка в травні 1917 р. передала Тимчасовому уряду вимогу УЦР про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29–30 червня 1917 р. Співавтор усіх головних законодавчих актів УНР (у тому числі чотирьох Універсалів). У вересні 1918 р. обраний головою Українського Національного Союзу. Відіграв важливу роль в організації антигетьманського повстання. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. очолював Директорію, усунутий з керівництва за ліві погляди, емігрував. У 1919 р. організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів, заявивши про перехід на відповідні позиції. У 1920 р. повернувся в Україну, але після невдалої співпраці з більшовиками повернувся за кордон. У середині 20-х років намагався ще раз повернутися на Батьківщину, але дозволу на в'їзд не отримав. Жив у Франції. Відійшовши від політичної діяльності, присвятив себе літературі та публіцистиці. Автор тритомного мемуарно-публіцистичного твору “Відродження нації. Історія української революції (1917 — грудень 1919)”.

Волобуєв Михайло Симонович (1903–1972) — науковець та громадський діяч. Народився у м. Миколаєві в сім'ї службовця та вчительки. Освіту здобув у гімназії та Харківському інституті профосвіти. З 1920 р. — член КП(б)У. В 1921–1923 рр. працював у Миколаєві та Вінниці в системі політосвіти, з 1923 р. — у Головополітосвіті. Водночас викладав у Харківському інституті народної освіти, Харківському механіко-машинобудівному інституті. 1934 р. заарештований і засуджений на 5 років таборів. Після війни викладав у вищих навчальних закладах Ростова-на-Дону й Донецька.

Волошин Августин (1874–1945) — політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття. Освіту здобув у семінарії та Вищій педагогічній школі в Будапешті. Активною політичною діяльністю почав займатися з 1919 р. Засновник і керівник Народно-християнської партії (1923–1939), посол до чехословацького парламенту (1925–1929). 26 жовтня 1938 р. Волошина було призначено прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. — президентом цієї держави. Після окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом до Праги. У травні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у московській Бутирській тюрмі. У 2002 р. посмертно удостоєний звання Героя України

Горбачов Михайло Сергійович (1931) — радянський політичний і державний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС, перший Президент СРСР. Народився у селянській родині в с. Привільне Ставропольського краю. Закінчив юридичний факультет МДУ (1953) і заочно економічний факультет Ставропольського сільськогосподарського інституту (1967). З 1953 р. на комсомольській роботі. У 1966 р. обирається першим секретарем Ставропольського міського партії. З 1978 р. — секретар, у березні 1985 р. обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС. У березні 1990 р. обраний Президентом СРСР. Проголошена ним політика перебудови соціалістичного суспільства мети не досягла, а призвела до ліквідації КПРС і розвалу СРСР в 1991 р. У грудні 1991 р. склав повноваження президента. Займається політичною і літературною діяльністю.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — історик, літературознавець, публіцист, політичний і громадський діяч. Народився в м. Холм (нині територія Польщі). Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1890). Проводив дослідницьку роботу в наукових установах Львова і Києва. Один з організаторів Української національно-демократичної партії в Галичині (1899), засновник Товариства українських поступовців (1908). У 1914 р. його заарештовано і заслано до Сибірска. 7 березня 1917 р. обраний головою Української Центральної Ради. За гетьмана П. Скоропадського перебував у підпіллі, з 1919 р. — в еміграції. На початку 1924 р. повернувся в Україну, обраний дійсним членом ВУАН. Очолив науково-дослідну кафедру історії України, історичний відділ ВУАН. 1931 р. його знову було безпідставно заарештовано ДПУ і звинувачено у зв'язку з “Українським національним центром” та в антирадянській діяльності. З кінця 1930 по 1934 р. працював у Москві. Автор багатьох ґрунтовних праць із всесвітньої та української історії — “Історії України-Руси” в 10 томах (1898–1936), “Нарису історії українського народу” (1904), “Ілюстрованої історії України” (1911); “Історії української літератури” в 5 томах (1923–1927).

Гуренко Станіслав Іванович (1936) — радянський політичний і державний діяч. Народився в м. Іловайську Донецької області. Закінчив Донецький політехнічний інститут (1958), працював інженером-технологом, старшим інженером-технологом, завідуючим лабораторією Донецького машинобудівного заводу ім. ЛКСМУ. Водночас у 1963–1964 рр. викладав у Донецькому політехнічному інституті. З 1964 р. — заступник головного технолога, головний технолог, заступник головного інженера, а з 1970 р. — директор Донецького машинобудівного заводу ім. ЛКСМУ. В 1976 р. його обрано секретарем Донецького обкому КПУ. 1980–1987 рр. — заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З 1987 р. — секретар і другий секретар ЦК КПУ.

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) — політичний діяч, публіцист, ідеолог українського інтегрального націоналізму. Народився в м. Мелітополі (нині Запорізька обл.). Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Царськосельському ліцеї, на юридичному факультеті Петербурзького університету, з якого був виключений за участь в політичній демонстрації 1905 р. Через переслідування поліції у 1908 р. виїжджає за кордон. Під час Першої світової війни — перший голова Союзу Визволення України, з якого вийшов у 1915 р. Проживав у Львові, де здобув ступінь доктора права. У березні 1918 р. повертається до Києва, де очолює Українське телеграфне агентство. Член української делегації на переговорах із РСФРР. У 1919–1921 рр. проживає у Швейцарії, з 1922 р. — у Львові, де був одним із засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу “Заграда” (1923–1924). 1939 р. заарештований та ув’язнений у польському концтаборі. З початком Другої світової війни емігрує до Німеччини, а звідти до Бухареста, де працює в часописі “Батави” (1940–1941). У роки війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 р. — у Парижі, в 1946 р. переїхав до Великої Британії. 1947 р. емігрував до Канади. У своїх працях виклав доктринальні засади українського інтегрального (дієвого) націоналізму.

Сфремов Сергій Олександрович (1876–1939) — видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик української літератури. Закінчив Київську духовну семінарію (1890). Навчався на юридичному факультеті Київського університету (1895–1901). Член Київської загальної організації, Київської української студентської громади. Досліджував світовий досвід вирішення національного питання. Один із засновників Української демократично-радикальної партії. За участь у революції 1905–1907 рр. був двічі заарештований. У вересні 1908 р. став співзасновником Товариства українських поступовців, з 1909 р. секретар ТУП. У 1917 р. голова ЦК Союзу автономістів-федералістів, заступник голови Української Центральної Ради, Генеральний секретар з міжнародних справ. Після ліквідації УЦР відійшов від активної політичної діяльності. У 20-х роках — академік, віце-президент ВУАН. У 1930 р. заарештований за звинуваченням у створенні Спілки визволення України. Засуджений до 10 років позбавлення волі. Помер у тюрмі.

Каганович Лазар Мойсейович (1893–1991) — радянський партійний і державний діяч. Народився в с. Кабани на Київщині. З 1911 р. — член більшовицької партії. У 1919 р. — голова губкому в Нижньому Новгороді, голова виконкому у Воронежі, у 1920–1922 рр. — працює в Туркестані. З 1922 р. — завідувач організаційно-інструкторським відділом ЦК РКП(б), з 1924 р. — секретар ЦК РКП(б). У 1925–1928 рр. — генеральний секретар ЦК КП(б)У. Надалі працює на посадах секретаря ЦК ВКП(б), наркома шляхів сполучення, важкої, паливної промисловості. Брав активну участь у масових репресіях 1937–1938 рр. Під час Другої світової війни — член ДКО. З березня до грудня 1947 р. знову обіймає посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. З 1953 р. — перший заступник голови Ради Міністрів СРСР. У 1957 р. здійснив спробу усунення з посади М. Хрущова. За це знятий з усіх посад, а в 1962 р. виключений з КПРС.

Квірінг Еммануїл Йонович (1888–1937) — радянський партійний і державний діяч. Народився в с. Новолинівка в сім’ї німецького колоніста — волосного писаря. Навчався у земській школі та приватній прогімназії в Саратові, закінчив фармацевтичні курси. З 1912 р. — у більшовицькій партії. У роки Першої світової війни займався революційною діяльністю в Катеринославі. У 1915–1917 рр. перебував у засланні в Сибіру. З кінця 1917 р. — голова Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів. У 1918–1919 рр. — секретар ЦК КП(б)У, з 1919 по 1920 р. був головою Української Ради народного господарства, згодом секретарем Донецького губкому КП(б)У. З квітня 1923 р. — перший, а з січня 1925 р. — генеральний секретар ЦК КП(б)У. З квітня 1925 р. працював у Москві на посадах заступника голови ВРНГ СРСР, заступника голови Держплану СРСР. У 1934 р. йому одному з перших у країні було присвоєно науковий ступінь доктора економічних наук. У 1937 р. репресований. Реабілітований посмертно.

Кириченко Олексій Іларіонович (1908–1975) — радянський партійний і державний діяч. Народився у робітничій сім’ї в с. Чернобаївка на Херсонщині. З 1930 р. — член КПРС. Закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства (1936). З 1938 р. — в апараті ЦК КП(б)У. У 1941 р. обіймав посаду секретаря ЦК КП(б)У з промисловості. Під час Великої Вітчизняної війни — член Військової ради багатьох фронтів, генерал-майор. З 1944 р. — секретар ЦК КП(б)У по кадрах. 1945–1949 рр. — перший секретар одеських обкому і міськкому партії, 1949 р. — другий, 1953 р. — перший секретар ЦК КП України. В

1957 р. Кириченка призначили на посаду секретаря ЦК КПРС. З 1960 р. — перший секретар Ростовського обкому партії, згодом — на господарській роботі. Останні роки жив у Москві.

Косіор Станіслав Вікентійович (1889–1939) — радянський державний і партійний діяч. Народився у сім'ї робітника в м. Венгров (нині Польща). 1896 р. з батьками переїхав на Донбас. З 1907 р. член РСДРП(б). З березня 1917 р. до березня 1918 р. — на партійній роботі в Петрограді, член ВЦВК РРФСР. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. На I з'їзді КП(б)У виступав як прихильник створення окремої від РКП(б) партії українських комуністів. У 1918 р. виконував обов'язки народного секретаря фінансів у радянському уряді України. З 1919 р. на керівній партійній і державній роботі в Україні. 1922–1925 рр. — секретар Сиббюро ЦК РКП(б), 1925–1928 рр. — секретар ЦК ВКП(б). У 1928—1938 рр. — генеральний секретар (з 1934 р. — перший секретар) ЦК КП(б) України. У 1938 р. звільнений з усіх посад. Заарештований за звинуваченням у створенні терористичного центру в Україні. Засуджений до розстрілу.

Коцюбинський Юрій Михайлович (1896–1937) — радянський партійний, державний і військовий діяч. Член партії більшовиків з 1913 р. Учасник жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді. У січні 1918 р. — головнокомандувач військ Української Радянської республіки, які вели наступ проти Центральної Ради. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. З 1920 р. — на дипломатичній роботі, з 1933 р. — голова Держплану і заступник голови РНК УРСР. У 1934 р. звільнений з усіх посад. Репресований за звинуваченням у створенні в Україні контрреволюційної терористичної організації та троцькістського центру. В 1937 р. розстріляний.

Кравчук Леонід Макарович (1937 р. н.) — відомий український політичний і державний діяч, Президент незалежної України. Народився у селянській родині на Рівненщині. Закінчив економічний факультет Київського державного університету (1958), працював викладачем політекономії в Чернівецькому фінансовому технікумі. Кандидат економічних наук. З 1960 р. на партійній роботі; з 1970 р. — в апараті ЦК Компартії України: завідувач відділом пропаганди і агітації, секретар, другий секретар. З 1990 р. — Голова Верховної Ради УРСР. З 1991 р. — перший всенародно обраний Президент України. З КПРС вийшов під час серпневого заколоту 1991 р. З 1994 р. — народний депутат України, голова фракції СДПУ(о).

Кучма Леонід Данилович (1938 р. н.) — відомий український політичний і державний діяч. Президент України (1994–2004). Народився у селянській родині на Чернігівщині. Закінчив Дніпропетровський державний університет (1960). Працював інженером, старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора, секретарем парткому, генеральним директором виробничого об'єднання “Південний машинобудівний завод” у Дніпропетровську. З жовтня 1992 по вересень 1993 р. — Прем'єр-міністр України. З грудня 1993 по липень 1994 р. очолював впливову Спілку промисловців та підприємців України, яка висунула його на посаду Президента. З 1994 р. — Президент України. У 1999 р. переобраний на посаду Президента на другий термін.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924). Народився у м. Симбірську (нині Ульяновськ) у дворянській сім'ї. У 1887 р. після закінчення гімназії вступив на юридичний факультет Казанського університету, з якого був виключений того самого року за участь у студентському революційному русі і засланий в село Кукушкіно Казанської губернії. У жовтні 1888 р., повернувшись до Казані, вступає до марксистського гуртка. Потім переїздить до Самари. З 1891 р. екстерном складає іспити на юридичний факультет. По закінченні університету мав юридичну практику в Самарі. В серпні 1893 р. переїздить до Петербурга. Восени 1895 р. створює Петербурзьку “Спілку боротьби за визволення робітничого класу”. В грудні його заарештовано, а в лютому 1897 р. він був засланий до Єнисейської губернії.

У 1900 р. виїздить за кордон, де разом з Г. Плехановим видає газету “Іскра”. В 1903 р. на II з'їзді РСДРП унаслідок об'єднання революційних марксистських організацій була створена партія більшовиків — РСДРП(б). В. Ленін обгрунтував ідейні та організаційні принципи партії нового типу. В період революції 1905–1907 рр. розвив ідею гегемонії робітничого класу в буржуазно-демократичній революції, переростання її в соціалістичну. З грудня 1907 по квітень 1917 р. — в еміграції. Після Лютневої революції приїздить до Петербурга. Переховуючись від переслідувань Тимчасового уряду, з підпілля керує революційною боротьбою більшовиків, яка призвела до перемоги Жовтневої революції.

На II Всеросійському з'їзді Рад 8 листопада 1917 р. В. Леніна обрано Головою Ради Народних Комісарів. За його пропозицією 3 березня 1918 р. підписано Брестський мир з Німеччиною. У березні 1918 р. ЦК партії та Радянський уряд переїздить до Москви. 30 серпня 1918 р. Леніна тяжко поранено. В 1920–1923 рр. розробив принципи нової економічної політики, план побудови соціалізму (індустріалізація держави, кооперування селянства, культурна революція).

В. Ленін розвинув складові частини марксизму періоду імперіалізму, створив нове вчення марксизм-ленінізм, практична реалізація якого істотно вплинула на весь світоустрій ХХ ст. Проте теорія і практика

радянського соціалістичного будівництва виявилася нежиттєздатною, тому КПРС, СРСР і світова система соціалізму в 90-х роках ХХ ст. перестали існувати.

Литвин Володимир Михайлович (1956 р. н.) — відомий український політичний і державний діяч. Народився на Житомирщині. У 1978 р. закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. До 1986 р. працював помічником ректора, викладачем, старшим викладачем, доцентом історичного факультету Київського університету. 1986–1989 рр. — начальник управління Міністерства вищої і середньої освіти УРСР. 1989–1991 рр. — лектор, консультант, помічник секретаря ЦК КПУ. 1991–1994 рр. — докторант Київського університету. З 1994 р. — помічник Президента України, 1995–1996 рр. — заступник Глави Адміністрації Президента України. 1996–1999 рр. — перший помічник Президента України, з листопада 1999 р. — Глава Адміністрації Президента. З травня 2002 р. — Голова Верховної Ради України.

Махно (Міхненко) Нестор Іванович (1888–1934) — ватажок повсталого українського революційного селянства Півдня України в роки революції та громадянської війни. Народився в селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Закінчив два класи початкової школи. З 1906 р. — член організації анархістів-комуністів “Спілка бідних хліборобів”, у складі якої брав участь в експропріаціях. У 1910 р. засуджений на смерть, яку замінено довічною каторгою. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Гуляй-Поля. Не визнав ні влади Тимчасового уряду, ні Центральної Ради. Влітку 1918 р. очолив боротьбу селян проти німецьких окупантів та П. Скоропадського, проти Директорії УНР і денікінців на боці більшовиків. У період денікінської окупації України вів активну боротьбу в білогвардійському тилу. Після завершення розгрому військ барона Врангеля почалося масове знищення махновців радянською владою. У 1921 р. вів боротьбу з Червоною армією, але в серпні був змушений емігрувати до Румунії, потім до Польщі (квітень 1922), Німеччини, Франції (1926). В останні роки життя займався літературною діяльністю.

Мельник Андрій (1890–1964) — діяч українського національно-визвольного руху, керівник ОУН. Народився на Львівщині. У 1914–1916 рр. — командир сотні Українських Січових стрільців у складі австрійської армії. Потрапив до російського полону. У роки української революції — організатор Січових стрільців, начальник штабу Осадного корпусу, начальник штабу Дійової армії УНР. Після смерті Є. Коновальця у 1938 р. очолив ОУН, а після розколу ОУН у 1940 р. очолив її помірковане крило (ОУН-М). У 1941 р. був ізольований та ув'язнений гітлерівцями в концтабір Заксенхаузен, де перебував із січня по жовтень 1944 р. У 1959 р. висунув ідею заснування Українського світового конгресу і Всесвітнього союзу українців.

Мельников Леонід Георгійович (1906–1981) — радянський партійний діяч, член КПРС з 1928 р. Народився в с. Дегтярьовка Брянської області у сім'ї робітника. Закінчив Донецький індустріальний інститут. З 1936 р. на керівній партійній роботі в містах Сталіно і Караганді. Учасник Великої Вітчизняної війни. З 1947 р. — секретар, другий секретар, з 1949 по 1953 р. — перший секретар ЦК КПУ. 1953–1955 рр. — Посол СРСР у Румунській Народній Республіці. З 1955 р. — на державній роботі, з 1966 р. — голова Комітету по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості при Раді Міністрів СРСР. У 1952–1953 рр. — член Президії ЦК КПРС.

Мороз Олександр Олександрович (1944 р. н.) — відомий український політичний і державний діяч. Народився в с. Буда Таращанського району Київської області. Член КПРС до 1991 р. Закінчив Українську сільськогосподарську академію (1965) і Вищу партійну школу при ЦК КПУ (1985), працював викладачем, завідувачем відділу механізації Таращанського технікуму механізації сільського господарства, старшим інженером-технологом, старшим виконробом Таращанського райоб'єднання “Сільгосптехніка”, старшим інженером Київського об'єднання “Сільгосптехніка”. 1976–1983 рр. — завідувач сектора, заступник завідувача сільгоспвідділу Київського обкому КПУ. З 1983 р. — на керівній партійній роботі. Народний депутат України з 1990 р. Голова Верховної Ради України (1994–1998). Голова Соціалістичної партії України з жовтня 1991 р.

Міхновський Микола Іванович (1873–1924) — український громадсько-політичний діяч, основоположник і перший ідеолог українського націоналізму. Народився на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет Київського університету, працював адвокатом у Харкові. З 1902 р. лідер УНП. У своїх працях “Самостійна Україна”, “Десять заповідей УНП” пропагував ідеї єдиної, незалежної, самостійної України тільки для українців від Карпатських до Кавказьких гір. Ці ідеї лягли в основу інтегрального націоналізму Д. Донцова. У 1914 р. мобілізований до царської армії, підпоручик. 1917 р. працював у Київському військовому суді. Один з організаторів і голова товариства “Український військовий клуб ім. гетьмана Полуботка”, делегатом від якого на Українському національному конгресі був обраний до ЦР. 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. 1919–1924 рр. працював на Кубані. Навесні 1924 р. повернувся до Києва, зазнав переслідувань нових властей. У травні 1924 р. М. Міхновського було знайдено повішеним.

Петлюра Симон Васильович (1879–1926) — український громадсько-політичний діяч, публіцист. Народився у передмісті Полтави в сім'ї міщан козацького походження. У 1895–1901 рр. навчався в Полтавській

духовній семінарії, звідки був виключений за революційно-національні настрої. З 1900 р. — член Революційної української партії. З 1912 р. займався журналістикою — редактор журналу “Украинская жизнь”. З березня 1917 р. — член Центральної Ради, з травня — голова Українського військового Комітету. У червні призначений на посаду генерального секретаря військових справ. У січні–лютому 1918 р. сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, який взяв активну участь у придушенні більшовицького повстання у Києві. В період Гетьманату очолював Київське губернiale земство і Всеукраїнський союз земств. За антигетьманські виступи був заарештований. Звільнений під час повстання проти гетьманського режиму. Був членом Директорії УНР, а з листопада 1918 р. — Головним отаманом армії УНР. У лютому 1919 р. очолив Директорію УНР, а в грудні того самого року змушений був виїхати до Варшави. Керував екзильним урядом УНР у Польщі. У 1924 р. поселився в Парижі, де видавав тижневик “Тризуб”. 25 травня 1926 р. був убитий у Парижі більшовицьким агентом Шварцбартом.

Петровський Григорій Іванович (1878–1958) — радянський державний і партійний діяч. Народився у Харкові в сім’ї кравця. З 1897 р. — член РСДРП, учасник революційного руху. У 1912 р. обраний депутатом ІV Державної думи від робітників Катеринославської губернії, працював у більшовицькій фракції. У листопаді 1914 р. разом з іншими депутатами-більшовиками Думи був заарештований “за відмову голосувати за воєнні кредити” і в лютому 1915 р. засуджений на довічне поселення у Туруханському краї. Під час лютневої революції 1917 р. — комісар Якутської області. Повернувшись у 1917 р. із заслання, брав активну участь у підготовці революції у Петрограді і в Україні. З листопада 1917 по березень 1919 р. — нарком внутрішніх справ РСФРР. Активний учасник встановлення більшовицької влади на Катеринославщині та в Донбасі. У 1919 р. — голова Всеукраїнкредкому. З березня 1919 до літа 1938 р. — голова ВУЦВК (“всеукраїнський староста”), в 1920—1938 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1940 р. — заступник директора Музею революції СРСР у Москві.

Петрушевич Євген Омелянович (1863–1940) — український державний і політичний діяч. Народився в сім’ї священика на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові і на правничому факультеті Львівського університету. Доктор права. У 1907–1918 рр. — посол до австрійського парламенту, заступник голови, в 1917–1918 рр. — голова Українського парламентського представництва. З 1910 р. — депутат галицького сейму. У 1914–1918 рр. — член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 4 січня 1919 р. обраний президентом ЗУНР. Після проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР став членом Директорії УНР. 9 травня 1919 р. Директорія, не визнавши законність цього акта, вивела Петрушевича зі свого складу. Він емігрував за кордон, до Відня, де в серпні 1920 р. очолює так званий Уряд в екзилі, головна мета якого — відновлення політичної незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. У 1923 р. після рішення Ради послів Антанти про передання Галичини Польщі, уряд Петрушевича склав свої повноваження. У 20-х роках Петрушевич перейшов на позиції радянofільства, однак після краху політики українізації відмовився від подібних поглядів. Помер у Берліні.

Підгорний Микола Вікторович (1903–1983) — радянський державний і партійний діяч. Народився в м. Карлівка Полтавської області в сім’ї робітника. З 1917 р. працював слюсарем у рідному місті, потім секретарем райкому комсомолу. В 1931 р. закінчив Київський технологічний інститут харчової промисловості, після чого працював на підприємствах цукрової промисловості. З 1939 р. обіймав різні керівні державні посади. У 1946–1950 рр. — постійний представник Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР. У 1950–1953 рр. — перший секретар Харківського обкому, з 1953 р. — другий секретар, 1957–1963 рр. — перший секретар ЦК Компартії України.

У 1963 р. був висунутий на посаду секретаря ЦК КПРС. У жовтні 1964 р. був одним із учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували усунення з посади М. Хрущова.

Раковський (Станчев) Християн (Кристю) Георгійович (1873–1941) — радянський партійний і державний діяч. Народився в болгарському містечку Котеле. Навчався у гімназії, потім у Женевському та Берлінському університетах. Брав участь у п’яти конгресах ІІ Інтернаціоналу. З 1917 р. — в Росії. З 1918 р. — член партії більшовиків. У січні 1919 р. очолив радянський уряд України, а в березні обраний членом Політбюро ЦК КП(б)У. З 1923 р. на дипломатичній роботі. У 1936 р. за сфальсифікованою справою його заарештовують і засуджують до двадцяти років позбавлення волі. У вересні 1941 р. був розстріляний. Реабілітований у 1988 р.

Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) — український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України. Походив зі старовинного козацько-шляхетського роду. Народився в м. Вісбадені (Німеччина). Дитячі роки провів на Чернігівщині. У 1886–1893 рр. навчався у Петербурзькому пажеському корпусі. Службу проходив у кавалергардському полку російської армії. Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр. З 1916 р. — генерал-лейтенант. У січні 1917 р. призначений командувачем 34-м армійським корпусом, дислокованим на території України. У жовтні 1917 р. обраний отаманом Вільного козацтва. Через розбіжності в поглядах з керівництвом ЦР на військове будівництво й організацію державної влади подав у відставку. Незважаючи на це, хліборобський з’їзд 29 квітня 1918 р. одноголосно обрав Скоропадського гетьманом

України. 14 грудня 1918 р. Гетьман відмовляється від влади і підписує своє зречення. Директорія оголосила його поза законом, і він емігрував до Берліна. 16 квітня 1945 р. під час бомбардування станції Плотнінг поблизу Мюнхена був тяжко поранений і невдовзі помер. Похований в Оберсдорфі.

Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) — радянський державний і громадський діяч. Народився в Катеринославській губернії в сім'ї службовця. Навчався в Ізюмській реальній школі та Петербурзькому технологічному інституті. З 1901 р. брав участь у революційному русі. За революційну діяльність був засуджений до ув'язнення і заслання. Один з організаторів створення КП(б)У, член її ЦК (з 1918 р.). З квітня 1920 р. — нарком Робітничо-селянської інспекції УСРР, з липня 1921 р. — нарком внутрішніх справ УСРР. У 1922–1927 рр. — нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР. 1927–1933 рр. — на керівних державних і партійних посадах. У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у “націоналістичних збоченнях” і помилках теоретичного й практичного характеру, що підштовхнуло його до самогубства.

Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович (1879–1953) — радянський політичний і партійний діяч, глава держави СРСР. Народився в Грузії у родині кустаря. Закінчивши духовне училище, в 1893 р. вступив до Тифліської духовної православної семінарії. Активний учасник нелегальних заходів соціал-демократичної організації. Член РСДРП з 1898 р. Учасник революції 1905–1907 рр. на Закавказзі. В 1912–1913 рр. — член Російського бюро ЦК, співробітник газет “Зірка”, “Правда”. Один із керівників Жовтневої революції в Петрограді. З жовтня 1917 р. — нарком у справах національностей, нарком державного контролю, Робітничо-селянської інспекції (РСІ). Член ЦК партії з 1917 р., Політбюро ЦК з 1919 р., Генеральний секретар ЦК ВКП(б) з 1922 р.

З 1941 р. — голова Ради народних комісарів, Ради Міністрів СРСР, Голова Державного Комітету Оборони, нарком оборони, Верховний Головнокомандувач; один з організаторів антигітлерівської коаліції. Герой Соціалістичної праці (1939), Герой Радянського Союзу (1945), Маршал (1943), Генералісімус Радянського Союзу (1945). Сталіним допущені теоретичні і політичні помилки, злочинні порушення соціалістичної законності, відступ від ленінських норм партійного і державного життя. Культ особи Сталіна засуджений на XX з'їзді КПРС (1956).

Строкач Тимофій Амвросійович (1903–1963) — організатор партизанських формувань в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-лейтенант. До початку війни служив у прикордонних військах. Учасник оборонних боїв 1941 р. за Київ і Москву. В 1942–1945 рр. — начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР). Під його керівництвом УШПР перетворив партизанські з'єднання та загони України на чинник стратегічного значення. З 1945 р. — заступник народного комісара НКВС УРСР, 1946–1956 рр. — міністр внутрішніх справ УРСР, начальник Головного управління прикордонних військ, 1956–1957 рр. — заступник міністра МВС УРСР.

Ткаченко Олександр Миколайович (1939 р. н.) — український державний і політичний діяч. Народився в м. Шпола Черкаської області. Після закінчення в 1963 р. Білоцерківського сільгоспінституту до 1966 р. працював в Таращанському районі агрономом шляхобудівного управління, старшим агрономом райвідділу “Сільгосптехніка”.

У 1966–1981 рр. — перший секретар Таращанського райкому комсомолу, завідувач відділу, секретар, перший секретар Таращанського райкому Компартії України. 1982–1985 рр. — голова виконкому Тернопільської облради народних депутатів. 1985–1990 рр. — міністр сільського господарства України, перший заступник голови, голова Держагропрому УРСР. 1991–1992 рр. — Державний міністр з питань аграрної політики та продовольства. 1992–1994 рр. — президент агропромислової асоціації “Земля і воля”. Член КПРС до 1991 р. Голова Селянської партії України з 1998 р. Народний депутат України, 1994–1998 рр. — перший заступник, з липня 1998 по січень 2000 р. — голова Верховної Ради України.

Федоров Олексій Федорович (1901–1989) — організатор партизанського руху, державний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У 1920–1924 рр. служив у Червоній армії. У 1938–1941 рр. — перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У, у 1941–1944 рр. — перший секретар Чернігівського, а потім Волинського підпільних обкомів, начальник обласного штабу партизанського руху, командир партизанського з'єднання. З 1944 до 1957 р. працював першим секретарем Херсонського, Ізмайльського та Житомирського обкомів КП(б)У. Обіймав посаду міністра соціального забезпечення УРСР.

Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) — радянський партійний і державний діяч. Народився в с. Калинівка Курської губернії у селянській родині. В 1908 р. сім'я переїхала в Донбас, де Хрущов працював на заводах і шахтах. Член партії більшовиків із 1918 р. Учасник громадянської війни, після її закінчення перебував на господарській і партійній роботі. В 1929 р. вступив до Промакадемії. 1931–1932 рр. — секретар Бауманського, Краснопресненського райкомів партії в Москві. 1932–1937 рр. другий, перший секретар Московських міського і обласного комітетів ВКП(б).

У 1938–1947 рр. (з перервами) — перший секретар ЦК КП(б)У, в 1944–1947 рр. — очолював РНК України. Учасник Великої Вітчизняної війни, член Військових Рад Південно-Західного напрямку, Південно-Західного, Сталінградського, Південного, 1-го Українського фронтів, генерал-лейтенант.

Із 1949 р. — секретар ЦК ВКП(б) і перший секретар Московського міського комітету партії. З 1953 р. — перший секретар ЦК КПРС. З 1958 р. — голова Ради Міністрів СРСР. Член Політбюро ЦК КПРС з 1939 по 1964 р. Депутат Верховної Ради СРСР. Тричі Герой Соціалістичної праці. Звільнений пленумом ЦК КПРС 14 жовтня 1964 р. від усіх посад і відправлений на пенсію.

Черненко Костянтин Устинович (1911–1985) — радянський партійний і державний діяч, член КПРС з 1931 р. Закінчив Вищу школу парторганізаторів при ЦК КПРС (1945) і педагогічний інститут (1953). У 1930–1933 рр. служив у прикордонних військах. Із 1933 р. на партійній роботі в Красноярському краї. 1945–1948 рр. — секретар Пензенського обкому партії, з 1948 р. — завідувач відділу ЦК КП Молдавії. 1956–1960 рр. — в апараті ЦК КПРС, 1960–1963 рр. — в Президії Верховної Ради СРСР. Із 1963 р. — в апараті ЦК КПРС: завідувач відділу, секретар, Генеральний секретар.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996) — український партійний і радянський діяч. Народився на Харківщині у селянській родині. Працював у радгоспі, робітником на залізниці. У 1927 р. навчався в Ізюмській радянсько-партійній школі, перебував на комсомольській роботі. Згодом навчався в інженерно-технічному інституті Харкова. У 1932—1936 рр. працював на Маріупольському металургійному комбінаті й одночасно навчався в Маріупольському металургійному інституті. У 1937–1940 рр. працював на Харківському заводі “Серп і молот” на різних посадах. Під час радянсько-німецької війни перебував на партійній роботі в тилу. Займався оборонною промисловістю. Протягом 1948–1954 рр. очолював заводи в Ленінграді та Києві. У 1954 р. обраний другим секретарем, а в 1954 р. — першим секретарем Київського міського КПУ. З 1962 р. — голова Бюро ЦК КПУ з промисловості й будівництва, з липня 1963 р. — перший секретар ЦК КПУ. У квітні 1972 р. був знятий з посади першого секретаря ЦК КПУ, у 1973 р. виведений зі складу Політбюро ЦК і відправлений на пенсію. Помер у 1996 р. у Підмосков’ї.

Шумський Олександр Якович (1890–1946) — український радянський партійний і державний діяч. Народився у Волинській губернії в бідній селянській родині. Навчався в Московському ветеринарному інституті (1915), тоді ж приєднався до есерівського руху. На III з’їзді УПСР обраний до складу ЦК, а згодом до Центральної Ради. Один із лідерів лівої течії УПСР, що в 1919 р. остаточно оформилася в УКП(б). Після її саморозпуску (1920) — член КП(б)У, згодом член її ЦК. Обіймав відповідальні партійні та державні посади. 1924–1927 рр. — нарком освіти УСРР. У лютому–березні 1927 р. на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У звинувачений у “національному ухилі” (так званому шумськізмі). У 1931–1933 рр. — голова ЦК профспілок працівників освіти, член президії ВЦРПС. 1933 р. заарештований і засуджений на 10 років ув’язнення. З 1935 р. — на засланні у Красноярську. Загинув у Саратові.

Шухевич Роман (псевдоніми: Тарас Чупринка, Тур та ін.; 1907–1950) — український військовий діяч. Член УВО—ОУН з 1925 р. У 1934–1937 рр. за участь у замаху на міністра внутрішніх справ Польщі був ув’язнений у концтаборі. Після політичних змін у Чехословаччині в 1938 р. нелегально перейшов на територію Карпатської України, де став одним з організаторів “Карпатської Січі”. Після розколу ОУН приєднався до бендерівської фракції, увійшов до проводу ОУН-Б. 1941 р. фактично командував батальйоном “Нахтігаль”. Після його розформування служив у 201-му батальйоні в Білорусі. Брав активну участь у підготовці III Надзвичайного збору ОУН. На Зборі обраний головою тричленного Бюро Проводу ОУН, восени 1943 р. — головнокомандуючий УПА. З 1944 р. — голова Генерального Секретаріату і генеральний секретар військових справ УГВР. Після вступу в західні області України Червоної армії ще кілька років керував партизанською боротьбою УПА проти радянського режиму. Загинув у бою на Львівщині.

Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) — радянський політичний і державний діяч. Народився в м. Верхньодніпровську на Дніпропетровщині у сім’ї робітника. Член Компартії з 1941 р. В 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут. Учасник Великої Вітчизняної війни. Після війни працював на різних керівних посадах. З 1972 по 1989 р. — перший секретар ЦК КПУ. Член Політбюро ЦК КПРС 1971–1989 рр.

Короткий словник політичних термінів

Аболіціонізм (від лат. *abolitio* — скасування, знищення) — суспільний рух, спрямований на припинення дії якогось закону, на заміну або скасування певного урядового рішення, усунення когось із керівної державної посади.

Абсентеїзм (від лат. *absens* — відсутній) — байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянсько-політичних прав, ухиляння від виконання громадянських обов'язків, насамперед від участі у виборах та голосуванні на них.

Абсолютизм (від лат. *absolutus* — безумовний, необмежений) — абсолютна, тобто необмежена самодержавна влада, деспотична форма правління, яка ґрунтується на сваволі можновладця і за якої верховна влада повністю належить одній особі — монархові (царю, імператору, королю).

Автаркія (від грец. *autos* — сам і *arkeo* — перебуваю в достатку) — політика самоізоляції, замкненого самодостатнього господарства, відокремлення держави від зовнішнього світу й відмова від економічних, політичних, культурних тощо зв'язків з іншими державами.

Автократія (від грец. *autos* — сам, один і *kratos* — влада) — форма правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі — повновладному, самодержавному правителю — і не контролюється будь-яким представницьким органом.

Автономія (від грец. *autos* — сам, один, *nomos* — закон) — прагнення і здатність суб'єкта політики до самоврядування на підставі власного законодавства, до більшої самостійності в межах існуючого підпорядкування без остаточного відокремлення. Автономією називають право населення — національно-територіальної одиниці — самостійно визначати і здійснювати власний розвиток, управляти процесами суспільного життя.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* — вплив, влада, наказ) — державно-політичний режим, стиль громадського життя, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеженням, звуженням політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, строгою регламентацією їхньої активності, різким обмеженням прерогатив і повноважень представницьких установ.

Адміністративно-політичний устрій — поділ території на окремі частини — одиниці (краї, області, провінції, штати, департаменти, намісництва, губернії, волості, повіти, райони та ін.), на основі яких утворюються і діють органи державної влади і здійснюється керівництво на місцях.

Адміністрація (від лат. *administratio* — управління, керівництво) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади, діяльність яких визначена законом чи конституцією країни. Це також керівні органи закладів, підприємств, організацій, посадові особи в структурі управління, керівний персонал певної установи.

Анархізм (від грец. *anarchia* — безвладдя) — ідейно-політичний рух, центральною тезою якого є заперечення будь-якої влади в суспільстві. Анархізмом часто називають будь-яке свавілля, невизнання авторитетів, порядку, дисципліни.

Анексія (від лат. *annexio* — привласнення) — насильницьке приєднання, загарбання державою всієї або частини території іншої держави.

Антисемітизм (юдофобство) — одна із форм національної та релігійної нетерпимості, яка виявляється у ворожому ставленні до євреїв, які, нібито, прагнуть до створення світової єврейської держави шляхом поступового завоювання економічного і політичного панування, через цілеспрямоване впровадження своїх представників на командні економічні та політичні посади у головних державах світу. У новітній час це також ідеологія і політичний рух, які спрямовані на боротьбу з єврейством.

Антифашистська коаліція — діючий з 1941 р. воєнно-політичний союз держав СРСР, Великої Британії, Франції, США, спрямований проти агресивного блоку Німеччини — Італії — Японії та їх сателітів, що здобув перемогу в Другій світовій війні. Наприкінці війни до складу **А. к.** входило понад 50 держав, які поряд з великими державами брали участь у збройній боротьбі проти фашистської агресії

Апарат партійний — робочий орган, який діяв у всіх партійних комітетах від райкома партії до ЦК КПРС для поточної роботи з організації виконання партійних рішень. Складався зі штатних працівників, для яких партійна робота була основною службовою діяльністю. Структуру і штати апарату визначав ЦК КПРС. За часів панування Компартії апарат підмінив собою виборні партійні органи.

Асоційоване членство (від лат. *associatio* — сполучення, з'єднання) — неповне, часткове членство держави, громадської організації, особи або соціальної групи в якомусь об'єднанні, що часто обмежується статусом спостерігача. Асоційоване членство використовується як компроміс, коли хтось із суб'єктів політики не погоджується визнавати і дотримуватися зобов'язань, умов та вимог, передбачених угодою, але схильний брати участь в окремих програмах, діях тощо.

Багатопартійність — одна із важливих умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, які змагаються між собою за владу і мають визначальний вплив на події в суспільстві.

“Балканізація” — розвиток подій у міждержавних взаєминах, коли у конфлікт між двома державами, народами втягаються сусідні і навіть віддалені держави.

Балотування (від італ. *ballottare* — обирати кулями) — вирішення якогось питання або вибори членів колегіально голосуванням на основі одного з двох взаємовиключних варіантів. Раніше поширеним способом таємного голосування було опускання до урни білих та чорних куль. Балотуватися — означає виставляти свою кандидатуру для обрання на якусь виборну посаду, забалотувати — не обрати якогось кандидата, не прийняти запропоновану резолюцію.

Більшовизм — теорія і практика революційної боротьби російського робітничого класу з метою повалення самодержавства, буржуазії, встановлення диктатури пролетаріату і побудови комунізму.

Більшовицька диктатура — необмежена влада партії більшовиків, що спирається на силу і відповідний політичний режим. Встановлена після перемоги Жовтневої революції 1917 р. у Петрограді.

Блок політичний (від англ. *block* — угода, союз) — об'єднання політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, головним чином політичних цілей.

Бойкот (від англ. *boycott*) — спосіб політичної боротьби, що полягає у висловленні протесту проти певних дій органів та представників влади шляхом повної або часткової відмови громадян скористатися правом участі в політичному житті.

Бюрократія (від франц. *bureaucratie* — бюро, канцелярія) — система врядування, яка спирається на розгалужену та ієрархізовану структуру чиновницького апарату, діяльність якого формалізована і підпорядковується інструктивній регламентації.

Вето (від лат. *veto* — забороняю) — акт, передбачений конституціями багатьох країн, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження в дію законів або рішень, прийнятих парламентом або його нижньою палатою. Правом вето називають принцип одностайності в роботі Ради Безпеки ООН, відповідно до якого жодне рішення з питань міжнародного миру й безпеки не може бути прийняте, якщо проти нього висловлюється хоча б один постійний член Ради.

Вибори — висунення певною групою людей одного або кількох своїх представників для виконання громадських функцій.

Війна — організована збройна боротьба між державами, групами держав, класами або націями для досягнення певних політичних або економічних цілей, продовження політики насильницькими методами.

Військово-політичний союз — об'єднання двох або кількох держав з метою спільних дій у розв'язанні політичних, економічних і військових проблем.

Воєнний комунізм — система заходів, на яких ґрунтувалася діяльність більшовиків (із середини 1918 по березень 1921 р.). Важливими рисами **В. к.** були націоналізація промисловості, відміна товарно-грошових відносин, упровадження продрозкладки, загальна трудова повинність.

Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) — сукупність соціально-економічних, політичних та ідеологічних структур, пов'язаних між собою участю у виробництві військової продукції і проведенні мілітаристської політики.

Волюнтаризм (від лат. *voluntaris* — залежний від волі) — соціальна політика і практика, що характеризуються суб'єктивізмом і свавіллям, нехтуванням об'єктивними потребами і законами суспільного буття, прийняттям довільних рішень, що впливають тільки з чітьхось одноосібних потреб, обмеженням, однозначним сприйняттям складних речей, прагненням підпорядкувати суспільні події чітьхось довільним бажанням, певним догмам, наперед заданим ідеологічним настановам.

Вотум (від лат. *voium* — спільна думка, бажання, воля) — прийняте шляхом голосування рішення якогось колегіального органу, представницьких зборів про ставлення до політичних структур чи посадових осіб одного з ними рівня.

Геноцид — цілеспрямовані дії, що мають за мету знищити цілком або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу населення.

Гігантomanія — прагнення до організації або будівництва чого-небудь у невинуватно великих розмірах, масштабах.

Глобалізм (від франц. *global* — загальний, всесвітній) — політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням наслідків для світових процесів.

Голодомор — цілеспрямована політика Кремлівського центру насильницького вилучення зерна, урожаю, продуктів харчування під час неврожаю 1932–1933 рр. стосовно українського селянства, спрямована на підкорення його радянській владі. Ситуацію погіршувало замовчення масштабів голоду, відмова від будь-якої допомоги сільському населенню, введення для них паспортів і заборона виїзду в місто. За окремими даними від голоду в Україні за ці роки померло щонайменше 6 млн осіб.

Громадянство — формальний політико-правовий статус особи, який визначає приналежність до певної держави, підпорядкованість її законам (підданство), надає людині певні юридичні, політичні, економічні права.

Громадянська непокора — опір населення політиці влади, здійснюваний ненасильницькими методами у межах конституції та чинного законодавства, у формі відмови окремих громадян виконувати якість рішення властей, бойкоту, обструкції.

Громадянське суспільство — суспільство, яке характеризується високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних властивостей і спільно з державою утворює розвинені правові відносини.

Деїдеологізація — концепція, згідно з якою ідеологія ніби втрачає значення у громадському житті, її місце посідає інше, “нейтральне” уявлення про дійсність.

Декларація (від лат. *deklaratio* — оголошення, проголошення) — документ, офіційна заява від імені держави, політичної партії, міжнародної, міждержавної організації, яка проголошує основні принципи їх діяльності, програмні позиції, повідомлення про істотну, принципову зміну в їхньому статусі.

Делегат (від лат. *delegatus* — посланець) — обраний або призначений представник спільноти або громадсько-політичної організації, наділений повноваженнями приймати рішення, що є обов’язковими для всіх, здійснювати, репрезентувати й захищати їхні інтереси на переговорах, нарадах, з’їздах тощо.

Демагогія (від грец. *demos* — народ і *ago* — веду) — прагнення зажити популярності й авторитету, досягти своїх цілей за будь-яку ціну, не гребуючи нездійсненими обіцянками, підтасовкою та перекрученням фактів, заграванням з публікою, проголошенням гучних гасел і привабливих проєктів.

Демократія (від грец. *demos* — народ і *kratos* — влада) — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела влади. Передбачає дотримання права громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття загальних рішень за умови загального, рівного виборчого права.

Денонсація (від франц. *denoncer* — повідомляти, розривати) — повідомлення однією із сторін про відмову від виконання умов договору, що призводить до дострокового припинення його дії.

Деполітизація — відмова переважно від політичних методів організації всього громадського життя, звільнення державних і громадських організацій від політичного диктату партій і політичних рухів, недопущення монопольної влади однієї партії.

Депортація (від лат. *deportatio* — вигнання, вислання) — примусове виселення, переміщення з місця постійного проживання або навіть вигнання за межі держави особи, групи осіб чи навіть частини населення, які визнані правлячим режимом як “соціально небезпечні”, “небажані”.

Депутат (від лат. *deputatus* — визначений, надісланий) — особа, уповноважена колективом для виконання якихось відповідальних завдань, доручень поза сферою безпосередньої діяльності колективу, для репрезентування й відстоювання його інтересів, виступів від його імені.

Державна символіка — зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольору, яка репрезентує національно-державницьку ідею.

Деспотизм (від грец. *despoteia* — необмежена влада) — форма суспільного врядування, що характеризується зосередженням у руках однієї людини всієї повноти влади, яка ґрунтується не на законах, а на сваволі можновладця й позбавленні підвладних будь-яких політичних прав.

Десталінізація — боротьба за ствердження демократичних засад в усіх сферах життя, викорінювання сталінізму

Диктатура (від лат. *dictatura* — диктую, наказую) — нічим необмежена влада однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яка спирається на сили і певну державну структуру.

Дипломатія (від грец. *diploma* — лист, документ) — офіційна діяльність урядовців та вповноважених посадових осіб щодо організації та здійснення зносин з іншими державами, між державними органами та міжнародними організаціями.

Дискримінація (від лат. *diskriminatio* — розрізнення, розділення) — навмисне позбавлення або обмеження прав окремих громадян, певних соціальних груп чи громадських організацій, здійснюване за ознаками расової, національної або державної належності, майнового стану, політичних чи релігійних переконань, статі тощо.

Договір — форма, принцип і процес соціально-політичної взаємодії, здійснюваної на засадах рівності її учасників (держав, міжнародних організацій, громадських об’єднань), паритетності їх статусів, взаємного визнання прав з метою ухвалення спільних рішень; також документ, який засвідчує певні результати такої взаємодії.

Екстремізм (від лат. *extremus* — крайній, загрозливий) — схильність суб’єктів політики до крайніх поглядів і надзвичайних дій у політиці та ідеологічному протиборстві, до нетерпимості, несприйняття і неприйняття інших думок, чужих позицій та уподобань.

Електорат (від франц. *electeur* — обираю) — корпус виборців, сукупність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Заангажованість (від франц. *angager* — наймати, запрошувати) — поняття, яке означає вимушеність представника якоїсь не власне політичної сфери (науки, мистецтва, освіти тощо) діяти в руслі певної ідеологічної доктрини або навіть обслуговувати суто партійні цілі та інтереси.

Закон — нормативний акт вищого представницького органу державної влади або безпосередньо самого народу, який встановлює початкові, первинні юридичні норми та володіє вищою юридичною силою і прийнятий із дотриманням особливої законодавчої процедури.

Законодавча ініціатива — право внесення на розгляд законодавчого органу проекту закону відповідно до встановленої процедури.

Змішана (пропорційно-мажоритарна) **виборча система** — виборча система, за якої частина мандатів представницького органу (зазвичай половина) розподіляється по одномандатних виборчих округах, а решта — за пропорційним (партійним) принципом представництва у багатомандатних округах.

Ідеологія (від грец. *idea* — поняття, ідея і *logos* — вчення) — система ідей і поглядів на природу, суспільство та особистість, а також на цінності, норми того або іншого класу, соціальної групи, мету і способи її досягнення.

Імпічмент (від англ. *impeachment* — осуд, звинувачення) — за конституціями низки англосаксонських країн процедура відлучення від влади посадових осіб держави; спеціальні правила притягнення до парламентської відповідальності вищих посадових осіб держави (президента, міністрів) у разі порушення ними законів.

Імунітет (від лат. *immunitas* — звільнення, свобода) — привілей юридичної недоторканності кандидата у депутати на час проведеної ним передвиборчої кампанії або депутата на період строку дії мандата.

Інавгурація (англ. *inauguration* — вступ на посаду, від лат. *inauguro* — перетворювати в ...) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави.

Індустріалізація (від лат. *industria* — діяльність) — процес створення великого машинного виробництва і перевлаштування на його основі усієї економіки або окремої її галузі і суспільного укладу загалом, що забезпечує здійснення промислового перевороту (революції), унаслідок якого складається (створюється) певний тип суспільства.

Інтегральний націоналізм — різновид націоналізму, сучасний напрям політичної думки та ідеологічна основа організованого націоналістичного руху. Ця ідеологія заперечує ліберальні цінності.

Кадри — основний постійний склад робітників будь-якої галузі виробничої чи громадської діяльності, того чи того підприємства, установи, організації.

Кворум (від лат. *quorum (praesentia sufficit)* — чисі присутності достатньо) — встановлена регламентом якогось органу чи установи найменша кількість учасників зборів, засідань керівних та представницьких органів, конференцій, з'їздів тощо, необхідна й достатня для того, щоб почати роботу форуму, колективного органу або прийняти правомірне рішення на ньому.

Квота (від лат. *quota* — частина, що припадає на кожного) — мінімум голосів (за пропорційної виборчої системи), необхідних для отримання на виборах одного мандата.

Коаліційний уряд — інституція виконавчої влади, до складу якої входять представники різних політичних партій, які добули перевагу на парламентських виборах і уклали угоду між собою.

Коаліція (від лат. *coalitio* — союз, об'єднання) — об'єднання громадських політичних сил (партій, громадських організацій, фракцій, держав тощо), яке виникло не на засадах домінування когось із членів об'єднання, як це властиве політичному блоку, а за згодою та взаємними поступками, компромісами, на підставах балансу інтересів та рівноправності всіх партнерів незалежно від їхнього соціального статусу, чисельності й сили політичного впливу.

Колгосп — колективне господарство в СРСР, кооперативна організація селян, які об'єдналися для ведення великого сільськогосподарського виробництва на основі колективної власності та колективної праці.

Колективізація — процес виробничого кооперування дрібних індивідуальних селянських господарств, спрямований на переведення їх у великі, одна із форм соціалістичного перетворення сільського господарства.

Комісар — керівна особа із суспільно-політичними або адміністративними обов'язками.

Комуністичний рух — масовий інтернаціональний суспільно-політичний рух, учасниками якого були представники компартій усіх країн.

Консенсус (від лат. *consensus* — згода, однастайність, спільна думка) — спосіб, процедура відпрацювання й прийняття колегіальних рішень шляхом узгодження позицій сторін, досягнення погодженості думок, вибір прийнятних для всіх формулювань.

Консерватизм (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — принцип, який характеризує позицію суб'єкта політики щодо соціальних змін, означає схильність до стабільності, усталеності, незмінності суспільного ладу, до збереження існуючих суспільно-політичних систем та інституцій, методів і способів суспільного врядування, до спротиву новациям, які ще не довели своєї ефективності й користі.

Конституція — (від лат. *constitutio* — устрій, установлення) основний закон держави, який має вищу юридичну силу і визначає основи політичної, економічної і правової системи даної країни.

Конформізм (від лат. *conformis* — подібний, схожий, відповідний) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, панівних ідей та вартостей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне поклоніння перед авторитетами.

Кооперація (від лат. *cooperatio* — співпраця) — спільна участь людей, організацій, цілих сфер виробничої діяльності в якому-небудь трудовому процесі.

Кооптація (від лат. *cooptatio* — дообрання) — уведення до виборного колегіального органу нових членів рішенням власне цього органу, без звернення до виборців.

Коренізація — напрям національної політики радянської держави, спрямованої на розширення можливостей корінного населення брати участь у керівництві державою.

Корупція (від лат. *corruptio* — підкуп, псування, занепад) — загальна назва злочинів, які полягають у використанні державними діячами, посадовими особами, військовими чинами свого службового стану з метою власного збагачення. Виявами корупції є: хабарництво, підкуп чиновників, протекціонізм.

Культурна революція — політика, яку проводили правлячі кола у сфері духовного розвитку: ідеології, культури, науки, освіти, літератури і мистецтва, ліквідації неписьменності.

Легальність (від лат. *lex* — закон) — дозволеність, відповідність чинним законам, прийнятність якогось політичного явища чи події попри те, що вони можуть комусь не подобатися. Настає внаслідок здійснення встановлених процедур легітимації — дотримання законів і регламентів, офіційної рестрації у відповідних державних органах.

Лейборизм (від англ. *labor* — праця) — політична течія, в основу якої покладено ідеологію і політику робітничих партій низки країн (Великої Британії, Австралії, Нової Зеландії та ін.), які ґрунтуються на прагненні до гармонізації класових інтересів у суспільстві.

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний, незалежний) — політична течія, що відображає ставлення людей до здійснення їхніх прав і свобод у суспільному житті, державному підпорядкуванні. Фундаментальна ідея лібералізму полягає у визнанні свободи як найвищої цінності людського буття.

Мажоритарна виборча система (від франц. *majorite* — більшість) — порядок проведення виборів та визначення результатів голосування, за яким обраними до представницького органу вважаються кандидати або партійні списки, які отримали абсолютну більшість (50 відсотків плюс ще один голос) або відносну більшість (хоча б на один голос більше, ніж суперник) голосів.

Макіавеллізм — стиль політичної діяльності, політичної залученості, який характеризується домінуванням політизованості й зятягості корпоративного переконання, що для досягнення політичних цілей усі способи і методи доцільні, а доблесть політика полягає в умінні ними скористатися.

Маніфестація (від лат. *manifestatio* — вияв, виявлення) — публічний масовий виступ для вираження, проголошення людьми своєї прихильності якійсь ідеї, солідарності, співчуття або протесту з приводу якоїсь події, для інформування органів влади та широкої громадськості про свої проблеми й висловлення вимоги їх розв'язати.

Марксизм — учення, створене К. Марксом і його послідовниками, які вважали неминучою побудову комуністичного суспільства шляхом соціальної революції на чолі з пролетаріатом.

Меджліс (від араб. *madzlis* — збори) — назва вищого законодавчого органу в багатьох мусульманських країнах; представницький орган кримськотатарського народу у Кримській АР.

Менталітет (від франц. *mentalite* — склад розуму, світосприйняття) — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Міжнародні відносини — сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Мітинг (від англ. *meeting* — масові збори) — публічні збори з метою обговорення нагальних проблем суспільно-політичного життя, скликані для здобуття прихильності населення до якоїсь ідеї, яка на мітингу перетворюється на вимогу (заборонити або дозволити щось, засудити або підтримати яесь рішення чи дію).

Мораторій (від лат. *moratorius* — такий, що затримує, уповільнює) — процес відстрочки, затримки набуття чинності, початку виконання якогось договору, закону, зобов'язань або вимог, відкладання певних дій.

Москвофіли (русофіли) — представники суспільно-політичної течії серед населення Галичини, Буковини і Закарпаття, які обстоювали ідею національно-культурної і державно-політичної єдності з російським народом і Росією.

Муніципалітет (від лат. *municipium* — муніципія — самоврядна одиниця; так у Стародавньому Римі називали місто з правом самоврядування) — виборний орган місцевого, переважно міського самоврядування у багатьох країнах, до компетенції якого входять питання комунальних послуг, міського транспорту, благоустрою тощо.

Надзвичайний стан — особливий правовий режим, який передбачає обмеження політичних свобод громадян та посилення повноважень органів державної влади. Надзвичайний стан запроваджується у країні в конституційному порядку на всій території або на окремій її частині, якщо для цього склалися поважні причини — стихійне лихо, масові заворушення, антиурядові виступи тощо.

Найманці — озброєні громадяни якоїсь країни, які беруть участь у бойових діях на території іншої держави на боці якоїсь із сторін без належних легітимних на те підстав. Міжнародними угодами і законами багатьох країн найманство кваліфікується як злочин. У разі полону на найманців не поширюється статус військовополонених.

Науково-технічна революція (НТР) — корінний якісний переворот у продуктивних силах людства, зумовлений перетворенням науки в безпосередню силу суспільства.

Націоналізм (від лат. *natio* — народ) — ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що вона має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою). Термін “буржуазний націоналізм” використовувався радянською ідеологією на означення шовіністичного, агресивного націоналізму, який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації та ворожості до інших націй.

Націоналістичний рух — поняття, яке включає в себе явища, що можуть набувати різних форм вияву: націоналізм державних і недержавних націй, патріотизм і шовінізм, націоналізм демократичний та інтегральний, територіальний, етнічний, агресивний і т. ін.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що виявляються у процесі внутрішньо- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національно-визвольна війна — війна однієї нації проти іншої з метою здобуття незалежності, звільнення від національного гноблення.

Національно-визвольний рух — боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави.

Національно-демократична революція — революція, спрямована на завоювання національної незалежності, ліквідацію національного гніту, реалізацію нацією її права на самовизначення та створення національної демократичної держави.

Нейтралітет (від лат. *neutralis* — нічийний; не належний ні тому, ні іншому) — міжнародно-правовий статус держави, яка не бере участі у війні, що відбувається між іншими державами; зберігає із сторонами, що воюють, мирні відносини; не надає жодній з них воєнної допомоги.

Нова економічна політика — система заходів, спрямованих на подолання розрухи і соціально-політичної напруженості в суспільстві, стимуляцію розвитку сільського господарства і промисловості, створення економічної бази для будівництва соціалізму в СРСР.

Номенклатура (від лат. *nomenclatura* — перелік, список імен) — коло посадових осіб, призначення та затвердження яких належить до компетенції вищестоящих органів.

Обструкція (від лат. *obstructio* — перешкода) — використовується у політичній (зокрема в парламентській) боротьбі демонстративна дія з метою зірвати якийсь захід (проведення зборів, обговорення питання в парламенті, прийняття рішення чи закону).

Округ виборчий — сукупність виборців строго визначеної території, від якої обирають депутатів. Округ, від якого обирають одного депутата, називають одномандатним, якщо кілька — багатомандатним.

Окупація (від лат. *occupatio* — загарбання, оволодіння) — тимчасове збройне захоплення однією державою частини або всієї території іншої держави.

Олігархія (від грец. *oligarchia* — влада небагатьох) — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція (від лат. *oppositio* — протиставлення) — протидія влади і певної соціальної групи, політичної сили офіційному курсу правлячих кіл держави, її прагнення боротися не лише за владу, а й за вплив на неї, прихильність виборців; партійні угруповання, парламентські фракції, які перебувають у меншості.

Охлократія (від грец. *ochlos* — натовп і *kratos* — влада) — влада, панування натовпу, який, не будучи організованим, неспроможний втримати й використати владу в інтересах усіх.

Панславізм — культура і політична течія, що мала на меті об'єднання слов'ян унаслідок їхньої етнічної та мовної спорідненості.

Парафування (від франц. *paraphe* — приписую, вписую) — попереднє підписання міжнародного документа уповноваженими особами, які брали безпосередню участь у його розробці. Остаточної сили документові надає його ратифікація.

Парламент (від франц. *parler* — говорити, розмовляти) — найвищий законодавчий і представницький орган влади у державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Парламентська криза — блокування діяльності законодавчого органу, внаслідок чого той виявляється неспроможним приймати колегіальні рішення.

Парламентська республіка — форма державного устрою, за якої верховна влада належить виборному колегіальному органу — парламенту, що самостійно формує уряд, обирає прем'єра, призначає органи конституційного нагляду тощо, а також обирає президента, виконуючого представницькі функції. Головою вищої виконавчої влади в цьому випадку вважається прем'єр-міністр.

Пацифізм (від лат. *pacificus* — той, що умироутворює) — антивоєнний рух, представники якого виступають проти будь-яких війн, незалежно від їхнього характеру й мети.

Пацифікація (від лат. *pacificatio* — втихомирнення, вмиротворення) — придушення революційного, національно-визвольного рухів засобами каральних акцій.

Плюралізм (від лат. *pluralis* — множинний) — демократичний політичний принцип, який означає визнання множинності існуючих в суспільстві цінностей, інтересів, уподобань, думок, позицій і, відповідно, політичних сил та інституцій, партій, які їх виражають і обстоюють; визнання права й поважання свободи вираження різних думок, протилежних позицій у засобах масової інформації, на зборах тощо.

Поділ влади — принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки, які, здійснюючи свої повноваження кожна самостійно, врівноважують одна одну.

Політика (від грец. *politika* — державні й суспільні справи) — організаційна, регулятивна й контрольована, сфера суспільства, у межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована на досягнення, утримання та реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або цілеспрямоване його перетворення, забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня — загальний курс держави у міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна — система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами і групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична боротьба — явище політичного життя, в основі якого зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Політична воля — здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політична еліта (від франц. *elite* — краще, добірне) — група політиків, військових, експертів, які посідають найвище становище у політичній структурі суспільства, наділені видатними психологічними, соціальними й політичними якостями і беруть безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична свідомість — опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Політична система суспільства — інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних і недержавних соціальних інститутів, що виконують політичні функції стосовно захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, суспільних груп, забезпечують стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.

Політичне життя — одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів, спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади в процесі політичного розвитку.

Політичний процес — послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Політичний режим (від франц. *regime* — управління) — сукупність методів, засобів і способів, за допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичні відносини — реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, які відображають їхні інтереси і здійснюють політичну діяльність — співробітництво чи боротьбу (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політологія (від грец. *politike* — політика і *logos* — учення) — наука, об'єктом якої є політика та її взаємини з людиною і суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві. Стосовно **П.** в зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються терміни “політична наука”, “наука про політику”, “політична соціологія”, що відображають традиції та особливості національних політологічних шкіл.

Популізм (від лат. *populus* — народ) — схильність політиків домагатися насамперед визнання власної громадської діяльності, піднесення популярності, вдаючись до простих і безперечно прийнятних для населення аргументів і пропозицій, уникаючи непопулярних ходів щодо розв'язання суспільних проблем. Вживається як синонім демагогії, а також на позначення прагнення завоювати політичний авторитет шляхом загравання з населенням, здобути голоси виборців, роздаючи нездійсненні обіцянки, невимогливо догоджаючи публіці, спекулюючи іменем народу.

Президентська республіка — форма республіканського правління, за якої президент може обиратися всенародним голосуванням, парламентом або якимось особливим інститутом і отримує значну політичну самостійність.

Прерогатива (від лат. *praerogativa* — перевага) — коло повноважень, виняткових прав якої-небудь державної посадової особи або установи, у межах якого вони можуть домагатися дотримання певних настанов.

Прозорі кордони — метафоричне позначення певної умовності кордонів між державами — членами СНД, демаркація яких спочатку не супроводжувалася впровадженням таких неодмінних ознак будь-якого державного кордону, як контрольно-пропускні пункти, митниці, торговельні квоти тощо, а здійснювалася головним чином для територіального розмежування повноважень органів влади різних суб'єктів Співдружності. Це кордони, які не заважали пересуванню й спілкуванню людей, здійсненню гуманітарних і господарських зв'язків.

Пропорційна виборча система — порядок проведення виборів, коли голосування проводиться за багатомандатними виборчими округами та партійними списками, а його результати визначають кількість мандатів партії, яка пропорційно відповідає кількості здобутих нею голосів.

Путч (від нім. *Putsch* — відтворення звуку запалювання сірника) — державний переворот (або його спроба) шляхом виступу противників існуючої влади із залученням армійських підрозділів. Путч здійснюється вузьким колом змовників і зазвичай призводить до встановлення військово-авторитарного режиму.

Радгосп — радянське господарство, велике державне підприємство управління сільським господарством в СРСР.

Радянська влада — форма політичної влади трудящих в СРСР у 1917–1991 рр. ХХ ст.

Ратифікація (від лат. *ratus* — затверджений) — затвердження органами верховної законодавчої влади держави міжнародного договору, який після цього набуває юридичної сили для цієї держави.

Революція (від франц. *revolution* — переворот) — корінна руйнація усталеного життя суспільства.

Регламент (від франц. *reglament* від лат. *regula* — правило) — сукупність норм, настанов і правил, які регулюють організацію роботи, порядок скликання та проведення сесій, з'їздів, конференцій, нарад, зборів, процедуру виборів членів керівних органів, порядок внесення й обговорення питань порядку денного, вироблення та прийняття рішень із них, методи визначення доповідача, утворення допоміжних органів, надання прав, обов'язків і повноважень їхнім членам.

Репатріація (від лат. *repatriatio* — повернення на батьківщину) — повернення до держави її громадян, що з якихось причин раніше її покинули: військовополонених, біженців, емігрантів (з поновленням у правах громадянства, якщо вони були його позбавлені).

Репресія (від лат. *repressio* — придушення) — незаконні засудження, каральні заходи, покарання, що мають на меті, покласти край чому-небудь.

Республіка (від лат. *respublica*, від *res* — справа, *publicus* — суспільний громадський) — форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Референдум (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Реформа (від франц. *reforme*, від лат. *reformo* — перетворення) — перетворення, зміна, нововведення, перевлаштування будь-яких сторін суспільно-політичного життя, що їх здійснює панівний клас, не змінюючи соціально-економічних основ існуючого суспільно-політичного устрою.

Розкуркулення — політика радянської держави, яка ставила за мету “ліквідацію куркульства як класу”.

Розрядка (або розрядка міжнародної напруженості) — політичний процес, спрямований на обмеження виробництва і скорочення наступальних ядерних озброєнь, що проходив у 70-х роках між СРСР і США, країнами НАТО і Варшавського договору.

Ротація (від лат. *rotatio* — круговий, обертальний рух, обертання) — демократична вимога періодичної змінюваності політичних сил та осіб, які перебувають при владі.

Саміт (від англ. *summit conference, talks* — нарада на найвищому рівні) — двосторонні чи багатосторонні міждержавні переговори на найвищому рівні представництва за участю глав держав чи глав урядів.

Самоврядування місцеве — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і підтримкою держави.

Санкція (від лат. *sanctio* — непорушна постанова) — затвердження повноважною інстанцією, державним органом якогось акта, що надає йому чинності; захід впливу, найважливіший засіб соціального впливу.

Світова війна — організована збройна боротьба між державами за переділ світу, сфери впливу, завоювання життєвого простору, що охоплює весь світ та має наслідки для всіх країн.

Сепаратизм (від франц. *separatisme*, від лат. *separatus* — відокремлення) — рух за територіальне відокремлення тієї чи тієї частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Система багатопартійна — цілісне утворення, яке формується усередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, що різняться програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. **С. б.** є одним із критеріїв розвиненої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише в демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

Система виборча — сукупність встановлених законом правил організації та проведення політичних виборів, критеріїв, визначення їх результатів. Розрізняють мажоритарну, пропорційну та змішану виборчі системи.

Система однопартійна — неконкурентний тип партійної системи, до складу якої входять члени однієї політичної партії. Існувала в СРСР та інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних країнах, де ще не сформована розвинена соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

Соціал-демократія — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності передусім Західної Європи.

Соціалізм (від лат. *socialis* — суспільний) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалістична ідея — уявлення про ідеальне суспільство, засноване на знищенні приватної власності; передачі засобів виробництва суспільству (або колективу), в якому критерієм розподілу благ стає праця кожної людини.

Спікер (від англ. *speak* — говорити) — голова палати парламенту в багатьох країнах: палати громад у Великій Британії, палати представників у США, Австралії тощо. Головна функція спікера — керувати ходом дебатів у парламенті, забезпечувати їх відповідність демократичним принципам та встановленому регламенту.

Суб'єктивізм — світоглядна позиція, яка виявляється в теорії у вигляді заперечення об'єктивності істини, в практичній діяльності — заперечення об'єктивних законів природи і суспільства.

Суверенітет (від франц. *souverainete* — верховна влада) — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Суспільний стан — це великі групи людей, які володіють закріпленими у звичаях чи законах обов'язками та правами, що передаються в спадок.

Тероризм (від лат. *terror* — жах, страх) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства, політичних убивств, провокацій.

Технічний прогрес — поступальний розвиток виробництва на основі вдосконалення старих і створення нових знарядь праці, поліпшення техніки і технології як у сільському господарстві, так і промисловості, використання нових джерел енергії, освоєння нових земель, виникнення нових галузей господарства, впровадження досягнень науки і техніки у виробництві.

Тоталітаризм (від лат. *totus* — увесь, повний) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи держави, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (від лат. *usurpatio* — оволодіння) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або привласнення чийось прав на що-небудь, чужих повноважень.

Українізація — політика партійно-державних органів УРСР у 20–30-х роках ХХ ст., спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології в Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі.

Унітарний (від лат. *unitas* — єдність, той, що становить єдине ціле) — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного управління.

Фашизм (від італ. *fascismo*, від лат. *fascis* — пучок, в'язка, об'єднання) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федерація — союзна держава, до складу якої входить низка державних утворень — суб'єктів федерації.

Форма правління — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Фундаменталізм (від лат. *fundamentum* — основа) — радикальне й войовниче неприйняття принципів, форм і цілей будь-якої модернізації, оновлення, неухильне відстоювання традицій, усталених життєвих та світоглядних форм, протиставлення процесам загальної відкритості, переконання у власній непогрішимості, непорушності сповідуваних ідеалів, засудження будь-яких альтернатив, фанатичне відгородження себе від суспільства. Розрізняють фундаменталізм ісламський, єврейський, християнський, марксистський, екологічний, феміністичний тощо.

Харизма (від грец. *charisma* — милість, благодать, Божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи тієї особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що надають йому можливість здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Холодна війна — період конфронтації колишніх союзників Другої світової війни, час воєнного психозу і політичної нестабільності, який характеризувався: ідеологічним протистоянням, активною участю в регіональних конфліктах; економічною війною (протистояння військово-промислових комплексів і гонка ракетно-ядерних і звичайних озброєнь); створенням військово-політичних блоків.

Централізація (від лат. *centralis* — серединний) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінський принцип, політична система з властивим їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Цивілізація (від лат. *civilis* — гідний, вихований) — форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносин на основі пріоритету властивих їм духовних норм, цінностей та ідеалів.

Шовінізм — агресивна форма націоналізму, спрямована на розпалення національної ворожнечі і ненависті, почуття зверхності свого народу над іншими.

Список рекомендованої літератури

1. *Акт проголошення незалежності України* // Голос України. — 1992 — 17 груд.
2. *Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.*: Матеріали міжнар. наук.-практичної конф., 27–28 квітня 2005 р. / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля / В.Ф. Литвиненко (ред кол.) — Луганськ, Вид-во Східноукраїнського нац. ун-т ім. В. Даля, 2005.
3. *Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г.* Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985–1999 рр. — К.: Екс Об, 2000.
4. *Андрущенко В.* Організоване суспільство // <http://www.nbuv.gov.ua/books/2006/06vaos/>
5. *Бадзьо Ю.* Національна ідея і національне питання. — К.: Смолоскип.

6. Андрусак І., Петренко Є. Близк і злиденність української національної демократії: Політологічне есе. — К.: Смолоским, 1999.
7. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) /НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича.— Л., Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2003.
8. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. — Л., МП: Свобода, 1992.
9. Баран М. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) // Україна крізь віки. — К.: Альтернатива, 1998. — Т. 13.
10. Безотосний М. Т. Україна в добу сталінщини: історія опору /НАН України. Ін-т політичних і етнопонаціональних досліджень. — К.: ІПіЕНД, 2002.
11. Белобров Б. Стратегія українського державотворення: соціальні пріоритети // Людина і політика. — 2000. — № 1.
12. Бердяєв Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Надія, 1990.
13. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть. — К.: Навч. кн., 2004.
14. Білінський А. Світ і ми. — Мюнхен, 1963.
15. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: Освіта, 1994.
16. Бойко О. Україна 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Моногр/ ін-т політичних і етнопонаціональних дослідж. НАП України.— К.: ІПіЕНД, 2002.
17. Бойко О. Д. Історія України у ХХ столітті. — Ніжин: Стиль, 1994.
18. Бондарев Є. О., Горбатенко В. П., Греченко В. А. и др. Політична історія України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. І. Танцюра (ред). — К.: Вид. центр “Академія”, 2002.
19. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МБД-КДБ. 1943–1959. / Упоряд.: А. Кентій та ін.; Ред.: П. Сохань та ін. /НАН України. Ін-т археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського.— Київ; Торонто: Літопис УПА, 2002.
20. Бош Е. Б. Год борьбы. — К.: Політвидат, 1990.
21. Буллок А. Гитлер и Сталин жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: Пер. с англ. — Смоленск: Русич, 1998 — Т.1, 2.
22. Васильєв Б. Покаянные дни. — Родина. — 1990. — № 10.
23. Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Сторінки історії України ХХ століття. — К.: Освіта, 1992.
24. Велика вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події (листопад 2004 р. Київ — Хмельницький). Всеукраїнська науково-практична конференція: Зб. доп. і повідомл. / Відп. ред.: П. Т. Тронько. — Ін-т іст. України НАНУ. — К., Хмельницький: Поділля, 2004.
25. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енцикл. довід. — К.: Політвидат, 1987.
26. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. — К.: Веселка, 1992.
27. Вернадский Г. Русская история. — М.: Аграф, 2001.
28. Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5.
29. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К.: Наукова думка, 1995.
30. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навч. посібн. — К.: Заповіт, 1997.
31. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр). — К.: Наукова думка, 1991.
32. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900–1991: Навч. посібник: Пер. з фр. — Рівне: Видавнича агенція “Вертекс”, 2001.
33. Веденєєв Д. Погляди українських націоналістів на проблеми державотворення //Наук. записки Ін-ту політичних і етнопонаціональних дослід. НАН України. — К.: ІПіЕНД 2004. — Вип. 26.
34. Видатні постаті України: Біографічний довід. / Г.В. Щокін, М.Ф. Головатий, В.А. Гайченко та ін. — К.: МАУП; Книжкова палата України, 2004.
35. Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. — К.: Політвидав України, 1990.
36. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К.: Вид. тов-во “Криниця”, 1991.
37. Вінциковський Т. С. Політичні діячі України: 1917– 2004. — Х.: Вид. група “Основа”, 2005.
38. Вожді правителі України. — Житомир: Полісся, 2001.
39. Возз'єднання Закарпаття з Західною Україною (Соціально-політичні і правові аспекти). — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1985.
40. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Відп. ред. Сливка Ю. Ю. — К., 1989.

41. *Волковинський В. М., Кульчицький С. В.* Християн Раковський. Політичний портрет. — К.: Вид-во політичної літератури, 1990.
42. *Волковинський В.* Нестор Махно: легенда і реальність. К.: Perlit production ltd, 1994.
43. *Волков Ф. Д.* Тайное становится явным. — М.: Политиздат. — 1989.
44. *Волковський В. М., Левенець Ю. А., Столипін П. А.*: з життя та державної діяльності // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2, 4, 11.
45. *Волобуев П.* 1917 год: была ли альтернатива Октябрьской революции? // Родина. — 1989. — № 10.
46. *Володимир Винниченко /С.В.Кульчицький, В.Ф. Солдатенко.* — К.: Альтернативи, 2005.
47. *Володимир Щербицький.* Спогади сучасників. — К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003.
48. *Воронов І. О.* Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій. — К.: Генеза, 2004.
49. *Вронська Т. В.* Новий погляд на проблему. Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки Другої світової війни // Укр. іст. журн. — 1992. — № 3.
50. *Врублевський В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К.: Довіра, 1993.
51. *Гальчинський А.* Кінець тоталітарному режиму. Що далі? — К.: Укр. пропілеї, 1996.
52. *Гальчинський А. С.* Помаранчева революція і нова влада / Ін-т стратегічних дослідж. — К.: Либідь, 2005.
53. *Гальчинський А. С.* Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002.
54. *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти. — Лондон, 1989.
55. *Геллер Э.* Условия свободы. — М.: МШПИ 1995.
56. *Геополітика: Підруч. /А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов.* — К.: МАУП, 2004.
57. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
58. *Головко М. Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. — К.: Олан, 2004.
59. *Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док. і матеріалів.* — К.: Наукова думка, 1993.
60. *Голод в Україні 1946–1947 років: Документи і матеріали.* — Київ: Вид-во МІП Коць, Нью-Йорк, 1996.
61. *Голодомор 1932–1933 рр. на Україні (до 70-річчя): Бібліогр. покажч.* — Ужгород: УжНУ; МАУП, 2004.
62. *Голодомор 1932 — 1933 років: Основні дійові особи і механізм здійснення. Матеріали Другої Міжнар. наук. конф.* — К.: МАУП, 2004.
63. *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.
64. *Гончарук Г. І.* Народний Рух України: Історія. — О.: Астропринт, 1997.
65. *Гончарук Г. И.* Украинская Повстанческая Армия в литературе и документах. — Одесса: Астропринт, 2001.
66. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. — К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
67. *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. — К.: ТОВ УВПК “Екс Об”, 2005.
68. *Горелов М.* Предвісники незалежної України. — К.: Рада, 1996.
69. *Горелов М.* “Українська держава” на львівському Ринку // Діалог. Україна і Німеччина. — 2000. — № 1.
70. *Гошуляк І.* Україна в політиці РКП(б) наприкінці 1919 року// Діалог. Україна і Росія. — 2002. — № 3.
71. *Грабович Г.* Советизация Української гуманістики // Критика. —1997. — № 1.
72. *Грабовський С., Ставровні С., Шкляр Л.* Нариси з історії України. — К., 1996.
73. *Гринев В. Б., Гугель А. С.* Потерянное десятилетие — контуры новейшей политической и экономической истории Украины. — К.: МАУП, 2001.
74. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ — ХХ ст. — К.: Генеза, 1996.
75. *Гриценко А. П.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 р.). — К.: Ін-т історії України, 1993.
76. *Громадське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. / За заг. ред. Рудича Ф. М.* — Київ.: Парлам. вид-во, 2006.
77. *Грушевський М.* Історія України — Руси: У 11 т. — К.: Наукова думка, 1991–1998.
78. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець. — К.: Веселка, 1992.
79. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993.
80. *Гуржій О. І., Ісаєвич Я. Д., Котляр М. Ф.* та ін. Історія України: нове бачення: У 2. т. / НАН України. Ін-т іст. України. — К.: Україна, 1995.
81. *Гусєва С. О.* Історія держави і права України. — О.: ЛАТСТАР, 2000.
82. *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991.

83. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.) — К.: Рідний край, 2000.
84. Дециньський Л. С., Панюк А. В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. — 3-тє вид., доп. — Л.: Бескид Біт, 2004.
85. Депутатська недоторканність / сучасна парламентська та судова практика: правовий аналіз / За заг. ред. О. В. Задорожного, — К.: Логос, 2004.
86. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. — К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998.
87. Діброва С. С., Панчук М. І. Вогонь і попіл. // Про минуле заради майбутнього. — К.: Вид-во КДУ, 1989.
88. Дікон Б., Халс М., Стабс П. Глобальна соціальна політика. — К.: Основи, 1999.
89. Довгич В. Українська ідея у політичній теорії М. Драгоманова. — К., 1991.
90. Довженко О. Україна у вогні. — К.: Радянський письменник, 1990.
91. Довжук І. В. Історія України: імена, події, факти (ХХ століття). — Луганськ: Вид-во Східноукраїнського Нац. ун-ту ім. В. Даля, 2002.
92. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів /НАНУ. Ін-т археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського. — К.: Вид-во ін-т археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського, 2002.
93. Долженков О. О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. — О.: НДРВВ ОіВС, 2000.
94. Донцов Д. Дух нашої давнини. — Прага, 1944.
95. Донцов Д. Культура примітивізму. — Черкаси, 1918.
96. Донцов Д. Націоналізм. — Лондон-Торонто, 1966.
97. Донцов Д. Хрестом і мечем. — Торонто, 1967.
98. Дорошенко Д. І. Война и революция на Украине / Революционная Украина по мемуарам белых. — К.: Политиздат Украины, 1990.
99. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923 рр.: У 2 т. — К.: Тампора, 2002.
100. Дорошенко Д. Нарис історії України. — К.: Глобус, 1991.
101. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. — К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004.
102. Друга світова війна і доля народів України. Всеукраїнська наукова конференція. Тези доповідей. — К.: Сфера, 2005.
103. Енциклопедія українознавства: В 10 т. — Мюнхен. — 1955 — 1984, Т.11 — К., 1989.
104. Європейський союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 23 верес. 2003 р. — К.: К.І.С., 2003.
105. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К.: Газета: “Рада”, 1997.
106. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку. — К.: Парламентське вид-во, 1999.
107. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму та організаційно правові проблеми. — К.: парламенське видавництво, 2002
108. Журавський В., Кучеренко О. Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К.: Парлам. вид-во, 1999.
109. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922 — 1939 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — №1.
110. Зайцев Ю. Д. Дисиденти: опозиційний рух 60–80 рр. // Сторінки іст. України. ХХ ст. — К.: Освіта, 1992.
111. Зарубіжні українці: Довідк. — К.: Україна, 1991.
112. Затонський В. П. Спогади про українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 5 — 6.
113. Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). — К.: МП Фенікс, 1992.
114. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х.: Фоліо, 2003.
115. Зовнішня політика України: матеріали парламентських слухань. — К.: ЦТІ “Е та Е”, 2004.
116. Зодянчук О. Соціально-політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні // Людина і політика. — 1999. — № 1.
117. Іванов В. М. Історія держави і права України. — К.: Атіка, 2003.

118. Ідеологія державотворення в Україні. Історія і сучасність / Матеріали наук.-практичної конф. (22–23 листоп. 1999 р.) // НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького / Ред.: Ю. С. Шемшученко. — К.: Генеза, 1999.
119. Історичні портрети: Махно, Петлюра, Бандера. — К.: РБЦДК, 1991.
120. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: Енциклопедичний довідник. — К.: Вид-во гуманітарної літ-ри, 2004.
121. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т.: Голова гол. редкол. — П.Т.Тронько. — К.: Наукова думка, — 1973–1976.
122. Історія січових стрільців. — К.: Україна, 1992.
123. Історія України / За ред. В. А. Смолія. — К.: Альтернатива, 1997.
124. Історія України в особах XIX — XX ст. — К.: Україна, 1995.
125. Історія України: Курс лекцій: У 2 т. / Л. Г. Мельник, Гуржійо І.О Демченко М. В. та ін./ — К.: Либідь, 1991–1992.
126. Історія України: нове бачення: У 2 т / За ред. В. А. Смолія. — К.: Україна, 1996.
127. Історія українського війська. (1917–1995) Т. І. — Львів: Світ, 1996.
128. *Калінічева Г. І.* Аркас Микола Миколайович. — Краєзнавство. — 2003. — № 1–4.
129. *Калінічева Г. І.* Багалій Дмитро Іванович (1857–1932). Історик, громадський діяч // Видатні постаті України: Біограф. довід. / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. — К.: МАУП; Книжкова палата України, 2004.
130. *Калінічева Г. І., Д. І. Багалій* — видатний український історик та громадський діяч. — Трибуна. — 2003. — № 7–8.
131. *Калінічева Г. І.* І Веймарська республіка ставала ближчою. Із традицій українсько — німецьких відносин у галузі освіти у 20-ті- на початку 30-х років. // Віче. — 2003. — № 8.
132. *Калінічева Г. І.* Із традицій українсько — німецьких відносин в галузі освіти // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. Материалы Междунар. науч. конф., посвященной 200-летию переселения немцев в Приазовье и Причерноморье. — Донецк: Аекс, 2003.
133. *Калінічева Г. І.* Депортация немецкого населения Украины в 30–40-е годы // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–30-е годы XX в.). Материалы междунар. науч. конф. Харьков, 21–23 сент. 1993 г. Том 1. — Харьков: Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1994.
134. *Калінічева Г. І.* Донбасс в системе украинско-германских экономических связей в 20-е годы // Рапальская политика: истоки, традиции, современность. Тезисы докл. и сообщ. участников междунар. науч. семинара 26–27 мая 1992 г. — Минск: Беларусь, 1992.
135. *Калінічева Г. І.* Конституційно-правові засади формування соціальної держави в сучасній Україні / Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі: Наук. зб. /Редкол.: А.І.Кудряченко (відп. ред.), М.Ф. Головатий, Г. І. Калінічева та ін., — К.: МАУП, 2004.
136. *Калінічева Г. І.* Косач-Квітка Ларетті Пертівна (Леся Українка) (1871–1913). Поетеса, прозаїк, драматург, публіцист, громадський діяч // Видатні постаті України. — К.: МАУП; Книжкова палата, 2004.
137. *Калінічева Г. І.* Наукове співробітництво України з Німеччиною за Рапальської доби // Трибуна. — 2003. — № 3–4.
138. *Калінічева Г. І.* Тісні міждержавні зв'язки — стимул для розбудови України // Президент. — 2003. — №1 (15).
139. *Калінічева Г. І.* Формування механізму прозорості парламенту України в контексті європейського досвіду // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (29 трав. 2003 р., Нац. акад. держ. управл. при Президентові України) / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. — К.: НАДУ, 2003. — Т.1.
140. *Каратуев А.Г.* Советская бюрократия: Система политико-экономического господства и ее кризис (1919–1991). — Белгород: Везелица, 1993.
141. *Кармазина М.* Становлення української еліти (кінець XIX — початок XX ст.) // Розбудова держави. — 1988. — № 3, 4; 1989. — № 5, 6.
142. *Касьянов Г. В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 60-х–80-х років. — К.: Либідь, 1995.
143. *Касьянов Г. В.* До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): аналіт. огляд/ НАНУ. Ін-т іст. України. — К.: Наукова думка, 2003.
144. *Кауль Т. Н.* От Сталина до Горбачева и далее. — М.:Прогресс, 1991.
145. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ: Плай, 2002.

146. *Киричук В. В. Тимцуник В. І.* Історія державного управління в Україні: Навч. посіб. /Укр. акад. держ. управл. при Президентові України. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
147. *Кислий П., Вайз Ч.* Становлення парламентаризму в Україні. — К., Абрис. — 2000.
148. *Киян О. І. М. П. Драгоманов і російський лібералізм* // Укр. іст. журн. — 1992. — № 4.
149. *Климович О.* Система національних засобів захисту прав людини (в контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини) // Право України. — 2001. — № 1.
150. *Князєв В. М.* Соціальна психологія та управління політичними процесами в Україні. — К.: НІСД, 1993.
151. *Коваль В. С.* Доля української культури за “нового порядку” / Укр. іст. журн. — 1993. — № 11–12.
152. *Коваль В. С.* Невідомий варіант плану “Барбаросса” // Укр. іст. журн. — 1996. — № 3.
153. *Коваль В. С.* Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941–1945) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 3.
154. *Коваль В.М.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К.: Вища школа, 1995.
155. *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 — 1945 рр.). — К.: Альтернативи, 1999.
156. *Коваль М.* Український театр воєнних дій Другої світової війни // Діалог. Україна і Німеччина. — 2000. — № 1.
157. *Коваль М. В.* ОУН-УПА і третій рейх // Політика і час. — 1991. — № 12.
158. *Коваль М. В.* ОУН-УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. — 1994. — № 2–3.
159. *Ковалюк В. Р.* Західна Україна на початку другої світової війни // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9.
160. *Ковалюк В. Р.* Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 р. — червень 1941 р.) // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 2, 3.
161. *Кожукало І. П., Шаповал Ю. І.* М.Хрущов на Україні: сторінки історії // Про минуле заради майбутнього. — К., Вид-во КДУ, 1989.
162. *Командири великого голоду.* — Київ: Генеза, 2001.
163. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор — К.: Либідь, 1993.
164. Конституційні акти України. 1917–1920: невідомі конституції України. — К.: Філософська і соціологічна думка, 1992.
165. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України, 28 червня 1996 р. — К.: Право, 1996.
166. *Конт Ф.* Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском: Пер. с фран. — М.: Междунар. отношения, 1991.
167. *Копиленко М. Л., Копиленко О. Л.* М.С. Грушевський і деякі проблеми розбудови української держави //Укр. іст. журн. — 1996.— № 5.
168. *Копиленко О. Л.* “Сто днів” Центральної Ради. — К.: Україна, 1992.
169. *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
170. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. — К.: Смолоскип, 1995.
171. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004.
172. *Котляр М, Кульчицький С.* Довідник з історії України. — К.: Україна, 1996.
173. *Коцур А.* Українська державність: історія та сучасність. — Чернівці: Золоті Литаври, 2000.
174. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К.: Основи, 1997.
175. *Крамаревський О.* Політичні партії і організації України: Довідник. — К.: Альтерпрес, 1999.
176. *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна і проблема самоорганізації. У 2-х т. — К.: Промінь, 2003.
177. *Кремень В., Базовкін Є.* Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. — К.: НІСД, 1993.
178. *Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу // Критика іст. досвіду. — К.: “ARC-UKRAINE”, 1996.
179. *Крип’якевич І.* Історія України. — Л.: Світ, 1992.
180. Кроки до громадянського суспільства: концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні: Наук. альманах. / Ред.: В. П. Рубцов (ред.). — К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2004.
181. *Кудряченко А. І.* Визначна подія світової історії. Про Ялтинську (Кримську) конференцію 1945 року // Трибуна, 2005 — № 1–2.
182. *Кудряченко А. І.* Геополітичне сходження України: сучасний стан і перспективи // Президент. — 2002. — № 9.

183. *Кудряченко А. І. Грабарчук Г. О.* Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років. — К.: Знання, 1994.
184. *Кудряченко А. І.* 10 років незалежної України: здобутки і прорахунки // Нім.-укр. огляд. — 2001. — № 4.
185. *Кудряченко А. І.* Еволюція Верховної Ради України доби незалежності у бік парламентаризму // Ефективність держ. управл. в контексті глобалізації та євроінтеграції: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (29 трав. 2003 р., Нац. акад. держ. управл. при Президентові України) / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. — К.: НАДУ, 2003. — Т.1.
186. *Кудряченко А. І.* Європейська стратегія України в епоху глобалізації. Діалог цивілізацій: Протиріччя глобалізації. — К.: МАУП, 2003.
187. *Кудряченко А. І.* За виваженість підходів або нотатки з проблем державного будівництва незалежної України // Розбудова держави. — 1995 — № 7–8.
188. *Кудряченко А. І.* Зовнішньополітичні засади незалежної України // Віче. — 1996 — № 8.
189. *Кудряченко А. І.* Інститут президентства в Україні: реалії конституційно-правового статусу // Государство и право. — 1998. — № 3.
190. *Кудряченко А. І., Калінічева Г. І.* Берлінський мур: холодне спорудження й гаряче падіння // Президент. — 2003. — № 2 (16).
191. *Кудряченко А. І., Калінічева Г. І.* Зведення та падіння Берлінського муру — пересторога історії // Трибуна. — 2003. — № 9–10.
192. *Кудряченко А. І., Кулінич І. М., Хохлячов В. В.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. — К., Наук. думка, 1995.
193. *Кудряченко А. І.* Між двома полюсами. Деякі питання взаємовідносин України, Польщі Росії і Німеччини // Політика і час. — 1993 — № 3.
194. *Кудряченко А. І.* Президентуру України — на рівень вимог часу. // розбудова держави. — 1996. — № 5.
195. *Кудряченко А. І.* Президент України: конституційно-правовий статус // Діалог. — Україна і Франція. — 2002 — № 2.
196. *Кудряченко А. І.* Про стан та можливості поліпшення українсько-німецьких відносин // Нова політика. — 1996 — № 4.
197. *Кудряченко А. І.* Соціально-політичні виміри голодомору в Україні 1932 — 1933 років за свідченнями тогочасних німецьких дипломатичних установ в Україні. — Голодомор 1932 — 1933 років: Основні дійові особи і механізм здійснення. Матеріали Другої Міжнар. наук. конф. — К.: МАУП, 2004.
198. *Кудряченко А. І.* Стратегічний вибір України в умовах глобалізації // Держава, Право. — 2004 — № 1.
199. *Кудряченко А. І.* Східна Європа на шляху змін. — К.: Знання, 1990.
200. *Кудряченко А. І.* Україна — Німеччина: можливості невичерпні, інтерес обоюдоцінний // Віче. — 1994 — № 8.
201. *Кудряченко А. І.* Україна і НАТО. — К.: Адмін. Президента України, 1997.
202. *Кудряченко А. І.* Українсько-німецькі відносини: політичний і економічний аспекти // Персонал. — 2001. — № 10.
203. *Кудряченко А. І.* Україна — Німеччина: чи можливе стратегічне партнерство? // Німецько-український огляд. — 2000 — № 5.
204. *Кудряченко А. І.* Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства // Нова політика. — 1998 — № 1.
205. *Кудряченко А. І.* Утвердження сучасної України та завдання розвитку краєзнавства // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. — К.: Академія, 2003.
206. *Кудряченко А. І.* Ялтинська 1945 р. конференція: погляд через десятиліття. Україна дипломатична. — К.: ІВЦ “Планета” 2005. — Вип. V.
207. *Кульчицький С. В.* Війна Росії проти УНР // Іст. України. — 1998. — № 41.
208. *Кульчицький С. В.* Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п’ятиріччя) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 6.
209. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). — К., Основи, 1996.
210. *Кульчицький С. В.* Новітня історія України. “Відлига”. — Укр. іст. журн. — 1990. — № 10.
211. *Кульчицький С. В.* Новітня історія України. // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 10,12.
212. *Кульчицький С. В.* 1933: Трагедія голоду. — К.: Знання, 1989.
213. *Кульчицький С. В.* Три Переяслави // Дзеркало тижня. — 2002. — 31 серп.
214. *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921 — 1939 рр.). — К.: Альтернатива, 1999.
215. *Курас І. Ф.* Українська державність: історія і сучасність. — К.: ППІЕНД, 1993.
216. *Курас І. Ф.* Політична опозиція в Україні: історичний досвід і сьогодення. — К.: ППІЕНД, 1996.

217. *Курас І. Ф.* Етнополітика: історія та сучасність. — К.: ІПІЕНД, 1999.
218. *Курас І. Ф.* Політична система сучасної України. — К. Парламентське видавництво, 1998.
219. *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К.: ІПІЕНД, 2001.
220. *Курносів Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80 рр. ХХ ст.). — К.: Либідь, 1994.
221. *Курносів Ю. О.* Насилля — головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12; 1992. — № 1.
222. *Кучер В.* Збройно-політичне протистояння: радянська влада проти національно — визвольного руху у повоєнні роки // Наук. зап. Інст-ту політичних і етнонаціональних дослід. НАН України. — К.: ІПІЕНД, 2004. — Вип. 26.
223. *Кучма Л.* Про найголовніше. — К.: Арт-Ерія, 1999.
224. *Кучма Л.* Україна — не Росія. — М.: Время, 2004.
225. *Лановик Б. Д., Лазарович М. В.* Історія України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2006.
226. *Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З.* Історія України. — К.: Знання, 2000.
227. *Левіцький В.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Укр. державність у ХХ ст. — К.: Політична думка, 1996.
228. *Левіцький К.* Історія визвольних змагань Галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — В 3-х ч. — Л., 1928–1930.
229. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію Українського механізму. Писані 1919–1926 рр. — Відень, 1926.
230. *Липинський В.* Розкол серед гетьманів // Діло. — 1930. — 8 жовт.
231. *Лисак-Рудницький І.* Історичні есе. — К.: Основи, 1994.
232. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994.
233. *Литвин В.* Самоствердження України: нелегкий поступ // Укр. істор. журн. — 2003. — № 1.
234. *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Ін-т іст. НАН України. — К.: Наукова Думка, 2002.
235. *Литвин В.* Украина, политика, политики, власть. — К.: Альтернатива, 1997.
236. *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — К.: Альтернатива, 2000.
237. *Литвин В. М., Слюсаренко А. Г.* На політичній арені України (90-ті роки): Роздуми істориків // Укр. іст. журн. — 1994. — № 1–3.
238. *Литвин В.* Україна: хроніка поступу (1999–2000). — К.: Альтернатива, 2000.
239. *Лук'яненко Л.* Національна ідея і національна воля. — К.: МАУП, 2003.
240. *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. — К.: Основа, 2005
241. *Магочий Павло Роберт.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1949). — Ужгород, 1994.
242. *Маковійчук І. М., Пилявець Ю. Г.* Голод на Україні у 1946–1947 // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8.
243. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Відп. ред. Римаренко Ю. І. — К.: Довіра: Генеза, 1996.
244. *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. — Л.: Світ, 1995.
245. *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1918–1991 рр. — К.: Мегатайп, 2000.
246. *Марочко В.* Голодомор: біль і жах нашого народу. // Культура і життя. — 1990. — 23 верес.
247. *Матвієнко В. М.* Українська дипломатія 1917 — 1921 років на теренах постімперської Росії. — К.: Київ. ун-т. — 2002.
248. *Махно Н. І.* Воспоминания. Материалы. Документы. — К., 1991.
249. *Махно Нестор.* Воспоминания. — Париж, 1929.
250. *Мельниченко В.* Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. — К.: Вид-во КДУ, 1989.
251. *Мемуари М. С.* Хрущова // Питання іст. — 1990. — № 5.
252. *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (II пол. XIX ст.). — Спб.: Алетейа, 2000.
253. *Мироненко В. І., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А.* Українське державотворення: невitreбуваний потенціал. — К.: Либідь, 1997.
254. *Михальченко М.* Взаємини України та ЄС: ми прагнемо, нас ігнорують? // Актуальні проб. внутр. політики. — К. — 2004. — № 3.
255. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004.

256. *Михальченко М., Симчук З.* Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення // Актуальні пробл. внут. політики. — 2004. — № 4.
257. *Михальченко М. І.* Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект // Сучасна цивілізація: гуманістичний аспект. — К.: Видавничий дім “Академперіодика”, 2004.
258. *Михальченко М. І.* Україна доби межичасся. — Київ–Дрогобич: Відродження, 1998.
259. *Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. — К.: Генеза, 1997
260. *Мірчук П.* Акт відродження української державності 30 червня 1941 р. (його генеза та політичне й історичне значення). — 2-ге вид. — Мюнхен, 1953.
261. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Ред.: С. Ленковський. — Л.: Укр. вид-во, 2003.
262. *Міхновський М.* Самостійна Україна. — Лондон, 1967.
263. *Нагаєвський І.* Історія української держави ХХ ст. — К.: Укр. письменник, 1994.
264. *Нагаєвський І.* Українська державність у ХХ столітті. — К.: Укр. письменник, 1996.
265. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД, 2002.
266. *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: Етикос, 1998.
267. *Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні. 1941–1944рр.* — К.: Політвидат, 1985.
268. *Національні відносини в Україні у ХХ ст.:* Зб. док. і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1994.
269. *Національно-визвольна боротьба українського народу 1929–1956 рр.:* Зб. стат. // Державність. — 1992. — № 3.
270. *Нейган В.* Толерантність та міжнародний правопорядок // Політична думка. — 1995.— № 2–3.
271. *Німецько-фашистський окупаційний режим на території України. 1941–1944.:* Збірник документів. — К., 1951.
272. *Новітня історія України (1900–2000):* Підруч. / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вища шк., 2002.
273. *Новітня історія України: імена, звершення, творчість.* — К.: Укр. вид. консорціум, 20034.
274. *Об украинском сепаратизме.* Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. — Харьков, 1926.
275. *Обушиний М.* Дисидентський рух 60–80-х рр. ХХ ст. — вияв невдоволення обмеженим суверенітетом України // Наук. зап. Ін-ту політичних і етнонаціональних дослідж. — К.: ІПіЕНД, 2004. — Вип.26.
276. *Онищенко І.* Діалектика становлення українського етносу та нації (етнополітологічний аспект). — К.: Четверта хвиля, 1997.
277. *Опопрієнко В.І.* Історія української науки ХІХ-ХХ ст. Навч. посіб. — К.: Либідь, 1998.
278. *Основи етнодержавознавства.* — К.: Либідь, 1997.
279. *От “Барбароссы” до “Терминала”.* Взгляд с Запада. — М.: Политиздат, 1988.
280. *От Мюнхена до Токийского залива.* Взгляд с Запада. — М.: Политиздат, 1992.
281. *ОУН-УПА у другій світовій війні* // Укр. іст. журн. — 1994. — № 2–3.
282. *Офіційський В. А.* Дистрикт Галичина. 1941–1944. Історико-політичний нарис. — Ужгород: Гражда, 2001.
283. *Оффе К., Пройс У. К.* Демократические институты и моральные ресурсы // Современная политическая теория. — М.: Nota bene, 2001.
284. *Павко А. І.* Політична історія України як наука і навчальна дисципліна. — К.: Знання України, 2004.
285. *Павленко Ю.* Чи було створено нову цивілізацію в СРСР// Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К.: Видавничий дім “Академперіодика”, 2004.
286. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917 — 1919 рр. — К.: Манускрипт, 1995.
287. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. — К.: Феникс, 2002.
288. *Палахін Г.* Українська гетьманська держава 1918 р. та Павло Скоропадський // Іст. України. — 1997. — № 19.
289. *Панов М., Герасіна Л.* Правова політика як універсальний феномен соціального буття // Право України. — 2001. — № 8.
290. *Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід:* Зб. наук. праць/ Нац. акад. управл. при Президентові України. — К.: К.І.С., 2003.
291. *Партії та громадсько-політичні рухи: світовий досвід і Україна:* Конспект лекцій / Уклад.: В. А.Ребкало, Н. В. Гонюкова — К.: Вид-во НАДУ, 2004.
292. *Патрляк І. К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940- 1942 роках). — К.: Ін-т історії України, 2004.

293. *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры. — К.: Знание Украины, 2001.
294. *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956.
295. *Петлюра С.* Статті. — К.: Либідь, 1993.
296. *Петро Шелест.* Справжній суд історії ще попереду: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. — За ред. Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2003.
297. *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9.
298. *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда трьох братів слов'янських народів зі “спільної колиски”. — К., 2001.
299. *Підкова І. З., Шуст Р. М.* Довідник з історії України: У 3 тх. — К.: Генеза, 1993.
300. *Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / НАН України.* Ін-т політичних і етнонаціональних дослідж. / Гол. ред.: І. Ф. Курас. — К.: Генеза, 2002–2003.
301. *Політична історія України ХХ століття: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. І. Танцюри.* — К.: Видавничий центр “Академія”, 2001.
302. *Політична історія ХХ століття: Навч. посіб.* — 2-ге вид. переробл. і доп. / В. Ф. Салабай, Л. О. Панчук, А. Я. Титаренко та ін. — К.: КНЕУ, 2001.
303. *Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд: Пер. з англ.* — К.: К.І.С., 2004.
304. *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. // Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / Відп. ред.: І. М. Верзер.* — К.: Навч.-метод. каб. вищ. освіти м-ва освіти України, 1996.
305. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Рудич Ф.М., Кудряченко А.І. та ін.* — К.: Парламентське вид-во, 2002.
306. *Політичний простір України (Політичні партії країни).* — Вітчизна, 1998, № 1,2.
307. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси.* — К.: Наукова думка, 2002.
308. *Політичні партії — провідний чинник розвитку політичної системи в Україні: матеріали засідання “круглого столу” 28 січня 2004 р. Наук. ін-т стратегічних дослідж. / Наук. ред. О.В.Литвиненко.* — К.: НІСД, 2004.
309. *Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна.* — К.: Генеза, 1997.
310. *Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна.* — К.: Генеза, 2004.
311. *Полтава П.* Хто такі бандерівці та за що вони боролися. — Дрогобич: Відродження, 1991.
312. *Преображенський Е.* Новая экономика. — М., 1926.
313. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа “Спілки визволення України”. Невідомі документи і факти. — К.: Інтел, 1995.
314. *Притуляк П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1.
315. *Приходько С.* Модель політичної системи В. Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України. — К.: Основи, 2002.
316. *Про минуле заради майбутнього.* — К.: КДУ, 1989.
317. *Проблема ОУН–УПА: Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА: Основні тези з проблем ОУН–УПА (іст. висновки) / НАНУ.* Ін-т іст. України. — К.: Наукова думка, 2004.
318. *Програма і устрій організації українських націоналістів.* — Б.М, б.в., 1940.
319. *Пуфлер Е.* Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації. — К.: Вид-во УФПР, 1997.
320. *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К.: Поліус, 2000.
321. *Реснт О. П.* Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004.
322. *Реснт О.* Україна в імперську добу (ХІХ–ХХ ст.). — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003.
323. *Реснт О. П.* Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи. Нариси історії: Навч. посіб. — К.: Школа, 2004.
324. *Розумний М.* Політичний вибір України. — К.: Смолоскип, 1999.
325. *Ротшильд Джозеф, Уінгфілд Ненсі М.* Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни/ Пер. з англ. В. Т. Лапицького, С. М. Рябчука. — К.: Мегатайп, 2004.
326. *Рубан В. В, Серегина Н. С.* Многопартийная система Украины: как она есть. — Харьков: Ксилон, 1998.

327. *Рубльов О. С., Реснт О. П.* Українські визвольні змагання. 1917 — 1921 рр. — К.: Вид. дім “Альтернатива”, 1999.
328. *Рубльов О. С., Чеченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1–3; 1991. — № 4.
329. *Рудяков П.* Європейський союз після розширення. Проблеми, перспективи “український контекст” — К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005.
330. *Рудницький С.* Чому хочемо самостійної України. — Л.: Світ, 1994.
331. *Рябчук М.* Дилема українського Фауста. Громадянське суспільство і розбудова держави. — К.: Арт-Вертеп, 2000.
332. *Савельєв В. Л.* Чи був П. Ю. Шелест виразником українського автономізму // Укр. іст. журн. — 1991, № 4.
333. *Салабай В. Ф., Титаренко Я. А., Панчук Л. О.* та ін. Політична історія ХХ століття: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивч. дисципліни. — К.: КНЕУ, 2002.
334. *Салабай В. Ф., Титаренко Я. А., Панчук Л. О.* та ін. Політична історія ХХ століття: Навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: КНЕУ, 2001.
335. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України. — К.: Вид. дім “Альтернатива”, 1999.
336. *Семиряга М. И.* К вопросу о политическом характере второй мировой войны // Новая и новейшая история. — 1988. — № 4.
337. *Сергійчук В. І.* Симон Петлюра. — К.: Україна, 2004.
338. *Сидоренко А. Г., Гусєв В. І., Дрожжин В. П.* та ін. Новітня історія України. 1900–2000. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Вища шк., 2002.
339. *Сіра С.* Україна партійна. Політико-географічний вимір — К.: Світ успіху, 2004.
340. *Скоропадський П.* Спогади. — К.: Арт-Вертеп, 1995.
341. *Сливка Ю. Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920 — 1939 рр.). — К.: Наукова думка, 1985.
342. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997.
343. *Солдатенко В. Ф., Варгатюк П. Л.* В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К.: Политиздат Украины, 1986.
344. *Солдатенко В.* Голодний тридцять третій: суб’єктивні думки про об’єктивні процеси // Дзеркало тижня. — 2002. — 28 черв.
345. *Солдатенко В. Ф.* Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5.
346. *Солдатенко В. Ф.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. — К.: Світогляд, 2004.
347. *Солдатенко В. Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 2002.
348. *Солдатенко В. Ф.* Початок звитяжного шляху: створення Комуністичної партії України: До 85-річчя І з’їзду КП(б)У. — К.: Оріяни, 2003.
349. *Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К.: Світогляд, 2004.
350. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: історичний нарис. — К.: Либідь, 1999.
351. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). — К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, “Просвіта”, 1999.
352. *Солдатенко В. Ф.* Феномен української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Діалог. Україна і Росія. — 2002. — № 3.
353. *Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. — К.: ПП Позднишев, 2002.
354. *Солженицын А.* В круге первом. — М.; Худож. лит-ра, 1990.
355. *Сосновський М.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. — Нью-Йорк; Торонто, 1974.
356. СССР — Германия, 1939–1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 по июнь 1941 г. — Вильнюс, 1989.
357. *Субтельний О.* Розпад імперії та утворення національних держав: Випадок України // Сучасність. — 1994. — № 12.
358. *Субтельний О.* Україна: Історія. — К.: Либідь, 1991.
359. *Сухонос В. В.* Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАНУ. — Суми: Університетська кн., 2003.

360. *Сціборський М.* Націократія. 2-ге вид. — Прага, 1942.
361. *Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї.* — К.: Вид-во УФіМБ, 1999.
362. *Табачник Д.* Останній з могокан застою: Політичний портрет // Ранок. — 1991. — № 2–5.
363. *Табачник Д.* Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств в 1917–1996 рр. — К.: УАДУ, 1996.
364. *Табачник Д. В.* Вбивство Симона Петлюри // Укр. іст. журн. — 1992. — № 7–9.
365. *Табачник Д. В.* Історія української дипломатії в особах: Навч. посіб. — К.: Либідь, — 2004.
366. Тайны истории. Октябрьская революция. Мемуары. — М.: Терра — книжный клуб, 1999.
367. *Тацій В.* Утвердження і забезпечення прав та свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісн. Акад. правових наук України. — 2000. — № 4.
368. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ. — К.: Перун, 1996.
369. *Тимченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — К.; Л.: Місіонер, 1997.
370. *Толочко П. П.* Від Русі до України. — К.: Абрис, 1997.
371. *Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3, 4.
372. *Томенко М. Д.* Трагічні етюди: голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949 рр.). Документи, факти, архівні матеріали, свідчення очевидців. — К.: Деміург, 2003.
373. *Тронько П.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. — К.: Ін-т іст. України НАН Укр., 2001.
374. *Тронько П. Т.* Згадаймо всіх поіменно. — К.: Молодь, 2002.
375. *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство — невід'ємна складова суверенної України // Трибуна.— 2002. — № 5–6.
376. *Тронько П. Т.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
377. *Трофимович В.* Україна в роки другої світової війни (1939–1945). — Л., 1995.
378. *Троцький Л.* Сталин. — М.: Терра, 1990.
379. *Троцький Л. Д.* Сталинская школа вальсификаций. — М.: Наука, 1990.
380. *Тютюник Ю.* З поляками проти Вкраїни. — К.: Україна, 1990.
381. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Кудряченко А.І. та ін.* — К.: МАУП — ШЕНД НАН України, 2002.
382. *Україна у другій світовій війні. Уроки історії і сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994).* / М. В. Коваль (відп. ред.); НАН України, ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 1995.
383. *Українська державність у XX столітті: Історико-політичний аналіз.* — К.: Політична думка, 1996.
384. *Українська дивізія “Галичина”:* історико-публіцистичний збірник / Упоряд.: М. Слабошпицький — К.: Ярославів Вал, 2004.
385. *Українська ідея. Перші речники.* / Кер. авт. кол.: В. Ф. Солдатенко; Гол. ред.: І. Ф. Курас. — К.: Тов. “Знання” України, 1994.
386. *Українська ідея: історичний нарис / В. Ф. Солдатенко, В. П. Крижанівський, Ю. А. Левенець та ін.* — К.: Наук. думка, 1995.
387. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.* — Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2004.
388. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко та ін.* — К.: НІСД, 2004.
389. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми.* — К.: ППЕНД, 1999.
390. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.* — Мюнхен: Сучасність, 1983.
391. *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.* — К.: Наукова думка, 1996–1997 — Т. 1–2.
392. *Українське суспільство 1994–2004 рр. Моніторинг соціальних змін / В. Ворона, М. Шульга // НАНУ. Ін-т соціол.* — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2004.
393. *Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмні і довідкові матеріали.* — К.: Консалтинг Фенікс, 1993.
394. *Українці в зарубіжному світі.* — К.: Наукова думка, 1991.
395. *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма. — М.: Индрик, 1996.
396. *Ульяновський В., Крижанівський О., Плохий С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. — К.: Либідь, 1994.
397. *УПА в світлі документів боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр.:* Зб. док. — Мюнхен, 1957.

398. *Уряд України у ХХ столітті.* — К.: Наукова думка, 2001.
399. *Федченко П.* Михайло Драгоманов: життя і творчість. — К.: Дніпро, 1991.
400. *Феномен України: реформи 1991–2004 рр.* — К., 2004.
401. *Флекснер К. Ф.* Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом. — М.: Междунар. отношения, 1994.
402. *Фляйшхауэр И.* Пкт Гитлер — Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 — 1939. — М.: Прогресс, 1991.
403. *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // В кн. Новая постиндустриальная волна на Западе. — М.: Akademia, 1999.
404. *Хелд Д.* Демократия, национальное государство и глобальная система// Современная политическая теория. — М.: Nota bene, 2001.
405. *Хміль І. С.* Петлюра і петлюрівщина // Укр. іст. журн. — 1990. — № 3.
406. *Хміль І. С.* Політична діяльність В. Винниченка // Укр. іст. журн. — 1987. — № 7.
407. *Хоффенберт Р.И., Сингранелли Д. Л.* Социальная политика и управление: сравнительный политический анализ // В кн.: Политическая наука: новые направления. — М.: Вега, 1999.
408. *Христюк М.* Записки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921 — Т. I.
409. *Хто є хто.* Партії та політики ХХІ століття: Довідково-біографічне видання. — К.: Укр. вид. консорціум, 2004.
410. *Чекаленко Л.* Зовнішня політика і безпека України: Моногр. / Рада нац. безпеки і оборони України // Нач. ін-т пробл. міжнар. безпеки; За заг. ред. С. І. Пиріжкова. — К.: НІПМБ, 2004.
411. *Червонописський С. В., Костиця А. А.* Історіографія війни в Афганістані (25 грудня 1979 — 15 лютого 1989 рр.) — К.: МВЦ “Медінформ”, 2006.
412. *Чермних В., Зубро Т.* Права людини в Україні // Нова політика. — 2001. — № 1.
413. *Черненко А. М.* Українська національна ідея. — Д.: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1994.
414. *Чорновіл В.* Лихо з розуму. — Л., Меморіал, 1991.
415. *Чотири Універсали.* — К.: Наукова думка, 1990.
416. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага: Вільна спілка, 1927.
417. *Шаповал М. Ю.* Занепад УНР. — Прага: Вільна спілка, 1928.
418. *Шаповал Ю. І.* Людина і система. — К.: Основи, 1994.
419. *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993.
420. *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001.
421. *Шаповал Ю. І. М.* Хрущов на Україні. — К.: Знання, 1990.
422. *Шаповал Ю. І.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. — К.: Політвидав України, 1990.
423. *Швидько Г. К, Бородай П. Й., Василенко В. О.* та ін. Політична історія України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — Д.: Нац. гірничої акад. України, 2002.
424. *Шевченко В. Ф., Павленко М. І., Потапов Г. Г.* Історія Українських політичних партій: Навч. посіб. — К.: НАВСУ, 1999.
425. *Шевчук В. П., Тараненко М. Г.* Історія української державності: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1999.
426. *Шелест П. Ю.* Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. — К.: Генеза, 2003.
427. *Шелест П. Ю.* Україно наша Радянська. — К.: Політвидав України, 1970.
428. *Шпак В. Т.* Україна: від “російського комунізму” — до європейської інтеграції. — 2-ге вид. допов. — Черкаси: Брама, 2003.
429. *Шумпетер Й.* Капіталізм. Соціалізм. Демократія. — М.: Економіка, 1995.
430. *Энциклопедия Третьего Рейха / Сост. д-р. ист. наук В.Телицын.* — М.: Локид–Пресс, 2003.
431. *Яневський Д.* Хроніка “помаранчевої” революції. — Х.: Фоліо, 2005.
432. *Ярош Б.* Карпато-Українська держава і кроки до шляху національної соборності на початковому етапі Другої світової війни в контексті геостратегічних процесів // Наук. зап. Ін-ту політичних і етнонаціональних дослідж. НАН України. — К.: ІПІЕНД, 2004 — Вип. 26.
433. *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті рр. ХХ ст. — Луцьк: Надстирія, 1995.

Навчальне видання

Кудряченко Андрій Іванович
Калінічева Галина Іванівна
Костира Анатолій Арсентійович

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
XX століття

Підручник